ISSN 2661-6394

RAJASWA

राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance Management

वर्ष ४१ Year 41	अङ्क १ Volume 1	२०७७ पुस 2021 January

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा मिति २०७७।५।३० गते तालिम निर्देशक समितिका संयोजक श्रीमान् शिशिर कुमार ढुंगाना (सचिव, अर्थ मन्त्रालय) को अध्यक्षतामा बसेको बैठक।

सम्पादक मण्डल
झलक राम अधिकारी
लवराज थापा
रुद्र प्रसाद भट्ट
पृथ्वीराज भुसाल
पुनम भट्ट

कम्प्युटर संयोजन
लक्ष्मण प्रसाद आचार्य

सहायक
लोकनाथ अर्याल
शोभा कार्की

प्रकाशक
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन
तालिम केन्द्र,
हरिहरभवन, ललितपुर।
Email: info@pfmtc.gov.np
Web.www.pfmtc.gov.np

ISSN 2661-6394

सम्पादकीय

सार्वजनिक वित्त व्यवसथापन सम्बद्ध मानव संशाधन विकास गर्ने उद्देश्यले २०३७ सालमा अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना भएको हो । केन्द्र वित्त व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित जनशक्तिको पेशागत दक्षता अभिवृद्धि, आर्थिक क्षेत्रका समसामयिक विषयमा अध्ययन अनुसन्धान, सूचना प्रवाह गर्ने विशिष्ठ र नेतृत्वदायी संस्था हो । नेपाल सरकारको (म.प.) मिति २०७५ बैशाख ४ गतेको निर्णयबाट साविकको राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा रुपान्तरण भएबाट यसको कार्य क्षेत्र एवं भूमिकामा थप विस्तार भएको छ।

बिश्वव्यापी कोरोना महामारीको बहुआयामिक असरसँगै प्रतिकार्यात्मक भूमिकालाई समय सापेक्ष बनाउन, यस क्षेत्रमा कार्यरत तथा नवप्रवेशी जनशक्तिको पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्न, तालिम संचालनमा सूचना प्रविधि (अनलाईन) लगायत नविनतम प्रविधिको प्रयोग गर्न, अनुसन्धानात्मक प्रशिक्षण पद्धतिको अवलम्बन गर्न, केन्द्रको भूमिकालाई संघीयताको मर्म अनुकूल बनाउन, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने विशिष्ट संस्था (Center for excellence) को रुपमा विकास गर्न नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको मिति २०७७/७/२५ को निर्णय अनुसार साविकको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र तालिम कार्यविधि, २०७४ लाई प्रतिस्थापन गर्दै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको तालिम दिग्दर्शन, २०७७ स्वीकृत भई हाल कार्यान्वयन भईरहेको छ।

हालै केन्द्रका कार्यक्क्रमहरूलाइ समय सापेक्ष, योजनाबद्ध, र प्रभावकारी बनाउन केन्द्रको पाँच बर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरिएको छ । कार्यक्रमहरूलाई सूचना प्रविधिसँग आवद्ध गरेर संचालन गर्नको लागि कम्प्यूटर ल्याव संचालनमा आएको छ। नयाँ स्वीकृत तालिम दिग्दर्शन, २०७७ अनुसार अनलाईन विधिबाट तालिम संचालन गर्न तालिम सूचना प्रणाली (Learning Management System) प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयमा ल्याई सकिएको छ। तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन दक्ष विज्ञहरूको सूची तयार गर्ने कार्य सुरु भएको छ। केन्द्रलाई राजस्व र आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू संकलन गरी अभिलेखीकरण गर्दै अभिलेख केन्द्र (Documentation Center) को अवधारणपत्र अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत भएको छ । तालिम संचालनमा एकरुपता, गुणस्तरीयता हासिल गर्न तालिम मोड्यूल तथा म्यानुअल तर्जुमा तथा अद्यावधिक गर्दै लगिएको छ। केन्द्रको कार्यहरूमा गुणस्तरीयता कायमको फलस्वरुप ISO Certification नविकरणको कार्य सम्पन्न भइसकेको छ। राज्यको पुनःसंरचना सँगै प्रदेश तथा स्थानीय तहको आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग एवं सहकार्य गर्न पाठ्यक्रम निर्माणको कार्य भईरहेको छ। यी बाहेक स्वीकृत बार्षिक कार्यक्रम अनुसार कार्य भइरहेको छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको समसामयिक विषयहरू तथा कोभिड १९ पश्चात देखिएका असर एवं प्रभावहरूलाई केन्द्रित गर्दै ऐतिहासिक विरासतको रुपमा रहेको "राजस्व" अङ्क प्रकाशन गरिएको छ। यो अङ्क सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका बहुआयामिक विषयहरूमा अभिरुची राख्ने सवैको लागि उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ। यस केन्द्रको अनुरोधलाई स्वीकार गर्दै आफ्ना अमूल्य लेखहरू उपलब्ध गराउनु हुने सम्पूर्ण विद्वान लेखकहरू प्रति केन्द्र अत्यन्त ऋणी छ । यस पत्रिकालाई अझ स्तरीय बनाउन सम्बद्ध सवै पक्षहरूको सहयोग, सुझाव, पृष्ठपोषण प्राप्त भइरहने कुरामा केन्द्र विश्वस्त छ।

२०७७ पौष

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन् । उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ। – **सम्पादक मण्डल**

लेखक वर्गहरूमा अनुरोध

'राजस्व' पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अंक प्रकाशित हुन्छ। प्रत्येक अंककालागि लेख रचना, पठाउँदा क्रमशः मंसिर र जेठ मसान्तभित्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ।

'राजस्व' पत्रिकामा राजस्व, सार्वजनिक वित्त, आर्थिक, प्रशासनिक, व्यवस्थापन, विकास, उद्योग एवं वाणिज्य र समसामयिक विषयहरूमा लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ।

अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचनामात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराई दिनु हुन र प्रकाशन नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनु हुन अनुरोध गरिन्छ। अस्वीकृत लेख रचना फिर्ता हुने छैन।

लेख रचना A4 आकारमा नेपालीमा प्रीति (१४ प्वाइन्ट) र अंग्रेजीमा Times New Roman (12 pts) फन्टमा कम्प्युटर टंकण गरी सोको सफ्टकपी यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेल मार्फत info@ pfmtc.gov.np मा पनि पठाउनु सकिने छ। लेख रचना पठाउँदा आफ्नो संक्षिप्त परिचय (वायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र फोन नम्बर समेत उपलब्ध गराई दिनु हुन अनुरोध छ।

लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनु हुनेछ। यसको लागि यस तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवाफदेही हुने छैन।

– सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली खण्ड		
विश्व व्यापारमा: वस्तु वर्गीकरण र सांकेतिकरण	राजन खनाल	१
सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थन सुधार र नेपाल	गोपीनाथ मैनाली	८
भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको भूमिका	ईश्वर नेपाल	१८
विश्वव्यापी कोभिड-१९ को समयमा वित्तीय स्थायित्व: अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास र नेपाल राष्ट्र बैंकले लिएका नीतिहरू	रामु पौडेल	२५
सार्वजनिक उत्तरदायीत्व: अवधारणा देखी अभ्यास सम्म	झलक राम अधिकारी	४०
वित्त प्रशासनमा प्रतिभा व्यवस्थापनका आयामहरू	दामोदर रेग्मी	५१
भन्सार प्रशासनमा गरिएका पछिल्ला सुधारहरू	सुमन दाहाल	६०
अन्तराष्ट्रिय आर्थिक एकिकरण, क्षेत्रियतावाद र दक्षिण एसिया	पाराश्वर ढुंगाना	६८
मालवस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणालीको आवश्यकता र औचित्य	दीर्घराज मैनाली	७४
नेपालको औद्योगिक क्षेत्रमा कोभिड-१९ को प्रभाव: संक्षिप्त लेखाजोखा	डा. नारायण रेग्मी	८२
नेपालको अर्थतन्त्रमा सहकारी	डा. टोपराज पाण्डे	९५
नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह: सिद्धान्त र व्यवहारको अध्ययन र समिक्षा	नवराज ढुङगाना	१०१
नेपालमा कोभिड १९ को महामारीका कारण आर्थिक क्षेत्रमा परेको बहुआयामिक असर र यसको पुनर्निर्माण	रामबन्धु सुवेदी	१११
नेपालमा कोभिड १९ को महामारीका कारण आर्थिक क्षेत्रमा परेको बहुआयामिक असर नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी: तुलनात्मक विश्लेषण	शंकर अधिकारी	१२०
नेपालमा सार्वजनिक संस्थान: अवधारणा, स्थिति र संघीयताको सन्दर्भ	बिमल वाग्ले	१२४
नेपालमा विदेशी लगानीको अवसर, चुनौती तथा आगामी कार्यदिशा	नर बहादुर थापा	१३०
परामर्श सेवाको खरिद योजना तयारी: एक सिंहावलोकन	भीष्म प्रसाद न्यौपाने	१३६
सार्वजनिक क्षेत्रमा कार्य सम्पादन सम्झौता: अवस्था, समस्या र भावी कार्यदशिा	आत्माराम सत्याल	१४३
कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको भूमिका एक समिक्षा	भुवन प्रसाद काफ्ले	१५१
कोभिड १९ पछि नेपालमा दिगो विकासका लक्ष्य : अवसर, चुनौती र कार्यदिशा	रुद्र प्रसाद भट्ट	१५६
नेपालको पर्यटन: विगतका अभियान, कोरोना महामारी र आगामी कार्यदिशा	प्रकाश शर्मा ढकाल	१६७
विशेष आर्थिक क्षेत्र: सफल देशको अभ्यास र नेपाल	लबराज जोशी	१७५
सार्बजनिक संस्थानहरूको ब्यवस्थापन पृष्ठभूमि	युवराज आचार्य	१८७
नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन र आगामी कार्यदिशा	वेदनिधि खनाल	१९५
नेपालमा वैदेशिक लगानीको वर्तमान अवस्था र स्थिति समस्या तथा समाधान	गम्भीर बहादुर हाडा	२०७
कोविड-१९ को अबस्थामा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन	रामचन्द्र शर्मा	२१९
प्रभावकारी सार्वजनिक वित्तीय ब्यबस्थापन: स्थानीय तहमा संरचनागत अनुशासन	डम्बर बहादुर कार्की	२२७

कोरोना पछिको नेपाली अर्थतन्त्रको व्यवस्थापन	नारायण प्रसाद रेग्मी	२३८
उद्यमशीलता: सम्वृद्धिको वाहक	चक्र प्रसाद ढुङ्गाना	२४४
नेपालको आर्थिक विकासका संवाहक क्षेत्रहरू	पुनम भट्ट	२५०
सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र नेपालको अवस्था	अनुपमा कार्की	२५६
योग र योग साधना भूमि नेपाल	लक्ष्मण आचार्य	२६४
आर्थिक बृद्धिमा कोभिड १९ को प्रभाव र व्यवस्थापनका उपायहरू	रामबहादुर के.सी	२७१
भन्सारमा तस्करी नियन्त्रण: कानूनी व्यवस्था, समस्या र सुझाब	हेमचन्द्र शर्मा	२७८
नेपालमा ई–कमर्श नीतिको आवश्यकता	सिर्जना रिमाल	२८६
नागरिक बजेट परिचय र प्रयोग	ऋषि कुमार खनाल	२९३
नेपालको अर्थतन्त्रमा कोरोना भाइरसको प्रभाव	दिलिप कुमार श्रीवास्तव	३००
भोडाफोन फैसलाले उब्जाएका प्रश्नहरू	नर सागर श्रेष्ठ	३०८
English Section		
Socio-economic Dimensions of Civil Wars	**Lal Shanker Ghimire**	३१५
Macroeconomic determinants of tax revenue in Nepal: an mpirical study	**Dhani Ram Sharma**	३२२
Economic planning and resource Mobilization in Nepal	**Basudev Sharma Poudel**	३३६
Foreign Aid, Its' effectiveness and Scenario of Nepal	**Bindeswar Prasad Lekhak**	३४२
Income Tax in Nepal: An Approach to Social Justice	**Mukti Ram Aryal**	३५७
Industrialization, input duties and revenue concerns in Nepal	**Paras Kharel**	३७०
Covid-19 and Global Economic Crisis with Reference to Nepal	**Adarsha Subedi**	३८०
तालिम केन्द्रबाट २०७७/४/१ देखि २०७७/८/३० सम्म सम्पादित मुख्य कार्यहरू		३८८

नेपाली खण्ड

I

विश्व व्यापारमाः वस्तु वर्गीकरण र सांकेतिकरण

राजन खनाल*

प्रारम्भ

मानव विकास संगसंगै मानिसले उपयोग गर्ने वस्तुहरूको पनि पहिचान भयो होला। पहिचान भएका वस्तुहरूलाई आ-आफ्नै स्थानीय नाम पनि दिईयो होला। यसरी दिइएको नामका वस्तुहरू एक ठाउँका व्यक्तिहरूले अर्को ठाउँका व्यक्तिहरूलाई पठाउने र सट्टापट्टा गर्ने (वस्तु विनिमय) कार्यको आवश्यकता पनि भयो होला भनेर अनुमान लगाउन सकिन्छ। मानव इतिहासको विकास र समाज विकासको चरण संगै एक ठाउँमा उत्पादित वस्तुहरू अर्को समाजमा पठाउने कार्यले वस्तुका आदान प्रदानको प्रारम्भ भयो होला भन्ने पनि अनुमान गर्न सकिन्छ।

समाज विकासको क्रम संगै वस्तुको आदान प्रदान हुने प्रक्रिया बाक्लो हुँदै गएपछि त्यसले व्यापारको आकार ग्रहण गर्न पुग्यो। विश्वको एउटा कुनामा उत्पादन हुने, निर्माण गरिने वा तयार हुने वस्तु अर्को कुनाको आवश्यकता बन्दै गयो। विश्वमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादनको विस्तार संगै मुलुकहरू बीच वस्तु तथा सेवाको व्यापारमा बृद्धि हुँदै गयो। एक ठाउँमा उत्पदान हुने वस्तु तथा सेवालाई स्थानीय रुपमा नामकरण हुने कुरा सहज भए पनि त्यहि वस्तु अर्को मुलुकमा कुन नामबाट चिनिने भन्ने कुरा अन्यौल हुने अवस्था आयो।

विश्वको कुनै एउटा ठाउँ विशेषमा उत्पादन भएको वस्तु तथा सेवा अर्को कुनै मुलुकको कुना सम्म सहज पुग्छ र मुलुकहरूवीच व्यापारको आदान प्रदान हुन्छ भन्ने कुरामा हामीले सहजै विश्वास गर्दछौं। तर यसरी वस्तु तथा सेवाको आदान प्रदान हुदा ती वस्तु र सेवाको ओसार पसारमा संलग्न निकायहरूले कसरी ती वस्तु तथा सेवालाई एउटै ढंगले सहज रुपमा बुझ्दछन भन्ने कुरामा भने केही समय विचार नै गर्नुपर्ने हुन्छ।

विश्व व्यापारको विषय कुनै एउटा मुलुक विशेषका लागि मात्र वस्तु तथा सेवाको आदान प्रदान गर्ने कार्य होइन। एउटा मुलुकमा उत्पादन भएको कुनै वस्तु तथा सेवाको पहिचान अर्को मुलुकमा पनि उही र उस्तै रुपमा कसरी गर्ने भन्ने विषयले विश्व व्यापार प्रणालीमा लामो समयदेखि छलफल र बहसको विषय बन्यो। मुलुक बीचका सीमा क्षेत्रका भन्सारले अन्य मुलुकबाट आयात वा निर्यात हुने वस्तुलाई सहजै चिन्ने एउटा समान नाम दिनु आवश्यक ठानियो। साथै बिभिन्न मुलुकले कुनै बस्तुको नाम आ-आफ्नै भाषामा मात्र बुझ्ने, पहिचान गर्ने र सोको अभिलेख समेत राख्न सक्ने भएकोले अर्को मुलुकलाई सो कुरा बुझ्ने कार्य कठीन हुने नै भयो। कुनै मुलुकमा उत्पादित वस्तु अन्य मुलुकमा भित्रिएपछि सो मुलुकका लागि त्यो वस्तु आम्दानीको रुपमा आफ्नै सामानको रुपमा रहने हुन्छ। व्यापारको विषय विभिन्न मुलुकहरू बीच वस्तु र सेवाको आयात निर्यातकै सन्दर्भ भएकोले सबै मुलुकहरूले बुझ्न सक्ने साझा भाषाको आवश्यकताको आवश्यक पर्यो। यसका लागि निम्न विषयमा थप अध्ययन गर्नुपर्ने अवस्था महसुस गरियो।

** कार्यकारी निर्देशक, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान।*

१. वस्तुको नाम (Nomenclature), कसरी कायम गर्ने ?
२. अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा वर्गिकरण (Classification), का आधार कसरी तयार गर्ने
३. वस्तुको लागि दिइने अन्तर्राष्ट्रिय संकेत नम्वर (International Coding), कसरी दिने?

आर्थिक कृयाकलापमा आयत निर्यात हुने सबै वस्तु तथा सेवाको व्यापार सम्बद्ध निकायहरू, तथ्यांक विश्लेषकहरू र व्यवसायमा संलग्न विश्वभरका सबै व्यक्तिहरूले एउटै रुपमा बझ्ने गरी वस्तुको वर्गिकरण गर्ने एउटा साझा संस्थाको आवश्यकता ठानियो। द्विपक्षीय, बहुपक्षीय र केही क्षेत्रीय रुपमा यसका लागि प्रयास भए पनि खुल्ला व्यापारको मान्यता संगै एउटा साझा तर विश्व व्यापारका लागि सहज हुने उपायको खोजी आवश्यक थियो। यस सन्दर्भमा यूरोपियन यूनियनका सदस्य देशहरूले पनि संयुक्त राष्ट्र संघीय व्यापार र महसुल सम्बन्धी संझौताका लागि केही काम गरिरहेका थिए। European Customs Union Study Group (ECUSG) नाम दिएको यो समितिले भन्सार सम्बद्ध आर्थिक र प्राविधिक विषयमा परामर्श दिने उद्देश्य राखेको थियो। पछि यहि समितिले दिएको परामर्शको आधारमा विश्व भन्सार संगठनले आफ्नो प्रयासलाई स्थापित गर्दै सन् १९८३ मा (The International Convention on The Harmonized Commodity Description and Coding System -HS Convention) पारित गर्यो। सन् १९८८ बाट यो Conventon कार्यान्वयनमा समेत आयो। यो प्रणालीलाई विश्वका भन्सार प्रशासनहरूले अनुमोदन गर्दै विश्व व्यापारको साझा प्रणालीमा आफ्नो आबद्धता समेत प्रकट गरे।

यस प्रणालीमा व्यापार गरिएका सम्वद्ध सवै वस्तु तथा सेवाहरूलाई निम्न रुपमा विभाजन गरियो। संसारमा व्यापार हुने सबै वस्तु तथा सेवालाई समेटने गरी परिच्छेद, भाग, शीर्षक र उपशीर्षकलाई समेटने गरी एउटा बृहत आकारको आधार तयार गरियो।

- २१ परिच्छेद - (Section) मा
- ९९ भाग - (Chapter) मा
- १२४४ शीर्षक - (Heading) मा
- ५२२४ उप शीर्षक -(Sub Heading) मा

वस्तुको वर्गिकरण गर्दा मूलभुत रुपमा परिच्छेद (Sections) र भाग (Chapters) मा कुनै वस्तुलाई मोटामोटी रुपमा मात्र समावेश गरिन्छ। शीर्षक र उपशीर्षकमा प्रवेश गरेपछि मात्र वस्तु केन्द्रित (Specific) वर्गिकरण हुन्छ। वस्तुको वर्गिकरण सामान्य अवस्थाकोदेखि लिएर बढी जटिल र सुक्ष्म रुपमा गर्दै जाने यस प्रणालीको नियम हो। प्राकृतिक अवस्थामा रहेको वस्तुदेखि त्यसमा परिमार्जन गरिएको, सुधार गरिएको, वा कुनै वस्तुको मिश्रण भएको अवस्थामा ती वस्तुको थप वर्गिकरण हुँदै जाने अवस्था रहन्छ। परिच्छेद र भागमा कुनै वस्तुको अप्रशोधित अवस्था अथवा प्रारम्भिक अवस्थामा वर्गिकरण हुन्छ भने शीर्षक र उप-शीर्षकमा वस्तुको थप विस्तृतीकरणको अवस्था आउंछ। वस्तुको थप प्रशोधन, उत्पादनमा आउँने जटिलता, वस्तुको मिश्रणले कुनै वस्तुलाई प्रभाव पार्दा थप उपशिर्षक दिदै त्यसको नामाकरण गरिन्छ। यस प्रयोजनका लागि यहां एउटा प्राकृतिक अवास्थको वस्तुको वर्गीकरण र त्यसमा गरिएको परिमार्जन पछिको अवस्थालाई उदाहरणकोरुपमाप्रस्तुत गरिएको छ।

परिच्छेद ११	वनस्पति उत्पादन	←→	वस्तुको प्राकृतिक अवस्था
भाग १०	खाद्यान्न	←→	वस्तुको श्रेणी
शीर्षक १०.०६	धान	←→	वस्तुको खास नामाकरण
उपशीर्षक १०.०६.३०	चामल	←→	वस्तुको प्रशोधित अवस्था

यहँ वस्तु वर्गिकरणको तहगत सम्वन्ध र त्यसलाई अंक मार्फत संकेत गरिएको छ । अब कुनै पनि मुलुकको व्यापारमा चामलको आयत निर्यात हुदा त्यो वस्तुको संकेत नम्वर १०.०६.३० बाट गर्न सकिन्छ। संकेत नं. १०.०६.३० भनेर कुनै वस्तुको आयात निर्यात हुन्छ भने त्यो संकेतको वस्तुलाई चामल भनेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ। यसलाई सबै अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार प्रशासनहरूले सो समानलाई समान रुपमा बुझ्ने गर्दछन ।

चामलको पहिचान गर्न ६ अंकको संकेत सम्म पुग्नुपर्ने हुन्छ। यो सबै मुलुकका लागि समान पनि हुन्छ। वस्तुको उत्पादन र यससंगै देखिएको परिवर्तित जटिलताले वर्गिकरणको लागि थप अंकहरूको आवश्यकता हुन्छ। यसको लागि ६ अंक पछि अरु अंक थप्न सकिने गरि प्रणालीको विकास गरिएको छ। यसरी थप गर्नुपर्दा ६ अंक पछि राष्ट्रिय अवश्यकता बमोजिम उपशीर्षक बनाउन सकिन्छ । यो प्रणलीमा रहेको लचकताले जुनसुकै वस्तुको वर्गिकरणका लागि संकेत नम्वर दिन सकिने व्यवस्था छ। यसमा दुई अंकको प्रणाली थप गरी आठ अंकको बनाउन सक्ने सुविधा छ। कतिपय मुलुकले १० अंक समेतको वस्तु वर्गिकरण संकेत निर्माण गरेका छन्। विश्वमा उत्पादन भएका सबै वस्तु तथा सेवाहरूलाई वर्गिकरण गर्दा वा त्यसलाई संकेत नम्वरमा सांकेतीकरण गर्दा वर्गिकरणको सामान्य व्याख्याको नियम बमोजिम गर्नुपर्ने हुन्छ। जसलाई General Rules for the Interpretation of the Haronized System(GRT) भनिन्छ। कुनै वस्तु वस्तु वर्गीकरणको सन्दर्भमा देखापर्न सक्ने द्धुविधालाई यी नियमको व्याख्यालाई सहज र सरल बनाउन सहयोग पुर्याएको छ।

वस्तु वर्गिकरणका लागि भएका प्रयासहरूः

१. अन्तराष्ट्रिय रुपमा रहेको सांख्यीकीय वस्तु वर्गिकरण प्रणाली (International Statistical Nomenclature): यो विधिलाई साझा अभ्यास गर्ने प्रयोजनका लागि विभिन्न देशहरूले हस्ताक्षर गरी प्रचलनमा ल्याएका थिए। यो प्रणाली सन् १८५३ देखि १९२२ सम्म प्रचलनमा रहेको मानिन्छ। शुरुमा २९ मुलुकहरूले एउटा अभिसन्धिमा हस्ताक्षर गरी यसलाई प्रचलनमा ल्याएका थिए। कुल १८६ किसिमका मालवस्तुलाई वर्गिकरण गरी संकेतीकरण गरिएको यो प्रणालीमा जनावरहरू, खाद्यान्न एवं पेय पदार्थहरू, कच्चा एवं सामान्य रुपमा तयार पारिएका वस्तुहरू, निर्मित मालस्तुहरू र सुन तथा चांदी गरी पांच वटा समूहमा विभाजन गरिइएको थियो। यो प्रणालीलाई सबै वस्तुहरूको वर्गीकरणलाई समेट्न सकेको थिएन।

२. वस्तु वर्गिकरण सम्वन्धी जेनेभा प्रणाली (Geneva Nomenclature): संयुक्त राष्ट्र संघले पनि व्यापार सहजीकरणका लागि वस्तु वर्गिकरण प्रणालीको निकासमा आवश्यक कार्य गर्न सन् १९२७ मा एउटा सिफारिश समिति बनायो । सन् १९३१ मा सो समितिले राष्ट्र संघको सम्मेलनमा प्रस्तुत गरेको एउटा परिमार्जित र वैज्ञानिक किसिमको वस्तु वर्गिकरणको मस्यौदा प्रतिवेदन स्वीकृत गरी प्रकाशन गर्यो । पछि फेरी सन् १९३७ मा यो मस्यौदा संशोधन एवं परिमार्जन गरियो । वस्तु वगिर्गकरण को न्भलभखब प्रणाली विभिन्न कारणले लागु भएन खासगरी दोस्रो विश्व युद्धले व्यापार सम्बद्ध प्रणालीमा पारेको असरले यो प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिएता पनि Geneva Nomenclature को प्रयास भने वस्तु वर्गीकरणका लागि महत्वपूर्ण रहेको थियो।

३. अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वर्गिकरण सम्वन्धी मापदण्ड (Standard International Classification (SITC)): वस्तु वर्गिकरण र व्यापार तथ्यांकलाई व्यवस्थित गर्न जेनेभा प्रयास एउटा सार्थक अभ्यासको रुपमा थियो । यो प्रयास संयुक्त राष्ट्र संघ बाट तयार गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथ्यांकको लागि तयार गरिएको सूचीको आधारमा बनाइएको थियो। पछि गएर संयुक्त राष्ट्र संघले पहिलेको प्रतिवेदनको सूचीमा थप गृहकार्य गर्यो। सन् १९४८ र सन् १९५० मा यहि सूचीमा आधारमा संयुक्त राष्ट्र संघले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वर्गिकरण

प्रणाली (Standard International Trade Classification (SITC), बनाई नामाकरण समेत गर्यो । यो प्रणालीमा ७० प्रकारका मालवस्तुहरू, १५० समूह, ५२ भाग र १० परिच्छेद थिए । यसको पूर्ण नम्वर पाँच अंकमा थियो । मूलतः यो प्रणाली भन्सारको महसुल असुल गर्ने भन्दा बाह्य व्यापारको तथ्यांक सजिलै लिन सकियोस भन्ने उद्देश्यले तयार भएको थियो । यसैले यो प्रणाली पनि पूर्ण हुन सकेको थिएन ।

४. वस्तु वर्गिकरणको ब्रसेल्स प्रणाली (Brussels Tariff Nomenclature (BTN)): एकातिर संयुक्त राष्ट्र संघले वस्तु वर्गिकरण एवं सांकेतीकरणको प्रणाली विकासका लागि काम गरिरहेको थियो भने अर्कोतिर युरेपियन आर्थिक क्षेत्रका विभिन्न १३ देशहरूले युरोपियन भन्सार सुधारका लागि पनि कार्य गरिरहेका थिए । यस क्रममा सन १९४७ मा European Customs Union स्थापना गरी सो सम्बन्धी अध्ययन गरिएको थियो । यसबाट वस्तु वर्गिकरण सम्वन्धमा एउटा छुट्टै अध्ययन समूह तयार भया । उक्त समूहले न्भलभखब ल्यभलअबितगचभ को समेत गहन अध्ययन गर्यो । सन् १९४८ र सन् १९४९मा यसले वस्तु वर्गिकरणको सिद्धान्त सहित मस्यौदा प्रकाशित गर्न सफल भयो । यो प्रणाली लागु गर्न सन् १९५० मा हस्ताक्षरका लागि सम्बद्ध सबैमा आह्वान समेत गरियो । यो प्रणालीमा २१ परिच्छेद ९९ भाग र १०९७ शीर्षक रहेका थिए । यो प्रणाली यस अघिका प्रयास भन्दा निक्कै वैज्ञानिक र सैद्धान्तिक रुपमा समेत महत्वपूर्ण रहेको थियो ।

५. भन्सार सहयोग परिषद वस्तु वर्गिकरण प्रणाली (Customs Cooperation Council Nomenclature (CCN): साविकको भन्सार सहयोग परिषदले ब्रसेल्स प्रणालीले विकास गरेको वस्तु वर्गिकरण प्रणालीमा थप अध्ययन र परिमार्जन गरी भन्सार सहयोग परिषद वस्तु वर्गिकरण प्रणाली Customs Cooperation Council Nomenclature (CCN)) को नाममा परिणत भयो । यो प्रणालीमा २१ परिच्छेद ९९ भाग र १२४१ शीर्षक समावेश थियो । यो प्रणालीको विकासले वस्तु वर्गिकरण प्रणालीलाई व्यवस्थित स्वरुप दिन थालिसकेको थियो । प्रणालीको संरचनामा एवं यसको बोध-गम्यतामा धेरै सरलीकरण गरिएको थियो । अर्को महत्वपूर्ण कुरा यसको व्याख्यामा नियमहरू (Interpretative Rule) र व्याख्यात्मक टिप्पणीहरू (Explanatory Notes) को व्यवस्था एवं थप व्याख्याले यसको विकासको आधार बलियो बन्दै गएको थियो । व्याख्या सहितको व्यवस्थाले वस्तुको पहिचान र संकेत पता लगाउन सहज हुन गयो।

यो वर्गिकरण प्रणाली मूलतः ब्रसेल्स प्रणालीमै रहेर तयार भएको थियो। सो समय सम्म आइपुग्दामा १०० भन्दा बढी देशले यसको उपयोग गरिरहेको यो प्रणालीमा ४७ मुलुकले हस्ताक्षर समेत गरिसकेको थिए ।

६. हार्मोनाइज्ड वस्तु वर्गिकरण एवं संकेत प्रणाली (Harmonized Commodity Description and Coding System): भन्सार सहयोग परिषदले विकास गरेको वस्तु वर्गिकरण प्रणालीले व्यापार तथ्यांक र भन्सार महसुलको लागि वस्तु वर्गिकरणको साझा उद्देश्य हासिल भएन । यसको लागि अध्ययनलाई थप व्यापक बनाउनु आवश्यक भयो । यस प्रयोजनका लागि अध्ययन समूह गठन गरियो । सो समूहले सन् १९७३ मा हार्मोनाइज्ड समिति (Harmonized Committee) गठन गर्यो । यसले वस्तु वर्गिकरणमा साविकको ४ अंकको सट्टा ६ अंकको संकेत प्रणाली तयार गर्यो । यो प्रणालीले धेरै अध्ययनलाई आधारको रुपमा लिएको देखिन्छ। भन्सार सहयोग परिषदले सन् १९८३ मा यो प्रणालीको प्रकाशन पनि गर्यो। यहि प्रकाशन पछि यसको अनुमोदनको लागि (International Convention on Harmonized Commodity Description and Coding System) को आयोजना गरी यसलाई पारित गरियो । सन् १९८८ जनवरी १ देखि कार्यान्वयनका लागि अगाडी ल्याइयो। यो प्रणालीमा जम्मा २१ परिच्छेद छन् । विश्व व्यापार प्रणालीमा वस्तुको वर्गीकरण र त्यसको संकेत नम्बर लागु गर्ने प्रयास सफल भयो । यो प्रणालीलाई थप विकास एवं परिमार्जन गर्दै पनि लगिएको छ । विश्व भन्सार संगठनले यसमा निरन्तर काम पनि गरिरहेको छ ।

नेपालको सन्दर्भ

नेपालको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा वस्तु वर्गिकरणको एवं सोको सांकेतिकरण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई हाम्रो भन्सार प्रशासनले यसको वास्तविक उपयोग गर्न सक्योर सकेन भनेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। प्रारम्भमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको शुरुवात द्विपक्षीय रुपमा तीब्बत र भारतसंग गरेको देखिन्छ। तिब्बतसंगको व्यापार धेरै पछिसम्म पनि परम्परागतरुपमा वस्तु विनिमय प्रणालीमा आधारित थियो। भारत संगको व्यापार परम्परागत भएपनि पछि भारतमा ब्रिटिसहरूको शासन पछि नेपालले तेस्रो मुलुकसंग पनि व्यापार गरेको देखिन्छ। यो अवस्थामा वस्तुको सामान्य वर्गिकरणको अन्तर्राष्ट्रिय अध्यासको जानकारी नेपाललाई पनि विस्तारै हुन गएको अनुमान गर्न सकन्छि। पछि वि.स. २०३७ सालमा गएर अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वर्गिकरण प्रणालीको अवलम्बन नेपालको भन्सार प्रशासनले गरेको देखिन्छ। वि.सं. २०४९ मा गएरभने नेपालको भन्सार प्रशासनले पूर्ण रुपमा हार्मोनाइज्ड प्रणालीको अवलम्बन गरेको देखिन्छ। प्रशासनिक रुपमा यो प्रणालीको अवलम्बन गरिए पनि त्यसलाई कानूनी हैसियत दिन भने सकिएको थिएन। नेपालले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता लिए पछि भन्सार मूल्यांकनको सामान्य सिद्वान्त (GAAT) मूल्यांकन प्रणालीलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने अवस्था आयो। अर्कोतिर खुला व्यापार प्रणालीमा प्रवेश संगसंगै भन्सार ऐनमा समेत संशोधनको आवश्यकता पनि अगाडी आयो। हुनतः विश्व व्यापार संगठन र विश्व भन्सार संगठनबाट प्रतिपादित व्यापार सम्बद्द विषयहरूको कानुनी व्यवस्था एवं प्रबन्ध गरि कार्यन्वयन गर्ने सालबसाली रुपमा आउने आर्थिक ऐनमा संशोधन गरी समावेश गरिएको भएता पनि साविकको भन्सार ऐन, २०१९ लाई नै संशोधन मात्र गरेर नपुग्ने भएकोले वि.सं. २०६४ मा नयां भन्सार ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो। यो ऐनले वस्तु वर्गिकरणका विषयमा, भन्सार मुल्यांकनका विषयमा, एवं व्यापार सहजीकरणका विषयमा स्पष्ट प्रावधानहरू समावेश गरेको देखिन्छ। मालवस्तुको वर्गिकरण तथा महसुल निर्धारण, वर्गिकरणको द्बिविधामा थप प्रमाण बुझ्ने विष्य, मूल्यांकन पुनरावेदन दिने विषय पनि नयाँ ऐनमा समावेश गरियो भने वस्तु वर्गिकरण सम्वन्धी विश्व भन्सार संगठनको पछिल्लो संकेत प्रणाली बमोजिम एककृत महसुल दरबन्दी समेत तयार गरियो। यसबाट विश्व व्यापार प्रणालीमा नेपालले पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको देखिन्छ।

नेपालले प्राप्त गर्ने लाभ

नेपालको भन्सार प्रशासनले वस्तु वर्गीकरण एवं सांकेतिकरणको (HS Coding System) को प्रयोगबाट अन्तर्राष्टिय व्यापार प्रणालीमा आफुलाई आबद्ध गर्दै लगेको छ। विषेश गरी व्यापार प्रशासनको लागि भएका अन्तर्राष्टिय अभ्यासलाई अवलम्बन गर्दै जाने विषयले नेपालको व्यापारको सम्पर्क र सम्वन्ध विश्वका सबै मुलुकसंग हुन सक्ने एउटा महत्वपूर्ण आधार तयार भएको छ। विश्वभरीका भन्सार संगठनले थालेका कार्यमा हाम्रो समेत ऐक्यावद्धता हुनुले नेपाल पनि सो संगठनको सदस्य हुनुको सार्थकता रहेको देखिन्छ। यी बाहेक निम्न विषयमा नेपालले लाभ लिन सक्ने देखिन्छः

१. विश्वभरीका मुलुकहरूले आफ्नो मुलुकमा उत्पादन हुने वस्तु तथा सेवाहरू नेपालमा पठाउने र नेपालले पनि आफ्ना वस्तु तथा सेवालाई अन्य मुलुकमा पठाउदा एउटै वस्तु वर्गिकरण र सांकेतीकरणको उपयोग गर्ने भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहजीकरण हुन गई नेपालले अन्तरष्ट्रिय जगतमा गरेको प्रतिबद्धतालाई सार्थक स्वरूप दिन सकिने अवस्था भएको छ।

२. हरेक वस्तुको वर्गिकरण हुने भएकोले कुन वस्तु तथा सेवा के कति मात्राका मुलुक बाहिर गयो? र कुन वस्तु तथा सेवा के कति आयात भयो भन्ने विषयको जानकारी तत्काल नै हुने अवस्था हुन्छ। यसले आयात निर्यात हुने वस्तु तथा सेवको नियमन, व्यवस्थापन, नियन्त्रण सम्बन्धी नीति बनाउन सहयोग पुग्दछ।

३. राष्ट्रिय तथ्यांक प्रणाली निर्माण, उपयोग, भण्डारण एवं विश्लेषणका लागि आवश्यक सूचना तत्काल नै प्राप्त गर्न सकिन्छ।
४. मुलुकमा भित्रिने र बाहिरिने वस्तुको प्राथमिकता निर्धारण गर्न सहयोग पुग्दछ। यसले नेपालको औद्योगिकरण, लगानी, कृषि उत्पादनको बजारीकरण जस्ता क्षेत्रको नीति निर्माणमा महत्वपूर्ण पृष्ठपोषण उपलब्ध हुन्छ।
५. यो प्रणालीले आयात निर्यातमा हुने वस्तुको मूल्यांकनलाई वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउँछ। यसले मुलुकले प्राप्त गर्ने राजस्व छलीलाई नियन्त्रण गर्दछ। भन्सार प्रशासन पारदर्शी हुन्छ।
६. द्धिपक्षीय, क्षेत्रीय र बहुपक्षीय व्यापार सम्बद्ध बार्तामा तथ्यांक लाई उपयोग गरी आपसी हितमा व्यापार वार्तालाई केन्द्रित गर्न सकिन्छ।
७. व्यापार सम्बद्ध वस्तुको विश्लेषणबाट मुलुकको बाह्य क्षेत्र सन्तुलन कायम गर्न आवश्यक नीति तयार गर्न मद्दत गर्दछ। विदेशी मुन्द्राको नियमन गर्न यसको उपयोग गर्न सकिन्छ।
८. मुलुक भित्र कुन वस्तु तथा सेवाको आयात तथा निर्यातबाट के कति राजस्व प्राप्त भएको छ, त्यसको अभिलेख सम्बद्ध निकायमा पठाउँन सकिन्छ। अन्तराष्ट्रिय रुपमा तथ्यांक पठाउन र बाह्य लेखापरिक्षण गर्ने निकायहरूमा समेत त्यसको बहुआयामिक उपयोग गर्न सकिन्छ।
९. नेपालको उत्पादन, उत्पादकत्व, सम्बद्ध औद्योगिक कच्चा पदार्थको आयात एवं निर्यात, वस्तु तथा सेवाको बाह्य निकासीका लागि आवश्यक रणनिति तय गर्न सहज हुन्छ।
१०. वस्तु तथा सेवा व्यापारमा आउने विचलन, चोरी -तस्करी नियन्त्रण, नियन्त्रित वस्तुको निकासी पैठारीको नियन्त्रणका लागि समेत पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ।
११. निश्चित अवधिका लागि नेपालमा अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको मौज्दात, भण्डारणको प्रबन्ध गर्ने प्रयोजनका लागि आवश्यकता विश्लेषण गर्न थप सामान भण्डारणको लागि तयारी गर्न र स्वदेश भित्र आपूर्तिको सुचारु रुपमा प्रबन्ध गर्न समेत सहयोग पुग्दछ।
१२. भन्सार सुधारका सन्दर्भमा प्रयोगमा रहेका विभिन्न सूचना प्रविधि सम्बद्ध प्रणालीमा वस्तु वर्गिकरण र सांकेतीकरणको प्रणाली उपयोग गरी वस्तुको आयात निर्यात परिमाण, वस्तुको मूल्य, लाग्ने राजस्व समेतकोलाई एकिकृत तथ्यांकका रुपमा तुरुन्तै तयार गर्न सकिन्छ।
१३. व्यापार सम्बद्ध विषयको अध्ययन अनुसन्धानमा व्यवसायीले कारोवारको हिसाव राख्न, आयात गरिने वस्तुको भुक्तानीमा वस्तुको आयात गर्न एल सी खोल्ने प्रयोजनका लागि पनि वस्तु वर्गिकरण र सांकेतीकरणको उपयोग हुन्छ।

विश्व भन्सार संगठन, युरोपियन यूनियन, विश्व व्यापार संगठन लगायतबाट व्यापार सहजीकरण र सांकेतिक नामाकरणका लागि भएका प्रयासबाट विश्व व्यापार प्रणालीमा सहजीकरण हुँदै गएको देख्न सकिन्छ। नेपालले पनि यो प्रणालीको पूर्ण रुपमा अवलम्बन गरिसकेको सन्दर्भमा यसको बहुउपयोग सहज हुन गएको छ। वस्तु वर्गीकरणले द्धिपक्षीय र बहुपक्षीय व्यापारमा भन्सार सम्बद्ध निकायहरूलाई एउटा विश्व साझा भाषा र संकेत दिएको छ, जसले सबै भन्सार प्रशासनमा संलग्न कर्मचारीहरू, व्यापारमा संलग्न व्यवसाईहरू, मालवस्तु ढुवानी कर्ता, अन्तर्राष्टिय वायुयान कम्पनीहरू, सामुद्रिक मालवाहक निकायहरूले समेत सामान रुपमा व्याख्या गरी वस्तु तथा सेवको ओसार पसारमा सहजता बनाएको छ।

सन्दर्भ सामाग्री

नेपालको भन्सार इतिहास, २०७५, नेपाल सरकार भन्सार विभाग, काठमाडौ ।

भन्सार एक परिचय , २०५८, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय ।

मल्लिक, विद्याधर, नेपालको आधुनिक आयकर प्रणाली, २०६०

खड्का, रुप, नेपालको वित्त व्यवस्था, चुनौती र रणनीति , २०६०, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौं

Khadka, Rup, The Nepalese Tax System, 2014, Pairavi Prakashan, Kathamndu

उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदन, २०७२, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार।

खनाल, राजन, सार्वजनिक व्यवस्थापनका सामयिक बहस, २०७१, सोपान मासिक, काठमाण्डौं ।

भन्सार ऐन, २०६४ तथा भन्सार नियमावली, २०६४ कानून किताब व्यवस्था समिति, २०७६ ।

एकीकृत भन्सार महसुल दरबन्दी, २०७६।०७७, भन्सार विभाग त्रिपुरेश्वर काठमाण्डौं।

पोखरेल, सेवन्तक, पौडेल, हरिहर, भन्सार प्रणाली र यसका सम्वन्ध वेदान्त पब्लिकेशन प्रा.लि. काठमाण्डौं ।

पौडेल, लक्ष्मी प्रसाद, नेपालमा रावस्व प्रशासन सम्बन्धी विधि र व्यवहार, २०६६, काठमाण्डौं ।

Harmonized Commodity Description and Coding Sysytem (HS), UN, International Trade Statisctics Knowledge base.

The Harmonized System, A Universal Language for International Trade, World Customs Organization.

The New 2022 Edition of the Harmonized System, World Customs Organisation.

New WCO Guide to the HS Classification Handbok, World Customs Organization.

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार र नेपाल

गोपीनाथ मैनाली*

विषय प्रवेश

राज्य व्यवस्था सञ्चालनमा साधन स्रोतको परिचालनको विषय निकै संवेदनशील मानिन्छ। नागरिकका तर्फबाट राज्यलाई शासन सञ्चालनको अधिकार दिईसकेपछि आफ्ना आवश्यकता एवम् इच्छा पूरा गर्न चाहिने सामर्थ्यका लागि नागरिकले आफ्नो गास काटेर कर पनि दिएका हुन्छन् । नागरिक इच्छा प्रवर्द्धन गर्न खर्च गरिने साधन राज्यका संरचनाहरूले नै प्रयोग गर्दछन् । यस अर्थमा आफूले दिएका साधन आफ्ना आवश्यकता र इच्छाका क्षेत्रमा सही र स्वच्छ रुपमा उपयोग भएमा मात्र नागरिकका तर्फबाट राज्यमाथि विश्वास गरिन्छ। राज्यले सम्पादन गर्ने यावत कार्यको आधार पनि सार्वजनिक वित्त नै हो । त्यसैले सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको विषय निकै महत्वपूर्ण हुनुका साथै संवेदनशील रहेको हो । समकालीन विश्वमा लोकतान्त्रिक मुलुकहरू सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई जनताप्रति जवाफदेही, विश्वासिलो र दिगो बनाउन लागि परेका छन् ।

अर्थ र अवधारणा

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सरकारले प्राप्त गर्ने आय तथा गर्ने खर्चलाई व्यवस्थित गर्न अवलम्वन गरिने ऐन, कानून, कार्यविधि र प्रणालीको समष्टिगत रुप हो । संक्षिप्त रुपमा भन्दा सरकारको आर्थिक कारोवारलाई व्यवस्थित गरी वित्तीय जवाफदेहिता निर्वाह गर्ने विधि हो । यसले राजस्व परिचालन, कोषको विनियोजन, खर्च क्रियाकलाप, लेखाविधि, प्रतिवेदन प्रणाली र लेखा परीक्षणका कार्यहरूलाई समेट्दछ। जसको केन्द्रस्थमा वित्तीय उत्तरदायित्व रहेको हुन्छ।

सही नतिजाका लागि सार्वजनिक कोष सञ्चालन गर्ने काम (Handling public purse for better results) नै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो । सरकार जहिले पनि सही नतिजाका लागि नीति, योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिरहेको हुन्छ, जसको केन्द्रस्थमा वित्त रहन्छ। सरकारका सवै क्रियाकलापको आधार वित्त हो । त्यसैले सरकार नै वित्त हो पनि भन्ने गरिएको छ। सार्वजनिक व्यवस्थापनमा संलग्न शासकीय तहहरू र मातहत संरचना सवै नै आआफ्नो कार्यक्षेत्रमा वित्तीय कारोवारमा संलग्न हुन्छन् । त्यसैले यसको कार्यक्षेत्र व्यापक छ। कार्यक्षेत्रको व्यापकतासंगै व्यवस्थापनको जटिलता पनि बढ्दै गएको छ।

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको महत्वपछि दुई कारण छन्। पहिलो, प्रभावकारी सेवा व्यवस्थापन र दोस्रो, स्वच्छ र प्रभावकारी राजस्वपरिचालन क्षमता एवम् जिम्मेवारीपूर्ण खर्च । विकासशील मुलकहरूमा विद्यमान गरिबी, विपन्नता वेरोजगारी र असमानताजस्ता आर्थिक-सामाजिक पछौटेपनको अन्त गर्न आर्थिक बृद्धि आवश्यक

** विकास, नीति व्यवस्थापन र आर्थिक विधामा सुपरिचित श्री मैनाली नेपाल सरकारका सचिव हुन्।*

हुन्छ। त्यहा सेवा प्रवाह सवल, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउनु उत्तिकै जरुरी हुन्छ। राजस्व सङ्कलन स्वच्छ र प्रभावकारी हुने संस्थागत प्रणाली स्थापना गर्नाले सार्वजनिक संस्थाहरूको जनविश्वास बढ्न जान्छ। यी दुई कुरा नै शासकीय सुधारको जगमा रहने विषय पनि हुन्। त्यसैले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन शासकीय प्रणालीलाई सक्षम, समावेशी र बैध बनाउने आधार हो भन्न सकिन्छ।

नेपालको संविधानले राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्तिका लागि संघीय सञ्चित कोष, प्रदेश सञ्चित कोष र स्थानीय सञ्चित कोष सञ्चालनको विधि स्पष्ट पारेको छ। नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने गुठी बाहेक सवै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सवै कर्जा, कानून अनुसार लइएका ऋण असुल हुदा ऐनद्वारा अर्को व्यवस्था नभएसम्म संघीय सञ्चित कोषमा दाखिला हुने र यसबाट व्यय हुने कार्यविधि व्यवस्थित गरिएको छ। संघीय सञ्चित कोष सञ्चालनको विस्तृत विधि र जवाफदेहिता एवम् जिम्मेवारी निर्वाहका विषय व्यवस्थित गर्न संविधानको धारा १२५ ले राज्यलाई निर्देश गरे अनुरुप आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ कार्यान्वयनमा आएको छ। साथै तहगत वित्तीय साधनको विभजान, विभाज्य कोष तथा वित्तीय अन्तरसम्बन्धका सम्बन्धमा अन्तर सरकारी वित्तीय हस्तान्तरण सम्बन्धी ऐन, २०७४ ले व्यवस्था गरेको छ। ऐन अनुरुप वित्तीय व्यवस्थापनमा जवाफदेहिता र अनुशासन अवलम्वन भए नभएको परीक्षण गर्न सर्वोच्च लेखा परीक्षण निकायका रुपमा महालेखा परीक्षकको कार्यालय व्यवस्था गरिएको छ। नागरिक चेतना बढ्ने क्रमसंगै सार्वजनिक वित्तीय क्रियाकलापमा नागरिक संलग्नता पनि बढ्दै गएको छ।

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका उद्देश्य

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका सैद्धान्तिक, संवैधानिक र व्यवस्थापकीय आशय रहन्छन्। सैद्धान्तिक आधारमा भन्दा जनताको साधन जानताकै लागि उनीहरूको उच्चतम आवश्यकताको क्षेत्रमा सदुपयोग भएको पुष्टि गर्नुपर्दछ। सवैधानिक रुपमा भन्दा आयव्यय सम्बन्धित कार्य संसदीय स्वीकृति र निगरानीको विषय हो। व्यवस्थापकीय रुपमा वित्तीय कारोवारका सवै आयाम यसरी सम्पादन गरिनु पर्दछ कि यसका कारणबाट व्यवस्थापन जवाफदेही देखिन सकोस्। यी आशय पूरा गर्न सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका चार उद्देश्य रहन्छन् ः

समष्टिगत वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने (aggregate fiscal dicipline)

- राजस्व सङ्ककलनका लक्ष
- खर्चका लक्ष
- वित्तीय घाटा परिचालन
- सार्वजनिक ऋण

रणनीतिक प्रथामिकतामा साधन विनियोजन (Allocation in strategic priority)

- विनियोजनका आधार र नीतिहरू
- विनियाजनका मापदण्ड र बस्तुगत सूचकहरू

कार्यसञ्चालन दक्षता हासिल गर्ने (Achieve operational efficiency)

- कार्यान्वयन कार्ययोजना
- कार्यजिम्मेवारी निर्धारण
- मितव्ययिता
- कार्यकुशलता

- कार्यप्रभावकारिता
- नतिजा सूचक

जवाफदेहिता मापन (Fianncial accountability)

- पारदर्शिता (सरोकारवालामा सूचनाको पहूच)
- लाभग्राही विवेचना
- नियन्त्रण र सन्तुलन (आन्तरिक तथा बाह्य)

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधार गर्नु भनेको उल्लिखित चारै पक्षमा प्रभावकारिता बढाउनु हो। वित्तीय कारोवार व्यवस्थित गर्ने नीति, कानून, कार्यविधि तथा मानदण्ड तर्जुमा, सवल संस्थागत क्षमता, दक्ष जनशक्ति व्यवस्थापन र स्वचालित प्रणाली सञ्चालनको वातावरण। यी चार पक्षमा सुधार गर्न सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व (पेफा) कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने रणनीति प्रचलनमा छ। नेपालले पनि अहिले दोस्रो चरणको पेफा कार्यक्रम सञ्चालनमा छ। समग्र

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन चक्र

सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय क्रियाकलापहरू चक्रीय रुपमा चरणवद्ध सञ्चालनमा रहने गर्दछन्। यो चक्र प्रत्येक आर्थिक बर्षमा विभिन्न चरण पारगर्दै निरन्तर शृङ्खला रुपमा क्रियाशील हुन्छ। चरणहरू आफूमा स्वायत्त नभै कार्यात्मक आवद्धतामा (Functional chain) रहन्छन्। सवै चरणको प्रभावकारितामा नै सवल वित्तीय व्यवस्थापन संस्थागत हुन्छ। यसका चरण र प्रत्येक चरणका क्रियाकलाप संक्षिप्त रुपमा यस प्रकार छन् :

- वित्तीय नीति तर्जुमा (Policy Stage): वित्तीय व्यवस्थापनको पहिलो चरणका रुपमा रहने यस चरणमा विगतमा लिइएका वित्तीय नीति कार्यान्वयनको उपलब्धि समीक्षा, आर्थिक तथा वित्तीय अवस्थाको विश्लेषण र राष्ट्रले अवलम्वन गर्नुपर्ने नीति कार्यक्रमको खाकालाई आंकलन गरिन्छ। यस चरणमा सरकारी कार्यसंरचना भित्रका सम्वद्ध पदाधिकारी र संरचना वाहिरका पात्रहरू, जस्तो कि राजनैतिक समाज, अनुसन्धाता/एकेडेमिया र प्रबुद्ध नागरिक वर्ग, व्यावसायिक समाज भूमिका निर्वाहमा गर्दछन्।
- बजेट तर्जुमा (Budget Formulation) : नीति चरणबाट प्राप्त सुझाव तथा निष्कर्षहरू र प्रणाली भित्रका तथ्य एवम् जानकारी लिई बजेट तर्जुमाको प्राधिधिक काम यस चरणमा गरिन्छ। स्रोत समितिबाट शुरु हुने यस काममा राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, विषयगत मन्त्रालयहरू र मन्त्रिपरिषद संलग्न हुन्छन्। यो चरण जति बास्तविक हुन सक्यो, त्यसैको सापेक्षमा बजेटको सवलता र विश्वसनीयता देखिन्छ। यस चरणमा सम्पादन गरिने प्रमुख कामहरू :
    - समष्टिगत आर्थिक स्थितिको विश्लेषण
    - राजस्व परिचालन र खर्चको अवस्था विश्लेषण
    - आयोजना/कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति विश्लेषण
    - बैदेशिक सहायता प्राप्ति र उपयोगको विश्लेषण
    - कोषको अवस्था तथा कोष प्रवाहको विश्लेषण
    - बजेटको आकार निर्धारण
    - बजेट तर्जुमा मार्गदर्शन तर्जुमा र वितरण
    - क्षेत्रगत सीमा विभाजन

- आयोजना/खर्च प्रस्ताव प्रस्तुती
- बजेट प्रस्तावमाथि छलफल (नीति प्राथमिकता रकमगत छलफल)
- प्रस्तावित बजेटलाई अन्तिम रुप प्रदान ।

बजेट अनुमोदन (Budget approval) : मन्त्रिपरिषदबाट अनुमोदन भै सरकारका तर्फबाट संघीय संसदमा अनुमोदनका लागि प्रस्तुत बजेट प्रस्तावलाई सैद्धान्तिक तथा विषयगत आधारमा छलफल भै अनुमोदन हुन्छ । नेपालमा कार्यकारी बजेट प्रस्तुत हुने, सांसदका भावनाहरू पूर्वबजेट छलफलका समयमा नीति, सिद्धान्त तथा उद्देश्यमाथि छलफल भै त्यसैका आधारमा निर्धारित प्राथमिकताले बजेटलाई मार्गदर्शन गर्ने हुनाले संसदीय अनुमोदनको प्रक्रिया संक्षिप्त हुन्छ । यस प्रक्रियामा औपचारिक रुपमा विधायकहरू र अनौपचारिक रुपमा राजनैतिक दल एवम् नागरिक समाजको संलग्नता रहन्छ ।

बजेट कार्यान्वयन (Budget execution) : संसदबाट बजेट अनुमोदनपछि त्यसैलाई आधारमानी बजेट कार्यान्वयनको प्रक्रिया अगाडि बढ्छ । बजेट कार्यान्वयन भनेको संसदीय अनुमोदनका भावना र निर्धारित लक्ष्यलाई आधारमानी आय प्राप्ति एवम् खर्च व्यवस्थापनका कार्यलाई समयवद्ध रुपमा अवलम्वन गर्नु हो । यस चरणमा विषयगत मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । लाभग्राही तथा नागरिक समाजका अंगहरू पनि कार्यान्वयन प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्ने, प्रभाव पार्ने र पहरेदारी गर्ने कार्यमा रहन्छन् । प्रस्तावित बजेट र कार्यान्वयनबीचको अन्तर घटाउन सकिएमा मात्र बजेटको सार्थकता रहन्छ । कार्यान्वयनका सवै पात्रहरू इसैतर्फ निर्दिष्ट रहने गर्दछन् ।

लेखाङ्कन (Accounting) : बजेट कार्यान्वयनका प्रक्रियालाई निर्धारित ढाँचामा लिपिवद्ध गरी व्यवस्थापन र निगरानी निकायलाई वित्तीय कारोवारको सूचना उपलव्ध गराउने काम लेखाङ्कनले गर्दछ । लेखाङ्कन वित्तीय घटनाहरूको अभिलेखीकरण गर्ने, विश्लेषण गर्ने, प्रतिवेदन गर्ने र व्यवस्थापकीय निर्णयलाई सघाउ पुऱ्याउने काम हो ता कि आर्थिक कारोवारलाई संसदीय अनुमोदन अनुरुप बनाउन सकियोस् । यो वित्तीय जवाफदेहिताको आधार हो । सञ्चित कोष र अन्य कोषहरूको हिसाव लेखाङ्कन गरेर व्यवस्थापन परीक्षित हुने काम गर्दछ । लेखाङ्कनका स्थापित आधार र मापदण्ड हुने गर्दछन् । नेपाल सरकार लेखामान कार्यान्वयनमा आएको छ, जुन अन्तराष्ट्रिय लेखामानको स्तरसंग अनुकूलित छ । यस चरणमा प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्ने निकाय महालेखा नियन्त्रक कार्यालय हो । जति बैज्ञानिक र भरपर्दो वित्तीय सूचना लेखा प्रणालीले उपलव्ध गराउन सक्यो, त्यसैको सापेक्षमा वित्तीय निर्णय र लेखा परीक्षणको स्तरीयता कायम हुन्छ । महालेखा नियन्त्रक कार्यालय मातहतका लेखा समूहका कर्मचारीहरू यस कार्यमा क्रियाशील हुन्छन् । उनीहरूको पेशागत दक्षता विकास र प्रणाली निर्माणको काम निरन्तर रुपमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले गदै आएको छ ।

अन्तिम तथा बाह्य परीक्षण (External audit and oversight) : संसदीय अनुमोदनको पालना बजेट कार्यान्वयनमा आएको छ छैन भनी विस्तृत र व्यवस्थित परीक्षण/विश्लेषण गर्ने काम लेखा परीक्षणबाट हुन्छ । यस कामको लागि संवैधानिक शक्ति प्राप्त सर्वोच्च लेखा परीक्षण निकाय (महालेखा परीक्षक) को व्यवस्था छ । यसले वित्तीय कारोवार र स्रोत व्यवस्थापनमा संसदको प्राविधिक संयन्त्र (आम्खा र केहीहदमा कान) को काम गर्दछ । बार्षिक रुपमा लेखा परीक्षणको विस्तृत प्रतिवेदन राष्ट्रप्रमुख मार्फत संसदीय छलफलका लागि प्रस्तुत गरिन्छ । तर एक्काइसौ सताव्दीमा लेखा परीक्षणलाई संसदीय परीक्षणको विषयमा मात्र सीमित नराखी लाभग्राही परीक्षणको सीमासम्म विस्तार भएको छ । भलैकि कानूनी मान्यता र व्यावसायिकतामा व्यवस्थित भैसकेको छैन । नागरिक परीक्षण, सेवाग्राही परीक्षण, सामाजिक विवेचना, सार्वजनिक सम्वाद, सिभिक फोरा, लाभग्राही

मूल्याङ्कन आदिका नाम र संयन्त्रबाट वित्तीय व्यवस्थापनमाथि नागरिक निगरानी हुन थालेको छ । नागरिक निगारनीले वित्तीय व्यवस्थापनमा सर्वसाधारणको पहूच विस्तार गरेको छ, जसले प्रणालीको वैधता विस्तार गर्न सघाउने गर्दछ ।

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधारले व्यवस्थापनका हरेक क्रियाकलाप (सेवा व्यवस्थापन) लाई कार्यसम्पादन नतिजाका सापेक्षमा हेर्दछ । यसर्थ व्यवस्थापनका क्रियाकलापलाई देहाय अनुरुपका कार्यसम्पादन सूचकका आधारमा हेर्नुपर्ने हुन्छ, ताकि व्यवस्थापनका क्रियाकलापले सर्वसाधारणका भावना अनुभूत तहमा संवोधन गर्न सक्यो कि सकेन निर्क्यौल गर्न सकिन्छ ।

- लागत (Cost) : सेवा वितरण र उत्पादनको लागतको मितव्यीता ।
- उत्पादन (Output) : उत्पादित बस्तु/सेवाको परिणाम तथा गुणस्तर स्थिति ।
- नतिजा (Outcome) : क्रियाकलापबाटलक्ष्य प्राप्ति स्थिति ।
- प्रभाव (Impact) : नतिजा वा सेवाले लाभग्राहीलाई संवोधन गरेको स्थिति ।
- पहूच (Reach) : कार्यक्रम वा सेवाले सर्वसाधारणमा दिएको लाभ वा हानी ।
- गुणस्तर (Quality) : सेवा पाउदा गरिएको व्यवहार, सेवा/बस्तुको उपयुक्तता ।
- उत्पादकत्व (Productivity) : उपलब्धिका लागि लागेको समय (घण्टामा) ।
- कार्यकुशलता (Efficiency) : प्रति एकाइ लागत ।
- सन्तुष्टि (Satisfaction) : सेवा उपयोग गर्नेका अनुभूतिमा सेवाको स्तर ।

यसर्थ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन भनिएता पनि यसले वित्तीय क्रियाकलाप सुधारमार्फत समस्त शासकीय व्यवस्थालाई नै सुधार गरी सरकार र सर्वसाधारणको सम्बन्ध सुदृढ बनाउने आधार दिन्छ। वित्तीय जवाफदेहिताकासाथै समस्त कार्यसम्पादन स्तर सुधारको आधार दिन्छ। राज्यसंग उपलब्ध सीमित साधन स्रोतबाट सेवाग्राहीको स्वाद र सन्तुष्टि विस्तार गर्ने दवाव ओजनदार रुपमा पर्दै आएपछि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई शासकीय प्रणाली सुधारको राणनीतिक संयन्त्रका रुपमा उपयोग गर्ने कार्यसूचीले महत्व पाउदै आएको छ।

नेपालमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार

नेपालमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन विकास क्रम करिव सात दशकअघि बजेट प्रणालीको शुरुवातदेखि नै भएको मान्नु पर्छ । त्यसपछि योजनाको शुरुवात र २०१७/१८ बाट सरकारी लेखा पद्धतिमा सुधारपछि यसलाई क्रमशः संस्थागत गर्दै लगिएको देख्न सकिन्छ । तर प्रजातन्त्रको पुनस्थपनापछि भने विस्तृत कार्यसूची दिइएको देखिन्छ । नवौ योजना (२०५४/५९) लाई आधुनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधारको सन्दर्भविन्दु मान्न सकिन्छ । यस अवधिमा दुईवटा प्रबृत्ति स्पष्ट देखियो । पहिलो, सार्वजनिक सेवा वितरण जनताका अनुभूत आवश्यकतालाई संवोधन गर्ने खालको थिएन, विकास निर्माणका कामहरूमा प्रभावकारिता देखिएन । दोस्रो, सार्वजनिक वित्तले दिगोपना गुमाउदै गएको थियो, संकलित राजस्वबाट प्रतिवद्ध खर्च धान्ने क्षमता साँघुरिदै गएको थियो ।

यी दुवै प्रबृत्तिलाई संवोधन गर्न सरकारले सेवा व्यवस्थापनमा आमूल पुनसंरचना र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गर्ने काम शुरु गऱ्यो ।

२०५७ मा सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग गठन गरी आयोगले दिएका महत्वपूर्ण सुझावहरूलाई खर्च प्रणाली सुधार गर्न र २०५९ मा वित्त कार्यदलले दिएका सुझावलाई राजस्व प्रणाली सुधार गर्न क्रमशः उपयोग गरियो। बढ्दो गरिबी र असमानता घटाउन २०५९ बाट गरिबी निवारणको रणनीति पत्र (जुन पछि दशौ योजनाका

रुपमा कार्यान्वयनमा आयो) को कार्यान्वयन गरियो । आयोजनाको प्राथमिकीकरण, मध्यकालीन खर्च संरचना, विनियोजनका आधारहरू र कार्यसम्पादन प्रतिवेदन प्रणाली मार्फत सुधार रणनीति कार्यान्वयनमा ल्याइयो भने सेवा व्वस्थापनमा सुशासनको अवधारणा अवलम्वन गरियो । २००१ को वित्त व्यवस्थापन समीक्षा निष्कर्षले लेखा, वित्तीय विवरण, प्रतिवेदन लगायतका पक्षहरूमा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्यायो । विभिन्न समयमा भएका वित्तीय व्यवस्थापन समीक्षा, प्रतिवेदन तथा व्यवस्थापनका अग्रसरमुखी सोचको परिणाम स्वरुप सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व कार्यक्रम (पेफा) लाई विस्तृत कार्यढाचामा कार्यान्वयन गरिदैछ । अर्थमन्त्रालयको नेतृत्वमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले यस कार्यढाचालाई सहजीकरण गरिरहेको छ । पेफा कार्यढाँचाको संस्थागत सवलीकरणले वित्तीय व्यवस्थापन सुधारलाई दिगो र स्वचालित रुवरुप दिदै गएको छ। यस कार्यढाँचाले सुधारका सात रणनीतिक स्तम्भ अख्तियार गरेको छ ः

- बजेट विश्वासनीयता
- वित्तीय व्यवस्थापनको पारदर्शिता
- सार्वजनिक सम्पत्ति तथा दायित्व व्यवस्थापन
- नीतिमा आधारित वित्त रणनीति र बजेट
- बजेट कार्यान्वयनमाअनुमानयोग्यता र नियन्त्रण
- लेखाङ्कन र प्रतिवेदन
- बाह्य निगरानी र लेखा परीक्षण

प्रत्येक स्तम्भ अन्तर्गत कार्यसम्पादन सूचकहरू निर्धारण गरिएका छन् । जस्तो कि पहिलो स्तम्भ अन्तर्गत ३, दोस्रोमा ६, तेस्रोमा ४, चौथोमा ५, पाँचौमा ८, छैठौंमा ३ र सातौमा २ गरी ३१ कार्यसम्पादन सूचकहरू छन् भने यी सूचकहरू अन्तर्गत सहकाय सूचकहरू पनि निर्धारण गरिएका छन्, ताकि रणनीतिक लक्ष्य प्राप्त भएको नतिजमूलक अनुगमन गर्न सकियोस् ।

मुलुक संघीय संरचनामा गएपछि तिनै तहका राजस्व तथा खर्च प्रणाली तथा सञ्चित कोषहरू रहेका छन् भने तहहरूबीच रहनुपर्ने वित्तीय अन्तर्सम्वन्धका कारण सार्वजनिक कोष सञ्चालनको विषय जटिल भएको छ । सरकारका तहगत रुपमा रहनुपर्ने वित्तीय जवाफदेहिता, एकअर्काबीच रहनुपर्ने वित्तीय सम्बन्ध तथा समष्टिगत रुपमा तयार गर्नुपर्ने वित्तीय विवरणका लागि चाहिने संस्थागत ढाँचा, लेखा प्रणाली र प्रणाली विकासका लागि आवश्यक हुने पूर्वाधार संरचनाको विकास समेतका लागि वित्तीय व्यवस्थापन प्रबृत्त रहेको देखिन्छ। कार्यान्वयनमा रहेको पेफा कार्यक्रममा उल्लिखित विषयहरूलाई सम्वोधन गर्न यी चार क्रियाकलाप रहेका छन्

संघीय तथा प्रदेश र स्थानीय तहको सार्वजनिक खर्च र राजस्व व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढीकरण

- वजेट तथा राजस्व व्यवस्थापनको सवलीकरण
- वित्तीय प्रतिवेदन र नियन्त्रण प्रणालीको सवलीकरण
- जनशक्ति क्षमता विकास

लेखा परीक्षण प्रणाली सुधार

- तीनै तहको लेखा परीक्षणको गुणस्तर तथा विश्वसनीयता विस्तार
- लेखा परीक्षणमा सूचना प्रविधिको उपयोग पूर्वाधार निर्माण
- कार्यसम्पादन लेखा परीक्षणमा नागरिक संलग्नता विस्तार

सार्वजनिक खरिद प्रणालीको सुदृढीकरण

- सार्वजनिक खरिद सुशासन र निगरानी व्यवस्था
- सार्वजनिक खरिद व्यवस्थामा व्यावसायिक क्षमता विकास
- अनुगमन तथा ईजीपी प्लेटफार्म

वित्त व्यवस्थापन सुधार कार्यक्रमको समन्वय

- पेफा सचिवालय क्षमता विकास
- सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नागरिक संलग्नता विस्तार
- सवै तहको वित्तीय व्यवस्थापनमा आवश्यक प्राविधिक सहयोग

यी क्रियाकलापहरू सम्पादनका लागि अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, सार्वजनिक लेखा समिति, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, पेफा सचिवालय र नेपाल चार्टर्ड अडिटर संघ विशेषीकृत भूमिकामा क्रियाशील छन् । सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधारमा यीनै निकायहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुने हो ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ कार्यान्वयनमा आएको छ । यसले संघीय सञ्चित कोष सञ्चालन, बजेट तर्जुमा अघि स्रोतको अनुमान र खर्चका सीमा निर्धारण, बजेट सीमा तथा मार्गदर्शन वितरण, बजेट प्रस्ताव माथि छलफलबजेट तथा कार्यक्रमको सिद्धान्त र प्राथमिकता, विनियोजन, सरकारको सम्भावित दायित्व र प्रतिवद्धता व्यवस्थापन, निकासा, खर्च र नियन्त्रण, रकमान्तर तथा श्रोतान्तरण, कार्यान्वयन, कारोवारको लेखा, आन्तरिक नियन्त्रण र लेखा परीक्षण, एकीकृत वित्तीय विवरण तथा प्रतिवेदन र यी कार्यसम्पादनका सिलसिलामा निकायगत भूमिका तथा खर्च तथा कार्यक्रम जिम्मेवारीहरू तोकेको छ । बजेट तर्जुमाको सहजीकरणका लागि आयोजना बैंकलाई व्यवस्थित गर्ने र श्रोत व्यवस्थापनको दिगोपनका लागि मध्यम अवधिको खर्च संरचना सम्बन्धी व्यवस्था बाध्यकारी गरिएको छ । शासकीय तहहरूमा हुने वित्तीय हस्तान्तरण र विभाज्य कोषको लेखाङ्कन कार्य समेत व्यवस्थित गर्ने प्रावधानहरू राखेको छ । स्थानीय तथा प्रदेश तहको सञ्चित कोष सञ्चालनलाई व्यवस्थित गर्न मार्गदर्शन गर्ने काम पनि ऐनले गरेको छ । स्थानीय तथा प्रदेश तहहरूमा प्रणाली नवसिसकेको अवस्थामा नीतिगत मार्गदशर्न गर्ने काम अन्तर निकाय वित्त परिषदले गरिरहेको छ भने महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले क्षमता विकास र प्रणाली निर्माणमा सहजीकरण गरिरहेको छ । यसर्थ आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका सवै आयामलाई संवोधन गर्न सक्षम भन्न सकिन्छ । ऐन कार्यान्वयनको सहजीकरणका लागि नियामवली, निर्देशिका तथा प्रणाली विकासका थप कार्यहरू पनि भैरहेका छन् ।

क्रियाकलापमा आधारित लेखा प्रणालीको शुरुवात

आयव्ययको सामान्य स्रेस्ताबाट २०१६ मा शरु गरिएको सरकारी लेखा प्रणाली कार्यन्वयनको करिव साठी बर्षपछि स्तरोन्नति गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले २०७७ श्रावण १ बाट क्रियाकलापमा आधारित लेखा प्रणालीलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यो बजेट कार्यान्वयनको महत्वपूर्ण नतिजामूलक संयन्त्रका रुपमा रहने छ। २०७२ बाट बजेट व्यवस्थापनमा सुधार गर्न बार्षिक कार्यक्रम प्रस्ताव गर्दानै मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (एलएमविआइएस) मा प्रविष्टी गर्नपर्ने गरी कार्यक्रम ढाँचा कार्यान्वयनमा ल्याइएपनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने लेखा प्रणाली थिएन । मौजदा लेखा प्रणालीले खर्च शीर्षकको लेखा राख्न, प्रतिवेदन दिन र नियन्त्रण गर्न त

सक्थ्यो, तर कुनकुन क्रियाकलापमा सञ्चालनमा कति रकम खर्च भयो भनी बास्तविक वित्तीय नतिजालाई क्याप्चर गर्न सक्दैन्थयो । जसका कारण लेखा प्रणाली बजेट नियन्त्रणको बास्तविक संयन्त्र बन्न सकेको थिएन । महालेखा परीक्षकको कार्यालय तथा अन्य निगरानी निकायले यस विषयलाई खासै उठाएका त थिएनन्, तर सरकारको नीति संयन्त्र कार्यान्वयन नहुदा नैतिक र व्यावाहारिक दुवै रुपमा नहन लाजमर्दो अवस्था थियो । कार्यान्वयनमा ल्याइएको क्रियाकलापमा आधारित लेखा प्रणालीले एकसाथ स्रोतगत, शीर्षकगत र क्रियाकलापगत खर्चको लेखाङ्कन गर्न सक्षम छ ।

तीन तहका सरकारका प्रत्येक क्रियाकलाप र त्यसमा हुने खर्चको वास्तविक विवरण मन्त्रालयगत बजेट व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (एलएमविआइएस), प्रदेश बजेट सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (पिएलएमविआइएस) र स्थानीय तह बजेट व्यवस्थापन प्रणाली (सुत्र) मा लेखा प्रणाली (सिगास) ले लिन्छ र खर्चको लेखाङ्कन र प्रतिवेदन गर्छ । कम्पुटरमा आधारित लेखा (सिगास) ले एकल खाता भुक्तानी प्रणालीसंग प्रणालीगत अन्तरक्रिया (इन्टरफेसिङ) गर्छ र चाहिएको प्रतिवेदन तत्समयमा (रिएल टायम) प्राप्त हुन्छ । यस प्रणालीले युटिलिटि पेमेन्टका केही क्षेत्रबाहेक सवै भुक्तानीलाई विद्युतीय पनि बनाएको छ । सवै कर्मचारीको तलव भत्ता जस्ता विषयलाई सेन्ट्रल पेरोल सिस्टममा लैजाने पृष्ठभूमि पनि यसले बनाएको छ । यो सार्वजनिक कोषको यथार्थ अवस्था चित्रण गर्न र वित्तीय कारोवारको पारदर्शिता कायम गर्न पनि सक्षम छ । अन्तराष्ट्रिय लेखा मूल्य मानकका सवै भावनासंग यो मेल खान्छ भने वित्तीय व्यवस्थापन सधारका सन्दर्भमा नेपाल सरकारले विकास साझेदारहरूसंग गरेको प्रतिवद्धतालाई पनि यसले कार्यरुप दिएको छ । यस अर्थमा यो वित्त व्यवस्थापन सुधारमा युगान्तकारी घटना हो । यसले शासकीय सुधारका अन्य पक्षलाई पनि सघाउ पुऱ्याउने आधार दिन्छ भने सवत्तीय अनशासन एवम् स्थीरताको आधार पनि बनाउछ ।

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको उपयोग

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुदृढीकरणका लागि सूचना प्रविधिको उपयोगलाई महत्व दिइएको छ । सूचना प्रविधिको उपयोग यसअघि सैद्धान्तिक कार्यसूची रहेकोमा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ६२ यी कुरा स्पष्ट बोलेको छ ः

- बजेट तथा लेखा सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित गर्न क्रमशः सूचना प्रविधिको प्रयोग गरिने,
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणाली विकास गरी लागू गर्ने,
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले विकास गरेको प्रणालीमा समावेश नभएको वा कुनै प्रणाली विकास गर्न महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको स्वीकृति चाहिने,
- प्रणालीबाट प्राप्त हुने सूचनाहरू प्रमाणीकरणका लागि विद्युतीय हस्ताक्षर प्रयोग गर्न सकिने
- अन्तरसम्बन्धित प्रणाली विकास र प्रणालीहरूबीच अन्तरआवद्धता विकास गर्न सकिने ।
- वित्तीय कार्यप्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न सूचना प्रविधिमा आधारित यी प्रणाली (एप्लिकेशन सफ्टवेयर) कार्यान्यनमा ल्याइएका छन् ः
- बजेट तर्जुमामा संघीय तहमा मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (LMBIS), अर्थमन्त्रालयमा बजेट सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (BMIS), प्रदेश तहमा प्रदेश मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (P-LMBIS) र स्थानीय तहमा स्थानीय तह कोष व्यवस्थापन प्रणाली (SuTRA) ।

- बजेट कार्यान्वयन चरणमा संघीय तहमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूमा एकल खाता भुक्तानी प्रणाली (TSA), प्रदेश तहमा प्रदेश कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा प्रदेश एकल खाता भुक्तानी प्रणाली (P-TSA) र स्थानीय तहमा स्थानीय तह कोष व्यवस्थापन प्रणाली (SuTRA)।
- त्यस्तै राजस्व लेखांकन र प्रतिवेदनका लागि संघीय प्रदेश तहमा राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) र स्थानीय तहमा सुत्र प्रणाली।
- खर्च लेखांकन र प्रतिवेदनका लागि संघीय र प्रदेश तहमा कम्पुटरमा आधारित लेखा प्रणाली (CGAS) र म्यानुएल प्रतिवेदन प्रणाली र स्थानीय तहमा सुत्र प्रणाली।
- यस आर्थिक बर्षको शुरुबाट साठी बर्ष पुरानो लेखा प्रणालीमा आधारभूत रुपमा परिवर्तन गरी क्रियाकलापमा आधारित बनाउन CGAS लाई प्रयोगमा ल्याइएको छ। यसले LMBIS का क्रियाकलापहरू नै लेखाङ्कनमा Capture गर्दछ। TSA र CGAS बीच स्वचालित अन्तरक्रिया हुन्छ।
- सर्वजनिक सम्पत्ति र सार्वजनिक लगानीबाट सिर्जित सम्पत्तिको विवरण व्यवस्थित गर्न सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (PMAS) चालू आर्थिक बर्षबाट कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। यस अगि राजस्व, खर्च र धरौटीको एकीकृत आर्थिक विवरण तयार पारी बार्षिक रुपमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटी रहेकोमा अव सम्पत्तिको एकीकृत आर्थिक विवरण तयार पार्ने कामको थालनी भएको छ।

साथै तीनै तहका बजेट, खर्च, राजस्व र लेखा प्रणालीबीच अन्तरआवद्धता विकास भैरहेको छ। साथै तिनै तहको सरकारहरूको कारोवार भएकै समय (Realtime) मा प्रतिवेदन गर्न, बजेट अनुशासन, आर्थिक अनुशासन र वित्तीय जवाफदेहिता अभिबृद्धि गर्न र एकीकृत वित्तीय विवरणको विश्वसनीयता बढाउन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले एकीकृत वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Integrated Financial Manageent Information System: IFMIS) को सञ्चालन गर्न प्रणाली निर्माणको काम अघि बढाएको छ। केही हदमा IFMIS को भावना CGAS ले परा गर्दैछ।

सवालहरू

नेपाल सरकारले वित्तीय व्यवस्थापनलाई सवल, आधुनिक, विश्वसानीय र प्रविधिमैत्री बनाउने काम उच्च प्राथीमकतामा राखेको छ र सोअनुरुप विभिन्न कार्य भैरहेको माथि उल्लेख गरिइसकियो। तर नेपालको संविधानले तीन शासकीय तहका ७६१ सञ्चित कोष, छरिएका कार्यसञ्चालन कोष, बजेट भन्दा बाहिरका सरकारी वित्तीय कारोवार रहेको सन्दर्भमा यसलाई सवल, विश्वासनीय र आधुनिक बनाउने काम एउटा यात्राका रुपमा रहेको छ। यस सन्दर्भमा यी व्यावहारिक चुनौतीहरू रहेका छन् :

- विनियोजन बस्तुपरक बनाउने आधार र आयोजना बैंक स्थापना गर्ने काम व्यवस्थित गर्ने चुनौती,
- बजेट प्रक्रियालाई नागरिक बजेटको अवधारणा अनुरुप परादर्शिता, सहभागिता र नियन्त्रणलाई सवलीकरण गर्ने चुनौती,
- एकीकृत रुपमा तीन तहको वित्तीय विवरण तयार गर्ने चुनौती,
- तीनै तहमा स्वचालित हुने वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वयनका चुनौती,
- विभिन्न निकाय, तह र संरचनाबीच कार्यात्मक समन्वय र कार्यात्मक आवद्धताका चुनौती,
- विभिन्न तह तथा निकायमा सञ्चालित प्रणालीहरूबीच सहभावीकरण गर्ने चुनौती,

- स्थानीय तथा प्रदेश तहमा लेखा ब्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्ति विकास र पुनर्ताजगी गर्ने चुनौती,
- सार्वजनिक सम्पत्तिको यथार्थपरक अभिलेखन र एकीकृत विवरण तर्जुमा गर्ने चुनौती,
- प्रतिवद्धता लेखाङ्कनका चुनौती,
- सुधारको अन्तरवोध गरी स्वचालित रुपमा प्रणाली परिमार्जन गर्ने अन्तरिक चुनौती,
- राजनैतिक तथा प्रशासकीय तहको प्रतिवद्धता र नेतृत्वजनित चुनौती ।

उपसंहार

निभिन्न आरोह अवरोह र परीक्षण र प्रयोगको सिलसिला पार गर्दै सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली आधुनिक चरणमा प्रवेश गरेको छ । वित्तीय व्यवस्थापनका सवै चरण परिमार्जित हुदै आएका छन् । विनियोजन लाई तथ्यपरक बनाउन दीर्घकालीन सोच, आवधिक योजना, मध्यम अवधिको खर्च संरचना एवम् आयोजना बैंकबीचको अन्तरआवद्धता कायम गरिएका छन् । खर्च व्यवस्थापन सुधार गर्न म्यानुएल आधारमा सामान्य लेखामान र फारामहरूबाट सञ्चालित प्रणाली झण्डै स्वचालित रुपमा सञ्चालित छ । लेखामान अन्तराष्ट्रिय स्तर सापेक्ष भएको छ, सोहीअनुरुप लेखा फाराम र ढाँचाहरू निर्माण भएका छन्, जनशक्तिको व्यावसायिकता विकास भएको छ । उपयोगमा ल्याएको प्रणालीका कारण कोरोना महाव्याधिका समयमा पनि वित्तीय कारोवारमा कुनै वाधा अवरोध पर्न गएन । यी सफलता आफैमा गौरव गर्न लायक छन् । तर तीन तहको सरकारका वित्तीय कारोवारलाई व्यवस्थित गर्नु र एकीकृत वित्तीय विवरण भनिएको समयमा तर्जुमा गर्नु आफैमा चुनौतीपूर्ण हो । नीति संरचना, सांगठनिक व्यवस्था र प्रणाली निर्माणमा रहेको निरन्तरको प्रयासले वित्तीय प्रणाली छिटै अरु समृद्ध र आधुनिक बन्ने क्रममा छ । सरकारका सवै तहमा सार्वजनिक कोषलाई पूर्ण अनुशासति बनाई मौद्रिक मूल्य सार्थकता सिद्ध गर्न सवै तहमा संघीय लेखा समूहको जनशिक्तको व्यवस्था, जनशक्तिको क्षमता विकास एवम् एकीकृत वित्तीय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली आवश्यक रहेको देखिन्छ । (mainaligopi@gmail.com)

सन्दर्भ सामग्री

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६

एकल खाता कोष निर्देशिका

भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको भूमिका

ईश्वर नेपाल*

१ पृष्ठभूमि

विभिन्न व्यक्ति र संस्थाले आफूमा अन्तर्निहित शक्ति वा अधिकार व्यक्तिगत फाइदाका लागि दुरुपयोग गर्ने कार्यलाई भ्रष्टाचारको रुपमा परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ। भ्रष्टाचारले समाज अर्थतन्त्र र लोकतन्त्रलाई गम्भीर नकारात्मक असर पुर्याउने सम्बन्धमा धेरैको मतैक्यता रहेको छ । विकसित एवं विकासोन्मुख दुवै प्रकृतिका मुलुकमा सम्बोधन गर्नुपर्ने बिबिध समस्याहरूमध्ये भ्रष्टाचारलाई एक प्रमुख समस्याको रूपमा लिने गरिएको छ। अधिक भ्रस्टाचार भएका मुलुकमा भ्रस्टाचारले प्रणालीगत स्वरूप धारण गरेको हुन्छ। अनुसन्धानविद Bo Rothstein का अनुसार "अधिक भ्रष्टाचार प्रणालीगत समस्या हो जहाँ प्रत्येक व्यक्ति सबैले भ्रष्ट कार्य वा व्यवहार गरोस् भन्ने अपेक्षा गर्दछ र कुनैपनि व्यक्ति भ्रष्टाचारजन्य कार्यबाट मुक्त छ भन्ने कुरा कसैले पनि विश्वास गर्दैन। वास्तवमा इमान्दारिताका साथ काम गर्नेले ठूलो व्यक्तिगत मूल्य चुकाउनु पर्दछ साथै सत्यनिस्ठापुर्वक काम गर्ने व्यक्तिलाई पद र दर्जाले उपलब्ध गराएको अवसर त्याग गर्ने मूर्ख व्यक्तिको रुपमा चित्रित गर्ने गरिन्छ।

भ्रस्टाचार संस्थागत भएको अबस्थामा एक संस्थागत व्यवस्था वा तौर तरिका अपनाएर मात्र नियन्त्रण गर्ने कार्य असम्भवप्रायः हुनेहुँदा धेरै संस्थाहरूले भ्रष्टाचार विरुद्ध लड्नु जरुरी छ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूलाई पनि निष्ठाको आधारस्तम्भ (integrity Pillars) का रुपमा लिइने हुँदा यी संस्थाको कार्य स्वभावत भ्रष्टाचार विरुद्ध परिलक्षित हुनुपर्ने देखिन्छ। परीक्षणको माध्यमबाट सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारी व्यवस्थापनको लागि योगदान गर्ने, सार्वजनिक कोषको उपयोगमा पारदर्शीता सुनिश्चित गराउने, जवाफदेहिता वहन गर्न लगाई लोकतान्त्रिक संस्थाको सुदृढीकरण गर्ने आफ्नो भूमिकाको कारण सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा योगदान गर्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन । सार्वजनिक क्षेत्रको भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न पारदर्शीता र जवाफदेहिता अत्यावश्यक तत्वहरू हुन् जसको प्रवर्द्धन गर्नु सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको प्रमुख दायित्व हो।

विश्व बैंक, ओ.इ.सि.डी र इन्टोसाई जस्ता अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरूले भ्रष्टाचार विरुद्ध सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्न सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूलाई ध्यानाकर्षण गराउँदै आएका छन् । फलस्वरूप सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठनले सन् २०१६ मा भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी लेखापरीक्षण निर्देशिका (Guideline for the Audit of Corruption Prevention) नामक नयाँ लेखापरीक्षणमान प्रकाशमा ल्याएको थियो। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको प्राथमिक दायित्व भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने नभएकाले यी संस्थाहरूले भ्रष्टाचारविरुद्ध भूमिका निर्वाह गरे तापनि भ्रष्टाचार पत्ता लगाउने एवं अनुसन्धान गर्ने कार्य आफ्नो कार्यक्षेत्र बाहिर रहेको बताउने

* *उपमहालेखापरीक्षक, महालेखापरीक्षकको कार्यालय।*

गरेको पाइन्छ । प्रशासनिक, प्रहरी, न्यायिक वा अनुसन्धानात्मक निकायहरूलाई भ्रष्टाचार पत्ता लगाउने र अनुसन्धान गर्ने स्पष्ट कानुनी अधिकार प्रदान गरिएको तर सबै सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूलाई भ्रष्टाचारविरुद्ध कार्य गर्न स्पष्ट कानुनी आधारको समेत अभाव रहेको कारण भ्रष्टाचार विरुद्ध कार्य गर्ने कार्यक्षेत्र आफ्नो नभएको बताउन सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूलाई सहज हुँदै आएको छ । यस विषयका अध्यताहरूले भने सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूले भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि खेल्दै आएको भूमिका सरोकारवालाले अपेक्षा गरेभन्दा न्यून रहेको (widening audit expectation gap) चेतावनी समेत दिँदै आएको पाइन्छ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरू सार्जनिक क्षेत्रका नेतृत्वदायी लेखापरीक्षण संगठन हुन् । यी संस्थाको प्रमुख कार्य सार्बजनिक कोषको उपयोग नियमसम्मत, मितव्ययी, दक्ष र प्रभावकारी भए नभएको परीक्षण गर्नु हो ।

यी संस्थाको प्राथमिक दायित्व भ्रष्टाचारविरुद्ध काम गर्ने नभए तापनि भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कुरामा सचेतना अभिवृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको लिमा घोषणापत्रमा उल्लेखित परीक्षणका चार प्रमुख उद्देश्यहरू नियाल्ने हो भने पनि यसले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न योगदान गर्ने निर्क्योल गर्न सकिन्छ। ती उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्ः

- सार्वजनिक कोषको उपयुक्त र प्रभावकारी उपयोग
- प्रभाबकारी वित्तीय व्यवस्थापनको विकास
- प्रशासकीय क्रियाकलापको प्रभावकारी कार्यान्वयन
- उद्देश्यमूलक प्रतिवेदनको प्रकाशनद्वारा सर्वसाधारण जनता र सार्वजनिक निकायहरूलाई सुसूचित गर्ने

उल्लेखित उद्देश्य पूरा गर्ने सिलसिलामा सार्वजनिक निकायको कार्यसम्पादनमा पारदर्शीता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने, जोखिम आकलन गर्न सकिने तुल्याउने र प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली विकास हुने हुँदा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न पनि योगदान गर्दछ। इन्टोसाइले सन् २०१७ मा विश्वका १७१ राष्ट्रमा गरेको एक सर्वेक्षणले ७७ प्रतिशत सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले भ्रष्टाचारसम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने निकायसँग सूचना एवं जानकारीहरू आदानप्रदान गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको, ५५ प्रतिशत लेखापरीक्षण संस्थालाई भ्रष्टाचारसम्बन्धी मामलाको अनुसन्धान गर्ने अधिकार रहेको र ३९ प्रतिशत सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थालाई भ्रष्टाचारसम्बन्धी अनुसन्धान र छानबिन गर्ने निकायको परीक्षण गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको देखाएको थियो । यसप्रकार व्यापक कानुनी आधार रहेतापनि भ्रष्टाचार नियन्त्रण सम्बन्धी कार्य लेखापरीक्षण कार्यक्षेत्र बाहिर पर्ने आम बुझाईको कारण सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूले तुलनात्मकरुपमा भ्रष्टाचारविरुद्ध सीमित कार्य मात्र सम्पादन गर्ने गरेका छन् ।

२ सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले गर्ने भ्रस्टाचार विरोधी कार्यका महत्वपूर्ण तत्वहरू (Key elements of SAIs anti-corruption work)

सर्वोच्च लेखापरीक्षण सस्थाले भ्रष्टाचारविरुद्ध मूलतः २ तरिकाबाट योगदान गर्न सक्दछन् । ती हुन्

(क) भ्रष्टाचार पत्ता लगाउने (Detection) (ख) निरुत्साहन गर्ने (Deterrence)

लेखापरीक्षकले परिपालना परीक्षण (compliance audits) को माध्यमबाट भ्रष्टाचार वा हिनामिना पत्ता लगाउन सक्दछ किनभने यस्तो परीक्षण नियम कानुनहरू पालना भएको सुनिश्चित गर्न गरिन्छ । नियम कानुन पालन नभएका सबै व्यहोराहरू भ्रष्टाचार नभए तापनि कतिपय व्यहोरा हरूले भने भ्रष्टाचारको संकेत गर्दछन ।

विधिविज्ञान परीक्षण (Forensic audits) को माध्यमबाट पनि हिनामिना वा भ्रष्टाचार पत्ता लगाउन सकिन्छ

किनभने यस प्रकारको परीक्षण भ्रष्टाचार वा हिनामिना भएको पुष्टि गर्न प्रमाण संकलन गर्ने उद्देश्यले गरिन्छ। बेलायत, जर्मनी र स्वीडेन लगायतका मुलुकहरूमा निश्चित प्रकारका हिनामिना सम्बन्धी तथ्यहरू भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने निकायलाई सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था समेत रहेको छ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले विश्वसनीय प्रतिवेदन प्रणाली एव प्रभावकारी नियन्त्रण पद्धति मार्फत स्वच्छ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न योगदान गर्दछ। खराब काम कारवाहीहरू लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको माध्यमबाट सार्वजनिक हुने हुँदा यसले भ्रष्टाचारजन्य कार्य गर्न खोज्नेलाई निरुत्साहित गर्दछ।

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले भ्रष्टाचारविरुद्ध संस्थागत व्यवस्थाको परीक्षण गरी कमीकमजोरी पहिचान गर्ने र भ्रष्टाचारविरोधी प्रणाली कमजोर रहेको क्षेत्रमा नियमित लेखापरीक्षणको क्रममा ध्यान केन्द्रित गराउन पनि सक्दछ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले भ्रष्टाचारविरुद्ध मूलतः देहायका रणनीति अवलम्बन गर्न सक्दछन्ः

२.१ सार्वजनिक प्रशासनमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने (strengthening internal control systems in public administration) (बलियो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली ले समयमै पूर्ण वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्न र नियम कानुनको परिपालना भएको सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले निकायको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली मूल्यांकन गरी कुनै कमजोरी देखिएमा सुधारका लागि सिफारिस गर्दछ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको मूल्यांकन गर्दा अन्य कुराका अतिरिक्त देहायका विषय समेत सुनिश्चित गर्न सकिन्छः

- खर्च स्वीकृत गर्न उचित प्रक्रिया अपनाइएको छ छैन
- सरकारी खर्चको आवश्यकता पहिचान, प्रतिस्पर्धाको सुनिश्चिता, लागत अनुमान र लेखांकन को व्यवस्था गरिएको छ छैन
- भ्रष्टाचारको जोखिम बढी हुने क्षेत्रमा (जस्तै खरिद, निर्माण, इजाजतपत्र) कार्यरत कर्मचारीको समयसमयमा सरुवा र फेरबदल हुने गरेको छ छैन
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको मुल्यांकन गरी कमि कमजोरी देखिएका क्षेत्रहरूमा सुधारका लागि सिफारिस गर्ने भएकोले नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ तुल्याई भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछन्।

२.२ भ्रष्टाचारको जोखिम उच्च रहेका क्षेत्रमा लेखापरीक्षण केन्द्रित गर्ने (Focusing audits on areas at high risk of corruption)

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले भ्रष्टाचार सम्बन्धी जोखिम बढी हुने क्षेत्रहरू जस्तै सार्वजनिक खरिद, अनुदान वितरण, कर प्रशासन, निर्माण आदिमा विस्तृत लेखापरीक्षण गर्ने गरी लेखापरीक्षण योजना तयार गर्ने र सोहीअनुरुप परीक्षण गर्न सक्दछन्। कार्यमुलक लेखापरीक्षणको माध्यमबाट भ्रष्टाचार जोखिम विश्लेषण गर्न, नियम कानुनको स्वबिबेकीय प्रयोग न्यूनीकरण गर्न र प्रशासकीय प्रक्रियाहरू सरलीकृत गर्न समेत अभिप्रेरित गर्न सक्दछन्।

२.३ शंकास्पद गैर कानुनी कामकारबाहीको जानकारी सम्बन्धित निकायलाई पठाउने (Providing information about suspected illegal रcorrupt practices to the relevant authorities)

इन्टोसाईले सन् २०१७ मा गरेको एक सर्वेक्षणअनुसार १७१ सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थामध्ये ७७ प्रतिशतले लेखापरीक्षणको सिलसिलामा पत्ता लागेका हिनामिना, मस्योट वा भ्रस्टाचारजन्य कामकारवाहीको जानकारी भ्रष्टाचारसम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने निकायमा पठाउन सक्ने कानुनी व्यवस्था गरेको तथ्य प्रकाशमा आएको

छ। सोअनुसार लेखापरीक्षणका सिलसिलामा पत्ता लागेका भ्रष्टाचारजन्य कारोबारको जानकारी अनुसन्धान गर्ने निकायमा प्रेषित गर्ने कार्य गर्न सकिन्छ। यसोगर्दा सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्था र भ्रष्टाचार सम्बन्धी अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकाय बीच सहकार्य स्थापित हुने र कतिपय अवस्थामा लेखापरीक्षकले अनुसन्धान गर्ने निकायको साक्षीको रुपमा समेत काम गर्न सक्दछन।

२.४ **भ्रष्टाचारविरुद्ध काम गर्ने अन्य निकायसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने (Cooperating and coordinating with other anti corruption bodies)**

लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेखित सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्न सहयोगी संस्थागत वातावरण र प्रभावकारी संयन्त्र आवश्यक पर्दछ। लेखापरीक्षण संस्थाले सरोकारवालाहरूको अपेक्षा पूरा गरी आफ्नो सान्दर्भिकता प्रदर्शन गरिरहनुपर्ने हुन्छ। भ्रष्टाचार विरुद्ध कार्य गर्ने अन्य निकायहरू (न्यायपालिका, अम्बुड्सम्यान, संचारमाध्यम, नागरिक समाज लगायतका सरोकारवालाका अपेक्षाहरू उपयुक्त ढंगबाट सम्बोधन गर्न आर्थिक अनियमितताहरू भएकोमा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन मार्फत उजागर गर्नुपर्ने हुन्छ। भ्रष्टाचारविरुद्ध काम गर्ने निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्य भएमा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन समेत सहजै कार्यान्वयन हुन सक्दछ। तथापि भ्रष्टाचार बिरुद काम गर्ने निकायहरू बीचको सम्बन्ध र सहकार्य धेरै मुलुकहरूमा कमजोर रहेको पाइन्छ। एउटै उद्देश्यका निमित्त काम गर्ने निकायहरूबिच प्रतिद्वन्दिता र प्रतिस्पर्धाको सट्टा समन्वय र सहकार्य अभिवृद्धि भएमा भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने निश्चित छ।

२.५ **तालिम र क्षमता विकास (Training and capacity building)**

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले जालसाजी र हिनामिना, गोपनीयता र पारदर्शीताका सम्बन्ध र सीमाहरू, सार्वजनिक पदाधिकारीका आचारसंहिता लगायतका विषयमा सार्वजनिक पदाधिकारी, अनुगमन नियन्त्रण र आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने व्यक्तिहरूलाई तालिम प्रदान गरी उनीहरूको क्षमता विकास र मनोवृत्ति परिवर्तन गर्न योगदान गर्न सक्दछन्। यसो भएमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण गर्न सहयोग पुग्ने र आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारी हुन सक्दछ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारी भएमा आर्थिक अनियमितता र भ्रष्टाचार न्यूनीकरण हुने निश्चित छ। लेखापरीक्षण रणनीति एवं योजना तर्जुमामा आन्तरिक र अन्तिम लेखापरीक्षण बीच सहकार्य गर्ने, आन्तरिक र अन्तिम लेखापरीक्षणका लागि संयुक्त तालिम अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गर्ने रणनीतिद्वारा एकअर्काको क्षमता अभिवृद्धिमा योगदान गर्न पनि सकिन्छ। फलस्वरुप लेखापरीक्षणको क्षमता वृद्धि भई आर्थिक अनियमितता पत्ता लाग्ने र सोमा सुधार भई भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न समेत सघाउ पुग्दछ।

२.६ **व्यवस्थापिका सँग सहकार्य गर्ने (Engaging with Parliament on audit findings and recommendations)**

सरकारी वित्तीय कारोबारको निगरानी र नियन्त्रण गर्न सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्था र संसदबिच सहकार्य जरुरी छ। सरकारको आर्थिक कार्यप्रणाली परीक्षण गरी सोको नतिजा संसद समक्ष प्रस्तुत गर्ने र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन संसदीय समितिमा छलफल हुने हुँदा यसले सार्वजनिक जवाफदेहिता बलियो तुल्याउन मद्दत गर्दछ। संसदीय समितिले सरकारी अधिकारीहरूलाई उपस्थित गराउने, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको कार्यान्वयन गराउन निर्देशन दिने एवं वित्तीय प्रणाली सुधारका लागि ध्यानाकर्षण गर्ने कार्य गर्न सक्दछन्।

सार्वजनिक खरिद, आर्थिक कार्यविधि एवं वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानुन तर्जुमाको क्रममा सर्वोच्च

लेखापरीक्षण संस्थाहरू संसदीय समितिहरूमा उपस्थित भई विशेषज्ञ सल्लाह (expert advice) पनि उपलब्ध गराउन सक्दछन् फलस्वरुप कानुन तर्जुमा गर्दा रहनसक्ने छिद्रहरू न्यूनीकरण भई भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा समेत सहयोग पुग्दछ

२.७ लेखापरीक्षण प्रकृयामा नागरिक समाजको सहभागिता गराउने (Engaging civil society in audit processes)

नागरिक समाज एवं आमनागरिकलाई विकास निर्माण एवं सेवा प्रवाहको क्रममा भएका अनियमितता र दुरुपयोगका सम्बन्धमा राम्रो जानकारी हुन सक्दछ ।लेखापरीक्षण योजना तर्जुमा र लेखापरीक्षण कार्यान्वयनको चरणमा नागरिक समाजको सहभागिता गराउँदा लेखापरीक्षकलाई बहुमुल्य सुझाव एवं जानकारी प्राप्त भई लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको गुणस्तर समेत अभिवृद्धि हुन सक्दछ। लेखापरीक्षणमा नागरिक समाजको सहभागिताबाट सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्था र नागरिक समाज दुवैलाई फाइदा पुग्दछ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले नागरिक समाज मार्फत सान्दर्भिक जानकारी र सूचनाहरू नागरिक समक्ष प्रेशित गरेमा लेखापरीक्षण चक्रमा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता वृद्धि भई जवाफदेहिताको माग अभिवृद्धि हुन्छ भने सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले पनि बजेट उपयोगका सम्बन्धमा नागरिक समाजले गरेका मुल्याङकन सम्बन्धि तौर तरिकाहरू सम्बन्धमा जानकारी हासिल गर्न सक्दछन्। नागरिक समाज एवं समुदाय स्तरबाट गरिने सामाजिक परीक्षणमा सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाका प्रतिनिधिको सहभागिता भएमा कार्यस्थलमा हुने कमीकमजोरी बारेमा जानकारी हुन सक्दछ जसले अन्ततः लेखापरीक्षणको नतिजालाई समृद्ध तुल्याउन मद्दत गर्दछ। नागरिक समाजका संस्थाहरूले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न, संसदीय समितिहरूमा हुने छलफल खुला र पारदर्शी तुल्याउन, सर्वोच्च लेखापरिक्षणको संस्थाको स्वायत्तता र स्वतन्त्रतामा आँच आउन नदिन समेत व्यवस्थापिका र कार्यपालिका उपर सकारात्मक दबाब सिर्जना गर्न सक्दछन् जसको फलस्वरुप लेखापरीक्षणको गुणस्तरमा सुधार भई भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा समेत सघाउ पुग्दछ।

२.८ भ्रष्टाचार जोखिममा जनचेतना जगाउने (Raising public awareness on corruption risks)

लेखापरीक्षण प्रतिवेदन समयमै सार्वजनिक गरी सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूले भ्रष्टाचार र गलत काम कारबाहीको सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्न सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूलाई इन्टोसाईले समेत सुझाव दिएको छ। ओ. इ. सि. डी. ले कतिपय सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूले लेखापरीक्षण नतिजाको अतिरिक्त आन्तरिक प्रशासकीय प्रबन्ध समेतका देहायका कार्यहरू गर्ने गरेको सन् २०१४ को आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ :

- आफ्नो काम कारबाहीको सक्रिय खुलासा
- सशक्त सञ्चार नीतिको कार्यान्वयन
- लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको प्रकाशन एवं प्रचार प्रसार
- प्रयोगकर्ता मैत्री लेखापरीक्षण नतिजा सारांश प्रकाशन
- सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको आम्दानि खर्च ठेक्कापट्टा एवं सम्झौताहरूको खुलासा
- कर्मचारी, उनीहरूको दर्जा, तलब सुविधा एवं सम्पर्क र रहनसहन सम्बन्धी जानकारीको विवरण प्रकाशन

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले आन्तरिक कामकारवाहीलाई पारदर्शी तुल्याई लेखापरीक्षणका नतिजाहरू सार्वजनिक गर्नाले लेखापरीक्षण संस्था प्रति जनताको विश्वास अभिवृद्धि भई आर्थिक अनियमितता उपर

जनचासो अभिवृद्धि हुने र त्यसले भ्रष्टाचार रोकथाम गर्न सघाउ पुग्दछ।

२.९ **सूचनादाताको सहयोग लिने (Support from whistleblower)**

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले सूचनादाता मार्फत अनियमितता र गलत कार्य सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न सक्दछन्। धेरै सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थामा टेलिफोन र अनलाइन फारम मार्फत उजुरी एवं जानकारी हासिल गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ। उजुरीकर्ताको गोपनीयता कायम गर्ने र उनीहरूको उजुरी उपर कारबाही भएको आश्वस्त गराउन सकिएमा मात्र यो पद्धति प्रभावकारी हुन सक्दछ। भ्रष्टाचार सम्बन्धी अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने क्षेत्राधिकार भएका सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले प्राप्त उजुरीका आधारमा अनुसन्धान गर्दछन् भने अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार नभएका लेखापरीक्षण संस्थाले उजुरी सँग सम्बन्धित कामकारबाहीको परीक्षण गरी देखिएका व्यहोरा प्रतिवेदनमा समावेश गर्दछन्। जे होस्, सूचना दाता मार्फत प्राप्त सूचनाको आधारमा लेखापरीक्षणको नतिजा गुणस्तरीय तुल्याउन र भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न सहयोग पुग्दछ।

२.१० **नेपालको सन्दर्भ**

नेपालमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा देहायका निकायहरूले भ्रष्टाचार बिरुद्ध कार्य गरिरहेका छन्ः

- सर्बोच्च अदालत,
- बिशेष अदालत,
- सैनिक बिशेष अदालत,
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग,
- महालेखापरीक्षकको कार्यालय,
- राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र,
- महान्यायाधीवक्ताको कार्यालय,
- महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय,
- राजश्व अनुसन्धान विभाग,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग,
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय,
- सैनिक अनुसन्धान समिति,

निष्कर्ष

नेपालमा भ्रस्टाचार नियन्त्रण गर्ने दायित्व अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मात्र हो भन्ने खालको बुझाई पनि रहेको पाइन्छ। भ्रस्टाचारको अनुसन्धान गरी मुद्दा दायर गर्ने अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई भएतापनि माथि उल्लेखित निकायले भ्रस्टाचार बिरुद्ध प्रतक्ष्य वा परोक्ष रुपमा कार्यसम्पादन गर्दै आएका छन्। उल्लेखित संस्थाहरूमध्ये सर्बोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको रुपमा रहेको महालेखा परीक्षकको कार्यालयले पनि वित्तीय लेखापरीक्षण गरी अनियमित कारोबार भएकोमा आफ्नो प्रतिबेदनमा औंल्याउदै आएको छ जसले गर्दा भ्रस्टाचार नियन्त्रणमा योगदान पुगेको छ। यसैगरी International Development Initiative (IDI) द्वारा तयार गरिएको Guidance on Audit of Institutional Framework for Fighting Corruption का आधारमा बि. सं. २०७५ मा नेपालमा भ्रष्टाचार बिरुद्धको संस्थागत व्यबस्था र कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण पनि गरेको छ। उक्त प्रतिबेदनले बिभिन्न क्षेत्रमा हुनसक्ने स्वार्थको द्वन्द्लाई समेट्ने एवं

स्वार्थको द्वन्द हुनेगरी गर्ने कार्यलाई कसूर कायम गरी सजाय दिने व्यबस्था सहितको एकीकृत कानून निर्माण गरी यस प्रकारको क्रियाकलाप नियन्त्रण मार्फत भ्रष्टाचार निवारणमा सहयोग पुर्याउनुपर्ने, न्यायपालिकामा हुनसक्ने भ्रष्टाचारजन्य कार्यको नियन्त्रणको लागि विद्यमान व्यबस्था पर्याप्त र प्रभावकारी रहे नरहेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसँग सोधनी गर्दा मुलुकमा न्यायपालिका र विशेषगरी न्यायाधीशले भ्रष्टाचारउपर न्याय परिषदबाट कारवाही हुने व्यवस्था अपेक्षित रुपमा प्रभावकारी र वस्तुगत हुन नसकेकोले उक्त क्षेत्रको भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न न्यायपरिषदको संरचना परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यहोरा जनाएको, मुलुकमा प्रभावकारी भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न राज्यका सबै अंगहरूमा हुनसक्ने भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नेगरी कानूनी व्यवस्था गरिनुपर्ने, सैनिक ऐनको विद्यमान व्यबस्थाअनुसार संस्था भित्र हुन सक्ने भ्रष्टारजन्य कार्यको अनुसन्धान र तहकिकात संस्थाभित्रबाट मात्र हुन उपयुक्त नदेखिएको एवं विकास र निर्माणको कार्यमा नेपाली सेनाको बढ्दो संलग्नताको कारण सेनाभित्र हुनसक्ने भ्रष्टाचारजन्य कार्यको स्वतन्त्र रुपमा अनुसन्धान र तहकिकात हुनेगरी कानूनी व्यबस्था गर्नुपर्ने, भ्रष्टाचार नियन्त्रणका निरोधात्मक उपाय अन्तर्गत राष्ट्रिय निष्ठा तथा सदाचार नीति, सार्वजनिक निर्माण आचार संहिता नबनेको, बनेका आचार संहिता कार्यान्वयनको स्वतन्त्र मूल्यांकन नभएको, निर्माण भएका नीति नियम र व्यबस्थाहरूको पर्याप्तता र प्रभावकारिता सम्बन्धमा आवधिक मूल्यांकन नभएको, विद्यालय र विश्वविद्यालयस्तरमा भ्रष्टाचार प्रति असहिष्णुता पैदा गर्ने विषयहरू समाबेश नभएको लगायतका कारण र अबस्थाले यस्ता उपायहरू पर्याप्त र प्रभावकारी हुन नसकी भ्रष्टाचार अनुभूति सुचक औसतभन्दा कम रही भ्रष्टाचार नियन्त्रणको अबस्थामा सुधार हुन नसकेकोले यस्ता व्यबस्थालाई पर्याप्त र प्रभावकारी बनाउन थप प्रयास गर्नुपर्ने, भ्रष्टाचारजन्य कार्यलाई सामाजिक रुपमा असहिष्णुता पैदा गर्ने र भ्रष्टाचार गर्नेलाई सामाजिक रुपमा बहिस्कार गर्ने संस्कृतिको विकास हुन नसकेको कारण परोक्ष रुपमा यस्ता क्रियाकलापले प्रसय पाएको हुँदा समाजका सबै तह र तप्कालाई भ्रष्टाचार विरुद्ध लड्न सक्नेगरी सहभागिता र सवलीकरणको व्यबस्था गर्नुपर्ने, नेपाल चार्टड एकाउण्टेन्ट संस्थाले निजी क्षेत्रको लेखा र लेखापरीक्षण सम्बन्धी बेग्लै मानदण्ड जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको भएतापनि ती मानदण्डमा समाबेश व्यबस्थाहरू निजी क्षेत्रसँग सम्बन्धित भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने उदेश्यको लागि अपर्याप्त रहेकोले सुधार गर्नुपर्ने,निजी क्षेत्रका निकायहरूले आम्दानी र खर्चको हरहिसाबको अभिलेख हेरफेर गर्ने वा अभिलेखमा नजनाउने वा नभएको खर्च देखाउने वा गलत लिखत प्रयोग गर्ने वा श्रेस्तालाई मनसायपूर्वक नष्ट गर्ने जस्ता कार्यलाई दण्डनीय बनाउन कानूनी व्यबस्था गर्नुपर्ने, निजी क्षेत्रको आर्थिक, वित्तीय वा व्यापारिक क्रियाकलापहरूमा घुस लिने दिने कार्यलाई दण्डनीय बनाउनुपर्ने, अनुचित कार्यसम्बन्धी कारबाही गर्ने उपयुक्त व्यबस्था गरिनु पर्ने लगायतका धेरै सुझावहरू प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । कार्यमूलक लेखपरीक्षण प्रतिबेदनमा उल्लेखित सुझाबहरू कार्यन्वयन गर्ने हो भने पनि भ्रस्टाचार नियन्त्रणमा योगदान पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । भ्रष्टाचार बिरुद्धको संस्थागत व्यबस्था र कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा गरिएको कार्यमूलक लेखापरीक्षणको कार्यान्वयन् स्थितीको अनुगमन गर्ने, लेखापरीक्षण ऐनमा व्यवस्था भएको तर कार्यन्वयनमा नआएको विधिविज्ञान परीक्षण (Forensic Audits) सुरुवात गर्ने र अन्य निकायसंगको समन्वय प्रभाबकारी बनाउने हो भने भ्रष्टाचार बिरुद्ध नेपालको सर्बोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको योगदान थप प्रभाबकारी हुने निश्चित छ ।

सन्दर्भ सामग्री

लेखापरीक्षण ऐन २०७५

महालेखाका बार्षिक प्रतिवेदनहरू

विश्वव्यापी कोभिड-१९ को समयमा वित्तीय स्थायित्वः अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास र नेपाल राष्ट्र बैंकले लिएका नीतिहरू

रामु पौडेल*

भुमिका तथा परिचयः

चीनको वुहानबाट शुरु भएको कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) संक्रमण तिव्र गतिमा विश्व भर फैलदै गई महामारीको रुप लिएपछि विश्व स्वास्थ्य संगठनले सन् २०२० को जनवरीमा विश्वव्यापी स्वास्थ्य संकटको घोषणा गरेसँगै मार्च २०२० मा पुनः विश्वव्यापी महामारी घोषणा गरेको थियो । यसरी स्वास्थ्य महामारीको घोषणासँगसँगै एकातिर स्वास्थ्य संकटको डरलाग्दो अवस्था फैलिदै गएको छ भने अर्कोतिर सोही महामारीको प्रभावले विभिन्न आर्थिक क्षेत्रमा प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रुपमा पारेको प्रभावले संकटको शुरुवात भई शताव्दीमै परिकल्पना नगरिएको क्षति (करिब १३३ ट्रिलियन डलर (World Bank) बरावरको विश्व अर्थतन्त्रमा परेको) हुन गएको विभिन्न अन्र्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरूका अध्ययन प्रतिवेदनले देखाएका छन् । हालसम्म कोभिड-१९ विश्वका २०० देशमा फैलिइसकेको, विश्वभरी करिब ८० मिलियन ब्यक्तिहरूलाई आक्रमण गरिसकेको, १.८ मिलियन व्यक्तिहरूको यसको असरले मृत्यु भैसकेको छ । त्यसैगरि, विश्वका करिब १०० भन्दा वढी देशहरूले एक अर्को देशसगँ जोडिएका आˆना सीमाना र आर्थिक नाकाहरूलाई बन्द गरेका छन् । यसैगरी, रोग सर्नसक्ने जोखिमलाई कम गर्न दैनिक आवत जाबत, दैनिक कार्य, भ्रमण, आर्थिक गतिविधी लगायतमा कडा मापदण्ड र शर्तहरू लागु गरी क्वारेण्टाईन, आइसोलेसन आदिको निर्देशन जारी गरेका तथा विश्वव्यापी रुपमा विद्यालयमा अध्ययन गर्ने करिब १.५ अर्व भन्दा बालवालिकाका विद्यालयहरू समेत बन्द भएका कारणले यो संकटको अर्थतन्त्र एवं समाजिक क्षेत्रमा पर्ने असर आकलन गर्न सकिने भन्दा पनि बढी रहन गएको अनुमान छ ।

वित्तीय स्थायित्व भन्नाले वित्तीय प्रणालीभित्रका वित्तीय संस्थाहरूको कार्य सम्पादनले अपेक्षित उपलब्धि प्रदान गर्ने, वित्तीय तथा पुँजीबजारका उपकरणहरू, वित्तीय बजारको निक्षेप तथा कर्जा एवं समग्र समष्टिगत अर्थतान्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरू जस्तै, वास्तविक क्षेत्र (Real Sector), वाह्य क्षेत्र (Exteranal Sector), मौद्रिक क्षेत्र (Monetary Sector), तथा अन्तरसम्बन्धित (Interlinkages Economic Sectors) अन्य क्षेत्रहरूले स्वतर्स्फुत रुपमा नियमित कार्य गर्ने, अर्थतन्त्रमा कुनै पनि प्रकारको दबाब (Economic Shocks) आउन नदिने एवं समग्र भुक्तानी प्रणाली नियमित भईरहने ब्यवस्था हो । यसैगरी वित्तीय स्थायित्व अर्न्तगत वित्तीय क्षेत्रको कार्यकुशलतावाट समग्र आर्थिक वृद्धि तथा विकासमा निरन्तर योगदान भई गरिवी निवारण एवं रोजगारीमा केन्द्रिय बैंकको मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको सफलता महसुस गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्था र पूँजी बजारको कुनै पनि असमान्य परिस्थिति महसुस नभएर अत्यन्तै महत्वपूर्ण भुमिका देखिएको हुने अर्थतान्त्रको सुखद उपलब्धी

कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

वास्तविक रुपमा महसुस गर्न सकिने वित्तीय बजार र वित्तीय संस्थाको कार्यसम्पादनको सुखद पक्ष नै समग्रमा वित्तीय स्थायित्व हो । वित्तीय स्थायित्वलाई विभिन्न देशका केन्द्रिय बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले विभिन्न तरिकाबाट परिभाषित गर्ने गरेको पाईन्छ ।

Financial stability reflects the ability of the financial system to consistently supply the credit intermediation and payment services that are needed in the real economy if it is to continue on its growth path.

--Feberal Reserve Board (U.S.A)

A stable financial system is capable of efficiently allocating resources, assessing and managing financial risks, maintaining employment levels close to the economy's natural rate, and eliminating relative price movements of real or financial assets that will affect monetary stability or employment levels. A financial system is in a range of stability when it dissipates financial imbalances that arise endogenously or as a result of significant adverse and unforeseen events. In stability, the system will absorb the shocks primarily via self-corrective mechanisms, preventing adverse events from having a disruptive effect on the real economy or on other financial systems. Financial stability is paramount for economic growth, as most transactions in the real economy are made through the financial system**.**

--World Bank Group (U.S.A)

Financial stability is a property of a financial system that dissipates financial imbalances that arise endogenously in the financial markets or as a result of significant adverse and unforeseeable events. When stable, the system absorbs economic shocks primarily via self-corrective mechanisms, preventing the adverse events from disrupting the real economy or spreading over to other financial systems. Financial stability is paramount for economic growth, as most transactions in the real economy are made through the financial system. Without financial stability, banks are more reluctant to finance profitable projects, asset prices may deviate significantly from their intrinsic values, and the payment settlement schedule diverges from the norm. Hence, financial stability is essential for maintaining confidence in the economy. Possible consequences of excessive instability include financial crisis, bank runs, hyperinflation, and stock market crashes.

--Finanial Stability Report (NRB, 2012)

अतः वित्तीय स्थायित्व भन्नाले वित्तीय बजारको अवस्था, बजारमा उपलब्ध उपकरणहरू, बण्ड तथा ऋणपत्र बजार र उपकरणहरू एवं केन्द्रिय बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षण पद्दति आदि ब्यवस्थाले समग्र समष्टिगत अर्थतन्त्रको उपलब्धिलाई ठोस रुपमा तथ्याीय ढाँचामा प्रस्तुत गर्ने वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व तथा वृद्धि र विकाशको गतिशिलतालाइ बुझाँउछ । यहि सन्दर्भ र बजारको अवस्था एवं जोखिमको आधारमा वित्तीय स्थायित्वलाई परिभाषित गरी ब्याख्या गर्न सकिन्छ । नेपालमा वित्तीय स्थायित्व भन्नाले समग्रमा वित्तीय प्रणालीमा रहेका संस्थाहरू अर्थतन्त्रमा आउने कुनै पनि प्रकारका आर्थिक तथा वित्तीय एवं बैकिङ्ग घात तथा प्रतिघातहरूवाट सुरक्षित रही जोखिम बहन गर्न सकिरहने अवस्था तथा निरन्तर रुपमा वित्तीय मध्यस्थाताको कार्यमा सुनिश्चितताका साथै वित्तीय तथा भुक्तानी प्रणालीमाथि सर्वसाधारण जनताको अटुट विश्वाास रहिरहनुलाई बुझिन्छ । त्यस्तै,

वित्तीय स्थायित्वले जोखिम ब्यवस्थापन, प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण, पारदर्शि वित्तीय प्रणाली, वित्तीय पहुँच तथा समावेशिकरण एवं समावेशी आर्थिक वृद्धि र वित्तीय प्रणालीमा रहेको बचत उत्पादनशिल क्षेत्रमा लगानी गरी वित्तीय प्रणालीको विकास आर्थिक बृद्धि तथा विकाससँग दरिलो सहसम्बन्ध हुनुपर्ने कुरालाई वकालत गर्दछ ।

कोभिड-१९ को समयमा वित्तीय स्थायित्वको पृष्ठभुमिः

विश्वव्यापीकरण (Globalization) को कारणले आर्थिक चक्रमा प्रभाव पारेर विभिन्न वित्तीय घात तथा प्रतिघात उत्पन्न भई वित्तीय स्थायित्वमा चुनौतिहरू श्रृजना हुने गरेका छन । विश्वव्यापीकरणसँगै विभिन्न देशको आर्थिक तथा राजनैतिक परिवर्तनको फलस्वरुप सृजित भुराजनैतिक दृष्ट्रिकोणले पनि आर्थिक वृद्धि, उत्पादन, रोजगारी, वस्तु तथा सेवाको वितरणमा प्रभाव पारेर अस्थिरता श्रृजना हुने गरेको पाईन्छ । यसैगरी, हालको कोभिड-१९ को समस्या विशेष गरी विश्वब्यापीकरण र खुला विश्व समुदायको विकासको परिणामस्वरुप तथा खुला आवतजाबत तथा चहलपहलको साथ साथै विश्वमा स्रोत र साधनको अत्याधिक दुरुपयोग, जलवायू परिवर्तन प्रति विश्व समुदायको हेलचक्रयाई एवं आर्थिक तथा समाजिक र पर्यावरणिय अवस्थालाई अक्षुण राखी विकास गर्न नसकी विनासवाट विकासको परिणाम स्वरुप समेत वातावरण प्रदुषणमा परेको प्रभाव स्वरुप समेत विश्वमा श्रृजना भएको यो स्वास्थ्य भयावहले आर्थिक सकंट उत्पन्न गरी वित्तीय स्थायित्वमा अस्थिरताका लक्षणहरू देखिएको अनुमान र विश्लेषण गरिएको छ । अमेरिकमा विश्व वित्तीय संकटसगै ल्याइएको Dodd-Frank Act ले वित्तीय स्थायित्वको सम्बन्धमा एकदमै जोड दिई वित्तीय अस्थिरता र संकट निम्त्याउन सक्ने संकेतहरू पनि उल्लेख गरेको थियो । यो ऐनले अमेरिकामा ठूला वित्तीय संस्था वित्तीय संकटको कारणले गल्याम गुलुम ढलेको अवस्थाले भूक्तानी प्रणालीमा देखिएको समस्यालाई कसरी समाधान गर्ने भन्ने सम्बन्धमा महत्वपुर्ण उपायहरू सुझाएको छ ।

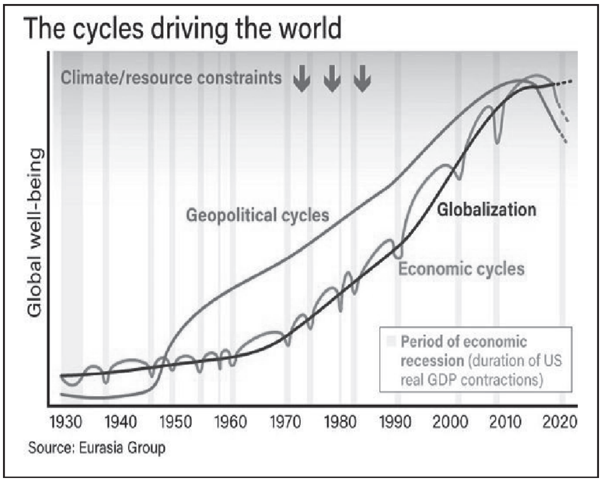

प्रणालीगत दृष्टिकोणले अत्यन्तै ठूला बैक तथा वित्तीय संस्थाहरू र वित्तीय बजारका महत्वपुर्ण उपकरणहरूको व्यापक असफलताले अर्थतन्त्र र वित्तीय प्रणालीको स्व-संचालनमा नकारात्मक असरको फलस्वरुप सर्वसाधारणको निक्षेप, लगानी, शेयर स्वामित्व, रोजगारी र आर्थिक कृयाकलाप आदिमा क्षणभरमा कतिसम्म नोक्सानी हुनसक्छ र त्यस्तो गंभीर अवस्थालाइ कसरी सम्बोधन गरी समस्याको समाधान गर्ने भन्ने सम्बन्धमा उक्त ऐन अमेरिकामा मात्र होईन विश्वमा वित्तीय स्थायित्व हासिल गर्ने अभियानमा समेत महत्वपुर्ण दिशानिर्देश गरेको छ । मुलुकमा मौद्रिक, तथा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने मुख्य जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व प्रायः केन्द्रिय बैंकलाई सुम्पिएको हुन्छ । विश्वमा भएका हालसम्मका आर्थिक तथा वित्तीय संकटका इतिहास विश्लेषण गर्ने हो भने पनि संकट व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा केन्द्रिय बैंकहरू नै सफल भएको पाईन्छ । केन्द्रिय बैंकहरू एकातिर यस्तो संकट व्यवस्थापनका केन्द्रिय

निकायको रुपमा तथा अर्कोतिर आर्थिक विकास, मुल्य स्थायित्व, बाह्‍ क्षेत्र स्थायित्व एवं वित्तीय क्षेत्रको विकास र विस्तारमा अग्रणी भुमिका निर्वाह गर्ने मुल उद्देश्यका साथ स्वायत्त संस्थाको रुपमा स्थापना भएका हुन्छन् ।

यसरी केन्द्रिय बैंक स्थापना र सञ्चालनको एउटा महत्वपुर्ण पक्ष यसको स्वायत्तता र सरकारी हस्तक्षेपवाट मुक्ति नै हो जसले वित्तीय स्थायित्वलाइ ग्यारेण्टी गर्न सघाउ पुर्‍याउन सकेको हुन्छ। नेपालमा वि.स. २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापना हुनु र यसपछि यसले सम्पादन गर्दे आएका कार्यहरूलाई मुल्यांान गर्ने हो भने केन्द्रिय बैंकका उद्देश्यहरू प्राप्ति गर्दै संकट व्यवस्थापनको कार्यमा बैंकको भुमिकाले स्वायत्तताको पक्षलाई महत्वपुर्ण ढंगवाट नतिजा प्राप्तिमा पुर्‍याएको पाईन्छ। केन्द्रिय बैंकले यी उद्देश्यहरूको प्राप्ति गर्नकै लागि नेपालमा पनि समयको क्रमसगै वि.स २०५८ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनमा समसामयिक सुधार गदैं नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अझ बढि स्वायत्त र कार्यसम्पादनमा स्वतन्त्रता दिइएको पाईन्छ। जसको फलस्वरुप वित्तीय क्षेत्रको विकास र विस्तार एवं सर्वसाधारण नेपाली जनतामा बैंक तथा वित्तीय प्रणाली प्रति दृढ विश्वास कायम राखी कर्जा प्रवाहको माध्यमवाट आर्थिक बृद्धिलाई सघाउ पुर्‍याउदै मुल्य स्थिरता, वाह्य क्षेत्र स्थायित्व र वित्तीय पहुँच तथा समावेशिकारण मार्फत वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न बैंक सफल भएको दृष्टान्त विगतका आर्थिक तथा बैंकिङ्ग एवं तरलता संकटको चुस्ततापुर्ण ब्यवस्थापनको अनुभववाट महसुस गर्न सकिन्छ।

विश्वब्यापी कोभिड-१९ को समयमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न भएका अन्तराष्ट्रिय प्रयास र विश्लेषण

सन् २०१९ को अन्तसगै विश्वब्यापी रुपमा शुरु भएको कोभिड-१९ ले निम्त्याएको विश्वब्यापी स्वास्थ्य जोखिम, संकट र माहामारीको फलस्वरुप विश्वव्यापी रुपमै श्रृजित मानविय, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र आर्थिक संकट, बन्दावन्दीको अवस्था, जोखिमका कारणले आर्थिक कृयाकलापमा आएको तिव्र संकुचन, रोजगारी तथा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन एवं वितरण समेतमा आएको ब्यापक गिरावट आदिको कारणले आर्थिक कृयाकलापमा मुद्रा तथा कोषको संकलन तथा प्रवाह मार्फत वित्तीय मध्यस्थीकरण गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था, मुद्रा तथा पुंजी बजारका उपकरणहरू, सार्वजानिक वित्तसगँ सम्बन्धित महत्वपुर्ण उपकरणहरू जस्तै सरकारी राजश्व र खर्च आदिमा परेको गंभिर असरको कारणले वित्तीय स्थायित्वमा निरन्तर रुपमा चुनौतीहरू श्रृजना गरेको छ।

कोभिड-१९ को विश्वब्यापी विस्तार तथा त्यसको असरले ल्याएको विश्वब्यापी वन्दावन्दी (Globally

वक्स १ : वित्तीय स्थायित्वमा पर्नसक्ने संभावित असर

- Direct impact on production
- Supply chain and market disruption.
- Temporary disruptions of inputs and/or production might stress some firms, particularly those with inadequate liquidity.
- Delayed shipments and production schedules create financial problems for companies with heavy debts
- Financial impact, including effects on results of operations, future periods and liquidity and capital resources
- Potential global recession, Trade and investment tensions remain high and could spread further
- The effects on workforce/reduction in productivity
- Decrease in consumer confidence reducing consumption
- Not having enough information to make good decisions
- Impacts on tax, trade, or immigration
- Cybersecurity risks, Fraud risks and Privacy risks

Source: Financial Stability, Report of IMF

Lockdwon) को अवस्थाले उद्योग, व्यापार, कृषि, सेवा, पर्यटन आदि लगायतका क्षेत्रमा परेको नकारात्मक असरको कारणले आर्थिक कृयाकलापहरूमा ब्यापक गिरावट भई सन् २०१९ को अन्ततिरवाटै वित्तीय प्रणाली मार्फत निक्षेप तथा कर्जाको परिचालन एवं कर्जाको माग, लगानी र असुलीमा समस्याहरू देखिन थाल्यो । विभिन्न देशका सरकार, केन्द्रिय बैंक, नियमनकारी निकाय, नीति निर्माता र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू यस प्रकारको विषम अवस्थालाइ के कसरी सम्बोधन गरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने दिशाको छलफल र अन्र्तकृयामा सहभागी भई वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने लक्ष्यका साथ सन् २०२० को शुरुवातवाटै अगाडी बढेको अवस्था रह्यो ।

कोभिड-१९ को जोखिमले श्रृजना गरेको वित्तीय स्थायित्वको चुनौतिलाई सम्बोधन गर्न केन्द्रिय बैंकको स्वायत्ततालाई कायम राखी केन्द्रिय बैंकको वासलातमा समेत कुनै पनि प्रकारको प्रभाव पर्न नदिईकन कर्जा तथा निक्षेपको सुरक्षा रहने वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिहरू अवलम्बन गर्न अर्थशास्त्रीहरूले सुझाब गरेका छन ।

विश्वव्यापि कोभिड १९ को असरका सम्बन्धमा Price Waterhouse Cooper ले सन् २०२० मा विभिन्न देशका वित्तीय प्रणालीका प्रमुखहरू, बैकिङ्ग तथा पुँजी बजार क्षेत्रका कार्यकारी प्रमुखहरूसँग गरेको सर्वेक्षणमा वित्तीय स्थायित्वमा विशेषतः वित्तीय संस्थाहरूको स्वंसञ्चालन, निक्षेप तथा कर्जाको परिचालन, तरलता व्यवस्थापन एवं पुँजी बजार सम्बन्धी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन र संचालनको कारणले विश्वब्यापी आर्थिक मन्दी, रोजगारीमा कटौती, उपभोक्तको विश्वासमा गिरावट, आपूर्ति व्यवस्थापनमा अवरोध, लगानीमा समस्या सहित उद्योग, व्यापार, कर तथा राजश्व आदिमा नराम्रो असर पर्ने कुराको अनुमान गरिएको थियो ।

यसैगरी यस प्रकारको संकटको व्यवस्थापन सम्बन्धमा नियमनकारी निकायहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका संचालक तथा उच्च पदस्थ अधिकारीहरू जोखिमको व्यवस्थापनमा योजनावद्ध तरिकाले अगाडी बढ्न र पुँजी तथा तरलताका मापदण्डहरूको नियमित मुल्यांकन गरी जोखिम व्यवस्थापनलाई चुस्त तथा दुरुस्त राख्न निर्देशन दिएको पाईन्छ । त्यस्तै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका ग्राहकहरूको हित संरक्षण गर्न र उनीहरूको निक्षेप तथा कारोवार अत्यन्तै जोखिमको अवस्थामा समेत सुरक्षित रहने अधिकार/व्यवस्था सुनिश्चित गर्न चासो दिइएको तथा कर्मचारीको सम्बन्धमा उनीहरूको व्यक्तिगत सेवा र आम्दानीको सुरक्षाको सुनिश्चितता रहिरहने विषयलाइ विशेष महत्व दिई आएको पाईन्छ ।

विश्वव्यापी कोभिड १९ को असरको फलस्वरुप विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय, मुद्रा कोष, एशियाली विकास बैंक लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले विश्वव्यापी आर्थिक वृद्धिमा व्यापक रुपमा कटौती हुने र त्यसको परिणामस्वरुप वित्तीय अस्थिरता श्रृजना हुने चेतावनी समय समयम दिईरहेका छन। विश्वमा विगतका वित्तीय संकटहरू विशेष गरी सम्बन्धित देशको वित्तीय अस्थिरता र विश्वव्यापी अन्तरआवद्धताको कारणले देशव्यापी र विश्वव्यापी बनेको परिप्रेक्ष्यमा, तिव्र उदारिकरण, छोटो समयमा हुने अत्याधिक पुँजीको आप्रवाह, पुँजी

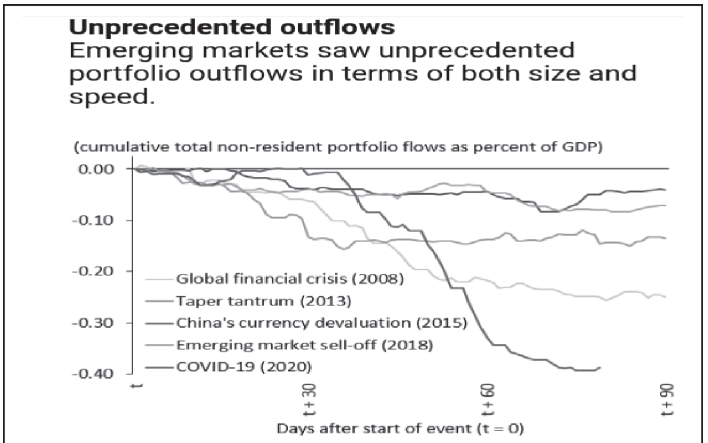

Sources: Bloomberg Finance L.P.; EPFR Global; Haver Analytics; Institute of International Finance; and IMF staff calculations.

बजार विकासको कमजोर अवस्था र मुद्रा हेजिङ्ग सम्बन्धी कमजोर प्रणालीगत व्यवस्था मुख्य रुपमा उत्तरदायी भए पनि हालको कोभिड १९ को समयमा मुद्रा तथा पुँजी बजारमा गिरावट, स्वदेशी मुद्राको विनिमयदर व्यवस्था र संचितिमा तिव्र दवाव, अमेरिकी डलरको मागमा अत्याधिक वृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय ब्यापार प्रणालीमा भएको व्यापक गिरावटको कारणले स्वदेशी मुद्रा तथा पुँजी बजार सम्बन्धी कृयाकलापहरूमा व्यापक कटौती भई कर्जाको माग, लगानी, आर्थिक कृयाकलापहरूको स्वतस्र्फुत संचालनमा अवरोध श्रृजना भएको कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लगानीको प्रतिफल, असुली, रोजगारी आदिमा प्रभाव परी कृषि, उद्योग, व्यापार, सेवा लगायतका क्षेत्रका गतिविधिमा संकुचन आएको पाईन्छ। जस्तै, विभिन्न समयका संकटमा विश्वव्यापी लगानीमा भएको गिरावट माथिको ग्राफवाट समेत विश्लेषण तथा अनुमान गर्न सकिन्छ।

विश्व बैंकले विकासोन्मुख मुलुकमा कोभिड १९ को जोखिम कम गर्न र यस सम्बन्धी आर्थिक समस्याहरू समाधान गर्न सन् २०२० को मार्चमा १२ अर्ब अमेरिकी डलरको विशेष राहात प्याकेजको सहायता घोषणा गरेको थियो। यसैगरी बैंकले महामारीको समयमा अत्यावश्यक वित्तीय सहयोग सुविधा (Pandamic Emenrcengcy Finance Facility) मार्फत सहयोगको घोषणा समेत गरेको छ। यसै समयमा विभिन्न देश र केन्द्रिय बैंकहरूले विभिन्न प्रकारका आर्थिक उत्प्रेरणात्मक कार्यक्रमहरू पनि घोषणा गरेका पाईन्छ। जस्तै, जर्मनीले कुल ग्राहस्थ्र्य उत्पादनको करिब २६ प्रतिशत अर्थात ८२२ अर्ब युरो बरावरको सहायता कोष र वेलायतले शुरुमा १५ प्रतिशत बराबर अर्थात ३३० अर्व पाउण्डको सहायता प्याकेज घोषणा गरेका थिए।

यसैगरी अमेरिका, भारत लगायतका देशहरूले पनि ठूलो रकम बरावरको सहायता प्याकेज घोषणा गरेका छन। यद्यपी स्वतन्त्र अनुशन्धानकर्ताहरूले विश्वव्यापी रुपमा विभिन्न देशका सरकार र केन्द्रिय बैंकहरूले घोषणा गरेका उपरोक्त प्रकारका सहायता कार्यक्रमले कोभिडका कारणले श्रृजना भएको ठूलो बेरोजगारी र दैनिक ज्यालादरी तथा मजदुरी गरी जीबन विताईरहेका मध्ये विश्वको करिब एक तिहाई जनसंख्या आर्थिक, सामजिक तथा मानसिक समस्याको चपेटमा परी मानविय जीबनमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको र यसले वित्तीय स्थायित्वमा नकारात्मक असर पर्ने अनुमान गरेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले गरेको अनुमानमा कोभिड-१९ को असरको परिणामस्वरुप विशेष गरी विश्वका उदयीमान राष्ट्रहरूवाट कुल ग्राहस्थ उत्पादनको करिब ०.४ प्रतिशत अर्थात अमेरिकी डलर १०० अर्बको पोर्टफोलियो लगानी बाहिर गईसकेको वा गिरावट भएको कारणले ती देशहरूको वित्तीय स्थायित्वमा थप संकट आउन सक्ने चेतावनी दिईएको छ।

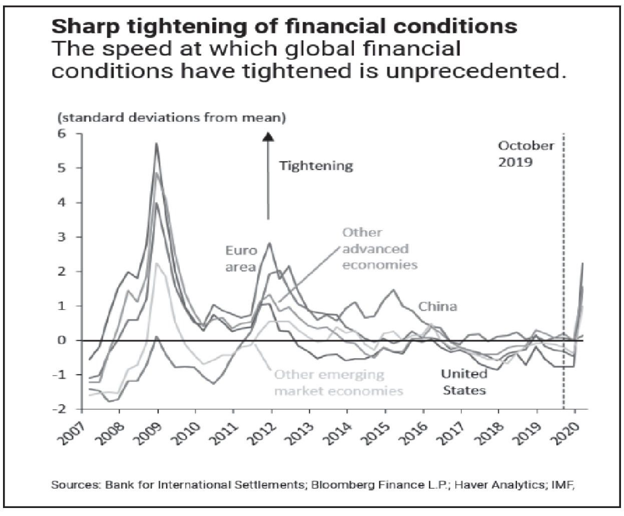

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको विश्लेषणमा कोभिड-१९ को कारणले विश्वव्यापी रुपमा मानविय जीवन र स्वास्थ्य संकटको जोखिमको अन्त कहिले हुने हो भन्ने अनिश्चित रहेको छ। यसैले नीति निर्माता, केन्द्रिय बैंक र सरकारहरूले विगतका आर्थिक तथा वित्तीय संकट जस्तै, सन् २००८ को वित्तीय संकटलाई सम्बोधन गर्न घोषणा गरिएका नीति तथा कार्यक्रम भन्दा अझ कठोर नीति तथा कार्यक्रमहरू घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्नेपर्ने सुझाब दिएका छन्। यस प्रकारको संकटलाई टार्नको लागि विश्वमा

केन्द्रिय बैंकहरू नै पहिलो रक्षात्मक तहमा उभिनुपर्ने सुझाब समेत अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोष लगायतका संस्थाहरूले दिएका छन। यसैको परिणामस्वरुप पहिलो चरणमा विश्वव्यापी रुपमा केन्द्रिय बैंकहरूले रक्षात्मक उपायको रुपमा मौद्रिक नीतिका औजारहरूलाई नीतिगत दरहरूमा कटौती गरी लचिलो बनाएका छन भने विकसित देशहरूले ऐतिहासिक रुपमै कम गरेका छन। यसैगरी विश्वका उदयीमान र विकासोन्मुख राष्ट्रका करिब आधाजसो केन्द्रिय बैंकहरूले पनि नीतिगत दरमा कटौती गरेका छन। केन्द्रिय बैंकहरूको यस प्रकारको नीति तथा कार्यक्रमको परिणामस्वरुप मौद्रिक नीतिले आगामी दिनमा अवलम्बन गर्ने बाटो र त्यससगै विस्तारित सम्पत्तिको खरिदसम्बन्धी कार्यक्रमहरू निर्देशित हुनेछन। केन्द्रिय बैंकहरूले वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न तथा तरलताको अवस्था कायम राख्न आवश्यकता बमोजिमको तरलता सुविधाको समेत व्यवस्था गरेका छन भने जोखिमपुर्ण संस्थागत बण्ड खरिदका योजनाहरूलाई पनि अगाडी बढाएका छन्। केन्द्रिय बैंकहरूले तत्कालको अवस्थामा र अन्तरिम सकंटको समयमा देखिएका समस्याको समाधान गर्न नीतिगत व्याजदरलाई ऐतिहासिक निम्न तहमा राख्ने निर्णयले तत्कालको समस्यालाई सम्बोधन गरेतापनि लामो समयको न्युनदरले वित्तीय स्थायित्वमा थप समस्या श्रृजना गर्ने अनुमान गरिएको छ।

कोभिड-१९ को संकटमा पनि बैंकहरू पुँजी र तरलताको दृष्ट्रिकोणवाट सक्षम छन् तापनि आगामी दिनमा बैंकहरूको दबाब परिक्षण र थप सुपरिवेक्षकिय निगरानीवाट विश्व वित्तीय संकट २००८ भन्दा अझ सक्षम हुन योगदान हुनेछ। साथै, केन्द्रिय बैंकहरूको तर्फवाट आवश्यकता बमोजिम वित्तीय प्रणालीलाइ थप तरलता प्रदान गर्न समन्वयकारी कदमहरू चालेर वित्तीय प्रणालीलाइ तरलताको तर्फवाट कुनै संकट नहुने गरी आवश्यक व्यवस्था गरको पाईन्छ। यद्यपी, विश्वव्यापी रुपमा तथा देशगत र क्षेत्रगत रुपमा आर्थिक कृयाकलापमहरूमा भएको ब्यापक मात्रमा भएको गिरावटले वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र रोजगारी एवं सेवा क्षेत्रको विस्तार विल्कुलै ठप्प जस्तै भएको कारणले बैंकहरूको शेयर मुल्य, लगानीकर्ताहरूको विश्वास र बैंकिङ्ग क्षेत्रको भविष्यमा कालो वादल मडारिरहेको आशंका समेत विकास भई बैंकिङ्ग क्षेत्रको प्रतिफल र भविष्यको वारेमा डर उत्पन्न भएको छ।

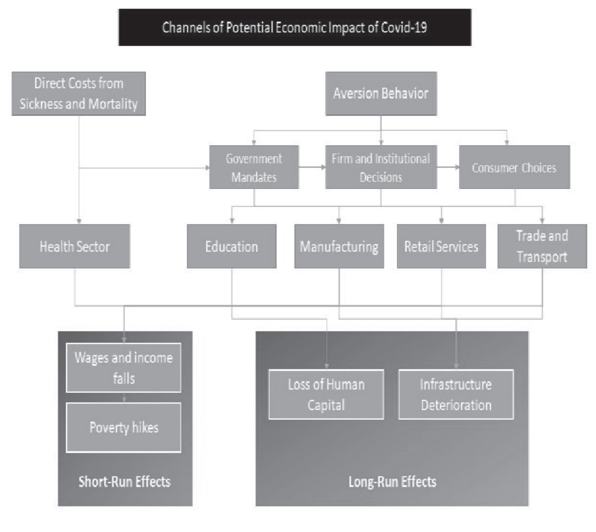

Source: World Bank

कोभिड-१९ को स्वास्थ्य संकटसगँसगै साँगुरिदै गएको विश्वव्यापी वित्त व्यवस्था र वित्तीय प्रणालीले गर्दा आर्थिक वृद्धिको परिदृष्य समेत जोखिमपुर्ण भएकोले विश्वको आर्थिक वृद्धि ऋणात्मक दिशातर्फ अगाडी वढेको कारणले आर्थिक वृद्धि र वित्तीय स्थायित्वमा अस्थिरताका संकेतहरू पटक पटक देखिदै र दोहोरिदै गएका छन। S&P

Forecasts ले विश्वब्यापी रुपमा सन् २०२० र २०२१ मा बैकिङ्ग प्रणालीवाट मात्रै करिब २.१ ट्रिलियन डलर बरावरको कर्जा नोक्सानी हुनसक्ने अनुमान गरेको छ। यसैगरी Bloomberg ले कोभिड १९ को असरले सन् २०२० मा करिब १०७ अर्ब वरावरको ग्लमभचधचषत्षल्न नोक्सानी हुने अनुमान गरेको छ भने यसको कारणले करिब ९६ अर्व अमेरिकी डलर बराबरको सम्पतिको नोक्सानी भइ कुल २०३ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको बैंक र बीमा क्षेत्रको सम्पति नोक्सानी हुने अनुमान छ। हालको बैकिङ्ग क्षेत्रको स्थायित्व र स्थिरतालको परिदृष्यलाई सन २००८/०९ को विश्व वित्तीय संकटसगँ जोडेर तुलनात्मक रुपमा हेर्दा बैंकहरू अहिलेको परिस्थितिमा एकदमै जोखिमको अवस्थामा गुर्जिरहेको अनुमान गरिएको छ। केन्द्रिय बैंकहरूले हालको संकटलाई सम्बोधन गर्न एकदमै चनाखो भएका र सोको फलस्वरुप आवश्यकता बमोजिम वित्तीय प्रणालीमा तरलता प्रवाह गर्ने, विद्यमान नीति तथा वित्तीय तथा मौद्रिक औजारहरूको प्रयोगमा लचिलो बन्ने र आइपर्नसक्ने संभावित संकटसगँ सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई केहि समयको लागि पर सार्ने समेत गरेका कारण संकट तत्काल नदेखिए पनि संकट र समस्याहरू बढदै जादा हाल गरिएका व्यवस्थाहरू संकट लामो समयसम्म रहेमा प्रत्युतपादक बन्ने अनुमान गरिएको छ।

सन् २००८/०९ को वित्तीय संकट पछि अर्थतन्त्रलाई आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्र वाहेकका क्षेत्रवाट सृजित जोखिम तथा नोक्सानीवाट जोगाउनको लागि गरिएका विभिन्न प्रकारका संरचनात्मक तथा संस्थागत र नीतिगत सुधारको फलस्वरुप अर्थतन्त्र यद्यपी स्वास्थ्य क्षेत्रवाट श्रृजित जोखिम एवं हालका घात तथा प्रतिघातवाट केहि हदसम्म सुरक्षित रहेको छ। वित्तीय स्थायित्वको लागि केन्द्रिय बैंकहरूले कडा र उपयुक्त वित्तीय क्षेत्रसगँ सम्बन्धित नीति तथा नियम र निर्देशनहरू, निक्षेपकर्ताहरूको निक्षेपको सुरक्षाको लागि आवश्यकता बमोजिमका नीतिहरू र बैंकहरूलाई टाट पल्टनवाट जोगाउनका लागि कठोर प्रकारका नीति तथ नियमहरूको पालना गर्नुपर्ने अवस्था, नियमन र सुपरिवेक्षकिय अवस्था एवं ढाँचामा आवश्यकता बमोजिम सुधारहरू, बैकहरूको संकट व्यवस्थापननको लागि एकिकृत संकट व्यवस्थापनको ढाँचा र सबैभन्दा महत्वपुर्ण विषय अमेरिकामा Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection ऐन पास भएपछि अमेरिकामा मात्र नभएर विश्व वित्तीय प्रणालीमा वित्तीय प्रणाली प्रति कडा स्थायित्व, जवाफदेहिता र पारदर्शिता श्रृजना भएको कारणले हालको यस प्रकारको विषम आर्थिक अवस्थामा पनि वित्तीय स्थायित्वमाथि गंभिर संकटको कारणले बैंकहरू टाट पल्टिएको विश्वव्यापी खवर छैन।

यसरी संकटलाइ समाधान गर्न दुरदर्शी दृष्ट्रिकोणवाट चालिएका तात्कालिन वित्तीय स्थायित्वका ढाँचा र सुधारवाट हालसम्म पनि वित्तीय स्थायित्व कायम हुन सकेको पक्षलाइ सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ। तात्कालिन अवस्थामा अमेरिकामा उक्त ऐनको प्रभावकारी कार्यान्व्यिन गर्न तथा बैंकहरूको सट्टेवाजी लगानीलाई सीमित गरी नियन्त्रण गर्न Volcker Rule को प्रयोग पुँजी पर्याप्तता भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सन्र्दभमा संकटवाट उम्किनका लागि कामयावी भएको दृष्टान्तलाई आजसम्म पनि विश्व वित्तीय प्रणालीको स्थायित्वका लागि उत्तिकै मार्गदर्शक छ। वित्तीय संकटको परिस्थितिमा वित्तीय स्थायित्वको रक्षा गरी आर्थिक क्षेत्रमा कर्जाको आप्रवाह बनाईराख्न केन्द्रिय बैंकहरूको महत्वपुर्ण स्थान रहेको हुन्छ। कोभिड १९ को कारणले अर्थतन्त्रसगँ सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्र र पक्षहरूमा आएको गतिरोधका कारणले अर्थतन्त्रको विस्तारमा रोकावट भएको अवस्थामा कुनै पनि देशले आर्थिक गतिविधीलाई बढावा दिन वित्त नीति ँष्कअर्बा० को प्रभावकारी कार्यान्वयन सहित वित्त नीतिका औजारहरूको प्रयोगमा विस्तार गर्नु जरुरी रहेको हुन्छ भने सगँसगै मौद्रिक नीति र वित्तीय नीतिलाई पनि व्यापक रुपमा प्रयोगमा ल्याई अर्थतन्त्रको पुर्नउत्थान र दिगो आर्थिक तथा वित्तीय स्थिरता कायम गर्न समेत सघाउ पुग्याउन

सकिने विश्वास गरिएको छ।

विश्वव्यापी कोरोना भाईरसको असर विशेष गरी एक विशेष किसिमको डर,त्रास र विश्वासमा भएको गिरावटवाट शुरु भएर विरामी हुने र मृत्युसम्म हुने जोखिम अर्न्तगत आर्थिक तथा समाजिक जीवनका विविध पक्षहरूमा परेको विश्लेषण गरीएको छ। जस्तै, विश्वव्यापी रुपमा विभिन्न देशका सरकारहरूले गरेको बन्दावन्दीको अवस्थाले व्यापार तथा उद्योग, भ्रमण र यातयात क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको, यसैगरी सुचारु भएका केहि क्षेत्र र आर्थिक तथा सामाजिक जीवनका केहि महत्वपुर्ण क्षेत्रमा खुला गरिएको भए पनि संभावित रोग सर्न सक्ने त्रास तथा जोखिमको कारणले आर्थिक तथा व्यापारिक गतिविधीमा आएको गिरावटले व्यक्ति, सघं संस्था एवं उद्योग तथा प्रतिष्ठानको उत्पादन, आम्दानी तथा विक्री वितरणका क्षेत्रहरूमा माग तथा पुर्ति दुबै पक्षवाट कमी आइ गरिबी वढेको र आर्थिक वृद्धिमा नकारात्मक असर परेको विषय माथिको चित्रले समेत पुष्टि गर्दछ। जस्तैः Bloomberg को अध्ययनका अनुसार कोभिड-१९ ले विश्वव्यापी रुपमा करिब अमेरिकी डलर २.७ ट्रिलियन बरावरको उत्पादनमा असर पर्ने अनुमान छ भने एशियाली विकास बैंकले सदस्य राष्ट्रयहरूमा अमेरिकी डलर ७७ अर्ब देखि ३४७ अर्ब सम्म नोक्सानी हुने अनुमान छ। यसैगरी OECD Report ले विश्वको कुल उत्पादनको आधा उत्पादन नोक्सानीमा गई विश्वको सन् २०२०/२१ को आर्थिक वृद्धिमा करिब आधा अकंले गिरावट आउने अनुमान गरेको छ। Baker-McKenzie Reviews ले चाईनिज अर्थतन्त्रमा परको असरको परिणामस्वरुप अफ्रिकन देशहरूको उर्जा, खानी र वाह्य लगानीका क्षेत्रहरूमा नराम्रो असर पर्ने जनाएको छ भने Asian Development Bank Brief ले एशियाका २२ देशहरू जस्तै मालदिप्स, कम्बोडिया, थाईलैण्डमा पर्यटन लगायतका गतिविधी ठप्प हुदा नराम्रो असर पर्ने चेतावनी दिएको छ।

(घ) नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न गरेका नीति तथा कार्यक्रमहरू

नेपालमा कोभिड-१९ को कारणले आर्थिक क्षेत्रमा गंभिर झड्का दिएको छ। अर्थतन्त्रका कतिपय क्षेत्रमा अकस्मात डरलाग्दो प्रभाव देखिएको जस्तै, पर्यटन क्षेत्र। एशियाली विकास बैंकका अनुसार नेपालको अर्थतन्त्रमा करिब २.३ अर्ब अमेरिकी डलर बरावरको नोक्सानी अर्थात सन् २०२०/२१ को GDP को ७.१ प्रतिशत नोक्सानी देखिएको छ। यसैगरी एशियाली विकास बैंकले नेपालमा यो महामारी शुरु हुनुभन्द अगाडीको अवस्थामा ६.३ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हुने अनुमान गरेको भए तापनि पछि यस्तो वृद्धि २.३ प्रतिशतमा सिमित हुन पुगेको छ। त्यस्तै, सरकारी वित्त घाटाको अनुमान ६.४ प्रतिशतवाट बढेर ८ प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ। नेपालको अर्थतन्त्रले यो विषम परिस्थितिको कारणले कुल रोजगारीको करिब ४.७ प्रतिशत अर्थात नौ लाख सन्तानब्बे हजार जनाले रोजगारी गुमाउने अनुमान गरिएको छ। अन्तर

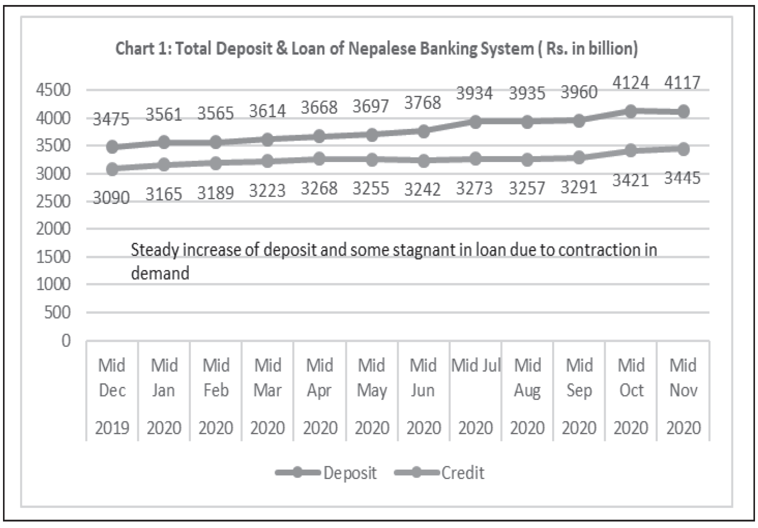

ाष्ट्रिय मुद्रा कोषको अनुमान अनुसार नेपालको सन् २०२०/२१ को आर्थिक वृद्धि १.० प्रतिशतमा सिमित रहने र सन् २०२१ सम्म अवस्थामा सुधार भएमा ३.५ प्रतिशत सम्मको आर्थिक वृद्धि हासिल हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ। नेपालको वित्तीय क्षेत्रको कर्जा प्रवाह रु. ३४४५ अर्ब रहेको छ जसमध्ये होटल, रेष्टुरेण्ट र अन्य सेवा क्षेत्रमा करिब ९.० प्रतिशत कर्जा लगानी रहेको छ। लघु उद्यम र मध्यम खालका उद्योग व्यवसायमा कुल कर्जा लगानीको करिब ११.० प्रतिशत कर्जा लगानीमा रहेको छ। लामो समयको वन्दावन्दीको अवस्था र त्यसपछिको विग्रदो आर्थिक अवस्थाको कारणले यी क्षेत्रको कर्जा असुली नराम्ररी प्रभाव पर्ने अनुमान गरिएको छ। नेपालको बैकिङ्ग क्षेत्रको कुल खराब कर्जा १.७४ प्रतिशत रहेकोमा सो समेत वृद्धि हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ। यसवाहेक यस क्षेत्रको पुँजीकोष पर्याप्तता सन् २०१९ को डिसेम्बरको तुलनामा खराब हुन सक्ने अनुमानको आधारमा वित्तीय प्रणालीको तरलता र वित्तीय पहुँचमा पनि प्रभाव पर्न सक्ने अनुमान गरिएको छ। यस्तै विप्रेषण आप्रवाहको पछिल्लो अवस्था केही सुधारोन्मुख देखिएतापनि विश्वव्यापी महामारीको फैलिदो स्वरुप र भ्याक्सिनको सर्वसुलभ प्रयोग तथा रोग निदानको निश्चितता नभएसम्मको लागि अस्थिर नै हुनसक्ने अनुमानको आधारमा अर्थतन्त्रको वाह्य क्षेत्र समेत प्रभावित भई वित्तीय स्थायित्वमा प्रभाव पर्नसक्ने अनुमान गरिएको छ।

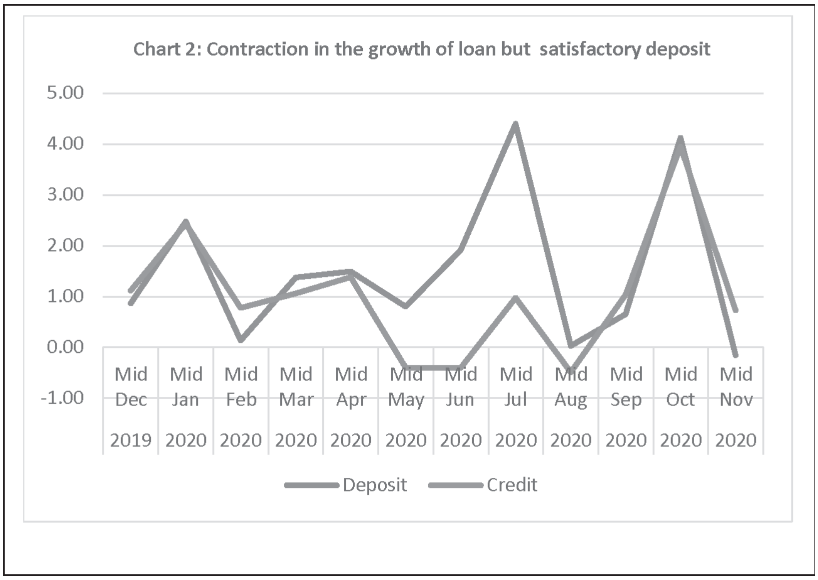

उपरोक्त अवस्थाको कारणले नेपालको समष्टिगत अर्थतन्त्रलाई वचाईराख्न तथा वित्तीय स्थायित्व बनाई राख्न एशियाली विकास बैंकले करिब १.३ अर्ब अमेरिकी डलर बरावरको थप वित्तीय लगानी आवश्यकता पर्ने अनुमान गरेको छ। अमेरिकाले महामारीको शुरुमै अमेरिकी डलर २.२ ट्रिलियन डलरको वित्तीय राहत कोषको घोषणा गरेको र करिब त्यति नै रकम बरावरको तरलता प्रवाह फेडरल रिर्जभ बैंक मार्फत गर्ने घोषणा गरेको, युरोपियन युनियनले करिब आधा ट्रिलियन युरो बरावरको राहत कोष र करिब ३.२ ट्रिलियन युरो बरावरको कोरोना बिरुद्धको कोष खडा गरको एवं भारतमा भारतिय सरकारले १.२ ट्रिलियन रुपयाँ बरावरको रहात योजना महामारीको शुरुवातकै समयमा घोषणा गरी अर्थतन्त्रलाई गति दिने र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न कार्य गर्ने ठोस प्रयासकासाथ अगाडी बढेको देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषका अनुसार विश्वव्यापी रुपमा सरकार र केन्द्रिय बैंकहरूले करिब ८ ट्रिलियन अमेरिकी डलर बरावरको सरकारी सहायता कोष घोषणा गरी कार्य गरेका तथा यस्तै वृहत प्रकारका मौद्रिक कार्यक्रमहरू केन्द्रिय बैंकको तर्फवाट समेत कार्यान्व्यन हुने गरी कार्ययोजना अगाडी वढाएका छन। विश्वव्यापी रुपमा सरकार र केन्द्रिय बैंकले अर्थतन्त्रको गिंदो अवस्थालाई सकेसम्म छिटो भि (V) आकारमा पुर्नउत्थान गर्ने उपाय अवलम्बन गरेको

देखिन्छ भने नेपालको सन्र्दभमा सरकार र केन्द्रिय बैंकले यसैगरी महामारीको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न अग्रसर भई यस्तै प्रकारका कार्यक्रम र कार्ययोजनाको घोषणा नगरीकन केहि विशेष अवस्थालाई मात्र सम्बोधन गर्न खोजेको भनेर आलोचना गरिएको छ। जस्तै, नेपाल सरकारले धेरै ढिलो मात्र घरपरिवारहरूको विजुलीको विलमा छुट दिने, युटिलिटिको भुक्तानी अवधिलाई केहि पर सारिदिने र अत्यन्तै न्युन मात्रमा सिमित क्षेत्रका करदाताहरूले तिर्नपर्ने करमा छुट दिने वा तिर्ने अवधि केहि पर सारिदिने घोषणा गरेको अवस्था छ।

कोभिड-१९ को समस्यासगँ लडनको लागि विश्वव्यापी रुपमा सरकार र केन्द्रिय बैंकहरूले सरकारी वित्त नीति र म्रौदिक नीतिका औजरहरूलाई सगसगै विशेषत वित्त नीतिका औजारहरूलाई वढि जोड दिदै अगाडी वढाईरहेका अवस्थामा नेपालमा भने सरकारको तर्फवाट खासै महत्वपुर्ण कदमहरू घोषणा नगरिएको भएतापनि केन्द्रिय बैंकको तर्फवाट केहि महत्वपुर्ण कार्यक्रम र योजनाहरू घोषणा गरिएका छन। केन्द्रिय बैंकले लिएका मुख्य मुख्य नीतिहरूमा विशेषत अनिवार्य नगद अनुपात घटाउने, वीच को दरमा कटौती गर्ने, भुक्तानी गर्नुपर्ने कर्जा र ब्याजको भाखा पर सारिदिने र तोकिएकै समयमा भुक्तानी दिएमा १० प्रतिशत छुट दिने, पुर्नकर्जा कोषको रकमलाई दुई चरणमा गरेर बढाएको एवं Countercyclical buffers कायम गर्नुपर्ने प्रावधानलाई केहि समयको लागि स्थगन गरेर प्रारम्भिक रुपमा वित्तीय स्थायित्वको लागि कदम चालेको देखिन्छ। यद्यपि नेपालको केन्द्रिय बैंकले पनि अमेरिकको फेडरल रिर्जभ बैंकले घोषणा गरे जस्तै संकटमा परेका उद्योग तथा व्यवसायले बाणिज्य बैंकवाट थप वा नयाँ कर्जा लिई उद्योग तथा ब्यवसाय सुचारु गर्नसक्ने र पछि उक्त कर्जा महामारी अगाडीको उद्योग व्यवसायको असल वित्तीय स्वास्थयको आधारमा केन्द्रिय बैंकले खरिद गर्नसक्ने व्यवस्था गरिदिने एवं सोका लागि सरकारसगँ आवश्यक समन्वय गरी Special Purpose Vechicle को व्यवस्था गर्न सकेमा अर्थतन्त्रको पुर्नउत्थानमा सघाउ पुग्न सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ। यसैगरी केन्द्रिय बैंकले Primary Corporate Credit Facility को व्यवस्था गरी संस्थागत बण्ड बजारको प्रवर्द्धन गर्न समेत यो संकटको समय उपयुक्त हुनसक्ने विश्वास गरिएको छ। यसवाहेक कोभिड-१९ ले आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रमा पारेको असर र संकटलाइ कम गरी आर्थिक वृद्धि तथा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने दिशामा योगदान गर्न देहाय बमोजिमका नीति तथा कार्यक्रमको घोषणा मार्फत वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न प्रयासरत रहेको देखिन्छ।

१) कोभिड १९ को संक्रमण कम गर्न नेपाल सरकारले घोषणा गरेको लकडाउन अवधिभर नविकरण गर्नुपर्नेमा लकडाउनको कारणले नविकरण नभएका कर्जाहरू वा नियामकिय निर्देशनको आधारमा भुक्तानी अवधि थप गरिएका कर्जाहरू सुक्ष्म निगरानी वर्गमा वर्गीकरण गर्नु नपर्ने।

२) विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्था वा अन्य संस्थासगँ १ वर्ष वा सो भन्दा वढी अबधिको ऋण वा निक्षेप लिएको भएमा त्यस्तो रकमलाई स्रोत परिचालनमा गणना गर्न सकिने।

३) एक वर्ष भन्दा वढी भुक्तानी अवधि बाँकी रहेका दुई वा दुई वर्ष भन्दा वढी अवधिका मुद्धति निक्षेप रकम बरावरको शत प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्न सकिने।

४) आ.ब २०७६/७७ को लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आ´नो कुल तलव तथा भत्ता खर्चको न्युनतम ३ प्रतिशत तालिम तथा दक्षता अभिवृद्धिको लागि खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई सो वर्षका लागि स्थगन गरिएको।

५) कोभिड-१९ सगँ सम्बन्धित स्वास्थ्य सामाग्रीहरूको आयात र आर्पुति व्यवस्थालाई सहज बनाउने उद्देश्यले अमेरिकी डलर १ लाख सम्मको आयातलाई डाफ्रट तथा टि.टि को माध्यमवाट भुक्तानी गर्न सकिने व्यवस्था।

६) अनिवार्य नगद अनुपात र बैंक दरलाइ कम गरी तरलता सहज बनाउने उद्देश्यले कटौती गरिएको। यसवाट बजारमा थप तरलता उपलब्ध भइ ब्याजदर लागत लगायतमा कमी आई सस्तो दरमा कर्जा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिएको।

७) वाणिज्य बैंकहरूले Capital Adequacy Framework 2015 मा व्यवस्था भएबमोजिमको Countercyclical Buffer कायम गर्नु पर्ने व्यवस्थालाई आ.व. २०७७/७८ सम्मको लागि स्थगन गरिएको।

८) २०७६ पुस मसान्तमा असल वर्गमा वर्गीकरण भएका र २०७६ पुस मसान्तपश्चात प्रवाह भएका कर्जालाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले २०७७ असार मसान्तमा असल वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिने।

९) कोभिड-१९ को कारणले विगतमा कायम गरिएको ग्रेस अवधि भित्र उद्योग वा परियोजनाको निर्माण सम्पन्न/संचालन हुन नसकेको अवस्थामा निर्माण सम्पन्न हुन/संचालनमा आउन लाग्ने थप समय यकिन गरी ग्राहकको अनुरोधमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले एक पटकका लागि २०७७ असोज मसान्तसम्ममा अवधि थप गर्न सक्ने ब्यवस्था भएको।

१०) कोभिड-१९ बाट अति प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जालाई १ वर्ष, मध्यम प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जालाई ९ महिना तथा न्यून प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जालाई ६ महिनासम्मका लागि ग्रेस अवधि थप गर्न सकिने तर, सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृतिप्राप्त पर्यटकस्तरीय होटलको हकमा अधिकतम २ वर्षसम्मका लागि ग्रेस अवधि थप गर्न सकिने

११) ग्रेस अवधिको ब्याजलाई पुँजीकरण नगरी ग्रेस अवधि भित्र कम्तीमा ३ किस्तामा भुक्तानी हुने गरी असुलीको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ र तोकिएको तालिकाबमोजिम भुक्तानी गर्ने ऋणीसँग कुनै किसिमको पेनाल ब्याज/शुल्क/हर्जाना/ब्याजको ब्याज -Interest on interest) लिन नपाइने।

१२) कोभिड-१९ बाट अति प्रभावित क्षेत्रमा प्रदान गरिएको कर्जाको हकमा ऋणीको परियोजना वा व्यवसायमा परेको प्रभाव तथा वित्तीय अवस्थाको मूल्याङ्कन गरी ऋणीको लिखित कार्ययोजना अनुसार भविष्यमा उद्योग व्यवसाय सञ्चालनमा आई ऋण चुक्ता हुन सक्नेमा भएमा सम्बन्धित ऋणीको अनुरोधमा एक पटकको लागि ऋणीले बुझाउनुपर्ने ब्याजको १० प्रतिशत रकम असूल उपर गरी कर्जाको पुनरतालिकीकरण र/वा पुनरसंरचना गर्न सकिने। पुनरतालिकीकरण वा पुनरसंरचना २०७७ पुस मसान्त भित्र गरिसक्नु पन र यसो गर्दा २०७६ पुस मसान्तमा सक्रिय कर्जाहरूको लागि न्यूनतम ५ प्रतिशत कर्जा नोक्सानी व्यवस्था कायम गरी असल वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिने एवं यसो गर्दाका स्पष्ट आधारहरू प्रत्येक कर्जा फाइलमा संलग्न हुनु पर्ने व्यवस्था गरिएको।

१३) कर्जा नोक्सानीको विद्यमान व्यवस्थामा केहि लचकता अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरिएको।

१४) Margin Lending प्रकृतिको सेयर सुरक्षण राखी प्रवाह हुने कर्जाका सम्बन्धमा १८० कार्य दिनको अन्तिम मूल्यको औसत मूल्य वा सेयरको प्रचलित बजार मूल्यमध्ये जुन कम हुन्छ भन्ने सट्टामा १२० दिन र सोको शेयर धितो कर्जा ६५ प्रतिशतको सट्टामा ७० प्रतिशत गरी केहि लचिलो व्यवस्था अवलम्बन गरी पुँजी बजार प्रति नरम दृष्टिकोण अवलम्बन गरीएको यद्यपी भर्खरै शेयर बजारका गतिविधीलाई विश्लेषण गरी जोखिमलाई कम गर्न शुरुवाती समयमा गरिएको यो व्यवस्थालाई कही कडा गरेर वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने नीति मौद्रिक नीतिको पहिलो त्रयमासको पुनरावलोकनमा गरिएको छ।

१५) कोभिड १९ को समयमा उत्पादनमुलक क्षेत्रमा जाने कर्जा प्रवाहलाई प्रोत्साहित गरी उत्पादन र रोजगारी अभिवृद्धिमा योगदान होस भन्ने उद्देश्यले व्यक्तिगत कर्जालाई केहि कडाइ गर्ने गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निश्चित प्रयोजन नखुलेका अधिविकर्ष कर्जा (Overdraft), धितो कर्जा (Mortgage Loan), सम्पत्ति कजा{ (Property Loan), व्यक्तिगत आवधिक कर्जा (Personal Term Loan), सेयरको धितोमा प्रदान गरिएको कर्जा लगायतका जुनसुकै शीर्षकका व्यक्तिगत कर्जाहरू प्रति ग्राहक रु. ५० लाखसम्म मात्र प्रवाह गर्न सक्ने ब्यवस्था गरिएको ।

१६) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जा शीर्षकमा ग्रामीण इलाकालाई प्राथमिकतामा राखी २०७८ असार मसान्तसम्ममा वाणिज्य बैंकले ५०० वा न्यूनतम प्रति शाखा १० तथा राष्ट्रियस्तरका विकास बैकले ३०० वा न्यूनतम प्रति शाखा ५ मध्ये जुन बढी हुन्छ सोहीबमोजिम सहुलियतपूर्ण कर्जा प्रदान गर्नु पर्नेछ । राष्ट्रियस्तर बाहेकका विकास बैक तथा वित्त कम्पनीले क्रमशः न्यूनतम २०० र १०० वटा सहुलियतपूर्ण कर्जा प्रदान गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको ।

१७) कोभिड-१९ वाट अति प्रभावित उद्योग व्यवसायलाई सुचारु गर्न सहजीकरण गर्ने प्रयोजनको लागि ऋणीको आवश्यकता र उद्योग/ व्यवसायको सम्भाव्यताको विश्लेषण गरी २०७६ चैत मसान्तमा कायम चालु पुँजी कर्जाको सीमामा एक पटकको लागि बढीमा २० प्रतिशतसम्म थप चालु पुँजी कर्जा प्रवाह गर्न सकिने ब्यवस्था गरिएको छ भने अति प्रभावित उद्योग व्यवसायको पुनरुत्थानको आवश्यकता, धितोको पर्याप्तता, कर्जा जोखिम व्यवस्थापन तथा ऋणीको Business Proposal आदिको विश्लेषण गरी २० प्रतिशतभन्दा बढी थप कर्जा प्रवाह गर्न सकिने व्यवस्था समेत गरिएको ।

१८) २०७७ असार महिनासम्म भुक्तानी अवधि भएका डिमाण्ड लोन, क्यास क्रेडिट लगायतका अल्पकालीन प्रकृतिका चालु पूँजी कर्जाहरूलाई ऋणीको वित्तीय अवस्था विश्लेषण गरी २०७७ पौष मसान्तसम्म भुक्तानी गर्न सकिने गरी समय थप (Time Extension) गर्न सकिने ब्वयस्था गरिएको ।

१९) ब्याज पुँजीकरण गर्ने सम्बन्धमा पनि लचिलो नीति अवलम्बन गरी विशेष तोकिएका क्षेत्रहरूमा पौष २०७७ सम्म पुँजीकरण गर्न सकिने र कतिपय अवस्थाम केन्द्रिय बैंकको स्वीकृति समेत नचाहिने व्यवस्था गरिएको ।

२०) कोभिड-१९ बाट न्यून प्रभावित, मध्यम प्रभावित तथा अति प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको साँवा तथा ब्याज रकमलाई कुनै किसिमको थप पेनाल ब्याज/शुल्क/हर्जाना/ब्याजको ब्याज (Interest on interest) नलिई २०७७ पौष, चैत्र र २०७८ असार सम्म समय थप (Time Extension) गर्न सकिने व्यवस्था गरी पर सारिएको ।

२१) विश्वव्यापी रुपमा फैलिएको कोभिड-१९ को महामारीबाट अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रमा परेको प्रभाव र त्यसबाट वित्तीय क्षेत्रमा पर्नसक्ने असर तथा उद्योग व्यवसायको पुनरुत्थानमा लाग्नसक्ने समय आदिको अध्ययनका आधारमा प्रभावित अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरूलाई अति प्रभावित क्षेत्र, मध्यम प्रभावित क्षेत्र र न्युन प्रभावित क्षेत्र गरी वर्गीकरण गरेर सोहि अनुसार विभिन्न सेवा, सुविधा तथा सहुलियतहरू दिने व्यवस्था गरिएको छ भने वर्गीकरणमा नभएका क्षेत्रका उद्योग, व्यवसायको हकमा इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले वित्तीय अवस्था तथा नगद प्रवाहको विस्तृत विश्लेषण गरी उद्योग, व्यवसायलाई कोभिड-१९ को कारण परेको असर, पुनः सञ्चालनमा आई पूर्ववत् अवस्थामा फर्कन लाग्ने समय तथा सोको लागि चाल्नु पर्ने कदम समेतको अध्ययन गरी स्पष्ट आधार सहित उर्पुयुक्त तीन मध्ये कुनै एक वर्गमा वर्गीकरण गर्न सक्ने

अख्तियारी समेत दिईएको ।

२२) २०७७ असार मसान्त भित्रमा असुल हुनुपर्ने ब्याज रकम २०७७ असोज मसान्तसम्ममा असुल भएमा त्यस्तो रकमलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाले २०७७ असार मसान्तको आम्दानीमा लेखाङ्कन गर्न सक्ने व्यस्था गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आम्दानी गणना गर्ने प्रकृयामा लचिलो र ग्राहकको कर्जा चुक्ता गर्नुपर्ने अवधिलाई विस्तार गरि वित्तीय स्थायित्वमा जोड दिईएको ।

२४) संस्थाको तरलता सम्बन्धी जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले स्रोत परिचालनमा स्वदेशी मुद्रामा प्रवाह भएको कर्जा सापटको अनुपात (Credit to Core Capital and Domestic Deposits Ratio – CCD Ratio) २०७८ असारसम्मको लागि ८५ प्रतिशत नाघ्न नहुने गरी सीमा वढाईएको ।

२५) बैंक तथा वित्तीय संस्थाको २०७७ असार मसान्तमा संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व कोषमा बाँकी रहेको सम्पूर्ण रकम २०७७ साउन मसान्तभित्र नेपाल सरकारले स्थापना गरेको कोरोना संक्रमण रोकथाम, नियन्त्रण र उपचार कोषमा जम्मा गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको ।

२६) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को खुद वितरणयोग्य मुनाफाको ३० प्रतिशतसम्म मात्र नगद लाभांस घोषणा तथा वितरण गर्न पाउने व्यवस्था गरी यस्तो नगद लाभांश इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको २०७७ असार मसान्तमा कायम निक्षेपको भारित औसत ब्याजदरको प्रतिशत भन्दा बढी नहुने र खुद वितरणयोग्य मुनाफा कुल चुक्ता पुँजीको ५ प्रतिशतभन्दा कम भएका इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले कर प्रयोजनका लागि बाहेक नगद लाभांस वितरण गर्न नपाउने ब्यवस्था गरी वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू पुँजीको दृष्टिकोणवाट सक्षम बनाउने उद्देश्य राखिएको ।

२७) नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ४९ र ५० मा भएको व्यवस्था अनुसार इजाजतपत्रप्राप्त “क”, “ख”, “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई नेपाल राष्ट्र बैंक, पुनरकर्जा कार्यविधि, २०७७ मा उल्लेखित व्यवस्थाहरूको अधिनमा रही लघु, घरेलु तथा साना उद्यम पुनरकर्जा, विशेष पुनरकर्जा र साधारण पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराइने व्यवस्था गरिएको ।

निष्कर्ष:

डिसेम्बर सन् २०१९ मा चीनको वुहान शहरमा पहिलो पटक कोभिड-१९ पत्ता लागे पछि अत्यन्त तिब्र गतिमा संक्रमण बिश्वभर फैलिईरहेको यो स्वास्थ्य संकटले विश्वभरिका मानिसहरूको आवतजावतमा नियन्त्रण गर्दै बन्दावन्दीको घोषणा गर्न वाध्य पारेको तथा कोभिड-१९ को संक्रमण बढेसंगै राज्यका बिभिन्न क्षेत्रमा यसको प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभावहरू परेका र रोगको संक्रमणलाई नियन्त्रण गर्न तथा संक्रमीत व्याक्तिहरूको उपचारमा लाग्नुपर्ने जिम्मेवारी बढीरहेको अवस्थामा संक्रमण फैलिन नदिन गरिएका कडा प्रकारका लकडाउनको अवस्थाले व्यापार व्यावसाय उद्योग कलकारखाना लगायत सम्पुर्ण क्षेत्र बन्द भएको अवस्था रह्यो । अन्तर्राष्टिय मुद्राकोषले कोभिड-१९ को प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष प्रभावको कारण विश्व अर्थतन्त्रले सन २०२० मा नै १ देखि २ ट्रिलियन अमेरिकी डलर बराबरको नोक्सानी व्यहोर्नु पर्ने प्रक्षेपण गरेको थियो । यस्तै, यसले उद्योगहरूमा पारेको प्रत्यक्ष प्रभावको अतिरिक्त आपुर्ति व्यावस्थामा भएको गडबडी, अर्थतन्त्रको इकोसीस्टममा परेको नकारात्मक प्रभाव, बेरोजगारीमा भएको उल्लेख्य बृद्धि, पूँजी पलायन, व्यवसायमा तरलताको अभाव तथा दायित्व भुक्तानीमा अनियमितता, बैदेशिक लगानीमा सिमितता, उत्पादन तथा व्यापारमा भएको ह्रास लगायतले बिश्व अर्थतन्त्रको कुल ग्रार्हस्थ उत्पदनमा उल्लेख्य ह्रास आई बिश्व अर्थतन्त्रमा कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनको बृद्धि झण्डै ३ प्रतिशतले नकारात्मक हुने प्रक्षेपण गरिएको थियो ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले हालसम्मको अवस्थामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आय गणना (Income recognition), सम्पतिको गुणस्तर, कर्जा एवं पँजी र निक्षेप अनुपातलाइ लचिलो बनाएको, ऋणको किस्ता तथा सावाँ र ब्याज भुक्तानीलाई उचित समय दिइ पर सारिएको, ब्याज पुँजीकरणलाइ लचिलो बनाएको, ग्रेस अवधिलाइ बढाइएको छ भने पुर्नसंरचना र पुर्नतालिकिरणलाइ बैंक तथा वित्तिय संस्थाको आ ैनै विश्लेषण/मुल्याlनका आधारमा स्वयं निर्णय गर्न सक्ने, स्वीकृत परियोजना/कार्यको लागि थप कर्जा माग भएमा ताकिएको सिमाभित्र रही प्रदान गर्न सक्ने गरी सीमा बढाईएको र ऋण असुलिको प्रकृयालाई लचिलो गरी स्थगन गरीएको छ।

बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूले कोभिडको कारणले Outstanding Interest २०७६ पौषमा रु. ४४. अर्बको तुलनामा बढेर २०७७ जेष्ठमा सबैभन्दा वढी रु. ९५ अर्ब पुगेकोमा २०७७ आषाढ मसान्तमा सो रकम रु ५९ अर्ब रहेको देखिन्छ भने त्यसपछि पनि क्रमश बढदै गई २०७७ आश्विन सम्ममा रु. ९६ अर्ब पुगेको अवस्थाले बैंक तथ वित्तीय संस्थाहरू सहित कर्जा लिएका फर्म, उद्योग, व्यापार, प्रतिष्ठान र व्यक्तिहरू दबाबकै स्थितिमा रहेको अवस्थाले यदि समग्र व्यवसायिक वातावरण र सहुलियतका कार्यक्रम एवं जोखिम न्युनिकरणका कार्यक्रम थप गरी समस्यालाई सम्बोधन गर्न नसकेमा वित्तीय स्थायित्वमा चुनौति श्रृजना हुन सक्ने नै देखिन्छ। त्यसैगरी २०७६ पौष मसान्तमा रु. ३४ अर्ब रहेको कुल Overdue Interest क्रमश बढदै गई रु. ५७ अर्ब पुगेको तथा २०७६ पौष मसान्तमा असुली भएको ब्याज रु. ४० अर्ब रहेकोमा २०७७ असोज मसान्तमा रु.३६ अर्ब मात्र असुली हुन सकेको अवस्थाले पनि असुलीमा ह्रास आएको तथा Overdue Interest बढेको अवस्थाले पनि वित्तीय स्थायित्वमा समस्या आउनसक्ने देखिन्छ।

References

अर्न्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका प्रकाशनहरू, https://www.imf.org

विश्व बैकका प्रकाशनहरू, https://www.worldbak.org

विभिन्न देशका केन्द्रिय बैंकका नीति तथा प्रकाशनहरू, https://www.bis.org/cbanks.htm?m=2%7C9

नेपाल राष्ट बैंक, विभिन्न समयका मौद्रिक नीतिहरू, वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदन, र वार्षिक प्रतिवेदन, https://www.nrb.org.np

अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण र बजेट विभिन्न वर्ष, https://www.mof.gov.np

सार्वजनिक उत्तरदायीत्वः अवधारणा देखी अभ्यास सम्म

झलक राम अधिकारी*

सारांश

शासकीय क्रियाकलापहरू संचालनार्थ गरिने सार्वजनिक अधिकारको अभ्यास (Exercise of Public Authority) र यससंग सम्बन्धित संस्थागत कार्यजालो (Institutional Networkingz) को समष्टिगत स्वरुपलाई सार्वजनिक प्रशासनको सार (Essence) को रुपमा बुझ्न सकिन्छ। यसरी हेर्दा सार्वजनिक प्रशासन ति विधि, प्रक्रिया, नियम, सिद्धान्त तथा व्यवहारको समष्टिगत अभ्यास हो जुन Political Desire लाई Translate गर्दै अन्ततः नागरिक प्रति उत्तरदायी रहेको हुन्छ। खासगरी लोकतान्त्रीक शासन प्रणाली अवलम्बन गरेका मूलुकहरू जसले अप्रत्यक्ष प्रजातन्त्र (Indirect Democracy) लाई अवलम्बन गरिरहेका हुन्छन्, जनताबाट सार्वजनिक अधिकारको अभ्यास गर्ने Mandate प्राप्त गरेका हुन्छन्, प्राप्त अधिकारको उपयोग के कसरी भएको छ वा सार्वजनिक अधिकारको अभ्यास के कसरी भएको छ भन्ने विषयहरूलाई उद्देश्य, कार्यसंपादन र नतिजाको कसीमा राखी लेखाजोखा गर्ने वैधानिक व्यवस्थालाई सार्वजनिक उत्तरदायित्वको अवधारणा अन्तर्गत बुझ्ने गरिन्छ। सरकारका अंगहरूलाई नागरिकप्रति उत्तरदायित्व बनाउने लोकतन्त्रका लाभहरू (Dividend of Democracy) को न्यायोचित वितरण मार्फत Fair and Justice मा आधारित शासन व्यवस्थाको संचालन तथा विकास गर्दै न्याय र नैतिकतामा आधारित समाजको स्थापना गर्ने दिशा तर्फ सार्वजनिक उत्तरदायित्वको अवधारणा मुखरीत हुने भएकोले आधुनिक शासन व्यवस्थाको प्रभावकारीताको मापन गर्ने महत्वपूर्ण औजारको (Yardstick) को रुपमा रहेको हुन्छ।

१.१ बिषय प्रवेश

उत्पत्तिको आधारबाट हेर्दा Accountability शब्द Latin भाषाको Accomptare शब्दबाट आएको हो, जसको अर्थ account giving हुन्छ। यसरी हेर्दा उत्तरदायित्वलाई responsibility, blameworthiness, liability, culpability को अर्थमा पनि सामान्यत बुझ्ने गरिन्छ। तर उत्तरदायित्वसंग प्रयुक्त हुने अधिकार (Authority), जवाफदेहिता (Responsibility) जस्ता विषयहरूमा सैद्धान्तिक (Thematic) रुपमा फरक र प्रयोगिकरुपमा अन्योनाश्रित सम्बन्ध देखापर्दछ। खास गरी आदेश, निर्देशन तथा पालना गराउने शक्ति वा शक्तिको त्यो वैधानिक अवस्था जो कानूनबाट प्राप्त हुन्छ वा अधीनस्थको कार्य वा व्यवहार प्रभाव पार्न सक्ने वैधानिक आधारलाई सारभूतरुपमा अधिकार (Authority) हो भने उच्च अधिकारीसंगको सम्बन्धको कारण पैदा हुने क्रिया, कर्तव्य वा कार्यको पारिभाषिकरुप वा अधीनस्थ उपर काम सम्पन्न गर्ने बन्धन जुन कार्य सम्पादन पश्चात देखिन्छ,

** तालिम प्रमुख, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र*

लाई जवाफदेहिता (Liability to Answer) भनिन्छ। जबकी उत्तरदायित्वले सार्वजनिक जिम्मेवारी लिएका व्यक्तिहरूले आफूलाई प्राप्त अधिकार, शक्ति र स्रोतको प्रयोग गरि गरिएका निर्णय वा कार्यसम्पादनको सन्दर्भमा सरोकारवालालाई जवाफदिनुपर्ने दायित्व जुन उच्च तहमा निहित रहने, अबिभाज्य एवं उच्चगामी प्रवृतीको हुने गर्दछ, लाई ब्याख्या गर्दछ। यसरी हेर्दा सार्वजनिक उत्तरदायित्व लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको वैधता परीक्षण गर्ने महत्वपूर्ण विधि र प्रकृयाहरूको समष्टिगत अवस्थालाई बुझाउछ। मुलतः सरकारलाई नागरिक प्रति जिम्मेवार बनाउन, घोषित उद्धेश्य, सिद्धान्त र कानूनी सीमाबाट पन्छिन नदिन निर्माण गरिएका संयन्त्रबाट नै सार्वजनिक उत्तरदायी प्रणाली (System) को विकास गरिएको हुन्छ। अधिकार र जवाफदेहिताको कारण उत्तरदायित्वको सृजना हुने हुदा यो आधुनिक शासनको बैधता स्थापना र मापन गर्ने Core Yardstick पनि हो।

१.२ **परिवर्तित अवधारणा**

सार्वजनिक व्यवस्थापनको क्षेत्रमा प्रवेश भएका तथा अवधारणाहरू शासकीय दर्शनमा आएको परीवर्तन र सरकार अन्ततः नागरिकहरू प्रति पूर्णरुपमा जिम्मेवार हुनुपर्ने मान्यताको विकास, सरकारका काम कार्वाहीहरूमा विभिन्न पक्षहरूको वढ्दो चासोको कारण सार्वजनिक उत्तरदायित्वको मान्यतामा विस्तारै परिवर्तन आउन थालेको पाईन्छ। वस्तुतः सार्वजनिक उत्तरदायित्व उच्च तहमा निहित रहने अविभाज्य तथा उच्चगामी हुने, घुमाउरो प्रवृतीको हुने उत्तरदायित्वको परम्परागत मान्यतामा अब बिस्तारै परिवर्तित हुदै गएको छ। सरकारसंग अन्य पात्रहरूको उदय, यसले सिर्जना गर्ने आम चासो र दवाबको फलस्वरुप सार्वजनिक उत्तरदायित्वको परम्परागत मान्यताहरूमा परीवर्तन हुदै आएका छन् जसका कारणहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- परम्परागत विशेषताहरू विद्यमान रहेको प्रशासनयन्त्रमा उत्तरदायित्व परीक्षण गर्न लामो समय लाग्दछ।
- प्रशासनिक सेवा प्रवाहमा सहकार्य र साझेदारीका अभ्यास शुरु भए।
- सरकारको भूमिकामा परिवर्तनहरू देखा परे। सबैभन्दा असल सरकार त्यो हो जसले सबैभन्दा कम शासन गर्दछ भन्ने प्रभावकारी सरकारले प्रयोग मान्यता विकास हुदै गयो।
- व्यवस्थापनवादको विकास एवं प्रयोगबाट उद्यमशील सरकारलाई जोड दिदै गयो।
- सार्वजनिक क्षेत्रको सूचनाहरूमा नागरिकहरूको पहुँच बढ्दै गइरहेको छ। प्रत्येक सरकारी कार्यालय र सार्वजनिक अधिकारीहरू नागरिकप्रति उत्तरदायी हुनैपर्ने दवाब (Accountability Personalized) को माग र अभ्यास बढ्दो छ।
- सरकारी कार्यालयहरूको Oversight Agencies र यिनका कार्यहरूमा अर्थपूर्ण विस्तार भईरहेको अवस्था छ।
- व्यवस्थापनवादसंगै विकास भएका New Public Management, New Public Service, Principle Agent theory human face government जस्ता सिद्धान्तहरूको बढ्दो प्रयोगले सरकारको भूमिकालाई पुनरपरिभाषित गर्दे गइरहेको छ।
- Outsourcing, Liberation Management, Partnership Build up को बढ्दो प्रयोगसंगै Accountability Personalize गर्दे जानुपर्ने दवाबहरू सार्वजनिक क्षेत्रमा बढ्दै गइरहेको छ।
- सेवा प्रवाहमा नीजि क्षेत्रमा सफल मानिएका व्यवस्थापनबादको प्रयोग उपभोक्तामूखी बनाउनुपर्ने बाध्यता बढिरहेको छ।

यसको फलस्वरुपः

- सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने धेरै वैकल्पिक क्षेत्रहरूमा Non hierarchical relationship को विकास भयो, जस्तै Networking, Agencification, Collaboration, Partnership build up, Virtual Organization, ICT Governance आदी ।
- सार्वजनिक क्षेत्रले Result based management मा जोड दियो ।
- स्वयत्तता र लचकतामा जोड दिन थालियो ।
- सार्वजनिक क्षेत्रको उत्तरदायित्वको लागी पारदर्शितालाई व्यापक जोड दिन थालियो ।

तसर्थ लोकतन्त्रको प्राण र शुशासनको आधारस्तम्भकोरुपमा ग्रहण गर्दे शासनको वैधताको मापन गर्ने Tool को रुपमा सार्वजनिक उत्तरदायित्वलाई लिने प्रचलनको फलस्वरुप यसका परम्परागत मान्यताहरूमा परिवर्तन हुदै आएको पाईन्छ । उपरोक्त परिवर्तित पृष्ठभूमीलाई हेर्दा सार्वजनिक उत्तरदायित्वलाई सरकारप्रतिको Trust र Confidence को रुपमा हेर्न सकिन्छ। तसर्थ सार्वजनिक उत्तरदायित्वलाई वर्तमान समयमा relationship based on the obligation to demonstrate and take responsibility for the performance in light of agreed expectation हो भन्न सकिन्छ । जस अनुसार कुनै अख्तियारप्राप्त अधिकारीले गरेको कार्यले सरोकारवालाको चाहना वा आकांक्षा समेटेको छ छैन भनी हेर्न सकिने र सोहीरुपमा जवाफ दिन सक्नुपर्ने वाध्यात्मक सम्बन्ध जसले नागरिक सन्तुष्टिलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने विषयलाई सार्वजनिक उत्तरदायित्वको परिवर्तित अवधारणाकोरुपमा बुझ्न सकिन्छ। मूलतः लोकतान्त्रिक सरकारको विकास, विश्वव्यापीकरण, अन्तराष्ट्रिय सरकारको अर्थपूर्ण दवाव, सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोग, अन्तराष्ट्रिय सहायताको भूमिकाको कारण सार्वजनिक उत्तरदायित्वको अवधारणा लोकप्रिय हुदै आएको छ।

१.३ सैद्धान्तिक पक्षहरू

सार्वजनिक अधिकारको अभ्यास जनता केन्द्रित अवधारणामा आधारित भएर गर्नुपर्ने जनता र सरकार बिचको सम्बन्धलाई अझ नजिक बनाउदै शासनको बैद्यता स्थापित गर्न सार्वजनिक उत्तरदायित्वको अवधारणाको विकास भएको हो । सार्वजनिक काममा संलग्न हुनेहरूलाई उद्देश्य, कार्यसम्पादन र नतिजा तर्फ उत्तरदायी बनाउन केही मापदण्डहरू विकास भएका छन् । जसलाई सार्वजनिक उत्तरदायित्वका सिद्धान्तहरू (Guidance Philosophy) पनि भनिन्छ। Citizen Circle या

Accountability, Canada ले सार्वजनिक उत्तरदायित्वका १२ वटा मापदण्डहरूको विकास गरेको छ। जसको सैद्धान्तिक सार र नेपालको अवस्थालाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

क्र सं	सिद्धान्त	सार (Thematic Thrust)	नेपालको सन्दर्भ
१	पूर्व सावधानीको सिद्धान्त Precautionary Principle)	क्रियाकलाप सम्पादन गर्दा पूर्ण सावधानी अपनाउनुपर्छ । पूर्ण सावधानी नअपनाएको कारण उत्तपन्न हुने परिणामप्रति जिम्मेवार रहनुपर्छ । सावधानी नअपनाएको कारणबाट उन्मुक्ति पाउँदैन ।	– सरकारका तहहरू, अधिकारको बाँडफाडँ संविधानत गरिएको छ। – ऐन, नियम, कानून, कार्यविधि आदिले कार्य प्रक्रिया निश्चित गरेका छन् । तदनुरुप काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ। - Oversight Agencies ले काम र नतिजाको सुपरिवेक्षण परिक्षण गर्ने गरेका छन् । - Ignorance of law is not excuse को मान्यता स्थापित हुदै गएको छ।

२	अधिकार, कर्तव्य र उत्तरदायित्व सामञ्जस्यताको सिद्धान्त (Principle of coherence in assigned power duties and accountabilities)	कुनै पदाधिकारीलाई त्यतिबेला मात्र जिम्मेवार बनाउन सकिन्छ जतिबेला जिम्मेवार अधिकार र स्रोत साधनमा उचित तालमेल मिलाइएको हुन्छ। अधिकार दिने तर स्रोत साधन दिइएन भने उत्तरदायी बनाउन सकिदैन।	- कानुनत काम कर्तव्य र अधिकार परिभाषित छ। - Accountability Personalize छैन। - (Right person in right place कार्यान्वयन पूर्णरुपमा हुन सकेको छैन। - (जिम्मेवारी पन्छाउने र पारदर्शिता नचाहने संस्कृतीलाई कम गर्न सकिएको छैन। - Conflict of interest बढ्दै जान थालेको अवस्थाले Policy Regime लाई बढाएको छ।
३.	पूर्ण सतर्कताको सिद्धान्त (Principle of Precaution taken)	कुनै पदाधिकारीले कार्य सम्पादन गर्दा अपनाएको सतर्कता बारेमा जानकारी गराउनुपर्छ। पूर्ण सतर्कता अपनाउँदा अपनाउँदै पनि परिस्थितिजन्य कारण जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा सजाय गर्नु हुँदैन । सजाय पुर्व उसले पूर्ण सतर्कता कसरी अपनाएको थियो हेरिनुपर्छ।	–असल नियतले गरेका कामहरूको संरक्षण गरिने नीतिगत व्यवस्था नै छ। –समग्ररुपमा नतिजा केन्द्रित भन्दा प्रकृयामुखी कार्यलाई जोड दिएको अवस्था छ।
४	प्रमुख उत्तरदायी हुने सिद्धान्त (The Principle of Chief Accountable	जिम्मेवारी प्रत्यायोजन भएता पनि उत्तरदायित्व प्रत्यायोजन हुन सक्दैन । तसर्थ संस्थाको प्रमुख व्यक्ति समग्र काम कारवाहीको नतिजाप्रति पूर्णतः उत्तरदायी हुनुपर्छ।	- उत्तरदायित्व उर्ध्वगामी छ। - उत्तरदायित्व Personalize छैन। - उत्तरदायित्वका परम्परागत विशेषताहरूको विद्यमानता अझै कायम छ।
५	जवाफको बैधताको सिद्धान्त (The Principle of legitimacy of answer)	जवाफ दिएर मात्र पुग्दैन, उक्त जवाफले बैधता प्राप्त गरेको हुनुपर्छ। यसको बैधताको परीक्षण संस्थागत तथा संवैधानिक तहबाट हुनुपर्छ।	- ऐन कानूनले काम कारवाही सार्वजनिक गर्नुपर्ने, कानूनले निषेध गरेका बाहेकका सबै सूचनामा सेवाग्राहीको भेदभावरहित पहुच स्थापित गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएका छन्। - Oversight Agencies हरूले मातहतका काम कारवाहीको oversight गर्ने र dissemination गर्ने गर्दछन्। - पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्ने विधिहरू तोकिएका छन्,संयन्त्रहरू बनाइएको छ, संस्थागत व्यवस्था कायम छन्।
६	संस्थागतरुपमा जवाफ दिनुपर्ने सिद्धान्त (The Principle of corporate answering)	कार्य सम्पादनको क्रममा जुन संस्था, निकाय वा समितिलाई जिम्मेवार प्रदान गरिएको छ वा संस्थागतरुपमा जिम्मेवारी प्रदान गरिएको अवस्थामा संस्था नै उत्तरदायी हुनुपर्छ।	- आफुले गरेका काम र नतिजाप्रति उत्तरदायी हुने व्यवस्था छ। - उत्तरदायित्व उच्च तहमा निहित छ । संसदलाई जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ।

७	सुविधा कटौतीको सिद्धान्त (The principle of wage abdication)	कुनै जिम्मेवार पदाधिकारीले उत्तरदायित्व वहन गर्न सकेन भने उसले प्राप्त गरेको सुविधा खोसेरै भए पनि दण्डित गरिनुपर्छ ।	- दण्ड सजायका व्यवस्था छन् । - समानता र एकता स्थापित गर्न भने सकिएको छैन ।
८	पुर्ण जवाफ दिनुपर्ने सिद्धान्त (The Principle of Complete answering)	जिम्मेवार पदाधिकारीले कुनै विषयको बारेमा जानकारी दिदा पूरै उत्तर दिनुपर्छ, सूचना लुकाउनु हुदैन । उत्तरदायी अधिकारीले पूर्ण सूचनाको साथ साथै सूचनासंग सम्बन्धित अन्य सूचना समेत उपलब्ध गराउनुपर्छ ।	- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, संस्थागत व्यवस्था, सूचना आयोग, उत्तरदायित्वका विभिन्न संयन्त्रहरू व्यवस्था गरिएका छन् ।
९	कामको सार्वजनिकीकरणको सिद्धान्त (The principle of demonstration of work)	जिम्मेवार पदाधिकारीले उत्तरदायित्व बहन गर्ने सिलसिलामा गरिएका कार्य तथा गर्न नसकिएका कार्यहरूको कारणसहित सार्वजनिक गर्नुपर्छ ।	- आवधिक प्रतिवेदन प्रणाली संस्थागत छा आवधिकरुपमा कामकारवही सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन भइरहेको छ ।
१०	आत्म सुचनाको कर्तव्य सूचना (The Principle of self-information duty)	उत्तरदायित्व बहन गर्ने सिलसिलामा जिम्मेवार पदाधिकारीता विषय सम्बद्ध एवं सूचनाको संकलन विश्लेषण गरेर मात्र गर्नुपर्छ, यसो गर्दा उत्तरदायित्व बहन गर्न सरल हुन्छ ।	- अधिकार प्रत्यायोजनसंगै जवाफदेहिता सृजना गर्ने काम भइरहेका छन् ।
११	अभिप्राय सार्वजनिकको सिद्धान्त (The Principle of intention assess ability)	कुनै कार्य के कसरी र कुन उपलब्धि प्राप्तीको लागि गरिदै छ, सोको अपक्षित नतिजा, कार्यप्रणाली के हो ? भन्ने विषय जिम्मेवार पदाधिकारीले सार्वजनिक गर्नुपर्छ ताकि सम्बन्धित पक्षहरूले गलत बिषयहरू समय मै रोक्न सकुन्	- वार्षिक लक्ष्य, कार्यक्रम, कार्यसंपादन सूचकांक, कार्यसंपादन करार मार्फत अभ्यास भइरहेका छन् ।
१२	जिम्मेवार व्यक्ति उत्तरदायित्व हुने सिद्धान्त (The Principle of responsibility)	जुन व्यक्तिलाई जिम्मेवारी दिईएको छ, उही उत्तरदायी हुनुपर्छ अर्थात Accountability Personalize गरिनुपर्छ ।	- Accountability personalize छैन

१.४ उत्तरदायित्व संयन्त्र (Accountability Mechanism)

प्रशासकीय संगठनमा उत्तरदायित्व सम्वर्द्धन गर्न विभिन्न संयन्त्रहरू रहेका हुन्छन् । उत्तरदायित्व निश्चित गर्न आन्तरिक तथा बाह्य औपचारिक तथा अनौपचारिक विषयहरू रहेका हुन्छन् । पदसोपान ऐन, नियमहरू, कर्मचारी व्यवस्थापन जस्त आन्तरिक औपचारिक विषयहरू, नैतिकता, व्यवसायिकता, प्रतिवद्धता जस्ता अनौपचारिक संयन्त्र संगठनमा कुनै नकुनै रुपमा रहेको देखिन्छ । बाह्य तथा औपचारिक संयन्त्रहरू जस्तै संसद, सल्लाहकार समिति, न्यायधिकरण, Oversight Agencies आदिले सरकारको क्रियाकलापहरूलाई निगरानी गरिरहेको हुन्छ । वास्तविक सार्वजनिक उत्तरदायित्वलाई संस्थागत गर्ने विषय यी संयन्त्रहरूको प्रभावकारीतामा निर्भर रहेको हुन्छ ।

आन्तरिक औपचारिक संयन्त्र प्रभावकारी हुदैमा र बाह्य संयन्त्र प्रभावकारी नहुँदा पनि उत्तदायित्व प्रभावकारी भने हुदैन । सारांशमा उत्तरदायित्व निश्चित गर्ने संयन्त्रलाई देहाय अनुसार देखाउन सकिन्छ ।

Bureaucratic Accountability Mechanism

FORMAL	Internal
	Hierarchy
	Rules and Regulations
	Budgets
	Personal Management
	Performance Evaluation
	Auditing
	Program Monitoring
	Code of Conduct
INFORMAL	Professional Ethics
	Professionalism
	Representative Bureaucracy
	Commitment
	Anticipated Reactions from Superiors
	Legislative Review
	Advisory Committees
FORMAL	Judicial Action
	Ombudsman
	Review Tribunals
	Evaluation Research
	Freedom of Information
INFORMAL	Public Comment
	Interest Group Pressure
	Peer Review
	Media Scrutiny
	Political Parties
	Politicians and Officials at other level of Government

१.५ नीतिगत व्यवस्थाः नेपाल सन्दर्भ

सार्वजनिक उत्तरदायित्व सम्बन्धी हाम्रा नीतिगत व्यवस्था एवं संयन्त्रहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

संवैधानिक व्यवस्थाः

- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री सामूहिकरुपमा संघीय संसद उत्तरदायी हुने र मन्त्री आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागी व्यक्तिगतरुपमा प्रधानमन्त्री र संसदप्रति उत्तरदायी हुने
- मूख्यमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रुपमा प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने र मन्त्रीहरू आ ́नो मन्त्रालयको कामका लागी व्यक्तिगतरुपमा मुख्यमन्त्री र प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने
- संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी संघिय संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही रहनुपर्ने

- राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू,
    - » सार्वजनिक प्रशासनलाई जनउत्तरदायी बनाउने राजनीतिक तथा शासन व्यवस्था नीति
    - » सबै सुरक्षा निकायलाई जनउत्तरदायी बनाउने राष्ट्रिय सुरक्षा नीति
    - » कार्यपालिकाहरूलाई प्रभावकारी बनाउन संसदिय समितिहरूको व्यवस्था
- मौलिक हक
- तीन तहको शासन प्रणाली अवलम्बन
- शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रणको अभ्यास
- संवैधानिक निकायहरूले प्रतिवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था

ऐन, नियम तथा रणनीतिहरूः

- सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५ र नेपाल सरकार सुशासन कार्ययोजना, २०६८
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली।
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५०
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९
- लेखापरिक्षण ऐन, २०७५
- नेपाल सरकार (कार्यसम्पादन) नियमावली
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तिय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६

संगठनात्मक व्यवस्थाः

- प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा र संसदिय समितिहरू
- मन्त्रिपरिषद् र यसका समितिहरू
- प्रधानमन्त्री र मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, मन्त्रालयहरू, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, PPMO
- संवैधानिक निकायहरू (CIAA, OAG, PSC, NHRC लगायत)
- राष्ट्रिय सूचना आयोग
- समाज कल्याण परिषद्

प्रकृयागत व्यवस्थाः

- सरकारका मन्त्रीहरूले व्यवस्थापिका र संसदमा जवाफ दिनुपर्ने
- मन्त्रीपरिषद् र सबै मन्त्रालयमा प्रवक्ताको व्यवस्था गरिएको।
- सूचना अधिकारी गुनासो सुन्ने अधिकारीको व्यवस्था
- कार्यक्रम प्रगती प्रतिवेदन सार्वजिकीकरण
- सार्वजनिक सुनुवाई, परिक्षण, नागरिक वडापत्रको व्यवस्था आदी

अन्यः

- विषयगत मन्त्रालयर निकायबाट जारी प्रतिवेदन
- नागरिक समाजर संचार जगत
- सरोकारवाला समूहर दवाब समूह आदि

१.६ उत्तरदायित्वका चुनौतीहरूः सन्दर्भ नेपाल

सार्वजनिक उत्तरदायित्व अन्ततः नागरिकप्रति केन्द्रित हुदै जिम्मेवार सरकार (Responsive Government) को भावनालाई साकार पार्ने तर्फ लक्षित रहनुपर्छ। वास्तवमा सार्वजनिक उत्तरदायित्व वैधता (Legitimacy) कायम गर्ने महत्वपूर्ण औजार हो। Human face Government तब प्रभावकारी हुन्छ जब उत्तरदायित्वलाई उचित सम्वोधन गरिएको हुन्छ। ऐन, नीति, नियम, संरचना, कार्यसंस्कृति, नागरिक आवाज, छनौट आदि सार्वजनिक उत्तरदायित्वका बलिया पूर्वाधार हुन अझ संवैधानिक व्यवस्थाले समेत उत्तरदायी सरकारको भावनालाई मूर्तता दिने बलियो आधार खडा गरेका छन्। यी व्यवस्थाले नेपालको सन्दर्भमा चुनौती र अवसर दुवै सृजना गरेका छन्। सार्वजनिक उत्तरदायित्वका चुनौतीहरूलाई देहाय बमोजिम व्यक्त गर्न सकिन्छ।

नीति सम्बद्ध चुनौती

- राजनीति र प्रशासनबीचको सम्बन्ध र सीमासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाको कमजोर कार्यान्वयन
- राजनीतिको कार्यकारी कार्यप्रतिको मोह, प्रशासनको नीतिप्रति अधिक मोह,
- प्रशासनको राजनीतिकरण राजनीतिको प्रशासनिकरण बढ्दै जानु
- प्रशासनिक एजेण्डाले स्थान नपाउनु, उत्तरदायित्व कायम गर्ने विषय प्रशासन तथा राजनीतिको कम प्राथमिकतामा पर्नु
- लोकतान्त्रिकरणको प्रश्न संसदीय गतिविधि वा लोकतान्त्रिक संस्कार कमजोर हुदै जानु
- सरकारको नागरिकप्रतिको कम जिम्मेवारी बहन
- स्थानीय तहहरूमा राजनीतिक प्रभाव बढ्दै जानु, यसलाई नीतिगत पक्षमार्फत दह्ये व्यवस्थापन गर्न नसकिनु

संगठनात्मक विषय

- कर्मचारीतन्त्रको सक्षमताको अभावको कारण कार्यसम्पादनमा देखिने कम्जोर व्यवसायिकता
- सोपानिक, कठोर संगठनात्मक संरचना
- युनियनको बढ्दो प्रभाव, हस्तक्षेप, यसलाई रोकथाम गर्ने सामान्य प्रशासन मन्त्रालय निरीह
- पदसोपानिक ढाँचाको घुमाउरो उत्तरदायित्व, Accountability Personalize गर्न संरचना, नीतिको सर्वथा अभाव
- कमजोर सूचना प्रणाली पूर्वाधार कमजोर रहेको अवस्था
- Outsourcing, Flexi Organization, Collaboration, Partnership Build up जस्ता उत्तरदायित्व निश्चित गर्ने विधिको कमजोर कार्यान्वयन
- केन्द्रिकृत प्रशासनिक पद्धति, अधिकार प्रत्यायोजन जस्ता पक्षले महत्व नपाउनु
- प्रभावकारी अनुगमन, मूल्यांकन संयन्त्रको अभाव
- नागरिक मूल्यांकनको संयन्त्र र विधिको अभाव

संस्कृतिगत तथा कार्यविधिगत विषय

- सेवा प्रवाहमा Efficiency, Effectiveness जस्ता विषय Reflect गर्न नसकिनु
- प्रशासनमा एकाधिकार, प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको अभाव
- कार्य विवरण, कार्य विश्लेषण, कार्य सम्पादन मूल्यांकन, कार्य सम्पादन परिसूचक, उपलब्धिको आधारमा

वस्तुगत एवं वैज्ञानिक दण्ड पुरस्कारलाई संस्थागत गर्दै जान नसकिनु

- कार्यविधि अति अपारदर्शी एवं प्रतिक्रयामुखी हुदै जाँदा प्रशासनमा बढ्दै गएको Boss-Oriented Culture, क्रियाकलापले नतिजालाई पछ्याउन नसक्ने खालको प्रकृयाप्रधान संगठनात्मक बानी
- प्रशासनिक कार्यमा हुर्कदै आएको अनियमितता, चुहावट, भ्रष्टचार, कर्मचारी आचरण, अनुशासन, आचारसंहिता जस्ता पक्षहरूको कमजोर कार्यान्वयन
- गुनासो सुनुवाईको कमजोर संयन्त्र, संगठनमा काम गर्ने र नगर्नेबीचको भिन्नता स्थापित गर्न नसकिनु
- हस्तक्षेप बढ्दो सरकारी कामकारवाहीमा, अनावश्यक गोप्यता, नागरिक सहभागी संयन्त्रको अभाव, 360 डिग्री Evaluation System लागु गर्न नसकिनु
- क्षतिपुर्ति सहितको नागरिक वडापत्र, सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक परीक्षण, Citizen Card, Citizen Survey, Street Bureaucracy जस्ता प्रशासनका शैलीको प्रयोगमा आएको उदासिनताको कारण एभयउभि बत बिकत को अवस्था
- नागरिक सहभागिता कमजोर, संवाद अन्तरक्रिया आदि नहुने
- संस्कृतिगत पक्षलाई स्थिर राखी संरचनामुखी सुधारका प्रयास, यान्त्रिक सुधारले मात्र केही हुने रहेनछ।

संरचनात्मक विषय

- अनुगमन तथा मूल्यांकनका संयन्त्र प्रभावकारी नहुनु
- सार्वजनिक उत्तरदायित्वको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्न गठित संसदिय समिति
- संवैधानिक निकाय, न्यायिक निकाय प्रभावकारी नहुनु
- सूचना आयोगको अप्रभावकारीता, औपचारिकतामै सिमित देखियो
- सेवा, प्रवाह, कर्मचारी मूल्यांकन आदिमा सेवाग्राहीको संलग्नता नरहनु, त्यस्तो संयन्त्र नै बनेन
- सूचना अधिकृत प्रवक्ता, नोडल अधिकृत आदिको कमजोर कार्यान्वयन
- स्थानीय निकायको सवलीकरण नहुनु, सुशासनको प्रत्याभूति गर्न नसकिनु

वातारण, प्रविधि सम्वद्ध विषय

- Sensitization, Advocacy लगायतका Promotional Activities नहुँदा अधिकारप्रति नागरिक जागरुकताको अभाव
- नीतिहरू लक्षित वर्गसम्म नपुग्नु, जसको कारण नीतिमा नागरिकको कमजोर पहुँच
- नागरिक संवाद, अन्तरक्रिया, आदिको कमजोर अवस्था
- सरकार र नागरिकको बिचमा दुरी बढ्दो, दवाव कमजोर, राजनैतिक स्वार्थप्रेरीत नागरिक समाज, भातृ संस्था जस्ता देखिनु
- सेवा प्रवाह प्रभावकारीताका सफल मोडलको अभ्यास नहुनु
- सूचना प्रविधिलाई प्रभावकारीरुपमा उपयोग गर्न नसकिनु।

सार्वजनिक उत्तरदायित्वको प्रवर्द्धन प्रशासन सुधारको मूल मुद्धाको रुपमा बहस भइरहेको छ। सरकारको प्रभावकारीताको कसी नै उत्तरदायित्वको नीतिगत एवं संयन्त्रात्मक व्यवस्था एवं सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने अवस्था हो। सरकार त्यति प्रभावकारी र जनमुखी हुन्छ, जति नागरिकप्रति उत्तरदायी हुन सक्छ। तसर्थ

प्रशासकिय उत्तरदायित्वको प्रयोग र प्रभावकारीता बढाउन सार्वजनिक पदाधिकारीहरूले देहायका विभिन्न स्वरुपमा उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्न ध्यान दिनुपर्दछ।

- उच्च सार्वजनिक पदाधिकारीका लागि व्यवस्थापकीय उत्तरदायित्व (Professional Accountability)
- न्यायपालिकाका लागि कानूनी उत्तरदायित्व (Legal Accountability)
- सहकर्मी तथा सामूहिक सदस्यहरूबीच व्यवसायिक उत्तरदायित्व (Professional Accountability)
- नागरिक र उपभोक्ताका लागि सार्वजनिक उत्तरदायित्व (Public Accountability)
- बजेट प्रदायक, विनियोजक, लगानिकर्ता, दातृनिकायका लागि आर्थिक उत्तरदायित्व (Financial Accountability)
- कार्यगत एकरुपता र निष्पक्षताको लागि प्रक्रियागत उत्तरदायित्व (Processing Accountability)
- राजनीतिज्ञ र विधायिकाको लागि राजनैतिक उत्तरदायित्व (Political Accountability)
- नतिजाको लागि कार्यमूलक उत्तरदायित्व (Programme Accountability)
- मूल्य र मान्यताका लागि सामाजिक उत्तरदायित्व (Social Accountability)
- सामाजिक सम्मानको लागि नैतिक मापदण्ड (Ethical Standards) को पालना।

उपरोक्त स्वरुपलाई कार्यरुपमा लगी उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्न देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरिनुपर्छ।

- Governance Act, Transparency Act, Competition Act आदिको तर्जुमा एवं कार्यान्वयन
- सुशासन ऐन, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, सेवा प्रवाह निर्देशिका, निजामती सेवा ऐन जस्ता क्षेत्रगत ऐन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन
- कार्यसम्पादनका मापदण्डहरू Simple, Measurable, Adequate, Relevant time मा आवद्ध गर्दै विकास गर्ने, वृत्ति विकास, दण्ड पुरुस्कार आदिको आधारको रुपमा यी मापदण्डको अवलम्बन, मापदण्डमा समर्थन प्राप्ती
- नागरिक वडापत्र, सार्वजनिक सुनुवाई, गुनासो सुनुवाई आदि पक्षको प्रभावकारीता वृद्धि गर्दै जाने, प्रशासन सुधारको कार्यनीतिको रुपमा विकास
- सुचनाको पहुँचमा नागरिकको सहभागिता बढाउने, प्रवक्ता, नोडल अधिकृत सूचना अधिकृत आदिको व्यवस्था प्रभावकारी बनाउन स्रोत साधनको पर्याप्तसहित क्षमता विकासलाई प्राथमिकता
- Outsourcing, liberation management, contracting यगत मार्फत सेवा प्रवाहमा Collaboration तथा Partnership Build Up गर्ने
- प्रशासन सुधारलाई यान्त्रिक होइन संस्कृतितर्फ केन्द्रित गर्दै जाने
- निर्वाचन आचारसंहिता, राजनैतिक दलको खर्चमा पारदर्शिता जस्ता विषयमा नीतिगत व्यवस्था र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न उच्चस्तरीय प्रतिवद्धता
- 360 degree Accountability, 360 degree Performance Evaluation मार्फत नागरिकको सहभागितालाई बढाउदै जाने, Accountability लाई Direct हुने गरी Personalization गर्दै जाने
- Citizen Survey, citizen अबचम, public audit आदि मार्फत People at first लाई संगठनात्मक बानीको रुपमा सवलीकरण
- Networking, IT को प्रयोग आदि मार्फत समन्वयात्मक संयन्त्रको स्थापना

- विद्यमान संरचनालाई कार्यमूलक र नतिजाउन्मुख पद्धतिमा रुपान्तरण गर्न पुनसंरचनामा जोड
- कर्मचारी आचरण अनुशासनका पक्षहरूलाई प्रभावकारी बनाउदै अनुगमन तथा सूचना संकलन संयन्त्रको निर्माण
- आर्थिक पारदर्शिता मार्फत आर्थिक सुशासनको प्रत्याभूति
- प्रभावकारी अनुसन्धान, छानबिन, परीक्षण, मूल्यांकन, पद्धतिको विकास
- नागरिक समाज, पत्रकार जस्ता ध्वतअज म्यन हरूको भूमिकाको सशक्तिकरण एवं सवलीकरण
- स्वशासन, स्थानीय प्रजातन्त्रको संस्थागतिकीकरण
- स्वतन्त्र अम्वुड्सम्यान, प्रभावकारी सुनुवाई, खुला सूचना प्रणाली, आधुनिक लेखा प्रणाली, संसदीय कामकारवाहीको प्रत्यक्ष प्रसारण आदि ।

१.७ **निष्कर्ष**

सार्वजनिक उत्तरदायित्व लोकतान्त्रिक सरकारको महत्वपूर्ण आधारस्तम्भ हो, जसले सरकारका काम कारवाहीहरूको वैद्यता परिक्षण एवं मापन पनि गर्दछ । सार्वजनिक अधिकारप्राप्त व्यक्ति वा संस्थाले मालीकको रुपमा रहेको जनताबाट संकलित करको उपयोगको बारेमा आश्वस्त पार्न सक्नुपर्छ । जनता नै साधन तथा साध्य हुने भएकोले सार्वजनिक अधिकारको अभ्यास गर्दा समग्र उद्देश्य प्राप्ती तर्फ अधिकतम प्रयास गरे नगरेको, जनताका Voice, Right र Choice को Protection र Promotion गरे नगरेको, जवाफदेहिता बहन गरे नगरेको र जनताबाट बैद्यता प्राप्त गरे नगरेको बारेमा आवद्यिकरुपमा सरोकारवालाहरूलाई जानकारीर जवाफ दिने दायित्वलाई सार्वजनिक उत्तरदायित्वले समेटेको हुन्छ । यसको लागि सरकारले नीति, संरचना, प्रकृया आदि सुनिश्चित गरेको हुन्छ, जसलाई सार्वजनिक उत्तरदायित्व प्रणाली पनि भनिन्छ । नीतिगत व्यवस्था र सोको कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रहरूको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्दे शासन प्रणालीको वैद्यता स्थापित गर्नु अहिलेको आवश्यकता एवं चुनौती दुवै हो ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, झलकराम- निजामती सेवा तथा सार्वजनिक व्यवस्थापन सारभूत अध्ययन ।

पोखरेल, कृष्ण- जनप्रशासनको सिद्धान्त ।

अवस्थी, महेश्वर- लोकप्रशासन सिद्धान्त और व्यवहार

Lutham, Fred- Organizational Behavior

Acharya, Madhuraman- Business Bureaucracy

Sapru, R.K. Public Policy Formulation, Implementation and Evaluation

वित्त प्रशासनमा प्रतिभा व्यवस्थापनका आयामहरू

दामोदर रेग्मी*

सारांश (Abstract)

मानव संशाधनको महत्व राष्ट्रको सर्वांगीण विकासको दृष्टिले साधन र साध्य दुवै आयामवाट महत्वपूर्ण मानिन्छ। साधनको रुपमा यसको परिचालन बिना विकास निर्माण कार्य संभव हुदैन भने साध्यको रुपमा मानव संसाधनको विकास नै राष्ट्रिय विकासको अन्तिम लक्ष्य हो। मानव श्रोतको प्रभावकारिता वाट अन्य अन्य साधनश्रोतहरू पूजी, औजार, वस्तु, सूचना को परिचालनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ। यसैले मानव श्रोत स्वतन्त्र चर हो भने अन्य साधन श्रोतहरू मानव श्रोतको प्रभावकारितामा निर्भर रहने आश्रित चर हुन्। प्रतिभा व्यवस्थापनको अवधारणाले मानव शक्तिलाई दायित्व भन्दा पनि पूजीको रुपमा लिने गर्दछ र कसरी कर्मचारी विशेषको दक्षतालाई सांगठनिक लक्ष्य प्राप्तिमा उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने उद्देश्य वाट अभिप्रेरित गर्ने गर्दछ।साधारण अर्थमा प्रतिभा व्यवस्थापन संगठनमा उपलब्ध जनशक्तिको विवेकपूर्ण उपयोग हो। प्रतिभा व्यवस्थापनको यो बुझाईले संगठनमा प्राप्त भैसकेका जनशक्तिको उपयोग नै प्रतिभा व्यवस्थापन हो भन्ने मात्र अर्थ लाग्न सक्दछ तर प्रतिभा व्यवस्थापन मानवश्रोत व्यवस्थापनको समग्र पक्ष र चक्र संग अन्तर सम्बन्ध राख्ने विषय हो। वित्त प्रशासनमा शीघ्र परिणाम देखाउन सक्ने सामर्थ्य रहनु पर्ने कारणले यसको विवेकपूर्ण परिचालन महत्वपूर्ण हुनु स्वभाविकै हो। वित्त प्रशासनमा राजस्व प्रशासन, आर्थिक प्रशासन, लेखा परीक्षण प्रशासन, वैदेशिक सहयोग प्रशासन, खरीद प्रशासन, बजेट प्रशासन, ऋण प्रशासन, वित्त हस्तान्तरण प्रशासन, निवृत्तिभरण तथा सामाजिक सुरक्षाको वित्त प्रशासन आदि लगायतका विषयहरू पर्दछन्। यी विषयहरूको प्रशासनमा उपलब्ध जनशक्तिको विवेकपूर्ण परिचालनका लागि मानव श्रोत व्यवस्थापनको आयाम, गैर व्यावसायीकरण कौशलताको आयाम, संवेगात्मक बौध्दिकताको आयाम, मनोवृत्ति र सकारात्मक व्यवहारको आयाम जस्ता पक्षहरूमा प्रतिभा व्यवस्थापनका कार्यहरू केन्द्रित हुनु आवश्यक हुन्छ। यी विषयहरू सवै क्षेत्रका प्रशासनहरूको लागि उति नै सान्दर्भिक छन् वित्त प्रशासनमा यसको महत्व अझै बढी रहेको छ।

मानव संशाधन व्यवस्थापन (Human Resource Management)

उद्देश्य सहितको कुनै निश्चित कार्य निश्चित विधिपुर्वक सम्पादन गरी अपेक्षित उपलब्धी हासिल गर्न विविध साधन र श्रोतको आवश्यकता पर्दछ। यसमध्ये मानवश्रोत एउटा महत्वपूर्ण श्रोत हो। मानवश्रोत लाई मानवशक्ति र श्रमशक्ति र जनशक्ति पनि भन्ने गरिन्छ। मानव संसाधन व्यवस्थापन सार्वजनिक प्रशासनको अति नै महत्वपूर्ण

** सहसचिव, नेपाल सरकार।*

व्यवस्थापकीय आयाम हो । मानवशक्ति र श्रमशक्तिले अन्य साधनश्रोतहरू पूजी, प्रविधी, प्रक्रिया, वस्तु र सूचनाको उपयोग र प्रभावकारितामा अभिवृध्दि ल्याउन सक्ने संवेदनालेयुक्त महत्वपूर्ण श्रोत हो ।मानव संसाधनको विवेकपूर्ण व्यवस्थापननै प्रतिभा व्यवस्थापन हो ।

मानव संशाधनको महत्व राष्ट्को सर्वांगीण विकासको दृष्टिले साधन र साध्य दुवै आयामवाट महत्वपूर्ण मानिन्छ। साधनको रुपमा यसको परिचालन बिना विकास निर्माण कार्य संभव हुदैन भने साध्यको रुपमा मानव संसाधनको विकास नै राष्ट्रिय विकासको अन्तिम लक्ष्य हो । राष्ट्रिय विकासको लक्ष्य हासिल गर्नका लागि सार्वजनिक क्षेत्रमा पनि मानव श्रोतको योजना, विकास, सम्बर्ध्दन र समुचित उपयोग अनिवार्य छ। मानव संशाधन आर्थिक तथा सामाजिक विकासको मुख्य आधार पनि हो । यसर्थ मुलुकको समग्र विकासका लागि मानव साधन सधै महत्वपूर्ण, आवश्यक र प्रभावकारी संयन्त्रको रुपमा रहने गर्दछ।

मानव संसाधन व्यवस्थानको अभ्यास मानव सभ्यताको विकासक्रमसँगै हुँदै आएको हो। यद्यपि यसको व्यवस्थित विकास शुरु भएको भने केही दशकमात्र भएको छ। मानव श्रोतको प्रभावकारिता वाट अन्य अन्य साधनश्रोतहरू पूजी, औजार, वस्तु, सूचना को परिचालनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ। यसैले मानव श्रोत स्वतन्त्र चर हो भने अन्य साधन श्रोतहरू मानव श्रोतको प्रभावकारितामा निर्भर रहने आश्रित चर हुन् । यसर्थ मानव श्रोत व्यवस्थापन महत्वपूर्ण र आवश्यकीय व्यवस्थापकीय संयन्त्रको रुपमा चिनिने गरेको हो । मानव संसाधन व्यवस्थापनले मानिसहरूको शक्ति र क्षमताको उचित व्यवस्थापन गरी अपेक्षित परिणाम निकाल्नमा सहयोग पुर्‍याउंछ । मानव संसाधन व्यवस्थापनले मानवीय साधनहरूको अद्यावधिक स्थिति र आवश्यकताको योजना, प्राप्ति, उपयोग, विकास , सामयिक संभार, एकबध्दता, अवकाश, अवकाश पश्चातको योजना र अवकाश व्यबस्थापन जस्ता समग्र पक्षलाई समेट्दछ । मानव श्रोत व्यवस्थापन यी सवै कार्यहरूको श्रृङ्खलावध्द प्राथमिकतामा आधारित विभिन्न क्रियाकलापको संयुक्त स्वरुप हो ।

वित्त प्रशासनमा शीघ्र परिणाम देखाउन सक्ने सामर्थ्यरहनु पर्ने कारणले यसको विवेकपूर्ण परिचालन महत्वपूर्ण हुनु स्वभाविकै हो । वित्त प्रशासनमा राजस्व प्रशासन, आर्थिक प्रशासन, लेखा परीक्षण प्रशासन, वैदेशिक सहयोग प्रशासन, खरीद प्रशासन, बजेट प्रशासन, ऋण प्रशासन, वित्त हस्तान्तरण प्रशासन, निवृत्तिभरण तथा सामाजिक सुरक्षाको वित्त प्रशासन आदि लगायतका विषयहरू पर्दछन् । यी विषयहरूको प्रशासनमा उपलब्ध जनशक्तिको विवेकपूर्ण परिचालनका लागि मानव श्रोत व्यवस्थापनको आयाम, गैर व्यावसायीकरण कौशलताको आयाम, संवेगात्मक बौध्दिकताको आयाम, मनोवृत्ति र सकारात्मक व्यवहारको आयाम जस्ता पक्षहरूमा प्रतिभा व्यवस्थापनका कार्यहरू केन्द्रित हुनु आवश्यक हुन्छ।

प्रतिभा व्यवस्थापन (Talent Management)

प्रतिभा व्यवस्थापनको अवधारणा सन् १९९७ देखि प्रयोगमा आउन थालेको हो । मानव संसाधनको विवेकपूर्ण व्यवस्थापननै प्रतिभा व्यवस्थापन हो । प्रतिभा व्यवस्थापनको अवधारणाले मानव शक्तिलाई दायित्व भन्दा पनि पूजीको रुपमा लिने गर्दछ र कसरी कर्मचारी विशेषको दक्षतालाई सांगठनिक लक्ष्य प्राप्तिमा उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने उद्देश्य वाट अभिप्रेरित गर्ने गर्दछ । साधारण अर्थमा प्रतिभा व्यवस्थापन संगठनमा उपलब्ध जनशक्तिको विवेकपूर्ण उपयोग हो । प्रतिभा व्यवस्थापनको यो बुझाईले संगठनमा प्राप्त भैसकेका जनशक्तिको उपयोग नै प्रतिभा व्यवस्थापन हो भन्ने मात्र अर्थ लाग्न सक्दछ तर प्रतिभा व्यवस्थापन मानवश्रोत व्यवस्थापनको समग्र पक्ष र चक्र संग सम्बन्ध राख्ने विषय हो । मानव संसाधन व्यवस्थापन नियुक्ति पूर्व र अवकाश पश्चातका विषय संग

सम्बन्धित छ भने प्रतिभा व्यवस्थापन यसको अतिरिक्त उत्कृष्ट जनशक्तिको प्राप्ति, विकास, प्रयोग र संगठनमा टिकाइराख्ने विषय समेत संग सम्बन्धित छ। प्रतिभा व्यवस्थापनका मूलत निम्न चार चरणहरू रहने गर्दछन्।

१. प्राप्तिपूर्वको चरण

२. प्राप्तिको चरण

३. उपयोग र विकासको चरण

४. बहिर्गमन पश्चातको चरण

१. प्राप्तिपूर्वको चरण (Pre Recruitment Stage)

जनशक्ति योजना प्रतिभा व्यवस्थापनको प्राप्तिपूर्वको चरणमा पर्दछ। सांगठनिक उद्देश्य प्राप्ति व्दारा राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्ति का लागि प्रतिभावान मानव श्रोत सवभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष हो। यस चरणमा संगठनको लागि आवश्यक पर्ने उमेर समूह, योग्यता र सीपको क्षेत्र, विज्ञताको क्षेत्र आदिको विश्लेषण गरिन्छ र सो अनुरुप त्यस्ता जनशक्तिको उत्पादन गर्ने रणनीति लिइन्छ।

जनशक्ति योजना सांगठनिक र राष्ट्रिय तह गरी दुई तहमा निर्माण हुने गर्दछ।यी दुवै तहको आवश्यकताको आधारमा विभिन्न शैक्षिक संस्थाहरूले लामो समयको अन्तराल पछि श्रम बजारमा क्षमतावान र प्रतिभावान जनशक्ति तयार गर्ने गर्दछन्।

२. प्राप्तिको चरण (Recruitment Stage)

क्षमतावान जनशक्तिको प्राप्ति गर्ने प्रक्रिया प्रतिभा व्यवस्थापनको अर्को महत्वपूर्ण चरण हो । श्रम वजारमा उपलव्ध जनशक्ति मध्ये संगठनलाई आवश्यक पर्ने क्षमतावान जनशक्तिको प्राप्ति गर्ने प्रक्रिया यस अन्तरगत पर्दछ। यसमा कुनै निश्चित संगठनका लागि आवश्यक जनशक्ति लाई छनौटको विशिष्ट मापदण्ड तयार गरी विभिन्न प्रतिस्पर्धाको माध्यम व्दारा क्षमतावान जनशक्तिलाई संगठनमा प्राप्त गर्ने गरिन्छ। संगठनको लागि आवश्यक जनशक्ति प्राप्तको लागि अपनाइने छनौट प्रक्रिया निम्न आधारमा आधारित हुनु पर्दछ :

- प्रतिस्पर्धाको आधार
- निश्पक्षताको आधार
- प्रतिस्पर्धामा समान रुपमा सहभागिता जनाउन पाउने अवसरको आधार
- सहभागिहरूको प्रतिस्पर्धालाई तटस्थ र निश्पक्ष रुपमा परीक्षण गर्ने आधार
- जनशक्तिको सेवा सुविधा र सेवा अवधिको आधार

जनशक्ति प्राप्तिको लागि अपनाइने प्रक्रियालाई व्यवस्थापकीय भाषामा पदपूर्ति भन्ने गरिन्छ। पदपूर्ति सम्बन्धमा लुट प्रणाली, योग्यता प्रणाली र मिश्रित प्रणाली चलन चल्तीमा रहेका छन्। योग्यता प्रणालीमा संगठनमा आवश्यक पर्ने जनशक्ति लाई निश्पक्षता र प्रतिस्पर्धाको आधारमा छनौट गरिन्छ। सर्वसाधारणको सहज पहुंच र निष्पक्ष छनौट प्रणालीको कारणले योग्यता प्रणाली पदपूर्तिको लागि उचित मानिएको छ।

३. उपयोग र विकासको चरण (Post Recruitment or Utilization and Development Stage)

श्रम बजारमा उपलब्ध क्षमतावान जनशक्तिको प्राप्तिले मात्र संगठनको आवश्यकता पूर्ति हुदैन यस्तो क्षमतावान जनशक्तिलाई क्षेत्रगत विज्ञताको आधारमा काममा उपयोग गर्ने प्रक्रिया प्रतिभा व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण चरण हो । विभिन्न चरणको प्रतिस्पर्धात्मक छनौट प्रक्रिया पार गरेर आएको जनशक्तिलाई प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा निम्न

आधारहरू लिने गरिन्छ :

- विज्ञताको आधार
- जुन कामको लागि लिइएको हो सो काममा लगाउने
- योग्यता, सीप, दक्षता, अनुभव अदिको आधारमा कार्य विनियोजन गर्ने
- परिणाम र उत्तरदायित्वको आधार
- कार्य विवरणको आधारमा काममा लगाउने
- कुन काम के कसरी कुन प्रक्रियाव्दारा सम्पादन गरिने हो सो को स्पष्ट आधार तोक्ने
- कार्य सम्पादन मूल्यांकन प्रणाली
- सक्षमताको आधार
- योग्यता, अनुभव र दक्षताको आधारमा काममा लगाउने भएता पनि व्यक्तिको क्षमता, दक्षता र रुचिको आधारमा काममा लगाउने
- स्थान अनुरुप व्यक्तिको उपयुक्तताको आधार
- सही व्यक्तिलाई सही ठाउंमा पदस्थापन गर्ने
- उत्प्रेरणाको आधार
- आकर्षक वृत्ति मार्ग, कार्य परिवर्तन, कार्य विस्तृतिकरण, कार्य पुष्टीकरण आकर्षक तलवमान र उत्प्रेरणा (मौद्रिक तथा गैर मौद्रिक)का माध्यम व्दारा क्षमतावान जनशक्तिलाई संगठनको लक्ष्य प्राप्तिका उपयोग गर्ने
- क्षमतावान जनशक्तिलाई संगठनमा टिकाइराख्ने आधार
- आकर्षक , पूर्वानुमानयुक्त र पारदर्शी वृत्ति मार्ग,
- क्षमतावान जनशक्ति आकर्षण गर्ने र टिकाइराख्ने रणनीति
- काम अनुसारको तलव भत्ता र अन्य सुविधाहरू
- मौद्रिक तथा गैर मौद्रिक प्रोत्साहन व्यवस्था
- सेवा शर्तको सुरक्षा र सेवा अवधिको सुरक्षा
- विदा,उपचार खर्च र पारिवारिक र सामाजिक संस्कारको सम्मान
- संगठन एउटा सुमधुर सम्बन्ध सहितको परिवारको अवधारणा
- पेशागत व्यवसायिकताको प्रबर्ध्दन

जनशक्ति विकास (Human Resource Development)

संगठनमा उपलब्ध जनशक्तिलाई कार्यशैली, प्रविधि, विकसित नवीनतम प्रवृत्ति संग परिचित गराई कार्य सहजताका साथ सम्पादन गर्न सक्ने कौशलमा वृध्दि ल्याउनमा विकास (तालिम) को अहम भूमिका रहेको हुन्छ । जनशक्ति विकास मानव श्रोत व्यवस्थापनका अवयवहरू मध्ये महत्वपूर्ण र प्रभावकारी अवयवको रुपमा चिनिने गर्दछ । संगठनमा एक पटक लिईएको जनशक्ति लाई समय, प्रविधि, अवधारणा, कार्यक्षेत्रमा आएको परिवर्तन को परिवेशमा सामयिक रुपमा परिमार्जित र विकास गरिनु पर्ने मान्यता नीति जनशक्ति व्यवस्थापनको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण विषय हो । मानव श्रोत ब्यबस्थापनमा विकास को महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । जनशक्ति विकासलाई तालिम भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ । जनशक्ति विकास वा तालिम एउटा निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । यसले समय र प्रविधिमा आएको परिवर्तन संगै ज्ञान, सीप र मनोवृत्ति मा सकारात्मक परिवर्तन ल्याई जनशक्ति लाई संगठनको

कार्य सम्पादनमा सदा चुस्त दुरुस्त रहन सहयोग पुऱ्याउंछ । वित्त प्रशासनको जनशक्ति विकासमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रले ज्ञान र सीपको विकासको अतिरिक्त मनोवृत्ति सुधारको पक्षमा समेत ध्यान दिनु आवश्यक छ । तालिमको आधुनिक मान्यता अनुसार तालिमले जनशक्ति लाई वर्तमान आवश्यकता अनुसार र भावी आवश्यकता अनुसार चल्न सक्ने बनाउन सक्नु पर्दछ भन्ने अवधारणाको विकास भएको छ । यी विषयहरू सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रका मार्गदर्शक सिध्दान्तको रुपमा रहनु आवश्यक हुन्छ ।

४. **बर्हिगमनको चरण (Exit and Post Exit Management Stage)**

अवकाश

- अनिवार्य अवकाशको हद
- पदावधिको आधारमा अवकाश
- बाध्यात्मक अवकाशक
- स्वेच्छिक अवकाश
- अवकाश योजना, अवकाश व्यबस्थापन
- निवृत्तिभरण, उपदान, पारिवारिक निवृत्तिभरण, तलव वृध्दिको आधारमा निवृत्तिभरणमा थप
- विज्ञताको अनुभव लिन सकिने व्यवस्था

गैरव्यावसायीकरण कौशलता व्यवस्थापन (Deprofessionalism Tactics)

गैरव्यावसायीकरण कौशलता कुनै विशेष दक्षता, सीप वा योग्यता नभएका व्यक्तिहरूमा पनि सो दक्षता भएका व्यक्तिहरूले गर्ने केही कामहरू सम्पादन गर्न सक्ने वनाउने कला हो । संगठनमा सवै क्षेत्रमा दक्षता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकता पर्दछ तर संगठनले सवै क्षेत्रमा दक्षता भएका व्यक्तिहरूलाई संगठनमा राख्न सक्दैन । यसै गरी विशेष दक्षता भएका व्यक्तिहरूको संख्याकम हुने र उनीहरूलाई सहयोग गर्न सो सम्बन्धी योग्यता वा सीप नभएका व्यक्तिहरूवाट पनि सो काम वा आंशिक काम सम्पादन गराउनु पर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा गैरव्यावसायीकरण कौशलता (Deprofessionalism Tactics) को अवधारणा आएको हो । यसलाई Socialization Tactics, Multi (Orientation Tactics, Multi- Skill Tactics पनि भनिन्छ । वित्त प्रशासन आफैमा व्यावसायिक दक्षतालेयुक्त समूह हो । यस समूहमा विशेष गरि लेखा परीक्षण सेवा राजस्व समूह र लेखा समूहका कर्मचारीहरू रहने गर्दछन् ।कर्मचारी छनौटमा प्रयोग गरिएको यो समूहगत व्यवस्था र तदनुरुपको सम्बन्धित कार्यक्षेत्रमा मात्र हुने पदस्थापन सरुवा तथा बढुवाको व्यवस्थाले विषयगत विज्ञ जनशक्ति यस क्षेत्रमा रहने गर्दछन् । तथापि यी क्षेत्रहरू आफैमा बहुविधागत रहेका छन् । राजस्व प्रशासनका आयामहरू धेरै छन् आर्थिक प्रशासन र लेखापरीक्षणको क्षेत्र पनि विधागत रुपमा समृध्द नै छ । यसको अतिरिक्त अन्य धेरै विधाहरू रहेका छन् । व्यावसायिक दक्षतालेयुक्त समूहहरूमा वहु दक्षताको आवश्यकता पर्ने र एउटा व्यक्तिमा यी सवै दक्षता नरहने हुनाले केही क्षेत्रहरूमा गैरव्यावसायिक गुणहरू रहने हुनाले गैरव्यावसायीकरण कौशलताको अभिवृध्दि गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

गैरव्यावसायीकरण कौशलता विकासका तरीका

- तालिम
- अवलोकन भ्रमण
- स्टाफ वैठकवाट जानकारी आदान प्रदान
- सक्सेसन प्लानिंग

- कार्यसम्पादन तरीका का म्यानुयलहरूको प्रकाशन
- कार्य परिवर्तन
- कर्मचारी पदपूर्ति गर्दा बहुसीपयुक्त कर्मचारीको छनौट
- अभ्यास गर्दै सिक्दै जाने वातावरण निर्माण
- सल्लाहकार, विज्ञ, परामर्शदाता नियुक्त गर्नु पर्ने अवस्थामा उनीहरूले सो ज्ञानर प्रतिवेदन सम्बन्धित पदाधिकारीलाई दिनु पर्ने अनिवार्यता गर्ने
- कर्मचारी सरुवा वा अवकाश भएर जाँदा निजले सम्पादन गरेका कार्यको अभिलेख, डायरी, प्रतिवेदन सम्बन्धित पदाधिकारीलाई दिनु पर्ने अनिवार्यता गर्ने
- संस्थागत स्मृति हस्तान्तरण गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने

संवेगात्मक बौध्दिकता व्यवस्थापन (Management of Emotional Intelligence)

मानिसमा संवेगात्मक भावनाहरू रहेका हुन्छन । भिन्न संवेगको अवस्थामा उसवाट भिन्न व्यवहार देखिने गर्दछ । संवेगात्मक बौध्दिकताले आफ्नो संवेगको भिन्न अवस्थामा पनि त्यसको नकारात्मक प्रभाव पर्न दिदैन ।जव हामी पारिवारिक, सामाजिक वा अन्य बाह्य अन्तरक्रियामा सामेल हुन्छौ तव यस्तो बौध्दिकताको अपरिहार्यता अझै बढी रहने गर्दछ। सार्वजनिक प्रशासन वा वित्त प्रशासनमा पनि यसको अपरिहार्यता रहने नै गर्दछ ।संवेगात्मक भावनाहरूमा रीस दुख भय घृणा आवेश आशक्ति दिक्क निराश आदि पर्दछन् । यस्ता संवेगका आधारमा हाम्रा कार्य वा व्यवहार प्रभावित हुन नदिनु नै संवेगात्मक बौध्दिकता हो । दार्शनिक एरिस्टोटलले कुनै व्यक्ति रिसाउन सक्दछ यो सजिलो काम हो तर उपयुक्त व्यक्ति संग, उपयुक्त समयमा, उपयुक्त तवरले, उपयुक्त उद्देश्यका साथ रिसाउनु सजिलो काम होइन भनेका छन् । यस्तो शक्तिको विकास गर्नु नै संवेगात्मक बौध्दिकता वा भावनात्मक बौध्दिकता हो ।

संवेगात्मक अवस्था खुशी र दुखी तथा सक्रिय र निस्कृय वा अदृष्य गरी चार किसिमका हुन्छन् । यसलाई Emotional Quadrants पनि भनिन्छ ।यसका माथिका दुई भागहरू सक्रिय र तल्लो दुई भाग निस्कृय वा अदृश्य हुने गर्दछ। यसै गरी दायां भाग खुशीको सक्रिय र दुखी अवस्थाको अदृश्य पक्ष हो ।बौध्दिक संवेगात्मकताले यिनै चारै खण्डको व्यवस्थापनको माग गर्दछ।

गैरव्यावसायीकरण कौशलता विकासका तरीका

- तालिम
- सकारात्मक सोच र तनाव व्यवस्थापन कार्यक्रममा संलग्न गराउने
- पाठ्यक्रममा यी विषयहरू समावेश गर्ने
- निरन्तर स्टाफ वैठक आयोजना गरि अन्तरक्रिया गर्ने

नैतिक मूल्यको आयाम (Ethical and Moral Dimension)

वित्त प्रशासन सुधारमा वित्त प्रशासनका मूलभूत विषयहरू कानूनको परिपालना भौतिक सरचनामा सुधार विद्युतीय सूचना प्रणालीको विकास सेवाग्राही मैत्रीय कार्यप्रणालीको विकास जस्ता विषयहरू पर्दछन । यसको अतिरिक्त नैतिक मूल्यको आयाम अर्को महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । नैतिक मूल्यको आयाम, रुपान्तरणको आयाम र अवरोधको सामना गर्न सक्ने आयामहरूवाट अभिप्रेरित हुनुपर्दछ। वित्त प्रशासन सुधार सदैव यथास्थिति भन्दा राम्रो हुनुपर्दछ

र यसले सकारात्मकताको प्रबर्ध्दन गर्न सक्ने हुनु पर्दछ र यसले मनोवृत्तिगत पक्षमा सुधार ल्याउन सक्नु पर्दछ भन्ने विषय नैतिक मूल्यको आयाम भित्र पर्दछ । ।सुधारले सधै स्वचालित रुपमा परिवर्तन ल्याउन सक्दैन यसर्थ सुधारको अपेक्षालाई वास्तविकतामा रुपान्तरण गर्न आवश्यक क्षेत्रमा नियमित हस्तक्षेपको आवश्यकता पर्दछ । हस्तक्षेपकारी कार्यक्रमले यथास्थिति बाट सकारात्मक परिवर्तनतर्फ अभिप्रेरित गर्न सक्दछ भन्ने विषय रुपान्तरणको आयाम हो । सुधारले सकारात्मक परिवर्तनको अपेक्षा राखेको हुन्छ । यथास्थितिमा परिवर्तन संग समाहित हुन नसक्दा परिवर्तन विरुध्द आवाज उठ्न सक्दछ । यसर्थ सुधारले ल्याउन सक्ने संभावित अवरोधहरूको व्यवस्थापन गर्ने विषय अवरोधको सामना गर्न सक्ने आयाममा पर्दछ । यी तीनै आयामको सुव्यवस्थापनले सुधारलाई सहज वनाउदछ ।

सुधारले सम्बध्द सरोकारवालाहरूको कुन कुन आयाममा परिवर्तन खोजेको हो सो को स्पष्टता आवश्यक हुने गर्दछ । कर्मचारी वा प्रशासकको मनोवृत्ति, व्यवहार, आचरण, नैतिक मूल्य मान्यतामा सुधार र सेवाग्राही मैत्रीय भावनाको विकास गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु प्रशासन सुधारको मूल गन्तव्य हुनु पर्दछ । एउटा कर्मचारी वा प्रशासकमा आउने यी सकारात्मक परिवर्तनको साथसाथै कर्मचारीहरूको समूह मा नेतृत्वकौशलता, सकारात्मक व्यवहार, मर्यादित आचरण, असर कार्य संस्कृति सिर्जना हुन सक्नु पर्दछ । यी दुई आयामहरू व्यक्तिगत र समूहगत रुपमा आउनु पर्ने सुधारहरू हुन । यसको अतिरिक्त सेवाग्राही मैत्रीय संरचना, कार्य प्रक्रिया र कार्य संचालनका अन्तरसम्बन्धित श्रृंखलाको व्यवस्थापन सुधारको अर्को महत्वपूर्ण आयाम हो । प्रशासनिक अंग र प्रशासनिक संरचनाको सुधारले आपूर्ति पक्षको सहजीकरण र माग पक्षको सवलीकरण गर्दछ । सुधारले यसै अनुरुप माग पक्षको आवश्यकतालाई पनि सम्बोधन गर्न सक्नु पर्दछ । शासकीय सहकर्ताहरू वीच साझेदारिताको अभिवृध्दि गर्ने वातावरणको निर्माण गर्नु पर्ने दायित्व यसै सन्दर्भमा अगाडी आउने गर्दछ । माग र आपूर्ति पक्षको सवलीकरण तथा सहजीकरण र शासकीय सहकर्ताहरू वीच साझेदारिताको अभिवृध्दि गर्ने रणनीति सहितको प्रशासन सुधारले नागरिक मैत्री शासकीय प्रणालीको विकासमा सहयोग पुऱ्याउंदछ । सदाचारयुक्त सार्वजनिक प्रशासन, असल संगठनात्मक संस्कृतिलेयुक्त सार्वजनिक प्रशासन, मूल्य मान्यताले युक्त वित्त प्रशासन अवको प्रशासन सुधारको एजेण्डा बन्नु आवश्यक छ ।

उपसंहार (Epilogue)

संगठनमा उपलब्ध सवै जनशक्ति संगठनका पूंजी तथा अमूल्य निधी हुन् । तथापि केही जनशक्ति को क्षमता संगठनमा अन्य जनशक्तिको क्षमता भन्दा निकै वढी हुन्छ र यिनीहरू संगठनको दैनिक कार्यलाई व्यवस्थित गर्न अपेक्षित परिणाम निकाल्न र संगठनको साख अभिवृध्दि गर्न प्रखर सावित भएका हुन्छन् । यसर्थ यिनीहरूलाई समूहगत कार्य, टोलीगत कार्य, विशेष भूमिका, समन्वयकारी भूमिका आदि व्दारा उनीहरूको क्षमताको अधिक भन्दा अधिक रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । साथसाथै अन्य तुलनात्मक रुपमा मध्यम वा निम्न क्षमताका कर्मचारीहरूलाई विकासको तालिम जस्ता अन्य उपागम व्दारा उनीहरूको क्षमतालाई सामयिक रुपमा तिखारी राख्नुपर्ने हुन्छ । साथै संगठनमा उर्जाशील, उत्पादनशील र सिर्जनशील जनशक्ति को अन्यत्र पलायनलाई पनि रोक्नु पर्ने हुन्छ । जव संगठनमा कहिलेकाही क्षमताले प्रश्रय नपाइ गणेश प्रवृत्ति, आफ्नोपन, राम्रो मान्छे होइन हाम्रो मान्छे, आसेपासे र गुट विशेषको प्राधान्यता बढ्दै जान्छ तव यी उर्जाशील, उत्पादनशील र सिर्जनशील जनशक्तिले या त पलायनको बाटो रोज्दछन् या आफ्नो क्षमताको अवमूल्यन गरिरहेको आभास पाएपछि अन्तरमनमा रहेको नैराश्यताको भूमरीमा आफूलाई सीमीत गर्न बाध्य हुन्छन् यो पूंजीको दुरुपयोगको अवस्था हो । आज अधिकांश सार्वजनिक निकायहरू पूंजी दुरुपयोगको यो रोगवाट ग्रसित छन् । यो अध्यारो पाटोले आगामी दिनमा निरन्तरता पाउदै जानु

हुदैन वा यो प्रवृत्ति झाँगिदै जानु हुदैन अनि मात्र हाम्रा संघीय प्रशासनिक संरचना अझ उर्जाशील, उत्पादनशील, सिर्जनशील र परिणाममुखी बन्न सक्दछन् । यी विषयहरू सवै क्षेत्रका प्रशासनहरूको लागि उति नै सान्दर्भिक छन् वित्त प्रशासनमा यसको महत्व अझै बढी रहेको छ । वित्त प्रशासनको मानवस्रोत व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूवीच यी विषयहरूमा निरन्तर समन्वय, सहकार्य र रणनीतिक तालमेल हुनु आवश्यक हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू (References)

Coro Strandberg,The Role of Human Resource Management in Corporate Social responsibility Issue Brief and Roadmap MAY 2009 www.corostandberg.com

Dr Naima YAHIAOUI' Ahlem ANSER Dr Samia LAHOUEL,Human Resource Management and Public Organizations, Global Journal of Human Resource Management Vol.3. No. 2, pp. 1-12, March 2015

Drucker, Peter F. (1974), Management: Tasks, Responsibilities, Practices, USA: William Hineman

Framework for Human Resources Management, International Civil Service Commission August 2001

Goel, S.L. (1984) Public Administration, Sterling Publishers Pvt. Ltd. New Delhi

Human Resource & Financial Management- Two sides of a coin By Namdev Aalapure|20th Jul 2017 Read more at: https://yourstory.com/mystory/1b2b468323-human-resource-financial-management-two-sides-of-a-coin

Richard A. Swanson and Elwood F. Holton (2009), 2nd Edition Foundations of Human Resource Development

Sinha, Dharni P. (1992), The Approach to Human Resource Planning in Nepal The Case of Case of Civil Service, CNAS Journal Vol. 19 No. 1 Pg 93-119

The Financial and Human resource Management Strategies to Develop the Organisation Dasam Ragupathi Kakatiya University, Warangal, AP, INDIA Research Journal of Management Sciences Vol. 2(10), 6-9, October (2013) Available online at: www.isca.in, www.isca.me

HR and Finance: A strong relationship for your business success, SANKET SAO | MARCH 2, 2017 , Available at https://www.financialforce.com/blog/hr-and-finance-a-strong-relationship-for-your-business-success/

Liudmila Tkachenko, 2020. "Public Finance Management: Challenges and Opportunities," Athens Journal of Business & Economics, Athens Institute for Education and Research (ATINER), vol. 6(1), pages 73-98, January.

रेग्मी, दामोदर (२०६४), निजामती सेवामा पदपूर्ति : तरिका र प्रक्रिया, उद्भावना मासिक , पुष २०६४, वर्ष १, अंक ५, पृ.२४-२७

रेग्मी, दामोदर (२०६५), परिवर्तित सन्दर्भमा निजामती सेवामा जनशक्ति व्यवस्थापन,प्रशासन, मानव श्रोत विकास विशेषांक पूर्णांक ११०, नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, पृ.७३-८४

रेग्मी दामोदर (२०६६), परिवर्तित सन्दर्भमा निजामती सेवा सुधारको पर्खाइमा, निजामती सेवा दर्पण (निजामती सेवा दिवस २०६६ को उपलक्ष्यमा प्रकाशित स्मारिका), निजामती सेवा दिवस मूल समारोह समिति, २०६६

पृ.४६-५२
रेग्मी, दामोदर (२०६७), निजामती सेवाको वर्तमान र भविष्यको स्वरुप, सोपान, २०६७ पुष, वर्ष ७ अंक ७ पूर्णांक ७९, पृ.३-७
अग्रवाल, डा. गोबिन्दराम (२०६९), नेपालमा मानव संसाधन व्यबस्थापन, एम. के. पव्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिव्यूटर्स भोटाहिटी काठमाण्डौ
रेग्मी, दामोदर (२०७०),मानव श्रोत व्यवस्थापनका अवधारणा र नेपालको निजामती सेवा, पराग चौथो विशेषांक , राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन निजामती विभागीय समिति अर्थ मन्त्रालय, १ फाल्गुण २०७० पृ.२२६-२३८
प्रशासन सुधार सुझाव समितिको प्रतिवेदन २०७०, प्रशासन सुधार सुझाव समिति २०७०, सिंहदरवार, नेपाल
रेग्मी, दामोदर (२०७५), संघीय शासन प्रणाली, सुशासन र विकास, काठमाडौः ऐश्वर्य प्रकाशन
रेग्मी, दामोदर (२०७५), नेपालमा संघीयताका अवसर र चुनौतीहरू, काठमाडौः ऐश्वर्य प्रकाशन
रेग्मी, दामोदर (२०७७), प्रशासनमा व्यावसायिकता र सदाचारिता, काठमाडौः ज्ञानज्योति बुक्स एण्ड पब्लिकेशन
रेग्मी, दामोदर (२०७७), शासकीय प्रबन्ध, प्रशासन र व्यवस्थापन, काठमाडौः अक्षरांक प्रकाशन

भन्सार प्रशासनमा गरिएका पछिल्ला सुधारहरू

सुमन दाहाल*

१. विषय प्रवेश

भन्सार शब्दले अन्तराष्ट्रिय सिमानामा रहेको राजस्व संकलनको सरकारी निकाय भन्ने वुझिन्छ। अर्को देशमा वा संसारमा पाइला टेक्नका लागि भन्सार नै मुख्यद्वार भएकोले भन्सार संसार भन्ने चलन पनि छ। अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको सुव्यवस्थापन गरी राजस्व संकलन गर्न र भन्सार जाँचपासको क्रममा निकासी पैठारी व्यापारको सहजीकरण गर्न एवं राज्यमा पैठारी निषेध गरिएका समाजलाई अहित गर्ने मालवस्तुहरूलाई पैठारीमा नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले भन्सार कार्यालयहरू स्थापना भएका हुन्छन।

सीमा नाका पार गरेर मालवस्तुहरू र मानव ओहोरदोहोर गर्दछन् । तसर्थ भन्सारको जिम्मेवारीमा मालवाहक सवारी साधनमा ल्याइएका मालवस्तुहरू र यात्रुहरूले बोकेर ल्याउने मालवस्तुहरूको जाँचपास गर्नुपर्ने हुन्छ । मालवाहक सवारीसाधनमा ल्याइएका वस्तुहरू भन्सारको यार्डमा लगेर जाँचपास गरिन्छ तर सामान्य यात्रुहरूले आफूसँग ल्याएका मालवस्तुहरू भन्सार यार्डमा नगइ यात्रुशाखाबाटै जाँचपास गराउने भएकोले भन्सार भनेको यात्रु जाँचपास नै हो कि भन्ने आमवुझाइ भएको पनि पाइन्छ जव कि यात्रुजाँचपासको परिमाण भने भन्सार प्रशासनको पूरा कामको भागको नगण्य अंश मात्र रहन्छ अर्थात मालवाहक सवारीसाधनमा ल्याइएका मालवस्तुहरूको जाँचपासको काम भन्सारको मुख्य काम हो भने यात्रु व्यवस्थापन सहायक काम ।

तीनवटा दिशामा भारत र उत्तरतर्फ चीनले घेरिएको भूपरिवेष्ठित मुलुक भएकोले अत्यधिक संख्यामा स्थल भन्सारहरू सञ्चालन गर्नु परिरहेको छ । हाल ३८ वटा मूल र १३३ वटा छोटी भन्सारहरू छन् । मुलुकको मुख्य शहर राजधानी काठमाण्डौमा एउटा मात्र विमानस्थल भन्सार रहेको र बाँकी सबै भन्सारहरू सीमा नाकामा रहेको साथै भन्सार कार्यालयहरू शहर बजार र बस्तीभन्दा टाढा रहने कारणले पनि भन्सार सुधारमा भएका हालसम्मका प्रयास तथा उपलब्धिहरू अपेक्षितरुपमा जनमानसमा पुग्न नसकेको पाइन्छ ।

२. मुख्य सुधारहरू

२.१ ASYCUDA World प्रणाली

भन्सार प्रशासन एउटा जटिल प्रशासन हो । स्वदेशी उत्पादन कम रहेको र आयातमा आधारित बजार भएको कारण हामीले बजारमा जति पनि मालवस्तुहरू देख्छौं । न्यून परिमाणमा रहेको आन्तरिक उत्पादन भए बाहेक सबै मालवस्तुहरू भन्सारको प्रक्रिया पूरा गरी आयातित हुन् । अर्थात ती लाखौं मालवस्तुहरूको नाम, प्रकृति, विशेषता र उपयोगिता थाहा पाएर तिनलाई विश्व भन्सार संगठनले परिभाषा गरेको ९७ भागमा रहेका हजारौं हार्मोनिक कोड अनुसार वर्गीकरण गरी

** महानिर्देशक, भन्सार विभाग।*

भन्सार जाँचपास गर्नु सहज विषय होइन। मालवस्तुमा रहेको मिश्रणको आधारमा समेत हार्मोनिक कोड फरक पर्दछ। कुनै मालवस्तुमा प्लाष्टिकको अंश वढी छ कि कटनको भन्ने विषयले राजस्व संकलनमा ठुलो फरक ल्याउँछ। विश्वका सबै मुलुकहरूले विश्व भन्सार संगठनले जारी गरेको मालवस्तुहरूको हार्मोनिक कोडको उपयोग गर्ने भएकोले यसले विश्व व्यापार व्यवस्थापनमा एकरुपता ल्याउन सहज भएको छ तर ती कोडहरूको बारेमा मिहिन तवरले अध्ययन गरी कार्यान्वयन गर्न सक्नुपर्ने भएकोले पनि भन्सार प्रशासन जटिल छ।

मालवस्तुको वर्गीकरण अनुसार तिनमा लाग्ने महसुल फरक हुने भएकोले हजारौं मालवस्तुहरूको विवरण रजिष्टरमा वा ढड्डामा राख्न ज्यादै कठिन हुने हुनाले नेपालको भन्सार प्रशासनले नव्वेको दशकदेखि नै कम्प्युटर जडित स्वचालित तथ्यांक प्रणाली (Automated System for Customs Data, ASYCUDA) आसिकुडा उपयोग गर्दै आएको छ जसको नयाँ संस्करण हाल इण्टरनेटमा आधारित आसिकुडा वर्ल्ड प्रणाली सञ्चालन गरिएको छ। भन्सार प्रशासनलाई डिजिटल भन्सार (Digital Customs) मा रुपान्तरण गर्ने दिशामा भन्सार विभाग लागिपरेको छ। यो प्रणालीभित्र झण्डै दुई दर्जन मोड्युलहरू विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

भन्सार जाँचपासमा मालवस्तुको घोषणा सन् १९९० को दशकसम्म Manual process बाट गरिन्थ्यो। हस्तलिखित प्रज्ञापनपत्रको माध्यमबाट जाँचपास गर्ने गरिन्थ्यो। तर सन् १९९८ मा UNCTAD को सहयोगमा नेपालमा पहिलो पटक ASYCUDA सफ्टवेयर मार्फत प्रज्ञापनपत्रको लगत राख्ने प्रचलन शुरु भयो भने सन् २००९ देखि ASYCUDA सफ्टवेयर मार्फत घोषणा गरी प्रिन्टेड प्रज्ञापनपत्र प्रयोग गरी जाँचपास गर्ने प्रणाली शूरू गरिएको थियो। भन्सारमा स्वचालन प्रणाली विकासको क्रममा सन् २०१६ जनवरी २६ का दिनदेखि ASYCUDA ध्यचमि प्रणाली भन्सार प्रशासनमा भित्रिएको थियो। यस प्रणालीले पछिल्लो तीन वर्षमा थुप्रै सुधारहरू गर्दै भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई पूर्णतः स्वचालीत बनाउने दिशातर्फ उन्मुख भएको छ।

भन्सार एजेण्टले पैठारीकर्ताको मालवस्तुको नाम, प्रकृति, मूल्य लगायतको घोषणा यो प्रणालीमा अनलाइन रुपमै घरमै वा अफिसबाट गरेपछि त्यो मालवस्तुको जाँचपास कसले गर्ने भन्ने र यो मालवस्तु हरियो, पहेलो वा रातो कुन मार्गबाट जाने भन्ने विषय प्रणालीले नै तोक्ने हुनाले व्यक्तिको इच्छा वा तजबिजलाई यसले हटाएको छ। मालवस्तु जाँचपास भई पैठारीकर्ताले बैंकमा रकम जम्मा गरेपछि प्रणालीले नै मालवाहक सवारी साधनको गेट एक्जिट नोट जारी गर्ने र त्यही एक्जिट नोटलाई बार कोडको माध्यमबाट भेरिफाइ गरी मालवाहक सवारी साधन लैजान सकिने सम्मका अत्याधुनिक सुविधाहरू भएको आसिकुडा वर्ल्ड प्रणाली सञ्चालनमा रहेको छ।

नेपालको भन्सार प्रशासनले सन् २०१६ देखि ASYCUDA World प्रणाली मेची भन्सार कार्यालयमा प्रथम पटक प्रयोग गरेपश्चात हालसम्म २४ वटा भन्सार कार्यालयहरूमा विस्तार गरी करिब ९९ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ। आसिकुडा वर्ल्ड प्रणालीले Broker Module मार्फत स्वयम् घोषणा प्रणाली कार्यान्वयन गर्दै सबै प्रकारका मालवस्तुहरू पैठारी वा निकासीको क्रममा घोषणा गर्ने व्यवस्था रहेको छ। आसिकुडा प्रणाली मार्फत घोषणा गरी दर्ता भएका प्रज्ञापनपत्रहरू प्रणालीको कभभिअतषखक्तथ ऋचष्तभचष्ब को आधारमा स्वतः रातो, पहेंलो तथा हरियो मार्गबाट जाँचपास गर्ने गरिएको छ। भन्सार जाँचपासको लागि सवारी साधनहरू भन्सार यार्ड प्रवेश गर्ने वित्तिकै भन्सार प्रशासनलाई जानकारी हुने गरी Gate Entry Module हालसम्म ७ वटा भन्सार कार्यालयहरूमा लागू भैसकेको छ। भन्सार प्रशासनले सबै भन्सार कार्यालयहरूमा घोषणा भएका मालवस्तुहरूमा लाग्ने राजस्व बैंक मार्फत सय्लन गर्ने व्यवस्था लागू गरेको छ।

भन्सारमा मालवस्तु तथा पेश भएका कागजातहरूको भौतिक परीक्षण पश्चात अनिवार्य रुपमा प्रणालीभित्रै प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था रहेको छ। पैठारीकर्तार निकासीकर्ता वा भन्सार एजेण्टहरूले मालवस्तु घोषणा गर्ने क्रममा प्रणालीभित्रै मूल्य

घोषणा फाराम समेत पेश गर्ने व्यवस्था रहेको छ। हालसम्म यो प्रणाली १८ वटा भन्सार कार्यालयहरूमा लागू भैसकेको छ। भन्सार विभागबाटै सबै मुख्य भन्सार कार्यालयहरूको LIVE monitoring गर्ने व्यवस्था रहेको छ। वीरगञ्ज भन्सार कार्यालयबाट मोबाइल फोनबाटै जाँचपास गर्ने व्यवस्था सुरुआत भएको छ। त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालयमा Manifest Module लागू भैसकेको छ भने सुक्खा बन्दरगाह भन्सार कार्यालयमा लागू गर्नका लागि विकासको काम भैरहेको छ। यसबाहेक पनि हाल प्रणाली मार्फत Inward processing, Quota management, e-payment लगायत विविध थप मोड्युलहरू विकासको क्रम निरन्तर चलिरहेको छ।

भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई पूर्ण स्वचालीत बनाई भन्सार प्रशासनलाई व्यवस्थित, पारदर्शी एवं उत्तरदायी बनाउन, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई सुरक्षित एवं सहज बनाउन, वैध व्यापारलाई प्रवर्द्धन तथा सहजीकरण र अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न, मानव स्वास्थ्यको संरक्षण र सामाजिक कल्याणमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्दै सही र स्वच्छ रुपमा राजस्व संकलन गर्न भन्सार विभाग लागिपरेको छ।

नेपालको भन्सार प्रशासनमा स्वचालनको प्रयोग मार्फत मालवस्तुको अनलाइन घोषणा, स्वचालीत छनौट प्रणाली, Gate Entry Exit प्रणाली, प्रणाली मार्फत भन्सार जाँचपास, प्रणाली मार्फत मूल्य घोषणा तथा मूल्याय्न, अनलाइन EXIM CODE प्रणाली, Live WAN monitoring, विभिन्न मोड्युलहरूको प्रयोग जस्ता नवीन विधिहरू अबलम्बन गरिएको छ। जसले गर्दा भन्सार प्रशासनको सेवा छिटो, छरितो एवम् प्रभावकारी हुने दिशामा अगाडी बढेको छ।

२.२ **नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणाली (Nepal National Single Window)**

भन्सार विभागले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहजीकरण र भन्सार प्रक्रियामा सरलीकरण गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणाली (Nepal National Single Window) को विकास गर्ने कार्य आगामी जुन २०२१ मा सम्पन्न गर्ने गरी कार्य भइरहेको छ। नेपालको भन्सार प्रक्रियालाई सरल, सहज, पारदर्शी र न्यून लागतयोग्य बनाइ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई सरलीकरण गर्ने उद्देश्यले सन् २०१३ जुलाई ११ मा नेपाल सरकार र विश्व बैंकबीच नेपाल-भारत क्षेत्रीय व्यापार तथा परिवहन आयोजना सम्बन्धी सम्झौता भएको र सोही सम्झौताका आयोजनाको तीनवटा अफउयलभलत मध्ये विश्व बैंककै अनुदान सहयोगमा नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणालीको सुरुआत भएको हो। नेपाल एक भू-परिवेष्ठित मूलुक भएकाले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको लागत अन्य देशको तुलनामा उच्च रहने हुँदा व्यापारको लागत घटाउन, गैर महसुल अवरोध हटाउन र व्यापार सहजीकरण गर्न नेपालको भन्सार प्रशासनमा राष्ट्रिय एकद्वार प्रणाली एक सशक्त प्रणालीको रुपमा विकसित गरी लागू गर्न खोजिएको छ।

विश्व बैंकको १७.३५ मिलियन यु.एस. डलर बराबरको अनुदान सहयोगमा शुरुआत भएको यस प्रणालीको भन्सार विभाग अन्तर्गत रहने गरी नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणाली आयोजना कार्यान्वयन इकाइ गठन भएको छ। यसको विकास तथा सञ्चालन गर्न आयोजना कार्यान्वयनका सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय तथा निर्देशन श्री वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका सचिवको संयोजकत्वमा गठित राष्ट्रिय व्यापार सहजीकरण समितिबाट हुँदै आएको छ। यसको आवश्यकता पहिचान, डिजाइन, विकास र सञ्चालनका लागि विदेशी संस्थासँग सम्झौता भै सरोकारवाला निकायहरूबाट सम्पादन भइरहेका भन्सार जाँचपाससँग सम्बन्धित कार्यहरू, कानूनी व्यवस्थाहरू, प्रविधिजन्य पूर्वाधार तथा मौजुदा जनशक्तिको दक्षताजस्ता विषयहरूको अध्ययन गर्ने, प्रणालीको प्रयोगशीलता र गुणस्तरता सुनिश्चित गर्ने, कानूनी पूर्वाधारको निर्माण गर्ने, सम्बद्ध कर्मचारीहरूमा सीप हस्तान्तरण तथा क्षमता विकास गर्दै जाने आदि क्रियाकलाप भइरहेको छ।

NNSW को कार्यान्वयन मार्फत ४० भन्दा बढी सरकारी निकाय तथा निजी क्षेत्रलाई एकै ठाउँमा आवद्ध गरी एकीकृत सेवा प्राप्त गर्न सकिन्छ। व्यवसायीहरूले व्यापारका लागि पटक पटक कागजात पेश गर्नुनपर्ने र विद्युतीय माध्यमबाट

अनलाइन मार्फत सेवा प्राप्त गर्न सकिन्छ। नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई सहजीकरण गरी यसको लागत घटाउन र भन्सार प्रक्रियालाई सरल, सहज र पहुँचयोग्य बनाउन नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणालीको विकास र कार्यान्वयनले मद्दत पुग्नेछ।

२.३ कार्यसम्पादन आधारित सुचना व्यवस्थापन प्रणाली (Performance Based information Management System)

भन्सार कार्यालयहरूको कामको आधारमा मुल्याँकन गरी दण्ड पुरस्कारको व्यवस्थापन गर्न सहज होस भन्नाका लागि भन्सार विभागले हालै कार्यसम्पादनमा आधारित सूचना प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यो प्रणालीमा इन्पुटका लागि भन्सार ऐन, २०६४, भन्सार नियमावली २०६५, पाचौं चरणको भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण कार्ययोजना (२०१७-२०२१), कार्यसम्पादन सम्झौता तथा कार्यालयहरूको वार्षिक कार्ययोजना तथा लक्ष्यलाई आधार मानी कार्यसम्पादन परिसूचकहरू तयार गरिएको छ। परिसूचक, भार एवम् ढाँचा तयारीको सिलसिलामा सरोकारवाला सबैको पृष्ठपोषणलाई आधार मानी विश्लेषण एवम् उपयुक्तताको आधारमा उत्तम विकल्पलाई समावेश गरिएको छ। जसबाट भन्सार विभाग मातहतका कार्यालयहरूको वार्षिक कामलाई अनुमानयोग्य एवम् नतिजामूलक बनाउन सकिने अपेक्षा गरिएको छ। भन्सार जाँचपास परीक्षण कार्यालय, त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालय, ठूला स्थल भन्सार कार्यालयहरू र अन्य भन्सार कार्यालयहरूका लागि अलग-अलग भन्सार सम्बन्धी कार्यसम्पादन सूचक स्वीकृत गरी लागू गरिएको छ। कार्यसम्पादन परिसूचकलाई २०७७ श्रावण १ गतेबाट देशभरीका भन्सार कार्यालयहरूमा लागू गरिएको छ। स्वीकृत कार्यसम्पादन परिसूचकका आधारमा भन्सार विभागको वार्षिक कार्ययोजनामा रहेको Online Monitoring system मा समेत सोही अनुरुप अद्यावधिक गरी Online Monitoring को व्यवस्था मिलाइएको छ।

कार्यसम्पादनमा आधारित सूचना प्रणालीवाट नेपाल सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र भन्सार विभागको आवधिक एवम् वार्षिक नीति, योजना र कार्यक्रमको कार्यान्वयनलाई अझ बढी व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन, भन्सार विभाग मातहतका कार्यालयहरूले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्यहरूको वार्षिक तथा मासिक लक्ष्य निर्धारण गरी कार्यसम्पादनलाई प्रतिष्पर्धी बनाउन, कार्यसम्पादनको अभिलेख तथा कार्यप्रगति प्रतिवेदन व्यवस्थापन गरी कार्यसम्पादनको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न, कार्यहरूको अनुमानयोग्य र मापनयोग्य कार्यमूलक परिसूचक निर्माण गरी व्यवस्थित रुपले कार्यान्वयन गर्न सकिने अपेक्षा लिइएको छ।

२.४ Anti-Corruption and Integrity Promotion सम्बधी कार्यक्रम

भन्सार प्रशासनमा सदाचार प्रवर्धन गर्नका लागि विश्व भन्सार संगठनले यो कार्याक्रम आफ्ना सदस्स भन्सार प्रशासनहरूमा कार्यान्वयनमा ल्याउने गरेको छ। विश्वका थोरै भन्सार प्रशासन मध्ये नेपाल पनि एउटा हो जसले यस कार्यक्रमलाइ लागू गरेको छ। Anti-Corruption and Integrity Promotion Program (ACIP) लागू गरी नेपालको भन्सार प्रशासनले भन्सार सदाचारिता अनुभूति सर्वेक्षण २०२० सम्पन्न गरिएको छ।

विश्व भन्सार संगठनले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूलाई Arusha Declaration अन्तर्गत Anti-Corruption and Integrity Promotion सम्बधी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सुझाए बमोजिम नेपालको भन्सार प्रशासनले सो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने आशय सहितको अनुरोध गरेको थियो। विश्व भन्सार संगठनले नेपाल सहित केही सीमित देशहरू मात्र उक्त कार्यक्रमको लागि छनौट भएको जानकारी पठाए संगै सन् २०१९ जनवरी देखि विश्व भन्सार संगठनको सहयोगमा भन्सार विभागले Anti-Corruption and Integrity Promotion Program (ACIP) को शुरुवात गरेको थियो।

यो कार्यक्रम अन्तर्गत विश्व भन्सार संगठन र अन्तर्गतका सदस्य राष्ट्रहरूले सदाचार सम्बन्धि कार्यान्वयन गरिरहेको आरुषा

घोषणा-पत्र (Arusha Decharation) मा रहेका नेतृत्व र प्रतिवद्धता (Leadership & Commitment), नियमनकारी कार्यढाँचा (Regulatory Framework), पारदर्शीता (Transparency), स्वचालन (Automation), सुधार तथा आधुनिकीकरण (Reform & Modernization), परीक्षण तथा अनुसन्धान (Audit & Investigation), आचारसंहिता (ऋयमभ या ऋयलमगअत), मानव संसाधन व्यवस्थापन (Human Resource Management), नैतिकता र संगठनात्मक संस्कृति (Morale & Organizational Culture), निजी क्षेत्र सँगको सम्बन्ध (Relationship with the Private Sector) जस्ता १० वटै क्षेत्रहरू समेटेर सन् २०२१(२०२३ सम्मको लागि Result Based Multi Annual Programme तर्जुमा गरी भन्सार विभागमा लागू गरिएको छ।

WCO/ACIP ले कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने सबै देशहरूमा CIPS सर्वेक्षणको लागि छनौट गरेको जर्मनीको Earnest & Young संस्था मार्फत भन्सार विभाग, त्रिवि भन्सार कार्यालय, वीरगञ्ज भन्सार कार्यालय तथा सिर्सिया सुख्खा बन्दरगाह भन्सार कार्यालयमा Mobile Survey Station (MSS) स्थापना गरी जनवरी २६,२०२० देखि फेब्रुअरी २१, २०२० सम्म भन्सार प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरू मध्येबाट २९३ जना र निजी क्षेत्रका ४४७ जना गरी कुल ७४० जना संग भन्सार सदाचारिता अनुभूति सर्वेक्षण (Customs Integrity Perception SurveyMCIPS) सम्पन्न गरेको थियो।

भन्सार सदाचारिता अनुभूति सर्वेक्षण (CIPS) को उद्देश्य मार्फत आरुषा घोषणा-पत्रका १० वटै क्षेत्रहरूमा आधारित भै भन्सार प्रशासनमा रहेको सदाचारिताको तहको आधार रेखा (Base Line) पहिचान गरी नीतिगत तथा कार्यगत सुधारका लागि भन्सार प्रशासनलाई मद्दत गर्नु रहेको छ। यसपछि ४ वर्षे कार्यक्रमको अन्त्यमा पुनः यस्तै सर्वेक्षण गरी Base Line बाट कति सुधार भयो भन्ने मापन गर्ने उद्देश्य रहेको छ।

२.५ भन्सार जाँचपासमा लाग्ने समयको अध्ययन, (Time Release Study)

Time Release Study विश्व भन्सार संगठनले विकास गरेको सीमामा हुने अन्तरास्ट्रिय व्यापारमा लाग्ने विभिन्न चरणको समय अध्ययन गर्ने अन्तरराष्ट्रिय रुपमा स्वीकार्य एउटा उपकरण र बिधि हो। यसले आयात, निर्यात र ट्रान्जिट प्रक्रियामा भन्सार र अन्य निकाय (क्वारेन्टाइन जांच, ब्यबसायीले गर्ने घोषणा, यार्ड सम्बन्धि कार्य तथा बैंक जस्ता अन्य निकाय) द्वारा गरिने प्रक्रियाहरूको प्रभावकारिताको मापन गर्दछ। यसका साथै सिमा व्यापारका सबै चरणमा लाग्ने समयको अध्ययन गरिन्छ।

भन्सार जाँचपासमा लाग्ने समयको अध्ययनले अन्तरास्ट्रिय व्यापार प्रक्रिया र सिमामा रहेका निकायहरूसंग सम्बन्धित समस्याहरूको पहिचान गर्ने र सो को समाधानको लागि नीतिगत, प्रक्रियागत, स्वचालन र निकायगत सुधारका क्षेत्र पहिचान गरि सिफारिस गर्ने गर्दछ। यसका साथै यो अध्ययन विश्व बैंकले डूइंग बिजनेस अध्ययन अन्तर्गत सीमापार ब्यापार अध्ययन (Trading Acrosss the Border) को मापनको ठुलो आधार समेत हो। नेपालको भन्सार प्रशासनले प्रदान गरिरहेको सेवामा प्रभावकारिता ल्याउने उद्देश्यले भन्सार विभागले समय समयमा भन्सार जाँचपासमा लाग्ने समयावधिको अध्ययन गर्ने गरेको छ।

विश्व व्यापार संगठनको व्यापार सहजीकरण सम्झौता र विश्व भन्सार संगठनको संशोधित क्योटो महासन्धिले समेत भन्सार प्रशासनलाई भन्सारमा जाँचपास गर्न लाग्ने समयको निरन्तर अध्ययन गरी सुधारका उपायहरू अवलम्बन गर्न प्रोत्साहित गर्ने गरेको छ। यसै अनुरुप नेपालको भन्सार प्रशासनले सर्वप्रथम, मेची भन्सार कार्यालय र बिराटनगर भन्सार कार्यालयको भन्सार जाँचपासमा लाग्ने समयको अध्ययन गरी नतिजा सन् २०१७ मा प्रकाशित गरेको थियो। यसैक्रमलाई निरन्तरता दिँदै भन्सार विभागले भैरहवा भन्सारको भन्सार जाँचपासमा लाग्ने समयको अध्ययन गरी सन् २०२० मा नतिजा समेत प्रकाशित गरेको छ।

- भैरहवा भन्सारमा गरिएको भन्सार जाँचपासमा लाग्ने समयावधिको अध्ययन (Time Release Study) ले मूलभूतरुपमा देहायका पक्षहरूलाई उजागर गरेको छ।
- मालवाहक सवारी साधन भन्सार कार्यालयमा प्रवेश गर्नु अगावै प्रज्ञापनपत्रको प्रशोधन गर्ने सुविधा विस्तार गरी निकासी पैठारीकर्तालाई प्रोत्साहित गर्नु पर्ने देखिएको छ।
- निकासी पैठारीकर्ताको कागजात तयारीमा लागेको समय घटाउन भन्सारमा पेस गर्नुपर्ने सबै कागजातलाई अनलाइन मार्फत सम्प्रेषित गर्ने सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिएको छ।
- विगत १० वर्ष देखि छनौट प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइएकोमा हरियो र पहेंलो लेनको संख्या करिब ५०-५५५ देखिएको र भौतिक परिक्षणको तह कूल प्रज्ञापनपत्रको ४५-५०५ भन्दा वढी देखिएको छ। भन्सार प्रशासनले जोखिम व्यवस्थापनको प्रभावकारी कार्यान्वियन गर्दै लैजाने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिएको छ।
- भन्सार जाँचपासलाई प्रभावकारी र सहज बनाउन यार्ड स्तरोन्नती, Non-Intrusive Inspection Equipment (NIIE) को प्रयोग र अन्ततोगत्वा विद्यमान भन्सार जाँचपासलाई कागजात विहिन भन्सार जाँचपासमा रुपान्तरण गर्नुपर्ने देखिएको छ।
- भन्सारमा लाग्ने सबै राजस्व भुक्तानीमा e-payment प्रणाली तथा कागजातहरूको Authenticity को लागि Digital signature प्रणाली समेत कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिएको छ।

३. अन्य सुधारहरू

भन्सार जाँचपासमा व्यक्तिको भौतिक उपस्थितिलाई अझ कम गरी फेसलेस भन्सार (Faceless Customs) निर्माण गर्न भर्चुअल जाँचपासको अध्ययन भन्सार विभागले शुरु गरेको छ। कोरोनाको महामारी भएको समयमा पनि हामीले संक्रमणको जोखिम न्यून गर्न सकेसम्म कम जोखिम भएका मालवस्तुहरूलाई भौतिक परीक्षण नगरी प्रणालीबाटै नियन्त्रण गर्ने विधिहरू अवलम्बन गरेर काम गरिरहेका छौं। काठमाण्डौसम्म सिधै आउने मालवाहक साधनहरूलाई चोभारमा बन्दै गरेको सुक्खा बन्दरगाह भन्सार कार्यालयमा ल्याई जाँचपास गर्ने र त्यसको लागि सीमामा सामान परीक्षण नगरी थप एउटा सिल लगाएर ल्याउने विधि अवलम्बन गर्ने तयारी गरिँदैछ। त्यसैगरी सिमानामा आइसकेका मालवस्तुहरूको घोषणा आसिकुडा वर्ल्ड प्रणालीमार्फत पैठारीकर्ता वा निजका प्रतिनिधिले गरिसकेपछि जोखिमको गहनताका आधारमा केन्द्रीय तहबाट प्रणालीबाटै जाँचपास गर्न सकिने प्रणाली (Centralized Customs Clearance System) लागु गर्नका लागि पनि भन्सार विभागले तयारी गरिरहेको छ। यसबाट वास्तवमै भन्सार प्रशासन मुलुककै अग्रणी डिजिटल एवं फेसलेस प्रशासन (Digital and Faceless Administration) मा रुपान्तरण हुनेछ।

भन्सारमा आउने मालवस्तुहरूको मूल्यांकनको विषय उत्तिकै जटिल छ। एउटै खालको मालवस्तुको पनि निकासीकर्ता वा पैठारीकर्ता फरक पर्दा उत्पतिको स्थान फरक पर्दा अझ भनौं मालवस्तुको परिमाण फरक पर्दा ती मालवस्तुहरूको मूल्यमा फरक पर्दछ। एक बोरा किनेर ल्याउँदा र एक ट्रक किनेर ल्याउँदा पक्कै पनि मूल्यमा फरक पर्दछ। तसर्थ मालवस्तुको भन्सार मूल्यांकनको विषय अर्को जटिल विषय रहेको छ। त्यसैले विश्व भन्सार संगठनले मालवस्तुको मूल्यांकन गर्दा कारोवार मूल्यमा गर्नु र कारोवार मूल्य निर्धारण गर्न विभिन्न आधारहरू लिनु भन्ने सिद्दान्त अख्तियार गरेबमोजिम हाम्रो भन्सार ऐन नियमले विधि तय गरी मूल्यांकन गर्ने गरिएको छ। मूल्यांकनका आधारमा भन्सार महसुल गणना हुने भएकोले वास्तविक मूल्यांकन जरुरी हुन्छ।

भन्सार प्रशासन एकांकी अवस्थामा सञ्चालन हुन सक्दैन। यसले राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रशासनसँग सम्पर्क स्थापित गर्नुपर्दछ।

भन्सारमा आउने मालवस्तुहरूको उपयुक्तताको परीक्षण र अनुमतिका लागि दर्जनौं सरकारी गैरसरकारी निकायहरूसँग समन्वय गरिरहनु पर्दछ । उदाहरणका लागि खाद्य सामग्रीको अनुमति र उपयुक्तताको परीक्षण कृषि मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूले गरिरहेका हुन्छन् भने स्वास्थ्य सामग्री तथा उपकरणहरूको विषय स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूले गरिरहेका हुन्छन् । यसरी धेरै निकायहरूसँगको समन्वयमा भन्सार प्रशासन सञ्चालन भइरहेको हुन्छ । विश्व बजारबाट मालवस्तुहरू निकासी पैठारी हुने भएकोले साथै भूपरिवेष्ठित भएका कारण अझ छिमेकी समकक्षी भन्सार प्रशासनहरूसँग व्यापार व्यवस्थापन तथा सहजीकरणका लागि समन्वय र सहकार्य निरन्तर भैरहनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि हामीले चिनिया भन्सार प्रशासनसँग द्विपक्षीय भन्सार सहयोग संझौता गरिसकेका छौं भने यसै वर्ष वंगलादेश र भारतसँग गर्न गइरहेका छौं । भन्सारबाट छुटेर गन्तव्यतर्फ लागेका मालवस्तुहरूलाई गन्तव्यसम्म सहज ढुवानीका लागि पनि सुरक्षा तथा स्थानीय प्रशासनसँग नजिकको समन्वय गरिरहनु पर्दछ । कोरोनाको कारण गरिएको बन्दाबन्दी र निषेधाज्ञाका समयमा यी विषयहरू ज्यादै धेरै र पटकपटक गरिरहनु परेको अनुभव छ ।

भारतसँग झण्डै २००० किलोमिटर खुला सिमाना भएको र उत्तरतर्फ पनि विकट भूधरातल भएका कारण हामीले यति धेरै भन्सार कार्यालयहरू सञ्चालन गरिरहेका छौं जवकि हाम्रो वैदेशिक व्यापारको करिव ९५ प्रतिशत अंश मुख्य १३ वटा भन्सारले समेटदछन् । वैदेशिक व्यापार एउटा विशिष्ठ क्षमता आवश्यक पर्ने विषय भएकोले यसमा संलग्न हुने सबै निकायहरूको एउटा मापदण्ड हुनुपर्दछ भन्ने मान्यताले हामीले विगत ४ वर्षदेखि निकासी पैठारी संकेत नम्वर अनिवार्य गरेका छौं । तथ्यांकीय हिसावले करिव ३० हजारको हाराहारीमा यस्ता संकेत नम्बर जारी भएका छन् । यति सानो अर्थतन्त्रका लागि यति धेरै निकासी पैठारीकर्ता र यति धेरै संख्यामा भन्सार कार्यालयहरू रहनु व्यवस्थापकीय हिसावले उपयुक्त छैन । भन्सार कार्यालयको पूर्वाधार विकास अत्यन्त महँगो र व्यवस्थापन पनि ज्यादै जटिल एवं संवेदनशील विषय भएकोले ठिक्क संख्यामा भन्सार कार्यालयहरू राखी तिनको पर्याप्त क्षमता विकास गर्ने दिशामा भन्सार विभाग लागिपरेको छ ।

खुला सिमाना र दक्षिणतर्फको सीमा वारीपारी रहेको सामाजिक सम्बन्धका कारण अन्तर्राष्ट्रिय सिमानाको सिद्वान्त बमोजिम सीमा व्यवस्थापन गर्दै भन्सार प्रशासन सञ्चालन गर्न चुनौती रहेको छ । कोरोनाको कारण सरकारले मालवस्तुहरूको निकासी पैठारी नियमित गर्दै मानवीय ओहोरदोहोर प्रतिवन्ध लगाउँदै सीमा व्यवस्थित गरेको र यसको व्यवस्थापनका लागि सुरक्षा निकायका हजारभन्दा बढी एकाइहरू सीमामा तैनाथ गरिएबाट संभावित चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रण भएको अवस्था देखिएको छ जुन व्यवस्थालाई निरन्तरता दिनसके सीमापार अपराधहरू नियन्त्रण हुने देखिन्छ । यसका लागि आवश्यक संख्यामा सुरक्षा पोष्टहरू राख्ने काम भइरहेको छ ।

४. उपसंहार

यी र यस्ता हरेक सुधारहरूको मार्गदर्शनका लागि भन्सार विभागले आवधिक रणनीतिक कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गरिरहेको छ र यो वर्ष हामीले २०१७ देखि २०२१ सम्मको पाँचौं कार्ययोजना सम्पन्न गरी छैठौं योजना तर्जुमा गर्न गइरहेका छौं । यो वर्ष हामिले विश्व भन्सार संगठनको सहयोगमा भैरहवा भन्सार कार्यालयमा भन्सार प्रक्रियामा लाग्ने समयको अध्ययन (Times Release Study, TRS) गऱ्यौं । यस अध्ययनले भन्सार प्रशासनमा लाग्ने समयमा उल्लेखनीय कटौती भएको र भन्सार प्रशासन क्रमशः कार्यदक्षी बन्दै गएको देखाएको छ । त्यसैगरी यसै वर्ष हामीले विश्व भन्सार संगठनको सहयोगमा भन्सारमा सदाचार सर्वेक्षण (Customs Integrity Perception Survey) गरायौं यसबाट पनि नेपालको भन्सार प्रशासनको क्षमता विकास द्रुत गतिमा भएको देखिएको छ ।

वैदेशिक व्यापारको लागत र समय कम गरी व्यापार सहजीकरण गर्ने उदेश्यले भन्सार विभागले नेपाल एकद्वार प्रणाली

(Nepal National Single Window System, NNSWS) को विकास सुरु गरेको छ। केही महिनाभित्र केही निकायहरूमा परीक्षणका रुपमा कार्यान्वयन गरी अर्को वर्षभित्रमा यसको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न गइरहेका छौं । यसले वैदेशिक व्यापारसँग सरोकार राख्ने भन्सारसँग सम्बन्ध राख्ने ४० भन्दा वढी निकायहरू एउटै पोर्टलमा जोडिएर काम गर्ने छन् जसबाट कागज बोकेर हिड्ने समयको अन्त हुनेछ। यसरी हालको लेस पेपर भन्सार पूर्णतः पेपरलेस वन्नेछ र अन्ततः सम्पूर्ण रुपमा एउटा डिजिटल प्रशासन (Digital Administration) बन्नेछ । त्यसैगरी हाल भन्सारमा वुभ्फाउनुपर्ने सबै महसुलहरू बैंकमा वुभ्फाउन सक्ने र सबै भन्सारमा बैंक काउण्टरको व्यवस्था गरिसकिएको सन्दर्भमा अब छिट्टै नै इ-पेमेण्ट मार्फत बैंकसम्म पनि जानु नपर्ने र सिधै बैंक खाताबाट इण्टरनेट बैंकको माध्यमबाट राजस्व वुभ्फाउने व्यवस्था वनाउँदैछौं । यसबाट भन्सार पूर्णतः क्यासलेस (Cashless Administration) समेत बन्नेछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Times Release Study Report 2020

Nepal National Single Window Project Document

Performance Based Information Management System Directives 2020

Published / Unpublished Documents by Department of Customs

डिजिटल र फेसलेस भन्सार - असोज २९, २०७७ सुमन दाहाल, कान्तिपुर दैनिक्

httpsM//ekantipur=com/opinion/2020/10/15/160273014804554556=html_

अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक एकिकरण, क्षेत्रियतावाद र दक्षिण एसिया

पाराश्वर ढुंगाना*

परिभाषा

टिम्बरजेनले आर्थिक एकिकरणलाई अन्तराष्ट्रिय अर्थतन्त्रको सबैभन्दा महत्वपुर्ण फाईदाजनक अवस्था हो जसमा सबैखाले कृत्रिम अवरोधहरूलाई पुर्णतया नष्ट गरी देशगत अर्थतन्त्रलाई एकत्रित र सहकार्यमा आवद्ध गराईन्छ भनी परिभाषित गरेका छन् । उनले अर्थतन्त्रको उत्तम अवस्था तर्फको यात्रालाई integration को संज्ञा दिएका छन् तर उनले अर्थतन्त्रहरूको समुहलाई संकेत गरेका छैनन् । त्यस्तै साल्भाटारले अर्थतन्त्रहरूको विचमा रहेका व्यापारिक तथा अन्य खालका अवरोधकहरूको अन्त्य गर्ने प्रक्रृया हो भनी सरलिकृत ढंगबाट आर्थिक एकिकरणलाई परिभाषित गरेका छन् । वलासाले आर्थिक एकिकरणलाई एक प्रक्रृया तथा अवस्था दुवै रुपमा व्याख्या गरेका छन् । प्रक्रृयाका रुपमा आन्तरिक र वाह्य अर्थतन्त्रहरूको विचको फरकपनालाई न्युनिकरण गर्ने उपायको प्रयोगलाई एकिकरण मानिएको छ भने अवस्थाको रुपमा हेर्दा आन्तरिक र वाह्य अर्थतन्त्रको विचमा रहने भिन्नताको अन्त भएको अवस्थालाई चित्रित गरिएको छ । यसरी आर्थिक एकिकरणले विश्वव्यापिकरणको एक पक्षलाई जनाएको छ जँहा समग्र आर्थिक क्रियाकलापहरू एक आपसमा जोडिएका हुन्छन् । वास्तवमा आर्थिक एकिकरणबाट विश्वव्यापिकरणमा प्रोत्साहन मिलेको छ भने विश्वव्यापिकरणले आर्थिक एकिकरणलाई गति प्रदान गरेको छ । समष्ठिगतरुपमा भन्दा आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्दा देशगत भिन्नताहरूको क्रमिक अन्त्य र एकिकृति तथा अन्तरनिर्भर अर्थतन्त्रको उत्पत्ति नै आर्थिक एकिकरण हो । जुन विश्वव्यापिकरणको गन्तव्य पनि हो ।

आर्थिक एकिकरणका स्वरुपहरू

आर्थिक एकिकरणको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्दा यसले विभिन्न चरणमा विभिन्न स्वरुप धारण गरेको पाईन्छ । हाल सम्मको प्रयासलाई हेर्दा निम्न बमोजिमको अन्तराष्ट्रिय आर्थिक एकिकरणका स्वरुपहरू देखिएका छन् ।

१) Preferential Trading System (PTA)

आर्थिक एकिकरणको प्रयासमा यो एकदमै शुरुको अवस्था हो । अन्तराष्ट्रिय व्यापारमा आफ्ना नजिकका सहयोगि राष्ट्रहरूलाई विशेष सुविधा प्रदान गर्ने क्रियाकलाप नै PTA हो । खास गरी यो तत्कालिन ब्रिटिश साम्राज्य अन्तर्गत रहेका ४८ वटा कमनवेल्थ देशहरूको एक कमजोर संगठन हो । यस्तो ब्रिटिश कमनवेल्थ संगठन १९३२ मा स्थापना भएको थियो । यस्तो प्रकारको आर्थिक एकिकरणको प्रक्रृयामा आफ्ना सदस्य देशहरूबाट हुने आयातमा

** सहसचिव, नेपाल सरकार ।*

भारी मात्रामा भन्सार छुट दिने तर सदस्य वाहेकका अन्य देशहरूसँग आफ्नै प्रकारले आयात प्रतिरोधक शुल्क लगाउने गरिन्थ्यो । यस्तो प्रकारको आर्थिक एकिकरणको व्यवस्थालाई General Agrement on Trade and Tarrifs Rules ले १९४८ देखि खारेज गरेको थियो ।

२) **स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (Free Trade Area)**

यो PTA भन्दा फराकिलो बढी अन्तरसम्बन्धित एकिकरणको प्रयास हो । यसमा सदस्य अर्थतन्त्रहरूको विचमा रहने भन्सार तथा गैर भन्सार अवरोधहरूलाई अन्त्य गरिन्छ । खुल्ला व्यापार क्षेत्र भित्रका अर्थतन्त्रहरू एक ईकाईको रुपमा काम गर्दछन् । तर यस प्रणालीले आफ्नो सदस्यता भन्दा बाहेकका देशहरूको विचमा हुने व्यापारका सम्बन्धमा प्रत्येक देशहरू स्वतन्त्र रुपमा आयात शुल्क र गैर भन्सार अवरोधहरू लगाउनमा स्वतन्त्र हुन्छन् । अर्थात एकिकृत वाह्य नीति हुदैन । तर कम भन्सार शुल्क भएका सदस्य देशहरूले गरेको आयतलाई अन्य देशहरूले आफ्नो देशमा आयात गर्दा उपयुर्क्त भन्सार र गैर भन्सार अवरोधहरू प्रयोग गर्न सक्दछन् । यस्तो प्रणालीमा common external frontier को अभाव हुन्छ । आन्तरिक क्षेत्रगत व्यापारमा मात्र सहुलियत हुने भएकाले यस्तो एकिकरण कमजोर प्रकारको परम्परागत आर्थिक एकिरकण प्रणाली हो । The European Free Trade Association, Latin American Free Trade Area यसका उदाहरण हुन् ।

३) **भन्सार संगठनहरू (Customs Union)**

यस्तो प्रकारको आर्थिक एकिकरण स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र भन्दा बढी खुल्लापन भएको अभ्यास हो । आफ्ना सदस्यहरूको विचमा रहेका सबै खाले भन्सार र गैर भन्सार अवरोधहरूलाई हटाउने र गैर सदस्य देशहरूसँग साझा वाह्य व्यापार तथा वाणिज्य नीतिहरू लागु गरिन्छ । अर्थात सबै सदस्य देशहरूले गैर सदस्य देशहरूसँग वाणिज्यिक तथा व्यापारिक कारोवार गर्दा एउटै ईकाईको रुपमा कारोवार गर्दछन् । European Community एक भन्सार संघ हो । स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र र भन्सार संगठनमा समानता यो अर्थमा छ कि दुवैले आफ्ना सदस्य देशहरू भित्र खुल्ला रुपमा व्यापार गर्दछन् । तर वाह्य देशसँग डिल गर्दा खुल्ला व्यापार क्षेत्रका सदस्यले आ आफ्नै ढंगबाट गर्दछन् भने भन्सार संगठनमा आवद्ध देशहरूले एउटै नीति अख्तियार गर्दछन् ।

४) **साझा बजार (Common Market)**

वस्तु, सेवा र फ्याक्टर मार्केटको खुल्ला र स्वतन्त्र पुर्वक कारोवार हुने देशहरूको समुहलाई कमन मार्केट भनिन्छ । यो भन्सार संगठन भन्दा पनि आधुनिक र बढी अन्तरसम्बन्धित आर्थिक एककिकरणको स्वरुप हो । यसमा वस्तु बजार र फ्याक्टर बजारहरू एकिकृत भएका हुन्छन् । अर्थात भन्सार संगठनमा यदि श्रम र पुजिको खुल्ला कारोवार जोडियो भने त्यो साझा बजार हुन्छ । भ्याचयउभबल ऋयक्गलष्तथ एक साझा बजार हो ।

५) **आर्थिक संघ (Economic Union)**

आर्थिक संघ सबै भन्दा उच्चस्तरको विश्व आर्थिक एकिकरणको स्वरुप हो । साझा वजारमा product market / factor market को एकिकरण भएको हुन्छ भने आर्थिक संघमा मुद्रा तथा अन्य वित्त नीतिहरूको पनि एकिकरण भएको हुन्छ । औद्योगिक, व्यापारिक, वाणिज्य, लगानी, श्रम, मुद्रा, वित्त, तथा अन्य आर्थिक नीतिहरूको सामुहकि अभ्यास नै आर्थिक संघ हो । यसमा बाह्य देशहरूलाई साझा नीतिहरूको लागु गरिन्छ भने आन्तरिक रुपमा सबै खाले आर्थिक नीतिहरूको संयोजन र समन्वय गरिन्छ । हाल सम्ममा यस्तो खालको आर्थिक एकिकरणको अवस्था देखा परेको छैन । European Community ले यस तर्फ जाने प्रयास गर्दै गरेको देखिन्छ ।

आर्थिक एकिकरणका फाईदाहरू

आर्थिक एकिकरणले सदस्य देशहरूको विचमा भन्सार र गैर भन्सार अवरोधहरूको अन्त्य सँगसँगै आन्तरिक व्यापारमा भारी मात्रा व्यापारमा बढोत्तरी हुन्छ। एकिकृत अर्थतन्त्रहरूमा उच्च लागतमा उत्पादन हुने वस्तुहरू अव न्युन लागतमा उत्पादन हुन सक्ने हुनाले आर्थिक एकिकरणले थप व्यापार सिर्जना हुन्छ। आर्थिक एकिकरणले उत्पादनका साधनहरूको न्युन उत्पादकत्वबाट उच्च उत्पादकत्व तर्फ हस्तान्तरण हुन जान्छ। अर्थात उद्यमशिलताको विकासमा टेवा पुग्दछ।

विकासोन्मुख देशहरूको आर्थिक र सामाजिक वातावरणमा समानता रहने हुनाले प्रतिस्पर्धात्मकता र गुणस्तरियताको वृद्धि हुन जान्छ। उत्पादनको मात्रात्मक बढोत्तरीले गर्दा उत्पादनमुलक उद्योगहरूमा economies of scale बाट लागत प्रभावकारिता उत्पन्न हुन जान्छ। विकासोन्मुख देशहरूको विचमा क्षेत्रिय एकिकरण भएमा त्यसले प्रतिस्पर्धा बढाउने गर्दछ। यसले नवप्रवर्द्धन र उद्यमशिलतामा पनि वढोत्तरी ल्याउँदछ। श्रोतको सहि परिचालनमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न वाध्य बनाउँदछ। आर्थिक एकिकरणबाट सिर्जित क्षेत्रिय खुल्ला व्यापार प्रणालीका कारणले बैदेशिक लगानी आकर्षित हुन जान्छ।

आर्थिक एकिकरणबाट सिर्जना हुन सक्ने समस्याहरू

आर्थिक एकिकरणले सबै देशहरूलाई समान रुपमा फाईदा दिन सक्दैन। क्षेत्रमा सबै देशहरूको अवस्था समान हुदैन। कुनै देश विसाल जनसंख्या, श्रोत साधन र भुमिबाट सुसज्जित हुन्छन् भने कुनै देशहरू सानो आकारमा जनसंख्या तथा अन्य श्रौतहरू पनि सोही आकारमा हुन सक्दछन्। साथै देशहरूको राजनीतिक अवस्था, संस्कृति, कनेक्टिभिटी, पुर्वाधारहरूको अवस्था लगायतबाट पनि सबै देशहरूको समान स्तरमा फाइदा लिन सक्न अवस्था रहदैन।

भन्सार संघ तथा खुल्ला व्यापार प्रणालीलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रभावकारी प्रशासनिक संरचनाको आवश्यकता पर्दछ। भन्सार कार्यालयहरू तथा अन्य वोर्डर व्यवस्थापनका कार्यालयहरूको विचमा अन्दरदेशिय तथा आन्तरिक समन्वय आवश्यक पर्दछ। प्रशासकिय विकासमा सबै देशहरू समान रुपमा लाग्न सक्दैनन्। खुल्ला व्यापारको लाभहरू क्षेत्र भित्रका सबै देशहरूमा समान रुपमा वितरण हुन कठिन हुन्छ। कमजोर देशहरूले धनी र शक्तिशाली देशहरूबाट संरक्षणको सट्टा कडा प्रतिस्पर्धा प्राप्त गर्न सक्दछन्। खुल्ला व्यापारमा प्रभावकारिताका लागि देशहरूको विचको भौतिक दुरी छोटो हुनु आवश्यक छ। विसाल भु क्षेत्रमा यस्तो खुल्ला व्यापार प्रणाली प्रभावकारी हुन कठिन छ। विकासोन्मुख देशहरूको जति व्यापार छ त्यस भन्दा ज्याद न्युन मात्रामा मात्र उनीहरू सदस्य देशहरूको विचमा व्यापार गर्दछन्। क्षेत्रिय व्यापारमा ज्यादै कमी भएको अवस्थामा खुल्ला व्यापार क्षेत्र भित्र व्यापार बढाउन निक्कै मुस्किल हुने देखिन्छ। विकासोन्मुख देशहरू आर्थिक एकिकरणमा जानाले ति देशहरूको सरकारले प्राप्त गर्ने राजस्वमा भयंकर गिरावट आउन सक्दछ। भन्सारमा व्यापक कटौती हुनाले सरकारलाई श्रोत व्यवस्थापन गर्न निक्कै मुस्किल हुन जाने हुन्छ।

क्षेत्रिय खुल्ला व्यापारबाट फाईदा लिनका लागि निम्न बमोजिमका उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछः–

व्यापार उदारिकरणः–व्यापार उदारिकरण क्रमिक रुपमा गर्नु पर्दछ। विग व्याङ्ग गर्नु हुदैन। तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूको पहिचान गरी सो क्षेत्रमा विस्तारै उदारिकरण गर्नु पर्दछ। उदारिकरण भन्दा पहिले संस्था निर्माण र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकासमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ। ठुला देशहरूले साना देशहरूलाई निर्यातमा सुविधा दिनु पर्दछ।

व्यापार पुर्वाधारः क्षेत्रिय खुल्ला व्यापारबाट फाईदा लिनका लागि सदस्य देशहरूले व्यापारको पुर्वाधारमा उल्लेख्य सुधार गर्नु पर्दछ । खासगरी पुर्वाधारको प्रभवकारितावाट लागत घटाउन सकिने हुन्छ । लागत मितव्ययिताबाट प्रतिस्पर्धात्मकता बढ्दछ। कनेक्टिभिटी बढाउनु पर्दछ। रोड, रेल्वेज, सिप तथा अन्य ढुवानाी संयन्त्रको प्रभावकारी विकासले मात्र क्षेत्रिय खुल्ला व्यापारलाई फाइदा जनक बनाउन सक्दछ ।

वैदेशिक लगानी र प्रविधि हस्तान्तरणः–व्यापार सिर्जन गर्नकालागि उत्पादन बढाउनु पर्दछ। उत्पादन बढाउनकालागि लगानी आवश्यक हुन्छ। विकासोन्मुख देशहरूसँग लगानी कम हुने हुनाले उत्पादन पनि कमी हुन्छ। त्यसका लागि वैदेशिक लगानी भित्र्याउन जरुरी छ । लगानी सँगसँगै प्रविधिको पनि आयात गर्न सकेमा उत्पादनमा उल्लेख्य सुधार भई निर्यात बढ्न जान्छ। त्यसका लागि द्धिपक्षिय लगानी प्रवर्द्धन तथा दोहोरो कर मुक्ती सम्झौताहरू गर्नु पर्दछ।

काउन्टर व्यापार प्रणालीः साना देशहरूले फाईदा लिनका लीगि अर्को देशहरूसँग खरिद विक्री भन्दा पनि काउन्टर व्यापार प्रणाली स्थापना गर्न सकेमा त्यसले बढी फाईदा दिन्छ । खासगरी यस प्रणालीमा वस्तुहरूको साटासाट गरिन्छ। अन्तर निर्भरता बढाउने उपायका रुपमा यसलाई लिईन्छ। यसबाट ट्रान्जिट अर्थतन्त्रको निर्माण हुन्छ।

प्रभावकारी क्षेत्रिय व्यापार संस्थाः–आसियान वा युरोपियन युनियन जस्ता संस्थाहरूले क्षेत्रिय व्यापारलाई नियमन गर्नकालागि उल्लेख्य भुमिका खेलेका छन्। खुल्ला व्यापार प्रणालीमा जाने सोचका साथ स्थापना भएको साˆटाले खासै प्रभावकारिता देखाउन सकेको छैन । त्यसैले क्षेत्रिय खुल्ला व्यापार र आर्थिक एकिकरणलाई प्रभवकारी बनाउनकालागि क्षेत्रिय खुल्ला व्यापार संस्थाहरू प्रभवकारी हुनु आवश्यक छ।

अन्तराष्ट्रिय व्यापार सहजिकरण संस्थाहरूः अन्तरराष्ट्रिय उद्योग वाणिज्यसंघ, integrated border management, connectivity mechanism, क्षेत्रिय निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्रहरूको निर्माण, Joint business councils, व्यापार प्रवर्द्धन केन्दहरूका् सामुहिक संचालन गर्न आवश्यक छ।

भुक्तानी सन्तुलन व्यवस्थापन प्रणालीः–साना तथा सोधनान्तर व्यवस्थामा समस्या भएका मुलुहरूलाई क्षेत्रिय खुल्ला व्यापार प्रणालीमा समाहित गराएमा उनीहरूको भुक्तानी प्रणालीमा गम्भिर संकट आउन सक्दछ। यसबाट आर्थिेक एकिकरणको मार्ग नै विध्वंसात्मकता तर्फ उन्मुख हुन्छ। त्यसैले क्षेत्रिय व्यापार बढोत्तरीका लागि क्षेत्रिय भुक्तानी सन्तुलन व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना गर्नु पर्दछ। जसमा हरेक सदस्य राष्ट्रहरूले संकटग्रस्त मुलुकलाई सहायता प्रदान गर्नु पर्दछ।

क्षेत्रिय बैंकिङ्ग तथा मौद्रिक फेसिलिटिः निर्यातकलाई क्रेडिट सुविधा प्रदान गर्नकालागि क्षेत्रिय स्तरमा बैंकिङ्ग प्रणालीको विकास गर्नु पर्दछ। क्षेत्रयि केन्द्रिय बैंकको स्थापना गर्नु पर्दछ।

बजेटरी सहायताः–खुल्ला व्यापार प्रणालीबाट साना र कम निर्यातक राष्ट्रहरूको राजस्व प्रणालीमा नकारात्मक असर पर्ने भएकाले त्यस्ता देशहरूलाई अन्य निर्यातक राष्ट्रहरूले बजेटरी सहायता गर्ने संयन्त्रको विकास गर्नु पर्दछ। यसबाट वित्तिय सहायता उपलब्ध हुन गाई आर्थिक एकिकरणमा प्रोत्साहन मिल्दछ।

दक्षिण एसियामा आर्थिक एकिकरण प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू

दक्षिण एसिया आफैमा एक जटिल भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक क्षेत्र हो। त्यसैले यो एक हामोजेनियस क्षेत्रको रुपमा रहेको छैन । अर्थात यस क्षेत्रमा विविधता र विषमता ज्यादा छ। व्रिटिश शासनकाल देखि नै फुटाउ र राज गरको नीति बमोजिम यस क्षेत्रलाई सामुहिक परिचानका रुपमा विकास हुन दिईएन। तथापि विश्वव्यापिकरण तथा अन्तराष्ट्रिय आर्थिक तथा वाणिज्यिक क्षेत्रमा आएका परिवर्तनहरूले यस क्षेत्रमा पनि

क्षेत्रिय व्यापारको अवधारणा अगाडि आयो । त्यसैको परिणामस्वरुप १९८० को दशकमा सार्क तथा १९९० को दशकमा साप्टा र २००६ देखि साफ्टाको अवधारणा अगाडि बढ्यो । तर यि सबै क्षेत्रिय एकिकरणका प्रयासहरूले आसियन वा युरोपियन युनियन जस्तो प्रगति हासिल गर्न सकेनन् । त्यसका कारणहरू निम्न बमोजिम छनः

१) शक्तिको असमानतापुर्ण वितरण : दक्षिण एसियामा शक्तिको असमान वितरण छ । भारतको हार्ड तथा सफ्ट शक्ति अरु देशको सामुहिकता भन्दा बढी छ । त्यसैले शक्ति सम्बन्धको असमान संरचनाले गर्दा सबै देशहरूको विचमा राजनीतिक तथा आर्थिक सम्बन्धहरू पनि समानतामा आधारित हुन पाएनन् । भारतको प्राय सबै देशहरूसँग सिमाना जोडिएकोले दुई देशिय सम्बन्धलाई बढी जोड दिदै आएकोले क्षेत्रिय एकिकरण प्रभावकारी हुन सकेन ।

२) साझा एकताको अभावः दक्षिण एसियामा सांस्कृतिक, राजनीतिक, भौगोलिक तथा जातिय रुपमा पनि एकताको अभाव देखिन्छ । नेपाल र माल्दिभ्सको विचमा कुनै प्रकारको समानता पाईदैन । त्यस्तै भुटान र अफगानस्तानको विचमा पनि समानतायुक्त सम्बन्ध पाउन सकिदैन । भारत पनि आफैम विविधतायुक्त छ । भौगोलिक रुपले दक्षिण एसियामा ठुलो विविधता छ । क्षेत्रिय आर्थिक एकिकरणमा विविध समानता आवश्यकत हुन्छ । युरोपमा जातिय समानता छ । विचारधारात्मक समानत छ । दक्षिण पुर्वि एसियामा पनि जातिय समानता र भौगोलिक समानता छ । तर दक्षिण एसियामा समानताको हमेशा अभाव भएकाले उचित आर्थिक एकिकरण हुन सकेको छैन ।

३) द्धिपक्षिय मुद्धाहरूः यस क्षेत्रमा वहुपक्षिय मुद्धाहरू भन्दा पनि द्धि पक्षिय मुद्धाहरू हावि भई रहेका छन् । समन्यव र सहाकार्य भन्दा पनि द्धन्द्धमा आधारित सम्बन्धहरू छन् । भारत र पाकिस्तान जन्मजात शत्रुताको भावमा हुर्किएका छन् । बंगलादेश र पाकिस्तानमा पनि सम्बन्ध राम्रो छैन । त्यस्तै अफगानस्तान र पाकिस्तानको सम्बन्धमा पनि दरार छन् । यि सबै द्धिपक्षिय मामलाहरू हावी हुनाले सार्क र साफ्टाले प्रभावकारी भुमिका निर्वाह गर्न सकेन ।

४) आन्तरिक राजनीतिः दक्षिण एसियाका प्राय देशहरूमा परिवारमा आधारित अनौपचारिक राजनीतिक प्रणाली हावी भएको छ । आधुनिक नवप्रवर्द्धनात्मक शासन र सरकारको अवधारणाको प्रवेश धिमा गतिमा हुदैछ । आन्तरिक राजनीति अस्थिर छ । लोकतन्त्र पनि वयस्क अवस्थामा छैन । दक्षिण एसियामा अधिकांश मुलुकहरूमा लोकतन्त्र नै छैन । लोकतन्त्र भएका भनिएका मुलुकहरूमा पनि Flawed Democracy छ । यसले सरकारलाई अर्को सरकारहरू सँग प्रभवकारी रुपमा हातेमालो गर्न अवरोध गर्दछ ।

५) राष्ट्रवादः आधुनिक राष्ट्रवादको उदय वेष्टफालियन सम्झौतावाट युरोपमा शुरुवात भएको थियो । तर यसको विकृत रुप फासिवादमा देखा पऱ्यो । यसले आफ्नो जातिलाई अरु सबै भन्दा उच्च देखाउने प्रयत्न गर्दछ । दक्षिण एसियामा पनि अतिराष्ट्रवाद हावि भएको छ । हरेक आर्थिक मुद्धालाई राष्ट्रवादसँग जोड्ने गरिन्छ । यस्तो राष्ट्रवादको जगजगीले गर्दा क्षेत्रिय व्यापार एकिकरण हुनमा धेरै कठिनाई भई राखेको छ ।

६) कनेक्टिभिटीः दक्षिण एसियामा क्षेत्रिय परिवहनको पुर्वाधार कमजोर छ । एक देशबाट अर्को देशमा जोड्ने आधुनिक रेल्वे, सडक, एयर वे जस्ता सुविधाहरू सिमित छन् । उदाहरणको लागि नेपालबाट माल्दिभ्स जानकालागि दुवई वा सिंगापुर भएर जानु पर्दछ । सबै देशका आर्थिक केन्द्र र राजधानीहरू एक आपसमा आधुनिक यातायातका साधनहरूवाट जोडिएका छैनन् । त्यसैले पुर्वाधारको अभावमा क्षेत्रिय एकिकरणको अवधारणा केवल दिवा स्वप्न मात्र भएको छ ।

७) आन्तरिक व्यापारको अवस्थाः दक्षिण एसियाका देशहरूको विचमा आन्तरिक व्यापारको अवस्था कमजोर छ। यस क्षेत्रका देशहरूका जयदातर व्यापार वाह्य मुलुकसँग गर्दछन्।

८) क्षेत्रियता भन्दा अन्तर क्षेत्रियता तर्फको मोहः खासगरी भारतले यस क्षेत्रमा भन्दा यस क्षेत्र वाहिरबाट बढी फाईदा देखेको प्रतित हुन्छ। यसले सार्कलाई वेवास्ता गर्दै विविआईएन तथा विमस्टेक जस्ता संस्थाहरू तर्फ बढी लगाव देखाएको छ। त्यस्तै आसियन तर्फ खुल्ला व्यापार सम्झौतालाई बवाढा दिएको छ। ACT EAST नीति बमोजिम उसले दक्षिण पुर्वि एसियालाई आफ्नो अवको व्यापार र रणनीतिक साझेदारको रुपमा लिदै गरेको पछिल्लो अवस्थाले गर्दा यस क्षेत्रमा क्षेत्रिय आर्थिक एकिकरण कमजोर बन्दै गएको छ।

निष्कर्ष

आजको विश्वमा एक देशको समस्या विश्वको समस्या भएको छ भने विश्वव्यापि समस्याहरू प्रत्येक देशको आन्तरिक समस्या भएको छ। यस्तो परिवेशमा आर्थिक समस्याहरू जटिल वन्दै गएका छन्। उपभोक्तावाद, प्रतिस्पर्धा, अन्तराष्ट्रिय सम्बन्धमा नयाँपन, व्यापार अवरोधहरूमा कमी, पुजिवादको विस्तार आदि कारणले गर्दा विश्वव्यापिकरण बढ्दै गएको छ। यसवाट अन्तराष्ट्रिय बहुपक्षिय व्यापार प्रणालीका अतिरिक्त क्षेत्रिय व्यापारमा खुल्लापन पनि आएको छ। उदारवादी सोचको उपजको रुपमा विश्वव्यापिकरण बढ्दै गएको सन्दर्भमा विभिन्न भु क्षेत्रहरूमा क्षेत्रिय खुल्ला व्यापार सम्झौताहरू भएका छन्। कतिपय यस्ता व्यवस्थाहरूले समग्र अर्थतन्त्रलाई फाईदा पुर्‍याएका छन भने कतिपय यस्ता व्यवस्थारु नाममात्रका भएका छन्। दक्षिण एसिया क्षेत्र पनि खुल्ला व्यापार प्रणालीमा जानका लागि प्रयत्नरत छ तर यसका आफ्नै समस्याले गर्दा साफ्टा जस्ता संगठनले प्रभावकारिता हासिल गर्न सकेन। तथापि खुल्ला व्यापार र क्षेत्रियतावादबाट आर्थिक एकिकरण तर्फको यात्रा भने अनन्त सम्म जारी रहने नै छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सुची

Salvatore, D., & Brooker, R. F. (1993). *Managerial economics in a global economy*. New York: McGraw-Hill.

Balsa-Barreiro, J., Li, Y., & Morales, A. (2019). Globalization and the shifting centers of gravity of world's human dynamics: Implications for sustainability. *Journal of Cleaner Production*, *239*, 117923.

Balassa, B. (1976). Types of economic integration. In *Economic integration: worldwide, regional, sectoral* (pp. 17-40). Palgrave Macmillan, London.

Baldwin, R. E., & Venables, A. J. (1995). Regional economic integration. *Handbook of international economics*, *3*, 1597-1644.

Rodrik, D. (2000). How far will international economic integration go?. *Journal of economic perspectives*, *14*(1), 177-186.

Mansfield, E. D., & Solingen, E. (2010). Regionalism. *Annual review of political science*, *13*, 145-163.

Baldwin, R. E. (1997). The causes of regionalism. *World Economy*, *20*(7), 865-888.

मालवस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणालीको आवश्यकता र औचित्य

दीर्घराज मैनाली*

पृष्ठभूमिः

राजस्व अनुसन्धान विभागले राजस्व चुहावट नियन्त्रण तथा विदेशी विनिमय अपचलनको कसुरमा छानविन अनुसन्धान गरि सरकारी वकिलको राय लिई सम्वन्धित अदालतमा विगो असुलउपर एव सजाय गर्न माग दावि लिई मुद्दा दायर गर्दछ। राजस्व चुहावटको कसुरमा उच्च अदालतमा र विदेशी विनिमय अपचलनको कसुरमा जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने कानुनि व्यवस्था रहेको छ।

विभागले आर्थिक अपराधसँग जोडिएका गम्भिर प्रकृतिका राजस्व चुहावटका जोखिमयुक्त क्षेत्रमा अनुसन्धानलाई केन्द्रित गर्दै आएको छ। पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सादचार प्रणालीलाई अवलम्वन गर्दै शुन्य सहनशिलताको नीति अवलम्वन गरेको छ, राजस्व चुहावटका गतिविधीमा संलग्न सवै माथि समान ढंगले अनुसन्धान गर्ने नीति लिएको छ । स्वस्थ व्यवसायिक वातावरणको निर्माण गरि कराधारको विस्तार गर्ने, सवै आर्थिक गतिविधिलाई करको दायरामा ल्याउन सघाउ पुर्याउने कार्य विभागले गर्दछ। विभाग प्रधानमन्त्रि तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय अन्तर्गत आए पश्चात करिव २.५ वर्षको अविधमा ३५ अर्व भन्दा वढिको विगो कायम गरि अदालतमा मुद्दा दायर गरेको अवस्था छ। यसले एकातर्फ छलिएको राजस्व अशुल हुने र त्यसको प्रदर्शनात्मक प्रभाव पारि राजस्व चुहावटका गतिविधि नियन्त्रण भई स्वेच्छिक कर सहभागितामा वृद्धि भएको पाइन्छ। विभागले अनुसन्धानलाई ज्ञान, सूचना र प्रमाणमा आधारित वनाई प्रणालिगत सुधारमा विशेष ध्यान दिएको छ। विभागले आर्थिक वर्ष 2075/076 मा अध्ययन गरि सफ्टवेयर विकाश गरि VCTS -Vehicle & Consignment Tracking System) 2076 श्रवण १ गतेबाट शुरुवात गरेको छ।

उदेश्यः

मालवस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणाली (VCTS)

VCTS को उद्देश्य भनेको व्यवसायिक पारदर्शिता कायम गर्ने, व्यावसायिक स्वस्थ वातावरण निर्माण गर्ने, चोरी पैठारी नियन्त्रण गर्ने र आन्तरिक ओसारपोसारमा प्रयोग भएका विल विजकहरूको प्रणालीमा अभिलेखिकरण गरि कर सहभागिता बढाइ राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने उदेश्यले यो प्रणालीको विकास गरिएको हो ।

यसले पारदर्शी व्यवसायीहरूलाई प्रोत्साहन गर्दछ भने अवैध, अपारदर्शी, छदमभेसी, झुट्टा तथा नक्कली विजकको

* *महानिर्देशक, राजस्व अनुसन्धान विभाग।*

मात्र कारोबार गर्नेहरूलाई निगरानी र नियन्त्रण गर्दछ ।यो प्रणाली सरकारी र निजी दुवै पक्षलाई उपयोगी र महत्वपूर्ण छ।

प्रयोगकर्ता व्यवसायीले मेरो सामान लिएर गाडी हिंड्यो कि हिंडेन ? कहाँ पुग्यो भनेर ट्र्याकिङ्ग गर्न उहाँहरू आफैले पनि सक्नुहुन्छ। यसले आपूर्ति प्रणालीमा सूचना दिन सक्दछ। कहाँबाट के कस्ता कति सामान कहाँ गए भन्ने हेर्न सकिन्छ। बजारमा कुन सामान कति छ ? के अभाव हुँदैछ भन्ने किसिमका सबै जानकारी यसबाट लिन सकिन्छ।

हिजोका दिनमा भन्सारबाट कति आयात भयो भन्न सक्थ्यौ । कुन उद्योगले वर्षमा कति उत्पादन गर्यो भन्न सकिन्थ्यो होला एकिकृत रुपमा सूचना दिन सक्ने अवस्था थिएन । तर, अब हामी कुन महिनामा कति सामान आयो ? हामी सजिलै भन्न सक्छौ । आपूर्ती प्रणालीलाई यसले भरपर्दो र सुनिश्चित बनाउँछ। किनभने सूचना तथ्याङकले हामी ढुक्क हुन्छौ । राजश्व संकलनका लागि सहयोग पुर्याउनेगरी यो प्रणालीको विकाश गरिएकोले यसको प्रयोग गर्दा कुनै पैसा तिर्नुपर्दैन। त्यसकारण यसले निजी, सरकारी दुबै क्षेत्रलाई सहयोग पुर्याउँछ।

पहिले भन्सारबाट एउटा प्रज्ञापनपत्र पास गरि कागज बनाउने र त्यही कागज देखाएर भन्सार बाहिरबाट पटक पटक चोरी पैठारी गर्ने समस्या थियो। जसले एक पटक भन्सार तिरेर पटक पटक नतिरि ल्याउने सम्भावना थियो। यस्तो अवैध चोरी पैठारीलाई नियन्त्रण गर्न यो प्रणालीले सघाउछ।

यो प्रणाली सामान्य खुद्रा व्यापार गर्नेका लागि होइन। सेवा क्षेत्रकाले पनि यसमा प्रवृष्टी गर्नु पर्दैन। व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तु विक्री वितरण तथा ढुवानी गर्नेले मात्र यो प्रणालीमा प्रवृष्टि गर्नु पर्दछ। इम्पोर्टको हकमा भन्सार बिन्दुमा भन्सार एजेन्ट वा मालधनिले, ट्रान्सपोर्ट कम्पनीको हकमा ट्रान्सपोर्ट कम्पनीले, उद्योग, वितरक र थोक विक्रेताले सोझै मालवस्तु विक्री गर्दा यो प्रणालीमा विवरण प्रवृष्टी गर्नु पर्दछ।

त्यति मात्रै होइन, भीसीटीएसले कालोबजारी रोक्न पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। 'अब उपत्यकामा कति चिनी आयो, कति मैदा आयो ? कति चामल आयो भन्ने विवरण तुरुन्तै हेर्न   सकिन्छ। कुन व्यापारीको गोदाममा कति समान थुप्रिएको छ भन्ने कुरा रियल टाइम डाटामा लिन र विश्लेक्षण गर्न सकिन्छ।

VCTS लागु गर्ने नीतिगत तथा कानूनी आधारः

२०७१ सालमै राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, 2052 को दफा १३ग मा वेभमा आधारित अनलाईन ढुवानी साधन अनुगमन प्रणाली लागु गर्ने भन्ने व्यवस्था भएको । दर्ता भएको ढुवानीको साधनलाई एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा मालसामान ओसारपासार गर्नुपूर्व ढुवानी गरिने मालसामानको विवरण वेभमा आधारित केन्द्रिय सूचना प्रणालीमा प्रविष्ट गरेर मात्र ओसारपसार गर्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था थियो। आर्थिक ऐन, 2076 बाट सो व्यवस्थालाई संसोधन गरी एक जिल्लाबाट अर्को जिल्ला भन्नेको सट्टा "एक स्थानबाट अर्को स्थानमा व्यवसायिक प्रयोजनका लागि" भन्ने व्यवस्था कायम गरिएको छ। जसको आधारमा 2076 श्रावण १ गतेबाट व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तु ढुवानी गर्नु पूर्व वेभमा आधारित अनलाईन प्रणाली (VCTS) मा मालवस्तु र ढुवानी साधनको संक्षिप्त विवरण प्रवृष्टि गरेर साथमा VCTS को मेनिफेस्टी वोकेर मात्र ढुवानी गर्न पाइने व्यवस्था गरिएको छ।

उद्योग बाणिज्य महासंघ, नेपाल चेम्बर अफ कमर्श र नेपाल उद्योग परिसंघ लगायतका सबै संस्थाहरूले त्यतिबेला नै यो प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ भनि माग गरेका थिए। ढुवानी व्यवसायी महासंघको भने यसमा पूर्ण समर्थन थियो। द्ग्ठट श्रावण १ गतेबाट कार्यान्वयनमा ल्याए पश्चात केही पक्षबाट आंशिक विरोध समेत भएको थियो।

राजस्व चुहवाटलाई नियन्त्रण गरी वैध व्यापारलाई सहज बनाउन यो सिस्टम ल्याइएको । यसबाट चुहावटको सम्भावना न्यून हुने छ। स्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई प्रवर्धन गर्ने छ, करको दायरा विस्तार गरि इमान्दार व्यवसायीलाई व्यवसाय गर्ने अनुकुल वातावरण निर्माण हुने छ भन्ने आस्वस्त भए पछि क्रमश विरोधको स्वर हराएको थियो । साथै निजीक्षेत्र र विभागको संयोजनमा सहजिकरण समिति वनेको थियो ।

विगतमा राजस्व अनुसन्धान विभागका चेकपोष्टमा विलविजकको प्रति पेश गर्नु पर्दथियो ।यसबाट एकातिर व्यवसायीलाई प्रत्येक पोष्टमा कागजपत्र देखाउनु पर्ने पेश गर्नु पर्ने झन्जट हटाएको छ भने अर्कोतिर ति सवै चेकपोष्ट हटाई माल सामानको निर्वाध रुपमा ढुवानी आवागमनलाई सुनिश्चित वनाएको छ ।

Vehicle & Consignment Tracking System (मालवस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणाली) भनेको के हो ?

- व्यवसायिक प्रयोजनका (B to B) माल वस्तुरसामान ढुवानी गर्दा राजस्व अनुसन्धान विभागले विकाश गरेको VCTS को software मा Web Based Entry गर्ने System हो ।
- एक स्थानबाट अर्को स्थानसम्म व्यावसायिक प्रयोजनका मालवस्तु ढुवानी गर्दा मालसामान तथा ढुवानी साधनको संक्षिप्त विवरण Entry गर्नु पर्छ ।
- VCTS मा ढुवानी कम्पनी, आयात कर्ता र थोक वितरकले व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तु ओसार-पसार गर्नुपूर्व वेभमा आधारित विभागको केन्द्रिय सूचना प्रणालीमा प्रविष्टी गरेर मात्र ओसार-पसार गर्नुपर्ने नयाँ सफ्टवेयर हो ।
- यस सम्वन्धी कानुनी व्यवस्था राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, 2052 को दफा १३ग मा २०७१ सालदेखि नै गरिएको थियो। यसमा आर्थिक ऐन 2076 बाट संसोधन गरी लागु गरिएको हो ।
- आ.व. 2076/077 को वजेट वक्तव्यमा यो प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था भएको थियो ।
- यो प्रणाली लागु गर्न नेपाल सरकारको निर्णय गरि राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था छ । जस अनुसार नेपाल राजपत्रमा मिति 2076-03-23 गते 2076-04-01 देखि VCTS लागु गर्ने गरी सूचना प्रकाशन भए पछि यो प्रणाली कार्यान्वयनमा आएको हो।
- VCTS प्रणालिलाई कार्यान्वयन गर्न अनुगमन नियमन गर्ने, प्रणाली पालना नगर्नमाथि दवाव सिर्जना गर्न, पालना गर्न लगाउन प्रवर्धनात्मक रणनीतिको साथै दण्डात्मक रणनीति पनि अख्तियार गरिएको छ । VCTS नगर्नेलाई जरिवाना गर्ने कानुनी अधिकार महानिर्देशक, राजस्व अनुसन्धान विभागलाई मात्र भएकोले विना कारण दण्ड जरिवाना हुन्छ भन्ने भ्रम राख्नु पर्दैन ।

यस प्रणालीमा कस–कसले entry गर्नु पर्छ ?

- व्यावसायिक प्रयोजनका मालवस्तु विक्री गरि ढुवानी गर्ने व्यवसायीहरूले,
- आयातरनिर्यातको हकमा भन्सारमा भन्सार प्रज्ञापन पत्र भरि मालवस्तु जाँचपास गर्ने भन्सार एजेण्ट वा आयातकर्ताले भन्सार गेटबाट वाहिर निस्कनु भन्दा पहिला,
- मालवस्तुहरू उत्पादन गरी सोझै डिलर वा थोक विक्रेतालाई विक्री गरी ढुवानी गरि पठाउने उद्योगले,
- मालवस्तु विक्री गरि सोझै क्रेतासम्म ढुवानी गरि पठाउने थोक विक्रेता वा वितरकले,
- मालवस्तु ढुवानी गर्ने ढुवानी व्यवसायीले,
- आयातकर्ता वा उत्पादक उद्योग वा थोक विक्रेता वा डिलरले ढुवानी व्यवसायी (Transport Company)

मार्फत मालवस्तु ढुवानी गर्दा ख्ऋत्व प्रवृष्टि गर्ने दायित्व ढुवानी व्यवसायीको हुने व्यवस्था छ।

यस प्रणालीमा कसले entry गर्नु पर्दैन ?

Vehicle and Consignment Tracking System मा सवै व्यवसायीले प्रवृष्टि र प्रयोग गर्नु पर्दैन । शुरुका दिनमा त्यसमा भ्रम सिर्जना र पैदा गर्ने प्रयत्न भएको पाइन्छ। विभागले वुदागत रुपमा कसले उपयोग गर्नु पर्दछ भन्न् विषयमा स्पष्ट पारेको छ। त्यसको साथै प्रयोग गर्नु नपर्ने अवस्था पनि स्पष्ट पारिएको छ। व्यवासयिक प्रयोजनका मालवस्तु विक्री विरतरण र ढुवानी गर्नेले मात्र प्रवृष्टि गर्नु पर्दछ। निम्न अवस्थामा VCTS मा प्रवृष्टि गर्नु पर्दैन।

- उपभोक्तालाई मात्र मालवस्तु विक्रि गर्ने खुद्रा विक्रेता, खुद्रा तहको मात्र विक्रि कारोवार गर्नेले यस प्रणालीको प्रयोग गर्नु पर्दैन तर थोक र खुद्रा दुवै कारोवार गर्नेले थोक विक्रिको अनिवार्य प्रवृष्टि गर्नु पर्दछ।
- ट्रान्सपोर्ट मार्फत सामान पठाउने व्यवसायीले त्यस्ता विजकको प्रवृष्टि गर्नु पर्दैन, विक्रेताले ट्रान्सपोर्ट कम्पनीसम्म विल विजकसाथ सामान पठाए हुन्छ।
- ट्रक धनि, चालक तथा ढुवानी मजदुरको मालवस्तु विक्रीमा संलग्नता नहुने हुँदा प्रयोग गर्नु पर्दैन।
- कृषि उपज विक्रि गर्ने कृषकहरूले प्रवृष्टि गर्नु पर्दैन,
- इन्टरनेट सेवा नपुगेका दुर्गम क्षेत्रका व्यवसायीहरूले प्रवृष्टि गर्नु पर्दैन VCTS Web based Online System भएकोले इन्टरनेट नपुगेको दुर्गम स्थानका व्यवसायीले प्रयोग गर्नु पर्दैन।
- मालवस्तुका खरिदकर्ताहरू।
- यो प्रणाली प्रयोगका लागि अनुमति लिनु पर्छ ?
- कुनै निकायको स्वीकृति वा अनुमति लिनु पर्दैन,
- कुनै राजस्व वा दस्तुर बुझाउनु पर्दैन,
- सामान्य सूचनाहरू प्रविष्टि गरेर स्वयम प्रयोगकर्ताले आफै User ID र Password बनाउन सकिन्छ,
- 24 औं घण्टा जुनसुकै समयमा Web मा entry गरेर सामान ढुवानी गर्न सकिन्छ।
- यस प्रणालीबाट के-के फाइदा हुन्छ ?
- User Friendly भएकोले सबैले प्रयोग गर्न सक्ने। प्रयोग गर्न कसैको स्वीकृति र अनुमति चाहिदैन।
- समय र लागत वचत भई व्यवसायको Doing Business Cost घटने। विगतमा मालवस्तु ढुवानी गर्दा विल विजकको प्रति विभिन्न स्थानमा वुझाउनु पर्दथ्यो। चलान आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा वुझाउनु पर्दथ्यो तर यो प्रणालि लागु भए पछि सवै झन्झटबाट व्यवसायी मुक्त भएका छन। जसले गर्दा व्यवसायीको समयको वचत भएको छ भने खर्च घटेको छ।
- आन्तरिक ओसार पसार निर्वाध रुपमा गर्न पाइन्छ।
- राजस्व अनुसन्धानका चेकपोष्टहरू हटाइएकोछ।
- विलविजकको Copy वुझाउने झन्झटबाट व्यवसायी मुक्त भएका छन।
- ट्रान्सपोर्ट कम्पनीको Manifesto System बाटै Generate हुने भएकोले विश्वासिलोपना वढेको छ। ढुवानी व्यवसायलाई सजिलो भएको छ।
- यो System मा गाडी नं. र ड्राइभरको नाम एक पटक Entry गरिसकेपछि पटक-पटक Entry गरिरहनु नपर्ने।
- तथ्याङक र सूचनामा सवै प्रयोगकर्ताको पहुँच वढने।

- चलानबाट मालवस्तु ओसार पसार गर्दा आ.रा.का. मा चलान वुझाउनु नपर्ने ।
- कार्यालय विदाको दिन पनि विना रोकटोक चलानबाट ढुवानी गर्न सकिने ।
- वीच बाटोमा हुने अवैध गतिविधिबाट व्यवसायीको सुरक्षा हुने ।
- धेरै विवरण Drop-down को रुपमा राखिएकोले भर्न सजिलो र टाइप कम गर्नुपर्ने,
- ढुवानी साधन माल सामान वोकी हिंड्नु अगाडि नै विवरण Entry गरेर राख्न सकिने,
- बिचमा सामान झार्ने कुरा शुरुमा नै जनाउन सकिने, सोही ढुवानि साधनमा वीचबाट सामान थप्न गर्न पनि सकिने ।
- मालधनीले Entry गरेर पठाएको आफ्नो मालवस्तुको मात्र जिम्मेवारी वहन गरे पुग्ने ।
- Online प्रणालिमा विवरण प्रवृष्टि Real time मा हुने हुँदा विवादहरूको समाधान गर्न सहयोगी हुने जस्तै विमा दावी, क्षती दुर्घटना आदी ।
- आ.रा.का. को ITS को Registration प्रणालीमा आवद्ध भएकोले विवरण भर्न सजिलो र विश्वासिलो हुने । झुट्टा नक्कली PAN प्रवृष्टि हुन नसक्ने ।
- वैद्य व्यापारलाई सहजीकरण भई अवैध कारोवारमा निगरानी गर्न सहज हुने ।
- ढुवानी गरेको सामानको अवस्था-वाटोमा (Destination मा पुगेको आदी) वारेमा जानकारी हुने ।
- प्रयोगकर्ताले आफ्नो अभिलेख हेर्न र सूचना प्रयोग गर्न सकिने ।
- स्वस्थ व्यवसायिक प्रतिस्पर्धालाई प्रवर्धन हुनका साथै कराधार विस्तार हुने ।
- कर सहभागिता वढ्ने र यसमा शंकलन भएको सूचनाको वहुपयोग गर्न सकिने ।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण हुने ।

यस प्रणालीको आवश्यकता किन पऱ्यो ?

- व्यवसायिक कारोवारलाई पारदर्शि बनाई स्वस्थ प्रतिस्पर्धाका लागि,
- कानूनको कार्यन्वयनका लागि,
- व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तुको आर्थिक कारोवारको अभिलेख व्यवस्थापन र उपयोगका लागि,
- व्यापार सहजिकरण गरी लगानी प्रवर्धनका लागि,
- व्यवसाय र ढुवानीमा लागत घटाउनका लागि,
- स्वेच्छिक कर सहभागिता वढाई करको दायरा विस्तार गर्न ।
- आर्थिक कारोवारलाई पारदर्शि र भरपर्दो वनाउन,
- तथ्याङ्क सूचना प्रणालीको विकास र उपयोग गर्न,
- आपूर्ति व्यवस्था र अनुगमन गर्न सहज बनाउन,
- झूट्टा तथा नक्कली विजक र छदम कारोवारमाथि नियन्त्रण गर्न,
- अनावश्यक दुःख दिने नियतका उजुरीबाट व्यवसायीको सुरक्षा गर्न,
- स्वेच्छिक कर सहभागिता वढाई कर परिक्षण अनुसन्धानलाई भरपर्दो र विश्वासनीय बनाई राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न ।

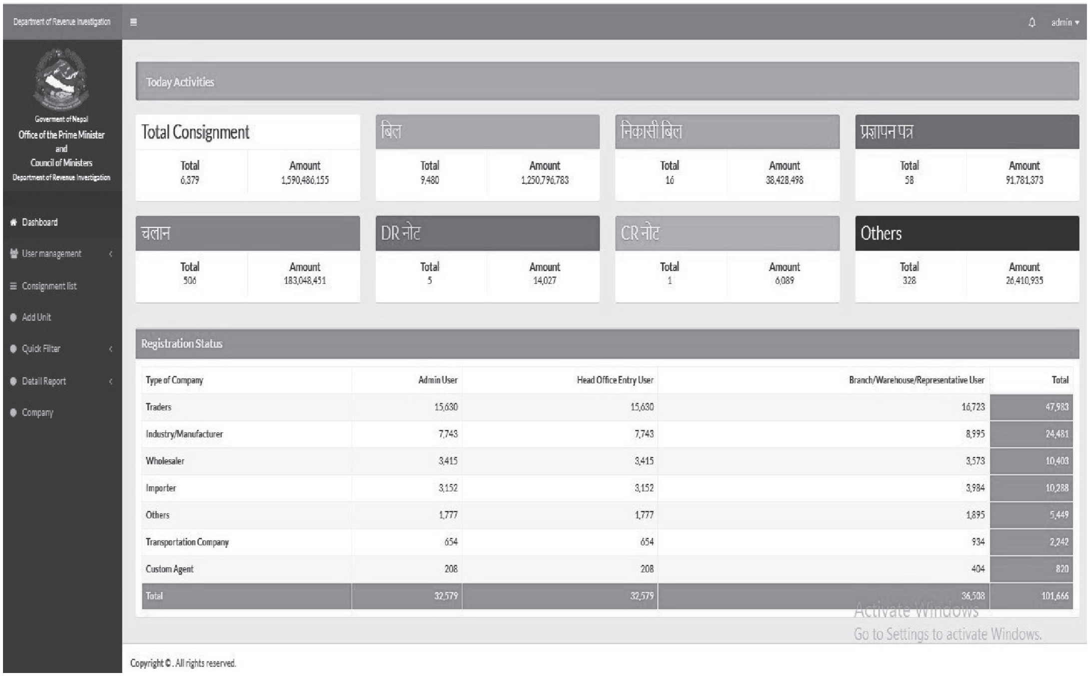

VCTS बाट प्रिन्ट हुने QR Code सहितको मेनुफेस्टोको

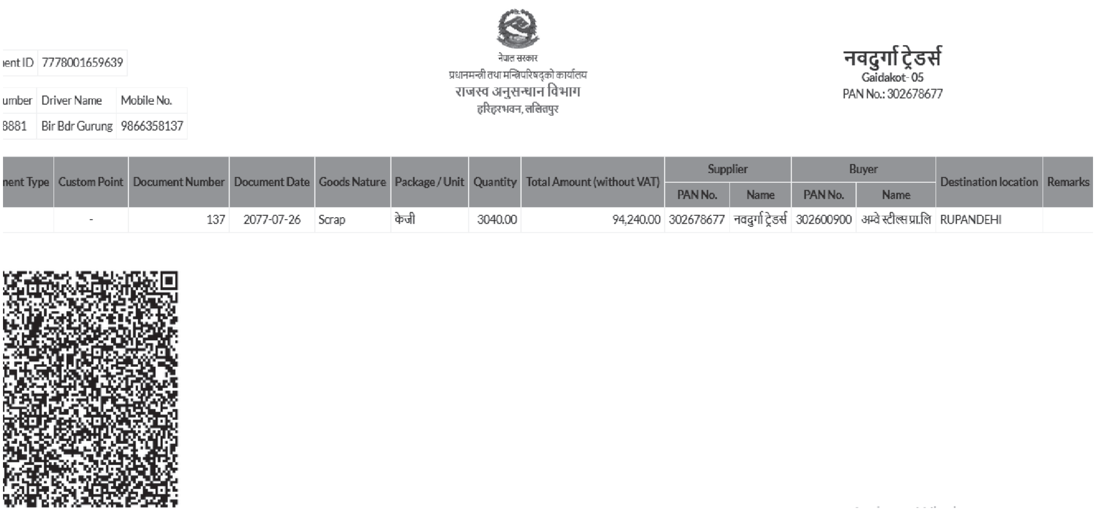

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
राजस्व अनुसन्धान विभाग
हरिहरभवन, ललितपुर

नवदुर्गा ट्रेडर्स
Gaidakot- 05
PAN No.: 302678677

ent ID	7778001659639

umber	Driver Name	Mobile No.
8881	Bir Bdr Gurung	9866358137

ent Type	Custom Point	Document Number	Document Date	Goods Nature	Package / Unit	Quantity	Total Amount (without VAT)	Supplier		Buyer		Destination location	Remarks
								PAN No.	Name	PAN No.	Name		
	-	137	2077-07-26	Scrap	केजी	3040.00	94,240.00	302678677	नवदुर्गा ट्रेडर्स	302600900	अम्वे स्टील्स प्रा.लि	RUPANDEHI	

VCTS को प्रयोगको हालको अवस्था

सि.नं.	विवरण	२०७७ असार मसन्त सम्म	आ व ०७७।०७८ को प्रथम चौमासिकमा	२०७७ मंसिर मसान्त
१	प्रयोगकर्ता (USER)	८८,०००	११,३७०	९९,३७०
२	विल	७३,०२,२४६	३७,३७,८२२	१,१०,४०,०६८
३	प्रज्ञापन पत्र	३,६२,३८५	१,७४,८५२	५,३७,२३७
४	चलान	३,६९,१२१	१,४०,१७५	५,०९,२९६
५	कारोवार रकम रु लाखमा	२१,७३,९७,६०	१०,०५,९१,६३	३१,७९,८९,२३

मालवस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणाली (VCTS) ३६५ दिन २४ सै घण्टा संचालित हुन्छा यसमा भएका तथ्याङ्क सूचनाको भरपर्दो सुरक्षा व्यवस्था अपनाईएको छ। Software निर्माण र विकाशमा शुरुमा १० लाख मात्र खर्च गरिएको थियो । प्रणालीको सपोर्ट, अनुगमन र निरन्तर संचालनको लागि वार्षिक २५ लाख जित खर्च गरिएको छ। हालसम्म १ लाख भन्दा वढी प्रयोगकर्ता छन भने १ करोड १० लाख भन्दा वढी विजक प्रणालीमा प्रवृष्ट भएको छ।

मालवस्तु ओसार पसारमा प्रयोग हुने चलान ५ लाख १० हजार भन्दा वढी प्रवृष्ट भएको छ । हालससम्म अप्रशोधित ३२ खर्व भन्दा वढिको कारोवार रेकर्ड गरिएको छ। विभाग र कार्यालयले यो प्रणालीको प्रयोग भए नभएको स्थलगत रुपमानै चेक जाँच गर्ने गरिएको छ। जसमा यसको प्रयोग नगर्नेहरूलाई हालसम्म ३ करोड भन्दा वढी जरिवाना गरि सकिएको छ। VCTS कै आधारमा अनुसन्धान गरि करोडौं विगो कामय गरि मुद्धा दायर गरि सकिएको छ।

VCTS प्रणालीमा प्रज्ञापनपत्र, विजक, चलान, ढुवानी साधन नम्बर, सवारी चालकको मोवाइल नम्बर प्रविष्ट गर्नु पर्दछ। प्रज्ञापनपत्र, विल, चलान, विजकको मिति, विजक नं. मालवस्तुको प्रकृति, मू.अ.कर वाहेकको मूल्य, विक्रेता र क्रेताको स्थायी लेखा नम्बर, मालवस्तु कहाँबाट कहासम्म जाने संक्षिप्त विवरण भर्नु पर्दछ। यसबाट Bill wise matching गर्ने अवधारणा अपनाइएको छ । प्रणालीमा विवरण प्रविषटि गरेर लक गरेपछि QR Code सहितको घोषणापत्र प्रिन्ट हुन्छ। सक्कल कागजात र VCTS घोषणा पत्र साथमा बोकी हिंड्नु पर्दछ। उक्त मालवस्तु कहाँ पुग्ने हो त्याहाँ पुगेपछि End delivery जनाउनु पर्दछ अनि मात्र सो ढुवानी साधन नं. अर्को मालवस्तु ढुवानी गर्न प्रणालीमा प्रविष्ट गर्न सकिन्छ। १ नं विजक प्रविषटि गरेपछी वा प्रज्ञापनपत्र वा चलना नं. एक पटक प्रविष्ट गरेपछि पुनः सोही नं. उक्त करदाताले प्रविष्ट गर्न खोजे VCTS ले लिदैन। VCTS मा प्रविषटि गरेको विवरण लक गरिसके पछि Delete, edit, modify गर्न नपाउने व्यवस्था छ।

आन्तरिक राजस्व विभागको ITS मा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका करदाताको मासिक खरिद विक्रिको विवरणसम्म लिने व्यवस्था छ। तर VCTS मा VAT लाग्ने वा नलाग्ने सवै व्यवसायिक प्रयोजनका लागि विक्रि हुने मालवस्तुको सूचना तथ्यांक संकलन गरेको छ। दाल, चालम, धान, गहुँ जस्ता मू.अ.कर नलाग्ने वस्तुको कारोवारको अभिलेख भई कराधार विस्तार भएको छ।

VCTS लाई अझ थप प्रभावकारी बनाउन यसको अनुगमन र यस प्रणालीमा संग्रह भएका सूचनाको भरपर्दो सुरक्षा र स्वचालित उपयोगको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ। राजस्व अनुसन्धान विभागले कार्यान्वयनमा ल्याएको VCTS प्रणालीले भन्सार प्रशासन र आन्तरिक राजस्व प्रशासनको कार्यसंचालन निपूर्णता (Operational Efficiency)

बढाउन थप मद्दत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। आन्तरिक राजस्व विभागले शुरु गरेको CBMS (Central Billing Management System)/VCTS को अध्ययन गरी व्यवसायिक मालवस्तुको सूचना VCTS मा हुने भएकोले CBMS सेवा क्षेत्र र खुद्रा व्यवसायको अभिलेख व्यवस्थापनमा केन्द्रित गर्नु आवश्यक छ। एकै प्रकारको सूचना २ पटक दिनुपर्ने झन्झटबाट करदातालाई मुक्त गर्न सकेमा सोको सकारात्मक सन्देश प्रभावह हुने देखिन्छ। यो प्रणालीले भन्सार राजस्व चुहावटमा भन्दा अझ बढि आन्तरिक राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा असाध्य महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दै गएको छ। VCTS को आगामी दिनमा अनिवार्य पालना गराउन मूल्य अभिवृद्धि कर कट्टी र खर्च दावीमा आवद्ध गर्न सकेमा यसले अझ थप प्रभावकारिता ल्याउने छ। त्यसमा कर प्रशासन र व्यवसायिक संघसंस्था बीच थप छलफल गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यसको लागि आन्तरिक राजस्व प्रशारन र अर्थ मन्त्रालयले विशेष पहल लिनुपर्ने देखिन्छ। अहिलेकै अवस्थामा पनि वार्षिक अरवौं थप राजस्व परिचालन गर्न VCTS सफल भएको छ। राजस्व संकलन व्यवस्थापन गर्ने निकाय र राजस्व अनुसन्धान विभाग बीच सूचनाको स्वचालित रुपमा आदान प्रदान हुने पद्धतिको विकास गर्न सकेमा राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा थप प्रभावकारीता आउने छ।

नेपालको औद्योगिक क्षेत्रमा कोभिड-१९ को प्रभावः संक्षिप्त लेखाजोखा

डा. नारायण रेग्मी*

सारांश

कोभिड -१९ महामारीको प्रभावबाट विश्व समुदायका अत्यन्त प्रभावित बनेको छ । जनस्वास्थ्य संकटका रूपमा देखा परेको महामारीले अन्ततः मानवीय जीवनका सबै क्षेत्रमा गहिरो प्रभाव पारेको छ । विश्वका धेरै देशहरूमा धन र जन दुवैको उल्लेख्य क्षति भएको छ र मानिसको मनोविज्ञानमा समेत नकारात्मक असर पुगेको देखिन्छ।विश्वभर आर्थिक कृयाककलाप संकुचित भएका छन्, वित्तीय संकटका कारण औद्योगिक व्यवसायको संचालन र उत्पादन क्षमतामा भारी गिरावट आएको छ।उल्लिखित सन्दर्भमा यस आलेखमा सम्वन्धित क्षेत्रका अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदनका साथै नीतिगत प्रावधानको पुनरावलोकनको विधि प्रयोग गरी कोभिड-१९ महामारीले नेपालको उद्योग क्षेत्रमा पारेको प्रभावको विश्लेषण गरिएको छ।

१) **पृष्ठभूमी**

सन् २०१९ को डिसेम्वरमा महिनामा चीनको वुहान प्रान्तमा कोभिड - १९ पहिलो पटक देखा परेको थियो।विस्तारै यो युरोप, अमेरिका हुँदै विश्वभर फैलियो।फैलावट र दायरा वढेर नियन्त्रण भन्दा वाहिर गए पछि जनस्वास्थ्यका दृष्टिकोणले विश्व स्वास्थ्य संगठनले ११ मार्च २०२० मा यसलाई "विश्व महामारी" का रूपमा घोषणा गरेको थियो ।आधुनिक चिकित्सा प्रणालीको सुदृढ व्यवस्था भएका विश्वका शक्ति राष्ट्रहरूलाई समेत यस महामारीको नियन्त्रण गर्न कठिन भएको छ।विश्व समुदायले महामारी नियन्त्रणका लागि गरेको अनेक प्रयासका वावजुद यो महामारीबाट संसारका प्रायः सबै देशहरू प्रभावित भएका छन्।विश्वभर यो महामारी एउटा विकराल समस्या र मानवीय सन्त्रासका रूपमा फैलिएको छ र यसका कारण बहुआयामिक प्रभावहरू देखा पर्न थालेका छन् ।

कोभिड - १९ महामारीको एक वर्ष (डिसेम्वर २०१९ देखि नोभेम्वर २०२०) पुगेको छ । यस अवधिमा विश्वका २१८ वटा देशहरू यो महामारीबाट प्रभावित बनेका छन्।एक वर्षमा विश्वभर ६ करोड ३७ लाख मानिसहरू कोभिडबाट संक्रमित भएका छन्।जसमध्ये १४ लाख ७७ हजार मानिसहरूको मृत्यु भएको छ।संक्रमितको संख्याका आधारमा संयुक्त राज्य अमेरिका अति प्रभावित मुलुक बनेको छ जहाँ १ करोड २७ लाख ८० हजार मानिसहरू संक्रमित भएका छन् ।कतिपय मुलुकमा कोभिड-१९ को दोस्रो लहर फैलिरहेकोले संक्रमित र मृत्यु हुनेको वृद्धिदर अझैं वढ्ने निश्चित प्रायः छ ।

** सहसचिव, नेपाल सरकार ।*

मानव जगतकै संकटका रूपमा देखा परेको कोभिड-१९ महामारीले जनस्वास्थ्यका क्षेत्रमा मात्र नभई मानव विकासका सबै क्षेत्रमा संकटको सृजना गरेको छासंयुक्त राष्ट्र संघले कोभिड महामारीबाट सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रका सवै अवयवहरू प्रत्यक्ष्य वा अप्रत्यक्ष्य रूपमा प्रभावित भएका कारण विश्वभर गरिवी र असमानताको दर वद्धन भएकोले सवैलाई सतर्क हुन अनुरोध गरेको छ। विश्वको आर्थिक प्रणाली कोभिडका कारण अति प्रभावित बनेको छ जसका कारण विश्वभर आर्थिक मन्दि आउने सम्भावना प्रवल रहेको छ।

उल्लिखित पृष्ठभुमीमा कोभिड-१९ का कारण नेपाली अर्थतन्त्रमा परेको प्रभाव खास गरी नेपालको उद्योग क्षेत्रले सामना गर्नु परेका चुनौती र समस्याका विषयमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ। कोभिड-१९ ले उद्योग क्षेत्रमा पार्ने प्रभावको प्रारम्भिक आँकलन र लेखाजोखा गरी औद्योगिक क्षेत्रलाई पुरानै अवस्थामा ल्याउन अपनाउनु पर्ने नीतिगत सुधारका उपाय पहिल्याउनु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ। यस आलेखमा सम्वन्धित क्षेत्रका अनुसन्धानात्मक लेख र नीतिगत प्रावधानहरूको पुनरावलोकन तथा विश्लेषणका माध्यमबाट प्राप्त तथ्य र जानकारीहरूलाई विश्लेणात्मक विधिको प्रयोग गरी प्रस्तुतीकरण गरिएको छ।

२) **कोभिड-१९ पश्चातको विश्व अर्थतन्त्र र उद्योग क्षेत्र**

कोभिड-१९ पत्ता लागेको समयमा यसले महामारीको रूप लिन सक्छ भन्ने आँकलन गरिएको थिएन।यसलाई स्थानीय स्वास्थ्य संकटका रूपमा लिई सोहि अनुसारको उपचार पद्धति अपनाईयो।तर मानिसको विश्वब्यापी आवतजावतसँगै यो रोग अन्य देशहरूमा पनि सर्न पुग्यो।जब यसको प्रभावको तीब्रता बढ्यो तब स्वास्थ्य संकट पनि फैलिंदै गयो।फलस्वरूप अधिकांश मुलकले यसको नियन्त्रण लागि प्रारम्भिक नीति प्रतिकृयाका रूपमा स्वास्थ्य संकटकालको घोषणा गरे।मानिसलाई घरमै बस्न भनियो।उद्योग, कलकारखाना, होटल, रेस्टुरेन्ट, शैक्षिक संस्थाहरू, मनोरन्जन स्थल, खेलकुद लगायतका क्षेत्रहरू बन्द गरिए। मानिसलाई भेला हुन र आवागमन गर्न प्रतिवन्ध लगाईयो। कोभिड-१९ को नियन्त्रणका लागि अपनाईएका यस्ता उपायहरूले आर्थिक कृयाकलापहरू प्रत्यक्ष्य प्रभावित भए र विश्वकै आर्थिक प्रणाली प्रभावित बन्न पुग्यो।महामारीका कारण सृजना भएको स्वास्थ्य संकटले विश्व समुदायकै विश्वास र मूल्य प्रणालीमा समेत गहिरो प्रभाव पारेको अवस्था छ।

कोभिड-१९ को प्रभाव सन् १९३० को मन्दि र सन् २००८-२००९ को विश्व आर्थिक संकट भन्दा पनि ठूलो रहने प्रक्षेपण गरिएको छ।अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०२० मा विश्व अर्थतन्त्रको वृद्धि ३ प्रतिशतमा खुम्चिने आँकलन गरेको छ भने विश्व वैंकले विश्व अर्थतन्त्र २.१ देखि ३.९ प्रतिशतले घट्ने अनुमान गरेको छ।विश्वका गरिव र कम विकसित मुलुकहरू अर्थतन्त्रको यस्तो अवस्थाले वढी प्रभावित हुने देखिन्छ। विश्व अर्थतन्त्रमा कोभिड-१९ को नकारात्मक प्रभाव परेको छ।विश्वका ठूला अर्थतन्त्रमा ३ प्रतिशत सम्म गिरावट आउने आँकलन गरिएको छ भने उपभोगकर्ताको आम्दानिमा हुने ह्रासले उपभोगको दरमा न्यूनिकरण हुने र यसले वस्तु तथा सेवाको मागमा गिरावट ल्याउने अनुमान गरिएको छ। अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०२० मा विश्व अर्थतन्त्र ४.९ प्रतिशतले संकुचन हुने प्रक्षेपण गरेको छ।

कोभिड-१९ महामारीका कारण वैदेशिक लगानी पनि अत्यन्त प्रभावित बनेको छ।वैदेशिक लगानीको क्षेत्रमा नाटकीय रूपमा गिरावट आएको छ र सन् २०२० मा ४० प्रतिशतले वैदेशिक लगानी घट्ने प्रक्षेपण गरिएको छ।महामारीकै कारण सन् २०२१ मा थप ५ देखि १० प्रतिशतले गिरावट आउने र महामारी नियन्त्रणका प्रयासले सार्थकता पाएको अवस्थामा सन् २०२२ देखि मात्र वैदेशिक लगानीको क्षेत्र सामान्य अवस्थामा आउन सक्ने अनुमान गरिएको छ।अर्थतन्त्रको यस्तो गतिशिलताले आर्थिक कृयाकलाप र आर्थिक परिसूचकहरू प्रत्यक्ष्य

रूपमा प्रभावित भएका छन्।विश्व अर्थतन्त्रको न्यून वृद्धि र वैदेशिक लगानीमा हुने भारी गिरावटले उद्योग क्षेत्र नराम्ररी प्रभावित हुने देखिन्छ।

"सामाजिक दुरी" को नीति र अन्तर्राष्ट्रिय आवागमनका भएको अवरोधले उद्योगका अन्य क्षेत्रहरू मध्ये पर्यटन उद्योग अत्याधिक प्रभावित बनेको छ। हवाई उद्योग एक्लैले २०० विलियन अमेरिकी डलर घाटामा व्यहोर्नु परेको छ। त्यसैगरी होटेल, रेष्टुरेन्ट र पर्यटन क्षेत्रले ठूलो आर्थिक नोक्सानी भएको छायस क्षेत्रमा विश्वभर २४.३ मिलियन मानिसहरूले रोजगारी गुमाएका छन् भने १५० बिलियन अमेरिकी डलर आर्थिक घाटा भएको अनुमान गरिएको छ। शैक्षिक क्षेत्र पनि अत्यन्त प्रभावित बनेको छाउच्च शिक्षासँग सम्वन्धित उद्योग र व्यवसायले ६०० विलियन अमेरिकी डलर भन्दा वढी क्षति व्यहोरेको अनुमान छ।

अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय खेलकुद कार्यक्रमहरू स्थगित भएका कारण खेलकुद उद्योग धरासायी बनेको छाअन्तर्राष्ट्रिय वजारमा तेलको मागमा आएको भारी गिरावटले तेलमा आधारित मुलुकको राष्ट्रिय आम्दानी घटेको छ। पूँजी वजार र मनोरन्जन उद्योगले मात्रै ५ विलियन अमेरिकी डलर गुमाएको आँकलन गरिएको छामानिसहरूको आय र उपभोग क्षमतामा आएको ह्रासले वस्तु र सेवाको उत्पादन गर्ने उत्पादनमूलक उद्योगहरू समेत अत्यन्त प्रभावित बनेका छन्।लघु, घरेलु र साना उद्योगहरूको संचालन क्षमतामा आएको ह्रासले वन्द हुने अवस्थामा पुगेका छन्। निजी क्षेत्रका वैंकहरूको ऋण प्रवाह समेत प्रभावित भएको छ।

कोभिड-१९ का कारण एशियन अर्थतन्त्रमा पनि नकारात्मक प्रभाव परेको छाविश्वकै उदाउँदो अर्थतन्त्रका रूपमा परिचित एशियन अर्थतन्त्र मुख्य गरी तिन प्रकारले प्रभावित बनेको अध्ययनले देखाएको छः १) विश्व आर्थिक कृयाकलाप आएको गिरावटले निर्यात घटेको छ २) अन्तर्राष्ट्रिय यातायात र आवागमनमा लगाईएको अवरोधका कारण वस्तु र सेवाको माग घटेको छ र, ३) मानिसहरूको अवागमनमा निषेध र व्यापारमा आएको संकुचनले आन्तरिक उपभोग पनि घटेको छ। विश्व आर्थिको संरचनामा परेको यस्तो प्रभावले आर्थिक उत्पादन र उत्पादकत्व मा ह्रास आएको छामानिसको उत्पादन र उपभोग प्रणाली प्रभावित बनेको छामाग र आपूर्तिको शृंखला नराम्ररी प्रभावित बनेको छाविश्वका अधिकांश देशहरूको आर्थिक संरचना कमजोर बनेका छन्। विश्वका ८० भन्दा वढी देशले अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषसँग आर्थिक सहयोगका लागी अनुरोध गरेका छन्।

३) नेपालको सन्दर्भ

क) कोभिड–१९ पश्चातको अर्थतन्त्र

छिमेकी मुलुक चीनमा देखा परेको कोभिड-१९ को संक्रमण युरोप हुँदै अमेरिकामा विस्तार भईरहँदा नेपालमा यसको संक्रमण हुने जोखिम उच्च रहेको अनुमान गर्दै नेपाल सरकारले विशेष सतर्कता र साबधानी अपनाएको थियो।जनस्वास्थ्य सुरक्षाका सवै उपायहरू अपनाउँदै नेपाल सरकारले कोभिड-१९ को संक्रमणबाट नागरिकहरूलाई जोगाउन गरेका प्रयासका वावजुद यसको प्रकोपबाट नेपाल अछुतो रहन सकेन। नेपालमा कोभिड-१९ पहिलो पटक २४ जनवरी २०२० मा देखा परेको हो। त्यो वेला देखी नोभेम्वर महिनाको अन्त्य सम्म २ लाख ३३ हजार मानिसहरू यस रोगबाट संक्रमित भएका छन् जसमध्ये १ हजार ५ सय मानिसको मृत्यु भएको छ।कोरोनाको उपचार, नियन्त्रण र रोकथाममा अरवौं रूपैँया खर्च भएको छ।

जव संक्रमणको जोखीम वढ्दै गयो तब नेपाल सरकारले यो महामारीको संक्रमण रोक्न २०७६ चैत ११ गतेबाट देशव्यापी रुपमा बन्दाबन्दी घोषणा गरेको थियो।यस अवधिमा मानिसहरूको आवतजावतमा कडाई गरियो।सम्पूर्ण उद्योग कलकारखाना र व्यवसाय बन्द भए।शैक्षिक संस्थाहरू, यातायात, अत्यावश्यक सेवा बाहेकका सरकारी

कार्यालयहरू, मनोरन्जन उद्योगहरू, खेलकुद लगायतका सबै उद्योग र व्यवसायिक क्षेत्रहरू वन्द गरिए । अन्तर ाष्ट्रिय सिमानाहरू समेत बन्द भए।करीव ४ महिनाको बन्दाबन्दीको समयमा अत्यावश्यक सेवा उत्पादन गर्ने बाहेकका अन्य उद्योग व्यवसायका आर्थिक क्रियाकलापहरू अत्यन्त प्रभावित भएको देखिन्छ ।

कोभिड-१९ महामारीबाट विश्व अर्थतन्त्रसँगै नेपालको अर्थतन्त्र पनि प्रभावित भएको छ । सन् २०१९.२० को नेपालको आर्थिक वृद्धिदर नेपाल सरकारले ८.५ प्रतिशत हुने अनुमान गरेको थियो भने अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले ६ प्रतिशत, विश्व बैंकले ६.४ प्रतिशत र एशियाली विकास बैंकले ६.३ प्रतिशत आर्थिक वृद्धि हुने प्रक्षेपण गरेका थिए।तर कोभिड(१९ को प्रभावका कारण सन् २०१९.२० को आर्थिक वृद्धि दर अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले २.५ प्रतिशत, विश्व बैंकले १.५ प्रतिशत देखि २.८ प्रतिशत र एशियाली विकास बैंक ले ५. ३ प्रतिशत रहेको उल्लेख गरेका छन । कोभिड-१९ को संक्रमणले अर्थतन्त्रमा पारेको असरका कारण आर्थिक वर्ष २०७६र७७ मा २.२८ प्रतिशतसम्म मात्र आर्थिक बृद्धि भएको केन्िय तथ्याङ्क विभागको अनुमान छ । विश्व बैंकले सन् २०१९.२० को कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धि दर ०.२ प्रतिशत रहेको अनुमान गरेको छ भने सन् २०२०.२१ मा ०.६ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरेको छ ।

ख) कोभिड – १९ पश्चातको उद्योग क्षेत्र

आर्थिक बर्ष २०७६।७७ को अन्त्य सम्ममा नेपालमा ठूला, मझौला र साना उद्योग गरी कूल ८२१२ वटा उद्योगहरू दर्ता भएका देखिन्छन् । यी सवै उद्योगहरूबाट ६,१४,८२७ जना रोजगारीको सृजना भएको छात्यसै गरी ४,०१,२३६ वटा लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरू दर्ता भएका छन् जसबाट २८ लाख भन्दा वढी रोजगारी सृजना भएको उद्योग विभागको तथ्यांक छ ।दर्ता भएका उद्योगहरूको संचालनको अवस्था, तिनको उत्पादन र उत्पादकत्व तथा वस्तु तथा सेवा क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका उद्योगको योगदानको सूचना र तथ्यांकको अभाव रहेको छापछिल्ला पाँच वर्षमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान वार्षिक औसत ५.५ प्रतिशत रहेको छ । सन् २०१९।२० मा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान ५.१ प्रतिशत रहने अनुमान गरिए तापनि कोभिड-१९ को नियन्त्रणका लागि गरिएका वन्दावन्दी लगायतका कारणले उत्पादनमूलक उद्योगको योगदान २.३ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण छ ।

तालिका नं. १

आ.व २०७६।७७ सम्म उद्योग दर्ताको विवरण

उद्योगको प्रकार	उद्योगको संख्या	कूल लगानी (रू दश लाख)	रोजगारी सृजना (जना)
ठूला उद्योग	११६२	१८१८०५.००	१६२५८७
मझौला उद्योग	१८४६	१९३०१.७७	१६७०२०
साना उद्योग	५२०४	९०३८.७९	२८५२२०
लघु, घरेलु उद्योग	४०१२३६		२८०८०५२
कूल	४०९४४८	२१०१४६	३४२२८७९

स्रोतः उद्योग विभाग, २०७७

सामान्य अवस्थामा पनि उद्योग क्षेत्रको विकास सन्तोषजनक नभएको स्थितिमा कोभिड-१९ नियन्त्रणका लागि नेपाल सरकारले अपनाएका सावधानी र उपायहरूले गर्दा उद्योगहरू थप समस्यामा परेका छन्।नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको एक अध्ययनले कोभिड-१९ का कारण लगाईएको वन्दावन्दीले गर्दा ९६ प्रतिशत उद्योगहरूको ७३ प्रतिशत

औद्योगिक उत्पादन कारोवार घटेको देखाएको छायसका साथै उक्त अध्ययन अनुसार २२.५ प्रतिशत श्रमिकले रोजगारी गुमाएका छन् जसमा अन्य क्षेत्रको तुलनामा लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरूले उल्लेख्य रूपमा श्रमिकको कटौति गरेका छन् । उद्योग क्षेत्रमा संचालकहरूले संचालन खर्चको अभाव, उत्पादनको विक्रि वितरणमा कठिनाई, बजार मागको कमी जस्ता समस्या रहेको उक्त अध्ययनको निष्कर्ष छ । आन्तरिक र वाह्य आपूर्ति प्रणालीमा भएको अवरोधले उद्योगहरू संचालनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको उपलब्धता हुन नसकेको, श्रमिक आपूर्तिमा कठिनाई भएको र औद्योगिक उत्पादनको वजारीकरण समेत प्रभावित भएका कारण सम्पूर्ण उद्योग क्षेत्रको आर्थिक उत्पादकत्वमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ ।

लघु, घरेलु, तथा साना उद्योगहरूले उल्लेखनिय परिमाणमा (करिव ८० प्रतिशत भन्दा) रोजगारी प्रदान गरिरहेका छन् भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा समेत यिनको उल्लेख्य भूमिका रहेको छादेशको आर्थिक बृद्धि तथा विकासका लागि मेरुदण्डको रुपमा रहेका लघु, घरेलु, तथा साना तथा उद्योगहरू बढी प्रभावित भएका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकको एक सर्बेक्षण प्रतिवेदनले बन्दाबन्दीको अवधिमा घरेलु उद्योगको औसतमा ७३ प्रतिशतले, लघु उद्यम र खुद्रा व्यापारको औसतमा ७५.३ प्रतिशतले, साना उद्योग र व्यवसायहरूको औसतमा ७६.६ प्रतिशतले उत्पादन कारोबार घटेको पाईएको छ ।

चालु आर्थिक बर्षको उद्योग दर्तामा पनि यसको प्रभाव देखिएको छ । चालु आ.ब. को प्रथम चौमासिकमा उद्योग दर्ताको अनुपातमा ५२ प्रतिशतले कमी आएको छात्यसै गरी उद्योउ क्षेत्रमा हुने लगानीमा ५६ प्रतिशतले गिरावट आएको छ भने ५४ प्रतिशतले रोजगारी सृजनामा गिरावट आएको छ ।

तालिका नं. २

कोभिड-१९ पश्चात उद्योग दर्ताको अवस्था

क्र.सं	विवरण	चैत्र २०७६ देखि २०७७ कार्तिक सम्मको अवस्था	गत वर्ष सोहि अवधिको अवस्था
१	उद्योग दर्ताको संख्या	११६	२४३
२	कूल पूँजी (रू. करोडमा)	९१२६	२०८२२
३	रोजगारीको संख्या	६६५४	१४४०४

स्रोतः उद्योग विभाग, २०७७

गत बर्षको तुलनामा कोभिड-१९ का कारण वैदेशिक लगानीको क्षेत्रमा पनि नकारात्मक प्रभाव परेको छ । नेपाल भित्रिने वैदेशिक लगानीका परियोजनाहरू ३६ प्रतिशतले घटेका छन् भने १५ प्रतिशतले वैदेशिक लगानि प्रतिवद्धतामा गिरावट आएको छ । त्यसै गरी वैदेशिक लगानीबाट हुने रोजगारी प्रतिवद्धतामा ६२ प्रतिशतले गिरावट आएको छ ।तर, चालु आर्थिक वर्ष प्रारम्भ भएसँगै वन्दावन्दिमा खुकुलो गरिएको, आर्थिक प्रणालीलाई चलायमान वनाउन अपनाईएका मौद्रिक र वित्तीय सुधार र मौद्रिक नीतिका कारण चालु आर्थिक वर्षको पहिलो चौमासिकमा औद्योगिक परिसूचकहरू सुधार हुँदै गएका छन्।चालु आर्थिक वर्षको पहिलो चौमासिकमा मात्रै उद्योग विभाग मार्फत करिव १९ अर्व रूपैयाँको वैदेशिक लगानी प्रतिवद्धता आएको छ ।

तालिका नं. ३

कोभिड–१९ पश्चात वैदेशिक लगानीको अवस्था

क्र.सं	विवरण	चैत्र २०७६ देखि २०७७ कार्तिक सम्मको अवस्था	गत वर्ष सोहि अवधीको अवस्था
१	वैदेशिक लगानी परियोजना	१४८	२३४
२	कूल पूँजी (रू. करोडमा)	२८०४	३३४६
३	रोजगारीको संख्या	४८२१	१२८०९

स्रोतः उद्योग विभाग, २०७७

कोभिड-१९ मानव जगतका लागि अत्यन्त ठूलो र बहुआयामिक संकटका रूपमा देखा परेको छ । अत्यन्त आधुनिक चिकित्सा विज्ञानले समेत यसको नियन्त्रण र रोकथाम गर्ने कार्यमा सफलता पाउन नसकेको अवस्था छाकोभिड-१९ को खोपको विकास र यसको सर्वसुलभता नहुन्जेल सम्म यसको प्रभाव नघट्ने जनस्वास्थ्य क्षेत्रका विज्ञहरूले वताएका छन् । कतिपय मुलुकमा त यो दोस्रो चरणमा प्रवेश गरेको छ र त्यस्ता मुलुकहरूले फेरी यसको क्षति न्यूनिकरणका लागि वन्दावन्दीको घोषणा गरेका छन् । यस महामारीको विश्वब्यापी प्रभावको अवधि र गहिराई अझैं अनिश्चित छानेपालको सन्दर्भमा उद्योग क्षेत्रको दृष्टिकोणले हेर्दा खाद्य र आवास क्षेत्रका उद्योगहरू, पर्यटन क्षेत्रका उद्योगहरू र उत्पादनमूलक उद्योगहरू, यातायात र संचार क्षेत्रका उद्योगहरू र कला र मनोरन्जन क्षेत्रका उद्योगहरू उच्च जोखिममा परेका छन् । उत्पादन, निर्माण, कृषि र वन, होलसेल तथा खुद्रा व्यापार, शिक्षा, वित्त र वीमा क्षेत्रका उद्योगहरूमा कोभिड-१९ को पजोखिम मध्यम स्तरको रहेको छ भने स्वास्थ्य क्षेत्रका उत्पादनमूलक उद्योगहरूमा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिदैंन ।

तालिका नं. ४

औद्योगिक क्षेत्रगत जोखिम प्रक्षेपण

क्र.सं	औद्योगिक क्षेत्र	जोखिमको विश्वब्यापी प्रक्षेपण	नेपालको सन्दर्भमा जोखिमको प्रक्षेपण	सन् २०१९।२० को आर्थिक वृद्धिदर (प्रतिशत)
१	खाद्य र आवास	उच्च	उच्च	---
२	होटल रेस्टुरेन्ट	उच्च	उच्च	-१६.३
३	यातायात र संचार	मध्यम उच्च	उच्च	-२.४५
४	उत्पादन	उच्च	मध्यम	-२.२७
५	निर्माण	मध्यम	मध्यम	-०.३१
६	कृषि वन	न्यून मध्यम	न्यून	२.४८
७	होलसेल खुद्रा व्यापार	उच्च	मध्यम	२.११
८	वित्त र विमा	मध्यम	न्यून	---
९	शिक्षा	न्यून	न्यून	---
१०	खानी	मध्यम	न्यून	---
११	कला र मनोरन्जन	मध्यम उच्च	उच्च	---

स्रचेतः यूएनडिपी, २०२०

ग) उद्योग क्षेत्रमा परेका प्रत्यक्ष प्रभाव

माथि प्रस्तुत गरिएका तथ्य, तथ्यांक र विवरणले नेपालको उद्योग क्षेत्रमा कोभिड-१९ को गहिरो नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ। खास गरी पर्यटन उद्योग, लघु तथा घरेलु उद्योग र सानो पूँजीमा संचालित उत्पादनमूलक उद्योगहरू अत्यन्त प्रभावित बनेका छन्।कोभिड-१९ का कारण उद्योग क्षेत्रमा परेका प्रत्यक्ष प्रभावहरूलाई यस प्रकार संश्लेषण गर्न सकिन्छ।

क) उद्योगको संचालन क्षमतामा ह्रासः पूँजी प्रवाहको कमी, श्रमिकको सहज उपलव्धतामा आएको अवरोध, वस्तु तथा सेवाको मागमा आएको कमीका कारण उद्योगको संचालन क्षमतामा ह्रास आएको छ। वस्तु तथा सेवाको उत्पादन क्षमता र विक्रि दुबैमा गिरावट आएका कारण उद्योगहरू नियमित र उच्च क्षमतामा संचालन हुन सकेका छैनन् ।

ख) वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा कमीः वजारको संकुचन, उपभोगकर्ताको उपभोग क्षमताको कमी, कच्चा पदार्थको अभाव, श्रमीकको कमी आदि कारणले उद्योगहरूको उत्पादकत्व क्षमता घटेको छ। अन्तराष्ट्रिय आवागमनमा भएको अवरोधले सीपयुक्त जनशक्तिको उपलव्धतामा समस्या आएको छ। प्रविधिजन्य समस्याको तत्काल समाधान हुन सकेको छैन र उत्पादनमूलक उद्योगका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थहरूको आयातमा सहजता नभएका कारण उद्योगहरूको उत्पादकत्वमा भारी गिरावट आएको छ।

ग) माग र आपूर्तिको शृंखलामा अवरोधः वन्दावन्दीको समयमा भएको यातायात अवरोध र तत्पश्चात पनि यातायातको असहजताका कारण उद्योगहरूको माग र आपूर्तिको शृंखलामा अवरोध आएको छ।उत्पादित वस्तुहरू वजारमा पुग्न सकेका छैनन् र उद्योगहरूले वजारको माग संकलन गर्न पनि सकेका छैनन्। महामारीको प्रकोपका कारण परम्परागत माग र आपूर्तिको प्रणालीको उपयोगमा विभिन्न अवरोधहरू देखा परेका छन् भने सूचना प्रविधिमा आधारित माग र आपूर्तिको प्रणाली विकास गर्न समेत कठीन भएको छ।

घ) वित्तीय संकटः उद्योगहरूको संचलान क्षमतामा आएको ह्रासले वित्तीय संकट देखा परेको छ।पर्यटन उद्योग र न्यून पूँजीबाट संचालित उद्योगहरूको व्यापारिक कारोबार पूर्णतः बन्द भएका कारण उद्योगहरूले वैंक तथा वित्तिय संस्थाबाट लिएको ऋण तिर्न सकेका छैनन्। यस प्रकारका उद्योगहरूलाई श्रमिकहरूको ज्याला तिर्न, कच्चा पदार्थ खरिद गर्न र संचालन पूँजी जुटाउन पनि कठीन भएको छ।

ङ) प्रतिष्पर्धात्मक क्षमतामा ह्रासः वस्तु तथा सेवाको उत्पादनको संख्यात्मक र गुणात्मक दुवैमा न्यूनता आएको, संचालन क्षमतामा आएको कमी र वित्तीय जोखीमका कारण समग्र प्रभावका रूपमा उद्योगको प्रतिष्पर्धात्मक क्षमतामा ह्रास आएको छ।

घ) कोभिड-१९ बाट प्रभावित उद्योगको प्रबर्धनका नीति तथा कार्यक्रम

नेपाल सरकारले कोभिड-१९ का कारण प्रभावित भएका उद्योग क्षेत्रको पुनरूत्थान र प्रवर्धन गर्न चालु आर्थिक बर्षमा संचालन गर्ने गरी विभिन्न नीति कार्यक्रमको घोषणा गरेको छ।केहि उल्लेख्य नीति तथा कार्यक्रमहरू यस प्रकार छन् :

क) सहुलियत कर्जाः घरेलु, साना तथा मझौला उद्यम तथा कोरोना प्रभावित पर्यटन व्यवसायका श्रमिक तथा कर्मचारीको पारिश्रमिक भुक्तानी तथा व्यवसाय सञ्चालनका लागि ५ प्रतिशत ब्याजमा सहुलियत कर्जाको व्यवस्था गरिएको छ।

ख) छुट तथा सुविधाः कोभिड-१९ का कारण प्रभावित उत्पादनमूलक उद्योगहरूको लकडाउन अवधिभर विद्युतको डिमाण्ड शुल्क छुट दिने र माग कम हुने समयको विद्युत खपतमा ५० प्रतिशत छुट दिने प्रबन्ध गरिएको छ। संगठित क्षेत्रका श्रमिकको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा श्रमिक र रोजगारदाताले जम्मा गर्नु पर्ने रकम लकडाउन अवधिभरको लागि नेपाल सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। कोरोनाको कारण निर्माण, यातायात, आमसञ्चार, चलचित्र लगायतका क्षेत्रमा परेको प्रभाव सम्बोधन गर्न इजाजत पत्र तथा उपकरणको नविकरण दस्तुरमा छुट तथा चालु पूँजीको लागि कर्जा सुविधा एवं लकडाउन अवधिभरको ठेक्का तथा बैंक ग्यारेन्टीको म्याद थपको व्यवस्था गरिएको छ।

ग) पुनर्कर्जाः कोरोनाबाट प्रभावित कृषि, घरेलु, साना तथा मझौला उद्योग, उत्पादनमूलक उद्योग, होटल, पर्यटन लगायतका क्षेत्रका उद्योग व्यवसायलाई ५ प्रतिशतसम्मको सहुलियत ब्याजदरमा पुनर्कर्जाको सुविधा उपलव्ध गराईएको छ।

घ) नवप्रवर्तन सुरूवाती पूँजीः कोरोनाका कारण उत्पन्न व्यवसायिक अवसरको उपयोग गर्न नवप्रवर्तनकारी कार्यमा लगानी प्रोत्साहन गर्न चाहने उद्यमी व्यवसायीलाई २ प्रतिशत ब्यादरमा नवप्रवर्तन सुरुवाती पूँजी उपलव्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ।

ङ) सीपयुक्त श्रमिक विकासः मर्यादित काम, सामाजिक सुरक्षा र आदर्श श्रम सम्बन्धको माध्यमबाट श्रमको उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्दै सबै नेपालीलाई काम र रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्ने कार्यक्रम तय गरिएका छन्। रोजगार सेवा केन्द्रलाई श्रम सूचना बैंकको रुपमा समेत उपयोग गरी निजी क्षेत्रका उत्पादनशील उद्योगले आफुलाई आवश्यक पर्ने र श्रम सूचना बैंकबाट सिफारिस भएका श्रमिकलाई रोजगारी सहितको तालिम प्रदान गर्न कार्यस्थलमा आधारित तालिम कार्यक्रमको तर्जुमा गरिएको छ।

च) अन्यः साना किसान विकास लघु वित्त संस्था, युवा स्वरोजगार कोष, गरिबका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम लगायतका उद्योग क्षेत्रका कार्यक्रमबाट वन पैदावारमा आधारित उद्यम, कृषि वन, नर्सरी स्थापना तथा वृक्षारोपण, संरक्षित क्षेत्र, जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन लगायतका उद्यमको प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रम तय गरिएका छन्। स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित, उच्च मूल्य अभिवृद्धि गर्ने र निर्यातमूलक प्रकृतिका उद्योगको स्थापना तथा विस्तारलाई विशेष प्रोत्साहन गर्ने, औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र एवं औद्योगिक ग्राममा स्थापना हुने उद्योगलाई कर प्रणाली मार्फत थप प्रोत्साहन दिने व्यवस्था गरिएको छ। कृषि, पर्यटन तथा वन लगायतका क्षेत्रसँग अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध स्थापित हुने साना तथा मझौला उद्योगको विकास र विस्तार गर्न उद्यमशीलता, सीप र प्रविधिको उपयोगमा जोड दिनुका साथै स्वदेशी वस्तुको उपभोग गर्दै आन्तरिक उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्न कपास, रेशम, उन, बाँस, केरा, अल्लो तथा वनस्पतिजन्य धागो उत्पादन र स्वदेशी कपडा उद्योगलाई प्रोत्साहन गर्ने, राज्य कोषबाट खर्च व्यहोरिने सुरक्षाकर्मी लगायतका राष्ट्रसेवकको पोशाक, जुत्ता र अन्य उपभोग्य सामग्री स्वदेशमा उत्पादन गर्ने नीति अनुरूप क्षत्रगत मन्त्रालयहरूले समेत कार्यक्रम तर्जुमा गरी संचालनमा ल्याएका छन्।

त्यसै गरी चालु आर्थिक वर्षको मौ>क नीतिले समेत उद्योग क्षेत्र लक्षित विशेष कार्यक्रम ल्याएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीति मार्फत उद्योग क्षेत्रको प्रवर्धन गर्न ल्याएका नीति कार्यक्रम यस प्रकार छन्।

१. कोभिड-१९ संक्रमणबाट प्रभावित अर्थतन्त्रलाई पुनरुत्थान गर्न कृषि, उर्जा, पर्यटन तथा घरेलु तथा साना एवं मझौला उद्योगमा कर्जा लगानी प्रोत्साहित गर्ने,

२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाले तोकिएका प्राथमिकताका क्षेत्रमा गर्नुपर्ने कर्जा लगानी सम्बन्धी व्यवस्थामा परिमार्जन गरिनुका साथै पुनर्कर्जाको पहुँच विकेन्द्रित गर्ने।सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रम पुनर्संरचना गर्दै दायरा फराकिलो बनाउने ।

३. कोभिड-१९ संकटबाट अति प्रभावित हवाई उड्यन व्यवसाय, यातायात, होटल, रेष्टुरेन्ट लगायतका पर्यटन क्षेत्रका उद्यम-व्यवसाय पुनरुत्थानका लागि चालु पूँजी कर्जा, सहुलियतपूर्ण कर्जा, र पुनर्कर्जा प्रवाहमा प्राथमिकता दिने।

४. वाणिज्य बैंकहरूले २०८१ असार मसान्तसम्म लघु, साना एवं मझौला उद्यमको क्षेत्रमा रु.१ करोड भन्दा कम रकमका कर्जाहरू आफ्नो कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम १५ प्रतिशत हुने गरी प्रवाह गर्नु पर्ने व्यवस्था मिलाउने।

५. कोभिड-१९ प्रकोपको कारण अर्थतन्त्रमा परेको असरलाई मध्यनजर राख्दै उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकासका लागि विद्यमान सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रम सरल रुपमा कार्यान्वयन हुने व्यवस्था मिलाउने। बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट तोकिएको क्षेत्रमा यस्तो कर्जा ऋणीलाई ५ प्रतिशत ब्याजदरमा उपलब्ध गराउने।

६. विकास बैंकले आफ्नो कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम २० प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूले न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा कृषि, लघु, घरेलु तथा साना उद्यम, उर्जा र पर्यटन लगायत तोकिएका क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने ।

७. कोभिड-१९ को नियन्त्रण र रोकथामका लागि चालिएको कदमको कारण पर्यटन, उद्योग, शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार, मनोरञ्जन लगायत सबै पेशा, उद्योग र व्यवसायले लिएको ऋणको साँवा र ब्याज बन्दाबन्दीको अवधिमा भुक्तानी गर्न कठिनाइ भएको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप र कर्जाको पुनर्संरचना तथा पुनर्तालिकीकरणको व्यवस्था गर्ने।

८. कोभिड-१९ को कारण पुनस्थार्पित हुन समय लाग्ने पर्यटन क्षेत्र लगायतका अति प्रभावित उद्योग व्यवसायमा रहेको कर्जा भुक्तानीका लागि आवश्यकता अनुसार थप समय प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउने।

९. कोभिड-१९ को कारण ग्रेस अवधि भित्र उद्योग वा परियोजनाको निर्माण सम्पन्नरसञ्चालन हुन नसकेको अवस्थामा पर्यटक स्तरीय होटलको हकमा अधिकतम २ वर्ष, अति प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको हकमा १ वर्ष, मध्यम प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको हकमा ९ महिना र न्यून प्रभावित क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको हकमा ६ महिनासम्मका लागि एक पटक ग्रेस अवधि थप गर्ने ।

माथि उल्लिखित नीति र कार्यक्रमको कार्यान्वयन शुरू भएपश्चात अर्थतन्त्रमा केही सकारात्मक नतिजा देखा पर्न थालेका छन् । चालु आर्थिक वर्षको पहिलो त्रैमासिक अवधिमा आर्थिक कृयाकलापहरूमा सुधार आएको छातर, कोभिड महामारीका कारण अति प्रभावित पर्यटन उद्योग, साना, लघु तथा घरेलु उद्योगहरूलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउन अझैं समय लाग्ने देखिन्छ।औद्योगिक क्षेत्रको पुनरूत्थानका लागि नेपाल सरकारले घोषणा गरेका नीति तथा कार्यक्रमको हुवहु कार्यान्वयन हुन सकेमा उद्योग संचालनको सहज वातावरण बन्न सक्ने देखिन्छ।

ङ) उद्योगको पुनरूत्थानका रणनीति

कोभिड-१९ बाट प्रभावित उद्योगलाई पहिलेकै सामान्य अवस्थामा संचालनमा ल्याउन केही तत्कालिन प्राथमिकताका कार्य गर्नु पर्ने देखिन्छः

क) आयात निर्यातमा सहजीकरणः अधिकांश उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थको आयात र तिनले उत्पादन गरेको वस्तु तथा सेवाको निर्यातको प्रकृयामा अवरोध रहेको छ।उद्योग संचालनका लागि अत्यावश्यक कच्चा पदार्थको सहज उपलव्धताको सुनिश्चितता गर्न र औद्योगिक उत्पादनको निर्यातको प्रकृया सहजीकरण गर्न नेपालसँग व्यापारिक सम्वन्ध कायम रहेका प्रमुख देशहरूसँग तत्काल वार्ता गरी अवरोधहरू हटाउनु पर्दछ।यसो गर्दा उद्योगहरूको उत्पाकत्व र संचालन क्षमता वृद्धि हुन्छ।

ख) नीति र कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनः उद्योगहरूको पुनरूत्थान र प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यले चालू आर्थिक वर्षमा घोषणा गरिएका नीति तथा कार्यक्रमका साथै मौद्रिक नीतिले गरेका व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी र न्यायीक कार्यान्वयनमा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।उद्योगहरूलाई दिईने छुट, सुविधा, सहुलियत र प्रोत्साहनहरू छिटो र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरेमा उद्योगहरूको वित्तीय जोखिम कम हुन गई तिनको संचालन क्षमतामा वृद्धि हुने देखिन्छ।उद्योग व्यवसाय लक्षित कार्यक्रम संचालन गर्दा अति प्रभावित उद्योगहरूलाई प्राथमिकता दिनुका साथै सवै तहका सरकारको समन्वय हुने र दोहोरो नपर्ने सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ।

ग) कमाण्ड सेन्टरको स्थापनाः कोभिड-१९ का कारण विशेष प्रकृतिका उद्योगहरू बढी प्रभावित भएका छन्। त्यस्ता उद्योगहरूको प्रभाव विश्वब्यापी छ र दीर्घकालीन छ।यस प्रकारका उद्योगहरूका लागि व्यवसायको पुनसंचालन गर्न नेतृत्व गर्ने, परामर्श दिने, जोखिम र संकटको अनुमान गरी सोही बमोजिम निर्देशित गर्ने, विश्वव्यापी बजारका आधारमा व्यवसाय संचालन गर्न आवश्यक रणनैतिक परामर्श प्रदान गर्ने गरी कमाण्ड सेन्टर स्थापना गर्नु पर्दछ।यस्तो कमाण्ड सेन्टरले उद्योगी व्यवसायीसँग नियमित सम्वाद गर्ने, उनिहरूले व्यहोरी रहेका समस्याको सहजीकरण गर्ने, औद्योगिक संकटका वारे पूर्वसचेतना गर्ने जस्ता कृयाकलाप मार्फत औद्योगिक चिकित्सालयको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ।

घ) औद्योगिक श्रम सम्वन्ध विकासः कोभिड-१९ का कारण उद्योगी व्यवसायीहरू आफनो भविष्यप्रति सशंकित छन्।उद्योगको गति पुरानै लयमा आउने नआउने अनिश्चितताप्रति चिन्तित हुनुका साथै संचालकहरूको मनोविज्ञान र मनोवल कमजोर हुन जान्छ।लगानी र प्रतिफलको अन्तर्सम्वन्ध अनिश्चित हुँदा उद्योगी व्यवसायीहरूमा आर्थिक दवाव र तनाब दुवै विद्यमान हुन्छ। यस्तो अवस्थामा उद्योगमा आवद्ध श्रमीकको समेत विशेष दायित्व हुने भएकोले श्रमीकमा त्यस्तो दायित्वको बोध गराई सकारात्मक र पारस्परिक योगदानमा आधारित श्रम सम्वन्ध विकास गर्नु पर्दछ।नेपाल सरकारका क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले श्रमिक जागरण गराई दोहोरो योगदान मार्फत उद्योग र श्रमिक दुवैको हित सुनिश्चित हुने वातावरण वनाउनु पर्ने देखिन्छ।

ङ) वजारीकरणः उपभोक्ताको उपभोग क्षमतामा आएको ह्रासले उत्पादित वस्तु तथा सेवाको वजारीकरणमा देखिएको समस्यालाई तत्काल समाधान गर्नु पर्ने देखिन्छ।यसका लागि वस्तु तथा सेवाको मुल्यमा समायोजन, वस्तु तथा सेवाको वजारीकरणाको प्रवर्धन, उपभोक्ताको मनोभाव र व्यवहारमा आएको वदलावका वारे सचेतीकरण जस्ता उपाय अवलम्वन गर्न सकिन्छ।

च) माग र आपूर्ति शृंखलामा सहजीकरणः उपभोक्ताको माग र उद्योगको आपूर्ति क्षमता दुवै अत्यन्त प्रभावित छन्।आपूर्ति प्रणाली प्रभावित भएका कारण वस्तु तथा सेवाको सरल, सहज र सुलभ रूपमा उपलव्धता हुन सकेको छैन।यस्तो समस्या सम्वोधनका लागि सरकारले वजारको विकास, वस्तु तथा सेवाको उत्पादन प्रवर्धन, आपूर्तिको ढाँचामा परिवर्तन जस्ता उपायहरू अवलम्वन गरी उद्योग र उपभोक्तावीचको सहकार्य र सम्वन्धलाई थप सुदृढ गर्नु जरूरी छ।

४) **'न्यू नर्मल' पछिका प्राथमिकता**

कोभिड-१९ को नियन्त्रणका लागि खोपको विकास भई रहेको छाकेही समय पछि खोप वजारमा आउने समाचारहरू आएका छन्।खोपको सहज उपलव्धता पश्चात कोभिड-१९ महामारी नियन्त्रणमा आई विश्व आर्थिक प्रणालीको सामान्यीकरण हुने अपेक्षा गरिएको छातर त्यो समान्य अवस्था पहिलेको जस्तो नभई नयाँ सामान्य अवस्था हुने संकेत देखिएका छन् । कोभिड-१९ का कारण मानिसका प्राथमिकता वदलिएका छन्।सामाजिक विश्वास र मुल्यमा परिवर्तन आएको छामानिसको उपभोगको ढाँचा र व्यवहारमा समेत परिवर्तन आएको छाविश्वको आर्थिक ढाँचामा आएको वदलावले क्षेत्रीय र स्थानीय आर्थिक संरचना तथा प्रणालीमा समेत परिवर्तन हुने निश्चित प्रायः छायस अवस्थामा उद्योग क्षेत्रको उत्पादन र वितरणको ढाँचामा समेत परिवर्तन आउने देखिन्छ। ''न्यू नर्मल'' ले सृजना गरेका औद्योगिक चुनौतिहरूको सम्वोधनका लागि देहायका उपायहरू अपनाउनु पर्ने देखिन्छः

क) औद्योगिक प्रतिभा पहिचान र विकासः औद्योगिक क्षेत्रको संभाव्य संरचनात्मक परिवर्तनको आँकलन गरि सोहि अनुरुपम औद्योगिक व्यवसायको समायोजन गर्न सक्ने खुवि भएको जनशक्ति विकास पहिलो आवश्यकता हो।औद्योगिक विकासको परिकल्पना गर्न सक्ने, जोखिमहरूको पूर्वानुमान गरी संभाव्य जोखिम निराकरणका उपायहरूको विकास र प्रयोग गर्न सक्ने, औद्योगिक लगानीका लागि नयाँ रणनीतिको विकास गर्न सक्ने, समावेशी र दिगो औद्योगिक विकासका विधि र पद्धतिको विकास गर्ने सक्ने दक्षता भएका औद्योगिक प्रतिभाको विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसका लागि विद्यालय तहदेखि नै उद्यमशीलता विकास, औद्योगिक सीपको प्रवर्धन, परम्परागत ज्ञानमा आधारित व्यवसायलाई प्रविधिको प्रयोग गरी आधुनिकीकरण र औद्योगिक प्रतिष्पर्धा जस्ता उपाय अवलम्वन गर्न सकिन्छ।

ख) औद्योगिक तथा व्यावसायीक विविधिकरण र पुनर्लगानीः धेरै उद्योगहरूलाई व्यावसायिक निरन्तरता ठूलो चुनौतिका रूपमा देखा पर्न सक्ने देखिन्छ। पूँजीको कमी, व्यवसाय संचालनका विधिको विविधिकरणको अभाव, मानव श्रम र कृतिम वौद्धिकतावीचको द्वन्द, वस्तु र सेवाको मागको ढाँचामा हुने फेरवदलले उद्योगहरूको संचालन क्षमतामा ह्रास हुने सम्भावना उच्च छायस्तो अवस्थामा व्यवसायमा पुनर्लगानी र व्यवसायको विविधिकरण जस्ता उपाय मार्फत उद्योगहरूको संचालन क्षमता वढाउन सकिन्छ। वित्तीय सहयोग, सर्वसुलभ वित्तीय पहुँच र प्राथमिकताका क्षेत्रमा पुनर्लगानीका लागि सहुलियतपूर्ण ऋणको माध्यमबाट व्यावसायीक विविधिकरण र पुनर्लगानी गर्न सकिन्छ।

ग) आपूर्ति ढाँचा र प्रणालीको पुनरावलोकनः औद्योगिक वस्तु तथा सेवाको उत्पादनको आपूर्तिको ढाँचामा परिवर्तन आउने निश्चित छाऔद्योगिक उत्पादनको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ, प्रविधि, पूँजी र श्रम जस्ता पक्षहरू आपूर्ति प्रणालीमा नयाँ मान्यता विकास हुन सक्ने देखिन्छ भने वस्तु तथा सेवाको खरिदमा विद्युतीय माध्यमले प्राथमिकता पाउने संकेत देखिएका छन्। परम्परागत ज्ञान र स्थानीय उत्पादनमा आधारित कच्चा पदार्थको प्रयोगलाई वढी महत्व दिईनेछ। यस अवस्थामा उद्योगहरूले आफ्नो आपूर्तिको ढाँचा वदल्नु पर्ने देखिन्छाउद्योगहरूको आपूर्तिको ढाँचाको परिवर्तनका लागि सरकारले मार्गदर्शन गर्ने, आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्ने, प्रणालीको पुनर्संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने नीतिगत सहजीकरण गर्ने लगायतका कार्यहरू गर्नु पर्ने देखिन्छ।

घ) उपभोक्ताको संलग्नताः **'न्यू नर्मल'** मा उपभोक्ताले नै वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर निर्धारण गर्न सक्ने देखिन्छ। उपभोक्ताको केन्द्रीय भूमिकालाई आत्मसात गरी औद्योगिक लगानी, वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण

र उपभोगको चक्रमा नै उपभोक्ताको संलग्नता वढाउनु पर्ने देखिन्छ । औद्योगिक वस्तुको विविधिकरण र वजारीकरणमा समेत उपभोक्ताको प्राथमिक भूमिका हुने भएकोले सरकारले समेत उपभोक्तालाई केन्द्रमा राखि नयाँ औद्योगिक वातावरण निर्माणमा ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

ङ) सूचना प्रविधिको प्रयोगः **'न्यू नर्मल'** मा सूचना प्रविधिले थप प्राथामिकता पाउने देखिन्छ । औद्योगिक वस्तुको उत्पादन र वितरण दुवै प्रकृयामा सूचना प्रविधिको प्रयोगको अनिवार्यता वढ्ने भएकोले उद्योगहरूले आफूलाई सूचना प्रविधिजन्य परिवर्तनमा समायोजन गर्नुपर्ने हुन्छायस्तो अवस्थामा दिर्घकालीन औद्योगिक विकासका लागि सूचना प्रविधिको सहज उपलव्धता, सूचना प्रविधिको प्रयोगको प्राविधिक सहयोग, सूचना प्रविधि मैत्रि श्रम सम्वन्ध लगायतका विषयमा सरकारले विशेष ध्यान दिनु पर्ने देखीन्छ ।

५) निष्कर्ष

कोभिड-१९ महामारीको प्रभाव वहुआयामिक भएकोले आर्थिक प्रणालीका सवै अवयवहरू नराम्ररी प्रभावित भएका छन्।जसका कारण औद्योगिक उत्पादन घटेको छ, औद्योगिक लगानीमा उल्लेख्य गिरावट आएको छ र आपूर्ति शृङ्खला अवरोध भएको छामहामारीकै कारण उद्योगको संचालन क्षमता क्षमता घटेको छावस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र उपभोग प्रणालीमा भएको संकुचनले उद्योगहरूले वित्तीय संकट व्यहोरी रहेका छन्। उत्पादनमूलक र सेवामूलक दुवै प्रकारका उद्योग व्यवसायको उत्पादकत्व र प्रतिष्पर्धात्मक क्षमता दुवैमा ह्रास आएको छ।

उद्योगहरूको संचालन क्षमतालाई सामान्यीकरण गर्न सरकारले राहत र सुविधाका कार्यक्रम लागू गरेको छाखास गरी वित्तीय संकटको तत्काल सम्वोधन गर्न गरिएका ति कार्यक्रमहरू प्रशंसनीय छन्।तर यस्ता कार्यक्रमको प्रभावकारीता न्यायीक कार्यान्वयनमा निर्भर हुने भएकोले उद्योगमा परेको प्रभावको दायरा र आवश्यकताका आधारमा कार्यान्वयन हुनु पर्ने देखिन्छायसका साथै कोभिड-१९बाट प्रभावित उद्योगको पुनरूत्थानका लागि आयात निर्यातमा सहजीकरण, कमाण्ड सेन्टरको स्थापना, सकारात्मक योगदानमा आधारित औद्योगिक श्रम सम्वन्धको विकास, माग र आपूर्ति शृङ्खलामा सहजीकरण र वजार प्रवर्धन जस्ता क्षेत्रमा तत्काल ध्यान दिनु जरूरी छाकोभिड-१९ ले स्वास्थ्य र आर्थिक क्षेत्र मात्र नभई मानवीय व्यवहार र मान्यता समेत प्रभावित भएकोले कोभिड नियन्त्रण पश्चातको अवस्था“न्यू नर्मल” हुने आँकलन गरिएको छ । त्यो“न्यू नर्मल” लाई समेत सम्वोधन गर्ने सक्ने गरी उद्योगको क्षमता विकास गर्न औद्योगिक प्रतिभाको पहिचान, उत्पादनको विविधिकरण, आपूर्तिको नयाँ ढाँचाको विकास, औद्योगिक कृयाकलापमा उपभोक्ताको संलग्नता र सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग जस्ता रणनीतिको अवलम्वन अपरिहार्य भएको छ।

सन्दर्भ स्रोत

Devkota, S. (2020). Impacts of COVID-19 on Nepalese Economy. Applied Science and Technology Annals Vol. 1. No. 1 (2020) 119-121

Elliot, L. (2020). Preapare for the Coronavirus glabal Recession. The Gurdian: Media Report available at https//www.the guardian.com/business/2020

International Montetory Fund (2020). World Economic Outlook. IMF: New York

Peterson, O & Thankom, A. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on the Global Economy. Retrieved from www.researchgate.net

Raut, N. K. (2020). A Review of the Economic impact of the COVID-19 Pandamic and Economic Policies in Nepal. Retrieved from www.researchgate.net

REANDA (2020). Potential Impact of COVID-19 on Nepalese Economy. retrieved from www.reanda-international.com

Siddiqui, M. S> (2020). Impact of COVID-19 on Global Economy. Retrieved from https//www.researchgate.net

UNDP (2020). Rapid Assessment of Soci0-Economic Impact of COVID-19 in Nepal. UN House Pulchowk: Kathmandu

United Nation Convention for Trade and Development (2020). World Investment Report. UNCTAD

World Bank (2020). Impact on Nepalese Economy. Retrieved from www.worldbank.org/en/news/ pressrelease /2020/10/08.

अर्थ मन्त्रालय (२०७७) आर्थिक सर्वेक्षण २०७६।७७, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयः काठमाडौं

"""""" (२०७७) आर्थिक वर्ष २०७७।७८ को नीति तथा कार्यक्रम।नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालयः काठमाडौं।

नेपाल राष्ट्र वैंक (वि सं २०७७) कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावसम्वन्धी सर्वेक्षण अध्ययन।थापाथलीः काठमाडौं।

"""""""(२०७७) मौद्रिक नीति २०७७।७८ नेपाल राष्ट्र वैंकः थापाथली ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा सहकारी

डा. टोपराज पाण्डे*

सारांश

"एकका लागि सबै र सबैका लागि एक" भन्ने दर्शनमा आधारित रहेर अघि बढेको सहकारी अभियान एकता, विश्वास, सहयोग र सन्तुष्टीको माध्यम हो । सहयोगको माध्यमबाट दिगो समाज निर्माण गर्ने अभिप्रायले विश्वमा १९ औ शताब्दीमा शुरु भएको सहकारीताको अवधारणा नेपालमा एक्काइसौँ शताब्दीबाट अघि बढेको हो। वि.स. २०१३ सालमा चितवनको बखान सहकारीका नाममा प्रारम्भ भएको सहकारी अभियान देशव्यापी रूपमा विस्तार भएको छ। मुलुकका सातै प्रदेशका ७७ जिल्ला तथा ७४९ स्थानीय तहमा सहकारी पुगेको छ।

राज्यले अर्थतन्त्रको तेस्रो खम्बाको रुपमा पहिचान गरिसकेको सहकारी क्षेत्रले नेपालमा गरिबी निवारण, स्वावलम्बन प्रवर्द्धन, स्थानीय सीप एवं छरिएर रहेको पूँजीको उपयोग, लघुउद्यम विकास, आदि कार्यहरू गर्दै आम उपभोक्ताहरूमा वित्तीय साक्षरता प्रवर्द्धन गरी उनीहरूको सामाजिक साँस्कृतिक एवम् आर्थिक उन्नयनमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। संख्यात्मक रुपमा हेर्दा २९ हजार ८ सय ८६ को संख्यामा रहेका प्रारम्भिक सहकारी संस्थाले ८८ हजार २ सय ८८ लाई प्रत्यक्ष रोजगारी र ११ औ लाखलाई अप्रत्यक्ष रुपमा लाभान्वित गराई राखेको छ। ९४ अर्व कुल शेयर पुँजी रहेको सहकारीमा झण्डै ४ खर्ब ७७ अर्बको बचत र ४ खर्ब २६ अर्ब ऋण सहकारीको माध्यमबाट परिचालित भएको छ। कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा ४ प्रतिशत वढी योगदान पुर्याएको सहकारी समाजबादप्रति प्रतिबद्ध राष्ट्र निर्माणको आधार बनाउने दिशामा अघि बढेको छ।

विषय प्रवेश

सहकारी संस्था संयुक्त स्वामित्व तथा लोकतान्त्रिक रूपमा आफ्ना साझा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आवश्यकता एवं आकांक्षा परिपूर्ति गर्न स्वेच्छिक रूपमा एकजुट हुने व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन हो । सहकारितामा आत्मनिर्भरता, स्व-उत्तरदायित्व, लोकतन्त्र, समानता, सामाजिक न्याय र ऐक्यबद्धता जस्ता मूल्य मान्यताहरूलाई आधारभूत रूपमा अंगीकार गरिएको हुन्छ । यस्तै सहकारी संस्थाका सदस्यहरूले इमानदारिता, खुलापन, सामाजिक दायित्व, अरू प्रतिको संवेदनशीलता एवम् सकारात्मक चासो राख्ने जस्ता नैतिक मूल्यहरूमा विश्वास राखी सोही अनुसारको आचारण आत्मसाथ गरेका हुन्छन् ।

** रजिष्टार, सहकारी विभाग।*

सहकारीताले स्वावलम्बन र सक्षमतालाई बढावा दिँदै आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणमा सघाउ पुऱ्याउनेछ। विश्वका कतिपय राष्ट्रहरूको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थानमा सहकारी आन्दोलनले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ। सहकारितालाई राष्ट्रको आर्थिक तथा सामाजिक लक्ष्यसँग आबद्ध गरी उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गर्न सक्षम भएका मुलुकहरू प्रशस्त रहेका छन् । निर्दिष्ट साझा उद्देश्यहरू हासिल गर्नका लागि व्यक्तिहरू मिलेर सहकारीको संरचनालाई परिचालित गर्नु नै सहकारिताको मूल मान्यता हो।

नेपालमा सहकारी

नेपाली समाजमा सहकारीताको इतिहास पुरानो छ। हाम्रो पूर्वीय समाजमा सहकारी सम्वन्धी गतिविधिहरू धेरै अगाडि देखि संचालन हुँदै आएका थिए। नेपाली समाजमा धर्मभकारी, ढिकुटी, पर्म, किपट तथा गुठीको रुपमा संचालित पुर्व सहकारीका स्वरुपहरू ज्यादै प्रचलित थिए। यिनै पुर्व सहकारीहरूलाई परिमार्जन र विकास गर्दै सहकारी प्रणालीलाई आर्थिक तथा सामाजिक विकासको आधारको रुपमा विकास गर्ने र ग्रामिण विकासको उपयुक्त र प्रभावकारी माध्यमको रुपमा उपयोग गर्ने प्रयासलाई संस्थागत गर्ने क्रममा वि.स.२०१० सालमा सहकारी विभागको स्थापनापछि सहकारी क्षेत्रको विकास आरम्भ भएको हो।

वि.स. २०१३ साल चैत्र २० गते पहिलो सहकारी संस्थाको रूपमा चितवन जिल्लामा बखान बहुउद्धेश्यीय सहकारी संस्था दर्ता भएको थियो। वि.स.२०१६ सालमा पहिलो पटक ऐनको निर्माण भए देखि सहकारीतालाई बैधानिकता दिएको देखिन्छ। सहकारी क्षेत्रको विकासका लागि २०४८ साल अघि पनि प्रयासहरू गरिएको थियो तथापि सहकारी सिद्धान्त अनुकूल प्रजातान्त्रिक वातावरणको अभावमा सहकारीका उद्यम ब्यवसायको प्रवर्द्धन हुने अवस्था भने थिएन।

वि.स. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् सहकारीताको सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताहरूलाई दृष्टिगत गरेर सहकारी ऐन, २०४८ लागु गरियो जसबाट सहकारी संस्थाहरूको संख्यात्मक वृद्धिमा ठूलो सघाउ पुग्यो। हाल नेपालको संविधानले सहकारी नियमन लाई प्रदेश र स्थानीय तहमा राखेको छ। सहकारी नियमनको लागि सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली २०७५ तथा प्रदेश र स्थानीय तहका ऐन कानूनहरू कार्यान्वयनमा रहेको छन्।

नेपालको अर्थतन्त्रमा सहकारीको भूमिका

हाल मुलुकमा २९हजार ८सय ८६ प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरू, २० वटा विषयगत केन्द्रीय संघहरू, १ वटा राष्ट्रिय सहकारी बैंक, १ वटा राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, ७० वटा जिल्ला सहकारी संघ र २४१ वटा विषयगत जिल्ला सहकारी संघहरू क्रियाशील रहेका छन। यी संघसंस्थाहरूमा ७२,८८,१२८ सदस्यहरू आबद्ध रहेका छन्। कुल सदस्यहरूमध्ये महिला सहभागिता ५६ प्रतिशत रहेको छ।

यसका साथै हाल नेपालमा सहकारी संघ संस्थाहरूको सञ्जाल देशव्यापी रूपमा विस्तार भएको छ। सहकारी संस्थाहरूको कुल शेयर पुँजी रु. ९४ अर्ब रहेकोमा हाल ४ खर्ब ७७ अर्व ९६ करोड बचत संकलन तथा ४ खर्ब २६ अर्व २६ करोड ऋण लगानी भएको छ। मुलुकको कुल वित्तीय कारोबारमा सहकारीको हिस्सा १८ प्रतिशत रहेको अनुमान छ। मुलुकको अर्थतन्त्रमा सहकारीको भूमिकालाई देहाय अनुसार चर्चा गरिएको छ।

क) श्रम, सीप र पुँजीको एकीकरण

- छरिएर रहेको श्रम, सीप र पुँजीलाई एकीकृत गर्न सहकारीले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।
- यस्तो श्रम, सीप र पुँजीलाइ आर्थिक उपार्जनको क्षेत्रमा लगानी भई सामूहिक उपलब्धि हासिल हुन्छ।
- नेपालमा हाल मुलुक भरिका सहकारीवाट रु ४ खर्ब ७७ अर्व वढी बचत संकलन भएको छ।

क) सर्वसाधारणलाई आर्थिक शोषणवाट उन्मुक्ती

- सहकारीले एकाधिकार, शक्ति र धनको एकाग्रता र उच्च ब्याजको जोखिम एवं शोषणबाट जोगाउछ।
- नेपालमा हाल सहकारी मार्फत रु ४ खर्व २६ अर्व ऋण लगानी भएको छ।
- सहकारी विभागले वि.स. २०७७ कार्तिक १५ गतेदेखि लागुहुने गरी सहकारी संस्थाहरूले ऋण लगानीमा अधिकतम् १४.७५ प्रतिशतमा नबढ्ने व्याजदर लागु छ।
- ऋण र बचतको ब्याजदरको अन्तर ६ (छ) प्रतिशत भन्दा घटी रहने गरी सन्दर्भ ब्याजदर तोकिएको हो। सन्दर्भ ब्याजदर निर्धारण तथा सिफारिस समितिको निर्णय बमोजिम ब्याजदर पुनरावलोकन गरिएको हो।
- ऋण लगानीमा वढीमा १ प्रतिशत मात्र सेवा शुल्क लिन पाउने व्यवस्थाले सहकारीमा सुशासन कायम अुने अपेक्षा गरिएको छ।

ख) गोदाम व्यवस्थापन र बजारीकरण

- सहकारी संस्थाहरूले किसानहरूको सामान भण्डार गर्न गोदामहरू प्रदान गर्छन्।
- किसानहरू उत्पादनलाई निर्धारित शितभण्डारमा जम्मा गर्ने र सामानहरूको माग बढ्ेको तथा बजारमा अभाब भएको वेलामा बजार व्यवस्थापनको कार्य सहकारीले गर्दछ।
- नेपालमा लकडाउनका समयमा किसान सहकारीले खाद्यान्न र तरकारीको अभाव कम गर्न खेलेको भुमिका प्रशंसनिय रहेको छ।

ग) साना (कटेज) उद्योग विकास

- सहकारी संस्थाहरूले ग्रामीण क्षेत्रमा कुटीर उद्योग विकास गर्न मद्दत गर्छन्।
- सहकारी संस्थाले गरीब किसान र उद्यमीलाई आर्थिक र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्दछ।
- यसले रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न र देशको गरीबी स्तर कम गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।
- नेपालमा राज्य र निजी स्तरको पहुँच नपुगेका क्षेत्र तथा समुदायमा समेत सहकारिताको माध्यमबाट उद्यमशीलताको विकास हुन थालेको छ।

घ) उत्पादक गतिविधिमा विस्तार

- सहकारी संस्थाले उत्पादक गतिविधिमा व्यक्तिको बचत परिचालन गर्दछ।
- यसले मानिसहरूलाई बचत गर्न र वस्तुहरूको उत्पादनमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्दछ।
- गुणस्तरीय उत्पादनहरू कम मूल्यमा मानिसहरूलाई उपलब्ध गराइन्छ।
- सहकारी संस्थाहरूको उत्पादन कार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न सहकारी विभाग, प्रदेशका मन्त्रालय तथा स्थानीय तहले अनुदान तथा अन्य प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरू गर्दै आईरहेका छन्।

ङ) रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना

- सहकारी संस्थाहरूले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न योगदान पुऱ्याउँछन्।
- तिनीहरू सीधै योग्य मानिसहरूका लागि विभिन्न किसिमको रोजगारी सिर्जना गर्छन्।
- त्यसरी नै, उनीहरू द्वारा प्रदान गरिएको प्राविधिक र वित्तीय सहयोगले मानिसहरूलाई स्वरोजगार गर्न मद्दत गर्दछ।

- हाल नेपालमा सहकारी मार्फत ८८ हजार जनाले प्रत्यक्ष र ११ लाख ५० हजार जनाले अप्रत्यक्ष रोजगारी सिर्जना भएको छ ।

च) नैतिक चरित्रको विकासः

- सहकारी संस्थाको मुख्य उद्देश्य नाफा कमाउनको सट्टा सेवा प्रदान गर्नु हो ।
- सहकारीले मानिसहरूलाई यौन, जाति वा धर्मको आधारमा भेदभाव गर्दैनन् ।
- यसले आपसी सहयोग, आत्म-मद्दत, कडा परिश्रम र समाजको नैतिक चरित्रको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने भावनाको विकास गर्दछ ।

छ) लोकतन्त्रको प्रवर्धन

- सहकारी संस्था प्रजातान्त्रिक नियम र सिद्धान्तमा स्थापित रहेका हुन्छन ।
- सहकारी संस्था चलाउने सञ्चालकहरू बहुमतबाट निर्वाचित हुन्छन् ।
- तसर्थ, त्यस्ता गतिविधिहरूले सदस्यहरू बीच प्रजातन्त्र र जिम्मेवारीलाई बढावा दिन्छन् ।
- नेपालमा सहकारी अभियानवाट राज्य सञ्चालनको नेतृत्वमा पुगेका कतिपय उदाहरण हामीसामु रहेका छन् ।

ज) जीवनस्तर सुधार

- सहकारीताले कम आय समूहलाई अवसर सिर्जना गर्दछ । यसले उनीहरूको आयको स्तर बढाउँछ ।
- आधारभूत मानवीय आवश्यकताहरूमा अधिक पहुँच प्रदान गर्दछ । यसैले यसले जनताको जीवनस्तर बढाउँदछ ।
- नेपालमा महिला, आदिवासी/जनजाति, दलित, मधेसी, मुस्लिमलगायत पिछडिएको वर्ग र क्षेत्रका समुदायको सहकारीमा पहुँच बढ्न गएकोले जनसहभागितामा समेत उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ ।
- सहकारी ऐन बमोजिम जिल्ला, केन्द्रीय तथा राष्ट्रियस्तरका सहकारी संघहरू रहने व्यवस्थाले सहकारी आन्दोलनलाई अघि बढाउनमा सघाउ पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

झ) अन्य भूमिकाहरू

- सहकारीले आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धनमा सहयोग गर्दछ ।
- सहअस्तित्व तथा सेवा भावको विकास हुन्छ ।
- प्रतिभा पलायन रोक्नमा सहकारीको भूमिका हुन्छ ।
- कृषिलाई आधुनिकीकरण तथा व्यवसायिकीकरणमा सहयोग पुग्दछ ।

चुनौती तथा समस्याहरू

नेपालमा सहकारी क्षेत्रको विकासको विगत साढे छ दशकभन्दा बढी अवधिमा भए गरेका प्रयासहरूको बाबजुद सहकारी क्षेत्रको अपेक्षित विकास हुन सकेको छैन । विभिन्न चुनौती तथा समस्याहरू विद्यमान रहेबाट सहकारी क्षेत्रको विकासमा अवरोधहरू देखा परिरहेका छन् । सहकारी क्षेत्रको वर्तमान अवस्था विश्लेषण गर्दा सहकारी क्षेत्रको विकासतर्फ हाल विद्यमान प्रमुख विभिन्न चुनौती तथा समस्याहरू निम्नबमोजिम देखिएका छन्ः

- दीर्घकालिन सोच सहितको दीर्घकालीन सहकारी योजना तर्जुमा हुन सकेको छैन ।
- सहकारी संस्थाहरूको नियमन तथा अनुगमनका लागि आचारसंहिता लागु गर्न कठिनाई भएको छ ।
- सहकारी क्षेत्रको संरचनात्मक र सङ्गठनात्मक व्यवस्था अपर्याप्त एवं अप्रभावकारी रहेको छ ।
- औपचारिक सहकारी शिक्षा, तालिम तथा व्यवस्थित सहकारी एवं सचना प्रणाली र सूचना सम्प्रेषणको कमी रहेको छ ।

- सहकारी संघसंस्थाहरूमा व्यावसायिक नेतृत्व विकास, व्यावसायिक क्षमता एवं पुँजीको अभाव रहनुका साथै सहकारी संघसंस्थाहरूबीच आपसी सहयोगको कमी रहेको छ।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन तथा निरीक्षणका लागि समुचित संस्थागत व्यवस्था हुन सकेको छैन।
- सहकारी सम्बन्धी शिक्षा, सचना र तालिमको अपर्याप्तताले सहकारी संस्थाहरूको व्यवस्थापकीय ज्ञान र दक्षता सुदृढ हुन सकेको छैन।
- सहकारी क्रियाकलापको सघनता उत्पादन तथा रोजगारी क्षेत्रमा नभई बचत र ऋणको कारोवारमा वढी देखिएको छ।
- सहकारी संस्थाहरूमा सहकारी सिद्दान्त, मुल्य मान्यताको अनुसरणको अवस्था कमजोर रहेको।
- सहकारी सुशासनको अभाव रहेको तथा कतिपय सहकारी संस्थामा वित्तीय जोखिम वढेको।
- सहकारी संस्थाहरूको आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रणाली चुस्त र पारदर्शी बन्न सकेको छैन।
- सहकारी सञ्चालनमा परिवारवाद हाबी भएको छ।

विद्यमान अवसरहरू

- नेपालको संविधानले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने एवं सहकारी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्दै राष्ट्रिय विकासमा परिचालन गर्ने नीति लिइने विषय लाई महत्व दिएको छ।
- राज्यद्वारा सहकारी क्षेत्रलाई राष्ट्रिय विकासका तीन स्तम्भमध्ये एक सबल स्तम्भको रूपमा हेरिएको छ।
- सहकारीको नियमन संघीयताका तीनै तहमा विभाजित गरिएको छ।
- सहकारी संघहरूको जिल्लादेखि राष्ट्रियस्तरसम्मको सञ्जाल विकास भइसकेको छ।
- सहकारी अभियानलाई अघि बढाउन संयोजनकारी भमिका निर्वाह गर्ने गरी विशेष ऐन अन्तर्गत राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड गठन गरिएको छ।
- सहकारी संस्थालाई आवश्यक पर्ने वित्तीय सहयोग सहजता एवं सरलताका साथ उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंक सञ्चालनमा ल्याइएको छ।
- सहकारिताको विकासका लागि ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रमा स-साना बचत परिचालनका सम्भावनाहरू, लघु उद्यम कर्जाका लागि पर्याप्त माग र आर्थिक एवं सांस्कृतिक सशक्तीकरणका सम्भावनाहरू विद्यमान रहेका छन्।
- उत्पादन, प्रशोधन, बजार व्यवस्था, स्वास्थ्य, शिक्षा, विज्ञान प्रविधि, यातायात, सञ्चार, विद्युत्, आवास, बिमा आदिजस्ता क्षेत्रहरूमा सहकारीमार्फत लगानी गर्नमा आकर्षण बढेको छ।
- कृषक, वन उपभोक्ता, जल उपभोक्ता र महिला समूहहरू सहकारीप्रति आकर्षित रहेका छन् र महिलाद्वारा सञ्चालित सहकारी संस्थाको संख्यामा वृद्धि हुनु पनि सहकारी क्षेत्रका लागि सकारात्मक रहेको छ।

निष्कर्ष

सरकारी नीजि र सहकारी क्षेत्रको सामूहिक तथा समन्वयात्मक प्रयासवाट मुलुकको अर्थतन्त्रको स्थायित्व र विकासका लागि पुजि परिचालन गर्ने व्यवस्थामा हामी रहेका छौ। यसलाई सरकारी निजी र सहकारी क्षेत्रको समग्र प्रयासमा अडिएको अर्थव्यवस्था समेत मानिन्छ। यो आर्थिक उदारिकरणको एक स्वरुपको रुपमा अगाडी आएको मिश्रित अर्थव्यवस्था समेत हो। आर्थिक परिसूचकलाई उच्च बनाउन, तीनवटै क्षेत्रको ज्ञान, सीप र

अनुभवलाई आर्थिक विकासमा प्रयोग गर्न, तुलनात्मक क्षमता भएका क्षेत्रमा तिनको संलग्नता बढाउन, विकासको लागि सहज वातावरण निर्माण सार्वजनिक, निजी, सहकारी क्षेत्रको साझेदारीको आवश्यकता पर्दछ।

सहकारी संस्थाहरू 'सदस्यहरूका लागि' भन्दा फरक 'सदस्यहरूले नै' चलाइएको सुनिश्चित गर्नु आजको आवश्यकता हो। त्यसका लागि सरकारले सहकारी संस्थाको सामुदायीकरण, वास्तविक (अर्थात सेवा उपयोगकर्ता) सदस्यता विस्तार, सहभागिताका मञ्च सृजना, सेवामा सदस्य केन्›ीयता, प्रतिनिधि सङ्घहरूसँगको सहकार्य, महिला सहभागिताको बढवाको रणनीति लिएको छ। संविधानले निर्दिष्ट गरेअनुसार सहकारीलाई मुलुकको समृद्धिको आधारको रूपमा स्थापित गर्दै सहकारी संस्था स्वनियमनलाई सुदृढ ल्याउँदै सुशासन कायम गराउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ साम्रगी

सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली २०७५

प्रदेश र स्थानीय तहका ऐन कानूनहरू

नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहः सिद्धान्त र व्यवहारको अध्ययन र समीक्षा

नवराज ढुङगाना*

१ विषय प्रवेशः

सार्वजनिक सेवा प्रवाह राज्यको आधारभूत कार्य हो । राज्यको उत्पत्ति र सार्वजनिक प्रशासनको विकास सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने प्रयोजनका लागि भएको हो । तसर्थ राज्यर सरकारर प्रशासन र सार्वजनिक सेवाका विच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ। आधुनिक राज्यमा सेवा प्रवाह र त्यसको व्यवस्थापनलाई नागरिकप्रति राज्यको दायित्व र नागरिकको सेवा पाउने अधिकारको योगका रुपमा परिभाषित गर्ने गरिन्छ। विश्वव्यापीकरणको प्रभाव, प्रविधिको विकास, शासनर प्रशासन र लगानीमा विश्वव्यापी साझेदारी, लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रतिको प्रतिवद्धता जस्ता आयामहरूले सेवा प्रवाहको स्वरुप, संरचना, पद्धति, प्रक्रिया तथा प्रणाली जस्ता पक्षमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेका छन । विश्वव्यापी रुपमै वृद्धि हुदै गएको नागरिकको सचेतना, लोकतन्त्रप्रति राज्यको प्रतिवद्धता, सार्वजनिक सेवाका क्षेत्रमा निजी तथा अन्य क्षेत्रको प्रवेशले सृजना गरेको प्रतिस्पर्धा, राज्य प्रणालीमा अधिकारमूखी अवधारणा संस्थागत हुदै गएको परिवेश, नागरिकको शीघ्र सेवा प्राप्त गर्ने मनोबैज्ञनिक चाहाना तथा सेवा प्रदायक प्रति नागरिक तह तथा अन्य क्षेत्रबाट सृजना हुने दवावले सार्वजनिक सेवा प्रवाहको उत्पादन तथा व्यवस्थापन जटिल र चुनौतिपूर्ण वन्दै गएको छ। सार्वजनिक सेवामा एकातिर लोकतन्त्रका आधारभूत चरित्रहरू जस्तै समानता, सामाजिक न्याय, सबैको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नु परेको छ भने अर्को तर्फ सुशासनका आधारभूत पक्ष सहभागिता, पारदर्शिता, उत्तरदायित्वलाई व्यवहारमा सिद्ध गर्नु पर्ने अवस्था छ। साथै सेवालाई प्रतिस्पर्धी र गुणस्तरीय बनाइ वजारीकरण र व्यवस्थापनका सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नै पर्ने दवाव छ ।तसर्थ सार्वजनिक सेवा प्रवाहको व्यवस्थापन समयको विकास र गतिसंगै परिमार्जित परिस्कृत र परिभाषित हुदै गएको छ।

सार्वजनिक प्रशासन र सेवा प्रवाह मार्फत नागरिकले सरकारको अनुभूति र अनुभव प्राप्त गर्दछन ।तसर्थ सार्वजनिक सेवा प्रवाह नागरिकले अनुभव गर्ने सरकारको स्वरुप हो । अधिकांश नागरिकले सरकारको मूल्यांकन राज्यले प्रवाह गर्ने सेवाबाट नै गर्ने गर्दछन। तसर्थ सार्वजनिक सेवा सरकारको बैधताको आधार, लोकतन्त्रलाई नागरिकमा Delivery गर्ने Mechanism तथा सरकार र नागरिक वीचको विश्वासको सेतु पनि हो ।

*** सहसचिव, नेपाल सरकार***

२ सार्वजनिक सेवाको अवधारणाः

सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु राज्यको अनिवार्य दायित्व हो । आधुनिक अवधारणामा च्ष्नजत द्यबकभ ब्उउचयबअज वा अधिकारमूखी अवधारणाले राज्यबाट सेवा पाउने नागरिक अधिकारलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ । सैद्धान्तिक अवधारणाको अध्ययन गर्दा सार्वजनिक सेवा राज्यको अनिवार्य दायित्व र नागरिक अधिकारको दर्शनको उत्कृष्ट संयोजन हो । नागरिक अधिकारको सुनिश्चितता तथा सेवा प्रवाह गर्न आधुनिक राज्यले संबैधानिक कानूनी संरचनागत व्यवस्था गरेका छन । तथापी सैद्धान्तिक र कानूनी व्यवस्थालाई व्यवहारमा प्रत्याभूत गर्न नसकिदा नागरिक अधिकार संकुचित हुने अवस्थाको सृजना हुने देखिन्छ। सेवा प्रवाहको अवधारणात्मक पक्षको अध्ययन गर्दा सेवा पाउनु नागरिकको आधारभूत अधिकार हो किनकी

क) राज्यको उत्पत्ति नै नागरिकर व्यक्तिसंग राज्यको करारबाट भएको हो । राज्यसंगको करारबाट व्यक्तिका अधिकार तथा स्वतन्त्रता समेत सिमित भएका सन्दर्भमा सम्भौताको शर्त बमोजिम राज्यले विभिन्न सेवा नागरिक अधिकारका रुपमा प्रवाह गर्नुपर्ने रउपलब्ध गराउनु पर्ने सैद्धान्तिक मान्यता रहेको छ ।

ख) नागरिकमा अन्तर्निहीत सार्वभौमिकता व्यक्तिले मत मार्फत (चुनावमा) राज्य संचालनका लागि सुम्पने गर्दछ । जीवन, स्वतन्त्राता तथा वैयक्तिक क्षेत्रको सुरक्षा, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न विश्वाशिलो र सक्षम व्यक्तिलाई राज्य संरचनामा व्यक्तिले आफ्नो सार्वभौमिकता सुम्पने हुँदा राज्यबाट सेवा पाउनु नागरिकको अधिकार हो।

ग) राज्यको संचालनका लागि नागरिकले विभिन्न माध्यमबाट रकम (कोष) contribute गरेको हुन्छ । त्यसको परिणाम स्वरुप नागरिकले राज्यबाट सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ ।

घ) आधुनिक लोकतन्त्रिक अवधारणाले नागरिकको अधिकार संरक्षण गर्ने, नागरिकको सन्तुष्टीमा ध्यान दिने, नागरिकलाई समान रुपले राज्यका सेवा प्रवाह गर्ने तथा मान्यता राख्ने हुँदा नागरिकलाई अधिकारका रुपमा सेवा दिनु पर्ने हुन्छ।

ङ) सुशासनको दर्शनले राज्यका क्रियाकलाप र शासकीय अभ्यासलाई मार्ग दर्शन गर्दछ । साथै राज्यलाई कसरी जनमुखी र जनमैत्री बनाई सेवा प्रवाह मार्फत अधिकतम नागरिक सन्तुष्टी हाँसिल गर्न सकिन्छ भन्ने तर्फ केन्द्रित बनाउछ । अतः सुशासनको मुख्य ध्येय शासकीय अभ्यास, व्यवहार तथा कार्यशैली मार्फत सार्वजनिक सेवामा नागरिक सर्वोच्ता कायम गरी सरकारको बैधता सिर्जना गर्नु हो ।

३. सार्वजनिक सेवाका प्रकारहरूः

सार्वजनिक सेवालाई विभिन्न आधारमा विभिन्न समूहमा वर्गिकरण गर्न सकिन्छ । जस्तै प्रशासकिय (Administrative) सेवा, सेवारवस्तु (Goods/Service) उपलव्धता सम्बन्धी सेवा, सहजीकरण (Facilitation) सम्बन्धी सेवा हुन सक्छन । अर्को अर्थमा सार्वजनिक सेवा,

- आधारभूत सेवा
- प्रवर्द्धनात्मक सेवा
- प्रतिस्पर्धात्मक सेवा
- विभेद न्यूनीकरण सम्बन्धी सेवाका रुपमा पनि वर्गिकरण गर्न सकिन्छ ।

आधारभूत सेवा अन्तर्गत नागरिकलाई राज्यका तर्फबाट प्राथमिकताका साथ उपलव्ध गराउने सेवाहरू हुन् । जस्तैः जीउ र धनको रक्षा, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता जस्ता सेवा आधारभूत सेवा हुन भने प्रवर्द्धनात्मक सेवा निश्चित वर्गरसमुदाय तथा नागरिकको विकास लागि लक्षित हुन्छन । साथै यस्ता सेवाले राष्ट्रिय भावना र राज्यप्रति सहभाव र सामाजिक विकासका लागि भूमिका खेल्दछन् । प्रतिस्पर्धी सेवा वजार संयन्त्रबाट प्रवाहित हुन्छन् । लागत, गुणस्तर तथा मागमा प्रतिस्पर्धा गरी नागरिकले इच्छा बमोजिम चयनको स्वतन्त्रताबाट यस्ता सेवा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । साथै विभेद न्यूनीकरण गर्ने सेवाले समाजमा विधमान विभेदलाई न्यूनीकरण गरी समानताको सिर्जना गर्न सहयोग गर्दछ । जस्तैः आरक्षण सम्वन्धी अवसर, Scholarship, Empowerment, Subsidy, गरिवी परिचयपत्र आदि।

परम्परागत विद्धानहरूले सार्वजनिक सेवालाई परम्परागत, नियमनकारी, आधारभूत आवश्यकता, पूर्वाधार विकास, सामाजिक कल्याण प्रवर्धनात्मक तथा मनोरञ्जनात्मक सेवाका रुपमा वर्गिकरण गरेका छन् । जे जस्ता आधारमा जसरी वर्गिकरण गरे पनि सार्वजनिक सेवाले नागरिकका आवश्यकता पूरा गर्ने, सरकारलाई नागरिकप्रति उत्तरदायी बनाउने र सरकार तथा नागरिकका विच सुमधुर सम्वन्ध स्थापित गर्ने हुनु पर्ने मान्यता छ ।

४. नेपालमा सार्वजनिक सेवाको अवस्थाः

सार्वजनिक सेवामा नागरिकको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नु राज्यको आधारभूत कार्य हो । सार्वजनिक सेवा मार्फत नै नागरिकको घर आगनमा सरकारको उपस्थिति हुन्छ । संघीयताको अवधारणाले सरकारको उपस्थितीलाई नागरिकको नजिकमा वा नागरिकका विचमा पुर्याएको छ तर व्यवाहारमा सेवा प्रवाहमा विभिन्न जटिलताहरू देखिएका छन् । जस्तै '

क सेवा पाउने नागरिक अधिकारको सुनिश्चितता व्यवाहारमा प्रत्याभूत हुन सकेको छैन । जस्तै 'कोभिडको संकास्पद विरामी अस्पतालमा भर्ना हुन नपाएर पोखरामा एक जना विरामीले ज्यान गुमाउनु पर्यो ।

ख सार्वजनिक सेवामा सवैको समान पहुँचलाई सुनिश्चत गर्न सकिएको छैन । जस्तै 'कोभिडका कारण सुरु गरिएको virtual सिकाईमा ग्रामिण क्षेत्रका विद्यार्थीको पहुँच शहरी क्षेत्रका विद्यार्थीको तुलनामा कमजोर छ ।

ग. सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा संस्थागत जटिलताहरू विद्यमान छन्'

- सेवाग्राही र सेवा प्रदायकको लामो दुरी छ ।
- निर्णय गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने निकाय टाढा छन् ।
- निजी क्षेत्र संग नतिजामुखी साझेदारी हुन सकेको छैन ।
- नागरिक समाजलाई प्रभावकारी रुपमा परिचालन गर्न सकिएको छैन ।
- नियमनकारी निकायको भूमीका नतिजामुखी हुन सकेको छैन ।
- सेवा प्रवाहका लागि स्थापित संगठनहरूमा नागरिकको उपस्थितिलाई सुनिश्चित गर्न सकिएको छैन
- सेवाग्राहीसँग नियमित अन्तरक्रियाको संयन्त्र छैन ।
- स्थानीय तहको क्षमता अपेक्षाकृत विकास हुन सकेको छैन ।

क. प्रशासनिक अवरोधहरू विद्यमान छन् ‘

- सेवा प्रवाहको Mechanism प्रक्रियामुखी छन् । नतिजालाई सेवा प्रवाहको आधार बनाउन सकिएको छैन।
- निर्णयका तहहरू धेरै छन् जस्तै ‘एउटै काममा स्थानीयर प्रदेशर केन्द्र सरकार सहभागी हुनु पर्ने छन् ।
- सेवा प्रदायक निकायका विचमा समन्वय फितलो छ ।
- सेवा प्राप्तिमा प्रयेग हुने फारमको जटिलताले सेवा प्रवाहमा विचौलियाको भूमिका सुनिश्चित गरेको छ । जस्तैः मालपोतर यातायात कार्यालयका सेवाहरू

ख. सामाजिक र राजनीतिक वातावरण अनुकुल भएनन् ।

- भ्रष्टचारले सामाजिक मान्यता पाउदा सेवा प्रवाहमा प्रशासनिक अवरोध भयो ।
- नीतिगत निरन्तरता नहुँदा सेवाको दीगोपना कमजोर वन्यो
- नागरिक समाजको भूमिका विभाजित र कमजोर देखियो ।
- सेवा प्रवाहमा नेतृत्वको चासो कम देखिएको अनुभव भयो ।
- कार्य सम्पादनका लागि विभिन्न दवावहरू आउने गरेको सुनिन्छ ।
- सेवाग्राही राजनीतिक रुपमा विभाजित भए ‘ जस्तै जुम्लाको तिला गा.पा.मा राजनीतिक पार्टीका रुपमा विभाजित भै हाइड्रो (माइक्रो) निर्माण भै संचालनमा छन ।

ग. Governance / शासकीय अभ्यास फितलो छ ‘

- नियमित अन्तरक्रियाको अगतिगचभ छैन । संरचना निर्माण / functional छैनन्
- Facelessness को अवस्था विद्यमान हुँदा प्रशासकीय उतरदायित्व कमजोर छ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहको सूचना व्यवस्थापन कमजोर छ ।
- पारदर्शिताको पक्ष फितलो छ ।
- शासकिय अँह र भावना विद्यमान छ ।
- Elite प्रभाव देखिने गरेको छ ।
- प्रशासकीय नैतिकता, सदाचार संस्थागत हुन सकेको छैन ।

घ. व्यवहारिक समस्याहरू समाधान भएका छैनन् ‘

- सार्वजनिक प्रशासनप्रति जन विश्वास / शाख अभिबृद्धि हुन सकेको छैन ।
- सेवा प्रदायकको उत्प्रेणा / मनोवल कमजोर छ ।
- वाह्य पक्ष (नाता/कृपा) जस्ता पक्ष प्रभावशाली देखिएका छन् ।
- NGO हरूबाट प्रवाह हुने सेवा innovative हुन सकेनन् ।
- स्रोतको सिमितता अनुभूती हुने गरेको छ।
- क्षतिपूर्तिको प्रावधान कार्यान्वयन हुन सकेन ।
- मिलेर सम्पादन गर्नु पर्ने काममा नतिजा कमजोर छ ।

ङ. सेवाका आधारभूत पक्षको सुनिश्चित हुन नसकेको अवस्था छ –

- तोकिएको समय / स्थान / लागतमा उपलव्ध हुन नसकेको अवस्था छ ।
- गुणस्तरको पक्ष फितलो देखिएको छ ।

- सामाजिक न्यायको अनुभूती हुन सकेको छैन ।
- स्वतन्त्र मूल्यांकनको प्रणाली विकास हुन सकेको छैन ।
- नागरिक सनुतष्टीलाई अध्ययन गरी सेवा सुधार गर्ने गरिएको छैन ।
- सेवालाई innovative वनाउन सकिएको छैन ।

च. संगठनात्मक क्षेत्रमा

- उपलव्ध गराउने सेवा, सेवाग्राही र जनशक्तिहरूको सन्तुलन मिलेको छैन ।
- सेवा प्रवाहका पूर्वाधारहरू कमजोर छन् ।
- जनशक्ति सीपयुक्त, दक्षतायुक्त र उत्प्रेरित छैन ।
- कानून / नियम र कार्य प्रणाली सेवाग्राही मैत्री छैनन् ।

छ. **व्यवस्थापकिय अभ्यास**

- नतिजामूखी व्यवस्थापन छैन ।
- स्थानीय तहको भूमिका अपेक्षित प्रभावकारी हुन सकेन ।
- कर्मचारी व्यवस्थापनमा skill Mismatch छ ।
- जोखिम बहनको मूल्यांकन गरी प्रोत्साहित गर्न सकिएको छैन ।
- व्यवसायिकताको पक्ष कमजोर छ ।

५. सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा ध्यान दिनुपर्ने सवालहरूः

सार्वजनिक सेवा प्रवाह लोकतन्त्रको मुख्य पक्ष हो । सेवा प्रवाहलाई सरल, सहज र नागरिकमैत्री बनाई नागरिकलाई सन्तुष्टी प्रदान गर्नु सरकारको प्रमुख जिम्मेवारी हो । नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा अनुभूति हुने केहि सवालहरू छन् ।जस्तै

- सरकारको प्रतिवद्धता र कार्यान्वयन विचको सन्तुलन कसरी कायम गर्ने जस्तैः मौलिकहकको कार्यान्वयनको अवस्था ।
- राज्यको स्रोतलाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गर्न राजनीतिक प्रणालीसंग प्रभावकारी सन्तुलन हाँसिल गरी परिचालन गर्ने । जस्तैः साँसद / पूर्वाधार विकास कोषबाट विनियोजित रकम राज्यका प्रथामिकता प्राप्त क्षेत्रमा कसरी परिचालन गर्ने ।
- सार्वजनिक सेवामा भ्रष्टाचारलाई पूर्वतः नियन्त्रण गरी सुशासन कायम गर्ने प्रयासलाई कसरी सिद्ध गर्ने।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई Value based बनाई सार्वजनिक प्रशासनमा सेवाभावको विकास गर्न आवश्यक व्यवस्था कसरी मिलाउने ।
- सिमित श्रोत साधन कमजोर पूर्वाधारका जगमा सार्वजनिक सेवामा नागरिकको च्ष्नजत लाई कसरी सुनिश्चित गर्ने गरी लोकतन्त्रको अनुभवलाई प्रत्याभूत   गर्ने ।
- सार्वजिनिक सेवा प्रवाहमा आधुनिक शासन प्रणाली तथा सुशासनका मान्यताहरू सहभागिता, पारदर्शिता,उत्तरदायित्व जस्ता पक्षमा कसरी श्रेष्ठता हाँसिल गर्ने ।
- बजार प्रणाली पूर्णतः प्रभावकारी हुन नसकेको अवस्थामा सरकारको प्रयास तथा वजारको सिमित अभ्यासका आधारमा सार्वजनिक सेवामा कसरी विकल्प चयन र प्रतिस्पर्धालाई हाँसिल गर्ने ।
- सार्वजनिक सेवामा गुणस्तर Value (मूल्य), पहुँच, निश्पक्षता जस्ता पक्षलाई कसरी प्रत्याभूत गर्ने ।

- सार्वजनिक प्रशासनमा अन्तरनिहित स्वविवेकी / तजविजी अधिकारलाई नतिजामुखी रुपमा प्रयोग गरी प्रशासकीय निर्णयमा वैधता हाँसिल गर्ने कार्यमा कसरी सफलता प्राप्त गर्ने ।
- सरकारका बहुतहको साझेदारी मर्फत सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन के कस्ता अवधारणा, उपाय, र विकल्प विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।
- सरकारका साझेदारी, बजार संयन्त्र तथा अन्य निकायलाई राष्ट्रिय प्राथामिकताका क्षेत्रमा सेवा प्रशासनको सुधारसंग आवद्ध गरी प्रशासनलाई innovative / creative बनाउन नसकिनु ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा शासकीय प्रणालीका नविनतम मान्यता जस्तै NPG लाई कसरी प्रयोग गर्ने ।

६ सार्वजनिक सेवा प्रवाहका चुचौतीहरूः

सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा नागरिकको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो । सेवा प्रवाह नै राज्य र नागरिकको सम्वन्ध परिभाषित गर्ने सेतु हो । प्रभावकारी सेवा प्रवाहले राज्य प्रति नागरिकको अपनत्व वृद्धि गर्छ, सरकार प्रति विश्वास सिर्जना गर्दछ र शासकिय कामकारवाही र गतिविधीलाई वैधता प्रदान गर्दछ । तसर्थ सार्वजनिक सेवा प्रवाहको व्यवस्थापन शासकिय प्रभावकारीता अभिवृद्धिको प्रमुख साधन हो । वदलिदै गएको परिवेश, नागरिकको स्तर र अपेक्षामा देखिदै गएको वढोत्तरी, शासकिय साझेदारहरूको वढ्दो क्रियाशिलता, सार्वजनिक प्रशासनको मान्यतामा हुँदै गएको परिवर्तन, प्रविधिको विकास र यसले सिर्जना गरेको दवावले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन् । ती चुनौतीहरूलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. राज्यका तर्फबाट जनाइएका प्रतिवद्धता र घोषणा गरिएका सेवालाई नागरिकको माग बमोजिम प्रवाह गर्नु पर्ने हुन्छ । राज्यले सकारात्मक रुपमा Sensetize गरी घोषणा गरेका विषयहरूलाई स्रोत र संरचनाको व्यवस्था गरी कामयावी वनाउन नसक्दा नागरिकमा उत्पन्न हुन सक्ने निरासालाई संवोधन गरी लोकतान्त्रिक प्रणालीप्रतिको आस्था र विश्वासलाई अक्षुण राख्नु ।
२. राज्यको चरित्रमा देखिएको फेरवदल संगै सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा निजि क्षेत्रको भूमिका वढेर गएको छ । निजि क्षेत्रको बढ्दो भूमिकाले सार्वजनिक सेवा व्यापारिकरण भै प्रतिस्पर्धी हुदै गएका छन । त्यसले सेवामा न्यून वर्गको पहुँच कठिन हुने देखिएको छ । उल्लिखित परिस्थितीमा सार्वजनिक सेवामा नागरिकको पहुँचलाई सुनिश्चित गरी समता र समान पहुँचको ग्यारेन्टी गर्न सरकारको भूमीका वढाउने, नियमन क्षमता वृद्धि गर्ने तथा सरकार र निजि क्षेत्र बीच आपसी विश्वास अभिवृद्धि गर्ने ।
३. संघीय शासन प्रणालीमा सरकारका ३ तहका विचमा देखिएको अन्तरविरोधलाई सकरात्मक रुपले समाधान गरी सार्वजनिक सेवालाई नागरिकको नजिकको निकायबाट प्रवाह गर्ने । समन्वय स्थापित गर्नु, साझा उद्देश्यबाट परिचालित भई तथा कार्य प्रणालीलाई नागरिकमैत्री बनाउनु ।
४. प्रविधिको विकास र संजालिकरणको अभ्यासले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा दवाव सिर्जना गरेको छ । उन्नत प्रविधिको प्रयोग गरी सार्वजनिक सेवालाई प्रविधिमैत्री वनाउनु तथा सार्वजनिक क्षेत्रको क्षमता, दक्षता, कार्यकुशलता तथा गुणस्तरमा अभिवृद्धि गरी तथा सार्वजनिक प्रशासनलाई innovative बनाउनु ।
५. सुशासनका Indicator हरू कमजोर देखिएको हाम्रो सार्वजनिक प्रशासनमा व्यापक सुधार

गरी प्रशासनमा Integrity, fairness, transparency तथा Accountability जस्ता पक्षलाई आत्मसात गर्दै सार्वजनिक सेवा प्रवाहका क्षेत्रमा सुशासनलाई व्यवाहारमा सिद्ध गर्नु ।

६. Citizen Journalism (सेवाग्राहीसंग रहने आधुनिक मोवाइल) को अवधारणाले सेवाग्राहीका असन्तुष्टी क्षण भरमा Text, Audio, Video का रुपमा संजालिकरण हुँदा त्यसले सार्वजनिक प्रशासनमा दवाव सिर्जना गरेको छ। सो दवावको उचित व्यवस्थापन तथा सिर्जित जोखिमहरूको न्यूनिकारण गरी सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु ।

७. सामाजिक संजालले गर्दा अभियन्ता Hero तथा सेवा प्रदायक प्रशासक Defensive हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। उल्लिखित अवस्थालाई वोध गरी कानूनको कार्यान्वयन, कार्यविधिको सरलीकरण तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाहबाट सेवा प्रदायकको साख वचाउनु।

८. सार्वजनिक सेवा प्रदायकका Stakeholder हरूको व्यवाहारमा रुपान्तरण भएको छ। जस्तै ' प्रेस क्षेत्र पारदर्शिता र खुला प्रणालीको माग गरी आक्रामक बनेको छ, नागरिक समाजले ' परम्परागत सेवा प्रवाहमा असन्तुष्ट वनी सुधारको दवाव बढाएको छ, न्यायिक क्षेत्र सुधार अन्तर्गत न्यायलय सरकारका निर्णय कार्यान्वयन र नागरिक अधिकार स्थापना गर्न आफूलाई खरो प्रस्तुत गरेका छन् । उल्लिखित परिस्थितीमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्न सार्वजनिक प्रशासनमा व्यापक सुधारको खाँचो महसुश भएको छ । सेवा प्रदायकको संगठन संरचना, कार्य विधि, प्रणाली र व्यवहारमा तत्काल परिवर्तन गरी उल्लेखित भूमिकामा समायोजन हुनु ।

९. सार्वजनिक क्षेत्रमा एक साथ क्रियाशिल रहेको प्रशासनमा विभिन्न पुस्ता वेवी बुमर, Generation.. Millennium जस्ता सोचलाई एकिकृत कार्य प्रणालीलाई Synergize गरी उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्नु ।

१०. सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सरकार वाहिरका पात्रको भूमिकालाई सुनिश्चित गरी सवै क्षेत्रलाई नागरिकको हित, राष्ट्रिय स्वार्थ र समाजको विकासमा केन्द्रित हुने गरी परिचालन गर्नु तथा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय साझेदारलाई राष्ट्रिय स्वार्थ अनुसार परिचालन गरी सेवा प्रवाह गर्नु

७ सार्वजनिक सेवा प्रवाहको केही मननयोग्य परिदृश्यहरू

क. सुधारको आवश्यकता देखिएका उदाहरणहरू:

- दोलखामा गलत भ्याक्सिन दिएका कारण कुकुरले टोकेका ३ जना विरामीको मृत्यू भयो ।
- चिनी तथा दुधजन्य पदार्थको अयातमा गुणस्तरहिन सामानलाई आयात स्वीकृतिका लागि खाद्य तथा गुण नियन्त्रण विभागबाट सिफारिस भएको आरोप लाग्यो ।
- जगदम्वा र मंगला सिमेन्टलाई गुणस्तर अनुरुप उत्पादन नगरेकाले नेपाल नाप तौल तथा गुणस्तर विभागबाट कारवाही भयो ।
- New startup लाई गत आ.व.मा अनुदान दिन निवेदन माग गरिएकोमा यस आ.व.मा २% का दरमा कर्जा उपलव्ध गराउने गरि परिमार्जन गरियो ।
- तराइका उखु किसान आफ्नो वक्यौता रकम उठाउन उजुरीका लागि काठमाण्डौ आउनु पर्ने वाध्यता विद्यमान रह्यो ।

ख. राम्रा / असल अभ्यासका उदाहरण

- गोरखामा ठेकदारद्वारा निर्माण गरिएको पिचबाटो कमसल गुणस्तरको भएकाले स्थानीय नागरिकले

उक्काए पछि पूनः पिच गरियो । (नागरिक निगरानी)

- कोरोना पिडितको मनोवल वढाई दुर्व्यवाहार घटाउन वुटवल उप महानगरपालिकाले Home visit अभियान संचालन गर्यो ।
- निर्वाचन आयोगबाट मतदाता विवरण सवै जिल्लाका निर्वाचन कार्यालयबाट सच्याउन सक्ने व्यवस्था लागू गर्दा आफूलाई अनुकुल हुने ठाउँबाट सेवा लिन सकिने व्यवस्था भयो । (विकल्प चयनको विकास)
- मालपोत कार्यालय Digitalized पछि लालपूर्जाका लागि आवश्यक फोटो एक ठाउँमा खिचे पछि फेरि अन्यत्र खिच्नु नपर्ने प्रणाली छ। (प्रविधि प्रयोग)
- परराष्ट्र मन्त्रालयबाट जारी हुने राहदानी जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट पनि प्राप्त हुने व्यवस्था (प्रभावकारी समन्वय) र आवश्यकताका आधारमा / राजश्व तोकिएको रकम बुझाए पछि राहदानी प्राप्त हुने समय निर्धारण (विकल्प विकास)
- नागरिकता वितरण / घुम्ती टोली परिचालनः सबैको पहुँच सुनिश्चितता

८. समयमा समाधानका उपायहरू

नेपालको सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा देखिएका उल्लिखित समस्याहरूको सामाधान गर्न विभिन्न उपायहरू अवलम्वन गर्नु पर्ने देखिएको छ ।यस अन्तर्गत सेवा प्रवाहका कानून, संरचना तथा व्यवाहारमा तत्काल सुधार आवश्यक देखिएको छ । जस अन्तर्गत

क. राणनैतिक सुधारः

१. सार्वजनिक सेवाको प्रकृति अनुसार सुधार

- आधारभूत सेवा सुनिश्चित गर्ने । सवैको पहुचको पहुँच कायम गर्ने । जस्तै मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्ने ।
- प्रवर्द्धनात्मक सेवा अभवृद्धि गर्ने ।
- प्रतिस्पर्धी सेवा नियमन गर्ने ।
- विभेद न्यूनीकरण गर्ने सेवा विस्तार गर्ने ।

२. सेवा प्रवाहमा वजार संयन्त्रका सूचक होइन लोकतान्त्रिक indicator वनाई लागू गर्ने ।

- नागरिक सन्तुष्टीमा आधारित सेवा प्रवाहको मुख्य व्यवस्था मिलाउने ।
- सेवा प्रवाहमा सहभागिता कायम गर्ने
- समानता समता हासिल गर्ने ‘ कतिपय सरकारी सेवामा भष्तिभ वर्गको मात्र पहुँच देखिन्छ त्यसमा तल्लो वर्गको पहुँच सुनिश्चित गर्ने जस्तै वजरमा क्जयचतबनभ का वेला सामाग्रीहरूमा, सिमित उपलव्ध हुने वस्तुहरूमा । सेवाहरूमा ‘hospital का सरकारी वेड, कलेजको Scholarship आदिमा पहुँच Elite को मात्र देखिन्छ ।
- नागरिकको सवै भन्दा नजिकको तहबाट सेवा उपलव्ध गराउने गरी सरकारी निकायको समन्वय गर्ने ।
- स्थानीय तहको क्षमता विकास गरी सेवा प्रवाहको मुख्य निकायका रुपमा परिचालित गर्ने ।

३. **सेवा प्रदायकलाई सेवाका आधारमा विशिष्टिकृत गर्ने । Agencification गर्ने**

- कार्यात्मक (Functional) पक्ष अध्ययन गरी विशिष्टिकृत गर्ने । जस्तैः यातायात कार्यालयमा लाइसेन्स, ठूला सवारी, साना सवारी कार्यालय ।
- नीति निर्माण र कार्यान्वयनलाई अलग गर्ने । जस्तै नागरिक उड्ययन प्राधिकरणमा नियामक र सेवा प्रदायक निकाय ।
- सार्वजनिक संस्थानलाई प्रतिस्पर्धी वनाउने । जस्तै नेपाल वैक, वाणिज्य वैक, दुर संचार कम्पनी

४. **निजि क्षेत्र परिचालनको strategy मा सुधार गर्ने**

- Non-core function हस्तान्तरण गरी दरिलो नियमन प्रणाली वनाउने
- Quasi- Market अवधारणा अन्तर्गत साझेदारी गर्ने । सेवाका लागि सरकारी fund/ voucher प्रयोग गर्ने। जस्तैः शिक्षा, स्वास्थ्य जसले गुणस्तर, पहुँच, समानता कायम हुन्छ ।

ख. **नीतिगत, कानूनी, संस्थागत सुधार**

- सरकारको भूमिका विकेन्द्रित गर्ने ।
- साझेदारीको प्रवर्द्धन गर्ने ।
- निर्णयका तहहरू घटाउने
- समन्वयत्क कार्य प्रणाली विकास गर्ने ।
- कानून कार्याविधि सरलीकरण गर्ने ।
- संरचनागत सुधार गर्ने ।
- संस्थागत क्षमता विकास गर्ने ।
- सेवा प्रदायकको संजालीकरण गर्ने ।

ग. **शासकिय क्षेत्रमा सुधार गर्ने**

- सेवा प्रदायक निकायमा सेवाग्राहीको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।
- सेवाग्राहिसँग निरन्तर अन्तरक्रिया गर्ने, सुझाव लिने र सुधार गर्ने ।
- पारदर्शिता, उतरदायित्वका संयन्त्र विकास गरी सार्वजनिक प्रशासनलाई नागरिक प्रति उतरदायी वनाउने।
- Maximum Governance minimum government को अवधारणा लागू गर्ने ।

घ. **व्यवस्थापकिय सुधार**

- संगठन संरचना, जनशक्ति, कार्य जिम्मेवारी, सेवाग्राहीको संख्याका विचमा सन्तुलन कायम गर्ने ।
- व्यवसायिक र नतिजामुखी प्रशासनको विकास गर्ने
- समन्वयको कार्य संस्कृती विकास गर्ने ।
- जोखिम व्यवस्थापन क्षमता विकास गर्ने ।

ङ. **प्रशासकिय सुधारका क्षेत्र**

- कार्यविधि र कार्य प्रणालीको सरलीकरण।
- संस्थागत अहँलाई घटाउने।
- प्रशासनिक culture र ढिलासुस्ती हटाउने ।

च. **व्यवहारमा, आचरण सुधारका क्षेत्र**

- सेवामुखी सार्वजनिक प्रशासनको अवधारणा अवलम्वन गर्ने।
- आचरण, निष्ठा, सदाचारको प्रवर्द्धन गर्ने।
- Red Tape to Ted Carpet को नविन सुधारको कार्यान्वयन गर्ने ।

छ. **प्रणाली Systemic सुधारका क्षेत्र**

- Office Automation गर्ने।
- IT को अधिकतम उपयोग गर्ने ।
- प्रविधिमुखी सेवा प्रवाह गर्ने ।
- innovative प्रशासनिक अगतिगचभ विकार गर्ने ।
- R&D मा लगानी बढाउने ।

९. निष्कर्ष

सेवा प्रवाह सम्बन्धी प्रणाली, प्रक्रिया, पद्धतीलाई जनमुखी र जनमैत्री वनाउनु लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको मुख्य सर्त हो । सार्वजनिक सेवामा सवैको पहुँचको सुनिश्चिता र समान उपलव्धताले लोकतन्त्रलाई नागरिकको मन, मुटु र मस्तिष्कमा स्थापित गराउदछ । तसर्थ सार्वजनिक सेवा प्रवाह लोकतन्त्रको मुख्य आधारशिला हो । Cosmetic लोकतन्त्रलाई नागरिकको लोकतन्त्र वनाउन राज्यको म्भषिखभचथ व्यवस्थित, त्रुटी रहित र जन अपेक्षित हुनैपर्छ । तर सेवा प्रवाह सम्बन्धी व्यवहारमा हामीले थुप्रै समस्याको अनुभूती गरेका छौ । उल्लिखित क्षेत्रमा माथि प्रस्तुत भए बमोजिम सुधार गरी सेवा प्रवाहमा संलग्न पात्र, प्रणाली तथा प्रवृतिमा सुधार गरी सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई नतिजामुखी वनाई नागरिकको विश्वास हासिल गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

प्रशासन सुधार आयोगका प्रतिवेदनहरू

सुशासन ऐन

निजामती सेवा ऐन तथा नियम

नेपालमा कोभिड १९ को महामारीका कारण आर्थिक क्षेत्रमा परेको बहुआयामिक असर र यसको पुनर्निर्माण

रामबन्धु सुवेदी*

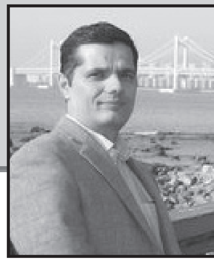

१ विषय सन्दर्भ

चीनको वुहानबाट सन् २०१९ को डिसेम्वरमा फैलिएको कोभिड १९ भाइरसको विश्वब्यापी महामारीका कारण विश्व अर्थतन्त्रनै प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभावित भएको वर्तमान अवस्था हो । प्रारम्भमा लकडाउनलाई नै महामारीविरुध्दको लडाइँको एकमात्र उपायका रुपमा अपनाइएकोमा हाल आएर कोभिडसँगैको सुरक्षित जीवनयापननै यसलाइ परास्त गर्ने उपायका रुपमा लिन थालिएको छ । विश्वमा शुरुवाती अवस्थाका यात्रा र ब्यपारका कडा प्रतिबन्धहरूका कारण उत्पादनमा ठूलो असर पर्दा त्यसले रोजगारी, राजस्व र आर्थिक गतिविधिहरूमा तीब्र ह्रास आएका कारण विश्वब्यापी आर्थिक वृध्दिमा ऋणात्मक परिणामा प्राप्त हुने आँकलन विश्व वैंक र आइएमएफ जस्ता विश्व संस्थाहरूले गरेका छन् । विगतका आर्थिक मन्दी तथा वित्तीय संङकटहरू मागको कमीका कारण सिर्जना हुने गरेको प्रवृत्ति यसपटक उत्पादनको कमीका कारण उत्पन्न भइरहेको देखिएको छ । विश्व वैकको सन् २०२० अक्टोबरको अध्ययन अनुसार पूर्वी एशिया र प्रशान्त क्षेत्रको आर्थिक वृद्धि ०.५% मा सीमित हुने तर दक्षिण एशियाको वृद्धिदर २.७%,;व सहारा क्षेत्रको २.८%, मध्यपूर्वी क्षेत्रको ४.२%, युरोप तथा मध्य एशियाको ४.७% तथा ल्याटिन अमेरिकाको ७.२% ले संकुचन हुने तथ्य प्रक्षेपण गरिसकेको छ । सोही अध्ययनले नै उदयीमान तथा विकासशील अर्थतन्त्रहरूको कमजोर स्वास्थ्य प्रणाली, वैदेशिक ब्यपार र पर्यटनमा भारी गिरावट, विप्रेषण आयमा कमी, पूँजी पलायन जस्ता समस्याहरूका कारण आर्थिक संकुचन देखिइरहेको तथ्याङकहरू समेत प्रश्तुत गरेको छ । विध्यमान महामारीका कारण प्रतिब्यक्ति आयमा सन् १८७० देखि यताकै ठूलो दरमा गिरावट आउने अनुमान समेत गरिएको छ। यसैगरी संयुक्त राष्ट्रसंघको पछिल्लो प्रतिवेदन अनुसार अल्पविकसीत अर्थतन्त्रहरूका सार्वजनिक वित्तको क्षेत्र कोभिड १९ को कारण नराम्रोसँग प्रभावित हुने अनुमान गरिएको छ। राजस्व र सार्वजनिक खर्च ब्यवस्थापन दुवैको पक्षबाट ठूलो प्रभाव पर्ने देखिन्छ। उच्च ऋण र कम वृद्धिको दुश्चक्रमा पर्ने संभावना समेत प्रवल रहेकोले राष्ट्रहरूको दीगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्तिका प्रयासहरूलाइ पर धकेल्ने समेत स्पष्ट आँकलन गर्न सकिन्छ । नेपालको आर्थिक अवस्था समेत विश्व अर्थतन्त्रमा लहरहरूबाट प्रभावित हुने हुँदा माथि उल्लेखित अनुमानहरू सान्दर्भिक रहेका छन् । गत आवमा ७ प्रतिशतको अनुमान गरिएकोमा २ प्रतिशतको हाराहारीमा वृद्धिदर सीमित भइसकेको छ भने यसको बहुआयामिक असरहरू देखिइरेका छन् जस्ले भूकम्पपछिको अर्को ठूलो आर्थिक झड्काको अवस्थामा पुऱ्याएको छ।

सहसचिव, नेपाल सरकार ।

२ नेपालमा कोभिड १९ को आर्थिक र शासकीय प्रभाव विश्लेषण

नेपालको अर्थतन्त्र मूलत वैदेशिक रोजगारी, वैदेशिक सहायता र पर्यटनमा आधारित रहेको छ।विदेशी विनिमय सञ्चितिका मूल स्रोत नै उपरोक्त तीन क्षेत्रहरू भएको हुँदा विश्व अर्थतन्त्रमा आउने बदलावहरूका कारण नेपालको अर्थतन्त्रमा समेत प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रकृतिका प्रभावहरू पर्ने हुन्छन् । आर्थिक वर्ष २०७६।७७ को तेस्रो चौमासिकमा कोभिडको कारण पूर्णत लकडाउनको अवस्थामा रहँदा विप्रेषण घट्ने, पर्यटन क्षेत्र पूर्णत संकुचन गएर शोधनान्तर ऋणात्मक हुने आँकलन गरिएको भएतापनि आर्थिक वर्ष २०७७।७८ को प्रथम चौमासिक आइपुग्दा अवस्था सोचेजस्तो नकरात्मक देखिएन । पर्यटन क्षेत्र र रोजगारीको क्षेत्रबाहेक अन्य क्षेत्रमा अपेक्षाकृत रुपमा नकरात्मक अवस्था सिर्जना भएको पाइँदैन ।

उत्पादन र रोजगारीका क्षेत्रमा पर्ने र परेका प्रभाव

कोरोनाभाइरसको संक्रमण कारण नेपालको अर्थतन्त्रमा झन्डै दुई खर्ब रुपैयाँको नोक्सानी परेको तथा चालू वर्षको वृध्दिदर २ प्रतिशत मुनि नै रहने अर्थ मन्त्रालयको निष्कर्ष रहेको छ। दीर्घकालीन रुपमा आर्थिक बृद्धि कम हुने, रोजगारी, विप्रेषण, उत्पादन, उपभोग कमजोर भई आर्थिक संकट आउने संभावना देखिन्छ। राष्ट्र बैंक सर्वेक्षण अनुसार बन्दाबन्दी अवधिमा सर्वेक्षणमा संलग्न ३९ प्रतिशत उद्योग व्यवसाय पूर्ण वा आंशिक रुपमा सञ्चालनमा रहेका र ६१ प्रतिशत उद्योग व्यवसायहरू पूर्णरुपमा बन्द रहेका पाइएका छन् । सर्वेक्षणमा संलग्न उद्योग व्यवसायले झण्डै एक चौथाइ कर्मचारी कामदार कटौती गरेको पाइएको छ । यसरी कटौती हुने मध्ये अस्थायी करारका कामदार दुई तिहाइभन्दा धेरै रहेका छन् । सोही अवधिमा उद्योग व्यवसायहरूले औसतमा १८.२ प्रतिशतले तलब कटौती गरेको पाइएको छ । बन्दाबन्दी अवधिमा ९६.७ प्रतिशत उद्योग व्यवसायहरूको उत्पादन कारोबार ७३.८० प्रतिशतले घटेको पाइएको छ । साना तथा मझौला व्यवसाय बन्द हुनसक्ने, गरिबी अझै बढ्ने, वेरोजगारीमा वृद्धि, राजनितिक र सामाजीक समस्याहरू, लोकतान्त्रिक पद्धतिमाथि समस्याहरू उत्पन्न हुन सक्छन् । यो बाहेक ऋणमा निर्भर व्यवसायहरू थप धरापमा पर्न सक्ने हुन्छन् । अतिविपन्न राष्ट्रहरूको श्रेणीबाट केही वर्षमै माथि उक्लिने नेपालको लक्ष्यमा पनि वर्तमान सर्ाटको कालो छायाँ परेको छ । त्यसैगरी अनौपचारिक क्षेत्रका मजदुरहरू चरम गरिबीमा फर्किने संभावनाका साथै गरिबी बढ्ने संभावना देखिएको छ ।

यसैगरी कुनैपनि देशको अर्थतन्त्रको निम्ति एसएमई भनिने साना तथा मझौला व्यवसायी मेरुदण्ड नै हुने गर्छन् तर यी क्षेत्रहरू पनि कोभिडको मारमा परेको देर्खिन्छ । यस्ता उध्योगहरूले गर्ने ससानो लगानी तथा ऋण तिर्न नसक्ने कारण यिनीहरू बन्द हुने जोखिममा रहेका छन् । ससाना उद्योग तथा व्यापार व्यवसायमा लागेका चिया पसलेदेखि लिएर रेस्टुराँ व्यवसायी अनि मम पसलेदेखि लिएर किराना व्यापारी सबै यसैमा पर्छन् । करीब १७ लाख औपचारिक तथा अनौपचारिक जनशक्तिलाइ रोजगारी सिर्जना गरेको यो क्षेत्र सवैभन्दा खतरामा रहेको छ ।

विप्रेषण आय र वैदेशिक रोजगारीमा परेको असर

कोभिडका कारण प्रत्यक्ष प्रभावित क्षेत्र बैदेशिक रोजगारी र विप्रेषण आय हो । तर पनि अनुमान गरिएजसरी विप्रेषण आयमा ठूलो संकुचन देखिएन । गत आर्थिक वर्षमा विप्रेषणमा ५ प्रतिशतले गिरावट आएको छ । भने चालू आव २०७७।७८ को प्रथम चौमासिकमा विप्रेषण आयमा कमी आएन । यस्तै प्रवृत्ति सन् २००८ को विश्वव्यापी वित्तीय संकटका बेला पनि नेपालको सन्दर्भमा देखिएको थियो। यसको मूख्य कारण

अधिकांश नेपालीहरू अत्यावश्यक मानिने क्षेत्रमा कार्यरत छन् जस्तै (सुरक्षागार्ड, खेतीपाती, सरसफाइ, किनमेलका पसल अनि आपूर्ति प्रवाह। संकटका बेला पनि यी सेवा चाहिन्छन् र रोजगारी जोगिन सकेको देखियो । हाल आएर वैदेशिक रोजगारी खुला भइसकेकोले युवाहरू पुन विदेश जाने दर बढिरहेकोले विप्रेषणमा उल्लेखनीय रुपमा कमी आइहाल्ने अवस्था देखिएको छैन तर कैयौँ नेपाली होटल तथा रेस्टुराँमा पनि छन् जुन समस्यामा पर्न सक्छन् । यस्ता क्षेत्रमा काम गर्ने मानिस स्वदेशनै फर्किए भनेपनि तिनमा दक्षता हुन्छ र तिनले अर्थतन्त्रलाई फाइदा दिन सक्छन् । यसको मनोवैज्ञानिक खतराका कारण स्वदेश फर्किनेको सङ्ख्या बढ्न सक्छ । अबको दिनमा मानिसहरू विदेशमा बस्न उत्सुक नहुन सक्ने र १० देखि १५ प्रतिशत मानिस घर फर्किन सक्ने देखिन्छ । तर हालसालैको प्रवृत्ति विश्लेषण गर्दा दशैंको बेलामा भारत जानेको ठूलो लर्को लागेको छ । तर जति आम्दानी नेपालमा पर्यटक नआएर घट्ने त्यति नै नेपालीहरू पनि विदेश भ्रमणमा नगएपछि जोगिनेछ।त्यस्तै जति आम्दानी विप्रेषणमा घट्छ त्यसको भरथेग त्यसकै फलस्वरूप हुने आयातको गिरावटले गर्नेछ भन्ने अनुमान समेत आव २०७७।७८ को प्रथम चौमासिकको आर्थिक तथ्याय्ले देखाएको छ, जहाँ कुल वस्तु ब्यपारमा निकासीको अंशमा वृद्धि भइ ९.६% पुगेको छ भने ब्यपार घाटामा १५.१०प्रतिशत ले सुधार भएको छ ।

पर्यटन क्षेत्रमा परेको असर

कोभिड महामारीले विश्वभरि नै सबैभन्दा मारमा परेको भनेको पर्यटन तथा यातायातको क्षेत्र नै हो। जो पर्यटक भएर यहाँ आउँथे ती मानिस नै बेरोजगार हुने अवस्था छ। यो क्षेत्रमा ठूलै क्षति भएको देखिन्छ । पर्यटनमा परेको असरबाट तङ्ग्रिन पनि लामै समय लाग्न सक्ने देखिन्छ । यसले हवाई उड्डयन, होटल तथा रेस्टुराँ, यातायात, कृषि तथा अन्य व्यवसायी, बैक तथा वित्तीय संस्था सबैको आयमा असर पर्ने हुनाले पर्यटन प्रभावित हुँदा कृषि क्षेत्र र रोजगारी समेत सङकट परेको देखिन्छ । पर्यटनमा लगानी भएको बैङकिंग कर्जा समेत जोखिममा पर्ने र दीर्घकालीन रुपमा वैंकहरू समेत जोखिममा पर्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । पर्यटन खुला हुन शुरु भएको भएतापनि पूर्णरुपमा खर्च गर्नेगरी पर्यटकको आवागमन ब्यवस्थित हुन लामै समय पर्खिनुपर्ने हुनाले यस क्षेत्रमा जोखिम बढी नै देखिन्छ ।

व्यापार तथा वित्तीय क्षेत्र

सहज आर्थिक गतिविधि ठप्प भएकाले कारोबारमा असर त छँदैछ अन्य क्षेत्रमा परेका सबै किसिमका नकारात्मक असरले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गरेको कर्जा जोखिममा पर्न सक्छन् । पर्यटनमा मात्रै बैंक र वित्तीय संस्थाका अर्बौं लगानी छ। त्यसको अब रिकभरी वा सुधार हुन समय लाग्छ। त्यसैकारण ब्याङक सम्पति जोखिममा पर्छन् जसको चौतर्फी असर पर्छ । तर प्रारम्भमा अनुमान गरेजस्तो असर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा परेको देखिएन । हाल बैकहरूमा करीब ३ खर्बको तरलता वृध्दि भइ ब्यजदरमा कमी आएको अवस्था छ भने राष्ट्रबैंकले ५० अर्ब रकम मौद्रिक उपकरणको माध्यमबाट उठाएको छ ।

कृषिमा पर्ने असर

राष्ट्रिय योजना आयोगले गरेको अध्ययन अनुसार कोभिडका कारण कृषि क्षेत्रमा ६० अर्बभन्दा बढीको क्षति भएको छ । तर पनि कृषिमा ठूलो असर पर्ने देखिन्न । निर्वाहमूखी कृषिबाट यान्त्रिकरणमा जाने सुनौला अवसरका रुपमा समेत यो अवसरलाइ लिनुपर्ने देखिन्छ । तर वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएकाहरूलाइ स्वदेशमै कृषिमा आकर्षण गर्न संघीय प्रादेशिक र स्थानीय सवै सरकारहरू चुकिसकेका छन् । बजारमा

उत्पादनको समयमा मल समेत नपाएर भौतारिनुपर्ने अवस्थामा सुधार हुनै सकेन । यो कोभिड र दशैंको वीचमै पनि भारत जानेको ठूलो लर्को देखिनु नेपालको कृषिको लागि सुखद होइन । तीनै तहका सरकार हरूले कृषिको ब्यवासायीकरणको जग हाल्ने अवसरको सिर्जनाको लागि अभियान सञ्चालन गर्न सकेको देखिएन ।

सार्वजनिक सेवामा पार्ने असर

कोभिड नियन्त्रणमा लामो लकडाउनको अभ्यासका क्रममा सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीहरूमा काममा ह्रास आउँदै गएको देखिन्छ । यध्यपि अत्यावश्यक सेवा तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूले संकटका समयमा चूनौतिपूर्ण काम गर्ने महत्वपूर्ण अवसर प्राप्त गरेका छन् । जस्लाइ राज्यले सम्मान र संस्थागत गर्नुपर्ने हुन्छ । वर्तमान कर्मचारीतन्त्रले कोभिड र यसश्चातको सार्वजनिक सेवा कोरोना जस्ता नसोचिएका समस्याहरूको पूर्वानुमान गर्ने, तत्काल विवेकपूर्ण ढङ्गले योजना, समन्वय र कार्यान्वयन गर्ने काम गर्नै सक्दैन । यसको रुपान्तरण तथा विनिर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । कोरोनासँगै विकसीत हुँदै गएको नयाँ विश्व ब्यवस्थाले वर्तमान उत्पादन प्रणाली, सामाजिक अन्तरक्रिया, अर्थतन्त्र र सस्कृति सवै पक्षहरूमा एकशाथ नयाँ परिवर्तन गर्दैछ । अव हरेक क्षेत्रमा अटोमेसन, भर्चुअल शासन र ब्यवस्थापन, एआइको उच्चतम प्रयोग र विशिष्टीकरणको प्रयोग हुनेछ । तल्ला स्तरका रेपिटेटिभ कार्यहरू अटोमेसन र एआइले विस्थापन गर्दैछन् भने उच्चस्तरको विश्लेषणात्मक चिन्तन, विवेकपूर्ण निर्णयहरू, नीतिगत निर्णयहरू तथा मानवीय मूल्यसँग सम्बन्धित कार्यहरू तथा नीति, नियन्त्रण र निर्देशन मात्र मानिसले गर्ने हुँदा आगामी दशक विशिष्टीकरण, ब्यवासायीकरण र दक्षताको हो । उपरोक्त चूनौतिहरूको सामना गर्नसक्ने दक्षता र नैतिकतायुक्त स्मार्ट शासन अबको विकल्प हो ।

तर कोरोना सम्वद्ध स्वास्थ्य सामाग्री खरीदमा उठेका सार्वजनिक प्रश्नहरूले हाम्रो सार्वजनिक प्रशासनको दक्षता, विवेक र नैतिकता माथि नै ठूलो प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ । विपदको समयबाट समेत राजनीतिले सिकेको देखिएन । सत्ता संघर्ष, अपारदर्शिता, विचार र तथ्यप्रतिको अविश्वास जस्ता अलोकतान्त्रिक मूल्यहरूमा बढी केन्द्रित देखियो भने शासकीय रुपान्तरणमा ध्यान गएको देखिएन । कोभिड १९ नियन्त्रणको सन्दर्भले राज्यका पात्रहरूमा वैज्ञानिक चेत नभएमा, अध्ययन अनुसन्धान र सामूहिक विवेक तथा वौध्दिकतालाइ ध्यान नदिएमा कसरी शासन कमजोर हुन्छ भन्ने छर्लङ्ग पारेको छ ।

शैक्षिक क्षेत्रमा परेको असर

नेपालमा विश्वविध्यालयहरू देखि विद्यालयहरू सवै फेस टु फेस मा आधारित शिक्षणसिकाइमा अभ्यस्त भएकोले भर्चुल सिकाइमा जान लामो समय लागिरहेको छ । शैक्षिक सत्र परीक्षाहरू तथा सिकाइ अवरुधद भएका छन् । इन्टरनेटमा पहुँच धएका विध्यार्थीहरूको संख्या २५ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ भने सवै विध्यालय र शिक्षकहरूमा डिजिटल सिकाइको प्रयोगको दक्षता छैन, त्यसै त अब्यवाहरिक सैध्दान्तिक शिक्षा त्यसैमा कोभिडको कहरले गर्दा नेपाली विध्यार्थीहरूमा ठूलो सिकाइ ग्याप देखिने संभावना छ । युनिसेफले भर्खरै गरेको अध्ययनले दक्षिण एशियामा अनलाइन सिकाइ प्रभावकारी नभएको देखाएको छ । यो अवधिमा डिजिटल सिकाइको रुपान्तरणमा जग निर्माण गर्नुपर्नेमा कोभिड सकिएला र पूरानै विधिमा फर्कौला भन्ने पश्चगामी मनोदशामा सार्वजनिक शिक्षा र विश्वविध्यालयहरू रहेका देखिएका छन् । यसले अन्ततोगत्वा दीर्घकालमा अर्थतन्त्रलाइ कमजोर र परनिर्भरता तर्फ नै डोर्याउँछ किनकि सुदृढ अर्थतन्त्रको जग नै दक्ष मानव संसाधान र त्यसको क्रिएटिभिटी नै हो ।

३ कोभिड १९ ले सिर्जना गरेका सकरात्मक अवसरहरू

भनिन्छ हरेक संकटले समस्या सँगसँगै अवसर पनि लिएर आएको हुन्छ । संकटमा मात्र नेतृत्वको परीक्षण हुन्छ । कोभिडको महामारीले नेतृत्वको गतिलो परीक्षण गरिसकेको छ । नेपालमा केही अवसरहरू समेत देखापरेका छन् । कोभिड १९ को समयमा पनि आर्थिक सूचकहरू सकरात्मक देखिएका छन् अर्थ मन्त्रालयका अनुसार निकासीमा वृद्धि, ब्यपार घाटामा कमी, राजस्व वृद्धि, विप्रेषणमा सामान्य वृध्दि तथा वैदेशिक सहायतामा उल्लेख्य वृध्दि र चालू खाता बचतमा रहको भएतापनि पूँजीगत खर्चको दरमा भने कमी आएको छ । समस्यालाइ अवसरमा रुपान्तरण गर्न सक्ने आर्थिक नीति, योजना र कार्यक्रमहरू तथा तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सक्ने दक्षतापूर्ण शासकीय प्रबन्ध भएको अवस्थामा महामारीलाइ अवसरका रविकास गर्न सकिने हुन्छ । समग्रमा विश्लेषण गर्दा नेपालमा कोभिडले विविध आर्थिक सामाजिक अवसरहरूको सिर्जना गरेको छ । सवैभन्दा प्रमुख पक्ष यसले आधारभूत सरसफाईको विकास grass root सम्म पुगेको छ । नागरिकहरू स्वास्थ्य र सरसफाइप्रति निकै सचेत भइ यसको संस्थागत विकास भएको छ । जुन दीगो विकासको एक लक्ष्य हो भने आर्थिक विकासको जरा पनि हो भने यससँग आउने multiplier effect लामो समयसम्म रहने अनुमान गर्न सकिन्छ । दोस्रो पक्ष नागरिकहरूमा वैज्ञानिक चेतना र विज्ञानप्रतिको भरोषा बृद्धि भयो, अन्धविश्वास कमजोर बन्यो । तेस्रो पक्षमा विपद व्यवस्थापनमा subnational तहसम्मका संरचना र संस्थाहरू सक्रिय भए एवं आत्मनिरीक्षण र विकास गर्ने सुअवसर प्राप्त भयो भने यही मौकामा नेपालले अब Clean Nepal-2020 अभियान शुरु गर्नसक्ने ठूलो अवसर सिर्जना भएको छ । जसअनुसार पशुवध स्थल, मासु खाना, रेष्टुरेन्टको न्यूनतम सरसफाई, सफा पानी, सार्वजनिक शौचालय, पर्यटकीय गन्तव्यहरूमा सरसफाई, हरेक स्थानीय तहहरूमा सरसफाईका अभियान, न्यूनतम राष्ट्रिय सरसफाई मापदण्ड र सूचकहरू, फोहोर व्यवस्थापन नदी र वातावरणीय प्रदुषण नियन्त्रण लगायतका क्षेत्रहरूलाई विशेष रुपान्तरण अभियान शुरु गर्न सकिने संभावना रहेको छ जुन आर्थिक सामाजिक विकासको आधारशीलाका रुपमा रहेको छ । नेपालमा यो digital कारोबार बढाउने अवसर पनि हो भने Doing business / governance indicators हरूमा सुधार गरी लगानीमैत्री एवं व्यवसायमैत्री बनाउने बेला पनि यहि हो । त्यसैगरी अनौपचारिक क्षेत्रका मजदुरहरूको यथार्थ विवरण संकलन गर्ने र तदनुसार डिजिटाइज्ड गरी राहत दिने ठूलो मौका पनि हो यो । यस काममा सामाजिक सुरक्षाकोष, स्थानिय तहहरू, स्थानिय विपद विपद व्यवस्थापन समितिहरू, मजदुर संगठनहरू र उद्योग सम्वद्ध संघ संगठनहरू परिचालन गर्ने । (अनौपचारिक क्षेत्रलाई औपचारिक बनाउने अवसर पनि हो ।)

समग्रमा कोभिडको महामारीले सिर्जना अवसरहरूमाः अबको युग डिजिटल दुनियाँ र शासनको हो । यसअनुसार वैदेशिक रोजगारीको पुनर्योजना गर्ने, ई-कमर्श, भर्चुअल ब्यपार र त्यसको नियमनकारी दक्षताको विकास गर्ने, विश्वसनीय तथ्यांक पूर्वाधार तथा मानव संसाधन निर्माणमा केन्द्रित रहने, प्रकृति सँग प्रेम, संरक्षण तथा दीगो विकासको संस्थानीकरण, जनस्वास्थ्य संरचनाहरू निर्माण, उद्यमशीलताको विकास, पर्यटन पूर्वाधार निर्माण, पारिवारिक पुनर्निर्माण, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यहरूको पुनर्बोध, कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भरता लगायतका रहेका छन् ।

४ कोभिड पश्चातको अर्थतन्त्रलाई पुनरुत्थान गर्ने उपायहरूः

कोभिड विरुद्ध विजय हासिल गर्नु अहिलेको प्राथमिक कार्य हो तर यसका लागि कोभिडसँगसँगैको जीवनयापन नै अबको प्रमुख विकल्प हो । यही यथार्थतालाइ आत्मसात गरी स्वास्थ्य सुरक्षाका प्रोटोकलहरूको अवलम्बन

गर्दै कोभिडसँगै लय मिलाउने क्रममा नेपालको रणनीति देखा परेको छ। अवको चरण कोभिडपश्चातको आर्थिक पुनर्निर्माणको क्रममा रहेको छ।

समष्टिगत आर्थिक क्षेत्र

विश्वका ठूला अर्थतन्त्रहरूले संभावित क्षति न्यूनिकरणका लागि राहत प्याकेजका कदमहरू अगाडी सारेका छन् । केनेसियनमोडल (government expenditure) एक उपयुक्त रणनिती हुनसक्छ । यसका लागि सरकारले ठूला पूर्वधारहरूमा लगानी वृध्दि गर्ने, साना तथा मझौला उद्योगी र उद्यमीहरूलाई सहुलियत प्रदान गर्ने, कृषिको व्यवसायीकरणमा विशेष सुविधा जस्ता उपायहरू अपनाउन सकिन्छ। कृषि साना तथा मझौला उद्योगलाई नीतिगत सब्सिडी तथा ठूला उद्योगहरूलाई लोन तथा tax मा subsidized गरिदिनु पर्छ। सबै प्याकेजहरू समेटेर comprehensive package ल्याउनुपर्छ। कोभिडले उपभोक्ताको क्रयशक्ति र उद्योगीहरूको आपूर्तिशक्तिमा क्षय भइरहेको छ । यसलाइ बढाउनका लागि रोजगारी र आम्दानीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने, तथा उध्योगीहरूको उत्पादकत्वमा अभिवृध्दि गर्ने तथा सफ्लाई चेनलाई सहज र सरल बनाउने सहजीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैगरी निजी क्षेत्रलाइ विभिन्न वित्तीय प्रोत्साहनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ।

नेपाल सरकारले अपनाउन सक्ने Incentives का नमूनाहरूमाः बैंकको लोन तिर्ने समय थपिदिने, कर तिर्ने समयावधि थप, व्याजदर र करमा subsidy दिने,निर्यातमूलक, संरक्षण गर्नुपर्ने उध्योग तथा कृषि क्षेत्रका सामाग्रीका आयातमा भन्सार छुट दिने, उध्यमशीलता विकासका लागि ब्याज छुट र सिड पूँजी प्रवाह, कोभिड पिडीतहरूको उपचार राज्यले गर्ने, साना तथा मझौला उद्योगहरूलाई कर छुट दिने, आंशिक ऋण प्रवाह गर्ने लगायतका रहेका छन् ।

सरकारले अव तत्कालै डिजिटल गभर्नेन्स, भर्चुअल ब्यपार, कारोबार, शिक्षा र नवप्रवर्तनका क्षेत्रहरूलाइ ब्यवस्थित गर्ने, नियमन गर्ने, सहजीकरण गर्ने, मानव संसाधन विकास गर्ने र डिजिटल सुरक्षा प्रदान गर्ने वृहद कार्यक्षेत्र भएको भर्चुअल गभर्नेन्स प्राधिकरणको स्थापना गर्नुपर्छ। जसभित्र वर्तमानको जिआइडिसीः Government Integrated Data center, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रः National Information Technology center समेत एकीकृत गर्नुपर्छ। युवा र नवप्रवर्तनका स्टार्ट अपहरूलाइ सहयोग र वित्तीय प्रोत्साहन गर्ने, अर्थतन्त्रलाई नवप्रवर्तनीय बनाउनका लागि निजी क्षेत्रहरू, विश्वविध्यालयहरू तथा अनुसन्धान केन्द्रहरूसँग साझेदारी गरी ब्यापार र आर्थिक बौध्दिकताः Business Intelligence लाइ संस्थागत गर्नुपर्ने हुन्छ।

कृषि क्षेत्रः देशलाई कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउने थप अर्को अवसर नेपालले पाएको छ। अहिले विदेशबाट सहरमा फर्कने र सहरबाट गाउँ जानेको उच्च चाप छ। अब विदेशमा सिकेको सिप उपयोग गरी गाउँघरमा बाँझो रहेका खेतबारीमा कृषि यान्त्रिकरण र ब्यवासायीकरणको संभावना रहेको छ। अहिले नै वार्षिक आयातको १६ प्रतिशत रहेको कृषिमा आत्मनिर्भर बन्न सक्दा पनि ठूलो अवसर हुन्थ्यो । यसका लागि भूमि बैंा स्थापना, चाक्लाबन्दी, व्यवसायीकरण, आधुनिकीकरण र यान्त्रीकरणलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ र कृषिमा रहेका बिचौलियाको अन्त्य गरी उत्पादनले उचित मूल्य पाउने वातावरण बनाउनुपर्छ।

उद्योग : अब विदेशबाट फर्किएका दक्ष तथा अर्धदक्ष जनशक्तिलाई उनीहरूले विदेशमा सिकेको ज्ञान र सीप केन्द्रित गरी नेपालमै साना तथा मझौला उद्योगमा लगानी गर्ने तथा काम गर्ने वातावरण तयार गरी

उध्यमशीलता मार्फत रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ यस्ता उद्योगहरूमा विदेशबाट फर्किएका दक्ष तथा अर्धदक्ष जनशक्तिले उच्च उत्पादकत्व सिर्जना गर्न समर्थ हुन्छन् । यसका लागि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने योजना सरोकारवालाबाट आउनुपर्छ । पर्यटन र होटेल क्षेत्रमा गुमेको रोजगारीलाई कृषि र साना उद्योगमार्फत तत्कालका लागि पुनरुद्धार गर्न सकिन्छ । नयाँ उध्योग ग्रामहरूको निर्माण, औध्योगिक क्षेत्रहरूको निर्माण र स्तरोन्नति, कनेक्टिभिटीहरूको विकास, कच्चा पदार्थहरूको उत्पादन, उध्योग अनुमतिलाइ सरलीकरण गरी पूर्वानुमायोग्य बनाउने तथा बजारको माग बमोजिमको गुणस्तरीय प्राविधिक शिक्षाको सुनिश्चितता गरी उच्च उत्पादकत्व क्षमता भएका मानव संसाधनको विकास गर्न सकिन्छ ।

श्रम-रोजगार : नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७५ ले १५ वर्षभन्दा माथिका मध्ये ३८.५४ प्रतिशत जनसंख्या मात्र उत्पादनशील श्रम शक्तिका रुपमा रहेको देखाएको छ । ११.४५ प्रतिशत जनसंख्या बेरोजगार छन् भने यी मध्ये ७०.५ शहरी क्षेत्रमा छन् भने २९.५ प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका छन् । वार्षिक ५ लाख युवाहरू श्रमबजारमा प्रवेश गरेतापनि स्वदेशमा अधिकतम १ लाख मात्र खपत हुने ३ लाखको हाराहारीमा बैदेशिक रोजगारीमा जाने र बाँकी बेरोजगार रहने अवस्था देखिएको छ । विदेश जानेमध्ये ७४ प्रतिशत अदक्ष रहने गरेका छन् । कोभिड १९ ले आन्तरिक र अन्तराष्ट्रिय श्रम बजारमा पारेको प्रभावको आँकलन गर्दा हालको बेरोजगारी १० लाख, प्रतिवर्ष थपिने ५ लाख, बैदेशिक रोजगारीबाट २५ प्रतिशत फर्किएमा ६ लाख, कोरोनाका कारण आन्तरिक रोजगारी गुमाएका १० लाख गरी ३० लाखको हाराहारीमा थप रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्ने देखिन्छ । २०७७।७८ को बजेटमा समेत रोजगारी सिर्जनालाइ प्रमुख प्राथमिकता दिइएको छ । रोजगार प्रत्यभूति कानून, प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, सीपमूलक तालिमहरूको ब्यवस्था, स्टार्ट अप च्यालेन्ज फण्ड, न्यूनतम सीप सिकाएर मात्र बैदेशिक रोजगारीमा पठाउने, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्कैकाहरूको सीप परिक्षण गरी परियोजनामा आधारित १० लाख सम्मको ऋण लगानी, विप्रेषणको रकम उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी, उध्यमशीलता विकास कोष जस्ता विविध कार्यक्रमहरू आएका छन् भने स्थानीय सरकारहरूले समेत कृषि विकास, उध्यमशीलता विकास, श्रम बैंक जस्ता संस्थाहरूमार्फत रोजगारी सिर्जनाका अवसरहरू सिर्जना गरिरहेका छन् ।

रोजगारी सिर्जनामा गर्नुपर्ने थप कामहरूमाः कृषिमा आधुनिकीकरण, उत्पादनशील तथा तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूमा रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना,पर्यटन क्षेत्रको पुनर्जीविकरणको योजना निर्माण, बैदेशिक रोजगारीलाइ ब्यवस्थित, मर्यादित, पारदर्शि र लाभप्रद बनाउने, ब्यवासायिक शिक्षा तथा तालिमका ब्यापक अवसरहरू सिर्जना गर्ने, औध्योगिक प्रतिष्ठानहरूलाइ सुचारु गर्न सहयोग गर्ने, रोजगारमूलक क्षेत्रहरूमा लगानीको वातावरण सिर्जना गर्ने, पूर्वाधारहरू विकास तथा ठूला आयोजनाहरूको शुरुवात, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएकाहरूलाइ उपयोग गरी तालिम र उध्यम सञ्चालन गर्ने ब्यवस्था मिलाउने, उध्यमशीलतालाइ प्रवर्धन गर्न वित्त्तीय सुविधा उपलब्ध गराउने, सवै प्रकारका उध्यमशीलता विकासका संस्थाहरूलाइ एकीकृत गरी राष्ट्रिय रोजगार प्राधिकरण तथा सवै प्रकारका सरकारी कोषहरू जस्तै गरिबी निवारण कोष, युवा तथा साना स्वरोजगार ब्यवासायी कोष, महिला उध्यमशीलता विकास कोष घरेलु तथा साना उध्योग विकास कोष समेतलाइ समेटी एकीकृत कोषको निर्माण गर्ने र एकीकृत रुपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

पर्यटन क्षेत्रमा अव गर्नुपर्ने कार्यहरूः कोभिडले नेपालको पर्यटनलाइ जरैदेखि हल्लाइदिएको छ । देशले प्रमुख उध्योगका रुपमा परिभाषित गरेको यो क्षेत्रको पुनरुत्थानका रणनीतिहरू आवश्यक पर्दछन् । विश्वब्यापी

पर्यटक आप्रवाह तत्कालै सुचारु नहुने भएको ले यो समयमा पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको निर्माण, हवाइ कनेक्टिभिटीको भरपर्दो ब्यवस्था गर्ने, नयाँ पर्यटकीय गन्तब्यहरूको पहिचान र विकास गर्ने, पर्यटन विविधताहरूको विकास गर्ने, सांस्कृतिक, साहसिक, धार्मिक, स्वास्थ्य, आध्यात्मिक,जैविक पर्यटनका नयाँ विधाहरूको विकास गरी प्राकृतिक एकाधिकारको उपयोग गर्न सकिने प्रशस्त संभावनाहरू छन् । पर्यटनको क्षेत्रमा भएको लगानीको सुरक्षाको लागि अध्ययनको आधारमा वित्तीय प्रोत्साहनहरूको विकास सरकारले गर्न सक्छ । अवको पर्यटनलाइ भिmकाउने, घुमाउने, टिकाउने, विकाउने र सिकाउने रणनीतिहरूमा केन्द्रित भइ रणनीतिक योजना बनाउनुपर्ने हुन्छ । पर्यटकलाइ सकेसम्म आकर्षित गर्ने, प्रचार प्रसार गर्ने, आर्थिक कुटनीतिको प्रयोग गर्ने, हवाइ यातायातलाइ सस्तो र विश्वसनीय बनाउने काम भिmकाउनेमा पर्छन् । घुमाउने अन्तर्गत पर्यटकहरूलाइ सकेसम्म धेरै स्थानहरू घुमाउनका लागि पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने, टिकाउने अन्तर्गत हालको औसत बसाइ दिनलाइ बढाउने, विकाउने अन्तर्गत स्थानीय सामग्री उत्पादन हरूको विक्री गर्ने, सिकाउने अन्तर्गत नेपालको बसाइलाइ अविष्मरणीय बनाइ उनीहरूलाइ स्वत पर्यटनको सद्भावना दूतका रुपमा विकास गराउने कामहरू पर्दछन् । पर्यटन विकासका नाममा डाँडाकाँडामा भ्यु टावर निर्माण, टोलटोलमा मन्दिर र मस्जिद तथा गुम्बा निर्माण जस्ता अनुत्पादक कामहरूले पर्यटनको विकास हुन सक्दैन । यसमा सवै सरकारहरू संवेदनशील हुनुपर्ने हुन्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य पूर्वाधारहरूको निर्माणः कोभिडले विश्वका सरकारहरूले मानवीय र सार्वजनिक सेवा र वस्तुहरूको उचित प्रबन्ध गर्नुपर्छ भन्ने पाठ सिकाएको छ । गुणस्तरीय सार्वजनिक शिक्षा र स्वास्थको उचित प्रबन्ध नगरेसम्म राज्य समृध्द हुनै सक्दैन भन्ने तथ्य पनि प्रमाणित भइसकेको छ। त्यसैले अव सरकारले विश्ववजारको माग अनुकूलका गतिशिल दक्ष र मानवीय तथा नैतिक मूल्यले ओतप्रोत भएका जनशक्ति उत्पादनमा प्रमूख ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। कोभिडको महामारीको दौरानमा विश्वमा शैक्षिक क्षेत्रमा क्रान्तिकारी रुपान्तरण भइरहेको छ । नयाँ नयाँ डिजिटल सिकाइका प्लेटफर्महरूको विकास भएको छ । विश्वका उत्कृष्ट विश्वविध्यालयहरूले सिक्दै काम गर्दै भर्चुअल माध्यमबाट पढाउने नयाँ विधिहरूको विकास गरिरहेका छन् । यसका साथै अबको शिक्षा विशिष्टीकरणमा आधारित तथा STEAMM Science, Technology, Engineering, Arts and design, mathematics केन्द्रित हुनुपर्छ तब मात्र वैज्ञानिक र आविष्कारकको विकास भइ नवप्रवर्तनमा आधारित अर्थतन्त्रको जग निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने तथ्यलाइ मध्यनजर गरी विध्यालय शिक्षाबाटै कक्षाकोठाको रुपान्तरणको अनुसन्धानमा देशहरू लागिपरेका छन् । त्यसैले नेपालले पनि अर्थतन्त्रको वृध्दिलाई उच्च र दीगो बनाउने हो भने प्राविधिक शिक्षा र विशिष्टीकरणको विकास तथा पूर्वीय दर्शनका नैतिक, आध्यात्मिक र मानवीय मूल्यहरू पहिलो प्राथमिकता हुनुपर्छ ।यसले मात्र उत्पादनशील, दक्ष र नैतिकवान मानव संसाधनको विकास गर्न सक्षम हुन्छ ।

५ निष्कर्ष

कोभिडको महामारी समस्या मात्रै हैन यसले एकैपटक विश्वका सवै देशहरूको शासकीय प्रबन्ध, दक्षता र आर्थिक अवस्थालाइ छर्लङ्ग गारिदिएको छ। नेपालमा पनि यसले हाम्रो क्षमता, प्रविधि, संस्थागत क्षमताको मूल्याङकन गर्ने अपूर्व अवसर सिर्जना गरिदिएको छ। विकसीत र आर्थिक रुपमा सुदृढ तथा शासकीय रुपमा दक्ष देशहरू यसलाइ अवसरका रुपमा विकास गर्ने क्रममा छन् भने नेपालजस्ता मुलुकहरू प्रतिक्रियामा मात्र ब्यस्त देखिन्छन् । विश्ववजारमा नयाँ नयाँ प्रविधिहरूको आविष्कार हुने र त्यसका आधारमा नवप्रवर्तन र प्रविधिमुखी अर्थतन्त्रको विकास भइरहँदा नेपालमा भने कोभिड अघिकै दुनियाको अपेक्षामा बढी केन्द्रित

भएको अनुभूति हुन्छ । जनसांख्यिक लाभको उच्चतम अवस्थामा रहेको वर्तमान नेपाली बजारमा सवै युवाहरूलाइ उध्यमी र उत्पादनशील बनाउनु नै अहिलेको प्रमुख कार्यभार हो । कोभिडको संकटलाइ अवसरमा बदल्न सक्ने उच्च तहको Business Intelligence को निर्माण र त्यसका आधारमा योजना र कार्यान्वयन गर्न सक्ने राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्व नै अबको भविष्य हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global-economic-outlook-during-the-covid-19-pandemic-a-changed-world

https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-october-2020-briefing-no-142/

Chudik, A, K Mohaddes, M H Pesaran, M Raissi and A Rebucci (2020), "A Counterfactual Economic Analysis of Covid-19 Using a Threshold Augmented Multi-Country Model", NBER Working Paper 27855.

Ludvigson, S C, S Ma and S Ng (2020), "COVID-19 and the Macroeconomic Effects of Costly Disasters", NBER Working Paper No. 26987.

https://bizserve.com.np/wp-content/uploads/2020/04/Potential%20impact%20of%20COVID-19%20on%20Nepalese%20Economy.pdf नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालयबाट प्रकाशित विभिन्न प्रकाशनहरू

राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित विविध अध्ययन प्रतिवेदनहरू

नेपाल राष्ट्रबैंकबाट गरिएका अनुसन्धान र प्रकाशनहरू

विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विज्ञहरूका लेखहरू

नेपालमा कोभिड १९ को महामारीका कारण आर्थिक क्षेत्रमा परेको बहुआयामिक असर नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीः तुलनात्मक विश्लेषण

शंकर अधिकारी*

नेपाल उच्च विप्रेषण आय, विप्रेषणमा आधारित उच्च उपभोगजन्य आयात तथा न्यून निर्यात भएको अल्पविकसित अर्थतन्त्र हो । कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उत्पादनमूलक औद्योगको योगदान विगत करीब एक दशकमा दश प्रतिशतबाट छ प्रतिशत भन्दा तल झरेको छ । कृषि क्षेत्रको योगदान घट्दै औद्योगिक क्षेत्रको योगदान बढ्दै जानुपर्ने सामान्य प्रवृत्तिको बदला कृषिबाट सेवा क्षेत्रमा फड्को मार्ने असामान्य आर्थिक संरचनालाई दीगो मान्न सकिँदैन। सेवा क्षेत्र पनि उच्च मूल्य अभिवृद्धि हुने प्रकृतिको नहुँदा कृषिमा निर्भर ठूलो जनसंख्यालाई सेवा क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्न सकिएको छैन। प्रस्तुत पृष्ठभूमिमा दीगो उच्च आर्थिक वृद्धि गर्दै गरिबी निवारण गर्नका लागि प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउँदै आन्तरिक उत्पादन बढाउनु पर्ने चुनौति छ। यसको लागि स्वदेशी पूँजी पर्याप्त नहुँदा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढाउनु पर्नेछ। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीका स्वरूप अन्तर्गत शेयर लगानी, पोर्टफोलियो लगानी, कम्पनि खरीद र प्रविधि हस्तान्तरण पर्दछन्।

सन् २०१८ मा प्रत्यक्ष वैदेशिक भित्र्याउने देशको सूचिमा १८० देश मध्ये नेपाल १५४ स्थानमा पर्दछ। नेपालले सन् २०१८ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको ०.६ प्रतिशत मात्र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्यायो । सबैभन्दा बढी वैदेशिक लगानी भित्र्याउने राष्ट्रहरूः रिपब्लिक कङ्गो, माल्टा, हङकङ्, सिंगापुर र मोजाम्बिकले क्रमशः ३८.२९, ३३.०३, २३.८४, २२.५३ र १८.२० प्रतिशत भित्र्याउन सफल भए (द ग्लोबल इकोनमि डट् कम, २०१८) ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय व्यापार तथा विकास सम्मेलन (अङ्कट्याड्) को सन् २०१८ को तथ्याङ्क अनुसार चीन सहित सार्क मुलुकमा कम लगानी भित्र्याउने मुलुकमा भुटान पछि नेपाल दोस्रो स्थानमा छ। भुटान र नेपालमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको क्रमशः ०.१ प्रतिशत र ०.६ प्रतिशत मात्र विदेशी लगानी भित्रियो । सबैभन्दा बढी भित्र्याउनेमा माल्दिभ्सको १०.४ प्रतिशत छ। त्यसपछि श्रीलका, चीन र भारत, बंगलादेश, पाकिस्तान र अफगानिस्तानको क्रमशः १.८, १.५, १.१, ०.७ र ०.७ प्रतिशत छ। त्यस्तै प्राप्त लगानी र नाफाबाट राखेको रिजर्भ समेत जोडी गणना गरिने वैदेशिक लगानी स्कट पनि सन् २०१८ सम्ममा सबैभन्दा बढी माल्दिभ्सको कुल गार्हस्थ उत्पादनको ८० प्रतिशत छ। त्यस्तो स्टक त्यसपछि श्रीलIा,भारत, पाकिस्तान, चीन, अफगानिस्तान, नेपाल र भुटानको क्रमशः १४.३५, १४.२१, १३.३, १२, ८, ६.६७ र ५.४४ प्रतिशत छ। चीनमा पछिल्लो समयमा वैदेशिक लगानी प्राप्ति भन्दा आफैले अन्य देशमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ। भुटानमा भारतले गरेको जलविद्युतमा

** पूर्व सचिव, नेपाल सरकार।*

गरेको लगानी सरकारी भएकोले प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमा गणना नभइ कम देखिएको हो । यसरी हेर्दा नेपालको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी युद्ध ग्रस्त अफगानिस्तानको भन्दा पनि कमजोर अवस्थामा छ।

नेपालमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी कम हुनुका वस्तुगत कारण पहिल्याउनु पर्ने छ । व्यवसायिक वातावरण हेर्न विश्व बैंले 'डुईङ् बिजनेस ईन्डेक्स' हरेक वर्ष प्रकाशित गरी देशहरूको स्थान निर्धारण गर्छ । त्यस्तै, भ्रष्टाचार बढी हुने मुलुकमा विदेशी लगानी आकर्षित हुँदैन भन्ने गरिन्छ। भ्रष्टाचारको अनुभूति के छ भन्ने हेर्न ट्रान्सपरेन्सि इन्टरनेशनले 'करप्सन पर्सेप्सन इन्डेक्स' पनि प्रकाशित गर्छ ।

तालीका

सार्क राष्ट्र र चीनमा डुईङ् बिजनेस इन्डेक्स, करप्सन पर्सेप्सन इन्डेक्स र वैदेशिक लगानीको अवस्था

देश	कुल ग्रार्हस्थ उत्पादन (अर्ब डलर) **	प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (अर्ब डलर)८		कुल ग्रार्हस्थ उत्पादन प्र. वै. लगानी अनुपात (५)***		डुईङ् विजनेस इन्डेक्स		(स्थान) करप्सन पर्सेप्सन इन्डेक्स (स्थान)		प्रतिव्यक्ति आय २०१८ (डलर) ****
		२०१८	२०१८ एफडीआइ स्टक	२०१८ स्टक	२०१८	२०१८	२०२०	२०१८	२०१९	
चीन	१३६०८.१५	१३९.०४	१६२७.७२	१.५	१२.००	७८	३१	८७	८०	९,७७०.८
भारत	२७१८.७३	४२.२८	३८६.३५	१.५	१४.२१	१००	६३	७८	८०	२,०१६
पाकिस्तान	३१४.५९	२.३५	४१.८६	०.७	१३.३०	१४७	१०८	११७	१२०	१,४७३
बंगलादेश	२७४.०२	३.६१३	१७.०६	१.१	६.२३	१७७	१६८	१४९	१४६	१,६९८
श्रीलंका	८८.९०	१.६१	१२.७६	१.८	१४.३५	१११	९९	८९	९३	४,१०३
नेपाल	२९.०४	०.१६१	१.९४	०.६	६.६७	१०५	९४	१२४	११३	१,०२६
भुटान	२.५३	०.००६	०.१३८	०.१	५.४४	७५	८९	२५	२५	३,३६१
अफगानिस्तान	१९.६६	०.१३९	१.५७	०.७	८.०	१८३	१७३	१७२	१७३	५२१
माल्दिभ्स्	५.३३	०.५५	४.२६	१०.४	८०.०	१३६	१४७	१२४	१३०	१०,२२४

* विश्व बैंक २०१८: ** अङक्ट्याङ, २०१८: *** विश्व बैंक २०१८; **** विश्व बैंक

नेपालमा व्यवसाय गर्ने वातावरण भएन, भ्रष्टाचार बढी भयो भनिन्छ। तर यी दुई सूचक मात्र वैदेशिक लगानीका निर्णायक हुन् भन्न सकिने अवस्था छैन। किनकि डुईङ् बिजनेस ईन्डेक्समा कमजोर मुलुकहरूको पनि वैदेशिक लगानी धेरै र सबल हुनेको कम भएको पनि देखिन्छ। वैदेशिक लगानी मापन सूचक देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनसँगको अनुपात हो । सन् २०१८ मा डुईङ् बिजनेसमा नेपाल (१०५ औं) भन्दा कमजोर माल्दिभ्स (१३६औ) को वैदेशिक लगानी कुल गार्हस्थ उत्पादनको १०.४ प्रतिशत र हालसम्मको वैदेशिक लगानी स्टक

८० प्रतिशत छस जबकि नेपालको ०.६ प्रतिशत तथा लगानी स्टक ६.६७ प्रतिशत मात्र छ। चीन सहित सार्क राष्ट्रहरूमा माल्दिभ्सले प्राप्त गरेको लगानी अत्यधिक धेरै हो।

नेपाल भन्दा कमजोर बंगलादेश (१७७ औं) को नेपालको भन्दा करीब दोब्बर (१.१ प्रतिशत) लगानी छ, स्टक भने नेपालको भन्दा थोरै मात्र कम, ६.२३ प्रतिशत छ। त्यस्तै, नेपाल (१०५औं) भन्दा कमजोर श्रीलंका (१११औं) को नेपालको भन्दा तीन गुणा बढी, १.८ प्रतिशत छ। त्यस्तै, डुईङ् बिजनेसमा नेपाल भन्दा धेरै पछाडि रहेका अफगानिस्तान (१८३औं) र पाकिस्तान (१४७औं) को वैदेशिक लगानी स्टक नेपालको भन्दा बढी १३.३ र ८ प्रतिशत छ, सन् २०१८ मा प्राप्त लगानी भने नेपालको भन्दा थोरै बढी (०.७ प्रतिशत) देखिन्छ। अर्कोतिर, नेपालको भन्दा डुईङ् बिजनेसमा राम्रो हुने चीन र भारतको वैदेशिक लगानी प्राप्ति नेपालको भन्दा राम्रो छ। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने वैदेशिक लगानी आकर्षण नहुने कारण प्राविधिक मात्र नभई, मनोवैज्ञानिक पनि हुन सक्छन्।

अर्को सन्दर्भ भ्रष्ट्राचारको छ। ट्रान्स्परेन्सि इन्टरनेशनलको सन् २०१८ को प्रतिवेदन अनुसार चीन सहित सार्क राष्ट्र मध्ये सबैभन्दा राम्रो स्थान (२५औं) मा रहने भुटानको सन् २०१८ को वैदेशिक लगानी र हालसम्मको वैदेशिक लगानीको स्टक जीडीपी अनुपात सबैभन्दा कम छ। अर्कोतिर, करप्सन ईन्डेक्स नेपालसँग वरावर हुने माल्दिभ्स (१२४औं) को सबैभन्दा बढी १०.४ प्रतिशत छ, लगानी स्टक पनि सबैभन्दा बढी करीब ८० प्रतिशत छ। त्यस्तै सन् २०१८ मा यस्तो इन्डेक्स्मा नेपाल भन्दा कमजोर रहेका बंगलादेश (१४९औं) को वैदेशिक लगानी नेपालको भन्दा झण्डै दोब्बर तथा करप्सन इन्डिक्समा नेपाल भन्दा धेरै कमजोर रहेको अफगानिस्तान (१७२औं) नेपालको भन्दा केहि बढी ०.७ प्रतिशत र स्टक ८ प्रतिशत छ। त्यस्तै, नेपालले सन् २०१९ मा करप्सन पर्सेप्सन इन्डेक्समा सुधार गरी ९४औं स्थानमा आए पनि यो अवधिमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी झन् घटेको देखिएको छ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढ्दा मुलुक धनी हुन्छ। सार्क राष्टमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी स्टक बढी हुने माल्दिभ्स (८० प्रतिशत) र श्रीलंका (१४.३५) को प्रतिव्यक्ति आय सन् २०१८ मा १०,२२४ डलर र ४,१०३ डलर छ। तेस्रो स्थानमा रहने भुटानको वैदेशिक लगानी स्टक कम भए पनि प्रतिव्यक्ति आय ३,३६१ डलर छ। भुटानको जलविद्युतमा भारतीय सरकारको लगानी रहेकोले प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमा गणना नभएको हो। यसले जुनसुकै किसिमको पनि लगानी बिना मुलुक धनी नहुने सन्दर्भ पुष्टि हुन्छ। पछिल्लो समयमा चीनले आफैले विदेशमा लगानी गर्ने हुनाले कुल वैदेशिक लगानी स्टक १२ प्रतिशत मात्र भएपनि प्रतिव्यक्ति आय माल्दिभ्सकै हाराहारी ९,७७१ डलर छ।

उपर्युक्त तथ्यपूर्ण विश्लेषणबाट स्पष्ट हुन्छ कि नेपालले वैदेशिक लगानी भित्र्याउन डुईङ् बिजनेस र करप्सन पर्सेप्सन इन्डेक्स सुधारको अतिरिक्त अन्य क्षेत्रमा पनि धेरै मेहेनत गर्नुपर्ने देखिन्छ। अर्थतन्त्रको लागत कम गर्न भौतिक पूर्वाधारः सडक, रेल, हवाई यतायातको विकास तथा प्रभावकारी एकद्वार नीति, प्रशासनिक निर्णय प्रकृया छिटो छरितो गर्ने तथा नीतिगत स्थिरता कायम गर्न जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी नेपालमा सार्वजनिक निजी साझेदारीको ढाँचामा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने चुनौती समेत रहेको छ। प्रतिस्पर्धी करका दर, न्यून ज्याला दर, श्रमिकको सीपको स्तरले पनि लगानीलाई प्रभाव पार्दछन्। साथै, राजनीतिक स्थिरता, सम्पत्तिको अधिकार सुनिश्चितता, स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्रसँगको पहुँच, स्थिर विनियम दर तथा बजारको आकार पनि लगानीलाई प्रभावित गर्ने महत्वपूर्ण तत्व हुन्। सा`टा तथा बिम्स्टेक जस्ता क्षेत्रीय स्वतन्त्र व्यापारको अवसर नेपालको लागि भएता पनि निर्यातमा व्यापारिक साझेदारबाट गरिने गैर-महसुल अवरोधलाई नेपालले सल्ट्याउन सकेको छैन। नेपालमा

राजनीतिक तह र जनस्तरमा पनि विदेशी पूँजी प्रति संशय तथा नकारात्मक मनोविज्ञान व्याप्त छ । पूँजीवादको चर्को विरोध तथा शास्त्रीय समाजवाद प्रतिको अनावश्यक मोह अभिव्यक्त भएका नीतिगत व्यवस्थाले नेपाल प्रतिको विदेशी लगानीकर्ताको सकारात्मक धारणा छैन । हालै भारतले लगानी प्रोत्साहनका लागि अवलम्बन गरेका कर तथा अन्य प्रोत्साहनका व्यवस्थाले नेपालको प्रतिस्पर्धी क्षमता थप कमजोर हुने देखिन्छ। तसर्थ लगानी आकर्षित गर्न देखिएका समस्या समाधानको गंभीर सरकारी प्रयास अपरिहार्य देखिन्छ।

सन्दर्भ सामाग्री

The Global Economy.com, Retrieved from: https://www.theglobaleconomy.com

List of Countries by GDP (Nominal): Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)

Investment Trend Monitor, UNCTAD, Retrieved from: https://unctad.org/system/files/official-document/diaeiainf2020d4_en.pdf

नेपालमा सार्वजनिक संस्थान : अवधारणा, स्थिति र संघीयताको सन्दर्भ

बिमल वाग्ले*

सामान्यतया सार्वजनिक संस्थान भनेपछि मुलुकको आर्थिक, सामाजिक अवस्थाले माग गरेको तर निजी क्षेत्रले उपलब्ध गराउन नसकेको कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने उद्यमशील संस्था जसको स्वामित्व र नियन्त्रण सरकारमा रहेको हुन्छ भनेर बुझिदिंदा सामान्यतः अहिलेको विश्व-अर्थनीति अनुकूलको बुझाई हुन्छ। सार्वजनिक संस्थानको सर्वस्वीकार्य परिभाषा वास्तवमा भेटिंदैन पनि। आ-आफ्नो आवश्यकतालाई हेरेर सामान्य बोलचालको भाषामा बुझिने मन्त्रालय, विभागजस्ता अन्य सरकारी निकायहरूसँग फरक देखाउन सकिने पक्षलाई आधार मानी आ-आफ्नै ढङ्गले परिभाषित गर्ने गरिएको पाइन्छ। सार्वजनिक संस्थानको अवधारणाको कुरा गर्दा आधारभूत रूपमा स्वामित्व, व्यवस्थापन र व्यवसायिकता गरी यी तीन तत्वहरूलाई दृष्टिगत गरी हेरिने गरिन्छ। सार्वजनिक संस्थान भएको हुँदा स्वामित्व सरकारमा हुनै पर्‍यो तर कति र कसरी भन्ने विषय पुनः आ-आफ्नै तर्कको आधारमा पुष्टि हुने गरेको छ। यसै गरी व्यवस्थापनमाथिको नियन्त्रण सामान्यतः स्वामित्वसँग आबद्ध विषय हो, जसको स्वामित्व उसको नियन्त्रण, तर जरुरी छैन स्वामित्व लिनेले व्यवस्थापकीय नियन्त्रण लिनु पर्छ भन्ने। सामान्य बुझाईमा सार्वजनिक संस्थान भनेपछि स्वायत्त निकाय जसको स्वामित्व तथा व्यवस्थापन सरकारमा रहेको हुन्छ। स्वामित्वको अभावमा व्यवस्थापन पाइँदैन अनि व्यवस्थापनमाथि नियन्त्रण कायम राख्न अधिकांश वा पूर्ण स्वामित्व चाहिन्छ। अन्यथा स्वामित्वले व्यवस्थापनलाई प्रभाव पार्न सक्ला तर नियन्त्रण गर्न सक्दैन। तर कतिपय अवस्था यस्तो पनि छ जसमा आंशिक स्वामित्व लिएर पनि व्यवस्थापनमाथि पूर्ण नियन्त्रण रहेको अवस्था छ। यसबाट अधिकांश स्वामित्व निजी क्षेत्रको भएको संस्थानमा सरकारले पूर्ण स्वामित्व बराबरको हैसियत राख्न पुगेको छ। व्यवसायिकताको पक्षबाट हेर्दा सार्वजनिक संस्थानको उत्पादनको रुपमा रहने वस्तु वा सेवाको मूल्य मौद्रिक स्तरमा तोकिनु पर्ने र मौद्रिक रुपमा गणना गर्न सकिने प्रतिफलको आधारमा उपलब्धी मापन गरिनु पर्ने हुन्छ। यसैको आधारमा सार्वजनिक संस्थानको कार्य सम्पादनलाई वस्तुगत ढङ्गले मापन गरिने प्रचलन रहिआएको पनि छ।

कुनै पनि मुलुकमा सार्वजनिक संस्थानको उपस्थितिको हिस्सा मूलतः त्यस मुलुकमा राज्यले लिन चाहेको भूमिकामा निर्भर गर्दछ। केन्द्रिकृत राज्य प्रणालीमा राज्य नै एक मात्र उपलब्धकर्ता हो भन्ने मान्यतामा राज्यले आफ्नो भूमिकालाई प्रायः सबै मामिलामा सक्रिय हुनु पर्छ भन्ने ठानेको हुन्छ। राज्यले नै सम्पूर्ण जनताको सबै आवश्यकता पूरा गर्ने जिम्मेवारी सिद्धान्ततः लिएको हुन्छ। यस्तो राज्य व्यवस्थामा सार्वजनिक संस्थानको उपस्थिति सर्वव्यापी हुन्छ। सन् साठीको दशकमा चीनमा पाँच लाख करिव सार्वजनिक संस्थानहरू सञ्चालनमा रहेको अवस्था थियो, असीको दशकको मध्यसम्म पनि राष्ट्रिय औद्योगिक उत्पादनको पैतालीस प्रतिशत हिस्सा

---

*पूर्व सचिव, नेपाल सरकार।

सार्वजनिक संस्थानको थियो भने मुलुकको सम्पूर्ण औद्योगिक सम्पत्तिको झण्डै दुई-तिहाई हिस्सा सार्वजनिक संस्थान कै थियो ९ीष्ठ म्भधभष्० । अर्कोतर्फ बजार अर्थतन्त्रले अपेक्षित रुपमा उपलब्धी दिन नसकेको अवस्थामा जतिसुकै खुला नीति भएता पनि राज्यले आफ्नो भूमिकालाई नचाहँदा नचाहँदै पनि सक्रिय विस्तार गर्नु पर्ने हुन्छ। सन् १९३० को दशकको विश्व आर्थिक मन्दीलाई राज्यको भूमिकामा परिवर्तन ल्याउने चर्चित घटनाको रुपमा पढ्न पाइन्छ । खुला बजार नीति लिएका पश्चिमी मुलुकहरूलगायत उत्तर अमेरिकामा राज्यको उपस्थितिलाई आर्थिक मन्दी विरुद्धको प्रभावकारी उपायको रुपमा लिनु पर्ने बाध्यता नै सिर्जना भयो । यसैको फलस्वरुप मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सार्वजनिक संस्थानको स्थापना आवश्यक मात्र होइन औचित्यपूर्ण हुन पुग्यो । कतिपय मुलुकहरूमा राज्यले नचाहँदा नचाहँदै पनि आर्थिक क्रियाकलापका आफ्नो भूमिकालाई सक्रिय बनाउनु पर्ने हुन्छ। निजी क्षेत्रको उपस्थिति अपेक्षाकृत रुपमा हुन नसकेको अवस्थामा राज्यले आफ्नो भूमिकालाई अगाडि बढाउनु पर्ने नै हुन्छ । खास गरी मुलुकको समग्र आर्थिक विकासको अवस्था प्रारम्भिक तहमा रहँदा निजी क्षेत्र कमजोर रहनु स्वभाविक हो। यस्तो अवस्थामा निजी क्षेत्रको कमजोर उपस्थिति हुनुमा पूँजीको कमी मात्र होइन जोखिम वहनको क्षमतामा कमी, के कसरी गर्ने भन्ने ज्ञानको कमी आदि कारणहरू रहेका हुन्छन्। यिनै कारणहरू विद्यमान रहेको अवस्थामा सार्वजनिक संस्थानको उल्लेख्य उपस्थितिको आवश्यकता सबै मुलुकहरूमा रहनु स्वभाविक नै देखिन्छ।

सन् १९८० को दशकमा विश्व अर्थतन्त्रमा रणनैतिक अभियानको रुपमा अगाडि आएको उदार अर्थतन्त्र निर्माणको नीतिले खास गरी विकासशील र कम विकसित मुलुकहरूको अर्थनीतिमा परिवर्तनको फड्को मार्नु पर्ने अवस्था सिर्जना भयो। तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगनको खुला बजारनीति र तत्कालीन बेलायती प्रधानमन्त्री मार्गरेट थ्याचरको निजीकरण अभियानले संसारका प्रायः मुलुकहरूले अवलम्बन गरिआएको अर्थनीतिमा परिवर्तनको प्रभाव पुऱ्यायो। कतिपय मुलुकहरूको अर्थतन्त्रमा देखिएको असफलताका लक्षणहरूले अर्थतन्त्रको संरचनात्मक पक्षमाथि प्रश्न उठ्न पुग्यो जसको फलस्वरुप कतिपय मुलुकहरूमा खास गरी विश्व बैंकको भनौं सकारात्मक दबाबका कारण अर्थतँन्त्र सुधारका लागि संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइयो। यो नै यस्तो कार्यक्रम थियो जसले अर्थतन्त्रलाई उदारीकरणतर्फ लगेर खुला बजार अर्थतन्त्रतर्फ अग्रसर गरायो। राज्यको भूमिकालाई साँघुरो बनाउँदै निजी क्षेत्रको भूमिकालाई मुलुकको अर्थतन्त्र निर्माणमा अग्रणी बनाउँदै लान आवश्यक वातावरण तयार गर्ने क्रममा नीतिगत सुधारहरू कार्यान्वयनमा ल्याइयो। यही उदार अर्थनीतिको अभिन्न अङ्गको रुपमा सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण कार्यक्रमलाई अगाडि बढाइयो।

सार्वजनिक संस्थानको उपस्थिति जुनसुकै राज्य प्रणालीमा पनि रहेको हुन्छ। विभिन्न तहमा बाँडिएको संघीय राज्य प्रणालीको सबै तहमा सार्वजनिक संस्थान रहन सक्छ। संघीय प्रणालीमा रहेको केन्द्र, प्रदेश र स्थानिय तहको सरकारमा सम्बन्धित तहको सरकारलाई सुम्पिएको काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्रभित्र रहेर आवश्यकताअनुसारको क्षेत्र र संख्यामा सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना गरिन्छन्। सामान्यतः केन्द्रीय सरकारमा रहने सार्वजनिक संस्थानहरू आकार र कारोवारको आयतनको हिसाबमा सापेक्षित रुपमा ठूला हुन्छन् भने सोहीअनुरुप प्रदेश र स्थानिय तहको सरकारमा रहने सार्वजनिक संस्थान तुलनात्मक हिसाबमा सामान्यतः साना आकारका हुने गर्दछन् । स्वभावतः कार्यक्षेत्र सीमित भएपछि कारोवारको आयतन पनि सानो हुने हुन्छ। यसै गरी केन्द्रीय सरकारमा रहने सार्वजनिक संस्थानहरूको संख्या अन्य तहको सरकारमा रहनेको तुलनामा न्यून रहेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि भारत, स्वीडेन, जर्मनीजस्ता मुलुकहरूका सबै तहका सरकारमा सार्वजनिक संस्थानहरू रहेका छन् तर संख्याको हिसाबले प्रदेश र नगरपालिका तहमा सबैभन्दा धेरै संख्या रहेको पाइन्छ। स्वीडेन र जर्मनीमा सार्वजनिक संस्थानको कूल संख्याको क्रमशः ६९ प्रतिशत र ८९ प्रतिशत सार्वजनिक संस्थानहरू नगरपालिका तहमा रहेका छन्। स्वीडेनको

कुरा गर्ने हो भने सार्वजनिक संस्थानको कूल संख्याको ७४ प्रतिशत काउण्टी र म्युनिसिपालिटीमा रहेको छ । तर यी ७४ प्रतिशत संस्थानहरूले केवल ३४ प्रतिशत मात्र रोजगारी दिएका छन् जबकि बाँकी २६ प्रतिशत संस्थानहरूले ६६ प्रतिशत रोजगारी सिर्जना गरेका छन् । यसै गरी कूल आयको आधारमा भन्नुपर्दा यी ७४ प्रतिशतले ४० प्रतिशत आर्जन गर्न सकेका छन् भने बाँकी २६ प्रतिशतले ६० प्रतिशत आय आर्जन गरिरहेका छन् । यसबाट भन्नुपर्दा राज्य प्रणालीको केन्द्रीय तहमा संख्यामा थोरै तर कारोवारमा ठूलो सार्वजनिक संस्थान रहेका हुन्छन् भने तल्लो तहको सरकारमा संख्यामा धेरै तर कारोवारको आयतनमा थोरै भएका सार्वजनिक संस्थानहरूको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको उपस्थितिको आवश्यकता मूलतः मुलुकको आर्थिक, सामाजिक विकासको प्रारम्भिक अवस्थाको परिणाम हो । हुन त राज्यले प्राथमिकतामा राखेको मिश्रित अर्थतन्त्रको नीति र तत्कालीन सोभियत रुसले नेतृत्व गरेको केन्द्रीकृत अर्थतन्त्रको अवधारणाको फलस्वरुप नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको स्थापनामा ठूलो बल पुग्न गएको हो । खास गरी औद्योगिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सार्वजनिक संस्थानहरूको नाम लिने हो भने मित्रराष्ट्र चीन सरकार र तत्कालीन सोभियत रुसको योगदान उल्लेखनीय रहेको छ । चिनी, चुरोट, कागज, छालाजुत्ता, इँटा, कृषि औजारजस्ता नेपालको सन्दर्भमा उल्लेख्य रुपमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना यी दुई मित्रराष्ट्रहरूको योगदानमा भएको हो । वास्तवमा भन्ने हो भने यी मित्रराष्ट्रहरूबाट सहयोग नभएको भए सायद नेपालमा सार्वजनिक संस्थान सार्वजनिक नीतिभित्रको चर्चाको विषय बन्न पनि सक्दैन थियो होला ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको सुरुवातको इतिहास केलाउँदा एकांकी मामलामा निकै पुरानो हुन सक्ला तर वास्तविक अर्थमा यसको प्रत्यक्ष उपस्थिति सन् १९६० र सन् १९७० को सुरुका वर्षहरूमा देखिन्छ । स्वदेशी साधन, स्रोत तथा बैदेशिक सहयोगमा समेत राम्रै संख्यामा सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना भए । विभिन्न क्षेत्रमा गरी सातौं योजनाको अवधिसम्ममा जम्मा ६२ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू सञ्चालनमा रहन पुगेको भन्ने अभिलेखहरूमा भेटिन्छन् । नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापनाका उद्देश्यहरूलाई केलाउँदा मूलतः निम्नलिखित उद्देश्यहरूबाट प्रेरित भई विभिन्न क्षेत्रहरूमा स्थापना गरिएको देखिन्छः

- आर्थिक विकासको गतिलाई अगाडि बढाउने,
- आयात प्रतिस्थापन गर्ने,
- अत्यावश्यक वस्तुहरू सर्वसाधारण उपभोक्ताहरूलाई सुपथ र सहज रुपमा उपलव्ध गराउने,
- बजारमा रहेको एकाधिकारी प्रवृत्तिलाई दुरुत्साहित गर्ने,
- रोजगारीका अवसरहरूमा अभिवृद्धि गर्ने ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापनाको आधारलाई हेर्दा कानूनी अस्तित्व भएको स्वशासित संस्थाको रुपमा खास गरी निम्नलिखित ऐनहरूद्वारा संस्थानहरू स्थापना भएको देखिन्छ ।

- कम्पनी ऐन,
- संस्थान ऐन,
- संस्थानको आफ्नै ऐन,
- सञ्चार संस्थान ऐन,
- बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन,

अर्थ मन्त्रालयबाट प्रकाशित संस्थानहरूको वार्षिक स्थिति समिक्षा, २०७६ अनुसार विभिन्न ६ वटा क्षेत्र (औद्योगिक, व्यापारिक, सेवा, सामाजिक, जनउपयोगी र वित्तीय) सँग सम्बन्धित ३९ वटा सार्वजनिक संस्थानहरूमध्ये जम्मा

३६ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू सञ्चालनमा रहेका छन्, जसमध्ये सबैभन्दा धेरै वित्तीय क्षेत्रमा दश वटा छन् भने सबैभन्दा थोरै जनउपयोगी क्षेत्रमा जम्मा तीनवटा रहेका छन् । यी ३६ वटा सार्वजनिक संस्थानहरूमा नेपाल सरकारको शेयर वापत २०० अर्ब र ऋण वापत १६४ अर्ब गरी जम्मा ३६४ अर्ब रुपैयाँ लगानी रहेको छ । नाफा-नोक्सानको आधारमा कार्य सम्पादनलाई मूल्याङ्कन गर्ने हो भने ३६ वटा संस्थानहरूमध्ये २६ वटा नाफामा छन् भने १० वटा घाटामा रहेका छन् । यी संस्थानहरूको खुद नाफा ४३ अर्ब ४४ करोड रहेको छ । नाफामा योगदान गर्ने मुख्य संस्थानहरूमा नेपाल आयल निगम, नेपाल दूर सञ्चार कम्पनी, नेपाल बैंक लिमिटेड, कृषि विकास बैंक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, नेपाल विद्युत प्राधिकरण र नागरिक उड्डयन प्राधिकरण रहेका छन् । सञ्चित नाफा-नोक्सानको आधारमा भन्नुपर्दा १८ वटा संस्थानहरू सञ्चित नोक्सानीमा छन् । कूल लाभांश ९.८९ अर्ब प्राप्त भएको छ, जुन कूल शेयरलगानीको झण्डै ५ प्रतिशत हुन आउँछ । सञ्चित नोक्सानीको कारणले कतिपय संस्थानहरू नाफामा भएता पनि लाभांश वितरण गर्न सक्ने अवस्थामा छैनन् । बिगत पाँच वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा निरन्तर रूपमा लाभांश दिने संस्थानहरू सेवा क्षेत्र र जनउपयोगी क्षेत्रभित्रका मात्र छन् भने औद्योगिक क्षेत्रबाट कुनै पनि वर्ष लाभांश प्राप्त हुन सकेको छैन ।

यसै गरी कोषको व्यवस्था नगरिएको दायित्व (Unfunded Liability) अत्यधिक मात्रामा बृद्धि हुँदै गएर रु. ३८.८२ अर्ब पुगेको छ ।विगत पाँच वर्षको तथ्याग्लाई हेर्दा कोषविनाको दायित्व वार्षिक २ अर्बका दरले बृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । अझ आकस्मिक दायित्व (Contingent Liability) को कुरा गर्ने हो । भने यो दायित्व ५३.४१ अर्ब पुगेको छ । यस आधारमा हेर्दा कूल दायित्व (बिनाकोष र आकस्मिक) गणना गर्ने हो भने यो रकम ९२.२४ अर्ब पुगिसकेको छ । अचम्मको कुरा यो छ कि सबैभन्दा धेरै बिनाकोषको दायित्व बोक्ने संस्थानहरूमा नेपाल विद्युत प्राधिकरण, नेपाल टेलिकम, नेपाल वायूसेवा निगम र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक रहेका छन् । जब कि यी संस्थानहरूमध्ये तीनवटा संस्थानहरू आफूलाई नाफा कमाउने वर्गमा सूचिकृत गरेका छन् । नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको नाफा-नोक्सानको अवस्थालाई सरसर्ती हेर्दा यसको प्रवृत्ति स्वभाविक छैन । हिजो नाफामा गएका संस्थान आज नोक्सानमा अनि भोलि फेरि नाफामा जानेजस्तो स्थिति एकातिर छ भने अर्कोतिर नाफा र नोक्सानको कारणलाई विश्लेषण गर्दा ती कारणहरूलाई भरपर्दो मान्न सकिने ठाउँ पनि देखिँदैन । यसै गरी नाफालाई दक्षताको परिणाम भन्न सकिने आधार पनि कतिपयमा देखिँदैन भने नोक्सानीको आधारमा मात्र कार्य सम्पादन कमजोर भएको भन्ने ठाउँ पनि कतिपय मामिलामा देखिँदैन ।

नेपालको संविधानले नेपाल राज्यलाई “स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न, धर्मनिरपेक्ष, समावेशी, लोकतन्त्रात्मक, समाजवादउन्मूख, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य” को रुपमा व्याख्या गरेर राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानिय तहले गर्ने गरी गणतन्त्र नेपालको मूल संरचनालाई संघ, प्रदेश र स्थानिय तहमा विभाजन गरेको छ । यसअनुसार नेपालमा संघीय, प्रादेशिक र स्थानिय गरी तीन तहका सरकार रहन गएको छ । संविधानले स्थानिय सरकारलाई मुलतः सर्वसाधारण जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने प्रकृतिका कामहरूसँग सम्बन्धित बाइसवटा अधिकारहरू सुम्पिएको छ । यसको अतिरिक्त संघ, प्रदेश र स्थानिय तहको साझा सूचिको रुपमा थप पन्ध्रवटा कार्यहरू सम्बन्धित अधिकार दिइएको छ । यसै गरी संविधानले प्रदेश सरकारलाई एकल अधिकारको रूपमा विभिन्न क्षेत्रसंग सम्बन्धित २१ वटा कार्यहरू सुम्पिएको छ भने संघ र प्रदेशको साझा अधिकार सूचिभित्र विभिन्न क्षेत्रका २५ वटा कामहरू रहेका छन् । यसै गरी संघ, प्रदेश र स्थानिय तहको अधिकारको साझा सूचिमा विभिन्न क्षेत्रका १५ वटा कामहरू परेका छन् ।

अब प्रदेश र स्थानिय सरकारले नीतिगत रुपमा निर्णय गर्नु पर्ने प्रारम्भिक विषय भनेको आफ्नो जिम्मेवारीभित्रका काम, कर्तव्य र अधिकारलाई सरकारको कुन किसिमको संस्थागत संयन्त्रको माध्यमबाट प्रवाह गर्ने भन्ने नै हो ।

सरकारले गर्नु पर्ने कामको प्रकृति, सेवाग्राहीको समग्र आर्थिक, सामाजिक अवस्था, स्थानिय समग्र परिवेश, उपलब्ध व्यवसायिक वातावरण आदि आदि पक्षहरूको अध्ययन-विश्लेषण गरेर सम्पूर्ण काम, कर्तव्य र अधिकार हरूलाई विभिन्न प्रकृतिका संस्थागत संयन्त्रहरूबीच विभाजन गरेर संस्थागत जिम्मेवारीसहित वितरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। उदाहरणका लागि कुनै काम निजी क्षेत्रमा जानु उपयुक्त हुन्छ। यसको लागि एकातिर निजी क्षेत्रको आकर्षण बढाउन लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्नु पर्ने हुन्छ भने अर्कोतिर निजी क्षेत्रको व्यवसायिक स्वस्थताका लागि सरकारले प्रतिस्पर्धी बजारको निर्माण र नियमनतर्फ ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ । यसै गरी सरकार एक्लै प्रत्यक्ष रुपमा संलग्न भई सरकारकै विभागीय स्तरमा कुनै काम गर्नु उपयुक्त हुन्छ भने त्यस्तो कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिता तथा दक्षता अभिवृद्धिका लागि गंभीर भएर ध्यान पुऱ्याउनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ। सरकार र निजी क्षेत्रको संयुक्त सहभागितामा जानु पर्ने अवस्थामा दुबै पक्षको आ-आफ्नै उद्देश्य स्वच्छ ढङ्गले प्राप्त हुन सक्ने अवस्थालाई सुनिश्चित गराउनु पर्दछ। सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रण वा दुबै रहने गरी सार्वजनिक संस्थानहरू मार्फत कतिपय जिम्मेवारीहरू कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्न सकिन्छ। संसारका प्रायशः मुलुकहरूमा भएझैं प्रदेश र स्थानिय सरकारले पनि उद्यमशील तरिकाबाट गरिन उचित देखिएका क्रियाकलापहरूलाई सार्वजनिक संस्थान मार्फत सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन सक्दछ। स्थानिय सरकारलाई प्राप्त अधिकारको आधारमा भन्ने हो भने स्थानिय सेवाको व्यवस्थापन, आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाई, स्थानिय बजार व्यवस्थापन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्ग र अशक्तहरूको व्यवस्थापन, खानेपानी, जलविद्युत, वैकल्पिक ऊर्जा आदि प्रकृतिका कामअन्तर्गतका कतिपय क्रियाकलापहरू अहिले नै निजी क्षेत्रमा पुरै जान सक्ने अवस्था छैन । यस कार्यहरूलाई सरकारको विभागीय सङ्गठनभन्दा उद्यमशील भएर सञ्चालन गराउने अभिप्रायले सार्वजनिक संस्थान मार्फत सञ्चालन गरिदिंदा बढी प्रभावी हुन सक्छन् ।

सार्वजनिक संस्थानलाई एउटा संस्थागत संयन्त्रको रुपमा उपयोग गर्ने क्रममा यसलाई कसरी सुदृढ, सक्षम र प्रभावकारी संस्थाको रुपमा स्थापित गर्न सकिन्छ त्यसतर्फ पनि त्यत्तिकै सतर्क हुनु कम्तीमा नेपालको सन्दर्भमा अत्यन्तै जरुरी छ । सरकारी कर्मचारीतन्त्रभन्दा बाहिर आएर संस्थागत संरचना बनाउनु भनेको मन लागेको गर्न पाइने स्वतन्त्रताको लागि होइन, निश्चित संस्थागत उद्देश्य प्राप्तिमा दक्षतापूर्वक सफलता मिलोस् भन्ने अभिप्रायले सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्ने हो । तर नेपालमा आजसम्मको अनुभवको आधारमा भन्ने हो भने सार्वजनिक संस्थानलाई संस्थागत हितमा भन्दा निहित स्वार्थ पूर्तिमा बढीभन्दा बढी परिचालन गरिएको अवस्था छ। संस्थान आफैंमा समस्या कदापि हुन सक्दैन तर यसलाई समस्या बनाएर यसका जिम्मेवार सरोकारवालाहरूले आफ्नो निहित स्वार्थ पूरा गर्ने साधन बनाएको उदाहरण प्रशस्त छन् । आजसम्मको अनुभवबाट पाठ नसिकेर केन्द्रमा रहेका सार्वजनिक संस्थान चलेसरह प्रदेश वा स्थानिय सरकारले पनि चलाउन खोज्ने हो भने यसले दिने परिणाम प्रतिकूल हुने संभावना हुन्छ । सार्वजनिक संस्थानहरूलाई विभिन्न मोडालिटीमा सञ्चालनमा ल्याउन सकिन्छ, जसको छनौट आधारभूत रुपमा सो संस्थानले प्राप्त गर्न खोजेको उद्देश्य, कारोवार गर्ने वस्तु तथा सेवाको प्रकृति, सरोकारवालाहरूको क्षमता र प्रवृत्ति, समग्र परिवेश आदि विषयहरूमा भर पर्दछ। जुनसुकै मोडालिटी चयन गरे पनि एक मात्र ध्येय संस्थागत उद्देश्य प्राप्ति हुनु पर्दछ। के कसरी उच्चतम दक्षतापूर्वक उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यही मात्र सोच हुनु पर्दछ । यही सोच राखेर त्यागको भावनाले समर्पित हुन सक्ने सरकारको नेतृत्वले मात्र उपलब्धि दिन सक्दछ।

जहाँसम्म हाल सरकारसँग भइरहेको सार्वजनिक संस्थानहरूको विषय छ यी संस्थानहरू सबै संघीय सरकारको स्वामित्व, व्यवस्थापन र नियन्त्रणमा रहेको छ । सरकारको संरचना संघीय प्रणालीमा गइसकेको अवस्थामा यी संस्थानहरूको उपस्थितिमाथि पनि पुनर्विचार गर्नु उपयुक्त हुन्छ। हिजोका दिनमा केन्द्र सरकारको जिम्मेवारीभित्र

रहेका कतिपय कार्यहरू प्रदेश र स्थानिय तहको सरकारमा पुगेको छ भने हाल केन्द्रको मातहत रहेको संस्थानले गरिआएका कतिपय क्रियाकलापहरू प्रदेश र स्थानिय तहमार्फत् सन्चालित हुँदा बढी प्रभावकारी र थप जिम्मेवारीपूर्वक कार्य सम्पादन हुन सक्ने अवस्था छ। प्रदेश-प्रदेशबीच विकासको लागि प्रतिस्पर्धी वातावरण सिर्जनाको साधन बनाउन सकिने औद्योगिक क्षेत्रको व्यवस्थापन र सन्चालन अहिलेकै स्तरमा केन्द्रले ओगटेर राख्नुभन्दा प्रदेश सरकारमा पुऱ्याउँदा निश्चित रूपमा बढी फलदायी हुन सक्छ। नेपाल आयल निगमले देशको प्रत्येक कुनाकाप्चामा पेट्रोलियम पदार्थको वितरण गर्ने जिम्मेवारीलाई प्रदेश सरकारसम्म पुऱ्याउन सकेमा आयल निगमले स्थापनाको उद्देश्यअनुरूप अन्य महत्वपूर्ण काममा ध्यान पुऱ्याउन सक्छ। सुदूरपश्चिममा पेट्रोल पाइएन भन्ने गुनासो सुनाउन काठमाडौं आउनु पर्ने अवस्थाको कुनै तुक छैन भने केन्द्र सरकारले त्यस्तो खुद्रा प्रकृतिको गुनासो सुन्ने चाहना राख्नुको पनि औचित्य छैन। नेपाल आयल निगमले आफूलाई थोकबिक्रेताको रूपमा सीमित गरेर खुद्रा व्यवसायको जिम्मेवारी प्रदेश हुँदै स्थानिय तहसम्म पुऱ्याउनु उचित हुन्छ। नेपाल खाद्य संस्थानले दूगर्म क्षेत्रमा चामल वितरण गर्नुभन्दा प्रदेश र स्थानिय तहका सरकारलाई वितरणमा सहयोग पुऱ्याउने सम्मको काम गर्ने हो भने लक्षित समूहमा पुऱ्याउनु पर्ने सेवा अहिलेको भन्दा धेरै प्रभावकारी हुन सक्छ। संघ, प्रदेश र स्थानिय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नु पर्ने संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप प्रदेश र स्थानिय तहका सरकारले संस्थानहमा आफ्नो उपस्थिति खोज्नु स्वभाविक हो। यसको लागि कतिपय संस्थानहरूको मौजुदा स्वामित्व र/वा व्यवस्थापन प्रणालीलाई पुनर्संरचित गरिनु पर्ने समेत हुन सक्छ।

अहिलेको उदार अर्थतन्त्रले सिर्जना गरेको बजार व्यवस्थासँगको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता, उच्च स्तरिय सक्षम जनशक्तिको उपलब्धता र संस्थानप्रतिको आकर्षण, खास गरी सरकारी निकायहरूमा अस्वाभाविक रुपमा हावी हुँदै गएको कर्मचारी संघ, सङ्गठनसँगको व्यवहार, सरकारी निकायप्रति जिम्मेवार खास गरी राजनैतिक नेतृत्वको सोच र प्रवृत्ति, सार्वजनिक निकायको हैसियतमा सेवाग्राहीले राख्ने अपेक्षा र उद्यमशील भएर सञ्चालन गरिनु पर्ने जिम्मेवारीबीचको सन्तुलनजस्ता पक्षहरूमा केन्द्रीत भएर सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन र सन्चालन गर्ने साँच्चिकै प्रतिबद्धता देखाउने हो भने संघीय प्रणालीमा संस्थानको उपस्थिति अझ बढी फलदायी हुन सक्छ।

सन्दर्भ सामग्री :

नेपालको संविधान, २०७२।

“सार्वजनिक संस्थानहरूको वार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७६”, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय।

“सम्पादित कामको विवरण, २०७१ असार”, सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्ड, काठमाडौं।

L. Narayan (1993) "Principles and Practice of Public Enterprise Management" S. Chand & Company, New Delhi.

"Corporate Governance of State Owned Enterprises: A Tool Kit" The World Bank.

"Democrate Republic of Congo : Reforming PEs" The World Bank.

John–Mary Kauzya, "The Question of Public Enterpirse and Africa's Development Challenge : A Governance and Leadership Perspective", A paper presented at the Expert Group Meeting organized by UN-DOESA.

नेपालमा विदेशी लगानीको अवसर, चुनौती तथा आगामी कार्यदिशा

नर बहादुर थापा*

पृष्ठभूमि

१. केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागको अनुमान अनुसार आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा उद्योग (Manufacturing) को नेपालको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा ५ प्रतिशत मात्र योगदान रहेको देखिन्छ । कोभिड-१९ का कारण उद्योगको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान अलिकति घटेको भएतापनि स्थिति यहि नै हो । राष्ट्रिय पूंजी निर्माण बढ्न नसकेको र वाहृय लगानी आकर्षित हुन नसकेकाले उद्योगको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान अपेक्षित हुन नसकेको हो ।

२. उद्योगमा मात्र होइन, कृषि, पर्यटन, उर्जा, पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य र यातायात लगायत सबै क्षेत्रमा विदेशी लगानी नबढाई नेपाली अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन सकिदैन । विदेशी लगानी परिचालन गर्न नसकेकै कारण नेपालमा ऐतिहासिक रूपमा न्यून आर्थिक वृधि रहेको हो । कोभिड-१९ अगाडिका तीन वर्ष लगातार ६ प्रतिशत माथि आर्थिक वृद्धि हासिल हुनुमा जलविद्युत, सिमेन्ट र पर्यटन क्षेत्रमा लगानी आउन थालेकै कारणले हो ।

३. विदेशी लगानीले पूंजी मात्र ल्याउदैन । विदेशी प्रविधि, मानव संशाधन निर्माण, अन्तराष्ट्रिय व्यापारमा एकीकरण, प्रतिस्पधात्मक वातावरणको सिर्जना र उद्यमशीलताको विकासमा सघाउने भएकोले विदेशी लगानीले उच्च विकासको मार्ग प्रशस्त गर्दछ ।

४. एक देशका ब्यक्ति –ब्यबसायीले अर्को देशमा गरेको लगानीलाइ बिदेशी लगानी भनिन्छ। विदेशी लगानीका तीन रूपमध्ये प्रत्यक्ष विदेशी लगानीले सोझै पूंजी निर्माणमा, पोर्टफोलियाको रूपमा भित्रिने पूंजीले पूंजी वजारको विकास तथा तरलता व्यवस्थापनमा र बैंक कर्जा मार्फत भित्रिने पूंजीले वित्तीय क्षेत्रलाई अन्तराष्ट्रिय वित्तीय क्षेत्रसंग एकाकार गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । विदेशी लगानीका कारण अर्थतन्त्र चलायमान हुने कारण यहि नै हो । नेपालले प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा प्रोत्साहित गर्दै आएको छ भने पछिलो समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई आफ्नो प्राथमिक पूंजीको सतप्रतिशत वैदेशिक ऋण परिचालन गर्न सुविधा दिएको छ । तर पोर्टफोलियो लगानी भित्र्याउन भने दिएको छैन । हाल नेपालमा उपभोग्य बस्तुका अतिरिक्त औद्योगिक बस्तु र जलबिद्युत क्षेत्रमा बिदेशी लगानी भइरहेको छ ।

* *पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक*

नेपालमा विदेशी लगानीको समग्र स्थिति

५. नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी लगानीको स्थिति आंकलन गर्न प्रत्यक वर्ष विदेशी लगानी सर्वेक्षण गर्दै आएको छ। पछिलो समय यस्तो सर्वेक्षण नतिजा प्रकाशित पनि गर्दै आएकोछ। राष्ट्र बैंकले २०७६ मा सार्वजनिक गरेको सर्वेक्षण प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को अन्त्यमा नेपालले प्राप्त गरेको प्रत्यक्ष विदेशी लगानी संचिति (स्टक) रू २०० अर्व रहेको देखिन्छ।

तालिका १ : प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको स्टक

रू अर्वमा

आ.व.	आप्रवाह (Flow)	स्टक (Stock)
२०७१/७२	४.८	१०६.१
२०७२/७३	५.९	१३७.६
२०७३/७४	१३.५	१६८.६
२०७४/७५	१७.५	२००.५
२०७५/७६	१३.१	२१३.६

५. नेपालको पहिलो आधिकारिक विदेशी लगानीको अभिलेखीकरण आ.व. २००८/०९ देखि हो । त्यही आर्थिक वर्षमा भारतीय संयुक्त लगानीमा नेपाल कमर्शियल करपोरेशन स्थापना भएको थियो। त्यसपछि मात्रै नेपालले विदेशी लगानी आकर्षित गर्न कानून बनाउन थालेको हो।

तालिका २ : उपकरण अनुसार विदेशी लगानीको स्थिति रू अर्वमा

उपकरण	२०७५/७६
चुत्ता पूंजी	८९.९
संचिति	१०७.४
कर्जा	१६.३
कुल	२१३.६

८. संचितिका हिसावले नेपालमा सबै भन्दा बढी लगानी वेस्ट इंण्डिजबाट देखिन्छ। त्यसपछि मात्र भारत र चीनबाटको लगानी देखिन्छ। नेपालले हालसम्म ४९ मुलुकबाट लगानी भित्र्याएको देखिन्छ।

९. क्षेत्रगत हिसाबले सबैभन्दा बढी लगानी सेवा क्षेत्रमा देखिन्छ। उद्योग र कृषिमा अत्यन्तै थोरै विदेशी लगानी भित्रिएको देखिन्छ।

१०. रिर्जवको कारण विदेशी लगानीको स्टक सुहाउदिलो देखिएतापनि वार्षिक रूपमा भित्रिने लगानी आप्रवाह अत्यन्त न्यून देखिन्छ। उदाहरणको लागि आ.व. २०७५/७६ मा नेपालले रू १३.१ अर्व मात्र विदेशी लगानी भित्र्याउन सक्यो । तर विश्वमा धरै पूंजी आप्रवााह हुने स्रोत प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी नै हो । विश्वस्तरमा पूंजी आप्रवाह हुने स्रोत विदेशी लगानी एक नम्बरमा, विप्रेषण दोस्रो र विदेशी सहयोग (ODA) तेस्रो नम्बरमा रहेको तुलनामा नेपालमा विप्रेषण आप्रवाह एक नम्बरमा, विदेशी सहयोग दोस्रो नम्बरमा र विदेशी लगानी तेस्रो नम्बरमा रहेको देखिन्छ। आ.व. २०७६/७७ मा नेपालले रू ८७५ अर्व विप्रेषण, रू १७९ अर्व विदेशी सहायता भित्र्याएको थियो।

तालिका ३ : विश्वमा पूंजी आप्रवाह (२०७६)

उपकरण	विश्वमा	नेपालमा
विदेशी लगानी	डलर १.५ ट्रिलियन	रू ३.१ अर्व
विप्रेषण	डलर ६०० अर्व	रू ७९ अर्व
विदेशी सहयोग	डलर १३० अर्व	रू १३१ अर्व

११. नेपालमा विदेशी लगानी उत्साहप्रद नरहनुमा थुर्पै कारणहरू छन् । एकातिर तुलनात्मक हिसाबले श्रम शक्ति सहजपूर्ण छैन भने अर्कोतर्फ अर्थतन्त्रको आकार सानो भएकाले लगानीकर्ता आकर्षित हुन सकेका छैनन् । जलविद्युत वाहेक प्राकृतिक स्रोतको खोजी हुन बाकी छ। वित्तीय क्षेत्र खासगरी पूंजी वजारको उदारीकरण अझै अपुरो छ।

१२. अर्कोतर्फ नेपाल उद्योग व्यवसायमा विदेशीको आधिपत्य नहोस भन्ने मनोविज्ञानले पनि नीति ऐन नियम विदेशी लगानी प्रोत्साहित गर्ने खालका बन्न सकेका छैनन् । विदेशी लगानीकर्त्ताबाट हुने प्रतिस्पर्धाको डरको कारण विदेशी लगानी भित्र्याउन नीति निर्माणमा स्थानीय उद्योगी व्यवसायीबाट सहयोग भएको देखिदैन ।

अवसर

१३. विविध कारणहरूले हालसम्म विदेशी लगानी अपेक्षित रहन नसकेतापनि नेपालमा थुर्पै क्षेत्रमा अवसर देखिन्छ। नेपालले विदेशी लगानीका संभावनाका ढोकाहरू खोल्नुपर्ने हुन्छ। नेपालको तुलनात्मक लाभको क्षेत्र जलविद्युत हो । यसमा विदेशी लगानी आकर्षित भइरहेको छ। तर अपेक्षित अझै छैन । भारतसंगको विद्युत खरिद सम्झौताले यस क्षेत्रमा लगानी संभावनाको ढोका खोल्छ। विद्युतप्रसारण लाइन तथा सडक निर्माणले गति लियो भने विदेशी लगानी भित्र्याउन मद्दत पुग्छ । त्यसैगरी वंगलादेशसंग भरपर्दो विद्युत खरिद विक्री सम्झौता हुनसक्यो भने यस क्षेत्रमा थप लगानी भित्रिन सक्छ। सिमेन्ट क्षेत्रमा चिनिया लगानी बढिरहेको छ र अझै बढाउनु पर्छ। पोखरा र भैरहवा क्षेत्रीय विमानस्थल निर्माणले पर्यटन क्षेत्रमा थप लगानी बढाउने देखिन्छ। निजगढ विमानस्थल नेपालले बनाउन सक्यो भने पर्यटन क्षेत्रको कायापलट हुने र पर्यटन क्षेत्रमा थप लगानी ओइरिने देखिन्छ। कृषि क्षेत्र नेपालको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता भएको अर्को क्षेत्र हो। कृषि क्षेत्र खुला गरेमा विदेशी लगानी भित्रिन सक्छ। नीतिगत पहलकदमीको भने खाचो छ।शिक्षा, स्वास्थ्य र प्रविधि पनि नेपालका धेरै महत्वपूर्व क्षेत्र हुन।

प्रयास

१४. नेपालले विदेशी लगानी भित्र्याउन थुर्पै नीतिगत तथा संस्थागत पहलकदमी गरेको छ। उदार आर्थिक नीति अवलम्वन गरेका कारण सन् १९९० को दशकमा नेपालमा विदेशी लगानी बढेको थियो । लगानी सम्मेलन गर्नु केहि दिन अगाडि सरकारले विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन २०७५ जारी गऱ्यो । विदेशी लगानी सह जगर्न यो ऐन मार्फत एकल विन्दु सेवाको व्यवस्था थएको छ।

१५. त्यसैगरी नेपाल सरकारले (संघीय) औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ जारी गरेको छ । संविधानमा उद्योग सम्वन्धी विषय संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचीमा उलेख भए बमोजिम यो ऐनले अनुमति लिनुपर्ने, विदेशी लगानीमा स्थापना हुने, २ अर्व भन्दा माथिको स्थिर पूंजी भएको उद्योग र दुई वा दुई भन्दा बढी प्रदेशको कार्य क्षेत्र भएका उद्योग वाहेक सबै अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहलाई दिएको छ।

१६. सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७४ ले लगानी वोर्डलाई विदेशी लगानी भित्र्याउन काम,

कर्तव्य र अधिकार तोकेको छ। उक्त ऐनले रू ६ अर्व भन्दा माथिको लगानी प्रवर्धन गर्ने जिम्मेवारी लगानी वोर्डलाई दिएको छ।

१७. लगानी वोर्ड, सार्वजनिक-नीजि साझेदारी, विपा, औद्योगिक क्षेत्र/पार्क, औद्योगिक ग्राम, पर्यटन गाउँ, विशेष आर्थिक क्षेत्र, एकल विन्दु सेवा केन्द्र जस्ता अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याई लगानी प्रवर्धन गर्ने प्रयास नेपालले गरिरहेको छ। नेपाल सरकारले ७५३ स्थानीय तहमा औद्योगीक ग्राम स्थापना गर्ने हेतु ५८ वटा घोषण गरिसकेको छ। सातै प्रदेशमा एउटा/एउटा पर्यटन गाउँ स्थापनाका लागि संघीय सरकारले नीतिगत तथा संस्थागत प्रयास गरिरहेको छ।

चुनौती

१८. नीतिगत तथा संस्थागत प्रयासका वावजूद नेपालमा विदेशी लगानी अपेक्षित रुपमा भित्रिन सकेको छैन। लगानीकर्ताहरूलाई नेपालमा लगानी गर्न अझै सहज वातावरण बन्न सकेको छैन। लगानीकर्ताहरूले सामना गरिरहेको चुनौतीहरूको समाधान अझै हुन सकेको छैन।

१९. लगानीकर्ताहरूले व्यहोर्नु परेको पहिलो चुनौती उद्योग दर्ता कै हो। सरकारले विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ र स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ तर्जुमा गरेको छ। लगानी दर्ता सम्वन्धी प्रावधानहरू यी ऐनहरूमा यति धेरै छरप्रस्ट छन् कि कुनै पनि ऐनले सरल भाषामा कति पूंजीको कुन किसिमको उद्योग व्यवसाय दर्ता गर्ने अधिकार कुन निकायलाई छ, भन्दैन। यी ऐनहरू सर्सीत पढेर कसैले यो प्रश्नको उत्तर दिन सक्दैन। ऐनहरू बनेका छन् तर लगानीकर्ताहरूलाई स्पष्ट तथा सरल हुने खालका छैनन्। लगानीकर्ताहरूले उद्योग दर्ता गर्दा हैरानी खेप्नु परिरहेको छ। ऐनहरू सरल बनाउने चुनौती अझै छ।

२०. उद्योग नवीकरण र जग्गा प्राप्ती उद्योग व्यवसायीहरूको लागि दोस्रो चुनौती हो। ऐन नियमहरू वोझिला छन्। जग्गा प्राप्ती त्यती सहजथ छैन। अरु देशमा जस्तो सरकारले जग्गा प्राप्तीको लागि सहजीकरण गर्दैन। सरकारले यो चुनौतीको सहजीकरणको लागि औद्योगिक क्षेत्र, पार्क, विशेष आर्थिक क्षेत्र र औद्योगिक ग्रामको अवधारणा ल्याएको छ। तर यी उपाय मात्र प्रयाप्त छैनन्।

२१. कर दाखिला पनि चुनौतीपूर्ण छ। कुन ऐन अन्तर्गत कुन सुविधा पाउने हो, निश्चिन छैन। कर कार्यालयहरू करदाता मैत्री बनाउन अझै चुनौतीपूर्ण छ। कर तिर्न दरखास्तमा टिकट टास्ने प्रावधानलाई पनि दुःख दिने नियत राखिन्छ।

२२. व्यवसाही मुद्दा मिल्याउने कार्य पनि चुनौतीपूर्ण छ। मुद्दा मामिला हुनु सामान्य हो तर शीघ्र समाधानका उपाय नहुनु चुनौतीपूर्ण हो।

२३. विदेशी लगानीकर्ताहरूको लागि लगानी तथा लाभांश फिर्ता लैजाने कार्य पाचौँ चुनौती हो। प्रक्रिया सरल छैन। यहि कारणले पनि विदेशी लगानीकर्ता नेपालमा लगानी गर्न चाहदैनन्।

२४. आम नागरिकले विगत चार वर्षयता लोडसेडिगको समस्या व्यहोर्नु नपरेतापनि विद्युत आपूर्ति उद्योग व्यवसायीहरूका लागि अझै सहज छैन। महँगो विजुली अर्को चुनौतीको रुपमा रहेको छ।

२५. उद्योग दर्ता, सञ्चालन र वहिगमनमा प्रशासनिक झन्झट अझै चुनौतीको रुपमा रहेको छ। प्रशासनिक वोझ कम गर्ने र ढिलासुस्ती तथा अनियमितता प्रवृतिलाई निरुत्साहित गर्ने कार्य अझै सम्पन्न हुन सकेको छैन। विश्व बैंकले प्रकाशित गर्ने डुईग विजनेशमा नेपाल धेरै पछाडि छ। उदाहरणको लागि नेपाल भारतको ६३ औं स्थान भन्दा धेरै पछाडि ९४ औं मा छ। भष्ट्राचार सूचकाङ्क (Corruption Perception Index) मा पनि

नेपालको स्थिति भारतको भन्दा राम्रो छैन । भारतको स्तरमा यी सूचकांकहरूमा सुधार नगरी विदेशी लगानी नेपालमा आउन सक्दैन । लगानीकर्ता भारततर्फ नै जान्छन् ।

तालिका ४ : डुईग विजनेश र भ्रष्टाचारमा नेपालको स्थान

	नेपाल	भारत
भष्ट्राचारको सूचकांक	११३	८०
डुईग विजनेशसूचकांक	९४	६३

२६. सूचना प्रविधिको युगमा उद्योग दर्ता तथा सञ्चालन कार्यमा सहजता दिन सरकारी निकायहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोग नहुनुले पनि नेपालको स्थान अरु देशहरूभन्दा पछाडि परेको हो । सरकारी सेवा लिदा भौतिक उपस्थिति चाहिने र हैरानी व्यहोर्नु पर्ने भएकाले लगानीकर्ता नेपालमा लगानी गर्न चाहदैनन् ।

२७. भौतिक पूर्वाधारको गुणस्तर र अभाव अर्को चुनौतीको रुपमा रहेको छ । सडक, खानेपानी, दूरसंचार र विद्युतको कनेक्टेभिटीमा नेपाल अझै प्रतिस्पर्धी बन्न सकेको छैन ।

आगामी कार्यदिशा

२८. लगानी भित्र्याउन अवलम्वन गर्नुपर्ने पहिलो कार्यदिशा निर्यातको लागि तुलनात्मक लाभका बस्तु तथा क्षेत्रको पहिचानमा र विकास हुनुपर्छ। वंगलादेशले गार्मेण्ट उद्योगको विकास गरी आर्थिक विकासमा अगाडि बढेको छ। भारत र चीनका अतिरिक्त युरोप र अमेरिकाका गार्मेण्ट उद्योग भित्र्याउन पहल गर्नुपर्छ। नेलालले सिमरालाई गार्मेण्ट आर्थिक क्षेत्रको रुपमा विकास गर्न अवधारणा ल्याएको छ। तर काम अगाडि बढाउन सकेको छैन।

२९. दोस्रो, औद्योगिक रणनीतिक साझेदारी मुलुकको खोजी हुनुपर्छ। नेपाल जस्तो मुलुकमा रणनीतिक साझेदारी मुलुकको सहयोग विना औद्योगिक क्षेत्रको विकास हुन सक्दैन । यो रणनीतिक माध्यमबाट ठूलो मात्राका विदेशी लगानी भित्र्याउन सकिन्छ। यसको उदाहरण झापाको दमकमा चीनको सहयोगमा औद्योगिक पाक निर्माण हो । वंगलादेश, भियतनाम र कम्बोडियाले यहि माध्यमबाट विदेशी लगानी भित्र्याइरहेका छन् ।

३०. तेस्रो, लगानी सम्बन्धी पक्रियाको सरलीकरण हो । विदेशी लगानी तथा प्रविधि ऐन २०७५, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ र सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७४ छुट्टाछुट्टै तर्जुमा गर्नु आवश्यक छैन । यी तीनै ऐनको एकीकरण सहित लगानीकर्ताहरूलाई छोटो र सरल ऐन चाहिएको छ । यी तीनै ऐन पढ्दा पनि लगानीकर्ता समाधानको बाटो पहिल्याउन सक्दैनन् ।

३१. चौथो, नेपालमा लगानी सम्बन्धी थुर्पै संस्थाहरूको विघटन हो । धेरै हुदाँ धेरै वाधाहरू झेल्नु पर्ने हुन्छ । नचाहिने संस्थाहरू खारेज हुनुपर्छ । नियमनको वोझले लगानी दुरुत्साखित भएको छ । भारत लगायत थुर्पै देशहरूले नियमन र अन्यावश्यक संस्थाहरू खारेज गरेका छन् ।

३२. पाचौं, आन्तरिक तथा वाह्य लगानीका लागि सबै क्षेत्र खुला गर्नु पर्छ । निजी क्षेत्रको दवावमा विदेशी लगानीको ढोका सधै बन्द राख्नु हुदैन । जुन क्षेत्रमा लगानीकर्ताले संभावना देख्छन् । त्यही क्षेत्रमा लगानी गर्छन । विदेशी लगानी भित्र्याउने यो महत्वपूर्ण उपाय हुन सक्छ ।

३३. छैठौं, डुईग विजनेशमा नेपालले सुधार गर्नुपर्छ । यस कार्यलाई प्राथमिकता दिनु पर्छ ।

३४. सातौं, जग्गा प्राप्तीको समस्या समाधानको उपायको रुपमा नेपाल औद्योगिक पार्क निर्माण मोडेलमा जानु

पर्छ। सातै प्रदेशमा ठूला औद्योगिक पार्कहरूको निर्माण गरी स्वदेशी तथा विदेशी लगानी भित्र्याउने कोशिस गर्नुपर्छ।

३५. आठौं, नेपालले विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ का दुइटा प्रावधान छिटो संशोधन गर्नुपर्छ। विदेशी लगानी आकर्षित गर्न चाहने मुलुकले विदेशी लगानीको सीमा ५० लाख रुपैयाबाट ५ करोड रुपैयामा बढाउनु हुदैन्थ्यो । दोस्रो, विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तारण ऐन २०७५ मा अझै विदेशी लगानीको लागि पूर्व स्वीकृति (Pre-approval) लिनुपर्ने प्रावधान राखिएको छ। धेरै मुलुकहरूले यस्तो प्रावधान खारेजगरी एउटै अनुमति लिए पुग्ने व्यवस्था गरेका छन्।

३६. नवौं, सरकारले घोषणा गरेका सबै विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण तथा सञ्चालनमा तदारुकता देखाउनु पर्छ। यस्ता क्षेत्रहरूमा स्थापना गरिने उद्मागको लागि निर्यात अनुपात ६० प्रतिशत बाट ४० प्रतिशतमा झार्नु पर्छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐनमा निर्यात अनुपात ४० प्रतिशतलाई आधारको रुपमा लिइ निर्यातजन्य अद्योगको दर्जा दिइएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

Doing Business Report

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५

परामर्श सेवाको खरिद योजना तयारीः एक सिंहावलोकन

भीष्म प्रसाद न्यौपाने*

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा परामर्श सेवा सम्बन्धि कामहरू सघन रुपमा हुन थालेको करिव एक दशक भन्दा बढी अवधि हुन थालिसक्यो। बिक्रम सम्बत २०६० सालसम्म पनि यति बाक्लो रुपमा परामर्श सेवाको खरिद हुने गरेको थिएन। सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३, को दफा २९(१)बमोजिम सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा उपलब्ध जनशक्तिबाट कुनै काम हुन नसक्ने भएमा वा दातृ पक्षसँगको सम्झौता बमोजिम बैदेशिक सहायता स्रोतबाट ब्यहोरिने गरी परामर्शदाताबाट सेवा प्राप्त गर्नु पर्ने भएमा सार्वजनिक निकायले कुनै ब्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीबाट परामर्श सेवा खरिद गर्न सकिनेछ भनि स्पष्ट उल्लेख भएको भए पनि कुनै स्पष्ट कारण र आधार उल्लेख नगरी परामर्श सेवा खरिद गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको देखिन्छ। सुशासन ऐन, २०६४ को दफा ६ मा पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता, जवाफदेहिता तथा इमान्दारिता बृध्दि गर्नु र आर्थिक अनुशासन एवं भ्रष्टाचारमुक्त चुस्त र जनमूखि प्रशासन निर्माण गर्नुलाई प्रशासनिक कार्यसंचालनको मुख्य आधार मानिएको छ। यस आलोकमा परामर्श सेवाको खरिदमा पनि तोकिए वमोजिम खरिद योजना तयार गरि पारदर्शि रुपमा परामर्शदाता छनौट गरि आर्थिक अनुशासन कायम गर्नु पर्दछ। तर यसो भनिरहदा महालेखा परीक्षकको कार्यालयका हरेक वर्षका बार्षिक प्रतिवेदनहरूमा यस सम्बन्धमा अनियमितता बढदै गइरहेको भनि बेरूजु आइरहेकै छ। महालेखा परीक्षकको कार्यालयका प्रतिवेदनमा लेखिएका कैफियतहरूलाई पनि तल छुट्टै शीर्षकमा यथोचित चर्चा गर्ने नै छु। तर यस आलेखमा नियमन सम्बन्धि ब्यबस्थालाई भन्दा पनि असल खरिद योजना कस्तो हुन पर्छ र यसका अवयवहरू के के हुन सक्दछन भनि चर्चा गर्न खोजिएको छ।

वास्तबमा भन्ने हो भने निश्चित लक्ष्य, उदेश्य, रणनीति, कार्यनीति तय गरी देशको साधन र श्रोतलाई ध्यानमा राखी निश्चित समय किटान गरी बनाईएको कार्यान्वयनको अग्रिम खाका नै योजना हो। राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्यांकन दिग्दर्शन, २०७० का अनुसार भविष्यमा गरिने कार्यहरूको रुपरेखालाई योजना भनिन्छ भनि परिभाषित गरिएको छायस अर्थमा कुनै निकायको बिनियोजित बजेट र स्वीकृत बार्षिक कार्यक्रममा नै लक्ष्य र उदेश्य किटान गरी कति साधन, श्रोत र समय लगाएर निश्चित प्रतिफल हासिल गर्न सकिन्छ भनि अग्रिम रुपमा एउटा खाका त तय भएकै हुन्छ। हो, त्यहि खाकालाई अझ समयबध्द बानाउन हरेक कृयाकलापको खरिद योजना बनाउनु पर्छ र यो योजनाको अभिन्न अंग पनि हो।

** पूर्व सहसचिव, नेपाल सरकार।*

परामर्श सेवाको खरिद योजना तयारी र यसका अवयवहरूको चर्चा गर्नु अगाडि खरिद कार्य भनेको के हो र परामर्श सेवाले कस्तो कार्यलाई जनाउदछ भनि स्पष्ट हुन जरुरी देखिन्छ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, को दफा २ (क) मा खरिद भन्नाले सार्वजनिक निकायले यस ऐन बमोजिम कुनै मालसामान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा प्राप्त गर्ने वा कुनै निर्माण कार्य गर्ने वा गराउने कार्य सम्झनु पर्दछ भनि परिभाषा गरेको छ। त्यसैगरी सोही ऐनको दफा २ (ङ) मा परामर्श सेवा भन्नाले कुनै अध्ययन, अनुसन्धान, सर्वेक्षण, डिजाईन, ड्रईङ सुपरीबेक्षण, तालीम, परीक्षण गर्ने काम, सफ्टवेयरको विकास वा यस्तै प्रकृतिका अन्य बौध्दिक वा पेशागत सेवा सम्झनु पर्छ भनि स्पष्ट उल्लेख भएको पाईन्छ।

२. खरिद योजना के हो ?

साधारणतः तोकिएको समयाबधि भित्र तोकिएको परिमाणमा मालसामान खरिद गर्न, सेवा प्राप्त गर्न वा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न गराउन कुनै सार्वजनिक निकायले तर्जुमा गर्ने योजनालाई नै खरिद योजना भनेर भनिन्छ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा खरिद योजना भनेको एउटा त्यस्तो बार्षिक दस्तावेज हो जसमा खरिद गरिने बस्तु, सेवा वा निर्माण कार्यको बारेमा जानकारी उल्लेख गरिएको हुन्छ र जसको माध्यमबाट सार्वजनिक निकायलाई सेवा प्रदायक वा आपुर्तिकर्ताबाट बस्तु वा सेवा प्राप्त गर्न र निर्माण कार्य गराउन आसान हुन्छ। अथवा खरिद योजना कुनै कार्यालय वा आयोजनाको खरिद कार्यतालिका हो जसको आधारमा समग्र खरिद ब्यबस्थापनको कार्य समयबध्द रुपमा संचालन हुन्छ। एउटा राम्रो खरिद योजनाले सार्वजनिक निकायलाई निकायको आवश्यकता के हो र कहिले, कति र कस्तो बस्तु वा सेवा प्राप्त गर्न र निर्माण कार्य गराउन पर्दछ भनि निर्णय लिन सहयोग पुर्याउदछ।

३. खरिद योजना तयार गर्नु पर्ने

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ६ मा सार्वजनिक निकायले तोकिएको सीमा भन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा तोकिए बमोजिम खरिदको गुरु योजना र बार्षिक खरिद योजना तयार गर्नु पर्नेछ भनि उल्लेख भएको छ।त्यस्तै गरीकन सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ७ मा खरिदको गुरु योजना तयार गर्नुपर्ने र नियम ९ मा बार्षिक खरिद योजना तयार गर्नु पर्ने ब्यबस्था गरिएको छ।

सार्वजनिक निकायले एक वर्षभन्दा बढी अवधिसम्म सञ्चालन हुने योजना वा आयोजनाको लागि खरिद गर्दा वा वार्षिक दश करोड रुपैंयाँभन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा खरिदको गुरु योजना र वार्षिक दश लाख रुपैंयाँभन्दा बढी रकमको खरिद गर्नु पर्ने भएमा आगामी आर्थिक वर्षको अनुमानित वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तयार गर्दा आगामी आर्थिक वर्षमा गर्ने वार्षिक खरिद योजना तयार गर्नु पर्नेछ। त्यसरी खरिद योजना तयार गर्दा खरिदको गुरु योजना समेत तयार भएको रहेछ भने त्यस्तो गुरु योजनाको समेत आधार लिनु पर्नेछ।

४. खरिदको गुरु योजनामा उल्लेख गर्नु पर्ने कुराहरू

खरिदको गुरु योजनामा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका कुराहरू उल्लेख गर्नु पर्दछः

(क) खरिदको प्रकार, परिमाण र मोटामोटी अनुमानित मूल्य,

(ख) खरिद विधि,

(ग) अधिकतम प्रतिस्पर्धाको लागी खरिदलाई टुक्याइने वा प्याकेज बनाइने भए सो सम्बन्धी व्यवस्था,

(घ) समग्र खरिद कारबाही पूरा गर्नको लागी गरिने सम्झौताहरूको मोटामोटी संख्या र त्यस्तो खरिद कारबाहीसँग सम्बन्धित मुख्य मुख्य काम,

(ङ) खरिदको लागी पूर्व योग्यताको कारबाही गर्नु पर्ने भए सो सम्बन्धि कुरा,
(च) खरिद कारबाहीको मोटामोटी समय तालिका,
(छ) सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले खरिदको गुरु योजनामा समावेश गर्नु पर्ने भनी समय समयमा निर्धारण गरेका कुरा।

५. वार्षिक खरिद योजनामा उल्लेख गर्नुपर्ने कुराहरू

वार्षिक खरिद योजनामा देहायका कुराहरू उल्लेख गर्नु पर्दछः
(क) खरिदको प्रकार सम्बन्धी विवरण,
(ख) खरिदको सम्भावित प्याकेज,
(ग) खरिद कारबाहीको समय तालिका,
(घ) खरिद विधि,
(ङ) खरिदको लागी गरिने सम्झौताको किसिम, र
(च) सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले वार्षिक खरिद योजनामा समावेश गर्नु पर्ने भनी समय समयमा निर्धारण गरेका कुरा।

५.१ खरिद कारवाहीको तालिकामा उल्लेख हुनुपर्ने काम र समयावधि

खरिद कारवाहीको समय तालिकामा देहायको काम गर्ने समयावधि उल्लेख हुनु पर्नेछ।
(क) मालसामान खरिद गर्ने भए स्पेसिफिकेशन तयार गर्ने,
(ख) खरिदको लागत अनुमान तयार गर्ने,
(ग) सिलबन्दी दरभाउपत्र फाराम, पूर्व योग्यताको प्रस्ताव वा बोलपत्र आह्वान गर्ने वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव सम्बन्धि कागजात तयार गर्ने,
(घ) सिलबन्दी दरभाउपत्र, पूर्व योग्यताको प्रस्ताव, बोलपत्र आह्वान वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव माग गर्न सूचना प्रकाशन गर्ने,
(ङ) सिलबन्दी दरभाउपत्र, पूर्व योग्यताको प्रस्ताव, बोलपत्र वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव मूल्याङ्कन गर्ने,
(च) सिलबन्दी दरभाउपत्र, पूर्व योग्यताको प्रस्ताव, बोलपत्र वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव स्वीकृति गर्ने,
(छ) सम्झौता गर्ने,
(ज) कार्य आरम्भ गर्ने, र
(झ) कार्य पुरा गर्ने।

६. परामर्श सेवाको खरिद योजनाको ढाँचा र यसमा उल्लेख गर्नु पर्ने विवरणहरू

सार्बजनिक खरिद ऐन,२०६३ को दफा ६ र सार्बजनिक खरिद नियमावली,२०६४ को नियम ८ सँग सम्बन्धित बार्षिक खरिद योजनाको ढाँचा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तोकेको छ जुन ढाँचालाई उऊय.नयख.लउ मा हेर्न र डाउनलोड गर्न सकिने छ। परामर्शदाता सम्बन्धित बार्षिक खरिद योजनाको ढाँचामा २२ महलहरू रहेका हुन्छन। मोटामोटी रुपमा उक्त ढाँचामा निम्न कुराहरू समेटिएका हुन्छनः

१ परामर्शदाता सम्बन्धि प्रारम्भिक सूचनाहरू (महल नंम्बर १ देखि ३ सम्म)

२ कार्यक्षेत्रगत शर्त, लागत अनुमान र खरिद विधि (महल नम्बर ४ देखि ७ सम्म)

३ संक्षिप्त सूचि सम्बन्धि ब्यबस्था (महल नम्बर ८ देखि १० सम्म)

४   प्रस्ताव आह्वान सम्बन्धि ब्यबस्था (महल नम्बर ११ देखि १६ सम्म)

५   सम्झौता पश्चात भरिने परामर्शदाताको विवरण (महल नम्बर १७ देखि २२ सम्म)

परामर्शदाता सम्बन्धित बार्षिक खरिद योजनाको ढाँचाका २२ महलहरूको सम्बन्धमा बिस्तृत चर्चा निम्न अनुसार गरेको छु :

महल नम्बर १ मा क्रम संख्या, २ मा परामर्शदाताको प्रकार जस्तै निर्माण, वातावरण, कानून मध्ये कुन क्षेत्रको हो सो कुरा जनाउनु पर्दछ। महल ३ मा योजना स्वीकृत गर्दा अनुमान गरेको समयलाई अनुमानित मिति मानि उल्लेख गर्नु पर्दछ भने वास्तविक रुपमा लक्षित कार्य कुन मितिमा सम्पन्न भयो सो कुरा वास्तविक भन्ने महलमा भर्नु पर्दछ। महल नम्बर ४ मा कार्यक्षेत्रगत शर्त (Terms of Reference - TOR) कुन मितिमा स्वीकृत भयो, महल नम्बर ५ मा लागत अनुमान कहिले तयारी भयो सो मिति र महल नम्बर ६ मा भने लागत अनुमान रकम कति हो सो कुरा लेख्नु पर्दछ। महल ७ मा सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा ८(१) बमोजिम प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव माग गरी खरिद गरिने हो वा सोझै वार्ताबाट खरिद गरिने हो सो अनुसारको विधि उल्लेख गर्नु पर्दछ।महल नम्बर ८, ९ र १० भने संक्षिप्त सूची (Letter of Intent - LOI) संग सम्बन्धित छन। यी महलहरूमा क्रमश संक्षिप्त सूचीको लागी सूचना प्रकाशित गर्ने, संक्षिप्त सूचीको मूल्यांकन गरी प्रतिवेदन दिने र संक्षिप्त सूची स्वीकृत गर्ने मितिहरू उल्लेख गरिन्छन। नम्बर ११ देखि १६ सम्मका महलहरू प्रस्ताब (Request for Proposal - RFP) आह्वान देखि स्वीकृती सम्मका लागि ब्यबस्था गरिएका छन। जस अनुसार महल नम्बर ११ मा प्रस्ताव सम्बन्धि कागजात स्वीकृत गर्ने मिति, महल १२ मा संक्षिप्त सूचीमा सूचीकृत परामर्शदाताहरूलाई प्रस्ताव सम्बन्धि कागजात पठाउने मिति उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्छ।त्यसै गरी महल नम्बर १३ मा प्रस्ताव प्राप्त गर्ने अन्तिम मिति, महल १४ मा प्राविधिक प्रस्तावको मूल्यांकन र स्वीकृत गर्ने मिति, महल १५ मा आर्थिक प्रस्तावको मूल्यांकन गर्ने मिति र महल १६ मा भने प्राविधिक र आर्थिक प्रस्ताव मूल्याङकन स्वीकृत भएपछि सबै संक्षिप्त सूचीका परामर्हदाताहरूलाई कसको प्रस्ताव स्वीकृत भयो सो स्वीकृतीको जानकारी दिने मिति उल्लेख गर्नु पर्दछ। महल १७ मा भने सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम २३ संग सम्बन्धित अनुसूची ५ मा उल्लेख भएको सम्झौताको किसिम मध्ये कुन किसिमको सम्झौता हो सो कुरा उल्लेख गर्नु पर्दछ।नम्बर १८ देखि २२ सम्मका महलहरूमा भने परामर्श सेवाको सम्झौता सम्पन्न भई सकेपछि खरिद कारवाही पुरा गर्ने समयावधि सम्मको केहि खास सूचनाहरू भर्नु पर्ने हुन्छ। जस अन्तर्गत महल नम्बर १८ मा सम्झौता भएको परामर्शदाताको नाम, महल १९ मा सम्झौता गर्ने मिति, महल २० मा सम्झौता नम्बर र महल २१ मा परामर्शदाताले कार्य आरम्भ गर्ने मिति उल्ल्ख गर्नु पर्दछ। अन्तीम महल अर्थात महल नम्बर २२ मा परामर्शदाताले कार्य सम्पन्न गर्ने मिति उल्ल्ख गरे पछि फारामका सबै खण्डहरू पुरा हुन्छन।

७. निगरानी गर्ने निकायको नजरमा परामर्श सेवाको खरिद र खरिद योजना

७.१ महालेखा परीक्षकको बार्षिक प्रतिवेदनहरूमा उल्लेखित ब्यहोरा

खरिद योजना तयारी र खरिद कार्वाही पुरा हुदैमा कुनै निकायको शत प्रतिशत कार्य पुरा भयो भन्ने हुदैन। त्यो खरिद कार्य सार्वजनिक वित्त ब्यबस्थापनको अन्तिम खुडकिलो अर्थात लेखापरीक्षण अवधि सम्म नै खरो उत्रनु पर्ने हुन्छ।त्यसै गरि ऐन कानूनले छानविन गर्ने अधिकार प्राप्त अधिकारी र निकायबाट खरिद कारवाही उचित, कानून सम्मत र आर्थिक अनुशासनको पूर्ण पालना भै सम्पन्न भएको भन्ने हुनु पर्दछ।यस खण्डमा परामर्शदाताको सेवा प्राप्त गर्दा प्रचलित कानूनको पालना भयो कि भएन भन्ने सन्दर्भलाई महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट

प्रकाशित केहि प्रतिवेदनहरूलाई यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

महालेखा परीक्षकको चवन्नौ बार्षिक प्रतिवेदन (२०७३ साल) मा बिभागीय जनशत्तिले सम्पादन गर्न सकिने कामका लागि पनि परामर्शदाता राखिएको, सीमा नभएको कारण निर्माण खर्चको तुलनामा परामर्शदाता खर्च अत्यधिक रहेको, प्रगति मापन गर्न नसकिने प्रयोजनका लागि समेत परामर्शदाता राख्ने गरेको कारण खर्चमा मितब्ययिता अपनाएको देखिएन।यस सम्बन्धमा नीति तथा मापदण्ड तयार गरी एकरुपता ल्याउन परामर्श खर्चलाई निश्चित सीमाभित्र राख्नु पर्दछ।

महालेखा परीक्षकको पचपन्नौ बार्षिक प्रतिवेदन (२०७४ साल) का अनुसार कार्यालयको मौजुदा जनशत्तिबाट गर्न सकिने कार्यसमेत परामर्शदाताबाट गराईएको छायो बर्ष ३ मन्त्रालय र मातहतका इकाइले रु. ६१ करोड ६७ लाख परामर्श सेवा लिई खर्च गरेका छन।विभागीय जनशक्तिबाट गराउन सकिने काममा समेत परामर्शदाता राखी खर्च गरेकोले आयोजनाको लागत बढन गएको छ। अत्यावश्यक सेवा बाहेक बिभागिय जनशक्ती परिचालन गरेर परामर्शदाताको खर्चमा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ।

त्यस्तै गरी महालेखा परीक्षकको छपन्नौ बार्षिक प्रतिवेदन (२०७५ साल) बमोजिम कार्यालयको मौजुदा जनशक्तिबाट गर्न सकिने कार्य समेत परामर्शदाताबाट गराईएको छायो बर्ष भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात, शहरी विकास, उर्जा जलश्रोत तथा सिंचाई, खानेपानी र संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र मातहतका इकाइहरूले रु. तीन अर्व ४१ लाख परामर्श सेवा लिई खर्च गरेका छन।बिभागिय जनशत्तिबाट गराउन सकिने काममा समेत परामर्शदाता राखी खर्च गरेकोले आयोजनाको लागत बढन गएको छ।अत्यावश्यक सेवा बाहेक बिभागीय जनशक्ति परिचालन गरेर परामर्शदाताको खर्चमा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ।

माथि तीन बर्षकै प्रतिवेदनलाई अध्ययन गर्दा विभागीय जनशक्तिबाट गराउन सकिने कार्यमा पनि परामर्शदाता राखी कार्य गराइएको, निर्माण कार्यको तुलनामा कति प्रतिशत सम्म परामर्शदाता राखी सेवा लिनसकिने भन्ने सीमा नभएको, प्रगति मापन गर्न नसकिने कार्यमा समेत परामर्शदाताबाट काम गराइ मितब्ययिता नअपनाइएको, परामर्श सेवाबाट काम गराउने सम्बन्धि निश्चित नीति र मापदण्ड बिना जथाभावि काम गराउदा आयोजनाको लागत बढन गएको भनि सरकारको गम्भिर ध्यान आकर्षण गराइएको छायसका साथै परामर्श सेवा सम्बन्धि छुट्टै नीति र मापदण्ड तयार गरी यसमा भएको अनियन्त्रित खर्चलाई नियन्त्रण गर्ने र बिभागीय जनशक्तिलाई अधिकतम परिचालन गरी मितब्ययिता अपनाउन समेत सरकारलाई सुझाव दिएको छ।

७.२ संसदीय निगरानी

संसद अन्तरगतका संसदीय समितिहरूले सरकारका विभिन्न कृयाकलापहरूको निगरानी र छानविन गरी सरोकारवाला निकायहरूलाई सुधार र कार्वाहिका लागी निर्देशन दिने कार्य गरिरहेकै हुन्छन।सरकारका सबै मन्त्रालय र सार्वजनिक निकायहरूले गरेको खर्च, बेरुजु र आर्थिक अनुशासन कायम भए नभएको बिषयमा सार्वजनिक लेखा समितिले निगरानी गरिरहेको हुन्छ। महालेखा परीक्षकको बेरुजुमा पनि सार्वजनिक लेखा समितिले गम्भिर ध्यानाकर्षण राख्ने गरेको ब्यहोरा जगजाहेर छायसका साथै सार्वजनिक सरोकारका बिषयमा बिभिन्न माध्यमबाट प्राप्त उजुरी एबं संचार माध्यममा आएका बिषयहरूलाई समेत छानविन गरी सरकारको लगातार ध्यान आकर्षण गराईरहेको छ। तसर्थ हामीले परामर्श सेवाको खरिद योजना तयार गर्दा संसदीय समितिहरूले उठाएका बिषयहरूलाई समेत ध्यानमा राखेर तयार गरिएमा आर्थिक अनुशासन कायम राख्न अझ सहज हुनेछ।

७.३ अख्तियार दररुपयोग अनुसन्धान आयोगको प्रतिवेदनहरू

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको २७औं प्रतिवेदन २०७४ र २८औं प्रतिवेदन २०७५ गरी दुवै प्रतिवेदनमा परामर्शदाता छनौट गर्दा स्वीकृत मूल्यांकनका आधारहरू विपरीत प्रस्ताव मूल्यांकन गरी सरकारलाई हानि नोक्सानी पुर्याएको र ब्यक्तिलाई लाभ पुर्याएको देखिएको छ भनी उल्लेख भएको छ। यसबाट के देखिन्छ भने गैरकानूनी लाभ वा हानि पुर्याउने उदेश्यले सार्वजनिक खरिद अन्तर्गत परामर्शदाता छनौटमा अनियमितता गर्ने प्रवृत्ति बिध्यमान छ र यसलाई खरिद योजना बनाउदा नै नियन्त्रण गर्न सकिने गरी बनाउन अती आवश्यक देखिन्छ।

८. उपसंहार

एउटा असल योजना बनाईयो भने त्यसबाट आधा समस्याको समाधान हुन्छ भन्ने भनाई नै छ। त्यसै गरी खरिद योजना बनाउदा नै बिचार पुर्याएर बनाईयो भने त्यसले परामर्शदाता छनौटमा सजिलो हुने मात्र हैन त्यसबाट योग्य परामर्शदाताको छनौट समेत हुन सक्दछ। परामर्शदाता सम्बन्धि प्रारम्भिक सूचनाहरूमा माग भएका सूचनाहरू पूर्णरुपमा भरिनु पर्दछ। कार्यक्षेत्रगत शर्त तयार गर्दा सम्पन्न गर्न लाग्ने समयलाई पूर्णरुपमा ध्यान दिनु पर्दछ भने लागत अनुमान तयार गर्दा कार्यको लागत र त्यसको आधारलाई बिचार पुर्याउनु पर्दछ।संक्षिप्त सूची सम्बन्धि ब्यबस्था र प्रस्ताव आह्वान सम्बन्धि ब्यबस्था खरिद योजनाको अति नै महत्वपूर्ण भागहरू हुन। यी कार्यहरूसंग सम्बन्धित सबै महलहरूमा मिति र विवरणहरू भर्दा लाग्ने समयलाई हिसाव गरी ति कामहरू गर्न के कति समय लाग्दछ भनि मिहिन रुपमा आकलन गर्नु पर्ने हुन्छ। सम्झौता पश्चात भरिने परामर्शदाताको विवरण त सम्बन्धित निकायले सम्झौता गरी सकेपछि भरिने बिबरण भएकाले यसमा खासै समस्या देखिदैन।माथी उल्लेख भए अनुसार तयार गरिएको खरिद योजनामा सम्झौता भई सके पछि महल नम्बर ३ मा उल्लेख हुने अनुमानित र बास्तविक मितिमा के कति अन्तर आयो सो को आधारमा अमुक खरिद योजना राम्रो वा नराम्रो के थियो भनि तुलना गर्ने सकिन्छ। यदि मितिको अन्तर लगभग मिलेको वा थोरै मात्र फरक छ भने त्यो खरिद योजना राम्रो मानिन्छ। हाम्रो प्रयास पनि सदैव राम्रो र कार्यन्वयन योग्य खरिद योजना तयार गरी खरिद कार्य हुनु पर्दछ भन्ने नै हो।

कुनै पनि खरिद कारवाहि पुरा भएर मात्र हुदैन त्यो रीतपूर्वक पूरा भयो कि भएन भन्ने कुराले बिशेष अर्थ राख्दछ। खरिदमा पनि गुणवत्ताको विकास हुनु अति आवयश्यक भै सकेको छ। अहिले सरकारी स्तरबाट जति पनि खरिद भएका छन तिनका बिषयमा संसदीय समिति, महालेखापरीक्षक र नागरिक समाजबाट कुनै न कुनै किसिमका टिका टिप्पणीहरू भइ नै रहेका छन।यसमा तयारी पुग्ने नपुग्ने कुरा आफ्नो ठाँउमा होला तर निर्णयमा संलग्न हुने अधिकारीहरूको नियतमा पनि शंका गर्ने ठाउ प्रसस्तै देखिन्छ।परामर्श सेवाको हकमा पनि यो कुरा गाँसिएर आएको देखिन्छ।खास गरिकन सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २९ (१) (क) लाई गम्भिर रुपमा उलंघन गरी बिभागीय जनशत्तिलाई कतै काम नै नदिईने त कतै तिनकै संलग्नतामा एउटा अवान्छित मिलिभगतमा परामर्शका कामहरू भै रहेका त छैनन भन्ने शंका ब्याप्त छ।धेरै बर्ष अगाडि देखिका महालेखा परीक्षकका बार्षिक प्रतिवेदनहरूले पनि परामर्श सेवाको खरिदमा वित्तीय जोखिम बढिरहेको तर्फ संकेत गरिरहेको देखिन्छ। यसबाट बेलैमा सचेत भै आवश्यकताका आधारमा मात्र ऐन नियमले निर्दिष्ट गरेको प्रावधान भित्र रहि असल खरिद योजना तयार गरी खरिद कारवाहीलई पारदर्शि बनाई सम्बृध्द नेपाल सुखि नेपाली भन्ने नारालाई सार्थक बनाउनु आजको आवश्यकता हो।

सन्दर्भ सामाग्रिहरू

आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५
आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
महालेखा परीक्षकको चवन्नौ बार्षिक प्रतिवेदन, २०७३
महालेखा परीक्षकको पचपन्नौ बार्षिक प्रतिवेदन, २०७४
महालेखा परीक्षकको छपन्नौ बार्षिक प्रतिवेदन, २०७५
सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयबाट प्रकाशित बार्षिक खरिद योजनाको ढाँचा
नेपालमा सार्वजनिक खरिद व्यवसथापन - रमेश कुमार शर्मा, तिम्सिना र प्रेम प्रसाद ढुङ्गाना
संसद दर्पण अंक (१६, २०७५
संसद दर्पण अंक (१७, १८, र १९ २०७६
संघीय संसद सेवा स्मारिका, २०७६

सार्वजनिक क्षेत्रमा कार्य सम्पादन सम्झौताः अवस्था, समस्या र भावी कार्यदिशा

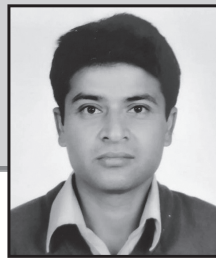

आत्माराम सत्याल*

राजनीतिक प्रतिनिधि र कर्मचारीहरूलाई उत्तरदायी बनाउन नेपाल सरकारले कार्यसम्पादन करारको प्रावधान ल्याइएको छ। यो व्यवस्था मन्त्री देखी शाखा अधिकृत सम्मको लागि हो। सरकारले तयार गरेको कार्य सम्पादन करारले नतिजा र यससँग जोडीएका तत्वहरूलाई ध्यान दिएको भएता पनि राजनीतिक क्षेत्र एवं समकालीन एवं सहकर्मीहरूको व्यवहारलाई ध्यान दिएको छैन। एक मन्त्रालय एवं विभागले अन्य मन्त्रालय एवं निकायहरूसँग गर्नुपर्ने समन्वय एवं सहयोगबाट मार्फत नतिजा प्राप्त हुन सक्ने कुरालाई बिसेको पाइन्छ। राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वको कार्यसम्पादन पछिको प्रभावलाई देखिएको छैन। कार्य सम्पादनमुखी कार्य संस्कृति नहुनु, राजनितिक एवं प्रशासनिक नेतृत्वको पृष्ठपोषण लिने प्रचलन नहुनु, कार्य सम्पादन करारका बारेमा सरोकारवालाहरू र कर्ताहरूबीच अन्तरक्रिया नभएको, कर्मचारीको बारम्बार सरुवा हुनु, व्यक्तिगत फाइदाका लागि नियम तोड्ने प्रवृत्तिको कारणले निजामती सेवामा यस अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन गाह्रौं परेको छ।

कार्य सम्पादन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा कार्य सम्पादन सम्झौता

परिचय

सरकारी र गैर सरकारी संगठनहरूका सरोकारवालाहरूले जवाफदेहिताको प्रश्न गरे पछि ती निकायहरूले कार्य सम्पादन व्यवस्थापनलाई महत्वपूर्ण दिएका छन। फलस्वरुप संगठनहरूले उनिहरूको कार्य सम्पादन व्यवस्थापन प्रणालीलाई पुनमूल्यांकन गर्न थालेको छन्। कर्मचारीको क्षमता र उत्प्रेरणाको स्तर र ती बीचको अन्तरक्रियाको फलस्वरुप कार्यसम्पादन निर्धारण हुन्छ। कर्मचारीहरू बाह्य र आन्तरिक पुरस्कार (rewards) द्धारा उत्प्रेरित हुन्छन। आन्तरिक उत्प्रेरक तत्वहरूमा चुनौतीपूर्ण कार्य, नयाँ सीप दिन सक्ने अवस्था ज्ञानको बिस्तार र जिम्मेवारी अभिबृद्धि पर्दछ भने बाह्य उत्प्रेरक तत्वहरूमा तलब र सुबिधा पर्दछन्।

कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापनका विभिन्न स्वरुप मध्ये कार्य सम्पादन करार महत्वपूर्ण स्वरुप हो। कुनै विशेष क्षेत्रको कार्यक्रम र आयोजनालाई निश्चित समयमा लक्ष्य हासिल गर्नका लागि प्रक्रिया र प्रणालीको रुपमा डिजाइन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन कार्यसम्पादन व्यवस्थाको सुरुवात भएको हो। समुह र व्यक्तिको सम्झौता भएको लक्ष्य रुपरेखालाई (Target Framework) व्यक्ति स्तरमा राम्रो परिणाम निकाल्नका लागि व्यवस्थापकले यसलाई प्रयोगमा ल्याएको हो। यस अवधारणा नेपालका सार्वजनिक क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्नका लागि समस्या र समाधानको रुपमा आएको हो।

कार्य कम्पादन व्यवस्थापन भनेको सिधा रेखा होइन। यो त चक्र अथवा बृत्त हो। कार्य सम्पादन मूल्यांकनमा

** उपसचिव, नेपाल सरकार।*

तीनवटा चरणहरू हुन्छन् ।

१. कार्य सम्पादन योजना

२. कार्य सम्पादन परीक्षण (Performance Assessment)

३. कार्यसम्पादन पृष्ठपोषण र कोचिङ

(क) कार्य सम्पादन योजना

यस चरणमा व्यवस्थापकले निम्न विषयहरूलाई ध्यान दिन्छ ।

- कार्य आवश्यकता र कार्य विवरण
- वर्तमान अवस्थामा रहेका कर्मचारीको गत बर्षको कार्य सम्पादन र नतिजा र अभिलेखीकरण
- आगामी वर्षका लागि कार्यसम्पादन र नतिजाको उद्देश्यहरू

(ख) कार्य सम्पादन परीक्षण (Performance Assessment)

यो विश्लेषण चरण हो । जसमा कार्यको वर्तमान अथवा भविष्यको कार्य र कार्य सम्पादन आवश्यकता र अपेक्षित वास्तविक कार्य सम्पादन बीचको खाडलको पहिचान गर्दछ । यस चरणमा योजनाको चरणको अतिरिक्त कार्य र कर्मचारीको कार्य सम्पादनको बारेमा सूचना संकलन गरिन्छ । यस अवस्थामा व्यवहारको अपेक्षामा कस्तो प्रगति भएको छ ? कार्य जिम्मेवारीको तुलनामा कर्मचारीको कार्य सम्पादन कस्तो छ ? कर्मचारीको सुधार एवं विकास गर्नुपर्ने क्षेत्र पहिचान गर्ने एवं कार्य सम्पादन सुधार अनुरुप कर्मचारीको नतिजा पुनरावलोकन गर्ने कार्य गरिन्छ । उदाहरणका लागि सेवा प्रवेश गरेको कर्मचारीको संचार सीपमा आधारभूत लेखन र अध्ययन क्षमताको जाँच गर्दा अपेक्षा अनुरुप वा अपेक्षा भन्दा माथि कस्तो अवस्था छ भनि परीक्षण गर्ने गरिन्छ ।

(ग) कार्य सम्पादनमा पृष्ठपोषण (Feedback)

१. यस चरणमा व्यवस्थापकलाई निम्न प्रश्नहरू सोधिन्छ ।
   - कुन व्यवहारले कार्य गरिरहेको छैन ?
   - कुन कार्य भईराखेको छ ?
   - कुन अपेक्षा पूरा भएको छैन ?

२. त्यसो भए
   - यसको प्रभाव के छ?
   - किन यो समस्याको रुपमा छ? किन यो ठूलो छ ?

३. अब के गर्ने त ? (Now what) व्यक्तिले फरक तरिकाले कार्य गरी लक्षित उद्देश्य पूरा हुन्छ ?

हुदैन भने के परिणाम हुन्छ ?

कार्य सम्पादन व्यवस्थापनका पाँच चरणहरू

१. कार्य सम्पादनलाई व्याख्या गर्ने
   - उद्देश्यहरू निर्धारण गर्ने
   - कार्यसम्पादन सव्याख्याको आधार तयार गर्ने (लगानी, उपलब्धि र असर)

- कार्यसम्पादन आधारको संचार गर्ने र सूचकको आधारमा सम्झौता गर्ने

२. कार्य सम्पादनलाई सहजीकरण गर्ने

- श्रोत उपलब्ध गराउने
- अवरोधलाई कम गर्न सहयोग पुऱ्याउने वा अवरोध हटाउने ।
- कर्मचारीलाई त्बकप दिने ।

३. कार्य सम्पादन मापन गर्ने

- समय र आवृत्ति
- कस्ले कसलाई मूल्यांकन गर्ने
- मूल्यांकन बिधिहरू

४. कार्य सम्पादनलाई उत्प्रेरित गर्नेर कार्य सम्पादनको पहिचान गर्ने

- कार्य सम्पादन व्यवस्थापन र मूल्यांकन
- उत्कृष्ठ कार्य गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने
- कर्मचारी विकास
- कार्य सम्पादनमा आधारित पुरस्कार र क्षतिपूर्ति

५. कार्य सम्पादनको पुनः परिभाषित गर्ने

कार्य सम्पादनको पृष्ठपोषण लिई आगामी बर्षका कार्यहरूलाई पुन परिभाषित गर्ने ।

आवधिक योजनाहरूमा कार्य सम्पादन सम्झौता

क. दशौँ योजनामा (२०५९/६४) को सुशासन र विकास प्रशासनको सोच तालिकामा सरकारी निकायहरूको कार्य सम्पादन सुधार सम्बन्धी उद्देश्य राखिएको र सो उद्देश्य पुरा गर्न मन्त्रालय स्तरमा कार्य सम्पादन प्रोत्साहन कोषको स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने भनिएता पनि हालसम्म सो स्थापना हुन सकेको छैन ।

ख. एघारौँ योजनामा (२०६५/६७) निम्न रणनीतिहरू लिइएको थियो।

- विकास कार्यहरूको मूल्यांकनको प्रगतिका परिणाम (च्भकगति) लाई मुख्य आधार दिइएको
- सूचकलाई मापन गर्ने प्रणालीको विकास
- सुहाउँदो पहिचानको माध्यमद्धारा कर्मचारीको मूल्यांकन

चौधौँ योजना (आ.ब. ०७३/०७४ र ७५/७६)

- शासकीय सुधार अन्तर्गत प्रशासकीय सुशासनमा सार्वजनिक निकायको नेतृत्व गर्ने पदाधिकारीको जिम्मेवारी र कर्तव्यलाई जवाफदेही बनाउन सूचक सहित कार्य सम्पादन सम्झौता गर्न पर्ने कानूनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिनेछ।
- कानूनहरूमा कार्य सम्पादन सम्झौता
- निजामती सेवा ऐन २०४९ ले कार्य सम्पादनका सन्दर्भमा निम्न विषयहरूलाई राखेको छ।
- निजामती कर्मचारीलाई कुनै पनि पदको पस्थापना गदा दिइने पत्रसँगै नजिको कार्य विवरण र कार्य विवरण अनुसारको कार्य सम्पादन सूचक समेत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ। नेपाल सरकारले निजामती कर्मचारीको कार्य

सम्पादन, कार्य परिणाम र प्राप्त नतजिाको आधारमा निजलाई प्रोत्साहन गर्न एक कार्य सम्पादन प्रोत्साहन कोषको व्यवस्था गर्न सक्नेछ।

- निजामती सेवा नियमावलीको नियम ३४(ख) मा माथिल्लो पदाधिकारी देखि तल्लो पदाधिकारी सम्मले कार्य सम्पादन सम्झौता गर्न सक्ने स्पष्ट प्रावधान रहेको छ।
- निजामती सेवा ऐन २०४९ को दफा १५ मा कुनै पनि निजामती कर्मचारीलाई तोकिएको विभागीय प्रमुख, कार्यालय प्रमुख वा अन्य पदमा पदस्थापना वा सरुवा गर्दा नेपाल सरकारले त्यस्तो पदमा रही गर्ने कार्यहरूको प्रशासकीय कार्य प्रकृति अनुसार आफ्नो कार्य विवरणको अधिनमा रही सम्बन्धित पदाधिकारीसँग कार्य सम्पादन सम्झौता गरी पदस्थापना गर्न सकिनेछ। नेपाल सरकारले विशिष्ठ श्रेणीको सचिव वा सो सरहको पद र केन्द्रीय निकायको विभागीय प्रमुखको पदमा बहालवाला पदाधिकारीसँगै रही काम गर्न र बरबुझारथ गराउन पन्ध्र दिनसम्मको लागि विशेष पद स्वतः सृजना गरी बहालवाला पदाधिकारी अवकाश हुनु अगावै पदस्थापना गराइनेछ।
- निजामती कर्मचारीलाई उत्कृष्ठ कार्य गरे बापत निजामती पुरस्कार दिइने गरिएको छ।

निजामती सेवा नियमावली २०५०

- निजामती सेवा नियमावली २०५० को नियम ३४ ख ले नेपाल सरकारको केन्द्रीय स्तरका विभागको विभागीय प्रमुख वा विभाग स्तरको कार्यालय प्रमुखको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र विभागीय प्रमुख वा विभाग स्तरीय कार्यालय प्रमुख बीचमा मन्त्रालय अन्तर्गतको आयोजना भएमा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव र आयोजना प्रमुख बीचमा तथा कार्यालय अन्तर्गतको आयोजना भएमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख र आयोजना प्रमुख बीचमा कार्य सम्पादन सम्झौता कार्यालय प्रमुखको हकमा सम्बन्धित विभागको विभागीय प्रमुख र कार्यालय प्रमुख बीचमा तथा विभाग नरहेको कार्यालयको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव र कार्यालय प्रमुख बीचमा कार्यसम्पादन सम्झौता गर्न सक्नेछन्।
- कार्य सम्पादन सम्झौता गर्दन विभाग वा आयोजना वा कार्यालयको लक्ष्य, लक्ष्य हासिल गर्नका लागि आवश्यक पर्ने बजेट, जनशक्ति र अन्य साधन श्रोत, लक्ष्य हासिल गर्ने समय सिमा, प्राप्त हुनु पर्ने नतिजा वा अपेक्षित उपलब्धि, कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन सूचाङ्क कार्य सम्पादन सम्झौता रद्द गर्न सकिने अवस्थाहरू, कार्य सम्पादन सम्झौता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक अधिकारहरू कार्य सम्पादन सम्झौताका शर्तहरू एवं अन्य आवश्यक कुराहरू उल्लेख हुनुपर्ने निजामती सेवा नियमावलीले भनेको छ।
- कार्य सम्पादन सम्झौता अनुसारको कार्य भए नभएको बारेमा सम्बन्धित मन्त्रालय र विभागले नियमित रुपमा अनुगमन गर्ने, कार्य सम्पादन सम्झौता बमोजिमको बार्षिक समिक्षा गर्नको लागि सम्बन्धित मन्त्रालयको संयोजकत्वमा अर्थ मन्त्रालय, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय सम्बन्धित मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगका प्रतिनिधि रहेको एक समिति रहने, आफ्नो काबु बाहिरको परिस्थिति परेमा बाहेक कार्य सम्पादन सम्झौता बमोजिम उत्तम रुपमा काम सम्पन्न गर्न नसकेमा त्यस्तो विभागीय प्रमुख वा आयोजना प्रमुख वा कार्यालय प्रमुखलाई दुई वर्षसम्म कुनै पनि प्रमुख पदको विशेष जिम्मेवारीमा दिइने छैन। विभागीय प्रमुख वा आयोजना प्रमुख वा कार्यालय प्रमुखले एक पटक भन्दा बढी कार्य सम्पादन सम्झौता बमोजिमको कार्य गर्न नसकेमा निजलाई सामान्य सजाय गरिने, कार्य सम्पादन सम्झौताका शर्तहरू र बार्षिक समिक्षाको विवरण त्यस्तो कार्य सम्पन्न भएको एक महिनाभित्र सार्वजनिक गर्नुपर्ने, कार्य सम्पादन सम्झौता प्रणाली लागु भएको निकायको विभागीय प्रमुख वा आयोजना प्रमुखमा पदस्थापना गर्दा संभाव्य निजामती कर्मचारीहरू मध्येबाट

त्यस्तो निकायको दुई बर्षको रणनीतिक योजना र कार्य सञ्चालन सम्बन्धि योजना एवं अपेक्षित उपलब्धि सहित कार्य योजना पेश गर्न कर्मचारीलाई लगाई कार्य सम्पादन सम्झौता समितिको सिफारिशमा सम्बन्धित पदाधिकारीसँग कार्य सम्पादन सम्झौता गरी उक्त पदमा पदस्थापना गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छाकार्य सम्पादन सम्झौतालाई व्यवस्थित गर्न नेपाल सरकारले आवश्यकताअनुसार निर्देशिका बनाई जारी गर्न सक्नेछ।

सुशासन ऐन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) २०६४

सुशासन ऐन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) २०६४ को दफा १९ मा कुनै काम निश्चित अवधिभित्र सम्पादन (परफरमेन्स कन्ट्रयाक्ट) गरिराख्नु पर्ने वा निश्चित परिमाणको उपलब्धि हुने गरी सम्पादन गर्नुपर्ने भएमा वा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय दृष्टिकोणले प्राथमिकता प्राप्त कुनै कार्यक्रम वा आयोजना कार्यान्वयन गर्नुपर्ने भएमा कुनै पदाधिकारीसँग कार्य सम्पादन करार गरी त्यस्तो कार्य सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी निजलाई दिन सकिनेछ। उक्त करारमा जिम्मेवारी पाएका पदाधिकारीले गर्नुपर्ने कामको विवरण कार्य सम्पादन गरिसक्नुपर्ने समयावधि र कार्य सम्पादनको गुणस्तर वा परिमाण समेत उल्लेख गर्नुपर्ने छ। काबुबाहिरको परिस्थितिको कारणले जिम्मेवारी प्राप्त व्यक्तिले कार्य सम्पादन अवधि भित्र कार्य गर्न नसकेमा कारण सहित सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। उक्त कारण पुष्टि हुन नसकेमा कार्य सम्पादन करार संशोधन हुने र समयावधि भित्र कार्य गर्न नसक्ने पदाधिकार उपर विभागीय कार्वाही गर्नुपर्ने उल्लेख छ। करार गर्ने पदाधिकारीको बदनियत, लापरवाहीको कारणले नेपाल सरकारलाई हानी नोक्सानी भएमा वा आयोजनाको लागत बृद्धि भएमा त्यस्तो हानी नोक्सानी वा बृद्धि भएमा त्यस्तो हानी नोक्सानी वा बृद्धि भए जतिको लागतको क्षतिपूर्ति निजबाट तोकिए बमोजिम भराउन सकिने व्यवस्था छ।

सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) नियमावली २०६५

- सम्बन्धित मन्त्रालयले कार्य सम्पादन करार दिइने जिम्मेवारीको पहिचान गर्ने, पहिचान गर्नु भन्दा अगाडी काम वा जिम्मेवारीको किसिम र प्रकृति, काम वा जिम्मेवारीको क्षेत्र, काम वा जिम्मेवारीको गुणस्तर र परिमाण काम वा जिम्मेवारी कति समयका लागि दिने हो सो कुरा काम वा जिम्मेवारी लिने पदाधिकारीले पाउने सुविधा, कार्य सम्पादन तालिका र मूल्यांकनको आधारका बिस्तृत विवरण तयार गर्नुपर्ने छ।
- सचिवले कार्य सम्पादनका करार बमोजिम काम भए नभएको सम्बन्धमा नियमित अनुगमन गर्नुपर्ने।
- अनुगमन गर्दा वा पदाधिकारीको प्रतिवेदनबाट वा अन्य कुनै कुराबाट जिम्मेवारी लिने पदाधिकारीले करार बमोजिम काम नगरेको कुरा जानकारी हुन आएमा त्यस्तो पदाधिकारीलाई सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवले समय समयमा सचेत वा सजग गराउन वा आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने र त्यस्तो निर्देशन पालना गर्नु सम्बन्धित पदाधिकारीको कर्तव्य हुनेछ।
- काम वा जिम्मेवारी करारमा लिने अधिकारीबाट नियम बमोजिमको आपूर्ति बापतको रकम असुल गर्ने व्यवस्था समेत रहेको छ।

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयको को सुशासन सम्बन्धी प्रतिवेदन

- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयको आ.ब. २०७१/०७१ को शासकीय सुधार र सुशासन सम्बन्धी प्रतिवेदनले विकास व्यवस्थापन र आवधिक योजनाका लक्ष्यहरूको प्राप्तीमा विभिन्न विषयहरूलाई ध्यान दिएकोमा आयोजना प्रमुखसँग कार्य सम्पादन करारलाई प्राथमिकता दिएको छ।
- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयका आ.ब. २०७२/७३ का सुशासन सम्बन्धी प्रतिवेदनम

सार्वजनिक प्रशासनमा नतिजामूलक कार्यसम्पादन व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ। उच्च तहका साथै तल्लो तह समेतमा कार्य सम्पादन सम्झौता गर्दै कार्य सम्पादन संस्कृतिको विकास गरी पुरस्कार र दण्डलाई कार्य सम्पादनसँग आबद्ध गर्न आवश्यक छ। यसका साथै प्रत्येक निकायहरूको कार्यसम्पादन सूचक सहित नतिजामूलक कार्य नयाँ (Result Framework) तयार गर्न आवश्यक छ भनिएको थियो। तर सो अनुरुप माथिल्लो तहमा कार्य सम्पादन सम्झौता भएता पनि अन्य पक्षमा भने कार्यान्वयन हुन सकेन।

- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयबाट २०७२ सालमा स्वीकृत गरिएको तत्काल सुधार कार्ययोजनाको विषयहरूलाई विभागीय प्रमुख र कार्यालय प्रमुखसँग कार्य सम्पादन करार गर्दा समावेश गर्ने भने अनुसार आ.ब. ०७२/०७३ मा अधिकांश विभागीय प्रमुखहरू एवं आयोजना प्रमुखहरू र केही कार्यालय प्रमुखहरूसँग कार्य सम्पादन सम्झौता गरिएको थियो।

आ.ब. २०७६/७७ को बजेट

- सरकारी सेवामा नतिजामा आधारित कार्य सम्पादन प्रणाली अबलम्बन गरिनेछ। उच्च व्यवस्थापन तहमा कार्यरत कर्मचारीहरूसँग कार्य सम्पादन करार सम्झौता गरी करारका शर्तहरूलाई कार्य सम्पादन मूल्यांकनको आधार बनाइने छ। कार्य सम्पादन मूल्यांकन कार्य सम्पादन स्तर अनुरुपको हुने व्यवस्था गरिनेछ।

आ.ब.०७७/७८ को बजेट

सार्वजनिक संस्थानको संचालक समिति र प्रमुख प्रशासकिय अधिकृतलाई कार्यसम्पादन नतिजाप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही बनाइनेछ। उच्च व्यवस्थापन तहमा कार्यरत कर्मचारीहरूसँग कार्य सम्पादन सम्झौता गर्ने कार्यलाई नतिजा सूचकमा आधारित बनाई सोबाट प्राप्त उपलब्धिलाई कार्य सम्पादन मूल्यांकनसँग आबद्ध गरिनेछ।

कार्य सम्पादन व्यवस्थापन प्रणालीको अवस्था

१. अर्थ मन्त्रालयबाट कार्य सम्पादन प्रोत्साहन कोषको रकम निकासा नहुँदा कार्य सम्पादनमा उत्कृष्ठ देखिएकालाई रकम उपलब्ध गराउन सकिएन।

२. औद्योगिक क्षेत्रमा सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रमुख कार्यकारीसँग ४ बर्षे करार सम्झौता मात्र कार्यान्वयनमा आउन सक्यो। धेरै पदहरूमा राजनीतिक कारणले र केही पदाधिकारीहरूले स्वैच्छिक क्षेत्रमा करार भङ्ग गर्न पुगे।

३. नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको कार्यकारी निर्देशकको कार्यसम्पादन करार मूल्यांकन बिना नै तत्कालीन सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले कार्य सम्पादन सम्झौता सम्बोधन गरेको थियो।

४. निजामती सेवाको सोधपत्र २०६३ ले कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापनलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने भनिएतापनि विभिन्न कारणले कार्यान्वयनमा आउन सकेन।

५ स्वास्थ्य मन्त्रालयले जिल्ला अस्पतालहरू र स्वास्थ्य चौकीहरूको स्थानीय निकायहरूसँग र गैर सरकारी संस्थाहरूसँग मुख्यतया तीन जिल्लाहरू लम्जुङ, दोलखा र अछाममा कबुलियत करार गरेको थियो। नागरिक लगानी कोष, कर्मचारी संचय कोष नेपाल विद्युत प्राधिकरण जस्ता सार्वजनिक संस्थाहरूमा पनि कार्य सम्पादन करार प्रयोग गरिएको थियो।

६ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयले च्भकगति ँचकभधयचप मयअग्रभलत तयार गरी स्वेच्छिक रुपमा सचिवसँग कार्य सम्पादन करारको अभ्यास शुरुवात गरिएको थियो। विगत केहि बर्ष देखि निरन्तर रुपमा सम्झौता भएको भएता पनि आ.ब २०७७/७८ मा हुन सकेन।

समस्या र चुनौतीहरू

- कार्य सम्पादन सम्झौता लागू गर्नु पूर्व निजामती सेवा ऐन एवं विभिन्न कानूनहरूले तोकिएको प्रावधानलाई पूरा नगरी निश्चित कार्यहरूमा मात्र यस अवधारणालाई लागू गर्नु पर्नेमा सार्वजनिक संगठनको जुनसुकै कार्यहरूमा कार्य सम्पादन करार गर्ने प्रयास गर्नु ।
- संस्थागत नहुनुः कार्यसम्पादन करारको अभ्यास जे जति भएको छ, त्यसको ध्यान नदिदा संगठन, इकाई, कर्मचारी र श्रोतमा संस्थागत अवस्था कमजोर छ ।
- एकिकृत सोचको अभावः शासकीय संयन्त्रको राजनीतिक एवं प्रशासनिक नेर्तत्वमा एकिर्कत सोचको अभाव रहेको छ ।
- तोकिएको मूल्यांकन विधिबाट करारको मूल्यांकन नहुनु ।
- Feudalism - कुनै निश्चित समूहप्रति ाबखयगच र यिथर्बा हुनु । बास्तविक मूल्यांकनको आधारमा मूल्याकन नगर्नु ।
- कार्य सम्पादन सुहाउँदो संस्कृतिको अभावः आकस्मित आवश्यकता एवं माथिल्लो तहको आदेशबाट मात्र कार्य गर्ने संस्कृतिको प्रचुरता छ ।

कार्य सम्पादन सम्झौतालाई प्रभावकारी रुपमा लागु गर्नेका लागि सुझावहरू

स्पष्ट र अभिलेखिकरण भएको कार्यको भुमिका विवरण प्रत्येक कर्मचारीलाई दिएपछि कार्य सम्पादन व्यवस्थापनको सुरुवात हुन्छ । कर्मचारीले कार्य शुरु गर्न गरेको पहिलो दिनमा नै व्यवस्थापकले कार्य विवरणहरूको व्याख्या, अपेक्षाहरू र कार्यसँग सम्बन्धित व्यवहार सफलताको रुपरेखा निर्धारण गर्नुपर्छ । कर्मचारीले कार्य विवरणको प्रतिलिपि प्राप्त गर्नुपर्छ । लक्ष्यहरू र उद्देश्यहरूमा व्यवस्थापक र कर्मचारी बीच छलफल हुनुपर्छ । अन्त्यमा कर्मचारीहरूलाई संगठनको संस्कृति र कस्ता विषयले संगठनको सफलता हुन्छ भन्ने कुरा जानकारी दिनुपर्छ । कार्य सम्पादन व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक कर्मचारीलाई निरन्तर ध्यान दिनुपर्छ । उसको कार्य आवश्यकता र सफलताको स्ट्यान्डर्डसँग बास्तविक कार्य सम्पादनको अनुगमन र मूल्यांकन गर्नुपर्दछ ।

- संगठनको उद्देश्य, कार्य, प्राथमिकता मुख्य नतिजाका क्षेत्रहरू, कार्य सम्पादन लक्ष्यहरू, सूचकहरू, मूल्यांकनका उपायहरू, अपेक्षित उपलब्धीको आधारमा संगठन, महाशाखा शाखा एवं व्यक्तिगत स्तरमा कार्य सम्पादन योजना तयार गर्ने ।
- विभिन्न स्तरमा तयार गरिएका लक्ष्य र सूचकहरूलाई जोड्ने । उदाहरण महाशाखाको कार्य सम्पादनलाई शाखामा जोड्ने वा कर्मचारीको समुहमा जोड्ने ।
- कार्य सम्पादन प्रोत्साहन कोषको स्थापना, व्याख्या र कार्यान्वयन गर्ने ।
- मूल्यांकनकर्ताको पहिचानका आधारहरू निर्धारण गर्ने मूल्यांकनकर्तालाई तालिम विभिन्न मूल्यांकनकर्ताहरूको मूल्यांकनलाई निरीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाई मूल्यांकनमा सन्तुलन मिलाउने ।
- स्पष्ट र स्वीकार्य कार्यसम्पादन सूचांकको विकास गर्ने ।
- कार्य सम्पादन गर्नलाई आवश्यक टेवागत प्रणाली एवं श्रोत साधनको व्यवस्था, जिम्मेवार व्यक्तिको पहिचान, समय तालिका, परिमाण र परिमाणको गुणस्तर निर्धारण हुनुपर्ने ।
- कार्य सम्पादन मूल्यांकनको नतिजाप्रति राजनैतिक नेतृत्वलाई जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था गर्ने ।
- राजनैतिक इच्छा शक्ति प्रशासनिक नेतृत्वको प्रतिबद्धताएवं नागरिक समाजको निस्पक्ष मुल्याङ्कनद्धारा कार्य सम्पादन सम्झौतालाई संगठनमा स्थापित गर्ने ।

यसको उद्देश्यहरू कर्मचारीको कार्यलाई संगठनको उद्देश्य तर्फ निर्देशित गर्ने संगठनमा प्रतिस्पर्धा र योग्यतामा व्यक्ति आकर्षित गर्ने, तलब भुक्तानीमा लचकता कायम गर्ने र संगठन प्रति कर्मचारीको जवाफदेहिता बढाउने छन् । यसलाई प्रयोगमा ल्याउन कार्य सम्पादन संस्कृति, मापन योग्य कार्य सम्पादन सूचक, कार्य सम्पादन मापदण्ड पदमूलक वर्गीकरण, व्यक्तिगत कार्यसम्पादन प्रस्ट देखिनुपर्ने, उच्च स्तरको प्रतिबद्धता, पर्याप्त साधन श्रोतको व्यवस्था, परिभाषित जिम्मेवारी र स्पष्ट कार्य विवरण, कार्य स्पष्टता, व्यक्तिको बृत्ति विकास लक्ष्य र संगठनले हासिल गर्न खोजेको उपलब्धिबीच सामञ्जस्यता भएको हुनुपर्ने, मूल्यांकनकर्तालाई तालिम दिनुपर्ने विषयहरू पूरा भएको हुनुपर्छ ।

सार्वजनिक क्षेत्रमा नीतिगत कार्यलाई परिभाषित गर्न गार्हो हुने, नतिजा प्राप्त गर्नमा विभिन्न तत्वले प्रमुख भूमिका खेल्न पर्ने, सम्बन्धित पदाधिकारी र सहकर्मी एवं अन्य सहयोगी निकायहरूको जिम्मेवारी सुस्पष्ट हुन नसकेको, असल कार्य र खराब कार्यको विभेद गरी कारवाही गर्ने संस्कार नहुँदा नतिजाका लागि व्यक्ति जिम्मेवार हुने संगठन ढाँचा तयार नभएकोले कार्य विवरण तयार नभएको र भएको कार्य विवरण लागु हुन नसकेको सन्दर्भमा कार्य सम्पादन सम्झौतालाई पुर्ण रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन ।

यस अवधारणालाई लागु गर्नमा संगठन र कर्मचारीको लक्ष्य तोक्ने र कार्य सम्पादन मापदण्ड तोक्ने, कार्य सम्पादन व्यवस्थापन योजना तर्जुमा, कार्यसम्पादन, सो को अवलोकन र मापन, लक्षित कार्य सम्पादन र वास्तविक कार्य सम्पादन बीचको खाडल पहिचान गर्ने एवं कार्य सम्पादनको ख्बगिभ ब्गमनभ गर्ने प्रक्रियाहरूलाई अवलम्बन गरेमा निजामती सेवामा कार्य सम्पादन प्रणली लागु गर्न सकिन्छ ।

निश्कर्ष

सार्वजनिक क्षेत्रमा नीतिगत कार्यलाई परिभाषित गर्न गाह्रो हुने, नतिजा प्राप्त गर्नमा विभिन्न तत्वले प्रमुख भुमिका खेल्न पर्ने, सम्बन्धित पदाधिकारी र सहकर्मी एवं अन्य सहयोगी निकायहरूको जिम्मेवारी सुस्पष्ट हुन नसकेको, असल कार्य र खराब कार्यको विभेद गरी कार्वाही गर्ने संस्कार नहुँदा नतिजाका लागि जिम्मेवारी हुने संगठन ढाँचा तयार नभएकोले कार्य विवरण तयार नभएको र भएको कार्य विवरण लागु हुन नसकेको सन्दर्भमा कार्य सम्पादन सम्झौता लागु गर्न गाह्रो भएको छ ।

References

Gautam Basnet Application of performance Based In the civil service, Prashasan magazine, Ministry of General Administration

Paudel Narendra rationale of performance contract, The Rising Nepal 06 Sept 2019

Gamlen R Mitchell , The Big Book of HR , Career press, pompton   USA

Pynes E Joan, Human Resource for Public Sector and Nongoverenment organizations Jossey-bass' USA

निजामती सेवा ऐन २०४९, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाण्डौ

निजामती सेवा नियमावली २०५१, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाण्डौ

सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन ऐन २०६४, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाण्डौ

सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन नियमावली २०६५, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाण्डौ

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयका विभिन्न वर्षका सुशासन प्रतिवेदनहरू

अर्थ मन्त्रालयका विभिन्न वर्षका नीति कार्यक्रम एवं बजेटहरू

राष्ट्रिय योजना आयोगका विभिन्न आवधिक योजनाहरू

कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको भूमिका एक समिक्षा

भुवन प्रसाद काफ्ले*

कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय सरकारी बजेट निकासा, आर्थिक कारोबारहरूको आन्तरिक लेखापरीक्षण, जिल्लाहरूमा आर्थिक कारोबारहरूको रेखदेख, निरिक्षण र नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यका साथ आर्थिक बर्ष २०३८/३९ देखी अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको जिल्ला स्थित कार्यालयको रुपमा स्थापना भई तोकीएको जिम्मेवारी प्रभावकारी रुपमा सम्पादन गर्दै आएको छ। हाल ७७ जिल्लामा ७९ वटा कार्यालयहरू (काठमाण्डौं जिल्लामा ३ वटा) बाट कार्य सम्पादन गरिहेको छ। सरकारी बजेट कार्यान्वयनलाई सहज र सरल बनाई आर्थिक अनुशासन कायम गर्न यस कार्यालयले स्थापनाकाल देखि निरन्तर उल्लेख्नीय भूमीका निर्वाह गर्दै आएको छ। उद्देश्य र अपेक्षा अनुसार आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्य भने सम्पादन गर्न नसकेको अबस्था छ। संघीयता पछि ३ तहको सरकारबीच सार्वजिनक वित्त व्यवस्थापनका सबै आयामहरूमा पुलको रुपमा समेत यो कार्यालयले काम गरिरहेको छ। जस्ले यसको भूमिका अझ बढोत्तरी गरेको छ।

कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको बर्तमान अवस्था

चौमासिक निकासाबाट सुरु भएको निकासा प्रणालीमा समसामयिक सुधार गर्दै एकल कोष खाता (Treasury Single Account (TSA) प्रणाली मार्फत सोझै सम्बन्धित व्यक्ति, संस्था तथा पक्षको खातामा भुक्तानी निकासा पठाउने (Electronic Fund Transfer (EFT) को अवस्थामा पुगेका छौं। हाल यो कार्यालयबाट मूख्य रुपमा देहायका कार्यहरू सम्पादन गरिदै आएको छ।

१. बजेट कार्यान्वयन सम्वन्धी मार्गदर्शन तथा सम्बन्धित ऐन, नियम, कार्यविधि, निर्देशिका अनुसार विनियोजन, विविध तथा धरौटीको संघ तथा प्रदेशको (प्रादेशीक लेखा इकाई नभएको प्रदेश रजिल्ला) मा भुक्तानी निकासा गर्ने।

२. सबै सरकारी कार्यालयहरूमा संघ तथा प्रदेशको (प्रादेशीक लेखा इकाई नभएको प्रदेश रजिल्ला) मा नियमानुसार आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने।

३. नियमानुसार प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूमा अनुदानहरू हस्तान्तरण गर्ने।

४. जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयहरूको तलबी प्रतिवेदन पारित गर्ने।

५. जिल्ला भित्रको ३ तहकै सरकारका कार्यालयहरूको जिल्लाको एकिकृत वित्तिय विवरण तयार गरि तोकएको निकायमा पठाउने।

६. अवकाश हुने कर्मचारीहरूको औषधि उपचार, सञ्चित विदा, उपदानको रकम भुक्तानी गर्ने।

प्रमुख कोष नियन्त्रक, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय, स्याङ्जा।

७. पेन्सन व्यवस्थापन सम्बन्धि कार्यहरू गर्ने ।

८. जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयहरूको राजश्व, धरौटी लेखा, जिन्सीको आवश्यकताअनुसार निरीक्षण गरी प्रतिवेदन गर्ने ।

९. जिल्ला भित्र आवश्यक परेमा लेखा समुहको कार्मचारीको व्यवस्थापन गर्ने ।

१०. आन्तरिक राजश्व कार्यालयहरू नभएको जिल्लाहरूमा अन्तःशुल्क प्रशासन सम्वन्धि कार्यहरू गर्ने ।

११. महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोकेको अन्य कार्य गर्ने ।

सबल पक्षहरू:

१. ऐन, नियम, कार्यविधि, निर्देशिका, मार्गदर्शन तथा परिपत्र अनुसार तोकिएको जिम्मेवारीहरू प्रभावकारी तवरले सम्पादन गर्दै आइरहेको ।

२. महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सुधार गरेका सूचना प्रविधिमा आधारित विभिन्न प्रणालीहरू तथा अन्य सुधारहरू प्रभावकारी रुपमा अपनत्वका साथ कार्यान्वयनमा गर्ने ।

३. न्युनतम आवश्यक भौतिक तथा मानविय स्रोत साधन रहेको ।

४. तीन तहको सरकार बिच सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका पक्षहरूलाई जोड्ने, समन्वय तथा सहजिकरण गर्ने पुल ।

५. को. ले.नि. का. को कार्यसम्पादन प्रति सरोकारवाला तथा सेवाग्राहीको भरोसा रहेको ।

चुनौतीहरू:

१. तीन तहमा लेखा समुहका कर्मचारीहरूको प्रशासन तथा व्यवस्थापन अलग अलग भएको तर लेखांकन तथा प्रतिवेदनमा समन्वय, सहकार्य आवश्यक भएकोले त्यसको समाञ्जस्यता मिलाउन ।

२. आन्तरिक लेखापरीक्षण विश्वसनिय नभएको बहस तथा विभिन्न प्रतिवेदनहरूमा आउने गरेकोले त्यसलाई प्रभावकारी र विश्वसनिय बनाउन ।

३. तीन तहको सरकारको एकिकृत वित्तिय प्रतिवेदन शुद्ध, समयमा तयार गरी पेश गर्न ।

४. सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालिहरूको दिगोपना, निरन्तर सुधार र सुरक्षा व्यवस्थापन गर्न ।

५. कर्मचारीहरूको उत्प्रेरणा र क्षमता विकास गर्न ।

६. संघीयता पछी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विषयहरूमा सुधार, कार्यान्वयन गर्न जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई जिल्लाको PFM को Focal को रुपमा तोकिएको भन्दा बढी जिम्मेवारी प्रदान गरिएको र सो अनुसार भौतिक तथा जनशक्ती सुविधा थप नहुँदा कार्यान्वयनमा कठीनाई देखिएको छ ।

७. जिल्लामा आन्तरिक नियन्त्रण तथा आर्थिक अनुशासनलाई प्रभावकारी बनाउन ।

सुधारका प्रयासहरू :

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको नेतृत्वमा सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरू मार्फत धेरै सुधारहरू भएका छन् र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने अग्रणी भूमीका तथा आवश्यक पृष्ठपोषण कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूबाट प्रभावकारी रुपले अपनत्वका साथ अपेक्षीत रुपमा गर्दै आएका छन् । मुख्यतया देहाय अनुसार सुधार देखिने र महशुस गर्ने गरी भएको छन् र कार्यान्वयन कोलेनिकाहरू मार्फत भएके छ ।

१. **निकासा प्रणालीमा सुधार**

चौमासिक निकासबाट सुरु भएको निकासा प्रणाली कोष पूर्ति निकासा, एकल कोष खाता (TSA) हुँदै

EFT मार्फत ब्यक्ति, संस्थाको खातामा भुक्तानी निकासा पठाउने गरिएको छ । यो सुधारबाट सरकारी खाताहरूको संख्या उल्लेख्य मात्रमा घटेको, निर्णय प्रक्रियाको लागि आवश्यक अद्धावधिक तथ्याङ्क दैनिक उपलब्ध हुने गरेको, शुद्ध प्रतिवेदन समयमा तयार तथा पेश गर्न सकिएको, भुक्तानीको समय महशुस गर्ने गरी कम भएको र वित्तीय जोखिमलाई समेत न्यूनिकरण गरेको छ। यो सार्वजिनक वित्तिय व्यवस्थापनमा सुधारको कोषेढुङ्गा साबित हुन पुगेको छ।

२. **राजश्व लेखाङकन तथा प्रतिवेदनमा सुधार**

राजश्व लेखाङकनतथा प्रतिवेदनलाई प्रभावकारी बनाउन राजश्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) कार्यान्वयन भईरहेको छ। जसबाट समयमा शुद्ध लेखाङकनतथा प्रतिवेदन गर्ने कार्य सहज भएको छ।

३. **कम्प्युटराईज्ड लेखा प्रणाली**

विगत बर्षहरूमा आंशिक रुपमा कार्यान्वयन गर्न प्रयास गरिएको Computerized Government Accounting System (CGAS लाई क्रियाकलापमा आधारित हुने गरि आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ देखी अनिवार्य कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ । जसबाट छरिएर रहेका विभिन्न लेखाका प्रणालीहरू प्रतिस्थापन गरी एकल सरकारी लेखा प्रणालीको सुरुवात भएको छ । PFM को सुधारमा ऋन्ब्वं को अनिवार्य कार्यान्वयनबाट अर्को फड्को मारिएको छ।

४. **नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानः**

अन्तराष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (IPSAS) मा आधारित नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (Nepal Public Sector Accounting Standards (NPSAS) मा आधारीत वित्तिय प्रतिवेदन तयार गरी पेश गरिएको छ । NPSAS बाट नेपाल सरकारको यथार्थ वित्तिय प्रतिवेदन तयार भई अन्तराष्ट्रिय स्तरमा तुलनायोग्य गर्न सकिने भएको छ। जसले हाम्रो वित्तिय प्रतिवेदनको विश्वसनियता बढेको छ।

५. **स्थानिय तह तथा प्रदेश सरकारमा बजेट, निकासा तथा लेखाङकनप्रतिवेदन प्रणालीः**

नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गरिरहेको TSA प्रणालीलाई प्रादिशक TSA को रुपमा सामान्य सुधार गरि कार्यान्वयमा त्याईएको छ । जसबाट प्रदेशमा शुरुवाती समयदेखी नै संघले कार्यान्वयनमा ल्याएका प्रणालीहरूको अवलम्वन भएको छ। त्यसै गरि स्थानीय तहले बजेट तर्जुमा गर्न, निकासा खर्च गर्न, लेखाकंन तथा प्रतिवेदन गर्न महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गरी कार्यान्वयन गरको प्रणाली Sub (national Treasury Regulatory Application (SuTRA कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। जसबाट स्थानीय तहलाई बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन, लेखाङकन तथा प्रतिवेदन गर्ने कार्य सहज र सरल भएको छ। यसबाट वित्तीय जोखिम न्यूनिकरण गर्न तथा बजेटरी नियन्त्रण प्रतिबेदन गर्न समेत सघाउ पुगेको छ।

६. **आन्तरिक लेखापरीक्षणः**

आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारी भएन भनेर पेफा मूल्याङ्न, महालेखा परीक्षक कार्यालयको बार्षिक प्रतिवेदन लगायतमा उल्लेख भएको र सरोकार पक्षहरूले समेत महशुस गरेको विषय हो । सोही अनुसार महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले महशुस गरेर आन्तरिक लेखापरीक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचरण सहित आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने विधि, प्रतिवेदन गर्न तरिका सहितको मापदण्ड समेत तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । त्यसैगरी आर्थिक कार्यविधी तथा वित्तीय उत्तरदायीत्व सम्वन्धी ऐन, २०७६ मा आन्तरिक लेखापरीक्षणको कार्य मात्र गर्ने गरी आ.ले.प. गर्ने कर्मचारी अलगै तोक्ने र सोही अनुसार आ.ले.प को

मात्र काम गर्ने व्यवस्था छ । र सोही अनुसार स्विकृत हुन बाँकी नियमावलीमा पनि व्यवस्था गरिएको तथा आ.ले.प. को लागि न्यूनतम कर्मचारी व्यवस्था गर्ने गरि दरबन्दी प्रस्ताव गरी स्विकृतीको लागि पेश गरिसकेको अवस्था छ। यसबाट आन्तरिक लेखापरीक्षण थप प्रभावकारी र भरपर्दो हुने अपेक्षा गरिएको छ।

७. **सम्पति तथा जिन्सी व्यवस्थापनः**

नेपाल सरकार अन्तर्गत रहेका घर, जग्गा, जिन्सी सामानहरू लगायत सम्पत्तिहरूको अभिलेख तथा व्यवस्थापन प्रभावकारी भएन भनेर चालु आ.व. २०७७र०७८ देखी लागू हुने गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गरेको सार्वजनिक सम्पति व्यवस्थापन प्रणाली (Public Assets Management System (PAMS) अनिवार्य रुपमा लागू भएको छ जसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न को.ले.नि.का. हरू लागी परेका छन । जसबाट सार्वजनिक तथा सरकारी सम्पत्तीहरूको उचित संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन, अभिलेख तथा प्रतिवेदन गर्न सहज र सरल भई निर्णय प्रकृयाका लागि आवश्यक तथ्याङ्क समेत सहज रुपमा प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ।

अबको सुधार के हुन पर्छ ?

कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय महालेखा नियन्त्रक कार्यालय अन्तर्गतको कार्यालय भएको हुँदा Proactive भएर सुधार गर्ने भन्दा तोकिएको कार्य प्रभावकारी रुपमा सम्पादन गर्ने महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई पृष्ठपोषण गर्ने भएकोले महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको नेतृत्वमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले सम्पादन गर्ने गरी सुधारका प्रयासहरू गरिन्छ। हाल सम्म भएका सुधारहरू विशेष गरी कार्य प्रकृयालाई सरलिकरण गर्ने र ICT Base सुधार बढि भएको र Business Process को सुधारमा खासै ध्यान पुग्न सकेको देखिदैन त्यसकारण अवको सुधार भनेको Business Process सँगसगैं ICT Base सुधारका सुरक्षा, Upgrade, विस्तार हुनु पर्दछ। जसका लागि देहाय अनुसार गर्न अव ढिला गर्नु हुदैन।

१. आर्थिक कार्यविधी तथा वित्तीय उत्तरदायीत्व सम्वन्धी ऐनमा आ.ले.प. गर्ने कर्मचारी अलग्गै गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट मात्रै आ.ले.प.अपेक्षित रुपमा प्रभावकारी हुन नसक्ने भएकोले आ.ले.प. गर्ने कर्मचारीको अलग्गै उपसमुह वनाएर परीक्षण गरी ऐन नियममा संसोधन गरी कर्यान्वियन गरिनु पर्दछ।

२. PAMS कार्यान्वियनबाट सरकारी सम्पत्तिहरूको पनि यथार्थ अभिलेख तथा प्रतिवेदन तयार हुने र यसबाट प्रोदभावी लेखा प्रणाली लागू गर्ने आधार समेत तयार हुने भएकोले दीर्घकालमा चरणवद्ध रुपमा तीन तहको सरकारको लेखा प्रणाली प्रोदभावी हुने व्यवस्था गरी कार्यान्वियन गर्नु पर्दछ।

३. हामीले हाम्रो लेखा प्रणाली दोहोरी लेखा प्रणाली भन्दछौं तर अहिले पनि कतिपय विषयहरू जस्तो बजेट, सञ्चितकोषबाट आम्दानी, खर्च, निकासा, रकमान्तर, जिन्सी लगायत धेरै विषयहरूको लेखाङकनदोहोरो लेखा णालीको सिद्धान्त अनुसार श्रेस्ता राख्ने गरेका छैनौं त्यसमा सुधार गरी सबै कारोबारहरू दोहोरो लेखा प्रणालीको सिद्धान्तको आधारमा लेखाङकनगरिनु पर्दछ।

४. अहिले हाम्रो संञ्चित कोष Cumulative रुपमा उल्लेख्य मात्र घाटामा रहेको छ। जसले गर्दा महालेखा नियन्त्रक कार्यालय तथा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट सम्पादन गरिदै आएको कार्य प्रति बेला बेलामा प्रश्न समेत उठने गरेको छ। IMF को Mission ले समेत सञ्चित कोष ऋणात्मक भएर कसरी खर्च गर्न मिल्छ भनेर बारम्वार प्रश्न उठाउने गरेको छ। यस सन्दर्भमा सञ्चित कोष तथा नगद व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन प्रतिवद्धता अभिलेख तथा लेखाङकन गर्ने, नेपाल सरकारकै बजेटको पनि सञ्चित कोषमा रकम छैन भने केही समय बजेट निकासा भुक्तानी रोकेर रकम व्यवस्था गर्ने प्रणालीको विकास गर्नु पर्दछ। त्यसै गरी सञ्चित कोष ऋणात्मक भएको विषय मिलाउन सरकारको नाममा रहेका विभिन्न

कोषहरूबाट सापटी देखाई हिसाव मिलान गर्ने र आगामी दिन आवश्यकता अनुसार आन्तरिक ऋण, over draft, सापटी लिएर नगद व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाई सञ्चित कोष ऋणात्मक नबनाउने नीति लिईनु पर्दछ ।

५. हाम्रा धेरै सुधारहरू,कार्य गर्ने प्रकृया ICT Base भएको र त्यसले दक्ष जनशक्ती, उपयुक्त उपकरणहरू लगायतका अन्य पूर्वाधारहरू माग गर्दछ सो को उचित प्रतिस्थापन योजना बनाई आवश्यकता अनुसारका जनशक्ती तथा भौतिक पूर्वाधारहरू योजनाबद्ध रुपमा प्रतिस्थापन गरी निरन्तर प्रभावकारी रुपमा कार्य सम्पादन गर्न सक्ने वातावरण बनाइनु पर्दछ ।

६. ICT Base प्रणालीहरूको दिगोपना तथा सुरक्षाको सवाल चुनौतीपूर्ण भएकोले सो को लागि आवश्यक व्यवस्थाहरू, सुधारहरू समयमै गरिनु पर्दछ ।

७. PFM का धेरै क्षेत्रहरूमा ICT Base प्रणालीहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन । धेरै प्रणालीहरू एक अर्कालाई नचिन्ने, कुरा नगर्ने छन । अतः सबै PFM का प्रणालीहरू एक आपसमा कुरा गर्ने, जोडिने र एकिकृत प्रतिवेदन गर्न सक्ने गरी एकिकृत वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (IFMIS) को विकास र कार्यान्वयन गर्न अव ढिलो गर्नु हुँदैन ।

८. तीन तहको सरकार बिच वित्तीय व्यवस्थापनका विभिन्न पाटाहरूमा घनिभूत सम्बन्ध रहने र सबल समन्वय आवश्यक पर्ने परिप्रेक्ष्यमा प्रदेश र स्थानीय तहको आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तीहरू कम्तीमा पनि आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुख संघको दरबन्दी रहने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

निष्कर्ष:

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको नेतृत्वमा भएका सुधारहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने, सुधारको पृष्ठपोषण गर्ने र जिल्लामा PFM को Lead निकायको रुपमा रहेको कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई दक्ष जनशक्ती, आवश्यक भौतिक साधन, पूर्वाधारहरू र कम्तिमा अरु निकाय सँगको तुलनायोग्य बजेटको व्यवस्था गरी सबल र प्रभावकारी बनाईनु पर्दछ । यसबाट समग्र वित्तिय व्यवस्थापनको प्रभावकारीता, दक्षता, चुस्तता, अनुशासन, नियन्त्रण कायम गर्ने तथा तीन तहको सरकारको वित्तीय व्यवस्थापन तथा प्रतिवेदनको पुलको रुपमा समन्वय सहजिकरण गर्ने कार्य लगायत PFM का सुधारहरू प्रभावकारी तथा अपेक्षीत रुपमा सम्पादन गर्न ७९ को.ले.नि.का.हरू सक्षम हुनेछन् । यसबाट मुलुकको सार्वजिनक वित्त व्यवस्थापन प्रति आम नागरिक र सरोकार पक्षहरूको भरोसा, विश्वास अपेक्षित रुपमा सुदृढ हुनेछ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू:

आर्थिक कार्यविधी तथा वित्तीय उत्तरदायीत्व सम्वन्धी ऐन, २०७६

एकल खाता कोष निर्देशिका

कोभिड १९ पछि नेपालमा दिगो विकासका लक्ष्य : अवसर, चुनौती र कार्यदिशा

रुद्र प्रसाद भट्ट*

सारांश

सुख, शान्ति र समृद्धि मानव जातिका साझा चाहना हुन । तसर्थ, विकास लागि विश्वब्यापी अभियानका रुपमा अगाडि बढाउन संयुक्त राष्ट्रसंघको नेतृत्वमा यसका १८९ वटा सदस्य राष्ट्रहरूले सन् २००० देखि सन् २०१५ सम्म विश्वको रोग, भोग र अशिक्षा विरुद्ध लडन ल्याएको सामूहिक प्रतिवद्धता सहितको मार्गचित्र सहस्राब्दि विकास लक्ष्य थियो । समय र लक्ष्य पावन्दित मार्गचित्रमा ८ वटा लक्ष्यहरू, २१ वटा सूचकहरू र करिव ५० भन्दा वढी सहायक सूचकहरू थिए । यसको कार्यान्वयनबाट विश्व विकासमा महत्पूर्ण नतिजा प्राप्त हुँदाहुदै पनि सन् २०१५ को अन्तसम्म मात्र यसको समय थियो । यसै पृष्ठभूमिमा सन् २०१२ को ब्राजिलमा सम्पन्न रियो ट्वान्टी सम्मेलनमा संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रहरूले सन् २०१५ पछिको अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेण्डाको खोज स्वरुप दिगो विकास लक्ष्य (SDGs or Post MDGs or Agenda Beyond 2015) को अवधारणामा जाने निर्णय गयो । सन् २०१५ पछिको विश्व विकासको साझा प्रस्ताव तयार पार्न संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २०१३ मा ३० सदस्यीय खुला कार्य समूह गठन गयो । यस समूहले सन् २०१४ मा रियो २० का सिद्धान्त, सहस्राब्दि विकास लक्ष्यको जगमा सन् २०१५ पछिको विश्व विकासलाई सम्बोधन गर्ने गरी १७ वटा लक्ष्यहरू ९न्यबकि० र १६९ वटा परिमाणात्मक लक्ष्यहरू (Targets० र २४७ सूचकहरू (Indicators० सहित विश्व विकासको पन्ध्र बर्षे दिगो विकास लक्ष्यको मार्गचित्रको प्रस्ताव गर्‍यो । उक्त प्रस्तावमाथि विश्वभरी छलफल तथा अन्तरक्रिया र सूचना प्रविधि/वेभसाइट मार्फत जनताबाट प्राप्त विचारहरू समावेश गरी (नेपालको तर्फबाट राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रस्तावित लक्ष्यहरू बारे समयबद्ध सूचक सहितको प्रतिवेदन पेश गरेको) अन्ततः संयुक्त राष्ट्रसंघको ७० औ महासभा (२५-२७, सेप्टेम्बर २०१५ सम्म सम्पन्न) मा सहभागी १९३ वटा सदस्य राष्ट्रहरूले दिगो विकास लक्ष्य अनुमोदन गर्‍यो । उक्त महत्वपूर्ण तथा महत्वकांक्षी एजेण्डा कार्यान्वयनमा नेपाले राम्रो सुरुवात गरिरहेको सन्दर्भमा कोभिड १९ पछिको अवस्थामा यी लक्ष्य प्राप्त गर्न कठिन छ । तथापी वित्तीय श्रोत परिचालन, शासकीय सुधार र लक्ष्यको स्थानीयकरण मार्फत गरिवी अन्त्य तथा समृद्धि हासिल गरी लक्ष्य प्राप्त गर्नु नेपालका लागि अवसर र चुनौती दुवै छन् ।

** बरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र ।*

परिचय

संयुक्त राष्ट्रसंघको नेतृत्वमा विश्वका साझा समस्याहरूलाई सामूहिक र एकरुपताका साथ सम्बोधन गर्न नेपाल सहित १९३ वटा राष्ट्रहरूको राष्ट्र/सरकार प्रमुख वा प्रतिनिधिहरूको सहमतिमा घोषित विश्व विकासको साझा अजेण्डा/ढाँचा हो । संयुक्त राष्ट्रसंघको ७० औ महासभाले सन् १ जनवरी २०१६ देखि ३१ डिसेम्वर २०३० सम्म कार्यान्वयन गर्नको लागि सेप्टेम्बर २०१५ मा पारित उक्त एजेण्डामा १७ वटा लक्ष्यहरू, १६९ वटा गन्तब्य र २४७ वटा सूचकहरू छन् । यो मानवजाति, पृथ्वी र समृद्धिको लागि दोस्रो पन्ध्र वर्षे कार्यमूलक योजना वा मार्गचित्र वा दस्ताबेजको हो । यो टाइम र टार्गेट वाउण्ड अन्तर्राष्ट्रिय विकासको साझा दस्ताबेज हो । एकाइसौं शताब्दीमा मानव हित र पृथ्वीको संभार गर्नको लागि तयार चार्टर हो । नेपालले पनि स्वीकार गरेको विकास एजेण्डा हो ।

"Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development" भन्ने मुल मान्यतालाई आत्मसाथ गर्दै मूलतः मानिस, पृथ्वी, समृद्धि, शान्ति र विकासका लागि सहभागितामूलक, अधिकारमूखी र समतामूलक विकास गरी गरिबी र भोकमरीको अन्त्य, सबैलाई स्वास्थ्य र शिक्षा पुयाउने जस्ता विषयहरू समावेश गरेको छ । यो सहस्राब्दि विकास लक्ष्यको परिपूरक र रियो ट्वान्टी सम्मेलनको नतिजा रुपमा आएको विश्व विकासको साझा मार्गचित्र हो । यसले विश्वका सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय आयाम समावेश गरेको छ ।

दिगो विकासका पाँच स्तम्भ (५ पी)

- मानव (People) : सवै प्रकारका गरिबी र भोकमरीको अन्त्य, मर्यादा एवं समानता कायम गर्ने,
- पृथ्वी (Planet) : पृथ्वीमा रहेका प्राकृतिक साधनस्रोत र वातावरणमा भावी पुस्ताकालागि संरक्षण गर्ने,
- समृद्धि (Prosperity) : प्रकृतिसँग सामान्जस्यता कायम गर्दे समृद्ध र सम्मुनत जीवनको सुनिश्चितता गर्ने,
- शान्ति (Peace) : शान्तिपूर्ण, न्यायसँगत र समावेशी समाजको निर्माण गर्ने
- साझेदारी (Partnership) : सशक्त र विश्वव्यापी साझेदारीबाट दिगो विकासका एजेण्डाको कार्यान्वयन गर्ने।
- लक्ष्य (Sustainable Development Goal)
- मानिस, पृथ्वी, समृद्धि , शान्ति र साझेदारी आदि महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू समावेश गरि देहाय बमोजिम लक्ष्य रहेका छन् :

लक्ष्य	परिमाणात्मक लक्ष्य	सूचक			आयाम
		विश्व व्यापी	नेपालले थपेका	जम्मा	
१ गरिवी अन्त्य (No Poverty)	७	१३	१७	३०	सामाजिक
२ शुन्य भोकमरी (Zero Hunger)	८	१४	१८	३२	,,
३ सुस्वास्थ्य र समृद्ध जीवन (Good Health & Well Being)	१३	२८	३२	६०	,,
४ गुणस्तरीय शिक्षा (Quality Education)	१०	१२	३२	४४	,,
५ लैङ्गिक समानता (Gender Equality)	९	१४	२२	३६	,,

६	स्वच्छ पिउने पानी र सरसफाई (Clean water & Sanitation)	८	११	१४	२५	वातावरणीय
७	भरपर्दो र स्वच्छ उर्जा (Affordable & Clean Energy)	५	६	९	१५	सामाजिक
८	मर्यादित काम र आर्थिक वृद्धि (Decent Work & Economic Growth)	१२	१६	१४	३०	आर्थिक
९	उद्योग, नविन खोज र पूर्वाधार (Industry, Innovation & Infrastructure)	८	१२	८	२०	,,
१०	असमानता न्यूनीकरण (Reduced Inequality)	१०	१४	१३	२७	,,
११	दिगो सहर र समुदाय (Sustainable Cities & Community)	१०	१४	१६	३०	सामाजिक
१२	दिगो उपयोग तथा उत्पादन (Responsible Consumption & Production)	११	१३	१४	२७	आर्थिक
१३	जलवायु परिवर्तनमा तत्काल पहल (Climate Action)	५	८	१६	२४	वातावरणीय
१४	जमिनमुनीको जैविक विविधता संरक्षण (Life Below Water)	१०	Not relevant for Nepal	०	१०	,,
१५	जमिनमाथिको जैविक विविधता संरक्षण (Life on Land)	१२	१४	१७	३१	,,
१६	शान्ति, न्याय र सक्षम निकायहरू (Peace, Justice & Strong Institutions)	१२	२४	७	३१	सामाजिक
१७	लक्ष्य प्राप्तिका लागि साझेदारी (Partnership for the Goal)	१९	२४	८	३२	
	जम्मा	१६९	२३७	२५७	४९४	

(National Review of SDGs/Voluntary National Review of Nepal, 2019)

दिगो विकास लक्ष्यका विशेषताहरू

- विकासका लागि बहुपक्षीय संलग्नता र साझेदारी (सरकारहरू, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, संयुक्त राष्ट्र संघीय प्रणाली, दातृ पक्षहरू) रहेको छ,
- विश्व विकासको लागि साझा प्रतिवद्धता सत्तरीऔं राष्ट्रसंघीय महासभामा उपस्थित १९३ वटा राष्ट्रहरूद्धारा अनुमोदित विकास अवधारणा हो,
- सवै खाले र सवै तहको गरिबी अन्त गर्नु मुख्य उद्देश्य हो ।
- संयुक्त राष्ट्रसघको नेतृत्वमा तयार पारिएको पन्ध्र वर्षे विश्व विकासको मार्गचित्र हो,
- विश्व विकासको वृहत अवधारणा हो,
- नतिजामूलक विकास मार्गचित्र वा कार्ययोजना (टाइम एण्ड टारगेट वाउण्ड) दिएकोछ,
- व्यापक छलफल तथा स्वामित्वमा तर्जुमा गरिएको (१९३ देशहरू, सम्बन्धित प्रतिनिधिहरू, नागरिक सहितको) मार्गचित्र हो ।

नेपालको लागि दिगो विकास लक्ष्यको महत्व

- विश्वका सवै जसो देशका राष्ट्र/सरकार प्रमुख वा प्रतिनिधि तथा अभियन्ता स्वयंले सर्व सम्मतिमा निर्णय गरी निरन्तर रुपमा कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता छ। साझा यात्रा हो। कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने (leave no one behind) बाचा गरिएको छ। सवै देशमा समान रुपमा लागु हुन्छ। अतिकम विकसित, भूपरिवेष्ठित र अफ्रिकी र साना टापु र विकासशील मुलुकलाई विशेष ध्यान दिएको छ।
- मानव अधिकार र त्यसका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिलाई महत्वपूर्ण स्थान दिएको छ। तसर्थ नेपालको समग्र परिवर्तन र विकासको लागि यो एजेण्डा निकै महत्वपूर्ण छ।
- सूचना प्रविधिको विकास र विश्वव्यापीकरणको अवधारणासँग तालमेल गर्न,
- विश्वसँग अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दामा सहकार्य गर्न,
- नेपालमा भएको राजनीतिक उपलब्धि तथा नेपालको संविधानका सिद्धान्त तथा नीतिहरू कार्यान्वयन गर्न,
- नेपालको विकासका बाधकको रुपमा रहेका विषयहरू : गरिबि तथा भोकमरीको अन्त्य, सबैलाई स्वास्थ्य र शिक्षा पुरयाउने, लैगिंक समानता, सवैलाई स्वच्छ पानी, उर्जा, रोजगारी सिर्जना, समावेशी तथा उच्च आर्थिक वृद्धि, औद्योगिक विकास, पूर्वाधार विकास, दिगो सहरीकरण, सवल एवं सुशासनयुक्त संस्था र समाज निर्माण गर्ने सवै सवालहरू यसमा समावेश भएको हुँदा यी विषयहरू सहभागीमूलक तवरले कार्यान्वयन गरी समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली भन्ने दीर्घकालीन सोच पुरा गर्न,
- मानिस, पृथ्वी, समृद्धि, शान्ति र साझेदारी आदि महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा बृहत उपलब्धि हासिल गर्न।
- दिगो विकासका लक्ष्य (दिविल) प्राप्ति गर्नका लागि नेपालले गरेको प्रयासहरू
- दिगो विकासको लक्ष्यलाई मुलुकको आर्थिक, सामाजिक र पर्यावरणीय परिवेश अनुसार पूरा गर्नको आत्मसाथ गरिएको छ,
- चौधौं योजना (लक्ष्य, रणनीति र सूचक) देखि राष्ट्रिय तहमा मूल प्रवाहीकरण तथा आन्तरिकीकरण सुरु गरी दिविल कार्यान्वयनको आधार तर्जुमा गरिएको छ,
- आवधिक योजना र बार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गर्न आ.व.२०७४/०७५ देखि मध्यमकालीन खर्च संरचनामा दिगो विकासका लक्ष्यलाई आयोजनाको प्राथमिकीकरण गर्ने सूचक राखिएको छ,
- पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले दिविललाई योजनामा एकीकृत (इन्ट्रिग्रेसन) गरेको छ। मूल प्रवाहीकरण तथा आन्तरिकीकरणलाई निरन्तरता दिएको छ। दिविल लक्ष्यसँग आवद्ध हुने गरी समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली भन्ने दीर्घकालीन सोचको मार्गचित्र तयार गरेको छ। समृद्धि र सुखका दशवटा राष्ट्रिय लक्ष्य तोकिएका छन्।
- योजना तथा बजेटलाई दिविल अनुरुप बनाउन नतिजा खाका तयार पारिएको छ,
- बार्षिक बजेटमा दिविल कोड राखिएको छ,
- राष्ट्रिय योजना आयोगले दिगो विकास रणनीति तथा प्रतिवेदन तयार गरेको छ,
- प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि आन्तरिकीकरण गर्नको लागि प्रादेशिक तथा स्थानीय योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रम संचालनमा गर्नुका साथै अनुगमन दिग्दर्शन तयार गरिएको छ,
- राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१५, विस २०७२) नेपालको निम्ति दिगो विकास लक्ष्यहरू(२०१६-२०३०) राष्ट्रिय प्रतिवेदन तयार भएको।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१६), सहश्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको अन्तिम प्रतिवेदन, राष्ट्रिय योजना

आयोगबाट सार्वजनिकीकरण ।

- दिगो विकास लक्ष्यको स्वेच्छिक राष्ट्रिय समीक्षा प्रतिवेदन, २०१७ तयार गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको मुख्यालयमा आयोजना भएको सदस्य देशहरूको उच्चस्तरीय राजनीतिक मञ्चमा प्रस्तुत भएको ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१७) नेपालको दिगो विकास लक्ष्यहरू : अवस्था र मार्गचित्र (२०१६-२०३०) तर्जुमा । दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न नेपालले हरेक बर्ष ४२ देखि ४९ प्रतिशत लगानी गर्नुपर्छ । पूरै अवधिमा कूल गार्हस्थ उत्पादनको करिव ४९ प्रतिशत लगानी गर्नुपर्नेछ ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगले दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान, लागत तथा वित्तीय रणनीति, २०१८ तयार गरी प्रकाशन गरेको छ । बार्षिक रु.२० खर्व २५ अर्व लगानी हुने अनुमान छ । जसमा सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी तथा गैसस र घर परिवार क्रमशः ५४.७०%, ३६.६०%, ४.३% र ४.४% लगानी हुने प्रक्षेपण गरिएको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षज्यूले २०७७/३/२३ देखि २०७७/४/१ सम्म संयुक्त राष्ट्रसंघको मुख्यालय न्यूयोर्कमा आयोजना भएको सदस्य देशहरूको उच्चस्तरीय राजनीतिक मञ्चमा नेपालको तर्फबाट भर्चुअल माध्यमबाट दिगो विकास लक्ष्यको दोस्रो स्वेच्छिक राष्ट्रिय समीक्षा प्रतिवेदन, २०१९ (Voluntary National Review, 2019) प्रस्तुत गर्नु भयो ।

दिविलको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न नीतिगत, कानुनी र संस्थागत संरचना बनाइएको छ । तथ्यांक सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा भई कार्यान्वयमा आएको छ । विश्वसनीय र सुदृढ तथ्यांक प्रणालीको विकास गर्न नयाँ तथ्यांक ऐन तर्जुमाको चरणमा रहेको छ । प्रादेशिक अनुगमन तथा मूल्यांकन दिग्दर्शन र प्रादेशिक तहको दिविल सूचकको पहिचान गरी कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ ।

संस्थागत सयन्त्र :

- राष्ट्रिय निर्देशक समिति : दिविलको कार्यान्वयनको लागि नीतिगत दिशानिर्देश, स्रोत व्यवस्थापन, कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता, उपलब्धिको आवधिक समीक्षा र अनुगमनको लागि प्रधानमन्त्रीको अध्यक्ष, रायोआका उपाध्यक्ष, अर्थ, परराष्ट्र मन्त्री, मुख्य सचिव, रायोआसका सचिव रहने गरी उच्चस्तरीय केन्द्रीय निर्देशक समिति रहेको छ । साथै, सवै मुख्यमन्त्री, गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघ नेपाल, नेपाल नगरपालिका संघ र जिसस महासंघका प्रतिनिधि रहने व्यवस्था छ ।
- कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति : राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको संयोकतत्व, सदस्यहरू, अर्थ, सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव, प्रदेश योजना आयोगका उपाध्यक्ष वा आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयको सचिव, चेम्वर अफ कमर्श, उद्योग वाणिज्य महासंघ, उद्योग परिसंघका अध्यक्ष रहने । साथै, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, राष्ट्रिय सहकारी महासंघका अध्यक्ष, गैसस महासंघका अध्यक्ष सदस्य र राष्ट्रिय योजना आयोग, आर्थिक व्यवस्थापन महाशाखा प्रमुख सदस्य सचिव रहने व्यवस्था गरिएको छ । समितिले नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीयमा दिविल कार्यान्वयन तथा मूलप्रवाहीकरणका लागि मार्गदर्शन गर्ने, योजना तथा बजेट तयारी, बाह्य स्रोत परिचलान, अनुगमन तथा कार्यान्वयन प्रगति तयार गरी समय समयमा निर्देशक समिति समक्ष प्रतिवेदन गरिरहेको छ ।
- कार्यमूलक समिति : रायोआका प्रत्येक क्षेत्र हेर्ने सदस्यको संयोजकत्वमा ७ वटा विषयगत (समन्वय, आर्थिक विकास, कृषि तथा खानपानी, सामाजिक विकास, पूर्वाधार विकास, उर्जा तथा जलवायु परिवर्तन र शासकीय तथा लैगिक सशक्तिकरण समिति) कार्यान्वय समिति क्रियाशिल छन् । यसमा सम्बन्धित मन्त्रालय,

सबनेशनल तह, निजी, सहकारी तथा नागरिक समाजको पनि प्रतिनिधित्व रहेका छ। यस समितिले संघीय तहमा दिविलको कार्यान्वयनको संयोजन, आफ्नो क्षेत्रको योजना, नीति, बजेट कार्यान्वयन, प्रभावकारिताको अनुगमन तथा मुल्यांकन गरी चौमासिक रुपमा कार्यान्वयन तथा अनुगमन समितिलाई प्रतिवेदन गर्छ।

- दिगो विकास तथा सुशासन समिति : राष्ट्रिय सभा अन्तर्गत नेपाल सरकारले विश्वसामु प्रतिवद्धता जनाएका दिविलमैत्री कानून निर्माणमा सुक्ष्म अध्ययन विश्लेषण गरी संसदलाई सहयोग गर्न, सरोकारवालालाई जानकारी दिन लिन, सरकारबाट दिविल प्राप्तिको लागि सम्पादित कार्यहरू एवं गतिविधिको अनुगमन र मूल्यांकन गरी सरकारलाई उपयुक्त निर्देशन एवं सुझाव दिन कार्यान्वयनमा सरकारीलाई सुधार गर्न
- दिगो विकास प्रक्रियामा नागरिक संघ संस्थाहरूलाई प्रभावकारी, जवाफदेही र ब्यवस्थित रुपमा संलग्न गराई कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले नेपालमा वि.स. २०७२ मा गैसस महासंघको नेतृत्वमा नेपाल दिगो विकास मञ्च (दिगो विकासमा योगदान दिन चाहनो कुनै पनि संस्था, संजाल, प्राज्ञ, प्राविधिक, विशेषज्ञ र व्यक्ति संलग्न हुन सक्ने खुला) स्थापना भएको छ।
- महालेखा परीक्षकले Supreme SDG Auditor को रुपमा कार्य गरिरहेको अवस्था छ।
- प्रदेशस्तरीय निर्देशन तथा समन्वय समिति।
- अनुगमन मुल्यांकनका लागि सरकारी निकाय, स्वयंसेवी संस्था, संयुक्त रा संघका प्रतिनिधि र तालिप प्रदायक संस्थाहरू सहितको Evaluation Networking (EvalNet) बैठकहरू आयोजना हुन्छन।

अन्य निकायबाट भएका व्यवस्थाहरू

- निजी क्षेत्र : निजी क्षेत्रले पूर्वाधार शिखरसम्मेलन, लगानी सम्मेलन, उर्जा सम्मेलन जस्ता कार्यक्रम आयोजना गरी स्वदेशी तथा विदेशी लगानी आकर्षण तथा परिचालन गरिरहेको छन्।
- सहकारी क्षेत्र : कार्यान्वयनमा परिपूरकको भूमिका निर्वाह गर्न "दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनका लागि सहकारी" भन्ने नाराकासाथ कार्य गरिरहेका छन्। वित्तीय साक्षरता, आर्थिक वृद्धि, रोजगारी वृद्धि, क्षमता विकास, समावेशी विकास मार्फत गरीवी न्यूनीकरणमा क्रियाशिल रहेका छन्।
- गैरसरकारी संस्था : लक्ष्य कार्यान्वयनका लागि साझा मञ्च बनाई विभिन्न विषय तथा क्षेत्र (साक्षरता, जलवायु परिवर्तन, एडस नियन्त्रण, सामाजिक चेतना, लैगिक समानता, महिला सशक्तिकरण, संस्कृति तथा संपदाका संरक्षण, विभेदको अन्त्य आदि) मा छलफल बहस तथा अनुभव आदान प्रदान गरिरहेका छन्।
- विकास साझेदार : संयुक्त राष्ट्रसंघका निकायले एकीकृत रुपमा विस २०७४ देखि २०७८ सम्म पाँच बर्षे "संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास सहयोग खाका" तयार गरी कार्यान्वयन गरिहेका छन। नेपाल राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा विकास सहायता परिचालन गरेका छन्।
- दिगो विकास लक्ष्यका राम्रा पक्षहरू
- कसैलाई पनि पछाडि नछोडौ (Leave no one behind) भन्ने मुल नाराले समावेशी विश्व विकासलाई जोड दिएको छ।
- विकासलाई वृहत रुपमा हेरेको छः आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय र सुशासन लगायतका १७ वटा लक्ष्यहरू समेटिएका छन्।
- विश्व समुदायसँगको छलफल तथा प्राप्त सुझावबाट तयार गरिएको हुँदा सहभागीता र आवश्यकतामा आधारित अवधारणा हो।
- विकासलाई गुणस्तरीय रुपबाट हेरिएको छ।

- विकासलाई गतिशिल रुपमा हेरिएको छः सहस्राब्दि लक्ष्यका अपूरा तथा सान्दर्भिक सबै पक्षहरूलाई समावेश गरेको छ।
- विश्व विकासको चाहनालाई साझा रुपमा सम्बोधन गरी विश्व सहकार्यको आधार दिएको छ।
- विकासलाई नतिजामूलक रुपमा हेरिएको (समय र सूचक पावन्दित बनाएको) छ।

नेपालका सन्दर्भमा दिविल प्राप्तिको लागि भएका असल अभ्यासहरू

- संविधानले सहकारी क्षेत्रलाई पनि विकासको खम्वा अथवा माइलस्टोन मानेको छ।
- दिगो उर्जाको विकास र पहुँच
- सामुदायिक वन व्यवस्थापन
- सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रम। (रायोआ २०१९)
- नेपालमा दिविल लक्ष्य प्राप्तिका चुनौती
- समकालिन विकासका सवै पक्षहरू समावेश गरेको हुँदा यो एक महत्वपूर्ण, महत्वकांक्षी र महंगो एजेण्डा हो। यसको लागि पर्याप्त स्रोत साधन, शासकीय प्रणालीमा सुधार, उपयुक्त व्यवस्थापन, क्षमता, सहकार्य र विधिको शासन आवश्यक पर्छ। अतः विश्वव्यापी कोरोना महामारी पछिको दिविलको लगानी व्यवस्थापन, संस्थागत सुदृढीकरण, स्थानीयकरण र सुशासनको प्रवर्द्धन मार्फत दिविल हासिल गर्नु नेपालका लागि प्रमुख चुनौती हुन्।

लगानी व्यवस्थापन गर्नु

- दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न नेपालले हरेक बर्ष ४२ देखि ४९ प्रतिशत लगानी आवश्यक छ । पूरै अवधिमा कूल गार्हस्थ उत्पादनको करिव ४९ प्रतिशत लगानी गर्नुपर्नेछ (रायोआ २०१७)।
- बार्षिक रु.२० खर्व २५ अर्व लगानी आवश्यक छ। सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी तथा गैसस र घर परिवार क्रमशः ५४.७०%, ३६.६०%, ४.३% र ४.४% लगानी गर्ने प्रक्षेपण छ। विभिन्न क्षेत्रबाट हुने लगानीमा बार्षिक रु. ५ खर्व ८५ अर्व (सरकारी र निजी क्षेत्रमा क्रमश रु २.१८ खर्व र रु. ३.६७ खर्व) न्यून लगानी जुटाउनु (रायोआ, २०१८क)।
- कोभिड १९ ले विश्व अर्थतन्त्रसँगै विश्व अर्थतन्त्र लगायत नेपालको आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षलाई शिथिल पारेको छ। सन् २०१७ र २०१८ मा रायोआद्वारा प्रक्षेपित लगानी/श्रोत परिचालन गर्न नै कठिन रहेको अवस्थामा कोभिड १९ पछि एकातिर लगानीको अंक अझै बढ्ने देखिन्छ भने अर्कोतर्फ स्वेदशी तथा विदेशी लगानीका स्रोतहरू खुम्चिएको अवस्था छ। अतः कोरोबाट तहस नहस अर्थतन्त्र तथा जनजीवनलाई शिघ्र सामान्य अवस्थामा ल्याई उच्च, समावेशी र फराकिलो आर्थिक बृद्धि हासिल गर्न लगानी जुटाउनु निकै कठिन छ।

संस्थागत सुदृढीकरण

- दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन गर्न तीनवटै सरकारका योजना तथा बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन मुल्यांकन गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नु। श्रोतसाधनको उत्पादनमूलक परिचालन गर्नु। खण्डिकृत तथ्यांक व्यवस्थापन गर्नु। नवप्रवर्तन र सूचना प्रविधिलाई जोड दिनु। दिविलको प्रभावकारीताका लागि विद्यमान सयन्त्रहरूलाई प्रभावकारी बनाउनु। परिवार, समाज, सहकारी, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, दातृ निकाय

र तीनवटै सरकारका प्रयासलाई सक्षमताका साथ एकीकृत र समतामूलक तवरले संचालन गरी शासकीय प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनु । निजी क्षेत्र मैत्री व्यवहारिक तथा लचक नीति, कानून र प्रणालीको विकास गर्नु । समृद्ध नेपाल सुखी नेपाल, विकासशील मुलुक र मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने दीर्घकालीन सोच कार्यान्वयनमा नेतृत्व तथा प्रमुख दलहरूबाट साझा प्रतिवद्धता आर्जन गर्नु, भनाई र गराईमा एकरुपता कायम गर्नु, पद्धतिमूलक नेतृत्वको विकास गर्नु ।

सुशासनयुक्त कार्य वातावरण निर्माण गर्नु

- नैतिकतामा आधारित संगठन तथा शासन प्रणाली विकास तथा दिगो बनाउनु । कानूनी शासन र सदाचारी प्रणालीको अनुभूति गराउनु । पारदर्शिता, सहभागिता, उत्तरदायीत्व र सहभागिता र वातावरण संरक्षण गर्नु ।
- दिविलको स्थानीयकरण गर्नु ः
- स्थानीय सरकार र सरोकारवालावीच दिविल वारे सचेतना अभिवृद्धि, बहस, स्वामित्व ग्रहण गराउनु । जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार भएका प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, अन्य क्षेत्रको क्षमता विकास गर्नु । प्रदेश र स्थानीय तहले दिविलका लक्ष्य तथा सूचक अनुरुप नतिजामूलक योजना, बार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा समयमै प्रतिवेदन गराउनु । नागरिकस्तरमा विकामूलक सोच र संस्कृति निर्माण गर्नु । स्थानीय तहमा सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउनु । स्थानीय हरित अर्थतन्त्रको विकास गर्नु ।
- दिविल प्राप्तिका लागि नेपालको आगामी कार्यदिशा

नीति तथा रणनीतिगत सुधार

- कोभिड १९ को क्षति र त्यसको पुनरुत्थान गर्न लाग्ने श्रोतको अनुमान गरी सोको लागि छुट्टै श्रोत परिचालन गर्ने सम्बन्धमा विज्ञ समूह बनाई अध्ययन गराउने । पुनरुत्थान मार्फत अर्थतन्त्रलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउन तत्काल, मध्यमकाल र दीर्घकालमा के कस्ता कार्यक्रम संचालन गर्ने भनी स्पष्ट कार्य योजना बनाउने । कोभिड १९ नियन्त्रण, व्यवस्थापन र अनुकूलको लागि उच्च प्राथमिकतामा रहेका कार्यक्रमसँग सरकारी योजना तथा बजेट तालमेल गर्ने । आन्तरिक तथा बाह्य श्रोत परिचालन गर्ने । गुणस्तरीय बजेट बजेट कार्यान्वयनलाई उच्च प्राथमिकता दिने ।
- आर्थिक विकास, सुशासन तथा समृद्धिका लागि सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सघाउन सरकारले डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कलाई कार्यान्वयन गर्ने पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।

वित्तीय सुधार

- आन्तरिक स्रोत परिचालन रणनीति ः कोरोना पछिको अवस्था विश्लेषण गरी न्यून स्रोत परिचालनको लागि प्रगतिशित कर, फराकिलो करको आधार, निजी क्षेत्र तथा अन्य क्षेत्रलाई लगानीमा प्रोत्साहन गर्ने, सार्वजनिक निजी साझेदारी, वित्तीय दायको विवेकपूर्ण उपयोग गर्ने ।
- आर्थिक कुटनीतिक मार्फत नेपालको अर्थतन्त्र पुनर्वहालीमा सहयोग हुने गरी बजेटमा आधारित सहुलियतपूर्ण ऋण प्रदान गर्न विश्वका सरकार र संसदलाई अनुरोध गर्ने ।
- स्पष्ट नीति तथा कानून ल्याई ब्लेण्डेड फाईनान्सको परिचालन गर्ने ।
- आन्तरिक सुशासन, एकल सेवा केन्द्र, लचक तथा सहज सहितको लगानीमैत्री वातावरण मार्फत बैदेशिक

लगानी आकर्षण तथा परिचालन गर्ने,

- प्रादेशिक/स्थानीय तहमा स्रोत परिचालन रणनीति : राजस्व प्रशासनमा सुधार, सूचना प्रविधिमा आधारित राजस्व संकलन, राजस्वको आधार विस्तार, आयोजना चयन र निर्माणमा उपभोक्ता समूहको परिचालन, सार्वजनिक निजी साझेदारी र स्थानीय ऋण परिचालन गर्ने ।
- तीनवटै सरकारको अनुत्पादक क्षेत्रबाट प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्चको परिचालन गर्ने ।
- रोजगारी उन्मुख समावेशी आर्थिक वृद्धिको लागि समष्टिगत आर्थिक तथा क्षेत्रगत नीति तर्जुमा, विकास सहायतामा बढोत्तरी, उत्पादनशिल क्षेत्रमा परिचालन गर्ने
- छिमेकी मुलुक भारत र चीनसँग सन्तुलित आर्थिक कुटनीतिक मार्फत नेपालको समग्र विकासको लागि वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने ।
- हरित अर्थतन्त्र र उत्थानशील विकास ढाँचा लागु गर्ने ।
- चालु बजेट कार्यान्वयन मितव्ययिता ल्याउने ।

संस्थागत सुदृढीकरण तथा शासकीय प्रणालीमा सुधार गर्नु :

- सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी र नागरिक समाजको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- खण्डिकृत तथ्यांक व्यवस्थापन गर्ने
- नवप्रवर्तन र सूचना प्रविधिलाई जोड दिने
- दिविलको प्रभावकारीताका लागि विद्यमान सयन्त्रको भूमिका प्रभावकारी बनाउने
- व्यक्ति, समाज, सहकारी, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, दातृ निकाय र तीनवटै सरकारको लगानीलाई लक्ष्य हासिलसँग आवद्ध हुने गरी परिचालन गर्ने ।
- सरोकारवालावीच समन्वय र सहकार्य एकीकृत पद्धतिबाट निर्देशित हुने ।
- समृद्ध नेपाल सुखी नेपाल, विकासशील मुलुक र मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने सोच कार्यान्वयन गर्न सरकारी नेतृत्व तथा प्रमुख दलहरूवीच साझा प्रतिवद्धता आर्जन गर्नु, भनाई र गराईमा एकरुपता कायम गर्नु, पद्धतिमूलक नेतृत्वको विकास गर्ने ।
- नैतिकतामा आधारित संगठन तथा शासन प्रणाली विकास गरी दिगो बनाउने ।
- कानूनी शासन र सदाचारी प्रणालीको अनुभूति गराउने । पारदर्शिता, सहभागिता, उत्तरदायीत्व र सहभागिता र वातावरण संरक्षण गर्ने ।

लक्ष्यको स्थानीयकरण गर्ने

- अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा स्वीकार गरिएका दिगो विकासका लक्ष्य, सूचक तथा यसको महत्ववारे नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँगको सहकार्यमा प्रदेश तथा स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र (जिल्ला तथा स्थानीय उद्योग बाणिज्य संघ), स्थानीय सहकारी, नागरिक समाजका पदाधिकारी, शिक्षक तथा विद्यार्थी, बुद्धिजिवी र संचारकर्मीलाई स्पष्ट रुपमा बुझाउने । प्रदेश सभा सदस्य, नगरसभा, गाउँसभा, उद्योग बाणिज्य संघ तथा सहकारी संघका पदाधिकारी, नागरिक समाजका अगुवा, स्थानीय सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधि, बुद्धिजीवि, विश्वविद्यालय तथा स्कूलका प्रमुखहरू मार्फत आम रुपमा जानकारी मार्फत चेतना अभिबृद्धि गराउने । माध्यमिक तहसम्म

प्रत्येक कक्षाको सामाजिक वा वातावरण विषयको पाठयक्रमा दिविल राखी अनिवार्य पढाउने व्यवस्था गर्ने । स्थानीय सरकार र सरोकारवालावीच दिविल वारे सूचना तथा संचारका सामाग्री उत्पादन तथा वितरण, सचेतना अभिवृद्धि, बहस, नतिजामूखी कार्यान्वयन, अनुगमन, सिकाई तथा सुधार गर्ने ।

- संघमा झै सवै प्रदेश तथा स्थानीय तहमा दिविल सम्बन्धी निर्देशक समिति, कार्यान्वय तथा समन्वय समिति र विषयगत समिति गठन गरी दिगो विकास लक्ष्यको लागि नीतिगत निर्देशन, कार्यान्वयन र समन्वय कार्यमा सहजता ल्याउने ।
- दिविलका लक्ष्य अनुरुप हरेक आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय क्रियाकलाप संचालन गर्नको लागि नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय सरकार र प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले सवै सरोकारवालाको क्षमता विकास गर्ने ।
- स्थानीय तहमा अधिकतम स्रोत परिचालन गर्ने : प्रदेश/स्थानीय तहको राजस्व प्रशासनमा सुधार, सूचना प्रविधिमा आधारित राजस्व संकलन, राजस्वको आधार विस्तार, दिविलसँग आवद्ध हुने आयोजनाको चयन, निर्माणमा उपभोक्ता समूहको परिचालन, सार्वजनिक निजी साझेदारी र स्थानीय ऋण परिचालन गर्ने । कोरोनापछि शिथिल बनेका साना तथा मझौला व्यवसायलाई आवश्यकता अनुसार राहत तथा पुर्नउत्थान गर्ने ।
- दिगो विकास लक्ष्य मैत्री स्थानीय तहमा नीति तथा कानून निर्माण गर्ने ।
- दिविल लक्ष्य, रणनीति र सूचकसँग आवद्ध हुने गरी प्रदेश तथा स्थानीय तथ्यांक व्यवस्थापन गर्ने । योजना, बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमालाई रोजगारी, आर्थिक बृद्धि, समावेशी विकाससँग आवद्ध गराउन सवै प्रदेशमा प्रदेश योजना आयोग र स्थानीय तहमा योजना इकाई गठन गर्ने । तहगत योजनाहरूवीच समन्वय गर्ने । बजेटका दक्षतापूर्वक कार्यान्वयन, लेखांकन र समयमै प्रतिवेदन गर्ने ।
- स्थानीय सेवा प्रवाहलाई सहज, सरल र पारदर्शि बनाउने ।
- शिक्षा र स्वास्थ्यलाई आम नागरिकको पहुँच अभिवृद्ध गर्नुका साथै गुणस्त कायम गर्ने ।
- स्थानीय संभावनाका रुपमा रहेका कृषि, पर्यटन, उद्योग, व्यापार र सूचना प्रविधि जस्ता स्थान विशेषका प्राथमिकताका क्षेत्रहरूको पहिचान तथा विकास गरी स्थानीय तहमा रोजगारी, आर्थिक वृद्धि र समावेशी विकासमा जोड दिने ।
- स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी र नागरिक समाजवीच एकीकृत कार्य ढाँचा सहितको साझेदारी, समन्वय तथा सहयोग अभिवृद्धि गर्ने ।
- निजी क्षेत्र मैत्री व्यवहारिक तथा लचक नीति, कानून र प्रणालीको विकास मार्फत निजी क्षेत्रलाई रोजगारी सिर्जना, उत्पादन, आर्थिक वृद्धि र समावेशी विकासमा केन्द्रीत गराउने । निजीले उद्यमशील तवरले आर्थिक रुपान्तरणको नेतृत्व लिने ।
- सहकारी क्षेत्रका कार्यक्रम वा अभियानलाई गरिवी न्यूनीकरण, कृषि, खाद्य सुरक्षा, पोषण, वित्तीय समावेशिता, रोजागरी सिर्जना, सशक्तिकरण र सिमान्तकृत क्षेत्र र वर्गसम्म पुर्‍याउने ।
- नागरिक समाजले कानूनी शासन, सेवा प्रवाह, मानव अधिकार, न्याय, समानता, सुशासन र समावेशी विकासमा लागि आवश्यक चेतना अभिवृद्धि, बहस पैरवी, शासकीय पात्रहरूको निष्पक्ष र पारदर्शित तवरले निगरानी गरी गलत कार्यमा खवरदारी र असल कार्यमा सहकार्य गर्नुपर्ने । प्रदेश तथा स्थानीय तहका क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्ने ।

- सामुदायिक सहभागिता तथा साझेदारीमा जोड दिने ।
- स्थानीय सुशासनलाई प्रर्वद्धन गर्ने ।
- स्थानीय पूर्वाधारलाई वातावरणमैत्री तथा प्रकोप सम्वेदनशील बनाउने ।
- हरित अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

निष्कर्ष

दिविल नेपालको आवश्यकता र विश्वले स्वीकार गरेको समृद्धिको चार्टर हो । कोभिड १९ को अवस्था बाहेक नेपालले सुरुवाती बर्षको गरेका प्रयास र प्राप्त उपलब्धि सन्तोषजनक रहेका छन् । नेपाली जनताका समृद्धि र सुखको चाहना पूरा गर्न भरपर्दो तथ्यांकको प्रणालीको विकास, नीति तथा कार्यक्रमको एकीकरण, शासकीय पात्रहरूवीचको सहकार्य, लगानीको व्यवस्थापन र नविन खोज तथा सिकाई मार्फत यी लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि उच्च प्राथमिकता दिनु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७३), चौधौं योजना (२०७३।७४-२०७५/७६), राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (२०७६।७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१५, विस २०७२) नेपालको निम्ति दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०) तर्जुमा

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१६), सहश्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको अन्तिम प्रतिवेदन, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१७), दिगो विकास लक्ष्यको स्वेच्छिक राष्ट्रिय समीक्षा प्रतिवेदन, २०१७, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१७) नेपालको दिगो विकास लक्ष्यहरू : अवस्था र मार्गचित्र (२०१६-२०३०) तर्जुमा ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१८) दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान, लागत तथा वित्तीय रणनीति, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१९) दिगो विकास लक्ष्यको दोस्रो स्वेच्छिक राष्ट्रिय समीक्षा प्रतिवेदन, २०१९ (दोस्रो), राष्ट्रिय योजना आयोग ।

अनिल उपाध्याय (२०७६), दिगो विकासका लक्ष्य १६ र नेपाल, प्रशासन अनलाईन, २०७६ मंसिर २९ गते

गैरसरकारी संस्था महासंघ नेपाल (२०७४), दिगो विकास एजेण्डा २०३० र दिगो विकास लक्ष्यहरूबारे जानकारी पुस्तिका, बुद्धनगर, काठमाडौं, नेपाल ।

मैनाली, गोपीनाथ, (२०७५) दिगो विकास : चुनौतीको चाङमा अवसरको खोजी, हिमालखवर ।

पौडेल, नारायणराज (२०६५) दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था र भावी कार्यदिशा, सोपान विशेषांक ।

थापा, भुपेन्द्र (२०७६) दिगो विकास : लक्ष्य प्राप्तिको मार्ग, प्रशासन, २०७६ मंसिर २०

अर्याल, लक्ष्मण (२०७६) संघीयतामा योजनाको अवधारणा : दीर्घकालीन सोच सहितको पन्ध्रौ योजना र दिगो विकास लक्ष्य सम्बन्धी कार्यपत्र ।

नेपालको पर्यटनः विगतका अभियान, कोरोना महामारी र आगामी कार्यदिशा

प्रकाश शर्मा ढकाल*

सारांशः

सन् २०१९ को अन्त्यमा चीनको वुहानबाट शुरु भएको कोरोना संक्रमणले संसारका सवै अर्थतन्त्रलाई एकैपटक शिथिल वनाइदिएको छ। महामारीका असर र प्रभावको वारेमा भोगेका, सुने वा पढेका वर्तमान विश्व समुदायलाई यतिका ठूलो महामारी त्यो पनि सारा विश्व व्यवस्थालाई एकैपटक आक्रान्त पार्न सक्छ र सोवाट वच्ने वा जोखिम न्यूनिकरणका लागि पूर्व तयारी अवस्थामा रहनु पर्दछ भन्ने कुराको अनुमान समेत भएन। विकासको चरम उत्कर्षमा पुगेका देशहरूलाई समेत घुंडा टेकाइदियो। यसवाट अर्थतन्त्रको कुनै पनि क्षेत्र अछुतो रहेन। कुन क्षेत्र कति आक्रान्त भयो भन्ने मात्रात्मक फरक मात्र देखियो। कारोनाका कारण सवैभन्दा बढी चपेटामा परेको क्षेत्र पर्यटन पनि हो।

पर्यटन क्षेत्र राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रको रुपमा लिएको अवस्थामा यस क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न उपायहरू अवलम्वन गर्न थालिएको पाइन्छ। यसै क्रममा अगाडी सारिएको नयाँ अवधारण भ्रमण वर्ष घोषणा पनि हो। नेपालमा सन् १९९८ मा पहिलो पटक नेपाल भ्रमण वर्ष सन् १९९८ को रुपमा मनाइएको थियो। नेपालमा मात्र होइन यसरी भ्रमण वर्ष मनाउने चलन धेरै देशहरूले अवलम्वन गरिसकेका छन। कतिपय देशहरूले त आफ्नो प्रमुख पर्यटन बजार भएको देश विशेषबाट पर्यटक धेरै भन्दा धेरै र गुणस्तरीय पर्यटक भित्राउन सो देश केन्द्रित भ्रमण वर्ष समेत मनाउने गरेको पाइन्छ। नेपालले हालसम्म सन् १९९८ र सन् २०११ मा यस्तो अभियान संचालन गरिसकेको छ भने सन् २०२० लाई नेपाल भ्रमण वर्षको रुपमा मनाइरहेका अवस्थामा कोरोना महामारीका कारण सरकारले अभियान स्थगित गरेको छ। यस लेखमा नेपालमा भ्रमण वर्षको अभ्यास, अन्तराष्टिय अनुभव, कारोना महामारीका कारण परेको प्रभाव तथा आगामी कार्यदिशाका वारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

नेपालमा भ्रमण वर्षको अवधारणाः

नेपालको पर्यटन क्षेत्रको समष्टिगत विकास गरी नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन वजारमा एक अद्धितीय गन्तव्यस्थको रुपमा स्थापित गर्ने उद्धेश्यले नेपाल भ्रमण वर्ष जस्ता कार्याक्रमको आवश्यकता र महत्वका सम्वन्धमा सन् १९९४ मा कर्ण शाक्यद्धारा एक अवधारणा अगाडि सारेको देखिन्छ। यसै अवधारणालाई तातकालिन पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय एवं अन्य मन्त्रालयहरूवाट सैद्धानित्क स्वीकृति प्राप्त भएको र नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद) बाट मिति १५ अप्रिल १९९६ तदनुसार २०५३ वैशाख ३ गते सन् १९९८ लाई नेपाल भ्रमण वर्षको

** उपसचिव, उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय।*

रुपमा मनाउने निर्णय भएको थियो । नेपालको पर्यटन इतिहासमा यो नै सरकारी तवरवाट भएको सवैभन्दा ठूलो निर्णय थियो । यस पछि सरकारले सन् २०११ लाई नेपाल पर्यटन वर्ष र सन् २०२० लाई नेपाल भ्रमण वर्षको रुपमा मनाउने निर्णय गरेको हो । यस वीचमा गन्तव्य नेपाल अभियान, आन्तरिक भ्रमण वर्ष, लुम्वीनी पर्यटन वर्ष जस्ता विभिन्न अभियानमूलक कार्यक्रमहरू पनि संचालन गरिएको पाइन्छ ।

किन मनाउने भ्रमण वर्ष:

भ्रमण वर्ष मनाउने विशेष उद्देश्य राखिएको हुन्छ । कतिपय देशले आपसी सम्बन्ध सुधार, भिषा प्रणालीमा सरलीकरण, आर्थिक सम्बन्ध प्रगाढ बनाउन पनि यस्ता अभियान संचालन गरेको पाइन्छ । आफ्नो पर्यटकीय सम्भावना वारे अन्तर्राष्ट्रिय जगतलाई जानकारी गराउन तथा विश्व पर्यटन बजारमा आफ्नो पर्यटकीय छविको प्रचार प्रसार गर्न भ्रमण वर्षहरू मनाउने गरिएको छ । राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रको रुपमा पर्यटनलाई लिइएको आभाष दिंदै पर्यटन क्षेत्रमा थप लगानी आकर्षित गर्ने भ्रमण वर्ष अभियानको अर्को उद्देश्य हो । पर्यटन प्रवर्द्धन तथा पर्यटन क्षेत्रमा राज्यले थप लगानीलाई अभियान कै रुपमा बृद्धि गर्ने अवसर पनि भ्रमण वर्षले दिन्छ । पर्यटन क्षेत्र विदेशी मुद्रा आर्जनको प्रमुख क्षेत्र भएकोले थप विदेशी मुद्राको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न थप पर्यटक देश भित्र भित्राउन आवश्यक हुन्छ । पर्यटकीय पूर्वाधार निर्माणलाई तिव्रता दिन, अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन बजारवाट हालसम्म भ्रमण नगरेको पर्यटकलाई आफ्नो देश भ्रमण गर्न उत्प्रेरित गर्न गराउन, पहिले भ्रमण गरिसकेकाहरूका लागि पुनः भ्रमण गर्न उत्साहित गराउने अभिप्रायले भ्रमण वर्षलाई अभियानको रुपमा लिने प्रचलन पनि छ । पर्यटन क्षेत्रको अवसर तथा प्रोत्साहनहरूको लाभांश निजी क्षेत्रले प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण वनाउन, पर्यटन क्षेत्रमा थप रोजगारीका अवसरहरूको श्रृजना गर्दै गरिवीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको अनुपात कम गर्ने गराउने जस्ता प्रत्यक्ष परोक्ष उद्देश्य सहित यस्तो अभियान वर्ष मनाउने गरिन्छ ।

भ्रमण वर्ष: अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

मलेशियाले पनि Visit Malaysia 2020 मनाएरहेको छ । उसले यो वर्ष ३६ मिलियन पर्यटक मलेशिया भित्राउने र १६८ विलियन मलेशियन मुद्रा वरावर पर्यटन आय प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखेको छ । चीन तथा युरोपेली युनियनले सन् २०१८ लाई 2018 EU-China Tourism Year को रुपमा मनाएका थियो । यूरोपेली युनियन र चीन सरकारको संयुक्त अभियान स्वरुप मनाइएको यो वर्षको मुख्य उद्देश्य युरोपेली युनियन र चीन वीच भिसा सरलीकरण, हवाई संजाल विस्तार रहेको थियो । अमेरिका तथा चीनले २०१६ लाई The US-China Tourism Year को रुपमा मनाएका थिए त्यसै गरी चीन तथा न्यूजिल्याण्डले २०१९ लाई China New Zealand Year of Tourism 2019 मनाए । क्यानडाले पनि चीन लक्षित गरी Canada China Year of Tourism 2018 सम्पन्न गरेको छ । टर्कीले चीन लक्षित गरी २०१८ मा मनाएको Turkey Tourism Year in China मा टर्कीले चीनवाट ८० प्रतिशत बढी पर्यटक भित्राएको थियो । भियतनामले पनि सन् २०१९ लाई भ्रमण वर्षको रुपमा मनायो । सन् २०१७ लाई मौरिससले International Travel & Tourism Year को रुपमा मनायो । यो अभियानवाट उसले पर्यटकको संख्यामा ५.२ प्रतिशतको बृद्धि गर्न सफल भयो । एक दशक अधि भारतले पनि Visit India Year 2009 मनाएको थियो । छिमेकी मुलुक वंगलादेशले सन् २०१६ मा १० लाख पर्यटक भित्राउने लक्ष्य राखि VIsit Bangladesh द्दज्ञट मनाएको थियो । कूल गार्हस्थ उत्पादनमा झण्डै ६७ प्रतिशत योगदान पर्यटन क्षेत्रको रहेको माल्दिभ्सले पनि सन् २०१६ लाई Visit Makldives Year 2016 मनाएको थियो । १० लाख पर्यटक भित्राउने लक्ष्य सहित मनाएको यो अभियान अन्तर्गत १० लाखौं नम्वरको पर्यटकलाई भव्य स्वागत गरेको थियो ।

नेपाल भ्रमण वर्ष १९९८

मुख्य भाव (Theme) tyf Slogan: नेपाल भ्रमण वर्ष १९९८ को मूख्य भाव “दिगो पर्यटनको माध्यमद्धारा दिगो वासस्थान” (A sustainable Habitat Through Sustainable Tourism) रहेको थियो। भने नेपाल भ्रमण वर्ष १९९८ का लागि "A world of its Own" Slogan तय गरिएको थियो।

नेपाल भ्रमण वर्ष १९९८ का मुख्य उद्देश्यहरू:

- पर्यटनको महत्व एवं फाइदाको वारेमा जनचेतना अभिबृद्धि गर्ने
- नेपाललाई अद्धितीय गन्तव्यस्थलको रुपमा स्थापित गर्ने
- पर्यटकीय उपजहरूको विकास, विस्तार र विविधीकरण गर्ने
- पर्यटकीय सेवा सुविधाको गुणस्तर बृद्धिका लागि दक्ष जनशक्तिको विकास गर्ने
- आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने
- पर्यटनको विकास, प्रवर्द्धन तथा सांस्कृतिक एवं धार्मिक संपदाको संरक्षणमा जनसहभागिता अभिबृद्धि गर्ने
- पर्यटक आगमन संख्या वार्षिक ५ लाख, औषत वसाई अवधि १२ दिन र प्रति पर्यटक प्रतिदिन औषत खर्च ५० अमेरिकी डलर पुराउने।

देशभित्र व्यापक रुपमा पर्यटन सम्वन्धी जनचेतनाको लहर ल्याई पर्यटन व्यवसायको विस्तार एवं विविधिकरण गर्ने कार्यमा तथा प्राकृतिक, सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक स्थलहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धनमा स्थानीय समुदायको प्रत्यक्ष सहभागिता ल्याउनमा यो अभियानले महत्वपूर्ण सफलता हासिल गरेको थियो। वाह्य रुपमा यो अभियानले नेपालको पर्यटन छवि उच्च पार्ने कार्यमा पनि उल्लेख्य भूमिका खेलेको थियो।

नेपाल पर्यटन वर्ष २०११

मूल नारा: पर्यटनका लागि संगसंगै, समृद्धिका लागि पर्यटन तथा स्थायित्वका लागि समृद्धि (Together for Tourism, Tourism for Prosperity, Prosperity for Stability० भन्ने मूल नारा तय गरिएको थियो।

लक्ष्यहरू:

- वर्षेनी १० लाख पर्यटक नेपाल भित्राउने
- कूल पर्यटन आगमनको ४० प्रतिशत नयां पर्यटकीय स्थलमा पुराउने व्यवस्था मिलाउने
- पर्यटकीय संरचना निर्माणका लागि सरकार तथा नजिी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने
- आन्तरिक पर्यटन गतिविधिको सूचना संकलन तथा विश्लेषणको व्यवस्था मिलाउने

मुख्य रणनीतिहरू

- पर्यटन वजारिकरण तथा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू क्षेत्रीय तथा नयां वजारमा केन्द्रित गरी संचालन गर्ने
- प्रशस्त पर्यटन सम्भावना भएका स्रोत वजारको खोजी गर्ने
- नेपालको पर्यटन ब्राण्ड Naturally Nepal, Once is not Enough को प्रचार प्रसार गर्ने
- क्षेत्रीय, उदयीमान र सम्भावना भएका स्रोत वजारसंगको हवाई सम्पर्क स्थापना गर्न पहल गर्ने
- पर्यटन पूर्वाधारका लागि पर्याप्त वजेट विनियोजन गर्ने
- निजी क्षेत्रलाई लगानीको लागि आकर्षित गर्ने
- पर्यटन क्षेत्रमा मानव संशाधनको कार्य क्षमता बृद्धि गर्ने
- आन्तरिक पर्यटकलाई पनि पर्यटकको मान्यता दिने
- सरकारी कर्मचारीलाई तलवी भ्रमण विदा उपलव्ध गराउने

नेपाल पर्यटन वर्ष २०११ ले नेपालको पर्यटन क्षेत्रलाई राष्ट्रिय उद्योगको रुपमा स्थापित गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुराएको मान्न सकिन्छ। यसले नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा लगानीको आवश्यकतालाई उजागर त गरिदियो नै सरकार तथा निजी क्षेत्र दुवैको लगानीका लागि प्रेरित समेत गर्न सफलता प्राप्त गर्यो। आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धन तथा वाह्य पर्यटन वजारमा नेपालको पर्यटन प्रति सकरात्मक सन्देश प्रवाह गर्न सफल भएको देखिन्छ, जसको फलस्वरुप अघिल्लो वर्षको तुलनामा २२ प्रतिशत बढी पर्यटक नेपाल आएका थिए।

नेपाल भ्रमण वर्ष २०२०:

विगत एक दशकमा नेपालको राजनीतिमा निकै उतारचढाव आयो । माओवादी युद्धका कारण खलवलिएको शान्ति सुरक्षाको स्थिति, यसवाट वाह्य पर्यटन वजारमा नेपालको पर्यटकीय साखका सम्वन्धमा परेको नकरात्मक प्रभाव समेतका कारण आन्तरिक एवं वाह्य पर्यटन आशातित रुपमा फस्टाउन नसकेको अवस्था विद्यमान थियो। त्यसै गरी लामो राजनीतिक संक्रमण पश्चात राज्य संघीय संरचनामा प्रवेश गरेको, तीनवटै तहमा स्थिर सरकार गठन भैसकेको अवस्था थियो । सरकारले आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरूमा पर्यटन क्षेत्रलाई प्राथमिकताको क्षेत्रमा समेत राखेको अवस्था थियो । यस्तो पृष्ठभूमिमा आन्तरिक एवं वाह्य पर्यटन प्रवर्द्धनलाई अभियानकै रुपमा मनाउन आवश्यक/उपयुक्त हुने महशुस गरी सरकारले २० लाख पर्यटक भित्राउने लक्ष्य सहित भ्रमण वर्षको घोषणा गरेको थियो।

के २० लाखको लक्ष्य महत्वकाक्षीं थियो ?

सरकारले सन् २०१८ लाई भ्रमण वर्ष मनाउने तयारी गरेको थियो। सन् २०१८ मा पनि २० लाख पर्यटकको लक्ष्य राखि मनाउने तयारी थियो। केही पूर्व तयारीहरू पूरा नभएको तथा चुनाव पछि आउने नयां सरकार मार्फत घोषणा गरी मनाउन उपयुक्त हुने बुझाइका कारण सन् २०१८ लाई भ्रमण वर्षको रुपमा घोषणा गरिएन। सन् २०१९ लाई अभियान वर्ष तथा पूर्व तयारी वर्षको रुपमा लिने र सन् २०२० लाई भ्रमण वर्षकै रुपमा घोषणा गर्ने गरी आन्तरिक छलफल तयारी भैरहेको पृष्ठभूमिमा तत्कालिन पर्यटन मन्त्री रविन्द्र अधिकारीले पदभार ग्रहण गरेसंगै औपचारिक रुपमा यसको निर्णय भएको थियो। वार्षिक २० लाख पर्यटकको लक्ष्य निर्धारण गर्दा पर्यटन आगमनको प्रवृत्ति, हवाई सेवा विस्तारको सम्भावना, निर्माणाधिन विमानस्थल संचालनमा आउने पूर्वानुमान, यस अघि नेपालले औपचारिक रुपमा जारी गरेका केहि लक्ष्यहरू जस्तै नेपालको पर्यटन मार्गदर्शन २०२०, दिगो विकासका लक्ष्य समेतलाई आधार मानिएको थियो । यसका साथसाथै वर्तमान सरकारको नेतृत्व गरिरहेको नेकपाको चुनावी घोषणापत्रमा पर्यटन सम्वन्धमा जनाएको प्रतिवद्धता समेतलाई मध्यनजर गरिएको हुनु पर्दछ।

सन् २००९ मा नेपालले नेपालको पर्यटन मार्गदर्शन २०२०, जारी गर्दा सन् २०२० सम्ममा नेपालले वार्षिक २० लाख पर्यटक भित्राउने लक्ष्य लिइएको थियो। २०७२ सालको भुकम्प पश्चात ओरालो लागेको पर्यटक आगमनको संख्या पछिल्ला वर्षहरूमा २५ प्रतिशका दरले वृद्धि भईरहेको थियो। राजनीतिक संक्रमणकाल लगभग सकिएको अवस्थामा यो वृद्धिदर केहि वर्ष निरन्तर रहने अनुमान गरिएको थियो। दीगो विकासका लक्ष्य अन्तर्गत नेपालले सन् २०३० सम्ममा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान बढाउने, पर्यटक आगमनको संख्या बढाउने र पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने सम्बन्धमा परिमाणात्मक लक्ष्यहरू किटान गरिसकेको अवस्था थियो। जस अन्तर्गत सन् २०२५ मा वार्षिक २२ लाख तथा सन् २०३० मा नेपालमा वार्षिक ३० लाख पर्यटक भित्राउने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ। वाम गठवन्धनले प्रदेशसभा तथा संघीय संसदको निर्वाचनका वेला जारी गरेको घोषणापत्रमा आगामी १० वर्षमा ५० लाख पर्यटक पुर्‍याउने महत्वकाक्षी लक्ष्य लिएको थियो।

नेपालमा एक मात्र अन्तराष्टिय विमानस्थल रहेको तथा नेपाली वायुसेवा कम्पनीहरूसँग मागमा आधारित

विमानहरू नभएका कारण नेपालले अन्तराष्टिय वजारवाट प्राप्त हवाई सिट क्षमताको अधिकतम लाभ लिन नसकेको पृष्ठभूमिमा वन्दै गरेका गौतमवुद्ध अन्तराष्टिय विमानस्थल सन् २०२० शुरु हुनु अगावै संचालनमा आउने अनुमान गरिएको थियो । यो विमानस्थल संचालनमा आए पश्चात नेपालमा हवाई सेवा दिने विमान कम्पनहिरूको संख्यामा बृद्धि हुने, थप देशहरूसंग द्विपक्षीय हवाई सम्झौता भई वार्षिक सिट क्षमतामा उल्लेख्य बृद्धि हुने अनुमान गरिएको थियो । त्यसै गरी नेपाल वायुसेवा निगमले खरिद गर्न लागेका दुई वाइडवडी विमानहरू समयमै नेपाल भित्रिने र ती विमानहरू पूर्ण क्षमतामा नियमित रुपमा अन्तराष्टिय उडान भर्ने सरकारको अपेक्षा रेहेको थियो । खास गरी युरोप, अष्टेलिया तथा जापान लगायतका नयां गन्तव्य सम्म नेपालको सिधा हवाई सेवा संचालनमा आउने् तथा भारत र चीनका नया शहरमा वायुसेवा निगम तथा नेपाली निजी क्षेत्रका विमान कम्पनीहरूको सेवा विस्तार हुने आंकल पनि सरकारको थियो । त्यसै गरी नेपालको आकाशलाई कालो सूचीमा राखिएको विषय निष्कर्षमा पुग्ने र नेपालको हवाई सेवा माथि अन्तराष्टिय चासो र सरोकारका विषयहरू संवोधन हुनेमा सरकार विश्वस्त रहेको थियो ।

गैरआवासीय नेपालीहरूले नेपालको पर्यटन प्रवर्द्धनमा देखाएको चासो र संचालन गरिरहेका केहि कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाउने र पर्यटकको संख्या बढ्दै जाने, क्षेत्रीय तथा अन्तराष्टिय सभा सम्मेलनहरूको आयोजना, नीजि क्षेत्रको अगुवाईमा अन्तराष्टिय मेला महोत्सवहरू नेपालमा वाक्लै संख्यामा गरिने निजी क्षेत्रको प्रतिवद्धता पनि सरकारसंग आइपुगेको अवस्था थियो । लामो समयदेखि हुन नसकेको छिमेकी तथा अन्य मित्र राष्टका प्रमुखहरूको नेपाल भ्रमण हुने र यसवाट नेपालको आर्थिक क्षेत्रका साथसाथै पर्यटन क्षेत्रमा विशेष योगदान पुग्नेमा सरकार विश्वस्त रहेको थियो ।

उक्त पृष्ठभूमिमा हेर्ने हो भने सरकारले लिएको लक्ष्य महत्वकाक्षीं नै थियो भन्ने अवस्था देखिंदैन । तर यस विचमा भएका पर्यटकीय गतिविधि तथा अन्य अपेक्षित पूर्वाधार निर्माण तोकिएको समय र संख्यामा हुन नसेकेको सन्दर्भमा त्यो लक्ष्यलाई समसामयिक रुपमा परिमार्जन गर्नु पर्ने थियो । त्यति मात्र होइन वाह्य पर्यटन प्रवर्द्धनका कार्यक्रमलाई अझै आक्रामक रुपमा लैजानु पर्ने थियो ।

तर गौतमबुद्ध अन्तराष्टिय विमानस्थल संचालनमा आउन सकेको छैन हालसम्म भौतिक प्रगति ८५ प्रतिशत भएको छ । नेपाल वायुसेवा निगमका नयां तथा पुराना विमानहरू नियमित रुपमा उडान भर्न सकिरहेका छैनन । अपेक्षित रुपमा नयां गन्तव्यहरू थप हुन सकेको अवस्था छैन । वजेट एयरको रुपमा मानिने जेट एयरको सेवा वन्द हुन पुग्यो । निजी क्षेत्रको सेवा प्रदायक कम्पनी वुद्ध एयरको अन्तराष्टिय उडान वन्द भयो । निजी क्षेत्रको वायुसेवा प्रदायक कम्पनी विवि एयरले सेवा प्रदान गर्न सकेन । हिमालयन एयरलायन्सले अपेक्षित रुपमा वाह्य उडान भर्न सकेन । उपलव्ध भएका सिट क्षमता नेपालको अनुकूल वनाउन सकिएन ।

पर्यटन क्षेत्रलाई कोमामा पुराउने कोरोना महामारीः

विश्व पर्यटन इतिहासमा संसारभरका शतप्रतिशत पर्यटकीय गन्तव्यहरू एकैसाथ वन्द भएको पहिलो घटना हो । महामारी, आतंककारी हमला, आन्तरिक तथा वाह्य युद्ध जस्ता कारण कुनै देश वा क्षेत्र विशेषका त्यो पनि केहि गन्तव्यहरू वन्द गर्नु पर्ने अवस्थाको अनुभव धेरै देशहरूसंग रहेको थियो । नेपालको इतिहासमा पनि यस प्रकारको अवस्था आएको थिएन । आन्तरिक युद्ध, भुकम्प आदीका कारण केहि समय संकुचन भएको भए पनि ठप्पप्रायः भएको थिएन । माओवादी युद्धका क्रममा समेत आन्तरिक र वाह्य पर्यटकीय गतिविधिहरू भैरहेका थिए ।

वायुसेवा, होटल, रेष्टुरेन्ट, यातायात तथा मनोरञ्जन क्षेत्र शिथिल वनेको छ । विश्व पर्यटन संगठनले गरेको प्रारम्भिक अध्ययनले विश्वमा कारोना महामारीका कारण पर्यटन क्षेत्रमा मात्र नौ देखि वाह्र खर्व अमेरिकी डलर

नोक्सानी हुने १० देखि १२ करोड रोजगारीका अवसर जोखिममा पर्ने अनुमान गरेको छ। पहिलो ८ महिनामा विश्व पर्यटन वजारमा ७० प्रतिशतले पर्यठकको संख्यामा गिरावट आएको संगठनले जनाएको छ। यस्तो संख्या एशिया तथा प्यासिफिक क्षेत्रमा ७९ प्रतिशत रहेको छ। महामारीको अवधि लम्विदैं जादका यसको मात्रामा बृद्धि हुँदै जाने देखिन्छ।

विदेशी मुद्रा प्राप्तिको दोस्रो स्रोतको रुपमा रहेको पर्यटन क्षेत्र शिथिल हुंदा त्यसको चाप शोधनान्तर स्थितिमा समेत परेको छ। पर्यटन क्षेत्रले नेपालमा ४ लाख ५० हजार बढी लाई प्रत्यक्ष रोजगारी दिएको, मौसमी रुपमा थप ३ लाख बढीलाई रोजगारी दिनुका साथै अप्रत्यक्ष रुपमा ११ लाख बढी मानिस आश्रित रहेको अनुमान गरिएको छ। यसरी पर्यटन क्षेत्र ठप्प हुंदा धेरैको रोजीरोटी गुमिसकेको अवस्था छ। एकिन तथ्यांक संकलन भैनसकेको भए पनि नेपाल पर्यटन वोर्डले कोरोना महामारीको कारण पर्यटनमा परेको असर र प्रभावका वारेमा तथ्यांक संकलन गरिरहेको छ।

कोरोना महामारी पछि कसरी उकास्ने पर्यटन ?

अहिले कोरोना महमामारीको कारण सवैभन्दा बढी प्रताडित क्षेत्र पर्यटन भएको छ। विश्व पर्यटन इतिहासमा यस्तो जर्जर अवस्था हालसम्म आएको थिएन। कुनै घटना विशेषका कारण कुनै पर्यटन वजार प्रभावित भएको भए पनि विश्व पर्यटन जर्जर हुने गरी कुनै महामारी आएको थिएन। अझै पनि कसैले पर्यटन पूर्ववत अवस्थामा फर्किन कहिले देखि शुरु होला भन्ने आंकलन गर्न सकिरहेको अवस्था छैन। कोरोना संक्रमणको अन्त्य भए पनि वाह्य पर्यटनले तत्कालै प्राथमिकता पाउने स्थिति देखिंदैन। आन्तरिक पर्यटनबाट पर्यटन पुनरुत्थानको कार्य शुरु हुन सक्ने देखिन्छ। यूरोपेली केहि मुलुकले वाह्य पर्यटकका लागि आफ्नो देश खुला गरेको घोषणा गरेको भए पनि पर्यटकीय गतिविधि संचालन हुन सकिरहेको छैन।

सन् २०२० मा २० लाख पर्यटक नेपाल भित्राउने महत्वकाक्षीं लक्ष्य सहित यो वर्षलाई नेपाल भ्रमण वर्षको रुपमा मनाइरहेको नेपालको पर्यटनका लागि कोरोना महामारी अभिषाप वन्यो। विज्ञहरू नेपालमा कोरोना संक्रमण समुदायस्तरमा प्रवेश गर्न वांकी रहेको भनिरहंदा यहाको आन्तरिक पर्यटन समेत कहिले देखि पुनरुत्थानको यात्रामा जाला भन्न सकिने अवस्था देखिंदैन। सन् २०२० मा कोरोना संक्रमण नियन्त्रणमा आइहाले पनि वांकी समयमा पर्यटकहरू पर्ख र हेरको स्थितिमा रहने देखिन्छ। कोरोना नियन्त्रणमा आए पनि चार छ महिना पर्यटकहरूले आफ्नो भ्रमण योजना वनाईहाल्ने र त्यसमा पनि नेपाललाई गन्तव्यको रुपमा रोजिहाल्ने अवस्था देखिंदैन। तसर्थ सरकारले यो अवधिमा पर्यटक संख्याका पछि दौडिने भन्दापनि पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्ने, सम्भावित पर्यटन वजारसम्म नेपाली पर्यटनको प्रचार प्रसार गर्ने जस्ता कार्यमा आफूलाई केन्द्रित गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसका साथसाथै विगतका तथ्यांकहरूको आधारमा पर्यटन क्षेत्रका विभिन्न आयामहरूको विश्लेषणका गरी आगामी एक दशकमा नेपालले पर्यटन क्षेत्रलाई कुनस्तरमा पुराउने लगायतका विषयलाई प्राथमिकतामा राख्न सक्नु पर्दछ। २०२० मा कम्तिमा पनि सरकारले देहायका कदम चाल्नु पर्ने अपरिहार्यता देखिन्छः

नीतिगत सुधारः

मुलुक संघीय संरचनामा गैसकेको अवस्था, आन्तरिक पर्यटनमा देखिएको परिवर्तन, विश्व पर्यटन वजारमा देखिएका नविन प्रवृत्ति, छिमेकी मुलुकका पर्यटन सम्वन्धी नीतिमा आएका परिवर्तन र सोवाट नेपालको पर्यटनमा पर्न सक्ने प्रभाव आदी विषयहरूलाई संवोधन हुने गरी नीति, ऐन कानूनमा परिवर्तनको टड्कारो आवश्यकता रहेको देखिन्छ। संघीय संरचनामा तीनतहको अधिकार र भूमिकाको विषय स्पष्ट हुन ढीला भईसकेको छ। अन्य मन्त्रालयहरूले संघीय संरचना अनुकूल हुने गरी आफ्ना नीति तथा कानूनहरूमा परिवर्तन गरीसकेको गरिरहेको अवस्थामा युवा

मन्त्रीले सम्हालेको मन्त्रालयको यस विषयको धिमा गतिलाई बढाउन ढीला भैसकेको छ। चार दशकभन्दा पुरानो ऐन, पुरानो संरचनाका लागि आएको दशक पुरानो नीतिवाट पर्यटन क्षेत्रको विकास सम्भव देखिंदैन।

पर्यटन वजारमा पहुंचः

कुनै पनि गन्तव्यमा पर्यटक तव पुग्छ जव उक्त गन्तव्यको वारेमा उ सुचित हुन्छ। जति सुकै पर्यटकीय आकर्षणले युक्त भए पनि त्यसको वारेमा कुनै सूचना प्राप्त नहुने व्यक्ति त्यहा पर्यटकको रुपमा पुग्दै पुग्दैन। जतिसुकै हवाई लगायतको संजाल निर्माण भए पनि वा पर्यटकीय गन्तव्यको विकास र विस्तार भए पनि पर्यटकसम्म ती सूचना नपुगेसम्म आशातित रुपमा पर्यटक आकर्षित गर्न सकिदैंन। यसका लागि अन्तराष्ट्रिय प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू आक्रामक रुपमा संचालन गर्नु पर्ने हुन्छ। पर्यटकहरूको रोजाईमा अग्रस्थानमा देखिएका अन्तराष्टिय संचार माध्यामहरू, सामाजिक संजाल, ट्राभल साइटहरू मार्फत नेपाली पर्यटन वजारको वारेमा सूसुचित गराउन जरुरी छ। यसका लागि आकर्षक प्याकेजहरू सहित ट्राभल सम्वन्धी सेवा दिने एजेन्सीहरूको प्रयोग गर्नु थप प्रभावकारी हुने देखिन्छ। सन् २०२० को लक्ष्य प्राप्त गर्न चीनको विकल्प वजारहरू खोज्ने र त्यस्ता पर्यटन वजारमा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू समेत संचालन गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ। कोरोना महामारीका वीच के कस्तो रणनीति अवलम्वन गर्ने भन्ने सम्वन्धमा आन्तरिक तयारी गरी समयको सदुपयोग गर्न राज्य चुक्नु हुंदैंन।

हवाई सेवा विस्तारः

अन्तराष्टिय विमानस्थल निर्माण समयमै सम्पन्न गरी नियमित उडान सुचारु हुन सकेमा मात्र वाह्य पर्यटक आगमन थप सहज एवं कम खर्चिलो वन्न सक्दछ। पर्यटक वजार सम्म नेपालको सिधा हवाई सम्वन्ध नहुंदा नेपाल आउने पर्यटकको समय यात्रामै खर्च हुने तथा खर्च हवाई टिकटमा अत्यधिक हुने गरेको छ। गौतमवुद्ध अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल तथा पोखरा विमानस्थलवाट तोकिएको समयमै सेवा सुचारु हुन सक्ने गरी कार्य त्रिव्रता, त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल चौविसै घण्टा संचालनको वातावरण छिटो तयार गर्नु पर्ने देखिन्छ। त्यसै गरी पर्यटकीय गन्तव्यहरूमा आन्तरिक हवाई सेवालाई गुणस्तरिय, भरपर्दो तथा पहुंचयोग्य वनाउनु पर्ने देखिन्छ।

सम्पदा पुनःनिर्माण तथा संरक्षणः

भुकम्पबाट क्षति भएका ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरूको पुनर्निमाण कार्य समयमै सम्पन्न गरी सो को सहि सूचना पर्यटन वजारसम्म पुराउनु पर्ने देखिन्छ। विश्वमा विश्व सम्पदा सूचीमा सूचिकृत स्थानहरू पर्यटकको मुख्य रोजाईमा रहेको सन्दर्भमा उपत्यकाका सम्पदा स्थलहरू पुनर्निमाण गर्दा पर्यटक मैत्री वनाउन जरुरी देखिन्छ। उपत्यकाका सम्पदा खतराको सूची उन्मुख हुंनु नेपाली पर्यटनका लागि चुनौती थपिएको छ। सम्पदा पुर्ननिर्माण तथा ती सम्पदाहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन मार्फत Heritage Tourism को प्रवर्द्धन गर्न जरुरी देखिन्छ।

पूर्वाधार विकासः

पर्यटकलाई नेपालसम्म आउने हवाई सेवा मात्र होइन नेपाल उत्रिएका पर्यटकहरूलाई नेपालका विभिन्न पर्यटकीय गन्तव्यसम्म पुग्नको लागि हवाई तथा स्थल यातायात विश्वासिलो र भरपर्दो वनाउनु पर्ने देखिन्छ। सडक यातायात अव्यवस्थित हुंदा नेपाल वसाईको लामो समय यात्रामै विताउनु परेको गुनासो नेपाली पर्यटनक्षेत्रमा नयां होइन। तोकिएका नयां तथा स्थापित गन्तव्यहरूको विकास गरी पर्यटक मैत्री वनाउने, इन्टरनेट सुविधाको सहज पहुंच, मनोरंजनका लागि रिक्रीएशन सेन्टर, परम्परागत कोसेली घरहरूको निर्माण तथा विकास आजको आवश्यकता हो।

पर्यटकीय उपजको विकास र बिस्तारः

पर्यटन सपनाको व्यापार हो भनिन्छ। हामी खाली पदयात्रा र पर्वतारोहणलाई मात्र पर्यटनको रुपमा हेर्छौं।

पर्यटकको मागमा आधारित पर्यटकीय उपजहरूको विकास र बिस्तार गर्दै पर्यटकको बसाई अवधि तथा औषत खर्चमा बृद्धि गराउने कार्यले प्राथमिकता पाउनु पर्दछ । पछिल्ला वर्षमा पर्यटन क्षेत्रमा देखिएका प्रवृत्तिहरूको आधारमा नेपाललाई सबै मौसममा पर्यटकीय गतिविधिका लागि उपयुक्त हुनेगरी पर्यटकीय उपजहरूको विकास तथा बिस्तारविना संख्यात्मक लक्ष्य प्राप्ति सहज देखिँदैन । पर्यटन क्षेत्र बहुआयामिक तथा गतिशिल क्षेत्र पनि भएकोले यसलाई विविधिकरण गर्न जरुरी छ । स्वास्थ्य, खेलकुद, शिक्षा, कृषि, पर्यापर्यटन, ग्रामीण पर्यटन तथा नवीन सहासिक पर्यटनको विकास र विस्तार अत्यावश्यक छ ।

शुरुवात आन्तरिक पर्यटनवाटः

नेपाल भ्रमण वर्ष लक्षित सार्वजनिक तथा निजी वजेट आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि खर्चिनु उपयुक्त देखिन्छ। मन्त्रालय, पर्यटन वोर्ड तथा सम्वद्ध सरकारी निकायहरूले देशको पर्यटकीय सम्भावनाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी प्रदेशगत स्थानीय तहगत रुपमा पर्यटन प्रोफाइल तयार गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसले तात्कालिन तथा दीर्घकालिन महत्व समेत राख्दछ । वीमा कम्पनीहरूले आन्तरिक पर्यटनको समेत वीमा गर्ने प्रवन्ध मिलाई पर्यटन प्रवर्द्धनमा थप प्रेरित गर्नु पर्ने देखिन्छ।

सुरक्षा मापदण्ड सहित पर्यटकीय गतिविधिहरू क्रमिक रुपमा खुला गर्दै जाने, जोखिम कम भएका गन्तव्यहरूमा भ्रमणका लागि प्रोत्साहित गर्नु पर्ने देखिन्छ। पर्यटन व्यवसायीहरूले आन्तरिक पर्यटनका आकर्षक प्याकेज दिन सक्नु पर्दछ। यो वेला भनेको नाफामा रमाउने वेला होइन पूर्व अवस्थामा फर्कनको लागि यात्रा प्रारम्भ गर्नु भएको हुंदा न्यून लागतमा प्याकेजहरू उपलव्ध गराउने तर्फ संवेदनशील हुनु पर्ने देखिन्छ।

यस वर्षको विश्व पर्यटन दिवसको नारा पर्यटन र ग्रामिण विकास रहेको छ । नेपाल पनि ग्रामिण पर्यटनको अत्यधिक सम्भावना वोकेको सन्दर्भमा ग्रामिण पर्यटन, कृषि पर्यटन लगायतका ग्रामिण जीवनस्तरसंग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने पर्यटकीय गतिविधिहरूको विकास र विस्तार गर्नु आजको आवश्यकता हो। यसले मात्र संविधानले आत्मसाथ गरेको पर्यटन क्षेत्रको आयको न्यायोचित वितरणको मार्गदर्शन पुरा गर्न सकिन्छ।

निष्कर्षः

नया परिस्थिति र अन्तराष्ट्रिय परिवेश अनुकूल हुने गरी नयां पर्यटन नीति वनाई लागू गर्ने, भुकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचना/सम्पदाहरूको तत्काल पुनःनिर्माण गर्ने, कोरोना महामारीवाट प्रभावित पर्यटन व्यवसायलाई पुनरुत्थान गर्न प्याकेजको व्यवस्था गर्ने, सुरक्षित, भरपर्दो हवाई सेवाको सुनिश्चितता गर्ने, पूर्वाधारमा लगानी बृद्धि गर्ने, पर्यटन विविधिकरण तथा गुणस्तरमा बृद्धि, परम्परागत मौलिक संस्कृतिहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, व्यवसायिक, दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने, गन्तव्यहरूको पहिचान, प्रवर्द्धन तथा वजारिकरणमा जोड दिदैं जानु आजको टड्कारो आवश्यकता हो ।

dhakalps@gmail.com

सन्दर्भ सामाग्रीहरूः

नेपाल भ्रमण वर्ष १९९८ को सचिवालयद्धारा प्रकाशित अभिलेख संगालो ।
नेपाल पर्यटन वर्ष २०११ सम्वन्धी अभिलेखको संग्रह ।
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयका विभिन्न प्रकाशनहरू ।
भ्रमण वर्ष यसरी सफल वनाऊ, कारोवार राष्टिय दैनिक, श्रावण २२, २०७६, प्रकाश शर्मा ढकाल ।
विविसी नेपाली सेवा तथा अन्य संचार माध्यमका वेवसाइटहरू ।
विश्व पर्यटन संगठनका प्रकाशनहरू ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रः सफल देशको अभ्यास र नेपाल

लबराज जोशी*

कार्यकारी सारांशः

विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्यात व्यापारमा सहजीकरण ओहोस भनि सरकारद्वारा निश्चित क्षेत्रमा बनाइएको उद्योगमुखि भौतिक तथा कानुनी वातावरण भएको क्षेत्र हो। यसले एकद्वार प्रणाली मार्फत उद्योगलाई केवल उत्पादनमा मात्र फोकस गराउन सहयोग गर्दछ। विश्वमा सन् १९६० मा यसको शुरुवात भएपनि नेपालमा २०५८ मा मात्रै यसको शुरुवात भएको पाइन्छ। शुरुवाती वर्षहरूमा सेजमा स्थापना हुने उद्योगहरूलाई धेरै किसिमका सुविधा, सहुलियत र प्रोत्साहन दिई लगानी भित्र्याइन्छ। सो लगानी मार्फत उत्पादनमा अभवृद्धि गरी निर्यातमूलक व्यापारमा जोड दिई मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रलाई सबल र सक्षम बनाइन्छ।

१. परिचयः

निर्यात व्यापारका लागि चाहिने तयारी वस्तुको उत्पादन अभिवृद्धि गर्ने विषयलाई मध्येनजर गर्दै उद्योग स्थापना र औद्योगिकण गर्ने एकमात्र उद्देश्य राखी सरकारद्वारा व्यवस्थित गरिएको निश्चत भौगलिक क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र भनिन्छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रमा विभिन्न वित्तीय र नियमनकारी सहुलियत तथा पूर्वाधार सुविधा उपलब्ध हुन्छन्। यसको निश्चित परिधि हुन्छ। यो क्षेत्र मुलुकको सामान्य नियमन वा नियन्त्रणको दायरा बाहिर हुन्छ। विशेष सुविधा प्रदान गर्ने प्रत्याभूति कानूनद्धारा नै गरिएको हुन्छ। यी सबै व्यवस्था गरिनुका पछाडि प्रतिस्पर्धी उत्पादन क्षमता बृद्धि गरी निर्यात व्यापारमा सकारात्मक प्रभाव राख्ने सरकारको अभिष्ट रहेको हुन्छ। यसका मुलभूत उद्देश्यहरूमा रोजगारी सिर्जना, निर्यात प्रवर्द्धन, अर्थतन्त्रको विविधिकरण तथा औद्योगिक उत्पादनको क्षमता निर्माण लगायत रहेका छन्।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको विश्वव्यापी विकासक्रम नियाल्दा सन् १९६० को दशकमा आधुनिक स्वतन्त्र क्षेत्रको रुपमा विकास शुरु भएको मानिन्छ। सन् १९८० को दशकमा मुलतः एशियामा निर्यातजन्य उद्योगका रुपमा विकसित भए र ९० को दशकमा द्रुतगतिमा विश्वव्यापी मूल्य श्रृंखला (Global Value Chains) र विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू (SEZs) स्थापना भएका थिए। तथ्यांकगत रुपमा हेर्दा १९७५ मा २९ देशमा ७९ वटा सेज रहेकोमा सन् २०१८ मा आउँदा १४७ देशमा करिब ५,४०० वटा सेज स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका छन् (World Investment Report, 2019)। यसले वर्तमान प्रतिस्पर्धी विश्व व्यापारमा सेजको महत्व दिनानुदिन बढेको देखाउँछ। विशेष आर्थिक क्षेत्रमा विभिन्न वित्तीय र नियमनकारी सहुलियत तथा पूर्वाधार सुविधा उपलब्ध हुन्छन्। यसको निश्चित

** उपसचिव, आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, त्रिपुरेश्वर*

परिधि हुन्छ। यो क्षेत्र मुलुकको सामान्य नियमन वा नियन्त्रणको दायरा बाहिर हुन्छ। विशेष सुविधा प्रदान गर्ने प्रत्याभूति कानूनद्धारा नै गरिएको हुन्छ। यी सबै व्यवस्था गरिनुका पछाडि प्रतिस्पर्धी उत्पादन क्षमता बृद्धि गरी निर्यात व्यापारमा सकारात्मक प्रभाव राख्ने सरकारको अभिष्ट रहेको हुन्छ। यसका मुलभूत उद्देश्यहरूमा रोजगारी सिर्जना, निर्यात प्रवर्द्धन, अर्थतन्त्रको विविधिकरण तथा औद्योगिक उत्पादनको क्षमता निर्माण लगायत रहेका छन्।

२.१ विभिन्न देशमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अभ्यास

विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना गरी विश्व व्यापार र आन्तरिक व्यापार प्रवर्द्धन मार्फत अर्थतन्त्रको विकास पहलु हाँसिल गरेका चीन, भियतनाम, संयुक्त अरब इमिरेट्स लगायतका देशको अनुभव सफल मानिएको छ। पछिल्लो समय आर्थिक विकासका लागि पूर्वाधार विकास र निर्माण, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता, सकारात्मक व्यावसायिक वातावरण सिर्जना गर्न यी देश केन्दित हुँदा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवधारणा विकासको एक महत्वपूर्ण माध्यमका रुपमा रहेको पाइन्छ। केही देशको अभ्यास देहाय अनुसार उल्लेख गरिएको छ।

चीनको अभ्यास

- विकसित र योजनाबद्ध विशेष क्षेत्रको विकास सन् १९७८ मा देङ. सियाओ पिङ.ले गरेका।
- दुई वटा दृष्टिकोणले सेज स्थापना गरेकोः Local Economy support, Connection with outer world,
- Chinese Diaspora रहेका स्थानको नजिकका सीमाक्षेत्रमा स्थापना गरेको। जस्तैः Hongkong, Taiwan, Macao, Singapore मा रहेका चिनीयाको लगानी आकर्षण गर्न,
- ठूलो क्षेत्रफलमा र विशेषतः समुन्द्रितट क्षेत्रमा सेज स्थापना गरेकोः सेन्जेन सेज मात्र २०,००० हेक्टरमा फैलिएको। यसभित्र दर्जनौं साना विशेष क्षेत्र रहेका,
- सबै सेज सरकार नियन्त्रित नै रहेको,
- सेजलाई A Capitalistic Region in the Sociolist State भन्न सकिने,
- निर्यात व्यापारमा करछुट, लिजमा छुट, विभिन्न प्रकृयाहरूमा सरलीकरण, पूर्वाधार विकासमा सरकारको प्रचुर लगानी गरेको,
- दीर्घकालीन उद्देश्यले स्थापना गरिएको (Long-term Purpose),
- पूर्वाधार निर्माण भएका र ठुला प्रभाव क्षेत्रमा स्थापना (Locational Advantages),
- अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध भएको र प्रदर्शनयोग्य क्षेत्रको रुपमा विकास गरिएको तर अन्य क्षेत्रमा स्थापित स्थानीय व्यवसायलाई सेजमा जान नपाइने व्यवस्था गरेको (Forward and backward linkages, but non-comparable with local business),
- सेजको निर्माण र व्यवस्थापन उचित ढंगले गरेको (Proper planning),
- सेजमा सुविधाहरू अल्पकालीन रुपमा मात्र दिइने व्यवस्था गरेको (Only short term incentives)।

२.२ भारतको अभ्यासः

- दक्षिण एशियामा आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने पहिलो देश,
- सन् १९८४ मा चारवटा EPZ स्थापना गरेकोः नोयडा (UP), कोचिन (प्भचबबि), फाल्टा (West Bengal), चेन्नइ (Tamilnadu) सन् 1984 मा चारवटा स्थापना गरेकोः नोयडा कोचिन फाल्टा चेन्नइ,

- तीन प्रकारका विशेष क्षेत्र अभ्यासमा रहेको Free Trade Zones, EPZs, SEZs,
- विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई तीन तरीकाले विकास गर्ने नीतिः संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र सार्वजनिक निजी साझेदारी,
- सेजलाई Foreign Trade Policy -2004-9_ and SEZ act 2005 ले निर्देशित गरेको । ऐनका केही प्रावधानः
- सेज विकास, स्थापना र सञ्चालनका लागि जुनसुकै सामान पैठारीमा महसुल छुट हुने,
- स्थानीय बजारबाट सेजमा गरिने बिक्रीलाई निर्यात सरह मानिने,
- स्थानीय करयोग्य कारोवार हुने बजारबाट सेजमा रहेका उद्योगमा बिक्री गर्दा कुनै कर नलाग्ने,
- सेज र सेजभित्रका उद्योगलाई कुनै पनि प्रकारको सेवा शुल्क नलाग्ने,
- आयकर ऐन अनुसार सेजमा स्थापना हुने उद्योगलाई १० देखि १५ वर्षसम्म सबै प्रकारका आयकर जस्तैः संस्थागत, व्यक्तिगत, लाभांश कर आदि छुट हुने,
- अमेरिकी डलर ५० करोडसम्म वार्षिक व्यापारिक कर्जा लिन पाइने । यसमा Maturity restriction नलाग्ने,
- निर्माण कम्पनी स्थापनामा शतप्रतिशत वैदेशिक लगानी गर्न पाइने,
- निर्यातमार्फत प्राप्त वैदेशिक मुद्राको आयबाट शतप्रतिशत विदेशमा लगानी गर्न पाइने,
- सेजमा विद्युत आपूर्तिको नीतिगत मार्गदर्शनद्धारा विभिन्न छुट प्याकेज, पूर्ण क्षमतामा एवं अविच्छिन्न आपुर्ति गरिने,
- सेजमा निर्माण गरिने Free Trade Zone / Warehouse Zones विश्वस्तरीय गुणस्तरयुक्त बनाउने (World class Standards),
- सेज प्राधिकरणलाई प्रशासनिक स्वायत्त प्राधिकरणका रुपमा विकास गरिएको,
- विवाद समाधान तथा द्रुत न्यायिक तथा अर्धन्यायिक मुद्दा निरुपण गर्ने अलग्गै कानून कार्यान्वयन निकायको स्थापना गरिने,
- सेज निर्माणका लागि निम्न चार चरण अपनाएकोः
- Initial Phase: SEZ Infrastructure Construction,
- Growth PhaseM Financial Closure, Additional general Infrastructure and Inner preparatory Infrastructure,
- Return PhaseM Leasing the plots, Operation and SEZ begins to earn,
- Maturity PhaseM Leasing out all the plots and only maintenance and Admin cost= Monitoring and Supervision.
- भारतले सेजमार्फत केही महत्वपूर्ण लाभ प्राप्त गरेकोः
- निर्यात प्रवर्द्धनः कुल निर्यातको २० प्रतिशतभन्दा बढी सेजका उद्योगमार्फत,
- रोजगारी सिर्जनाः संघ र प्रदेश दुवै अन्तर्गतका सेजमा व्यापक रोजगारीका अवसर प्राप्त,
- सेजमा प्रत्यक्ष वैदेशिका लगानी तथा प्रविधि तथा सीप हस्तान्तरणमा सफलताः कतिपय सेजमा ४०

प्रतिशतभन्दा बढी वैदेशिक लगानी छ जस्तैः कान्द्रा, भाइजाग, फाल्टा । त्यसैगरी सेजमा ६५ प्रतिशत सूचना प्रविधिमा आधारित व्यवसाय रहेको,

- अग्र तथा पृष्ठ अर्थतन्त्रको विकास भएको ।
- केही नराम्रा तथा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू समेत आँकलन गरिएकोः
- धेरै संख्यामा र हतारमा घोषणा हुँदा उत्पादनशील जग्गा रोकिने अवस्था । प्रायः सेजको अवस्था सफल छैन,
- ५००० हे. जग्गाले World Class पूर्वाधार बनाउन असम्भव,
- भू उपयोगमा केन्द्र सरकार र प्रदेश सरकारको अधिकारक्षेत्रमा विवाद,
- जग्गा प्राप्ति समस्या,
- परियोजना स्वीकृति र कार्यान्वयनबीचको सहजीकरणमा स्पष्ट नीति नभएको ।

२. घ बंगलादेशको अभ्यास

- सन् २०१० मा स्थापना भएको BEZA -Bangladesh Economic Zones Authority_ प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गत रहेको,
- कुल ८८ बटा आर्थिक क्षेत्र घोषणा भएका जसमध्ये ५९ वटा सरकारी र २९ वटा निजी रहेको। निजीमध्ये २ वटा PPP मोडलमा निर्माणाधीन,
- प्रधानमन्त्री बोर्ड अध्यक्ष रहने BEZA का प्रमुख काम र कर्तव्य यस प्रकार रहेकोः
- विशेष आर्थिक क्षेत्रको पहिचान र छनोट गर्ने,
- जग्गा प्राप्ति गर्ने,
- प्रतिस्पर्धामा विकासकर्ता छनोट गरी नियुक्ति गर्ने,
- प्रतिस्पर्धा गराई जग्गा, भवन तथा पुरै क्षेत्र समेत भाडामा लगाउने,
- आर्थिक क्षेत्रको अनुगमन तथा निरीक्षण गरी निर्माण तथा सञ्चालन सुनिश्चित गर्ने,
- रोजगारी सिर्जनाको सुनिश्चित गर्ने,
- स्थानीय अर्थतन्त्रलाई योगदान गर्ने प्रकृतिका उद्योग स्थापना गर्ने,
- सार्वजनिक निजी साझेदारी प्रक्रियाबाट सेज सञ्चालन गर्न सक्ने,
- सेजमा रहेको एकल बिन्दु सेवा कन्द्रबाट २१ प्रकारका सेवाहरू तुरुन्त दिन सकिने व्यवस्था गरेको,
- दुई प्रकारका सहुलियतको व्यवस्था गरिएकोः
- विकासकर्ताका लागिः विभिन्न १५ प्रकारका सहुलियतको व्यवस्था ती मध्ये केही यस प्रकार छनः
- १० देखि १२ वर्षसम्म आयकर ऐन अनुसारका सबै प्रकारका कर छुटको व्यवस्था,
- १० वर्षसम्म रोयल्टी, प्राविधिक ज्ञान तथा सहयोग शुल्क लगायत सबै गैरकरमा छुटको व्यवस्था,
- जग्गा विकासमा लाग्ने कर, स्थानीय कर, अचलसम्पत्तिमा लाग्ने कर लगायतमा शतप्रतिशत छुट
- जग्गा रजिष्ट्रेशन तथा लिज दर्तामा ५० प्रतिशत कर छुट,
- सेजभित्र एकाइमा लगानीकर्ताका लागिः विभिन्न ३८ प्रकारका सहुलियतको व्यवस्था ती मध्ये केही यस प्रकार छन्ः

- १० देखि १२ वर्षसम्म आयकर ऐन अनुसारका सबै प्रकारका करमा शतप्रतिशत छुटको व्यवस्था
- विदेशमा पठाउने आयमा ५० प्रतिशत कर छुट,
- १० वर्षसम्म रोयल्टी, प्राविधिक ज्ञान तथा सहयोग शुल्क लगायत सबै गैरकरमा छुट,
- जग्गा विकासमा लाग्ने कर, स्थानीय कर, अचलसम्पत्तिमा लाग्ने कर लगायतमा शतप्रतिशत छुट,
- सबै लगानीकर्तालाई आयात तथा निर्यातमा सबै भन्सार प्रक्रियामा सहुलियत र विशेष प्राथमिकता प्राप्त सेवा।

भियतनाममा भएको अभ्यासः

- सन् १९८६ को आर्थिक सुधारको कार्यक्रम पश्चात सीमा नजिक Export Procession zones (EPZ) स्थापना गर्ने र ती क्षेत्रमा लक्ष्य नै तोकी प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्राउने प्रमुख नीति लिएको,
- सन् १९९४ देखि ९७ मा नयाँ औद्योगिक क्षेत्र शुरु गर्दै ती क्षेत्रलाई (EPZ) का रुपमा परिणत गरेको। यसको प्रमुख उद्देश्य Export oriented light Manufacturing Industries लाई बढावा दिनु रहेको,
- सन् १९९६ मा चीनको सीमानजिक Hightech Industrial Zones -HTZ_/Border Gates Economic Zones (BGEZ) स्थापना गरेको,
- हाल ३० वटा (BGEZ) छन् र सन २०२० सम्म थप ९ वटा खोली लक्षित विदेशी लगानी भित्राउने लक्ष्य राखेको,
- त्यसैगरी समुन्द्री किनारमा Coastal Economic Zones (CEZ) स्थापना गरी विस्तार गरिरहेको। यी सयौंको संख्यामा छन्,
- पछिल्लो विकासको रुपमा अलग्गै विशेष प्रशासनिक प्रक्रिया र सुविधा प्रदान गर्न Special Administrative Economic Zones (SAEZ) स्थापना गर्ने नीति रहेको,
- आर्थिक क्षेत्र निर्माणका मोडेल हेर्दा सरकारले संघीय तथा प्रदेशको बजेट विनियोजनबाट सबै पूर्वाधार बनाउने गरेको।
- भियतनामका सेजका केही विशेषताहरूः
- ९९ वर्षसम्म जग्गा लिजमा दिने नीति प्रस्ताव गरिएको,
- सामान्य औद्योगिक क्षेत्रमा विदेशी लगानी भित्राउने क्षमताका आधारमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा परिणत गर्ने नीति रहेको,
- अधिकतम रुपमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी आकर्षण गर्ने,
- अन्तर्राष्ट्रिय सीमा क्षेत्रमा र छिमेकी राष्ट्रमा प्रवेश गर्ने नाकाहरूमा केन्द्रित
- देशका अविकसित र पिछडिएका क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास गर्न र अन्य क्षेत्रसँग जोड्न सेज स्थापना गर्ने,
- विभिन्न क्षेत्रका जनताबीच सांस्कृतिक, धार्मिक समानताको आदानप्रदान गर्न केन्द्रित
- बोर्डर क्षेत्रका जनताको जीवनस्तर र गुणस्तरीय जीवन यापनको उद्देश्य पूरा गर्ने,
- भियतनामका सेजमा आक्रामक रुपमा चिनीया लगानीकर्ताहरू आकर्षित भएको।

कम्बोडियाको सेज विकासको अभ्यास

- सन् २००५ मा सेज स्थापनाको अवधारणाको शुरु भएको,

- मुख्यतः विदेशी लगानीको वातावरण सिर्जना तथा बृद्धि गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित
- कम्बोडियाका शहर, गाउँ र दुर्गम क्षेत्रलाई आर्थिक सम्बन्धले जोड्ने उद्देश्य,
- सन् २०१५ मा ३४ वटा सेज स्थापना भैसकेको, सेजभित्र उत्पादन क्षेत्र, स्वतन्त्रा व्यापार क्षेत्र, आवास क्षेत्र र पर्यटन क्षेत्र रहने व्यवस्था रहेको ।
- कम्बोडियाको Council for the Development या Cambodia (CDC) ले सेजका वित्त र गैरवित्त सुविधाको निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था,
- सिहाँनुक सेजले चिनको सेञ्जेन सेजको जस्तै मोडलको विकास र अनुसरण गरिरहेको,
- विशेषतः राजधानी नोम्पेन्हस्थित सेजमा विदेशी लगानीकर्ता केन्ो्रत। ८९ वटा सबै जापानिज कम्पनीहरू रहेका,
- सबैभन्दा ठूलो सेज सिँहानुकभिल्लामा १०० वटा कम्पनीमार्फत अमेरिकी डलर ३०० मिलियन विदेशी लगानी भएको।
- सेजमा उपलब्ध केही सुविधाहरूः
- Qualified Investment Project (QIP) लाई कर तथा महसूल छुटको प्याकेज सुविधा,
- कर छुटका व्यवस्था लगानीकर्ता हेरी Case to Case पनि हुने व्यवस्था,
- विदेशी लगानीकर्तालाई ५० वर्षसम्म जग्गा लिजमा दिनसकिने व्यवस्था,
- विदेशी विनिमय सटही र रकम लैजाने विषयमा कुनै अवरोध नभएको,
- शिक्षा, व्यापार, वाणिज्य, कृषि प्रशोधन उद्योग र पूर्वाधार विकास जस्ता क्षेत्र केन्द्रित, नवप्रवर्तन र बजारीकरणमा निरन्तर अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने कानूनी व्यवस्था ।

२.६ थाइलैण्डमा सेज स्थापनाको अभ्यास

- East Asian Miracle भएको थाइलैण्डमा औद्योगिक क्षेत्रका लगानीकर्ताले सस्तो कामदार लागत र विशेष सुविधायुक्त सेज भएका कम्बोडिया, लाओस, म्यान्मारतिर आकर्षित भएपछि सन् २०१५ देखि सेजको अवधारणा शुरु गरेको,
- विभिन्न दुई चरणमा सीमाक्षेत्रका विभिन्न १० वटा प्रदेशमा स्थापना गर्ने तयारी । प्रथम चरणको सेज विकास ६ वटा प्रदेशमा सन २०१८ सम्ममा निर्माण सम्पन्न गर्ने र २०१९ देखि सञ्चालनमा ल्याउने,
- Thailand Plus One मोडेल अपनाई Relocate भएका जापानिज कम्पनीहरूलाई पुनः Business Foothold का रुपमा फर्काउन सफल,
- सेजमा स्थापना हुने व्यवसायलाई Target Business नै तोकेको । प्रथम चरणमा १३ वटा क्षेत्रहरू रहेको जस्तैः Jewellery, Pharmaceuticals, Plastics, Furniture, Tourism, Ceramics, Agri-industries लगायत।
- सेजमा उपलब्ध केही सुविधाहरूः
- OSS Facility,
- उदार वित्तीय प्रोत्साहन,
- सम्पुर्ण व्यापार सहजीकरणका व्यवस्था,
- सरकारले भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने,

- आकर्षक कर तथा महसुल एवं प्रक्रियागत सुविधा.

२.७ संयुक्त अरब इमिरेट्स (UAE) को अभ्यास

- संयुक्त अरब इमिरेट्समा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू Free Zones को रुपमा व्यवस्थित
- कुल ४५ वटा आर्थिक क्षेत्र रहेका ती मध्ये २७ वटा दुबईमा मात्रा अवस्थित रहेको
- यस्ता आर्थिक क्षेत्रमा शतप्रतिशत विदेशी स्वामित्मा लगानी गर्न सकिने व्यवस्था
- विशेष प्याकेजका रुपमा Common Set या Incentives को घोषणा गरिएको:
    1. 0% Custom Duties,
    2. No Quota,
    3. No foreign Exchange Control,
    4. Full repatriation provision,
    5. Tax holidays,
    6. Streamlined labor procedure,
    7. No restriction for foreign ownership,
    8. Restriction in bureaucratic red-tapism,
    9. Competitive land rates with long-term renewal lease=
- सबै स्वतन्त्र आर्थिक क्षेत्रको आ आफ्नै नियम कानून र स्वायत्तता भएको,
- Start Ups स्थापना र सञ्चालनमा विशेष सुविधाको व्यवस्था,
- २० प्रतिशत स्थानीय बजारमा पहुँच गर्न पाइने ।

३. नेपालको सन्दर्भमा सेजको शुरुवात:

- नेपालमा सेजको शुरुवात २०५८ सालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समितिबाट शुरुवात भएको हो । जुन विकास समिति गठन आदेश, २०१३ अन्तर्गत रही स्थापना भएको थियो । त्यसपछिका दिनमा यसले विस्तारै गतिलिंदै गएका देखिन्छ । हाल यसका क्षेत्रमा देहाय बमोजिका अवस्था रहेको छ ।
- सेजलाई वाणिज्य नीति २०७२ ले समेटेको छ । स्वदेशी तथा विदेशी लगानी आकर्षित गरी निकासी प्रवर्द्धन गर्न क्भश्ृ र भ्एश्ृ को स्थापना एवं विस्तार गरिनेछ ।
- पन्धौ योजनामा १५ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याउने र औद्योगिक क्षेत्रको विकास र विस्तारद्धारा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उद्योग क्षेत्रको योगदान बढाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
- आ.व. २०७७।७८ को बजेट वक्तव्यमा सेजमा आवश्यक पूर्वाधार विकासका लागि सरकारी लगानी बढाइने उल्लेख ।
- औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ ले सेजमा स्थापना हुने उद्योगलाई नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी थप सुविधा र सहुलियत प्रदान गर्न सक्ने, कुनै भाग वा स्थानलाई मापदण्ड बनाई सेज घोषणा गर्न सक्ने तथा सेजभित्र तोकिएको स्थान वा दुरीभित्र कुनै भवन वा वस्ती बसाउन नहुने व्यवस्था गरेको ।
- विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ ले गरेका प्रमुख व्यवस्था यस प्रकार रहेका छन्:
- सेजको स्थापना र सञ्चालन निजी क्षेत्र वा निजी क्षेत्रसँगको सहभागितामा गराउने सकिने,
- विशेष व्यवहार: अर्थतन्त्रको सामान्य परिधिभन्दा अलग्गै तोकिएको क्षेत्रमा सेज रहने,
- आयकर ऐन अनुसार लाग्ने संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, लाभांशमा करलाई १० वर्षसम्म

छुट हुने

- सेजमा आपूर्ति हुने वस्तु वा पदार्थ तथा सेजबाट निर्यात हुने वस्तुमा मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क र भन्सार महसूल छुट हुने
- सेजमा सञ्चालन हुने उद्योगमा बिक्री गर्दा निर्यात सरह सुविधा पाइने
- विदेशी लगानीको शेयर बिक्री लाभांश र ऋणको साँवा ब्याज फिर्ता लैजान पाउने
- विभिन्न प्रकारका भिसाको सुविधाः गैर पर्यटकीय भिसा, व्यावसायिक भिसा, आवासीय भिसा
- वण्डेड वेयर हाउस, Sub-Contract सम्बन्धी सुविधा,
- Protection of Law को सुविधा
- प्राधिकरणको व्यवस्था गरिएको ।

४. **विभिन्न देशको अनुभवबाट प्राप्त महत्वपूर्ण पक्षहरू (Gap Analysis)**ः

- विशेष आर्थिक क्षेत्र रहने स्थान पूर्वाधार, पहुँच र बजारको कनेक्टीभिटी भएको उपयुक्त स्थानमा रहने गरी पहिचान हुनुपर्ने । विश्व बैंक समूहको मिगाको एक अध्ययनले वैदेशिक लगानी आकर्षणमा बजार पहुँचले ७७५ भूमिका खेल्ने देखाएको छ । राष्ट्रयकर तथा स्थानीय करको भूमिका क्रमशः ३३५ र २४५ रहेको छ ।
- विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास गर्नुपूर्व यसको उद्देश्य र सञ्चालन मोडेलको स्पष्टता हुनुपर्ने
- प्राधिकरणलाई पूर्ण स्वायत्त तथा स्रोत, साधन र अधिकारसम्पन्न गराउनुपर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा वित्तीय छुट सहुलियतका अतिरिक्त प्रक्रियागत, लगानी वातावरण, अर्थतन्त्रसँग अग्रपृष्ठ सम्बन्ध हुने गरी विविध सुविधाहरूको सुनिश्चितता हुनुपर्ने
- विभिन्न चरणको समग्र योजना बनाई प्राथमिकताक्रम अनुसार विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास गर्नुपर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्र सरकार आफैले सञ्चालन नगरी निजी वा पीपीपी अवधारणामा सञ्चालन गर्ने र सरकार नियामकको भूमिकामा मात्र रहनुपर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा प्रक्रिया र कागजात न्यूनीकरण तथा शीघ्र सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता हुनुपर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा विदेशी लगानी आकर्षण गर्न विदेशी निजी क्षेत्र वा सरकारलाई जोन डेभलपरका रुपमा आव्हान गर्नुपर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अधिकतम रुपमा वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रभावकारी र सक्षम व्यवस्थापन हुनुपर्ने
- उच्च राजनीतिक ईच्छाशक्ति र सहयोग आवश्यक पर्ने
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा निम्न बमोजिमका सहुलियत तथा सुविधाको व्यवस्था गरी लगानीको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्नेः
- प्रविधि र सीप हस्तान्तणको सुनिश्चितता,
- क्षमता विकास,
- निर्यातमुखी औद्योगीकरण,
- क्लष्टरमा आधारित क्षेत्र विकास एवं मूल्य श्रृंखलामा एकीकृत व्यवस्था,
- सेजका उद्योगलाई सपोर्ट गर्ने स्थानीय अर्थतन्त्रमा «ःभ्क को विकास,
- सार्वजनिक निजी साझेदारी मोडलमा पूर्वाधारको निर्माण,

- बजार प्रतिस्पर्धी र न्यून लागत तथा उच्च मूल्यका वस्तु उत्पादनमा प्राथमिकता, एवं निश्चित वस्तु किटान ।

५. नेपालका विकास भैरहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रको विद्यमान स्थिति विश्लेषण

विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था भएतापनि हाल भैरहवाको सेज आंशिक सञ्चालनमा आएको देखिन्छ । सिमरा सेज र पाँचखालमा पूर्वाधार विकासको काम भइरेहेको छ । रौतहट, वर्दिया, धनगढी, जुम्लाका सेजहरू अद्यापि घोषणा र अध्ययनकै क्रममा रहेका छन् । यस परिदृश्यले नेपालमा अपेक्षाकृत रुपमा सेजको विकास र सञ्चालन गर्न नसकिएको पुष्टी हुन्छ । सेजको पूर्वाधार विकासमा पर्याप्त लगानी हुन नसकेको, यसले अर्थतन्त्रको सामान्य क्षेत्र तथा तोकिएको क्षेत्रबाहिर आर्थिक प्रभाव पार्न नसकेको अनुभूति भएको छ । सेजमा बैदेशिक लगानीलाई आकर्षण गर्न नसकिएको अवस्था छ । सेज प्राधिकरणको संस्थागत क्षमता र दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको विकासमा सरकारको ध्यान अपेक्षित मात्रामा नपुगेको हो कि भन्ने आभाष हुन्छ ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको समुचित सञ्चालन र व्यवस्थापनले यथार्थ र बाह्य आर्थिक परिसूचकहरूमा सकारात्मक प्रभाव पार्दै निर्यात व्यापारको क्षेत्रमा र बैदेशिक मु›ा आर्जनमा महत्वपूर्ण योगदान दिने भएकोले नीतिगत सुधार, संस्थागत क्षमता विकास लगायतका रणनीतिक ध्यान केन्द्रित हुनुपर्दछ । यसको सञ्चालनको सरकारी र नियमनकारी उपयुक्त मोडेल सुनिश्चित हुनुपर्दछ । यसका साथै स्वदेशी तथा विदेशी लगानी वृद्धि गर्नका लागि महत्वपूर्ण संयन्त्र र माध्यम हुनुपर्ने देखिन्छ । नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास र सञ्चालनमा देखिएका प्रमुख समस्यालाई देहाय बमोजिम सूचीबद्ध गर्न सकिन्छ ।

५.१ **नीतिगत समस्याहरूः**

- विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना तथा विकासका लागि जग्गा तथा क्षेत्र छनोट उपयुक्त नभएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनको उपयुक्त मोडेल अपनाउन नसकिएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन र अन्य विषयगत ऐनमा सुविधासम्बन्धी व्यवस्थामा तादात्म्यता नभएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन अन्तर्गत कर्मचारी सेवा शर्त विनियमावली, आर्थिक विनियमावली, कोष सञ्चालन कार्यविधि, एकद्धार सञ्चालन कार्यविधि तर्जुमा हुन नसकेको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालन र व्यवस्थापनका सम्बन्धमा प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच समन्वय नभएको,
- विदेशी लगानी र उद्यमीहरूलाई आकर्षण गर्न नसकिएको, उचित बजारीकरण गर्न नसकिएको,
- ऐन तथा कानूनमा भएका सेवा, सुविधा तथा सहुलियतहरूलाई स्पष्ट मापदण्ड र कार्यविधि बनाई कार्यान्वयन गर्न नसकिएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा वस्तु विशिष्टीकृत ब्लकका रुपमा विकास गर्न नसकिएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्योगीको ऋण प्राप्त गर्ने प्रक्रिया झन्झटिलो भएको,
- उद्योगीले आयात गर्दा राख्नुपर्ने बैंक ग्यारेन्टी तथा धरौटी रकम फुकुवा प्रक्रिया कठीन हुँदा लगानीयोग्य पूँजी रोकिइरहने अवस्था भएको ।

५.२ **पूर्वाधारसम्बन्धी समस्याहरूः**

- विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकासको समष्टीगत योजना (Master Plan) नभएको,

- विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रथम चरणको रुपमा रहेको पूर्वाधार विकासका लागि प्राथमिकता र सिलसिला मिल्ने प्रकृतिको कार्ययोजना नभएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्रका आधारभूत संरचनाहरू जस्तैः विद्युत सबस्टेशन, टेलिफोन, खानेपानी, ढल निकास, सुरक्षा व्यवस्था लगायतका विभिन्न संरचनाको विकासमा ध्यान नपुगेको,
- पूर्वाधार विकासका लागि उचित योजना तथा पर्याप्त स्रोतको अभाव रहेको ।

५.३ संस्थागत समस्याहरूः

- विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको केन्द्र तथा साइट कार्यालयतर्फको संरचना तथा कर्मचारी दरबन्दी पर्याप्त नभएको, भएकोमा समेत पदपूर्ति नभएको,
- दक्ष र प्राविधिक जनशक्तिको अभाव रहेको,
- प्राधिकरणको नेतृत्वमा अस्थीरता रहेको, कार्यकारी निर्देशक लामोसमयसम्म रिक्त रहँदा समेत नियुक्ति नभएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्रको कार्यालयहरू तथा अन्य निकायहरूबीच उचित समन्वय र सञ्चारको अभाव रहेको,

५.४ कार्यसञ्चालनगत समस्याहरूः

- प्राधिकरणको सञ्चालक समितिको बैठक समयमा बस्ने नगरेको,
- हाल सञ्चालनमा आएका, निर्माणाधीन विशेष आर्थिक क्षेत्रको नियमित अनुगमन र निरीक्षण नभएको,
- विभिन्न चरणमा अध्ययन भैरहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रको थप कार्य नभएको, जस्तैः रौतहट सेज, जुम्ला सेज आदिको अध्ययन नै अधुरो रहेको,
- प्राधिकरणको कार्यसम्पादनको समय समयमा समीक्षा हुने नगरेको,
- उद्योगी तथा लगानीकर्ताको गुनासो सुनुवाइको प्रबन्ध नभएको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापन तथा सेवा सुविधाका सम्बन्धमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने परिपाटी नभएको,
- अन्तरनिकाय समन्वय गरी सेजहरूका विकास र सञ्चालनमा प्रभावकारिता ल्याउन नसकेको,

५.५ विविध समस्याहरूः

- अन्तरराष्ट्रिय व्यापारमा प्रतिस्पर्धी हुने वस्तुको उत्पादन तथा बजारीकरण हुन नसकेको,
- निर्यात व्यापारलाई प्रबर्द्धन गर्ने स्वदेशी ठूला उद्योगी र विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न नसकिएको,
- विश्व व्यापारमा प्रभाव पार्ने राष्ट्रहरूको व्यापारिक द्धन्द्धका कारण नेपालजस्ता देशका निर्यातमुखी उद्योग फस्टाउन नसकेको,
- नेपालको भु-अवस्थितिका कारण विश्व प्रतिस्पर्धी सामानको उत्पादन लागत बढी हुने हुँदा सेजमा समेत उद्योगहरू आकर्षित नभएको,
- नयाँ वित्तीय तथा अन्य प्रकोपजन्य संकटका कारण सरकार वा राज्यहरूको भूमिकामा परिवर्तन हुँदा व्यापार प्रवृत्तिमा समेत असर देखिएको,
- दीगो विकासका लक्ष्य तथा उद्देश्य पूरा गर्दा समेत स्थानीय व्यापार र उद्योगले समेत सोही अनुरुपका व्यवहार गर्दा निर्यात व्यापारमा प्रभाव पारेको फलस्वरुपः सेजमा उद्योगको अवस्था पनि प्रभावित हुने

देखिएको,

- विशेष आर्थिक क्षेत्र सरकार वा मन्त्रालयको प्राथमिकतामा नपरेको,
- विशेष आर्थिक क्षेत्र घोषणा गरी यसलाई सफल कार्यान्वयनमा लैजान सरकारी दृष्टिकोण स्पष्ट नभएको ।

६. नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताका लागि अवसर र भावी कार्यदिशाः

६.१ अवसर र सम्भावनाहरूः

- अनुकुल नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था,
- शान्ति, स्थायित्व र आर्थिक विकास केन्द्रित सरकारका कार्यक्रम,
- सुधारिएको लगानीको वातावरण,
- नेपालको भौगोलिक अवस्थिति,
- सूचना र प्रविधिको तीव्र विकास,
- जनशक्ति विकास र जनसांख्यिक लाभ,
- उच्च मूल्य भएका वस्तु तथा सेवाको अवसर,
- बढ्दो बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय व्यापार तथा लगानी साझेदारी ।

६.२ भावी कार्यदिशा

विभिन्न देशका विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालनको सफल अभ्यासको अनुसरण तथा नेपालको वर्तमान स्थिति विश्लेषण गर्दा देहाय बमोजिम योजनाबद्ध रुपमा कार्य अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छः

- विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास, स्थापना तथा सञ्चालनका चरण हेर्दा विकास र स्थापनाको काम औद्योगिका पूर्वाधारका रुपमा पहिलो चरणमा गर्ने र सञ्चालन तथा अनुगमनको काम अन्तरराष्ट्रिय व्यापार (निर्यात) अभिवृद्धिका रुपमा दोस्रो चरणमा गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालनको हाम्रो दुई दशकको अनुभवले सरकारले विनियोजित बजेटबाट सीमित क्षमता भएको व्यवस्थापनबाट उपलब्धी हाँसिल भएन । यसले अवधारणामा नै प्रश्न सिर्जना गराइसकेको छ । यसर्थ विकास तथा सञ्चालन मोडलका रुपमा दुई वटा विकल्पबाट कार्य गर्नुपर्छः
- **विकल्प** १. निजी क्षेत्रको सहभागितामा निर्माण र सञ्चालन गर्नेः सार्वजनिक निजी साझेदारी वा निजी जोन डेभ्लपर्स
- **विकल्प** २.विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्म पुग्ने आधारभूत पूर्वाधार र आधारभूत बाह्य तथा लजिष्टिक सुविधाहरू जस्तैः विद्युत, टेलिफोन, खानेपानी, ढल निकास जस्ता पूर्व तयारीका कार्य सरकारले गर्ने ।
- विशेष आर्थिक क्षेत्रको विश्वसनीयतामा आँच आउन नदिन र यसका माध्यमबाट नेपालको विशिष्ट र विश्वस्तरीय पूर्वाधार निर्माण गरी अधिकतम लगानी आकर्षण गरी औद्योगिकरणका माध्यमबाट निर्यात व्यापार तथा आर्थिक विकासका परिसूचकमा तत्काल सुधार ल्याउन देहायको तत्काल सुधार कार्ययोजना लागू गर्नुपर्दछः

७ निष्कर्ष र उपसंहारः

विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone (SEZ) अर्थतन्त्रको एउटा खम्बा हो। विभिन्न किसिमका बाधा अवरोध जस्तैः ट्रेड युनियनको बन्द हड्ताल, पूर्वाधारको कमजोर अवस्था, प्रशासनिक झण्झट लगायतका

समस्याहरूबाट उद्योगहरूलाई मुक्त गरी औद्योगिक वातावरण दिनु यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ। विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा सफलता हासिल गरेका विश्वका विभिन्न देशहरूले लगानी भित्र्याउन र उद्योगीहरूलाई आकर्षित गर्न धेरै छुट, सहुलियत र प्रोत्साहन दिएको उदाहरण ती देशले गरेका अभ्यासबाट सिक्न पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्ने हो भने हामीले विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना र सञ्चालनका लागि भनेर करिब २० वर्ष अघिदेखि छलफल र बहस गर्दै आइरहेका छौं तर अपेक्षित सफलता हासिल गर्न सकेका छैनौं । पछिल्ला दिनहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रप्रति उद्योगीहरूको चासो बढ्दो क्रममा रहेको छ। भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पूर्वाधारको निर्माणले पूर्णता पाएको भएतापनि अपेक्षित रुपमा सञ्चालन हुन नसक्दा कतै नेपालको विशेष आर्थिक क्षेत्र असफलता तिर त जाने हैन भन्ने विषयमा आशंका पैदा भइरहेको छ। तापनि असफलताबाट पाठ सिक्दै अगाडी बढ्ने हो भने नेपालको विशेष आर्थिक क्षेत्रले पनि सफलता चुम्ने पूर्ण विश्वास छ। उद्योगीहरूले केवल औद्योगिक उत्पादनमा मात्र ध्यान दिन सकुन र मुलुकको निर्यात व्यापार बढ्न सकोस भनि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण अहोरात्र खटिरहेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ (संशोधन, २०७५ सहित), नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित, खण्ड ६६, काठमाण्डौं असोज १८ गते, २०७३ साल - अतिरिक्तङक

विशेष आर्थिक क्षेत्र नियमावली, २०७४ नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित, खण्ड ६७, काठमाण्डौं असोज ९ गते, २०७४ साल - संख्यम २७

पन्ध्रौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१), २०७६ फाल्गुन, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाण्डौं।

वार्षिक बजेट, २०७७, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

विश्वमा आर्थिक क्षेत्रको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, बलराम रिजाल, अप्रकाशित

CambodiaÚs Special Economic Zones, October, 2015, Peter Warr and Jayant Menon, ADB Economics Working Paper Series,

वेभसाइटहरू:

- https://www.seznepal.gov.np/
- https://en.wikipedia.org/wiki/Special_economic_zones_of_China
- https://en.wikipedia.org/wiki/Special_economic_zone, 2020
- http://www.sezindia.nic.in/
- https://www.researchgate.net/journal/1538-7216_Eurasian_Geography_and_Economics
- http://www.boi.go.th/upload/content/Thailand_SEZ_34834.pdf, 2020
- https://thediplomat.com/2018/09/sezs-in-vietnam-whats-in-a-name/
- https://en.wikipedia.org/wiki/Exclusive_economic_zone_of_Vietnam

सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापन

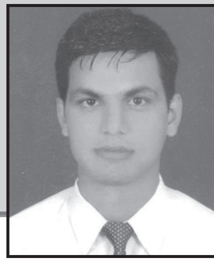

युवराज आचार्य*

परिचय

नेपालमा पहिलो सार्वजनिक संस्थानको रुपमा बि.स.१९९३ सालमा बिराटनगर जुट मिलको स्थापना पछि शुरु भएको सार्वजनिक संस्थानको याजनाबद्ध विकासको चरणमा चौथो योजना (बि.स.२०२७–०३२) अझ द्रुत गतिमा अगाडि बढि सातौं योजना (बि.स.२०४२–४७) मा सार्वजनिक संस्थानको संख्या ६२ पुगेको देखिन्छ। हाल कार्य प्रकृतिका आधारमा औधोगिक क्षेत्रमा १० वटा, व्यापारिक क्षेत्रमा ५ वटा, सेवा क्षेत्रमा १० वटा, सामाजिक क्षेत्रमा ५ वटा, जनपयोगी क्षेत्रमा ५ र वित्तीय क्षेत्रमा ९ वटा गरी कुल ४४ वटा सार्वजनिक संस्थान अस्तित्वमा छन् । ती मध्ये ३३ वटा मात्र हाल संचालनमा रहेका छन् ।

आधारभूत बस्तु तथा सेवा सर्बसुलभ र सुफत मूल्यमा उपलब्ध गराउने, पूर्वाधारको निर्माण गर्ने, रोजगारीका अवसरहरूको सृजना गर्ने, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात बृद्धि गर्ने आदिजस्ता उद्देश्यहरू राखेर स्थापना भएका सार्बजनिक संस्थान प्रतिस्पर्धात्मकता, व्यसायिकता, नविनता र ग्राहक रुचिजस्ता बजारका सर्वमान्य सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्न नसक्दा सरकारको प्रशासनिक तथा वित्तीय भारको रुपमा समेत रहन पुगे । संकटकाल र आपतविपतको समयमा अत्यावश्यक बस्तु तथा सेवाको वितरण र बजारमा हुनसक्ने कृतिम अभाव, कालोबजारी, कार्टेलिड. तथा सिण्डिकेटजस्ता बिकृतिहरूलाई नियन्त्रण गर्न खेलेको भूमिकाले यसको औचित्यता देख्नेहरूलाई बल समेत पुगेको देखिन्छ । सार्बजनिक संस्थान,यसको अवस्था, औचित्यता, सार्बजनिक संस्थान संचालनमा देखिएका समस्याहरू, सुधारका लागि भएका प्रयासहरू तथा सार्बजनिक संस्थान व्यबस्थापनमा गर्नुपर्ने सुझावहरू आदि प्रस्तुतीका विषयहरू रहेका छन् ।

सार्बजनिक संस्थान

सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व रहेको र सामाजिक एवं ब्यवसायिक उदेश्यले संचालित स्वायत्त संस्थालाई सार्बजनिक संस्थान भनिन्छ। जुन सरकारी स्वामित्व, ब्यवसायिक संस्थाको गुण, ब्यवस्थापनमा स्वायत्तता भएको, कानूनी रुपमा स्वतन्त्र र सरकारद्धारा नियन्त्रित र संचालित हुन्छ। सार्बजनिक संस्थानलाई State Enterprises (SEs), State Owned Enterprises (SOEs), Public Sector Under taking, Public Enterprises (PEs) आदिवाट समेत चिनिन्छ। सार्वजनिक उद्देश्य, सरकारी ब्यवस्थापन र नियन्त्रण, सार्वजनिक उत्तरदायित्व, कानूनी रुपमा स्वतन्त्र, ब्यवसायिक संस्थाको गुण भएको, बस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने तथा यसको मूल्य उत्पादन लागत (खर्च) सँग सम्बन्धित रहेको र संचालनमा स्वायत्तता भएको जस्ता गुणहरू अंङ्गिकार गरेको हुन्छ।

** बरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र ।*

सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्नुका उद्देश्यहरू

- आधारभूत बस्तु तथा सेवा सर्बसुलभ र सुफत मूल्यमा उपलब्ध गराउने,
- द्रुतत्तर आर्थिक विकासमा सहयोग गर्ने,
- रोजगारीका अबसरहरूको सृजना गर्ने,
- औधोगिकरणमा योगदान गर्ने,
- आयात प्रतिस्थापन र निर्यात बृद्धि गर्ने,
- राष्टिय हित प्रबर्द्धन गर्ने,
- मुलुकको बैंकिग तथा बित्तीय क्षेत्रको विकास गर्ने,
- निजी क्षेत्रको पूर्ण विकास भैनसकेको कारण आदि उद्देश्यले सार्वजनिक संस्थान स्थापना भएको देखिन्छ।

अब दिनमा सार्वजनिक संस्थानका उद्देश्यहरू– अत्यावश्यक, सार्वजनिक र एकाधिकार रहेका बस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र व्यवस्थापन गर्नु, निजी क्षेत्रको न्यून उपस्थिति एवं लगानी नभएको क्षेत्रमा अग्रणी एवं उदाहरणीय भूमिका प्रदर्शन गर्नू, राष्ट्रिय उधोगधन्दा र साधन स्रोतको उपयोग र संरक्षण गर्नु, रणनीतिक महत्वका क्षेत्रमा राज्यको उपस्थिति सुदृढ तुल्याउनु समेत सार्वजनिक संस्थानको स्थापना र संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ।

सार्वजनिक संस्थानको गठन तथा व्यवस्थापन

सार्वजनिक संस्थानहरू बिभिन्न ५ प्रकारका ऐन अनुसार गठन भएका छन्। जसमध्ये कम्पनी ऐनअनुसार ३३ वटा, सम्बन्धीत संस्थान सम्बन्धी विशेष ऐनअनुसार ७ वटा, सञ्चार संस्थान सम्बन्धी विशेष ऐनअनुसार २ वटा संस्थान ऐनअनुसार १ वटा र सहकारी ऐनअनुसार १ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू गठन भएको देखिन्छ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको गठन सम्बन्धी ऐनहरूका प्राबधानहरूलाई बिश्लेषण गर्दा ३ वटा अंगहरूको संलग्नता रहेको देखिन्छ।

१. साधारण सभा – सार्वजनिक संस्थान संचालन तथा व्यवस्थापनको अधिकारको स्रोतको रुपमा साधारण सभा रहेको छ।

२. संचालक समिति – व्यावसायिक एवं पेशावीद्हरूमध्येबाट प्रतिनिधित्व गराउने र संचालक समितिको संख्यालाई उपयुक्त र छरितो आकारमा ल्याउने नीति अख्तियार गरेको देखिन्छ। कम्पनी ऐनअनुसार स्थापना भएका संस्थानहरूको सञ्चालन समितिमा कम्तिमा ५ र बढिमा ११ जनासम्म रहने प्राबधान रहेको छ।

३. व्यवस्थापन समूह – प्रतिस्पर्धात्मक प्रक्रियावाट प्रमूख कार्यकारी अधिकृत नियुक्ति गर्ने, विभिन्न तह र श्रेणी गरी झण्डै २७००० कर्मचारीहरू सार्वजनिक संस्थानमा कार्यरत रहेको देखिन्छ।

सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसंचालन बिधि र प्रक्रियामा पनि बिविधता रहेको छ। समान प्रकृतिका कतिपय सार्वजनिक संस्थानको दैनिक तथा व्यवस्थापकीय कार्य सञ्चालनका लागि कार्यान्वयनमा ल्याइएका नियमावली र विनियमावलीमा समेत एकरुपता पाइदैन। संस्थान सञ्चालनका लागि आवश्यक जनशक्तिको पदपूर्ति प्रक्रिया, सेवा सुविधा एवं वृत्ति विकासमा समेत बिविधता रहेको छ।

सार्वजकि संस्थानको वित्तीय स्थिति

आर्थिक बर्ष २०७५/०७६ मा सार्वजनिक संस्थानहरूको कुल संचालन आय रु. ४ खर्ब ७० अर्ब २६ करोड २५

लाख रहेको छ जुन अघिल्लो आ.ब.को तुलनामा २०.२९% ले बढि हो। सार्वजनिक संस्थानबाट आर्थिक बर्ष २०७५/०७६ मा रु. ९अर्ब ४७ करोड ९ लाख नेपाल सरकारलाई लाभांश प्राप्त भएको छ।

आर्थिक बर्ष २०७५/०७६ मा सञ्चित नाफा र सञ्चित नोक्सानी गत आ.ब.को तुलनामा क्रमशः ३.८३% र २७.३३% ले कमी आएको भएता पनि समग्र सञ्चित नाफा २८.९% ले बृद्धि भई रु. ५१ अर्ब ६६ करोड ९१ लाख पुगेको छ। आर्थिक बर्ष २०७५/०७६ मा अस्तित्वमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूमध्ये २६ वटा नाफामा छन, ५ वटाको कारोवार शुन्य छ भने १३ वटा संस्थान नोक्सानीमा रहेका छन्। जनकपुर चुरोट कारखाना लि., बिद्युत उत्पादन कम्पनी लि. र राष्ट्रिय प्रशारण ग्रीड कम्पनी व्यवसायिक रुपमा संचालनमा रहेका छैनन्। नोक्सानीमा रहेका संस्थानहरूमध्ये नेपाल ओरियाण्ड म्याग्नासाइट प्रा.लि., बुटवल धागो कारखाना लि. संचनलनमा नरहेका र यिनीहरूको प्रशासनिक खर्चमात्र भएकाले नोक्सानीमा रहेका छन्। नाफामा रहेका २६ संस्थानको खुद नाफा १७% ले र नोक्सानीमा रहेका १३ संस्थानको खुद नोक्सानी ३०६.५८% ले बढेको छ। यद्यपि आर्थिक बर्ष २०७५/०७६ मा सार्वजनिक संस्थानहरूको समग्र वित्तीय स्थिति सकारात्मक नै देखिन्छ।

सर्वाधिक नाफा आर्जन गर्ने ५ संस्थानहरू

आर्थिक बर्ष २०७५।०७६ मा नेपालमा संचालित सार्वजकि संस्थानहरूमध्ये सर्वाधिक नाफा आर्जन गर्ने ५ संस्थानहरूमा क्रमशः नेपाल बिधुत प्राधिकरण, नेपाल दुरसञ्चार कम्पनी लि., नेपाल आयल निगम, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण रहेका छन्।

निजीकरण/विनिवेश गरिएका सार्वजनिक संस्थानक ो बर्तमान अवस्था

नेपालमा पहिलो सार्वजनिक संस्थानको रुपमा बि.स.१९९३ सालमा बिराटनगर जुट मिलको स्थापना पछि योजनाबद्ध विकास (बि.स.२०१३–०१८) सँगै शुरु भएको सार्वजनिक संस्थानको विकास चौथो योजना (बि.स.२०२७–०३२) अवधिमा अझ द्रुत गतिमा अगाडि बढि सातौं योजना (बि.स.२०४२–४७) मा सार्वजनिक संस्थानको संख्या ६२ पुगेको देखिन्छ। जसमध्ये हालसम्म ३० वटा संस्थानहरू विनिवेश गरिएको र जसमध्ये पनि १२ वटा खारेजी गरिएको थियो। सञ्चालनमा रहने गरी निजीकरण गरिएका १८ संस्थानमध्ये हाल १२ वटामात्र सञ्चालनमा रहेका छन्। निजिकरण गरिएका सार्बजनिक संस्थानको अबस्था हेर्दा सन्तोषजनक नरहेको मात्र होईन झन दुर्दशापूर्ण रहको देख्न सकिन्छ।

सार्बजनिक संस्थानमा हालसम्म भएका सुधारका प्रयासहरू

- बि.सं.२०४२ सालमा नै IMF को सहयोगमा सस्थागत सुधारको कार्यक्रम शुरुवात।
- आवधिक योजना बजेट निजीकरण ऐन आदि मार्फत सार्बजनिक संस्थान सुधारको प्रक्रियालाई ब्यवस्थित बनाउने प्रयास।
- बिभिन्न आयोग समितिहरूले सार्बजनिक संस्थान सुधारको सम्बन्धमा बिभिन्न सुझावहरू प्रस्तुत गरेका।
- सम्बन्धीत मन्त्रालयहरूमा सार्बजनिक संस्थान हेर्ने छुट्टै शाखा/महाशाखा गठन गरी सार्बजनिक संस्थानको नीति तर्जुमा, अनुगमन मूल्यांकन गर्ने सस्थागत ब्यवस्था।
- World Bank को सहयोगमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम र ADB को सहयोगमा ADBL को पुर्नसंरचना र सस्थागत सुधार कार्यक्रम संचालन गरिएको (NRB को Re-Engineering, RBB / NBL को Re-Structure)

- बजेटको नीति तथा कार्यक्रममा सार्बजनिक संस्थान सुधारको बिषयले महत्वपूर्ण स्थान पाएको ।
- आथिक कारोवारमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको प्रबर्द्धन गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ नियमावली, २०६४, सुशासन ऐन,२०६४ र नियमावली, २०६५ तथा सूचनाको हक ऐन,२०७४ को पूर्ण पालना गर्नपर्ने ब्यवस्था मिलाईएको ।
- सार्बजनिक संस्थानले Bonus बितरणका शर्तहरू निर्धारण गरिएको ।
- आर्थिक उदारीकरणको नीति अनुरुप सार्बजनिक संस्थानलाई स्वायत्तता प्रदान गर्न तथा आर्थिक स्थिति सुदृढ गरी सार्बजनिक संस्थानको ब्यवसायिक क्षमता बढाउने प्रयास गरिएको ।
- नेपाल टेलिकम र ADBL मा रणनीतिक साझेदार भित्र्याउने, एकै प्रकृतिका कार्य गर्ने सार्बजनिक संस्थानलाई गाभ्ने निर्णय गरिएको, ब्यवसायिक हिसाबले संचालन हुन नसक्ने सार्बजनिक संस्थानलाई खारेजीमा लगिएको ।
- प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता र ब्यवसायिकता अभिबृद्धिको मूल ध्यय राखी सार्बजनिक संस्थान संचालन गर्ने उद्देश्यले सार्बजनिक संस्थान निर्देशन बोर्ड गठन गरिएको साथै बोर्डले सार्बजनिक संस्थानमा कार्यकारी प्रमूखको नियुक्तिको सिफारिस लगायतका कार्य गरिरहेको ।
- सार्बजनिक संस्थानमा प्रतिस्पर्धी र सक्षम कर्मचारी छनौट गर्न लोक सेवा आयोगलाई जिम्मा दिईएको ।
- सरकारको भूमिका सार्बजनिक संस्थान संचालन सम्बन्धमा नीतिगत मामलामा सीमित गर्न खोजिएको ।
- कार्यकारी प्रमूखहरूसँग कार्य सम्पादन सम्झौता गरी प्रतिवेदन लिने, अनुगमन मूल्यांकन गर्ने र तलव सुविधाको स्पष्ट किटानी गरिएको ।

सार्बजनिक संस्थानमा देखिएका समस्याहरू

बर्तमान खुल्ला अर्थतन्त्रमा सरकार आफैले ब्यापार ब्यबसाय गर्ने हो भने निजी उद्यमको भन्दा भिन्न तौर तरिका अपनाएर सम्भव छैन । प्रतिस्पर्धात्मकता, ब्यवसायिकता, नविनता र ग्राहक रुचीजस्ता बजारका सर्बमान्य सिद्धान्तलाई अबलम्वन गर्नैपर्छ । माथि उल्लेखित सुधारका बाबजुत पनि सार्बजनिक संस्थानमा देखिएका प्रतिनिधिमूलक समस्याहरू निम्नानुसार औल्याउन सकिन्छ :

सार्बजनिक संस्थान सञ्चालनमा स्पष्ट सोच र नीति तय नहुनु

- उद्देश्यमा अशपष्टता तथा बिरोधाभासपूर्ण उद्देश्य
- सरकार र राजनीतिक दलहरूकको सार्बजनिक संस्थान सञ्चालन सम्बन्धमा एकै धारणा नहुनु,
- सरकार संलग्न हुने नहुने क्षेत्र स्पष्ट नहुनु,
- निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण पछि सार्बजनिक संस्थानको स्थिति के हुने ? स्पष्ट नहुनु ,

ब्यबसायिक कार्य संस्कृतिको अभाव

- ब्यबसायिक योजना नहुनु,
- पेशाविद र ब्यवसायिक गुण भएको उच्च ब्यवस्थापकको अभाव,
- ब्यवसायिक स्वायत्तताको अभाव,
- कार्यसम्पादन करार प्रभावकारी नहुनु,
- Performance based incentives system लागू नहुनु

प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा निरन्तर ह्रास

- नियमित र प्रयाप्त बस्तु तथा सेवाको आपूर्ति गर्न नसक्नु,
- प्रतिस्पर्धी र सुलभ मूल्य कायम राख्न नसक्नु,
- उच्च गुणस्तर कायम राख्न नसक्नु,
- संरक्षणमूखि प्रवृत्ति तथा अनुदानमा निर्भर ।

समग्र ब्यबस्थापकिय समस्या

- अत्याधिक केन्द्रिकरण
- परम्परागत सांगठनिक समस्या
- अनियन्त्रित प्रशासनिक खर्च
- समन्वयको अभाव
- अनुगमन मूल्यांकन र सुपरिवेक्षण प्रभावकारी नहुनु ।

अत्यधिक राजनीतिक हस्तक्षेप

- कर्मचारी नियुक्तिमा
- बस्तु तथा सेवाको वितरणमा

लेखा परिक्षण र वित्तीय उत्तरदायित्व वहनमा शिथिलता

- लेखा परिक्षण र बेरुजु फछ्र्यौटमा बेवास्ता,
- खर्चलाई मितव्ययी, पारदर्शी र उत्पादनमूलक बनाउन नसक्नु
- उत्तरदायित्व विहिन संस्कृति ।

निजिकरण सम्बन्धी नीतिमा समयसापेक्ष सुधार गरी सार्बजनिक सस्थानको सुधारको औजारको रुपमा उपयोग गर्न नसकिनु

- निजिकरण ऐन २०५० लाई समयसापेक्ष सुधार गर्न नसकिनु
- निजिकरण गरिएका सार्बजनिक सस्थानको अबस्था झन दुर्दशापूर्ण रहनु

पछिल्लो समय पुराना समस्या होईन बरु नयाँ प्रकृतिका समस्याहरूसँग देखा परे

- सुधारको प्रयासमा दरो कानूनी आधारको अभाव
- अन्तर मन्त्रालय समन्वयको कमी
- सुधार योजनाप्रति राजनीतिक र उच्च प्रशासनिक नेतृत्वको उदासिनता,
- कर्मचारीतन्त्रको ब्यवसायिकता र बिषयबस्तुको ज्ञानको कमी,
- मौलाउदै गएको उत्तरदायित्वबिहीन संस्कृति
- ब्यवस्थापन, कार्यरत कर्मचारी र ट्रेड युनियनहरूको सुधार होईन सुबिधा बृद्धिको होडबाजीमा प्रतिस्पर्धा बढ्नु यसका कारक तत्वको रुपमा पहिचान गर्न सकिन्छ ।

सार्बजनिक संस्थानहरू निजी क्षेत्रजस्तो ब्यवसायिक, लचक र कुशल अनि सरकारी क्षेत्रजस्तो जिम्मेवार हुनुपर्ने आदर्श मान्यता बोकेका सार्बजनिक संस्थानहरू सरकारी क्षेत्रजस्तो गैर ब्यवसायिक र निजी क्षेत्रजस्तो सार्वजनिक जिम्मेवारीप्रति असंवेदनशील हुँदै गएको देखिन्छ ।

सार्बजनिक संस्थान ब्यवस्थापनमा गर्नुपर्ने सुधारहरू

सार्बजनिक संस्थानमा सरकारको उपस्थिति नीति एवं कानून मार्फत नै हुन्छ। सार्बजनिक संस्थानलाई ब्यवसायिक, प्रतिस्पर्धी, दिगो र अर्थतन्त्रमा यथोचित योगदान दिने बनाउनु अपरिहार्य आबश्यक्ता रहेको छ। निम्न दुई उपायको अबलम्वनबाट मात्र सार्बजनिक संस्थानको सुधार गर्न सकिन्छः

१. सार्बजनिक संस्थानको सुधारका लागि निम्नानुसारको खाका–उपायहरू

सार्बजनिक संस्थान सञ्चालनका सम्बन्धमा स्पष्ट सोच नीति तय गर्ने–

- सरकार संलग्न रहनुपर्ने र नरहनुपर्ने क्षेत्र स्पष्ट गर्ने –उत्पादन, बितरण तथा नियमन कहाँ हो ?
- समस्याग्रस्थ सार्बजनिक संस्थानहरूको सम्पत्ति, दायित्व, सञ्चित नोक्सानी, कोषमा ब्यवस्था नगएको दायित्व, बजारको सम्भावना आदि बिषयमा विशेषज्ञ सहितको टोलीबाट विस्त्रित अध्ययन गराई एचयाषभ तयार गर्ने ।
- सुबिधा बृद्धि गर्दा स्पष्ट नीतिको आधारमा मात्र गर्ने ।
- कोषबिनाको दायित्व बढाउने खालका सुबिधा नदिने तफ् स्पष्ट नीतिगत ब्यवस्था गर्ने ।
- नयाँ सार्बजनिक संस्थान खोल्दा उद्देश्य र नीतिगत स्पष्टता सहित ठोस आधार लिने ।
- दीर्घकालिन सोच र उद्देश्यबिना सार्बजनिक संस्थान नखोल्ने ।
- निजी क्षेत्रलाई सस्थान हस्तान्तरणको स्पष्ट दृष्टिकोण तय गर्ने ।

ब्यवसायिक कार्य सस्कृतिको विकासमा जोड–

- ब्यबसायिक योजना,
- पेशाविद र ब्यवसायिक गुण भएको उच्च ब्यवस्थापकको छनौट,
- ब्यवसायिक स्वायत्तता प्रदान,
- कार्यसम्पादन करार प्रभावकारी बनाउने,
- Performance based incentives system लागू गर्ने

प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा निरन्तर सुधार गर्ने–

- नियमित र प्रयाप्त बस्तु तथा सेवाको आपूर्ति
- प्रतिस्पर्धी र सुलभ मूल्य कायम
- उच्च गुणस्तर कायम राख्ने
- संरक्षणमूखि प्रवृत्ति तथा अनुदानमा निर्भर गराउने प्रबृतिको अन्त्य गर्ने ।

समग्र ब्यबस्थापकिय पक्षमा सुधार गर्ने–

- Right man in right place लागू गर्ने

- छरितो सांगठनिक संरचना बनाउने
- प्रशासनिक खर्चलाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने
- प्रभावकारी समन्वयमा जोड
- अनुगमन मूल्यांकन र सुपरिवेक्षण प्रभावकारी बनाउने ।

अत्यधिक राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्ने ।

- कर्मचारी नियुक्तिमा
- प्रतिस्पर्धात्मक आधारमा–प्रमूख कार्यकारी अधिकृतको नियुक्ति
- सरुवा, बढुवा, नियुक्ति, सेवा, सुबिधा बितरणमा हस्तक्षे अन्त्य गर्ने
- ट्रेड युनियनको भूमिका–सककारात्मक र रचनात्मक बनाउने ।

वित्तीय ब्यवस्थापनमा सुदृढिकरण र उत्तरदायित्व वहनमा जोड दिने–

- लेखा परिक्षण र बेरुजु फछ्र्यौटमा जोड,
- खर्चलाई मितव्ययी, पारदर्शी र उत्पादनमूलक बनाउने,
- उत्तरदायित्व बहनको स्पष्ट संयन्त्र बनाउने ।
- आर्थिक अनुशासन र जवाफदेहितामा जोड ।

निजिकरण सम्बन्धी नीतिमा समयसापेक्ष सुधार गरी सार्बजनिक सस्थानको सुधारको औजारको रुपमा उपयोग गर्ने–

- निजिकरण ऐन २०५० लाई समयसापेक्ष सुधार गर्ने
- निजिकरण गरिएका सार्बजनिक सस्थानको प्रभावकारीता अभिबृद्धि गर्न जोड दिने ।

पछिल्लो समय देखिएका समस्या हटाउन निम्न कुरामा जोड दिने –

- सुधारको प्रयासमा दरो कानूनी आधार तयार गर्ने
- अन्तर मन्त्रालय समन्वयमा जोड
- सुधार योजनाप्रति राजनीतिक र उच्च प्रशासनिक नेतृत्वको प्रतिबद्धता,
- कर्मचारीतन्त्रको ब्यवसायिकता र बिषयबस्तुको ज्ञानमा अभिबृद्धि गर्ने,
- उत्तरदायित्व बहनमा जोड
- ब्यवस्थापन, कार्यरत कर्मचारी र ट्रेड युनियनहरूले सार्वजनिक संस्थानको दीर्घकालिन हितमा ध्यान दिने ।

२. **निजीकरण गर्ने**

- सरकारले सञ्चालन गर्ने भन्दा अन्य सार्बजनिक संस्थानको निजीकरण गर्ने ।
- निजिकरण ऐन २०५० लाई समयसापेक्ष सुधार गर्ने
- निजिकरण गरिएका सार्बजनिक सस्थानको प्रभावकारीता अभिबृद्धि गर्न जोड दिने ।
- निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिबृद्धि हुने वाताबरणमा जोड ।
- लगानीमैत्री वाताबरणमा जोड ।

सुधार निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । माथि उल्लेखित सुधारका खाकालाई एकै पटक कार्यरुपमा लैजान कठिन छ । तथापि सुधारका यि बिषयहरू अपरिहार्य छन् । तसर्थ सार्बजनिक सस्थान सञ्चालनको स्पष्ट सोच र नीति बनाउने, निजिकरण ऐनमा समयसापेक्ष सुधार गर्ने, रिक्त प्रमूख कार्यकारी अधिकृतको नियुक्ति प्रतिस्पर्धाबाट मात्र गर्ने, प्रत्येक सार्बजनिक सस्थानको अनुगमन, मूल्यांकन र सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने, अध्यावद्यिक लेखापरिक्षण र बेरुजु फछ्यौंटलाई यथासिघ्र सम्पन्न गराउने । साथै छानिएका कम्तिमा ६ वटा सस्थानलाई बिघटन गरी तिनीहरूको ब्यवस्थापनमा निजी क्षेत्र ल्याउने । राष्ट्रि वाणिज्य वैंक, कृषि विकास बैंक र नेपाल टेलिकमको तोकिएको सरकारी शेयर बिनिवेशको कार्य यथासिघ्र टुङ्गयाउने ।

निश्कर्ष

अत्यावश्यक, सार्वजनिक र एकाधिकार रहेका बस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र व्यवस्थापन गर्न, निजी क्षेत्रको न्यून उपस्थिति एवं लगानी भएको क्षेत्रमा अग्रणी एवं उदाहरणीय भूमिका प्रदर्शन गर्न, राष्ट्रिय उधोगधन्दा र साधन स्रोतको उपयोग र संरक्षण गर्न, रणनीतिक महत्वका क्षेत्रमा राज्यको उपस्थिति सुदृढ तुल्याउन समेत सार्वजनिक संस्थानको स्थापना र संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यवसायिक कुशलता अभिबृद्धि र लागत न्यूनिकरण, संचालन तथा व्यवस्थापनमा स्वायत्तता शेयर स्वामित्व तथा जाखिम बाँडफाँडमा स्पष्टता, उत्पादनमा प्रतिस्पर्धा, व्यवस्थापनमा कुशलता र संघीय शासन प्रणाली अनुरुप सार्वजनिक संस्थानको पूनर्संरचना गर्न सकिएमा सार्वजनिक संस्थान सबल अर्थतन्त्र निर्माणमा सहयागी बन्न सक्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

सार्वजनिक संस्थानको बार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७६

सार्वजनिक संस्थानको बार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७७

पन्ध्रौं योजना, २०७६।७७-२०८०।८१

नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन र आगामी कार्यदिशा

वेदनिधि खनाल*

सारांशः

नेपाल विपद् जोखिम संवेदनशिल देश हो । भूगर्भ, भूगोल, जलवायु परिवर्तन, मौषमी विषमता तथा मानव क्रियाकलापहरूले विपद्को जोखिम बढाइरहेका छन् । यहाँ परापूर्वकालदेखि नै विपद्मा परेका व्यक्तिहरूलाई साथ सहयोग दिने परम्परा छ । यद्यपी विपद् हुन नै नदिनका लागि भने निक्कै पछिमात्र जोखिम न्यूनीकरणका प्रयासहरू शूरु भएका छन् । संघीयताको कार्यान्वयन सँगसँगै विपद् व्यवस्थापनको जिम्मेवारी नेपालको संविधान, २०७२ र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार तीनवटै तहका सरकारहरूवाट तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार स्थानीय तहवाट भइरहेको छ । यसका अलावा विपद्सँग जोडिएका अन्य धेरै ऐन नियमहरू छन् । राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण नीति २०७५, विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना, २०१८(२०३० लगायतका नीति तथा कार्ययोजना छन् ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका लागि काम गर्न राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक परिषद्हरू तथा केन्द्र देखि जिल्ला तथा स्थानीय स्तरसम्म विभिन्न समितिहरू गठन भएका छन् । विषयगत तथा क्षेत्रगत निकायहरू छन् । सबै तहका सरकारहरू छन् । केन्द्रमा समन्वय, सहजिकरण तथा श्रोत निकायका रुपमा राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण स्थापना भएको छ । क्षेत्रगत निकाय तथा संस्थाहरू सक्रिय छन् । राष्ट्रिय श्रोत तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहायत परिचालन भएको छ । तथापि यस क्षेत्रमा सोचे जस्तो उपलब्धी हासिल हुन सकेको छैन । कानूनी अष्पष्टता अभाव र दोहरोपना छन् । श्रोतसाधनको अपर्याप्तता छ । जोखिम् आँकलन भएको छैन । योजनाबद्ध र दिगो रुपमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुन सकेका छैनन् । पटके र दातामुखी छन् । यस लेखमा नेपालमा विपद, विपद्का कारणहरू र यसको अभ्यास तथा जोखिम व्यवस्थापनका समग्र पक्षहरूलाई उल्लेख गर्दै समस्याहरू, चुनौतिहरू, अवसरहरू तथा समस्या समाधानका उपायहरूलाई प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विपद् जोखिमः

प्राकृतिक वा गैर प्राकृतिक प्रकोपको कारणबाट जीउ, धन, सम्पदा वा भौतिक संरचनामा नोक्सानी वा क्षति पुगेको स्थिति विपद् हो । विपद्ले पुऱ्याउने क्षति तथा नोक्सानीको मात्रा र प्रभावलाई सम्बन्धित व्यक्ति वा समुदायको सहन र सामना गर्ने क्षमताले निर्धारण गर्दछ । एउटै प्रकोप गरिव र कमजोर व्यक्ति वा समुदायका लागि विपद्को कारक बन्न सक्छ तर समृद्ध र वलियो समाजमा त्यसले कुनै प्रभाव नपार्न पनि सक्छ ।

** उपसचिव, नेपाल सरकार ।*

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रसंघीय निकाय (UNDRR) का अनुसार प्रभावित समाज वा समुदायले आफ्नै स्रोत साधन र सामर्थ्यको प्रयोग गरी धान्न नसक्ने गरी भएको त्यस्ता व्यापक मानवीय, भौतिक, आर्थिक वा वातावरणीय क्षति एवं असरहरू जसका कारण समुदायको सामान्य जीवन पद्धति गंभीर रुपमा अवरुद्ध हुन पुग्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई विपद् भनिन्छ। विपद् हुनका जोखिम सामना गर्ने क्षमता अवाभ भएको हुनुपर्छ। त्यसै गरी कुनै खास समुदाय अवथा समाजमा भावी समयमा हुन सक्ने जनधन, जीविकोपार्जन, स्वास्थ्य लगायत अन्य सेवामा विपदबाट हुन सक्ने संभाव्य क्षतिको अवस्थालाई विपद् जोखिम भनिन्छ। प्रकोपको अवस्थामा संकटासन्नता र सम्मुखताले जोखिमलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ।

विपद्लाई छोटकरीमा निम्न सम्बन्ध सुत्रबाट वुझ्न सकिन्छ :

$$\text{विपद् (Disaster)} = \frac{\text{जोखिम(Risk)}}{\text{सामना क्षमता (Coping Capaity)}}$$

$$\text{जहाँ, जोखिम (Risk)} = \text{प्रकोप (Hazard)} \times \text{संकटासन्नता (Vulnerability)} \times \text{सम्मुखता (Exposere)}$$

विपद्लाई मुख्य रुपले दुइ प्रकारले बर्गीकरण गर्ने गरिन्छ, पहिलो प्राकृतिक र दोश्रो गैरप्राकृतिक। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले 'प्राकृतिक विपद्" अन्तर्गत हिमपात, असिना, हिमपहिरो, हिमताल विस्फोटन, अततिवृष्टी , अनावृष्टि , बाढी, पहिरो तथा भूस्खलन, डुबान, खडेरी, आँधी, हुरी बतास, शीतलहर, तातो हावाको लहर, चट्याङ्ग, भूकम्प, ज्वालामुखी बिस्फोटन, डढेलो वा यस्तै अन्य प्राकृति विपद्बाट उत्पन्न जनुसकुै विपद् लाई राखेको छ भने "गैरप्राकृततक विपद्" भन्नाले महामारी, अनिकाल, डढेलो, कीट वा सूक्ष्म जीवाणु आतङ्क, पशु तथा चराचरुङ्गीमा हनेु लू, प्यान्डामिक लू, सर्पदंश, जनावर आतङ्क, खानी, हवाई, सडक, जल वा औद्योगिक दुर्घटना, आगलागी, विषाक्त ग्याँस, रसायन वा विवकरण चुहावट, गयाँस विष्फोटन, विषाक्त खाद्य सेवन, वातावरणीय प्रदूषण, वन विनाश वा भौतिक संरचनाको क्षति तथा प्रकोप उद्धार कार्यमा हुने दुर्घटना वा यस्तै अन्य गैरप्राकृतिक विपद्बाट उत्पन्न जुनसुकै विपद्लाई राखेको छ। यी दुबै प्रकारका विपद्हरूलाई उपयुक्त जोखिम व्यवस्थापन विधिहरू द्वारा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ। कतिपय संभावित विपद्हरूलाई रोक्न पनि सकिन्छ।

विपद् जोखिम व्यवस्थापन चक्रः

- निवारण - जस्तैः भूउपयोग नीति, विपद् प्रतिरोधी भवन, बाँध।
- अल्पीकरण - जस्तैः वायोइन्जिनियरिङ्, बृक्षारोपण, भवन प्रबलीकरण।
- अनुकूलन - जस्तैः आकाशे पानी संकलन, खडेरी सहने बिउ।
- पूर्वतयारी - जस्तैः पूर्वसूचना प्रणाली, खुलास्थान पहिचान र तयारी, अत्यावस्यक बस्तु वा सामग्रीको उपयुक्त स्थानमा जोहो।
- प्रतिकार्य - जस्तैः खोज, उद्दार तथा राहतको संवेदनशील प्रबन्ध।
- पुनर्लाभ - जस्तैः पुनर्निर्माण तथा पुनर्थापना, स्थानान्तरण तथा जीविकोपार्जन।

नेपालको अवस्थाः नेपाल न्यून आय भएको विकासउन्मुख देश भएकोले यसको समन तथा सामना क्षमता उच्च हुन नसक्दा यसले विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा धेरै कार्यहरू गर्न सकेको छैन, गर्न बाँकी छ। यहाँ प्रकोपहरू धेरै

किसिमका छन् । संकटासन्नता र संकटासम्मुखताको स्थिति पनि निक्कै उच्च छ । जोखिमसँग लड्ने क्षमता पनि कम छ । यसर्थ विपद्का दृष्टिकोणले नेपाल उच्च जोखिम भएको स्थानमा पर्दछ ।

विपद् जोखिमका दृष्टिकोणले नेपाललाई विश्वमा औषत २० औं जोखिम राष्ट्रका रुपमा लिइन्छ । प्रकोपहरू मध्ये भुकम्पका दृष्टिले ११ औं, जलवायुका दृष्टिले ४ औं तथा पानीजन्य जोखिमका हिसावले नेपाल ३० औं राष्ट्रमा पर्दछ । क्षतिको तथ्यांक हेर्ने हो भने डरलाग्दो देखिन्छ । २०७२ सालको भूकम्पले ८,९७० जनाको ज्यान लियो भने करिव २२,३०२ जनालाई घाइते बनायो । यस भूकम्पले ७,७५,७८२ घर पूर्ण क्षति र ३,०२,७७४ घर आंशिक क्षति भएका थियो । सो भूकम्पबाट कुल रु. ८ सय ८१ अर्बको क्षति तथा नोक्सानी भएको अनुमान छ । उक्त भूकम्प वाहेक नेपालमा दश वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा करिव नेपालमा बर्षेनी करिब २ हजार २४१ बटा विपद्का घटना हुन्छन् । ती बर्षेनी हुने घटनाबाट मात्रै पनि ५४१ मानिसले ज्यान गुमाउँछन् । १ हजार जना घाइते हुन्छन् । ३ हजार ५३४ घरहरू पूर्णरुपले क्षति हुन्छन् । ५ हजार ७०४ घरहरू आंशिकरुपले क्षतिग्रस्त हुन्छन् । यी घटनाका अतिरिक्त सडक दुर्घटनाबाट हुने क्षति पनि डरलाग्दो छ । गत बर्ष मात्रै १००३८ वटा सडक दुर्घटना भई जसमा १५३ जनाको ज्यान नै गयो । कोभिड-१९ लगायतका महामारी, आकस्मिक आइलागेका ठूल्ठूला भूकम्प र बाढी जस्ता सबै विपद्का घटनाको सबैखाले क्षतिको आँकलन हुन सकेको छैन । तिनीहरूको एकमुष्ट तथ्याङ्क पनि उपलब्ध छैन । यदि तथ्याङ्क एकैठाउँमा ल्याएर हेर्ने हो भने नेपालको स्थान डरलाग्दो देखिन्छ ।

नेपाल विपद् उच्च जोखिममा पर्नुका कारणहरू:

१. भौगर्भिक कारणः कमजोर र चलायमान भौगर्भ, दरारहरू, गतिशिल हिमाल र भू-सतह ।

२. भौगोलिक कारणः बहुल चुचुरा, भीर पाखा, जलाधार, नदी खोलाका तट र समथर भू-भाग ।

३. मौषम तथा जलवायुजन्य कारणः जलवायु परिवर्तनको प्रभाव, विषम मौषम, अति बृष्टी तथा अना बृष्टी, चट्याङ्ग, हावाहुरी, शीत लहर, लु ।

४. मानव श्रृजित कारणः अव्यवस्थित पुर्वाधार विकास एवम् जोखिम असंवेदनशील विकास निर्माण, अव्यवस्थित बसोबास र शहरीकरण, प्राकृतिक श्रोतहरूको अव्यवस्थित र अधिक दोहन ।

५. अन्य कारणः विपद् जोखिमका वारेमा पर्याप्त सूचना एवम् ज्ञानको कमी, न्यून अनुसन्धान, योजना र कार्यान्वयनको अप्रभावकारिता, पात्रहरूको कमजोर नैतिक धरातल र पारदर्शिताको कमी ।

विद्यमान नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाः

नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनको लागि स्थानीय ज्ञानमा आधारित परम्परागत अभ्यासहरूको इतिहाँस लामो भएतापनि आधुनिक व्यवस्थापनको पूर्ण अभ्यास भने अहिलेसम्म हुन सकेको छैन । विपद्का घटना भएपछि सरकारले आवश्यकता र क्षमताका आधारमा तत्कालिन निर्णय गर्ने र राहत दिने प्रचलन थियो । वि.सं. २०३९ मा कानून बनाएरै विपद्का घटनालाई सम्बोधन गर्न भनी दैवी प्रकोप उद्दार (राहत) ऐन जारी भई २०७४ सम्म लागू भएतापनि विपद् व्यवस्थापनलाई खोज, उद्दार र राहतका कार्यमा मात्रै सीमित गरिएको थियो । अन्य कार्यहरूलाई केही योजना र रणनीतिहरूमा मात्रै उल्लेख गरिएको थियो । यद्यपी मलेरिया जस्तो महामारी नियन्त्रणको लागि भनेर २०२० सालमा संक्रामक रोग ऐन जारी गरी मलेरिया नियन्त्रण गरिएको पाइन्छ । यो ऐनको कार्यान्वयन हाल कोभिड १९ नियन्त्रण गर्न पनि भैरहेको छ ।

२०७२ को भूकम्पको प्रभावले नेपालको विद्यमान संविधान जारी हुन दवाब मात्रै दिएन बरु विपद् व्यस्थापनका विषयहरूले संविधानमा नै महत्वपूर्ण स्थान पाए । विपद् व्यवस्थापन तीन वटै सरकारको साझा जिम्मेवारीका

रुपमा स्थापित भयो। विनाशकारी भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन, २०७२ छुट्टै जारी भई नीतिगत, व्यवहारगत र संस्थागत ढंगबाट सघन रुपमा कार्यहरू भइरहेका छन्।

सो सँगसँगै विपद् व्यवस्थापनका क्षेत्रमा नयाँ ऐनको आवश्यकता महशुस भइ विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा ब्यवस्थापन ऐन, २०७४ जारी भयो, पुरानो ऐन खारेज भयो। नयाँ ऐनले तीन वटै तहका सरकारहरू, परिषद्हरू र समितिहरूलाई विपद् ब्यवस्थापनको जिम्मेवारी तोकेको छ। सबै सरकारहरूलाई आआफ्नो कार्यक्षेत्रमा नियम तथा योजनाहरू बनाई कार्यान्वयन गर्ने अधिकार समेत प्रदान गरेको छ। विपद् व्यवस्थापनका लागि केन्द्रीय, प्रदेश, जिल्ला एवं स्थानीय स्तरमा कोषहरू रहने ब्यवस्था गरको छ। देशको समग्र विपद् ब्यवस्थापनको क्षेत्रमा छुट्टै र प्रतिवद्ध एवं निरन्तर कार्य गर्ने विशेषज्ञता सहितको विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा ब्यवस्थापन प्राधिकरणको गठन यही ऐन अनुसार भएको छ। २०७६ सालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा ब्यवस्थापन नियमावली जारी भयो। यी ऐन तथा नियमावलीले विपद्लाई राहतमुखी कार्यशैलीबाट परिवर्तन गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई जोड दिई एउटा कानूनी फड्को मार्न सफल भए।

त्यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले पनि स्थानीय तहहरूलाई विपद् व्यवस्थापनमा जोखिम न्यूनीकरण देखि पुनर्लाभ तथा जीविकोपार्जनका कार्यसम्मका लागि स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, योजनाको कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन लगायत १२ वटा जिम्मेवारी तोकेको छ। यसका अलावा भूमी व्यवस्थापन, सुकुम्बासी व्यवस्थापन, पर्यावरण तथा जैविक विविधता व्यवस्थापन लगायतका अधिकारहरूले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका क्षेत्रमा समग्र कार्यहरू गर्ने स्थानीय तहलाई मार्ग प्रशस्त गरेको छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्बाट विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ र विपद जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३० जारी भई कार्यान्वयनमा छन्। राष्ट्रिय नीतिले विपद्को जोखिम र क्षति कम गर्न संघीय, प्रादेशिक, स्थानीय तहका सरकारी निकायहरू, विकास साझेदार, गैरसरकारी क्षेत्र निजी क्षेत्रबाट हुने सबैखाले कृयाकलापहरूलाई दिगो विकासको अभियानसँग मूलप्रवाहिकरण गरेर लैजान निर्देशित गरेको छ।

त्यस्तै विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनलाई संघीय शासकीय प्रणालीअनुरुप राज्यका नीति, रणनीति र कार्ययोजना संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्यक्षेत्र भित्र समाहित गर्ने गरी पन्ध्रौ आवधिक योजना लागु भएको छ।

विपद जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना, २०१८-२०३० ले ६ वटा लक्ष्यहरू ४ वटा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र १८ वटा प्राथमिकताप्राप्त कार्यहरू र २७१ वटा रणनीतिक कृयाकलापहरूलाई पहिचान गरी अल्पकालिन मध्यकालिन र दिर्धकालिन कार्ययोजना तयार गरेको छ। यस राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई प्रदेश जिल्ला तथा स्थानीय स्तरमा रुपान्तरणको कार्य शुरु भएसँगै कार्ययोजनाको कार्यान्वयन अगाडि बढेको छ।

उपरोक्त ऐनहरू, नीति तथा रणनीति र नियमावलीका अतिरिक्त केन्ि्य स्तरवाट विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित वनाउनकालागि तयार भएका विपद्सँग जोडिएका विभिन्न योजना, नीति, ऐन, नियमावली, मापदण्ड, कार्यविधि र अन्य कानूनी उपकरणहरू जारी भएका छन्। ती मध्ये मुख्य निम्न छन्ः

१. पन्धौ योजना २०७६र०७७(२०८०र०८१,

२. राष्ट्रिय वातारण नीति, २०७६

३. राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१

४. राष्ट्रिय शहरी नीति, २०६४
५. सिंचाई नीति, २०७०
६. जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०७२
७. राष्ट्रिय भूउपयोग नीति, २०७५
८. फोहोर मैला ब्यवस्थापन ऐन, २०६८ र यसको नियवावली, २०७०
९. जलश्रोत ऐन, २०४९ र यसको नियमावली, २०५०
१०. वन ऐन, २०४९ र यसको नियमावली, २०६३
११. प्रधानमन्त्री दैवी प्रकोप सहायता कोष सञ्चालन नियमावली, २०६३
१२. विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा मार्गदर्शन, २०६७ (पहिलो संशोधन, २०७६)
१३. राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य कार्यढाँचा, २०७० (पहिलो संशोधन, २०७५)
१४. खोज तथा उद्दार सम्बन्धी रणनीतिक कार्ययोजना, २०७१
१५. राहत सामग्री जाँचपास कार्यविधि, २०७२ (भंसार विभाग)
१६. विपद् लेखाजोखा मार्गदर्शन, २०७२
१७. राष्ट्रिय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र कार्यसञ्चाल विधि, २०७२
१८. सुरक्षित नागरिक आवास कार्यविधि, २०७५
१९. जोखिमयुक्त वस्ती स्थानान्तरण तथा एकीकृत वस्ती विकास सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५
२०. आपतकालीन संचार प्रणालीको तहगत आवद्धता र सञ्चालन मापदण्ड, २०७५
२१. विपद् पश्चातको शव व्यवस्थापन सम्बन्धी मार्गदर्शन,२०६८ (पहिलो संशोधन, २०७६)
२२. विपद् पीडित उद्दार र राहत सम्बन्धी (सातौं संशोधन) मापदण्ड, २०७७

र अन्य विभिन्न क्षेत्रगत नीति, कानून, मापदण्ड तथा क्षतिपुर्तिका कार्यविधिहरू कार्यान्वयनमा छन् ।

देशमा संघीयतको कार्यान्वयन सँगसँगै संविधा र संघीय कानूनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापन, कोष सञ्चालन तथा राहतका ऐन र नियमहरू बनेका छन् । कतिपय क्षेत्रगत योजनाहरू बनेर कार्यान्वयनमा देखिन्छन् भने कतिपय बाँकी छन् । प्रदेश सरकारबाट जारी भएका नीति तथा कानूनहरू संघीय सरकारबाट जारी भएका नीति तथा कानूनकै ढाँचामा पाइन्छन् ।

जिल्ला तहमा भने संघको नीति निर्देशन अनुसार जिल्ला विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तथा आवश्यकतानुसार शीतलहर, मनसुन विशेष कार्ययोजनाहरू तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहने गरेका छन् । जिल्लास्तरवाट कार्यसम्पादन गर्दा स्थानीय तहहरू र प्रदेश सरकारसँग समन्वयमा हुने गरेको छ ।

अन्तराष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय प्रतिबद्धता र आवद्धताः

अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा नेपालले मुख्य गरी ५ वटा विकासका मुद्दाहरूमा विश्वसँगसँगै प्रतिबद्धता जनाई कार्य गरिरहेको छ । ति हुन् ः

१. दिगो विकासका लक्ष्यहरू-२०३० (Sustainable Development Goals)

२. जलवायु परिवर्तनकालागि पेरिस सम्झौता (Paris Climate Agreement 2015)

३. विपद् जोखिम न्यूनीकरणकालागि सेण्डाई कार्यढाँचा, २०१५(२०३० (Sendai Framework for Disaster Risk Reduction)

४. नयाँ शहरी विकास अजेण्डा (New Urban Agenda)

५. मानवीय सहायताका मुद्दाहरू (Agenda for Humanity: छ core responsibilities and 24 transformations)

यी प्रतिबद्धतका लक्षहरू प्राप्ती गर्नकालागि सहसिकाई तथा सुधार र श्रोत प्राप्ति तथा सहि उपयोगको लागि नेपालले अन्य सम्बन्धित मञ्चको अलावा विपद जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धी निम्न मुख्य मञ्चहरूमा सदस्यता लिई सहकार्य गर्दै आएको छः

१. Global Disaster Platform of UNDRR

२. International Search and Rescue Advisory Group -INSARAG

३. Asian Ministerial Conference for DRR -AMCDRR

४. Asian Disaster Reduction Center -ADRC

५. Asian Disaster Preparedness Center -ADPC

६. SAARC Disaster Management Center -SDMC

संरचानगत व्यवस्थाः

नेपालको विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी फोकल मन्त्रालयको रुपमा गृह मन्त्रालय रहेको छ । नेपाल सरकारको कार्य विभाजन नियमावलीले विपद् व्यवस्थापनको जिम्मा गृह मन्त्रालयलाई तोकेको छ । विपद् व्यवस्थापन बहुआयामिक र बहुक्षेत्रगत विषय भएकोले यसको दायरा धेरै फराकिलो छ। त्यसैले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय लगायत सबै मन्त्रालयहरू आफ्ना निकायहरू सहित कुनै न कुनै रुपले यस क्षेत्रमा सक्रिय छन् ।

- राष्ट्रिय योजना आयोगले समग्र प्रगतिलाई आवधिक योजनाका सूचकहरूसँग जोडेर योजना कार्यान्वयन, पृष्ठपोषण र प्रगति समिक्षा केन्द्रित कार्य गर्दछ ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विपद् पीडितहरूका अधिकारको संरक्षणमा समय समयमा अनुगमन गरी सुधारका उपायहरू सुझाउने गर्दछ ।
- राज्य व्यवस्था समिति लगायतका अन्य सरोकारवाला संसदीय समितिहरूले वेलावेलामा सरकारलाई दिशानिर्देश गरी प्रगति समेत माग गर्दछन् ।
- प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूले संघीय नीति र मार्गदर्शन अनुसार आफ्ना कानून र संरचना तयार गरेर सक्रिय हुन थालेका छन् ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई समग्र सरकार (Whole of Government) मात्र हैन समग्र समाज (Whole of Society)कै दायित्वका रुपमा राखी सबैलाई जिम्मेवार वनाएको छ । कार्यान्वयनका लागि निम्नानुसारका परिषदहरू, कार्यकारी समितिहरू र व्यवस्थापन समितिहरू रहेका छन्ः

क) प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्

ख) गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा कार्यकारी समिति

ग) मुख्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रदेश विपद् व्यवस्थापन परिषद्

घ) आन्तरिक मामिला तथा कानूनमन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समिति

ङ) प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति

च) नगरपालिकाका प्रमुख वा गाउँपालिकाका अध्यक्षको अध्यक्षतामा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति

उपरोक्त परिषद्हरू तथा समितिहरूका अलावा स्थानीय तहले वडास्तरमा तथा समुदाय स्तरमा पनि विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य समितिहरू गठन गरी गराई जनसहभागिता जुटाउने तथा परिचालित गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ।

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण विपद् जोखिम व्यवस्थापनका समग्र कृयाकलापहरूलाई समन्वय गर्ने, सहजिकरण गर्ने तथा श्रोत निकायको रुपमा काम गर्न गृह मन्त्रालय अन्तर्गत राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको स्थापना भएको छ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद् र कार्यकारी समितिको सचिवालयको रुपमा समेत रहेको यस प्राधिकरणल समग्र विपद् व्यवस्पानको समन्वय, कार्य सञ्चालन, नियमन, नियन्त्रण तथा प्रवर्धनात्मक कार्यहरू लगायत परिषद् तथा कार्यकारी समितिले तोकेका कार्यहरू गर्दछ।

आपत्कालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रहरूः विपद्को आपत्कालीन व्यवस्थापन सम्बन्धी तत्कालिन समन्वय र कार्यहरू गर्ने गरी केन्दमा प्राधिकरण अन्तर्गत राष्ट्रिय आपत्कालीन कार्य सञ्चाल केन्द्र, प्रदेशमा प्रादेशिक आपत्कालीन कार्यसञ्चलान केन्द्र, जिल्लामा जिल्ला आपत्कालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र र स्थानीय तहहरूमा स्थानीय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द रहने प्रावधान छ। जस अनुसार केन्द र प्रदेशमा तथा धेरै जसो जिल्लाहरूमा यीनीहरू स्थापना भइ सञ्चालमा छन्। केही स्थानीय तहहरूले पनि यसको अभ्यास शुरु गरिसकेका छन्।

विपद् व्यवस्थापन कोषहरूः नेपालमा खास गरी उद्दार तथा राहतका लागि विपद् व्यवस्थापनका प्रधानमन्त्री दैवी प्रकोप सहायता कोष सञ्चालन नियमावली, २०६३ अनुसार प्रधानमन्त्री कार्यालयमा आवर्तित कोष (Revolving Fund) छ। त्यसैगरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन र नियमावलीको प्रावधान अनुसार केन्द, प्रदेश, जिल्लास्तर र स्थानीय तहमा विपद् व्यवस्थापन कोषहरू छन्। केन्दको कोष गृह मन्त्रालयको निर्णयले मन्त्रालय वा जिल्ला प्रशासन कार्यालय मार्फत खर्च हुन्छ भने राहत स्वीकृत मापदण्ड अनुसार मात्र उपलब्ध हुने गरेको छ। प्रदेश र स्थानीय तहको कोष भने सम्बन्धित सरकारले वनाएको नियम वा कार्यविधि अनुसार खर्च हुन्छ। कोषहरूको खर्चमा एकरुपता कायम गर्न, दोहोरोपन हटाउन तथा पारदर्शिताको लागि कोष सञ्चालन सम्बन्धी छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ।

राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्यको ढाँचाः राष्ट्रिय विपत्तिको प्रतिकार्य गर्नको लागि स्वीकृत राष्ट्रिय कार्यढाँचा छ। जस अनुसार विपद्को अवस्था क्षतिको स्तर र प्रभावको आँकलन कार्यकारी समितिले गर्छ र देश भित्रको क्षमताले प्रतिकार्य सम्भव भएमा परिचालन गर्छ। विपद्को कारण व्यापक जनधनको नोक्सान भई राष्ट्रिय स्तरमा उपलब्ध श्रोतसाधन र क्षमताले नभ्याउने अवस्था आँकलन भएमा नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सहायता अपिल गर्नुपर्छ। यस्तो अपिल संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवीय संयोजकको कार्यालय, मित्रराष्ट्रहरू, रेडक्रस अभियान, क्षेत्रीय संघसंस्थाहरू, दातृ समुदाय, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, अन्तराष्ट्रिय स्तरका पेशागत समूहहरू, गैरआवासीय नेपालीहरू समक्ष सहयोगको क्षेत्र तोकेर गरिन्छ।

नेपालले विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्यका लागि विषयगत क्षेत्रहरू (Clusters) गठन गरी परिचालन गर्ने पद्दती अवलम्बन गरेको छ । ती क्षेत्रहरू र त्यसको नेतृत्व छेउको वक्समा देखाइएको छ । कार्यढाँचाले विपद् प्रतिकार्य गर्दा कसले कति समय भित्र के के कार्यहरू गर्नुपर्छ? सहायता प्राप्ती र परिचालनको ढाँचा कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट गरेको छ ।

विपद् प्रतिकार्यका विषयगत क्षेत्रहरू र नेतृत्व

विषयगत क्षेत्र	सरकारी निकाय	सहयोगी निकाय
स्वास्थ्य (Health)	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	WHO
खानेपानी, सरसफाई तथा स्वास्थ्य प्रवर्धन (WASH)	खानेपानी मन्त्रालय	UNICEF
आपत्कालीन आश्रयस्थल (Emergency Shelter)	शहरी विकास मन्त्रालय	IFRC/UN HABITAT
खाद्य सुरक्षा र पोषण (Food and Nutrition)	कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय	WFP/FAO/UNICEF
शिविर समन्वय तथा शिविर व्यवस्थापन (CCCM)	शहरी विकास मन्त्रालय	IOM
संरक्षण (Protection)	महिला वालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	UNHCR/UNICEF/UNFPA
शीघ्र पुनर्लाभ (Early Recovery)	संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	UNDP
शिक्षा (Education)	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	UNICEF/Save the Children
वन्दोवस्ती (Logistics)	गृह मन्त्रालय	WFP
आपत्कालीन संचार (Emergency Communication)	संचार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	WFP

विद्यमान खाडल तथा समस्याहरू:

१. विपद् वारे बुझाईको कमी छ । प्राकृतिक प्रकोप, जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय प्रदुषण, अव्वयवस्थित बसोबास, मानवजन्य कमजोरीहरू, आर्थिक सामाजिक संरचनाको परिवर्तन, असुरक्षित जीविकोपार्जन पद्दतीले सबैतिर विपद् जोखिम बढाई रहेको छ । तर यस बारे बुझाईमा एकरुपता छैन ।

२. नेपाली विविधता अनुकूलको विपद जोखिम व्यवस्थापन नीति, योजना र कार्यक्रम छैनन् । एकै प्रकारका नीतिले भौगोलिक जैविक जलवायुजन्य तथा साँस्कृतिक विविधतालाई समेट्दैन ।

३. अग्रिम विश्लेषणमा आधारित नभै प्रतिक्रियात्मक नीति, नियम र योजना बन्ने गरेका छन् ।

४. विपद् जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धी सचेतना, लगानी र व्यवस्थापनमा राज्य तथा नीजि क्षेत्रमा उदाशिनता छ ।

५. यस क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी छैन । भएको लगानीको पनि यकिन गर्ने प्रणाली पनि छैन ।

६. भौगर्भीक गतिविधिको अध्ययन अनुसन्धानमा कमी छ । नेपालको भूगर्भ जटिल र चलायमान छ भनिएतापनि त्यसको गति, दिशा, संभावना र प्रभावका बारेमा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन ।

७. प्राकृतिक स्रोतहरूको अव्यवस्थित एवम् अत्याधिक दोहन भएको छ । राज्यले समुचित उपयोग गर्न सकेको छैन ।

८. यस क्षेत्रमा काम सक्रिय सरोकारवालाहरू बीचको कार्यमा समाञ्जस्यताको कमी छ । तहगत जिम्मेवारीमा दोहोरोपना र अस्पष्टता छन् ।

९. सबै विषयगत क्षेत्रमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट कार्ययोजना र पर्याप्त लगानीको कमी छ ।

१०. विपद् जोखिम न्यूनीकरण र विकास निर्माण कार्यबीच आवश्यक तालमेलको कमी छ, विपद् उत्थानशील

विकास प्रकृयाको कमजोर अवलम्बन हुन्छ, विकास निर्माणमा विपद् व्यवस्थापनको न्यून मात्र मूलप्रवाहीकरण भएको छ।

११. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको सूचकमा आधारित सूचना व्यवस्थापन तथा बहुप्रकोप पूर्वसूचना प्रणालीको अभाव छ।

१२. आपत्कालीन अवस्थाका लागि दक्ष र यथेष्ट मानव स्रोत, उपकरण, बन्दोबस्ती तथा राहत सामग्रीको कमी छ।

१३. सवै विषयगत क्षेत्रमा विपद् जोखिमको पहिचान तथा नक्सांकन हुन सकेको छैन।

१४. अन्य क्षेत्रमा झैं यस क्षेत्रमा पनि नयाँ ज्ञान, सीप र प्रविधिलाई आत्मसाथ गर्ने प्रवृत्तिको कमी छ।

चुनौतिहरूः

१. विकास आयोजनाहरूको छनोट प्रकृया देखि नै आयोजना व्यवस्थापनका प्रत्येक चरणमा विपद् जोखिम मूल्याङ्कनलाई समाविष्ट गराउनु, जोखिममा आधारित योजना तथा निर्णय प्रक्रिया अवलम्बन गराउनु,

२. देशभरको बहुप्रकोप जोखिम नक्शांकान गर्न र सोमा आधारित जोखिम न्यूनीकरणका योजना ठोस र तथ्यमा आधारित निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु,

३. शासकीय संस्कारमा विपद जोखिम व्यवस्थापन मैत्रीभावको कमी, विपद प्रतिकार्यमा बहुल संस्थागत कार्य समन्वयको जटिलता,

४. विपदको वस्तुस्थिति र लेखाजोखाको प्रतिवेदनमा भएका विविधता हटाएर एकरुपता कायम गर्नु,

५. बढ्दो शहरिकरण, वसाइ सराई, अव्यवस्थित वस्ती र कमजोर पुर्वाधार संरचना,

६. तथ्यांक प्रणाली भरपर्दो नहुनु, राहत पुननिर्माण र पुनःस्थापनामा प्रक्रियागत ढिलाई हुनु,

७. विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका प्रयासमा भएको प्रगति भन्दा बढी गतिमा विपद्को कारण र प्रभाव थप्ने कार्यहरू भइरहेका छन्।

८. जलवायु परिवर्तन विपद्को आवृत्ति र असर दुवैलाई बढाएर लैजाँदैछ। प्रवृत्ती बदलिँदो छ। अपत्यारिला घटनाको संभावना छ। तर यसको प्रभाव न्यूनीकरणको विश्वव्यापी प्रयासले सार्थकता पाउन सकेको छैन।

९. प्राकृतिक श्रोतको सहि व्यवस्थापन, विकासका गतिविधिहरू, जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरण तथा अनुकुलन एकअर्कासँग अतिअन्तरसंवन्धित विषयहरू हुन्। तर यीनीहरू प्रभावकारी संयोजन हुन सकेको छैन।

१०. परिवर्तित संघीय प्रणाली अनुसार विपद् व्यवस्थापनलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारक्षेत्र र जिम्मेवारीमा आन्तरिकीकरण र कार्यान्वयन क्षमता अभिवृद्धि गर्दै उत्थानशील समाज निर्माण गर्नु,

११. सरोकारवालाहरू वीचको आपसी समन्वय र सहकार्य सुदृढ गर्नु, तीन वटै तहमा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कोषको निर्माण एवम् व्यवस्थापन, एकीकृत विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास र संचालन गर्नु।

१२. अव्यवस्थित एवम् छरिएर रहेका वस्तीलाई विपद्को दृष्टिकोणबाट उत्थानशील बनाई नागरिकको सुरक्षित बसोवासको व्यवस्था मिलाउनु,

१३. विगतको भूकम्पका समयमा भएका हाम्रा प्रकृयागत र व्यवस्थापकीय कमजोरीका कारण लगानी ल्याउने

र खर्च गर्ने क्षमतामा प्रश्न उठेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू कमजोर देखिएका छन्। भर्खरैको कोभिड १९ महामारीले विश्वको ध्यान अन्यत्र मोडिएको छ। क्षमतामा कमी आएको छ। त्यसैले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पर्याप्त लगानी जुटाउनु चुनौति छ।

अवसरहरू:

१. संघीयता अनुरूप शक्तिको बाडफाँड र क्रियाशिलता

२. विपद जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय नीति र रणनीतिक कार्ययोजनाको स्थानीयकरण

३. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका विषयगत निकायको क्रियाशिलता

४. गैर सरकारी तथा संस्थागत क्षेत्रबाट निरन्तरको योगदान

५. सक्षम र उर्जावान नयाँ पिंढीको सहभागिता

६. नयाँ ज्ञान र प्रविधिलाई आत्मसाथ गर्ने उद्यमशील निजीक्षेत्र

अबको कार्यदिशा:

अवको कार्यदिशा भनेको माथि उल्लेख भएका समस्या र चुनौतिहरूलाई सामना गर्न क्रमशः अगाडि बढ्नु नै हो। जसलाई छोटकरीमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

क) कानूनी तथा नीतिगत सुधार:

१. विपद् सम्बन्धी कानूनी दोहोरोपन अस्पष्टता र दुविधाहरूलाई कानून परिवर्तन वा नयाँ निर्माणबाट सम्बोधन गरिनुपर्छ। सरकार, संस्था र निकायहरूलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउनु पर्छ।

२. नीति र रणनीतिहरूलाई स्थानीयकरण गरी तुरुन्त कार्यान्वियन गर्नुपर्छ।

३. विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा जोड दिँदै विद्यमान भूउपयोग कानूनलाई परिवर्तन गरी अनिवार्य प्रावधानहरू थप गर्नुपर्छ।

४. विपद् जोखिम संवेदनशील बजेट, योजना र खर्च प्रणाली स्थापना गरी प्रभावकारितामा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली लागु गर्नुपर्छ। अनुगम तथा मुल्याँकनको एकिकृत ढाँचा स्थापित गरिनुपर्छ।

५. विपद् जोखिम हस्तान्तरणका लागि लगानी, विपद् पूर्वसूचना प्रणालीको सञ्चालन र विभिन्न खाले कोषहरूको सञ्चालनका कानूनी आधारहरू तयार गरी कार्यान्वियन गर्नुपर्छ।

ख) संस्थागत सुधार:

१. विपद् जोखिम न्यूनीकरण नियमित र नतिजामुखी काम भएकोले परिषद्हरूलाई नीति निर्देशनमा सीमित राखी र समितिलाई कार्यान्वियन जिम्मेवारी प्रष्ट पार्नुपर्छ।

२. राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई उच्च हैसियतमा लैजानुपर्छ। यसले विपद्का सबै चक्रमा काम गर्न सक्ने विशेषाधिकार सहितको बनाइनु पर्छ। स्थानीय तहसम्मको कार्यसम्बन्ध स्थापना गर्नुपर्छ।

३. विपद् जोखिम व्यवस्थापनका क्षेत्रमा प्रत्यक्ष काम गर्ने सबै निकायहरूलाई प्राधिकरण प्रति जवाफदेही बनाई प्राधिकरणलाई सरकार प्रति जवाफदेही वनाउनुपर्छ।

४. प्रदेश र स्थानीय तहमा स्थानीयतामा आधारित विपद् जोखिम व्यवस्थापनलागि कार्यान्वियन गर्ने संस्थागत

व्यवस्था कानूनवाट नै गरिनुपर्छ।

ग) श्रोतगत सुधारः

१. विपद् जोखिम व्यस्थापन बजेट व्यवस्था, मूलप्रवाहिकरण र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्नुपर्छ।

२. अनुसन्धानमा आधारित प्रस्तावहरू तयार गरी लागानी आकर्षण गर्न सक्नुपर्छ। विपद जोखिम नक्शांकन, जोखिम न्यूनीकरण योजना र सीमापार समन्वय समेत बढाई पूर्वसूचना प्रणालीको विकासलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ।

३. भू-उपयोग योजनाको तर्जुमा र विकास निर्माणमा मूलप्रवाहीकरण गर्नुपर्छ। असुरक्षित बस्ती स्थानान्तरण गर्दै जानुपर्छ।

४. संभावित विपदको प्रतिकार्यका लागि पूर्वतयारी गरी स्वचालित प्रणाली विकास गर्नुपर्छ। तर प्रतिकार्य र राहतमा भन्दा बढी विपद जोखिम न्यूनीकरणमा जोड दिनुपर्छ।

घ) वातावरणीय सुधारः

१. नेपाल भित्र कार्यरत सवै सरोकारवालाहरू बीच लक्ष्यगत एकता, कार्यमा पारदर्शिता, सहकार्य र सामञ्जस्यतालाई आत्मसात गरेर जानुपर्छ।

२. हामीले नेपालको विपद जोखिम व्यवस्थापन पद्दती सरकार र समाज सँगसँगै जाने खालको हो भन्ने गरेको भएतापनि यहाँ सरकारका सबै अंगहरू वीच समन्वय र तादात्मयताको अभाव छ। यसलाई केलाएर एकढिक्का भएर अगाडि बढ्नु पर्छ।

३. वातावरण कानून लागायतका कानून कार्यान्यनमा सहयोग र सिकाईको साझेदारीमा सहमति गरी कार्य बढाउनु पर्छ। विद्यालय शिक्षामा र शिक्षक उत्पादनमा यस विषयलाई समावेश गरेर जानुपर्छ।

४. नेपालले मित्र राष्ट्रहरू, क्षेत्रीय संगठनहरू र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूमा बलियो उपस्थिति देखाउन सबै तहवाट प्रयास गर्नुपर्छ। सम्बन्धहरू स्थापित गरेर जानुपर्छ।

ङ) संगठनात्मक सुधारः

१. संगठन र पदहरू पदमुखी छन् यसलाई कार्यमुखी वनाउनु पर्छ। जनशक्ति आकर्षण गरी टिकाउने योजना चाहिन्छन्। जनशक्तिको अति परिवर्तनशिलता रोक्नुपर्छ।

२. नयाँ कार्यालय खोल्ने भन्दा भएकै कार्यालयलाई कार्यक्रमगत रुपमा बहुजिम्मेवार र बहुउत्तरदायी बनाई कम खर्चमा बढी काम गर्ने पद्दति विकास गरिनुपर्छ।

३. संगठन र जनशक्तिलाई ज्ञान, सीप र क्षमताको विकासमा जोड दिनुपर्छ।

४. समाज, समुदाय, युवा, नागरिक समाज, संचार जगतलाई सँगसँगै डोहोर्याउने सहकार्य जरुरी छ।

च) प्रक्रियागत सुधारः

१. विपद्सँग सम्बन्धित तथ्यांक प्रणालीलाई स्थानीय देखि केन्द्रसम्म एकीकरण गरिनु पर्छ। अध्यावधिक र विश्वाशिलो वनाउनुपर्छ। जसवाट विपद् पछि तथ्यांक सlलन गर्ने हैन की तथ्य दिन सकियोस्।

२. राहत पुनर्निमाण र पुनस्थापनाका कार्यहरू प्रकृयामा अलमलिएको देखियो। यसलाई हटाउनुपर्छ।

३. विद्युतीय सूचना र शासन प्रणाली अपनाई सबै कामहरू शीघ्र गर्ने पद्दती विकास गर्नुपर्छ।

४. संभावित कामहरूका लागि विधि र प्रकृया तथा कार्यढाँचाहरू पहिले नै तयार गरी अध्यावधिक राख्नुपर्छ। जसले गर्दा आपतकाल सजिलै व्यवस्थापन हुनसक्छ।

निष्कर्ष र उपसंहारः

उद्दार तथा राहतमुखी परिपाटीवाट नेपाल भर्खरै अगाडि वढेको छ। दैवि प्रकोप उद्दार ऐन २०३९ को खारेजी गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा ब्यस्थापन ऐन, २०७४ तथा नियमावली, २०७५ जारी हुनु यसको उदाहरण हो। संविधान र कानूनले तीनवटै तहका सरकारहरूलाई विपद् जोखिम घटाउने पूर्वतयारी एवं प्रतिकार्यको जिम्मेवारी दिएको छ। सोहि अनुरुप राष्ट्रिय नीति र कार्ययोजनाहरू निर्माण भई कार्यान्वयनमा प्रवेश गरेका छन्। प्रदेश र स्थानीय स्तरका नीति नियम र कार्ययोजनाहरू पनि क्रमशः बनेर कार्यान्वियन हुँदैछन्। तर तिनीहरू आवश्यकतामा आधारित नभई निर्देशित छन्। विपद् ब्यवस्थापन राज्यको मुख्य प्राथमिकतामा पर्न वाँकी छ। कमी कमजोरी थाहा भइ सकेको छ। समाधानमा सबैको प्रयास रहनुपर्छ। जोखिम न्यूनीकरण सबैको जिम्मेवारी हो तर कसैको पनि हैन भन्ने नहोस्। जोखिम वीमा नीति लगायत राज्यका तीनवटै तहका क्रियाकलापहरू एकिकृत र प्रमाणमा आधारित योजनाबद्ध ढंगले अगाडि बढ्न सके नेपालले विपद् ब्यवस्थापनको क्षेत्रका छिट्टै देखिने किसिमको प्रगति गर्न सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

विपद् व्यवस्थापन दिग्दर्शन, २०७१ः गृह र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय।

गोरखा भूकम्प र सिकाई, २०७२ः गृह मन्त्रालय।

पन्ध्रौ योजना, २०७६/०७७(२०८०/२०८१ः राष्ट्रिय योजना आयोग।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पोर्टल (drrportal.gov.np) मा उपलब्ध विभिन्न दस्तावेजहरू।

शहरी विकास मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल प्रहरी र भन्सार विभागका वेवसाइटहरू।

गृह मन्त्रालयबाट तयार गरिएका विभिन्न प्रशिक्षण सामग्री।

नेपालमा वैदेशिक लगानीको वर्तमान अवस्था र स्थितिः समस्या तथा समाधान

गम्भीर बहादुर हाडा*

सारांश

वैदेशिक लगानी भनेको कुनै एक देशका व्यक्ति, संघसंस्था कम्पनी, फर्म, Transitional companies (TNC) अथवा Multinational companies (MNS) द्वारा अर्को देशमा गरिएको वस्तु वा पूँजीको प्रवाह एवम् हस्तान्तरण हो, जसको नियन्त्रण, सञ्चालन र व्यवस्थापन पूर्ण वा आंशिक रुपमा लगानीकर्ताको हातमा रहेको हुन्छ। त्यसैले वैदेशिक लगानीले एक देशबाट अर्को देशमा उद्योग, व्यवसाय सञ्चालनार्थ नगदी, जिन्सी प्रविधि वा पुँजी हस्तान्तरण गर्दछ। विदेशी लगानी तथा प्रविधिभ हस्तान्तरण ऐन, २०४९ ले विदेशी लगानी भन्नाले विदेशी लगानीकर्ताले उद्योगमा गरेको देहायबमोजिमको लगानी सम्झनुपर्छ भनी वैदेशिक लगानीको परिभाषा गरेको छ। वैदेशिक लगानीमा नगदी, जिन्सी र प्रविधिसमेतको पुँजी एकत्रित भएको हुन्छ। वैदेशिक लगानीकर्ताहरू व्यक्ति, फर्म वा कम्पनीले विदेशमा लगानी गर्न इजाजत प्राप्त गरेपछि लगानी गर्ने देशमा विद्यमान कानुनी प्रावधानअनुसारका सेवा र शर्तहरूको पालना, उद्योग व्यवसाय सञ्चालन एवम् नियन्त्रण तथा मुनाफाको परिचालन गर्न पाउने गरी लगानी गर्न सक्छन्। वैदेशिक लगानीको स्वरुप वा बनोट मुख्य रुपले ३ प्रकारको हुने गर्छ :

- वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी (Foreign direct investment)
- पोर्टफोलियो लगानी (Portfolio investment)
- प्रविधिको हस्तान्तरण (Technology transfer)

वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीअन्तर्गत विदेशी लगानीकर्ता कम्पनी, बहुराष्ट्रिय कम्पनी, फर्म वा व्यक्तिले सीधै, लगानीको प्रस्ताव राखी इजाजत प्राप्त गरी उद्योग वा व्यवसाय सञ्चालन गर्छन्। उद्योग वा व्यवसायबाट आर्जित नाफा लगानीकर्ताहरूले आफ्नो देशमा लैजान पाउँछन्। पोर्टफोलियो लगानीमा भने विदेशीहरू लगार्नी गर्ने देशमा आई इक्विटी वा सेयरको माध्यमद्वारा लगानी गर्छन् र लगानी गरेको अनुपातमा उद्योग, व्यापार र व्यवसायको सञ्चालन एवम् नियन्तण तथा मुनाफामा सभागी हुन्छन्। प्रविधिको स्तान्तरणले उद्योग र लगानीकर्ताबीच विदेशी उत्पत्तिको कुनै प्रविधिसम्बन्धी अधिकार विशिष्टता, फर्मुला, प्रक्रिया, पेटेन्ट वा प्राविधिज्ञ ज्ञानको उपयोग गर्ने विदेशी स्वामित्वको ट्रेडमार्क उपयोगगर्ने तथा वैदेशिक प्राविधिक सल्लाहकार, व्यवस्थापन एवम् बजार सेवा उपलब्ध गर्नेलगायतका विषयमा आपसी सम्झौता गरी स्वदेशमा भित्र्याइने गरिन्छ। जसमा सम्झौतामा उल्लेख भएअनुसार सेवा, शर्त, काम, कर्तव्य र अधिकारको सिर्जना हुने गर्दछ।

** सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस*

विदेशी लगानीको अनुमति प्राप्त लगानीकर्ताले नेपालमा उद्योग सञ्चालन गर्न पाउँछन् । विदेशी लगानीकर्ता भन्नाले प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने, विदेशी मुद्रा लगानी गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई बुझ्ाउँदछ । विदेशी लगानीकर्ता भन्नाले प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने, विदेशी मुद्रा लगानी गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई बुझ्ाउँदछ । विदेशी लगानीकर्ताबाट हाम्रो देशले प्रविधि आयात र वैदेशिक मुद्रा लगानीको अपेक्षा राखेको छ । विदेशी लगानीकर्ताले नेपालमा लगानी गरी प्राप्त नाफालाई आफ्नो देशमा लैजान सक्ने कानुनी संरक्षण भएमा मात्र लगानी गर्न आउँछन् । विदेशी लगानीकर्ताले लगानी गरेको पूँजीगत सम्पत्ति विक्री गरेर प्राप्त गर्ने रकम समेत आफ्नो देशमा फिर्ता लैजान पाउने तथा निजको उद्योग राष्ट्रिय करण नगरिने प्रत्याभूति भएको अवस्थामा आफ्नो लगानी सुरक्षित हुने हुँदा विदेशी लगानी गर्न आकर्षित हुन्छ । अतः विदेशी लगानीकर्ताको लगानीको पूँजी तथा आय निजको राष्ट्रमा फिर्ता लैजान पाउने समुचित व्यवस्था विदेशी लगानीकर्ताले अपेक्षा राख्ने राष्ट्रले गर्नु पर्दछ । विदेशी लगानीकर्ता व्यवसाय गर्न आउने हो अनुदान दिन भन्ने तथ्य विदेशी लगानी प्राप्त गर्ने राष्ट्रले बुझ्नु पर्दछ । आर्थिक वर्ष २०७६ २०७७ को फागुनसम्ममा लगानी बोर्डबाट रू १ खर्ब ५५ अर्ब लगानी स्वीकृत भएको छ भने उद्योग विभागबाट १७३ उद्योगहरूमा रू २९ अर्ब ६७ करोड ३० लाखको लगानी प्रतिवद्धता भई प्रस्तावित रोजगारी ८९०६ रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को फागुनसम्ममा २१८ उद्योगहरू रू ११ अर्ब १८ करोड लगानी प्रतिवद्धता आएको छ। र यसबाट ७ हजार ९ सय ५३ रोजगारी सृजना हुने अनुमान थियो। सुरूदेखि आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को फागुनसम्म ४९९९ उद्योगमा रू ३ खर्ब २४ अर्ब ५ लाख बराबरको विदेशी लगानी प्रतिबद्धता प्राप्त भएको छ। दर्ता भएका विदेशी लगानीका उद्योगहरूमा साना उद्योग ८३ प्रतिशत, मझौला ११ प्रतिशत र ठूला उद्योग ६ प्रतिशत रहेका छन् । विदेशी लगानीमा सञ्चालन हुने उद्योगहरूमा लगानी वृद्धिदर समान देखिदैन् । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ बाट भने विदेशी लगानी बढनुको कारणमा एकल विन्दु सेवाको सुरूवात लगायतका व्यवस्थाबाट लगानीको वातारणमा भएको सुधारले हुन सक्ने देखिन्छ।

वर्तमान पन्ध्रौ योजना २०७६-२०८१ मा बैदेशिक लगानी कार्यक्रम

वैदेशिक दलगानी परिचालन मार्फत प्रतिस्पर्धी एवम गतिशील राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणगर्ने सोच राखेको छ भने वैदेशिक लगानीको आर्कषण र अभिवृद्धि गरी उत्पादन, उत्पादकत्व, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गर्ने लक्ष्य राखिनुको साथै नेपाल भित्रने प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई उच्च र दिगो विकास गर्नु, वैदेशिक लगानीको माध्यमबाट पुँजी, प्रविधि, प्राविधिक सीप तथा व्यवस्थापकीय कौशल भित्राउनु उपभोक्ता नआएमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र पूर्वाधार विकास गर्नु उद्देश्य राखेकोछ ।

परिचय

वैदेशिक लगानी नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशको लागि अति आवश्यक रहन गएको छ । विकासोन्मुख देशमा आर्थिक सामाजिक विकासको लागि पूँजीको अभाव रहने भएको हुनाले विकासको पूर्वाधार खडा गर्नको लागि सरकारले चाहिदो मात्रामा पूँजी लगानी गर्न सकिदैन भने अर्कोतिर निजी क्षेत्रले पनि आफूसँग भएको पूँजीलाई विकासको कार्यमा लगानी गर्न चाहदैन । त्यसकारण देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि विभिन्न सहुलियत तथा सुविधा दिलाएर विदेशीहरूलाई पूँजी लगानी गराउने वातावरण सिर्जना गरिनु अति आवश्यक रहन आएको छ । वैदेशिक लगानीको लागि पूँजी मात्र उपलब्ध नभई व्यवस्थापकीय क्षमता, प्राविधिक जनशक्ति, प्राविधिक ज्ञान, प्रशासनिक दक्षता, नयाँ उत्पादन विधि, व्यवसायिक संस्कार आदि पनि देशमा भित्रिन्छ । वैदेशिक लगानीबाट घरेलु लगानी समेत प्रोत्साहित भई सस्तो मुल्यमा गुणस्तरयुक्त वस्तुहरू उपभोग गर्न उपभोक्ताहरू सफल हुन्छन् । वैदेशिक लगानी प्रचुर मात्रामा देशमा भित्रिएमा करको माध्यमबाट सरकारले राजश्व पनि बढाउन सक्छ ।

खुल्ला र उदार अर्थव्यवस्थाको माध्यमबाट मात्र कुनै पनि देशको आर्थिक र भौतिक विकास सम्भव हुन्छ भन्ने नीतिगत मान्यताको सदर सन् १९९० तिर भएपछि विकासशील मुलुकहरूले विदेशी लगानीलाई आफ्नो देशमा भित्र्याउनको लागि विभिन्न हिसाबले ऐन-कानुनमा परिवर्तन र परिमार्जन गर्न थाले र प्रशस्त सुधारहरू भए र त्यसपछि मात्र विदेशी लगानीले राष्ट्रिय मान्यता पायो । श्रम, सीप र कच्चा पदार्थको प्रचूरता भएको मुलुकमा वित्तीय स्रोत र प्राविधिक ज्ञानको उपयोग गर्न सके आय, रोजगारीमा वृद्धि र साधनको सदुपयोगिताको प्रत्याभूति हुन सक्दछ । दोश्रो विश्वयुद्ध पश्चात् युरोपमा अमेरिकी लगानी र जापानमा वास्तविक वचत र वाह्य लगानी दक्षिण कोरियामा वैदेशिक लगानी उक्त देशहरूको आजको आर्थिक उन्नतिको द्योतक मानिन्छ ।

विदेशी लगानीसम्वन्धी केहि सिदान्तहरू

क **सम्प्रदायहरू** : Dependency theory of approach.: Classical theory of Approach

ख **सिद्धान्तहरू**

राष्टिय व्यवहारको सिद्धान्त - अति सौविध्यपूर्ण व्यवहारको सिद्धान्त (विदेशी विनिमय हस्तान्तरणको सिद्धान्त -क्षतिपूर्तिको सिद्धान्त - दोहोरो कर विरुद्ध संरक्षणको सिद्धान्त

ग. Supplementary theory

यस सिद्धान्तको रुपमा विदेशी लगानी लाई भित्राउनुपर्दछ जसले लगानीको लागी भएको कमिलाई पूर्ति गर्न, (आयात निर्यातमा भएको कमिलाई पूर्ति गर्न,नयाँ प्रविधिको कमिलाई पूर्ति गर्न सक

घ Displacement Theory

यस सिद्धान्तमा रुपमा विदेशी लगानीलाई भित्राउनु हुदैन ,जसले (स्थानिय स्तरको सहभागिता लाई विस्थापित गर्छ । (सबै बाहिरी लगानीको मात्र मुख ताक्ने प्रबृति बढन जान्छ (आर्थिक विकृति बढन जान्छ । स्रेत : गेविन्द खनाल , विदेशी लगाानी सम्बन्धी अवधारणा अभ्यास र प्रयोग , प्रशासन, सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धी पत्रिका , बर्ष ४३ अंक २ , २०६८ फागुन , पूर्णाक १२० । नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालय , प्रशासन सुधार तथा आन्तरिक व्यवस्थापन महासाखा , सिहदरवार काठमाण्डौ । पेज न ६८-६९

देशको बढ्दो पूँजी मागको आपूर्तिको लागि विदेशी पूँजी प्रविधि प्रवाह एक सवल माध्यम भएकोले नेपालमा छैठौं पञ्चवर्षीय योजना (२०३६-२०४२) ले विदेशी पूँजी र प्रविधि प्रवाहलाई एक उपयोगी माध्यमका रूपमा उपयोग गर्ने नीति प्रतिपादन गरेको थियो । विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरणको माध्यमबाट देशको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्यले छैठौं योजना अवधिको सुरुमा कानुनी पूर्वाधार खडा गरी विदेशी लगानीलाई औद्योगिक विकासको एउटा सवल रणनीतिको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । सातौं योजना (२०४२-२०४७) मा उद्योगको विकासको लागि विदेशी लगानी प्रवर्धन गर्नेबारे विशेष कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गरिने, विदेशी लगानीमा नेपाल सरकारले ग्यारेन्टी दिने तथा दोहोरो करभार नपार्ने व्यवस्था गरिने नीति राखियो । देशको ग्राह्यता र आर्थिक औचित्यको विचार गरी उपयुक्त नवीनतम प्रविधि पैठारीलाई प्रोत्साहन गर्ने व्यवस्था मिलाइने पनि योजनामा उल्लेख गरिएको थियो ।

वैदेशिक लगानीको आवश्यकता

निम्न कारणले गर्दा वाह्य लगानी आवश्यक परेको हो ।

- नेपालको पूर्वाधार विकास गरी आर्थिक गतिविधि बढाउनका लागि स्वदेशी स्रोत मात्र पर्याप्त नभएका कारण

- नविन प्रविधि भित्र्याउनका र प्रविधि हस्तान्तरणका लागि
- स्वदेशको नीजि क्षेत्रबाट हुन नसक्ने लगानीको विकल्पका रुपमा
- व्यापार विस्तार गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारको लाभ प्राप्त गर्न
- नेपालको प्रतिस्पार्धात्मक क्षमता विकास गर्न
- लगानीबाट आर्थिक गतिविधिमा बढोत्तरी गरी गरिबी निवारण गर्न
- सरकारी र निजी क्षेत्र समेतको क्षमता विकास गर्न
- विश्व बजार र अर्थ व्यवस्थामा नेपालको पहुँच र सहभागिता बृद्धि गर्न

नेपालमा हालसम्म ७९ मुलुकका ४ हजारभन्दा बढी लगानीकर्ताले लगानी गर्न रुचि देखाएका छन् । त्यसमध्ये सबैभन्दा बढी लगानी गर्ने मुलुक भने भारत नै हो । भारतले अहिलेसम्म नेपालमा करिब ६ सय वटा भन्दा बढी उद्योगमा करिब १५० अर्बको हाराहारीमा रुपैयाँ लगानीको प्रतिबद्धता देखाएको छ । त्यसमध्ये धेरै लगानी भइसकेको दाबी छ । दोस्रो स्थानमा रहेका चीनले ६ सय २५ भन्दा बढी उद्योगमा करिब १६ अर्ब रुपैयाँको लगानी प्रतिबद्धता जनाएको छ । यसका अलावा एशियाली,अमिरकी, युरोपेली लगानीकर्ताहरू मात्र होइनन अफ्रिकाबाट समेत लगानीकर्ताहरू नेपालमा लगानी गर्न इच्छुक देखिएका छन ।

बाह्य लगानीका लागि नेपालको सकारात्मक पक्षहरू

नेपाल निम्न कारणले गर्दा लगानीको उपयुक्त स्थलको रुपमा रहेको छ

- संविधान सभा मार्फत भर्खरै नयाँ संविधान जारी भइ लामो समयको संक्रमणकाल करिब करिब अन्त्य भएकोले गर्दा अव देशले स्थिरता पाउने र आर्थिक विकासमा फड्को मार्ने प्रवल संभावना मात्र होइन अवसर नै छ । लगानी कर्ताहरूका लागि यो एक सूवर्ण मौका हो ।
- बाह्य लगानीका लागि संवैधानिक तथा कानुनी प्रत्याभूति छ
- नयाँ वैदेशिक लगानी नीतिका कारण उदार नीति वातावरण बनेको छ ।
- कर तथा महसुल छुट र प्रशासनिक प्रोत्साहनको सुविधा उपलब्ध छ ।
- नेपालमा उपलब्ध सस्तो श्रम अर्को सकारात्मक पक्ष हो ।
- संसारका दुई उदियमान ठूला अर्थतन्त्र भारत र चीनको बीचमा रहेको रणनीतिक अवस्थितिले उत्पादित वस्तु तथा सेवाको बजार उपलब्ध छ ।
- दुवै ठूला छिमेकी अर्थतन्त्रसँग सहकार्य गरी पारस्परिक लाभ विस्तार गर्न सकिने स्थिति पनि विद्यमान छ
- प्रचुर प्राकृतिक साधनस्रोत युक्त मुलुक हुनाका साथै साधन स्रोतको उपयोग न्यून मात्र भएको छ । नेपालका थुप्रै प्राकृतिक सम्पदाहरू उपयोग नभइ करिब ख्च्चनष्ल नै रहेकाले उपयोग र लाभको प्रशस्त सम्भावना छ ।
- बजारको खाँचो छैन भने औद्योगीकरणको सम्भावना त्यत्तिकै छ
- औद्योगीक सुरक्षाका लागि छुट्टै सुरक्षा बलको व्यवस्था भएको छ ।
- अहिले राजनीतिक एजेण्डा र विकासलाई संगै लैजानुपर्छ भन्ने बिषय राजनीतिक दलहरूको छलफलको बिषय बनेको छ ।
- श्रम सम्बन्धमा सुधार आउने क्रम बढेको छ ।

नेपालमा वैदेशिक लगानी आर्कषण गर्ने सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरू

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानले राष्ट्रिय हित अनुकूल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पूँजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आकर्षित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवं परिचालन गर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ।

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ जारी भएको छ।

नयाँ वैदेशिक लगानी नीति २०७१ जारी भएको छ। नीतिले गरेका केही महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू निम्न छन।

- विदेशी लगानीकर्तालाई संस्थागत, व्यक्तिगत र गैरआवासीय नेपाली भनी तीन तहमा वर्गीकरण गर्दै सोहीअनुसार सुविधाको व्यवस्था
- संस्थागत लगानीकर्ताले प्रत्यक्ष तथा दोस्रो बजारबाट समेत पोर्टफोलियो लगानी गर्नसक्ने
- व्यक्तिगत लगानीकर्ताको हकमा भने प्रत्यक्ष विदेशी लगानीमात्र स्वीकार गरिने
- गैरआवासीय नेपालीहरूलाई विदेशी लगानीकर्ताका रूपमा स्वीकार गर्दै ंस्थागत लगानीकर्तासरह नेपालमा लगानी गर्नसक्ने
- जलविद्युत, यातायात क्षेत्रको पूर्वाधार विकास, कृषिजन्य, खाद्य प्रशोधन तथा जडीबुटी प्रशोधन, पर्यटन, खानीजन्य एवम् उत्पादनमूलक उद्योग विदेशी लगानीको प्राथमिकताको क्षेत्रमा राखिएको
- विदेशी लगानीकर्ताले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा लगानी गरेर कारोबार शुरू गरेको मितिदेखि निश्चित अवधिसम्म आयकरमा छूट पाउने व्यवस्था
- त्यस्तै पूर्वाधार विकासमा हुने विदेशी लगानीमा समेत आयकरमा छूट दिइने
- विद्युत् र पूर्वाधार विकासमा प्रयोग हुने निर्माण सामग्रीमा लागतका आधारमा नेपाल सरकारको व्यवस्थाबमोजिम एकमुष्ट नगद अनुदानसमेत उपलब्ध गराउने
- लगानीकर्ताले आर्जन गरेको मुनाफा पुनः लगानी गरेमा सो रकमबापत लाग्ने कर दायित्वमा निश्चित छूट पाउने
- स्वपूँजीका रूपमा मेशिनहरू आयात गर्दा भन्सारदरलाई बढीमा ४ प्रतिशत कायम गर्ने
- जलविद्युत् आयोजनाका लागि आयात गर्ने मेशिनरीमा तोकिएबमोजिम भन्सार छूट पाउनेछन्।
- श्रमसम्बन्धी समस्या समाधानका लागि उद्योग र मजदूरबीच सम्बन्ध स्थापित गर्न सरकारसहितको संलग्नतामा त्रिपक्षीय संयन्त्रमार्फत समस्या समाधान गर्ने गरिने
- श्रमिकको सुरक्षाको विषय पनि नीतिले सम्बोधन गरेको
- आमसञ्चार क्षेत्रमा विदेशी लगानी खुला नहुने
- प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा स्थापना हुने विदेशी लगानीका उद्योगमा प्रचलित ह्रासकट्टीको दरमा तोकिएबमोजिम थप ह्रासकट्टी गर्न पाउने।
- दोहोरो लगानीकर्ताको सम्झौता नभएका देशमा विदेशी लगानीकर्तालाई दोहोरो करको जोखीमबाट संरक्षण गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने
- सरकारले तोकेको मापदण्डका आधारमा विदेशी लगानीकर्तालाई समेत आईआईपी सम्मान प्रदान गर्ने

- नेपालमा लगानी गर्ने नेपाली मूलका विदेशी नागरिक र निजको परिवारलाई नेपालमा लगानी कायम रहेसम्म आवासीय प्रवेशाज्ञा उपलब्ध गराइने
- लगानीकर्तालाई विदेशस्थित नेपाली कूटनीतिक नियोगद्वारा पनि व्यावसायिक प्रवेशाज्ञा प्रदान गर्न व्यवस्था मिलाइने
- विदेशी लगानीमा सञ्चालित उद्योगलाई सुरक्षा प्रदान गर्न औद्योगिक सुरक्षाबलको व्यवस्था गरिने आदि।

वैदेशिक लगानीको वर्तमान अवस्था र स्थिति

देशमा हाल ५७ मुलुकहरूका लगानीकर्ताहरूले लगानी गरेका छन्। कुल १३४५ वैदेशिक लगानी परियोजनाहरूमध्ये ३७६ परियोजनाहरू भारतीय लगानीकर्ताहरूसँग सम्वन्धित रहेका छन्। त्यस्तै, चीनले १६६, अमेरिकाले १२९, जापानले १२९, दक्षिण कोरियाले ८४, बेलायतले ६४, जर्मनीले ५८ परियोजनामा लगानी गरेका छन्। स्वीकृत वैदेशिक लगानी मध्ये भारतको सवैभन्दा बढी ४३ प्रतिशत रहेको छ भने त्यसपछि क्रमशः अमेरिका १३.० प्रतिशत रहेको छ भने त्यसपछि क्रमशः अमेरिका १३.० प्रतिशत, चीन १०.० प्रतिशत, दक्षिण कोरिया ८.० प्रतिशत, नर्वे ३.० प्रतिशत, जापान ३.० प्रशित, बेलायत २.० प्रतिशत, जर्मनी २.० प्रतिशत, हङकङ्ग १.० प्रतिशत र अन्य मुलुकको १५.० प्रतिशत रहेको छ। नेपालमा लगानी गर्ने अन्य मुलुकहरू अन्तर्गत अष्ट्रेलिया, अष्ट्रिया, अजरबैजान, बंगलादेश, बर्मुडा, वेल्जियम, भुटान, ब्राजिल, क्यानाडा, कोलम्बिया, डेनमार्क, फिनल्याण्ड, फ्रान्स, घाना, ग्वाटेमाला, हल्याण्ड, इरान, आयरल्याण्ड, इजरायल, किर्जिकिस्तान, लिबिया, इटाली, मलेसिया, मेक्सिको, उत्तर कोरिया, नेदरल्याण्ड, न्यूजिलैण्ड, पाकिस्तान, पानामा, फिलिपिन्स, पोल्याण्ड, पोर्चुगल, रसिया, दक्षिण अफ्रिका, सिंगापुर, सोल्भेनिया, स्पने, श्रीलंका, स्विजरल्याण्ड, ताइवान, थाइलैण्ड, टर्की, युनाइटेड अरब इमिरेट्स्, युक्रेन र ब्रिटिस भर्गिन आइरल्याण्ड रहेका छन्। दशौं योजना अवधिमा करिब रु. १ अर्व ५० करोड वैदेशिक लगानी भित्रिएकोमा सोही अवधिमा करिव रु. ५० करोड वर्हिगमन भई खुद वैदेशिक लगानी आप्रवाह करिव रु. १ अर्व मात्र रहेको छ। यो सो अवधिको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.०४ प्रतिशत मात्र हो।

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण सम्बन्धी कार्यलाई प्रभावकारी एवम् समयसापेक्ष बनाउन विदेशी लगानी र प्रविधि हस्तान्तरण ऐनमा संशोधन गरी विदेशी लगानीको लागि नयाँ क्षेत्रहरू खुला गरिएको छ। ऐन अनुरूप मुलुकको द्रूततर आर्थिक विकासका लागि विदेशी लगानी आकर्षित गर्न र प्रक्रियागत सरलीकरण गर्दै लगानीलाई आवश्यक स्वीकृति, सेवा तथा सहुलियत, प्रदान गर्ने कार्य एकैथलोबाट मिलाउने उद्देश्यबाट विदेशि लगानी प्रर्वद्धन समिति कार्य विधि, २०६२ तयार भई कार्यन्यन भईरहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७५ २०७६ को फागुनसम्म २१८ उद्योगहरूमा रु ११ अर्ब १८ करोड ६ लाख ३० हजारको लगानी प्रतिवद्धता भई ७९५३ रोजगारी सिर्जना हुने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०७४ २०७५ को फागुनसम्म १९४ उद्योगमा रु ३४ अर्ब ९१ करोड लगानी प्रतिवद्धता भएको र यसवाट ७५४१ रोजगारी सिर्जना हुने अनुमान थियो। विदेशी लगानीमा सञ्चालन हुने उद्योगहरूको दर्ता बढदो क्रममा रहेको देखिन्छ। विदेशी लगानीमा स्थापना हुने उद्योगहरूमा प्रक्रियागत सरलताका लागि एकल विन्दु सेवा सुरू भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७५ २०७६ को फागुनसम्ममा विदेशी लगानीको स्वीकृति पाएका कुल उद्योगहरूको संख्याको आधारमाा चीनको अंश ३१.१ प्रतिशत र लगानीको आधारमा ३९.८१ प्रतिशत रहेको् छ। यस्तो अशं भारतको क्रमश १६.४ प्रतिशत र ३३.४ प्रतिशत रहेको छ। कुल विदेशी लगानीबाट स्थापित उद्योगहरूमा करिब २ लाख ५२ हजार रोजगारी सिर्जना हुने अनुमान छ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को फागुनसम्म २१८ उद्योगहरूमा रु.११ अर्व १८ करोट ६ लाख ३० हजारको लगानी प्रतिवद्धता भई ७.९५३ रोजगारी सिर्जना हुने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को फागुनसम्म १९४ उद्योगमा रु.३४ अर्व ९१ करोड लगानी प्रतिवद्धता भएको र यसबाट ७,५४१ रोजगारी सिर्जना हुने अनुमान थियो। विदेशी लगानीमा सञ्चालन हुने उद्योगहरूको दर्ता बढ्दो क्रममा देखिन्छ। विदेशी लगानीमा स्थापना हुने उद्योगहरूमा प्रकृयागत सरलताका लागि एकल विन्दु सेवा सुरु भएको छ।

तालिका न. १

विगत १० आर्थिक वर्षमा कुल विदेशी लगानी

आर्थिक वर्ष	सङ्ख्या	रोजगारी सङ्ख्या	कुल विदेशी लगानी (रु.करोडमा)
२०६६/६७	१७१	७८४८	९१०.०
२०६७/६८	२१०	१०९०२	१,००५३
२०६८/६९	२२६	९०३५	७१३.८
२०६९/७०	३१७	१६५६९	१,९८१.९
२०७०/७१	३०७	११७९०	२,०१३.२
२०७१/७२	३७०	१३१६७	६,७४५.५
२०७२/७३	३४८	११६६३	१,५२५.४
२०७३/७४	४००	११८४२	१,५२०.६
२०७४/७५	३९९	१३९४०	५,५७६.०
२०७५/७६	२१८	७९५३	१,११८.१
जम्मा	२,९६६	११४,७०९	२३,११०.०

श्रोतः उद्योग विभाग, २०७५ सुरुदेखि आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को फागुनसम्म

३. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को फागुनसम्म लगानीको प्रतिवद्धताको हिसावले कुल औद्योगिक लगानीको ५५.९ प्रतिशत लगानी उर्जामूलक उद्योगमा र २३.८ प्रतिशत उत्पादनमूलक उद्योगमा छ। कुल लगानी प्रतिवद्धताको ०.११ प्रतिशत सूचना, प्रसारण तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित उद्योगमा रहेको छ।

४. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को फागुनसम्म दर्ता भएका विदेशी लगानीका उद्योगहरू मध्ये सबैभन्दा बढी सेवामूलक उद्योगहरू रहेका छन् भने सूचना, प्रसारण तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित उद्योगहरू सबैभन्दा कम दर्ता भएका छन्। रोजगारी सिर्जनाका आधारमा उत्पादनमूक उद्योगहरू सबैभन्दा अगाडि रहेका छन् भने सूचना, प्रसारण तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित उद्योगहरूमा रोजगारी सिर्जनाको संङ्ख्या पनि सबैभन्दा कम रहेको छ।

हालका वर्षहरूमा विश्वभरी नै वैदेशिक लगानी आप्रवाह कम हुँदै गएको देखिन्छ। सन् २०१७ मा २२ प्रतिशतले घटेको विश्वको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह सन् २०१८ मा १३.४ प्रतिशत घटेको छ। वेलायतको ब्रेजिक्ट सम्बन्धी विवाद र अन्योलता, चीन, अमेरिका व्यापार युद्ध र बिभिन्न देशहरूमा देखा परेको आर्थिक एवं राजनीतिक समस्याका कारणले यस्तो अवस्था आएको हो। वैदेशिक लगानी आप्रवाह कम हुनुमा प्रत्येक देशको आफ्नै विशिष्ट कारणहरू हुने भए पनि समग्रमा यसले विश्व अर्थतन्त्रमा विगत केही वर्ष यता लगानी वृद्धि

गर्ने प्रोत्साहन कम हुँदै गएको देखाउँछ । वैदेशिक लगानी भित्र्याउन प्रयास गरिरहँदा हामीले वैदेशिक लगानी देशको लागि वैदेशिक दायित्व पनि हो भन्ने कुरा विर्सनु हुँदैन । नेपालमा हाल कुल गार्हस्थ उत्पादनको ६.२ प्रतिशत विदेशी लगानी दायित्व रहेको देखिन्छ । हाल उक्त दायित्व थोरै भएकोले यस तर्फ बहस नभएको हुन सक्दछ । कुल गार्हस्थ उत्पादनको २६६ प्रतिशत वैदेशिक लगानी दायित्व भएका आयरल्याण्ड जस्ता देशमा कुनै कारणले उक्त दायित्व एकै पटक वा छोटो समयमै बहन गर्नुपर्ने अवस्था श्रृजना भएमा उक्त देशको बाह्य क्षेत्र स्थिति भयावह हुने निश्चित छ । त्यसैले, विदेशी लगानी भित्र्याउँदा छनौटपूर्ण निर्णय लिन उपयुक्त हुने देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारमा निर्भर अर्थतन्त्रमा मानव पूँजी निर्माण र जननसांख्यिक लाभांशको अवसर उपयोग हुन सक्ने गरी वैदेशिक लगानीलाई परिचालन गर्न आवश्यक छ । लगानी प्रतिफलको आशमा हुने हो । प्रतिफल सुनिश्चित गर्न लगानीको लागि उपयुक्त वातावरण आवश्यक पर्दछ । विगत लामो समयदेखि उपयुक्त व्यवसायीक वातावरण निर्माण गर्न नसकेकै कारणले नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह अपेक्षित मात्रामा हुन नसकेको हो । निरन्तर रुपमा स्वीकृत लगानीभन्दा कम लगानी आप्रवाह हुनुले लगानीको लागि स्वीकृति प्राप्त गरे पश्चात समेत लगानी भित्र्याउन केही कठिनाई बिद्यमान छन कि भन्ने शङ्का उत्पन्न गराउँदछ । यस्ता कठिनाईहरू पहिचान गरी समाधानका उपायहरू खोज्न आवश्यक देखिन्छ । नेपालमा सबै कुरा अनुकुल हुँदा समेत पछिल्लो समयमा विदेशी लगानी आप्रवाह घट्नुको कारण लामो समयपश्चात बनेको बलियो सरकारको आर्थिक नीतिलाई लगानीकर्ताको पर्ख र हेरको मानसिकताले काम गरेको हुन सक्ने देखिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघद्धारा प्रकाशित World investment Report 2019 अनुसार सन् २०१८ मा विश्वको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह घट्नेक्रम लगातार तेश्रो वर्ष पनि कायम रहेको देखिन्छ । सन् २०१५ मा २.०३ ट्रिलियन रहेको विश्वको प्रत्यक्ष लगानी आप्रवाह सन् २०१६ मा ५.७ प्रतिशतले घटेर १.९ ट्रिलियन, सन् २०१७ मा २२ प्रतिशतले घटेर १.५ ट्रिलियन मात्र आप्रवाह भएको देखिन्छ । उक्त प्रतिवेदन अनुसार यसरी प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी घट्नुमा ठुला स्तरका अमेरिकन बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले आफ्नो सञ्चिती ठुलो मात्रामा रिप्याट्रियसन गर्नु हो । यसले विश्व अर्थतन्त्रमा लगानी वृद्धि गर्ने प्रोत्साहन कम हुँदै गएको भन्ने देखाउँछ । सन् २१०८ मा विश्वको कुल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह मध्ये विकशित अर्थतन्त्रमा ४२.९ प्रतिशत, विकासशिल अर्थतन्त्रमा ५४.४ प्रतिशत र संक्रमणकालिन अर्थतन्त्रमा २.६ प्रतिशत आप्रवाह भएको देखिन्छ । त्यसैगरी उक्त लगानी आप्रवाह मध्ये ३९.५ प्रतिशत एसियामा र ४.२ प्रतिशत दक्षिण एसियामा आप्रवाह भएको देखिन्छ भने नेपालको प्रत्यक्ष लगानी आप्रवाह विश्वको प्रत्यक्ष लगानी आप्रवाहमा ०.०१२ प्रतिशत, एसियामा ०.०३ प्रतिशत र दक्षिण एसियामा ०.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । अथाह सम्भावना तथा अनेकौ प्रयासका बाबजुद पनि नेपालले अपेक्षित मात्रामा विदेशी लगानी आकर्षित गर्न सकेको देखिँदैन ।

OECD को सन् २०१८ को तथ्याय अनुसार विश्वको कुल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह स्थिति ⑀ँम्क्ष क्तयअप० विश्वको कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३९ प्रतिशत थियो । यस्तो लगानी स्थिति भारतमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको १४ प्रतिशत, चीनमा २१ प्रतिशत छ भने सोही बर्ष आयरल्याण्डको कुल प्रत्यक्ष लगानी आप्रवाहको स्थिति कुल गार्हस्थ उत्पादनको २६६ प्रतिशत रहेको थियो । जुन विश्वमै सबैभन्दा बढी हो । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ सम्ममा नेपालमा कुल रु.२१३ अर्व ६१ करोड विदेशी लगानी रहेको छ । उक्त लगानी अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा ६.५ प्रतिशत बढी हो भन्ने कुल गार्हस्थ उत्पादनको ६.२ प्रतिशत हो । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा नेपालमा प्रत्यप वैदेशिक लगानी आप्रवाह रु.१३.०६ अर्व भएको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्षमा यस्तो आप्रवाह रु.१७.५ अर्व रहेको थियो । नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन २०१८ अनुसार

नेपालमा सबैभन्दा बढी ७१.२ प्रतिशत सेवा क्षेत्रमा २८.५ प्रतिशत उत्पादनमुलक उद्योगमा र ०.४ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी रहेको देखिन्छ। यस तथ्यले मुख्य रुपमा नेपालको सेवा क्षेत्रमा विदेशी लगानी आकर्षित भएको देखाउँदछ। सोही प्रतिवेदनमा उल्लेखित आब.२०५२/५३ देखि आ.ब.२०७३/७४ सम्मको तथ्याङ्क अनुसार प्रत्येक वर्ष कुल स्वीकृत विदेशी लगानी र वास्तविक रुपमा आप्रवाह भएको विदेशी लगानीमा अपवाद बाहेक ठुलो अन्तर रहेको देखिन्छ। यस अवधिको औसत लगानी आप्रवाह हेर्दा कुल स्वीकृत विदेशी लगानीको ३५.५ प्रतिशत लगानी मात्र आप्रवाह भएको देखिन्छ। यस तथ्यले लगानीको लागि स्वीकृत प्राप्त गरे पश्चात समेत लगानी भित्र्याउन केही कठिनाई बिद्यमान छन कि भन्ने शंडका उत्पन्न गराउँदछ। पेज नं.१४४

नयाँ सरकार बनेपछि राजनीतिक स्थायित्वसंगै लगानीकर्तामा बढेको आत्मविश्वास प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी मा वृद्धि भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४ २०७५ मा इक्विटीवाफत भित्रिएको वैदेशिक लगानी रकमको तुलनामा चालु आर्थिक वर्ष २०७५ २०७६ को आठ महिनाभित्र उच्च वृद्धि देखिएको हो। चालु आवको दोस्रो चौमासिक फागुन मसान्त सम्मम अघिल्लो आवको भन्दा ८० प्रतिशत बढी लगानी भित्रिएको नेपाल राष्टबैकले देखाएको छ। यहि गतिमात्रै पनि नियमित हुने हो भने बाँकी चार महिनामा अझ उच्च मात्रामा वैदेशिक लागनी भित्रने छ। गत आवको इक्विटिबाफत विदेशी लगानीकर्ताले राष्ट्रबैकमा आठ अर्ब ६ करोड रूपैया नेपाल भित्राएका थिए। चालु आवको फागुन मसन्तामै १४ अर्ब ५६ करोड रूपैयाँ वैदेशिक लगानी नेपाल आएको केन्द्रिय बैडकले जनाएको छ। वैदेशिक लगानी बढेपनि बैदेशिक ऋण भने सामान्य नै रहेको छ गत आवमा साढे पाँच अर्व रूपैया ऋण भित्रिएकामा यो आवको आठ महिनामा चार अर्व ७४ करोड रूपैया भित्रिएको छ। राष्टबैक विदेशी विनिमय विभागकाका अनुसार नेपाल राष्टबैडलृे पनि विभिन्न सुधार गरेको छ। गत आवमा १७६ कम्पनीले साढे २४ अर्ब रूपैयाा इक्वीटीका रूपमा भित्राउन राष्ट्बैकबाट विदेशी लगानी स्वीकृति लिएका थिए। चालु आववको फागुनसम्म २१८ कम्पनीले १३ अर्ब ९० करोड रूपैया बराबरको यस्तो स्वीकृति दिएको छ।विदेशी विनिमय विभागसंग निश्चित अवधि तोकेर रकम भित्राउने स्वीकृति लिनुपर्ने हुन्छ। सो अनुसार भित्रिएपछि सोही विभागमा लेखाङ्कन हुन्छ। चालु अवमा ५९ कम्पनीका लागि मात्र ५६ करोड रूपैयाँ बराबर विदेशी मुद्रा भित्रिएको हो। लगानी बोर्डमा चैत १५ पछिमात्रै करिप २५ खर्ब रूपैया लागयतका ३१ विभिन्न परियोजनामा लागनी गर्न ४८ लगानीकर्ताले आशयपत्र दर्ता गराएका छन्।

आर्थिक वर्ष २०७६ २०७७ को फागुनसम्ममा लगानी बोर्डबाट रू १ खर्ब ५५ अर्ब लगानी स्वीकृत भएको छ भने उद्योग विभागबाट १७३ उद्योगहरूमा रू २९ अर्ब ६७ करोड ३० लाखको लगानी प्रतिवद्धता भई प्रस्तावित रोजगारी ८९०६ रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को फागुनसम्ममा २१८ उद्योगहरू रू ११ अर्ब १८ करोड लगानी प्रतिवद्धता आएको छ। र यसबाट ७ हजार ९ सय ५३ रोजगारी सृजना हुने अनुमान थियो। सुरूदेखि आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को फागुनसम्म ४९९९ उद्योगमा रू ३ खर्ब २४ अर्ब ५ लाख बराबरको विदेशी लगानी प्रतिबद्धता प्राप्त भएको छ। दर्ता भएका विदेशी लगानीका उद्योगहरूमा साना उद्योग ८३ प्रतिशत, मझौला ११ प्रतिशत र ठूला उद्योग ६ प्रतिशत रहेका छन्। विदेशी लगानीमा सञ्चालन हुने उद्योगहरूमा लगानी वृद्धिदर समान देखिदैन्। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ बाट भने विदेशी लगानी बढनुको कारणमा एकल विन्दु सेवाको सुरूवात लगायतका व्यवस्थाबाट लगानीको वातारणमा भएको सुधारले हुन सक्ने देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७६/२०७७ मा प्रत्यक्ष विदेशी लगानीका करिब भण्डै ५० प्रतिशत बढेकोछ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा नेपाल भित्रिएको FDI ४९.१ प्रतिशत बढि हो। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा पहिलेनै प्रतिवद्धता भएको आयोजनामा लगानी

आएकोले कुल विदेशी लगानी अप्रवाह धेरै भएको राष्ट्र बैकले बताएको छ। आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा र च्भक्ष्ततबलअभ मा जस्तै बिदेशी लगानीमा पनि कोभिड १९को प्रभाव देखेको छैन। चैत्र यता २०७७ असार सम्म ठुलो परिमाणमा विदेशी लगानी नआए पनि अघिल्लो वर्ष भन्दा केहि बढेको राष्ट्र बैकको तथ्याङ्क छ।

- वर्तमान पन्ध्रौ योजना २०७६ -२०८१ मा बैदेशिक लगानी कार्यक्रम

सोच

- वैदेशिक दलगानी परिचालन मार्फत प्रतिस्पर्धी एवम गतिशील राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माण

लक्ष्य

- वैदेशिक लगानीको आर्कषण रअभिवृद्धि गरी उत्पादन, उत्पादकत्व, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गर्ने ,

उद्देश्य

१. नेपाल भित्रने प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई उच्च र दिगो विकास गर्नु

२. वैदेशिक लगानीको माध्यमबाट पुँजी, प्रविधि, प्राविधिक सीप तथा व्यवस्थापकीय कौशल भित्राउनु

३. उपभोक्ता नआएमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र पूर्वाधार विकास गर्नु

रणनीति

१. प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आर्षिक गर्न आवश्यक कानुनी संरचनागत र प्रक्रियागत सुधार र सरलीकरण गरी लगानीमैत्री वातावरण सिर्जन ागर्ने,

२. तुलनात्मक लाभ, उत्पादनमूलक तथा रोजगारमूलक क्षेत्रमा लगानी आर्कषित गर्ने,

३. स्थानीय स्रोत साधन र सीपको उपयोग तथा प्रादेशिक सन्तुलन कायम हुने गरी प्रथामिकताका क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी परिचालन गर्ने

४. वैदेशिक लगानी परिचालनको लागि आर्थिक कुटनीतिलाई उपयोग गर्ने

५. लगानीको प्रवेश, अनुमति, सञ्चालन बहिर्गमन सम्मका सेवा र सुविधा सरल र सहज तरिकाले एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने ,

समस्या

नेपालमा बैदेशिक लगानीमा देखापरेका समस्याहरूलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- लगानीका आधार र प्राथमिकता नतोकिनुको साथै लगानी आकर्षण गर्ने गरी पूर्वाधार सेवाको पर्याप्तता नभएको।
- विदेशी लगानीले देशको अर्थतन्त्रमा पार्ने प्रभाव र असरको अध्ययन राम्रो संग भएको छैन।
- महंगो पारवहनका कारण उच्च सामाग्रीको मूल्य बढ्‌ ने हुदाँ प्रतिस्पर्धामा कठिनाई उत्पन्न भएकोछ।
- लगानी सम्बन्धी विवाद समाधान संयन्त्र गठन नभएको हुदाँ लगानीका लागि परियोजनाहरूको सूची स्पष्ट नभएको देखिन आउँछ।
- स्वदेशी निजी लगानीकर्ताहरूको व्यवस्थापकीय र साधनगत क्षमता कमजोर भएकोले संयुक्त लगानी प्रवर्धनमा कठिनाई उत्पन्न भएकोछ।
- सरकारी नीतिमा स्थिरता नहुनु, दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु, कठोर श्रम कानून हुनु, देशमा आवश्यक

पूर्वाधारको विकास नहुनु, क्षेत्रीय बजारहरू संगै एकीकरणको अभाव हुनु, राजनितिक प्रतिबद्धताको कमी हुनु, सुरक्षाको अभाव हुनु, निर्माणस्थलमा अवरोध श्रृजना हुनु, नेपालमा बजार सिमीत रहनु आदि जस्ता बाधा तथा समस्याहरू देखा परेका छन् ।

सुझावहरूः

- स्थानीय मध्यस्थताको व्यवस्था हटाउनु पर्ने, श्रम ऐनलाई सुधार गर्नुपर्ने, औद्योगिक सम्बन्ध सुमधुर बनाउन औद्योगिक विभागका समाधानका लागि छुटै संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- निजिकरण प्रकृयालाई गतिशिल र औचित्यपूर्ण बनाउनको साथै कामदारका लागि अनिवार्य व्यवस्था पुनरावलोकन गरिनु आवश्यकछ ।
- ठुल ठुला लगानीकर्ताहरूलाई जस्तै साना तथा मझौला लगानीकर्तालाई पनि ऐन लगायतको अवसरबाट बचाउदै सुविधा दिनुपर्दछ ।
- प्राथमिकता क्षेत्रको रुपमा छनौट भएका क्षेत्रहरूमा स्वदेशी तथा विदेशी लगानी ल्याउने बाताबरणको अवस्था श्रृजना गर्नुपर्छ ।
- पर्यावरणीय संरक्षणलाई मध्यनजर गदै हरित शहरिकरणमा जोड दिनुको साथै युवा जागरण अभियान कार्यक्रम संचालन गर्ने र सुशासन कायम गर्नुपर्दछ ।
- बिमा तथा क्रेडिट रेटिङ्ग गर्ने जस्ता उधोगहरूका नियम निकाय क्रमसःबीमा समिति र नेपाल धितो पत्र बोर्ड रहेको अवस्थामा यस्ता उधोगहरूमा हुने विदेशी लगानी स्वीकृत सम्बन्धित नियामकले दिने वा पूजी अनुसार उधोग विभाग, लगानी बोर्डले दिने कुरा स्पष्ट हुनु जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

गम्भीर बहादुर हाडा, विश्व व्यापार संगठन -एक परिचय, कर्मचारी दर्पण स्मारिका २०६६, नेपाल बैंक कर्मचारी संघ, आठौं केन्द्रिय महाधिवेशन मूल व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं ।

राजविक्रम थापा, नेपालमा शेयर बजारको सम्भावना तथा चुनौतिहरू, कर्मचारी दर्पण स्मारिका २०६६, नेपाल बैंक कर्मचारी संघ, आठौं केन्द्रिय महाधिवेशन मूल व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं ।

डा.बामदेव सिग्देल, गरिबी -असमानता, लघु वित्तद्वारा नेपालमा गरिबी न्यूनीकरण, कर्मचारी दर्पण स्मारिका २०६६, नेपाल बैंक कर्मचारी संघ, आठौं केन्द्रिय महाधिवेशन मूल व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं ।

गुरु प्रसाद पौडेल, वर्तमान सन्दर्भमा सार्वजनिक संस्थानको उपादेयता, कर्मचारी दर्पण स्मारिका २०६६, नेपाल बैंक कर्मचारी संघ, आठौं केन्द्रिय महाधिवेशन मूल व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं ।

Shiva raj Shrestha, Impact of global financial crisis in Nepal, कर्मचारी दर्पण स्मारिका २०६६, नेपाल बैंक कर्मचारी संघ, आठौं केन्द्रिय महाधिवेशन मूल व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं ।

Shiba Devi Kafle, A Quick Review on Foreign Investment & Technology Transfer Act of Nepal, कर्मचारी दर्पण स्मारिका २०६६, नेपाल बैंक कर्मचारी संघ, आठौं केन्द्रिय महाधिवेशन मूल व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं ।

Raghu Bir Bista, Foreign Direct Investment in Nepal, Center for Integrated Development Studies, 2005, First published in Nepal.

राजन खनाल, सार्वजनिक नीति, प्रशासन र व्यवस्थापन-संक्षिप्त टिप्पणी, सोपान (मासिक), डिल्लीबजार, काठमाडौं, प्रकाशन मिति : २०६३, फाल्गुण ।

श्याम श्रेष्ठ (सम्पादक), नेपालको नयाँ संविधान-नयाँ राज्य संरचना, बहुआयामिक चिन्तन र दृष्टिकोणहरू, प्रकाशक- सामाजिक अनुसन्धान र सामग्री विकासका लागि प्राज्ञिक मञ्च -एफो नेपाल), प्रकाशन मिति २०६६ ।

आर्थिक बर्ष २०७७/७८ को बजेट , नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय २०७७ सिहदरवार काठमाण्डौ ।

-Basu Dev Sharma , fundamental of foreign direct investment does it works?, Rajaswa, magazine , Revenue Administration Training center ,Lalitpur,

गेविन्द खनाल, विदेशी लगाानी सम्बन्धी अवधारणा अभ्यास र प्रयोग , प्रशासन, सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धी पत्रिका, बर्ष ४३ अंक २ , २०६८ फागुन , पूर्णाक १२० । नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, प्रशासन सुधार तथा आन्तरिक व्यवस्थापन महासाखा , सिहदरवार काठमाण्डौ ।

वित्तिय कारवाही कार्यदलका सिफरिसहरू , नेपाल सरकार सम्पति सुद्धिकरण अनुसन्धान , अर्थ मन्त्रालय नेपाल २०७३ ।

सम्पति सुद्धिकरण अनुसन्धान विभागको अनुगमन कार्यविधि २०६८, थापाथली, काठमाण्डौ

वार्षिक प्रगति विवरण २०७२ /२०७३ , सम्पति सुद्धिकरण अनुसन्धान विभाग

सम्पति Anti – Money laundering Journals) वर्ष ४, अंक ४, असार २०७३ सम्पति स,द्धिकरण अनुसन्धान विभाग ।

हरी कुमार नेपाल राजस्व छलि र सम्पति सुद्धिकरण : सम्पति सुद्धिकरण निवारण नेपालका लागि चनौती र समाधानका उपायहरू सम्पति Anti – Money laundering Journals) वर्ष ४, अंक ४, असार २०७३ सम्पति सुद्धिकरण अनुसन्धान विभाग

सार्वजनिक नीति विशेषांक, नेपाल (दैमासिक), वर्ष ४७, अंक १ , पूर्णाक २१६, श्रावण भदौ, २०७३, सूचना, विभाग, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ।

थानेश्वर गौतम, नेपालमा बैदेशिक सहायता, गन्तव्य आर्थिक शुसासन, २०६९ कमारी चौक, तथा केन्द्रीय तहसिल कार्यालय बबरमहल काठमाण्डौ ।

रामहरी नेपाल, नेपालमा सम्पति सद्धिकरण विकाशित प्रारुप र नियन्त्रर्णको प्रभाव, कानुन , कानुन व्यावसाय क्लव काठमाण्डौ। दैमासिक अंक १२९, १५ फागन २०७३ ।

हरी बहादर थापा, विदेशी सहायताका विसंगती , २०६१ प्रथम संस्करण नेशनल बुक सेन्टर काठमाण्डौ ।

मिनराज पौडेल, नेपालको अर्थव्यावस्था, एम के पब्लिशर्स एण्ड डिष्टिव्यटर्श, वि स २०७३

महेशराज दाहल, वासदेव खनाल, विकास तथा योजनाको अर्थशास्त्र, एम के पब्लिशर्स एण्ड डिष्टिव्यटर्श, प्रथम वि स २०७३

पन्ध्रौ योजना (२०७६-२०८१) नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग,२०७६ काठमाडौं, नेपाल ।

आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष (२०७६/ २०७७) नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिहदरवार काठमाडौँ ।

कोविड-१९ को अवस्थामा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन

रामचन्द्र शर्मा*

१. **परिचयः**

१.१. सन् २०१९ को मध्यमा चाइनाको हुवान शहरबाट शुरु भएको भनिएको कोविड(१९ कोरोना भाइरसले अहिले पनि विश्व महामारीको चपेटाबाट बाहिर निस्कन सकेको छैन । विश्वसनिय भेक्सिनको पहुँच अन्तिम व्यक्तिसम्म नपुग्दासम्म यो अवस्था कायम रहने देखिएको छ । भेक्सिन पत्ता नलाग्दासम्म यसको कोभिडको उपचार र भेक्सिन पत्ता लागेपश्चात समाजको तल्लो तहका नागरिकसम्म भेक्सिनको पहुँच अहिले स्वास्थ्य क्षेत्रको प्रमुख चुनौति हो । त्यसका लागि स्वस्थ समाग्री खरिद र वितरणमा प्रभावकारीता अत्यान्तै महत्वपूर्ण पक्ष रहेको छ । सार्वजनिक निकायले प्रदान गर्ने स्वस्थ्य सेवाको सन्दर्भमा जोडिएर आउने एक महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सार्वजनिक खरिद हो । खासगरी अस्पतालहरूले प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तर प्रत्यक्ष रुपमा सार्वजनिक खरिदको प्रभावकारीतामा गएर जोडिएको छ । उपचाको लागि आवश्यक बस्तु तथा सेवा उचित समयमा प्राप्त गर्न सकेमा नागरिकको जिवन रक्षाको सम्भावना रहन्छ । त्यसैले सार्वजनिक खरिदको नागरिकको जीवन र मृत्युसंग प्रत्यक्ष जोडिएको विषय हो । पहिलो महत्वपूर्ण विषय भनेको नागरिकको जिवन रक्षाको लागि आवश्यक बस्तु तथा सेवा सही समयमा प्राप्त गर्नु हो भने सो संगै सार्वजनिक श्रोतको उपयोगको सन्दर्भमा वित्तिय जवाफदेहीता बहन गर्नु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण विषय हो । हामीसंग सीमित श्रोत साधन छ र त्यसको अधिकतम सदुपयोगको लागि जतिनै संकटको अवस्था भएता पनि वित्तिय अनुशासनको पक्षलाई नजरअन्दाज गर्न सकिदैन । एक पक्षमा प्रभावकारीता ल्याउन खोज्दा अर्को पक्ष कमजोर हुन सक्छ । त्यसैले वित्तिय जवाफदेहीता कायम राख्दै नागरिको उपचाको लागि आवश्यक बस्तु तथा सेवा समयमा प्राप्त गर्नु सार्वजनिक निकायको चुनैतिको बिषय छ ।

१.२. सामान्य अवस्थामा र संकटको अवस्थामा जवाफदेहीता वहन गर्ने प्रकृया भने फरक हुन सक्छ तर जति नै संकटको वेला भएता पनि वित्तिय जवाफदेहीता बहन गर्नु अनिवार्य सर्त हो । यस्तो महामारीको अवस्थामा नागरिकलाई प्रदान गर्नुपर्ने स्वस्थ्य सेवा प्रभावकारी रुपमा प्रदान गर्नको लागि सोही किसिमको खरिद कानूनी व्यवस्था आवश्यक । यस किसिमको अवस्थाको लागि आवश्यक पर्ने कानूनी व्यवस्था राम्रो भएमा खरिद प्रकृयामा सहभागि हुने पदाधिकारी ढुक्कसँग निर्णय गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ । साथै स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएमा संकटको अवस्थामा हुने खरिदमा कसरी वित्तिय उत्तरदायित्व कायम गर्न सकिन्छ भन्ने विषयलाई पनि अझै प्रस्टसंग उल्लेख गर्न सकिन्छ । स्पष्ट कानूनको अभाव भएमा एकातर्फ पदाधिकारीले निर्णय नगर्ने वा निर्णयमा ढिलाई गर्ने भई आपतकालिन स्वास्थ्य सेवा प्रवाह अप्रभावकारी हुन जाने अवस्था आउँछ भने

** प्रमुख कोष नियन्त्रक, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय बाँके ।*

अर्कोतर्फ सार्वजनिक श्रोत साधनको दुरुपयोगको उत्तिकै सम्भावना रहन्छ।

१.३. यो माहामारीको शुरुका दिनहरूमा विश्व बजारमा माक्स, पिपिई, सेनिटाइजर, भेन्टिलेटर जस्ता आवश्यक सामग्रीको अभाव देखियो। जसको कारण मालसामान आपूर्तिमा नै मुख्य समस्या देखियो। ओम्नी कम्पनी संग ठेक्का सम्झौता गरेर सामन आपूर्ति गर्न नसक्दा ठेक्का तोड्नुपर्ने अवस्था र उक्त कम्पनीसंगको खरिद सम्बन्धमा देखिएको विवाद, नेपाली सेनालाई मालसामन आपूर्तिको जिम्मा र नेपाली सेनाले पनि बस्तु आपूर्ति गर्न नसकेको अवस्था, स्थानिय तहमा भएका खरिदका सम्बन्धमा आएका अनियमितताका समाचारहरू आदीले यो माहामारीको अवस्थामा जुध्नको लागि विपद्को खरिद प्रणालीमा केही समस्या रहेको भान हुन्छ। यस लेखमा हाम्रोमा यस्तो माहामारीको अवस्थामा खरिद गर्नको लागि विद्यमान कानूनी अवस्थाको विश्लेषण र त्यसमा गर्नुपर्ने सुधारहरूका पक्षमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

२. **नेपालको कानूनी व्यवस्थाः**

२.१. नेपालको वर्तमान सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ इभ्त्रप्त्म मोडलको कानून हो। उक्त मोडलमा आपतकालिन अवस्थामा हुने सार्वजनिक खरिदको लागि कस्तो कानून हुनु पर्छ भन्ने सम्बन्धमा न्ाष्मभष्लिभक ायच बअअभभिचबतभम उगदष्अि उचयअगचभ्रूभलत उचयअभमगचभक तय गरेको छ। जसमा सरकारले आपतकालिन अवस्थामा गर्नुपर्ने खरिदको लागि आवश्यक कार्यविधि निर्धारण गरी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। इभ्त्रप्त्म मोडल बमोजिम नै सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा विशेष परिस्थितिको खरिद सम्बन्धी व्ययवस्था गरिएको छ। ऐनको दफा २ को (ढ) मा कस्तो अवस्थालाई विशेष परिस्थिति भन्ने सम्बन्धमा स्पष्टरुपमा विशेष परिस्थितिको परिभाषा गरेको छ जस अनुसार "विशेष परिस्थिति" भन्नाले सुख्खा, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, भूकम्प, बाढी, पहिरो, आगलागी जस्ता प्राकृतिक वा दैवी प्रकोप तथा महामारी वा आकस्मिक वा अप्रत्याशित विशेष कारणबाट सृजित परिस्थिति सम्झनु पर्छ र सो शब्दले युद्ध वा आन्तरिक द्वन्द्व जस्ता परिस्थिति समेत लाई जनाउनेछ। भनि परिभाषित गरेको छ जस अनुसार अहिलेको कोभिड माहामारीको अवस्था ऐन अनुसार विशेष परिस्थितिको अवस्था हो।

२.२.ऐनको दफा ४१ ले विशेष परिस्थिको अबस्थामा सोझै खरिद गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ। साथै ऐनको दफा ६६ बमोजिम विशेष परिस्थिति उत्पन्न भई तत्काल खरिद नगर्दा सार्वजनिक निकायलाई थप हानि नोक्सानी हुने अवस्था आई परेमा सार्वजनिक निकायले तत्काल खरिद गर्न वा गराउन सक्नेछ र सार्वजनिक निकायका प्रमुखले सो बमोजिमको परिस्थिति र तत्काल गर्नु पर्ने खरिद सम्बन्धी विस्तृत विवरणको जानकारी एक तह माथिको अधिकारीलाई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

२.३. त्यस्तै सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४ को नियम १४५ निम्नानुसारको व्यवस्था गरिएको छ।

विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्ने सम्बन्धी व्यवस्थाः

१. ऐनको दफा ६६ बमोजिम खरिद गर्दा सार्वजनिक निकायले खरिदको आवश्यकताको लिखित विवरण, गुण स्तर, परिमाण, शर्त र कार्य सम्पन्न गर्ने अवधि जस्ता विवरण तयार गरी आकस्मिक परिस्थितिको सामना गर्न आवश्यक परिमाण र समयावधिका लागि मात्र यथासम्भव प्रतिस्पर्धा गराई वा एउटा मात्र निर्माण निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता, परामर्शदाता वा सेवा प्रदायकसँग लिखित दरभाउ वा प्रस्ताव लिई स्वच्छ र उचित मूल्यको लागि वार्ता गरी खरिद गर्नु पर्नेछ।

२. उपनियम (१) बमोजिम खरिद गरिएको भएमा देहायका कुरा खेल्न कागजात नियम १४९ बमोजिमको अभिलेखमा राख्नु पर्नेछ। (क) विशेष परिस्थिति सम्बन्धी विवरण (ख) तत्काल खरिद नगर्दा सार्वजनिक सुरक्षा, हित तथा सामुदायिक स्वास्थ्यमा पर्ने संकट, (ग) खरिदका अन्य विधि अपनाउन नसकिने कारण र आधार।

३. उपनियम (१) बमोजिम सार्वजनिक निकायले दशलाख रुपैयाँ भन्दा बढी रकमको खरिद गरेको भएमा त्यस्तो निकायले त्यसरी खरिद भएको विवरणको सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्नु पर्नेछ र सोको जानकारी सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयलाई पठाउनु पर्नेछ।

२.४.विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले पनि महामारीलाई गैर प्राकृतिक विपद्को परिभाषामा समेटेको छ। सोही ऐनको दफा ३७ ले विशेष परिस्थिति परी विपद्बाट प्रभावित क्षेत्रमा खोज, उद्धार तथा राहत उपलब्ध गराउन तथा भइरहेको विपद्बाट थप क्षति हुन नदिनका लागि तत्कालै राहत सामग्री खरिद वा निर्माण कार्य गर्न आवश्यक भएमा सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रचलित कानूनमा रहेको विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था बमोजिम खरिद वा निर्माण कार्य गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

२.५.यसरी सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ र नियमावली २०६४, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ आदिका व्यवस्था हेर्दा विपद्को अवस्थामा सार्वजनिक निकायले खरिद गर्दा सार्वजनिक खरिद कानूनमा रहेको विशेष परिस्थितिको अवस्थामा गरिने खरिद विधि अनुसार खरिद गर्न सकिने अवस्था रहेको छ। खरिद कानूनले विपद् वा संकटको अवस्था छ अन्य सामान्य विधि अपनाउन सकिने अवस्था छैन भन्ने लागेमा सो व्यहोराहरू स्पष्ट रुपमा उल्लेख गरेर सोझै खरिद गर्न सक्ने कानूनी आधार स्पष्ट गरेको छ। कानूनले सम्भव भएको अवस्थामा प्रतिस्पर्धात्मक विधिबाट खरिदको लागि समेत प्रोत्साहन गरेको छ। विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्दा पनि स्वच्छ र उचित मूल्यको लागि वार्ता गरी गरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेकोबाट सार्वजनिक खरिदको मुल मर्मलाई मर्न नदिनेगरी विवेकपूर्ण रुपमा खरिद गर्न सार्वजनिक निकायलाई अधिकार र जिम्मेवारी प्रदान गरेको देखिन्छ। कानूनको मनसाय विपद्को अवस्था विश्लेषण गरी खरिदको विधि र प्रकृया निर्धारणको अधिकार स्वयं सार्वजनिक निकाय प्रमुखलाई दिएको छ। सार्वजनिक खरिदको सम्बन्धमा उक्त व्यवस्थाको विवेकपूर्ण प्रयोग गरेमा विपद् लागि जुध्नको लागि कानूनको कमी देखिदैन। यस पक्षमा देखिएको मुख्य समस्या भनेको नै यसको जिम्मेवारीपूर्वक र विवेकपूर्ण कार्यान्यिनको हो।

२.६. समान्य बोलपत्र विधिबाट हुने खरिदमा बोलपत्रको तोकिएको विधिलाई अक्षरस पालना गरेमा पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी प्रभावकारी रुपमा पालना भएको ठानिन्छ अथवा भनौ खरिदमा संलग्न पदाधिकारीको उत्तरदायित्व मुलतः खरिद प्रकृयाको निर्धारित प्रकृयाको प्रभावकारी कार्यान्यिनमा रहेको हुन्छ। बोलपत्रदाताले जतिपनी करक कबोल गर्न सक्ने र प्रकृया पुरा गरेको बोलपत्रदाताले जति रकम कबोल गरेको छ त्यसमा कुनै किसिमको प्रश्न उठ्दैन। संगै खरिद भएका एकै मालसामानको फरक फरक बोलपत्रपत्रमा फरक फरक दर पनि हुन सक्छ तर कसैले पनि त्यसमा प्रश्न गर्दैन। तर विशेष परिस्थितिको खरिदमा प्रकृया स्वयं पदाधिकारीले निर्धारण गर्ने हुँदा उसको उत्तरदायित्व प्रकृयामा नभएर खरिदको नतिजाबाट देखिनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। प्रकृया आफै निर्धारण गर्ने भएकोले सार्वजनिक निकाय प्रमुखले खासगरी उचित मुल्यमा खरिद गर्न बढी प्रत्यनशिल हुनुपर्ने हुन्छ। त्यसैले विशेष परिस्थितिको खरिदका सन्दर्भमा निकायको प्रमुखलाई दिएको असिमित अधिकारलाई उत्तरदायी बनाउने भनेको खरिदको नतिजामा हो अझै भनौ विशेष परिस्थितिको खरिदको उत्तरदायित्व 5R (Right Price, Right Quality, Right Quantity, Right Time and Right Source) बाट मापन गरिन्छ।

३. **प्रमुख समस्याहरू:**

३.१. महामारीको यो अवस्थासंग जुध्नको लागि आवश्यक पर्ने बस्तु तथा सेवाको आपूर्तिको लागि विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई अप्रयाप्त भन्न मिल्दैन। मुख्य विषय सार्वजनिक निकाय प्रमुख सक्षम, जिम्मेवार र

उत्तरदायी हुनु जरुरी छ । तथापी यस महामारीको अवस्थामा सार्वजनिक खरिदको सम्बन्धमा सार्वजनिक निकायले समस्या महशुस नगरेका भने होइनन् । ओम्नीको विवाद, नेपाली सेना मार्फत खरिदको प्रकृया, समयमा भेन्टिलेटर खरिद हुन नसक्नु, क्वारिन्टिनरआइसोलेशन सेन्टर व्यवस्थित नहुनु, विरामीलाई वेडको अभाव हुनु, पिपिई जस्ता स्वास्थ्य सामाग्रीको अभाव हुनु आदीले खरिद प्रणालीमा केही न केही समस्या रहेको तर्फ इंगित गर्दछ। माहमारीसंग जुध्नको लागि खरिद प्रकृयामा देखिएका मुख्य समस्यालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ।

३.३. स्पष्ट निर्देशिका वा कार्यविधिको अभावः कानूनमा सबै किसिमका विपद्को अवस्थामा खरिद गर्नको लागि प्रावधानहरू रहेका छन् । खरिद व्यवस्थापनमा दख्खल भएका पदाधिकारीलाई उक्त कानूनको पालना गरी खरिद गर्न कुनै समस्या छैन तर सबै पदाधिकारी सोही रुपमा सक्षम हुँदैनन् । विशेष परिस्थितिमा खरिदको लागि कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था भएता पनि यो कोभिड महामारीको लागि मात्र भनेर खरिद व्यवस्थापनमा दख्खल नभएका पदाधिकारीलाई पनि सहज हुने किसिमको खरिद निर्देशिका वा कार्यविधि तयार गर्न आवश्यक थियो वा छ। उक्त कार्यविधिमा कोभिडको लागि आवश्यक पर्ने बस्तु तथा सेवालाई वर्गिकरण गर्न सकिन्छ, सामानको प्रकृति अनुसारका खरिद प्रकृया सिफारिस गर्न सकिन्छ, खरिदलाई कसरी प्रतिस्पर्धी र पारदर्शी बनाउन सकिन्छ भन्ने आदी उल्लेख गर्न सकिन्छ। यो माहामारीको अवस्था कम्तिमा पनि २ बर्ष सम्म हुने देखिएकोले दुई वर्षलाई हेरेर कसरी खरिदलाई व्यवस्थित बनाउने निर्देशिकामा उल्लेख गर्न सकिन्थ्यो । खरिद प्रकृयामा सहजिकरणको लागि एउटा निकायसंग भएको खरिद सम्झौतालाई आधार मानेर अन्य निकायहरूले पनि खरिद सम्झौता गर्न सक्ने आदी बाटाहरू कार्यविधिमा खोल्न सकिन्थ्यो । कार्यविधिमा मुल्यको एकरुपताका लागि, गुणस्तरको सुनिश्चितताको लागि विभिन्न व्यवस्थाहरू राख्न सकिन्थ्यो । यूरोपियन युनियन, वेलायत, अस्ट्रेलियाका, अमेरिकाका केही राज्यहरूले यस किसिमका कार्यविधिहरू जारी गरेका छन् । हाम्रोमा पनि यस्ता राष्ट्रव्यापी विपद्को अवस्थामा खरिद सम्बन्धी कार्यविधिहरू जारी गर्न सकेमा पक्कै पनि विपद्संग जुध्न अझै सहज हुने देखिन्छ।

३.३.विद्युतिय प्रणालीको प्रयोगमा समस्याः हाम्रोमा राष्ट्रिय एकिकृत विद्युतिय खरिद प्रणाली कार्यान्यनमा रहेको छ। यो प्रणाली मुलतः नियमित बोलपत्रबाट हुने खरिदको लागि तयार गरिएको हो। विपद्को यस अबस्थामा सार्वजनिक खरिदलाई थप प्रभावकारी र व्यवस्थित बनाउन उक्त प्रणालीको भरपुर प्रयोग गर्नु पर्ने थियो तर हामी यसमा चुक्यौं । विपद्को अवस्थामा एक दिन दुई दिनको प्रतिस्पर्धामा मालसामान खरिद गर्नु पर्ने अवस्थामा सूचना प्रणालीको प्रयोग एक मात्र प्रभावकारी उपाय हो तर हामी उक्त प्रणालीलाई सो बमोजिम प्रयोग गर्न सकेनौ । हामीले उक्त प्रणालीको प्रयोग गर्न सकेको भए महामारीको यस अवस्थाको खरिद यो भन्दा धेरै प्रभावकारी हुने थियो ।

३.४.एकिकृत सूचना प्रणाली निर्माण नहुनुः महामारीको यस अवस्थामा भए गरेका खरिदको सम्पुर्ण विवरण देखिने एकिकृत सूचना प्रणाली निर्माण गर्नु आवश्यक थियो जुन हालसम्म हुन सकेन र हुने तरखर पनि देखिदैन। अहिले तीन तहका सरकार यस महामारीका विरुद्धमा क्रियाशिल छन् तर कसले के गरिरहेको छ एकिकृत तथ्यांक छैन। सामान्यतया एकिकृत सूचना प्रणाली मुलतः दुई उद्देश्यका लागि आवश्यक छ पहिलो आम नागरिकमा खरिदको स्पष्ट सूचना प्रवाह गरी लोकतन्त्रको रक्षा गर्न र दोश्रो समग्र खरिद प्रकृयालाई व्यवस्थित गर्न। एकिकृत सूचना प्रणाली नभएको कारण हामी खरिदको एकिकृत तथ्यांक प्रदान गर्न असमर्थ छौं । जस्तै उदाहरणको लागि देशभरी कतिवटा भेन्टिलेटर खरिद भए, विर अस्पतालले कति मुल्यमा र भेरी अस्पतालले कति मुल्यमा खरिद गरे, कुनै निकायले गरेको खरिद र त्यसले प्रदान गरेको सेवा विचमा मेल छ कि छैन आदी विषय हामी अहिले भन्न सक्ने अवस्थामा छैनौं। किनभने हामीले एकिकृत सूचना प्रणाली तयार गरेनौं ।

३.५. **भ्रष्टाचार**ः भर्खर प्रकाशित ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको रिपोर्टले नेपाल दक्षिण एसियामा सबैभन्दा भ्रष्ट् मुलुक देखाएको छ । सामान्य अवस्थामा सार्वजनिक खरिद भ्रष्टचारको हिसाबले उच्च जोखिम क्षेत्रको रुपमा हेरिन्छ । अझै विशेष परिस्थितिको खरिदमा सामान्यतया अधिकांश खरिदहरू सोझै खरिद हुने हुँदा यस्तो बेलामा भ्रष्टचारको जोखिम झनै बढेर जान्छ । अहिले कोभिडको माहामारीको समयमा खासगरी स्वास्थ्य सामाग्री खरिदको विषयमा देखिएका मुद्दाहरूले भ्रष्टाचारको मात्र तर्फ केही संकेत अवश्य गर्छ । निश्चित फर्महरूसंग मात्र खरिद भएको, बजार मुल्य भन्दा अत्याधिक मुल्यमा खरिद भएको, अनावश्यक सामग्री खरिद गरिएको, मुल्यहरूमा एकरुपता नभएको आदी समाचारहरू दिनहुँजसो सुन्ने गरिन्छ । विशेष परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्नको लागि सार्वजनिक निकाय प्रमुखलाई सोझै खरिद गर्न दिएको विशेष अधिकारलाई दुरुपयोग गर्नु विडम्बनाको विषय हो । यस महामारीलाई सम्बोधन हुनेगरी खरिद कार्यविधि निर्माण, केन्द्रिय तहबाट संरचनात्मक खरिद सम्झौता विधिको प्रयोग, विद्युतिय खरिद प्रणालीको प्रयोग, खरिदको एकिकृत सूचना प्रणालीको विकास आदी पद्दतिको प्रयोग गर्न सकेमा भ्रष्टाचार केही हदसम्म न्यूनिकरण गर्न सकिन्थ्यो तर तो हुन सकेन ।

३.६. स्पष्ट कार्ययोजना नहुनुः कोभिड शुरु भएको पहिलो चार महिना देशभर लकडाउन गरियो । यो समय भविश्यमा कोभिड संग जुध्नको लागि स्वस्थ्य क्षेत्रमा रहेको न्यूनता आपुर्तिको लागि प्रयोग गर्नुपर्ने समय थियो । उक्त समयमा परीक्षणको दायरा विस्तारमा राम्रो प्रगति भएता पनि औषधिजन्य मालसामान खरिद र उपचारको संरचना निर्माण पक्ष कमजोर नै रह्यो । लगभग २ बर्षसम्म अनुमान गरिएको यस माहमारीसंग जुध्नको लागि सोही अनुसारको २ बर्षको कार्ययोजना हुनुपर्नेमा सम्पूर्ण व्यवस्थाहरू तदर्थमा आधारित भए । पहिलाका केही महिनामा आवश्यक पर्ने मालसामान खरिद वा निर्माण कार्य सोझै खरिद विधिबाट खरिद गरिए पनि ३।४ महिना पछि आवश्यक पर्ने ठानिएका बस्तु तथा सेवा नियमित बोलपत्र विधिबाट खरिद गर्न सकिन्थ्यो तर त्यो हुन सकेन । अहिले पनि विशेष परिस्थिति देखाएर सोझै खरिद गरिएको छ । यो लामो समयसम्म रहने विशेष अवस्थालाई खरिदको पक्षबाट सोही किसिमले व्यवस्थापन गर्न आवश्यक थियो तर त्यसमा पनि हामी चुक्यौं ।

३.७. निजी क्षेत्रको व्यवसायिकहिनताः सार्वजनिक खरिदको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको निजी क्षेत्र हो । निजी क्षेत्र अवश्यनै नाफा केन्द्रीत हुन्छ र हुनुपर्छ पनि तर सो संगै निजी क्षेत्रको सामाजिक उत्तरदायित्व पनि हुन्छ । संकटको यस अवस्थाबाट राष्ट्रलाई जोगाउने दायित्व सरकार एक्लैको मात्रै पक्कैं होइन । निजी क्षेत्रबाट सामान्य अवस्थामा पनि एक स्तरको व्यवसायिक धर्मको अपेक्षा समाजले गरेको हुन्छ भने विश्वव्यापी संकटको यस घडीमा निजी क्षेत्र अझै जिम्मेवारी पूर्वक प्रस्तुत हुनु पर्ने हो तर दुर्भाग्य त्यसो हुन सकेन । निजी क्षेत्रले पनि यही संकटको अवस्थालाई दुरुपयोग गर्न पछाडी परेन । थर्मल गन विक्री गर्दै हिडेको अवस्थामा एक ठूला उद्योगी रंगेहात समातिने यसको जोलन्त उदाहरण हो । सार्वजनिक प्रशासन यसै त कमजोर रहेको त्यसमा पनि माहमारिको अवस्थामा राज्यको सम्पुर्ण ध्यान त्यतातर्फ गइरहेको अवस्थामा निजी क्षेत्रबाट भएका सो किसिमका कुकृत्यलाई कानूनको दायरामा ल्याउन सकेन । विद्युतिय खरिद प्रणालीको प्रयोग, एकिकृत सूचना प्रणालीको व्यवस्था आदीले निजी क्षेत्रका त्यस किसिमका क्रियाकलापलाई न्यूनिकरण गर्न सकिन्थ्यो तर त्यसको प्रयोग हुन सकेन ।

४. आपतकालिन खरिद सम्बन्धमा बुझ्नुपर्ने विषयः

४.१. सार्वजनिक खरिदको सम्बन्धमा विशेष परिस्थितिको खरिदको सम्बन्धमा केही विषयलाई बुझ्नु जरुरी छ । निम्न तथ्यहरूबाट विशेष परिस्थितिको खरिदलाई बुझ्न सहज हुन्छ ।

- आपतकालिन खरिद अपवाद हो, नियम होइन ।

- अधिकांश खरिद खरिदको सामान्य प्रक्रियाबाट नभई सोझै खरिद गरिने भएकोले यसमा भ्रष्टाचारको उच्च जोखिम हुन्छ।
- विशेष परिस्थितिको अवस्था भएता पनि खरिद गरिने बस्तु तथा सेवाको प्रकृति अनुसार बस्तु तथा सेवालाई वर्गिकरण गरिनुपर्छ र जरुरतको मात्र अनुसारको खरिद विधि निर्धाण गर्नु पर्छ।
- बस्तु तथा मालसामानको मूल्यको सामान्य अवस्था भन्दा बढी हुन सक्छ तर असामान्य रुपमा उच्चलाई जायज मान्न सकिदैन।
- समान्यतया सबै खरिद सोझो खरिद हुने हुँदा सम्बन्धित पदाधिकारी खरिदको प्रकृयामा नभई खरिदको नतिजा प्रति उत्तरदायी हुनु पर्छ अथवा सोझै खरिद गर्दाको खासगरी बस्तु तथा सेवाको मुल्य उचित, विश्वसनिय र प्रतिस्पर्धी छ भन्ने विश्वस्त दिलाउन सक्नु पर्दछ।
- आपतकालिन खरिद बिल्कुल अत्यावश्यक पर्ने कुरामा मात्र सीमित हुनुपर्दछ।
- सबै पक्षहरूले आपतकालको समयमा भएका निर्णयहरूको रेकर्ड राम्रोसंग राख्नु पर्छ
- आपतकालीन खरिदको तथ्यांक राष्ट्रिय पोर्टलमा केन्द्रीकृत गरिनु पर्छ र सबैको पहुँच हुनेगरी प्रकाशित गर्नु पर्दछ।
- सोझै खरिद गर्दा प्रत्येक पटक खरिद गर्नु भन्दा पहिले सोझै खरिद मात्र उपयुक्त विकल्प हो भन्ने कुरा एकिन हुनु पर्छ।
- माथिल्ला निकायहरूबाट नियमित अनुगमन र सुपरीवेक्षणको अत्यन्त जरुरी हुन्छ ताकी गल्तिहरू समयमानै सुधार होउन्।
- निजी क्षेत्र एक महत्पूर्ण पक्ष भएकोले निजी क्षेत्रलाई नियमन गर्न विशेष संयन्त्र जरुरी हुन्छ।

५. आपतकालिन खरिदलाई व्यवस्थित बनाउन गर्नुपर्ने कार्यः

५.१. औषधि खरिदको लागि फरक संरचनात्मक व्यवस्थाः संघिय सरकारका निकाय देखि स्थानिय तहले आ-आफ्नै किसिमले औषधि खरिद गरिरहेको अवस्था छ। यसरी विकेद्रीकृत किसिमले खरिद गर्दा औषधिको गुणस्तर एकिन गर्न नसकिने साथै औषधिको मुल्य पनि ज्यादै महंगो पर्न गएको छ। विद्यमान खरिद व्यवस्थाबाट नतः अस्पतालहरूले चाहे अनुसारको औषधि प्राप्त गर्न सक्छन् नतः विरामीले उचित मुल्यमा औषधि प्राप्त गर्न सक्छन्। औषधि खरिदको लागि एकिकृत रुपमा काम गर्न एउटा निकाय तोकिनु पर्ने र सो निकायले सबै सार्वजनिक निकायको लागि आवश्यक पर्ने औषधि खरिद गरी प्रदान गर्ने काम गर्छ। अहिलेको कोभिडको महामारीमा यस किसिमको संगठन निर्माण गर्न नसकिएता पनि भविश्यमा आउने महामारीलाई त्यस किसिमको व्यवस्थाले समयमा औषधि उपलव्ध गराउन सहयोग पुग्ने थियो। हामीले माहामारी भन्दा पहिलेनै सो किसिमको संगठनको व्यवस्था गर्न सकेको भए माहामारीको अवस्थामा औषधि व्यवस्था गर्न निकै सहज अवस्था हुने थियो।

५.२. विशेष परिस्थितिको खरिदको लागि निर्देशिका वा कार्यविधि तयारः खरिद कानूनमा विशेष परिस्थितिमा खरिदको लागि व्यवस्था भएता पनि यस किसिमको लामो अवधिको माहमारीसंग जुधन्नको लागि खरिद कानूनमा भएको व्यवस्थालाई अझै विस्तृतीकरण गर्न आवश्यक थियो तर त्यो हुन सकेन। कानूनमा भएको अवस्थालाई सबैले आ(आफ्नै किसिमले व्यख्या गरी कार्यान्यनमा ल्याए। OECD ले यस महामारीलाई अवस्थामा खरिदलाई व्यवस्थापन सरकारी निकायहरूले कसरी माम गर्न सक्छन् भन्ने सम्बन्धमा एक निर्देशिका जारी गरेको छ। साथै अन्य धेरै देशहरूले कोभिड १९ को अवधिमा खरिदलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न निर्देशिका र कार्यविधिहरू जारी गरेका छन्। निर्देशिका वा कार्यविधि मुलतः दुई कामको लागि आवश्यक छ। एक कानूनमा रहेको विशेष व्यवस्थालाई अहिले महामारीमा कसरी प्रयोग

गर्ने भन्ने सम्बन्धमा निकाय प्रमुखहरूलाई स्पष्ट मार्गनिर्देश गर्न र दुई माहमाहरीको अवस्थामा हुने खरिद सामान्यतया सोझै खरिद हुने हुँदा खरिदलाई कसरी बढी भन्दा बढी उत्तरदायी बनाउने भन्न निर्देशिका आवश्यक छ । यसले पारदर्शिता स्थापना गर्न, उचित मुल्यमा मालसामान प्राप्त गर्न, सार्वजनिक निकायको खरिद क्षमता वृद्धी गर्न, सबै निकायको खरिदमा एकरुपता कायम गर्न, आपूर्तिकर्ता वा सेवा प्रदायकलाई खरिद प्रकृयामा सहभागी गराउन सहज बनाउन आदी मद्दत गर्दछ । उक्त निर्देशिकामा निम्न विषयहरू समेटिनु आवश्यक छ ।

- कस्तो अवस्थामा एउटा संग मात्र बार्ता गरी खरिद गर्ने तथा वार्ताको प्रकृया,
- खरिदको विधि अनुसारको समाग्रीको वर्गिकरण ,
- छोटो अवधिको प्रतिस्पर्धा कसरी गराउने,
- छोटो अवधिको प्रतिस्पर्धाका प्रकृया र कानूनी प्रावधानहरू,
- पहिले सोही वा कुनै सार्वजनिक निकाय संग सम्झौता भएको मालसामानको आपुर्ति,
- अर्को सम्झौता नहुँदासम्म विगतको सम्झौताको निरन्तरता,
- एकिकृत सूचना प्रणालीको प्रयोग,
- विद्युतिय खरिद प्रणालीको प्रयोग,
- खरिद सम्झौताका विशेष सर्तहरू,
- खरिद सम्बन्धमा देखा पर्ने गुनासो व्यवस्थापन ।

५.३.विद्युतिय खरिद प्रणालीमा सुधारः सार्वजनिक खरिदमा विद्युतिय माध्यमको प्रयोग सम्बन्धमा केही प्रगतिहरू भएका छन् । खासगरी सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले संचालन र व्यवस्थापन गरेको विद्युतिय खरिद प्रणालीको प्रयोगबाट यो क्षेत्रमा निकै सुधार आएको छ । तर कोभिड महामारीको अवस्थामा उक्त प्रणालीको प्रयोग सम्बन्धमा कुनै चासो देखाइएन । उक्त खरिद प्रणालीमा छोटो छोटो अवधि निर्धारण गरी खरिद प्रकृया अगाडी बढाउन सकिने व्यवस्था, इलष्लिभ मानै विभिन्न फर्महरूबाट प्रत्यक्ष घटाघट गर्न सक्ने व्यवस्था आदी जस्ता प्रावधान राख्न सकेको भए यसले ठूलो सहयोग पुग्थ्यो । उक्त प्रणालीमा सो किसिमका व्यवस्थाहरू राखेर यस महामारीको बाँकी अवधिको लागि तथा भविश्यमा हुने विशेष खरिदलाई मध्यनजर गरी खरिद प्रणालीमा सुधारको आवश्यक देखिन्छ ।

५.४.पदाधिकारी क्षमता विकासः सार्वजनिक खरिदमा सधै विवादको अवस्था देखिनु वा समयमा खरिद हुन नसक्नुको एक प्रमुख कारण सार्वजनिक निकायहरूमा खरिद सम्बन्धमा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु पनि एक हो । सक्षम जनशक्ति नभएको अवस्थामा प्रकृयामा ढिलाई हुने, निर्णयमा ढिलाई हुने, खरिद प्रकृया असफल हुने आदी समस्याहरू देखा पर्छन् । त्यसैले माहमारीसंग जुध्नको लागि कम्तिमा पनि त्यस्ता संवेदनशिल निकायहरूमा खरिदको दक्ष कर्मचारीको व्यवस्था गर्न सकेमा पनि खरिद प्रकृया निकै सहज हुने थियो । अन्य देशहरूको अनुभव हेर्दा खरिदलाई व्यवस्थित गर्न भविश्यमा खरिद सेवार समुहको अवधारणामा जानु पर्ने देखिन्छ ।

५.५.संरचनात्मक सम्झौताको कार्यान्यनः खरिद कानूनमा व्यवस्था भएको तर कार्यन्यनमा नआएको एउटा खरिद सम्झौता विधि संरचनात्मक खरिद सम्झौता विधि हो । औषधि खरिदमा उक्त विधि अत्यान्तै उपयोगी हुने साथै यस महामारीको अवस्थामा यसले संजिवनी बुटीको काम गर्ने थियो तर दुर्भाग्य त्यसको कार्यान्यन हुन सकेन । यो महामारीमा उक्त सम्झौता विधिको प्रयोग गर्न नसकिएता पनि भविश्यमा उक्त विधिको प्रयोग अपरिहार्य छ ।

५.६.एकिकृत सूचना प्रणालीको विकासः कोभिडबाट संक्रमित, संक्रमण मुक्त, मृत्यु, आइसोलेशन सेन्टर आदिको

बारेमा एकिकृत सूचना प्रणालीको विकास गरियो र यो सूचना प्रवाहको लागि अति उपयोगि देखियो । तर सोही किसिमको प्रणाली खरिदको सम्बन्धमा समेत विकास गर्नु जरुरी थियो । कुन निकायबाट के के खरिद भएको छ, कतिमा खरिद भएको छ, औषधि र औषधिजन्य मालसामानको मौज्दातको अवस्था कस्तो छ भन्नको लागि खरिदको एकिकृत सूचना प्रणाली अनिवार्य छ । यसले नागरिकलाई सही सूचना प्रवाह गर्नको साथै सार्वजनिक निकायलाई उत्तरलदायी बनाउन सहयोग पुग्छ । साथै अर्को निकायलाई खरिद कार्यमा समेत सहयोग पुग्छ । अहिले हामीसंग कतिको औषधि खरिद भयो, आइसोलेसनमा कति खर्च भयो आदी कुनै पनि एकिकृत तथ्यांक छैन । केही देशहरूले यस किसिमको सूचना प्रणाली विकास गरेका पाइएको छ । उदाहरणको लागि कोलम्बियामा, कोभिड (१९ संग सम्बन्धित सबै ठेक्का वा खरिदको विवरण राष्ट्रिय विद्युतिय खरिद प्रणालीमा अनिवार्य रुपमा Open Format all मा खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । युक्रेनका खरिद गर्ने निकायहरूले खरिद सम्झौताको एक दिन भित्र रिपोर्ट र प्रकाशित गर्नु गर्न अनिवार्य गरिएको छ र सहायता रिपोर्टिंग र विश्लेषणको लागि एक विशेष कोभिड (१९ ड्यासबोर्ड स्थापित गरिएको छ। त्यस्तै पोर्चुगलमा Public Procurement Institute (IMPIC) ले लबतष्यलर्बा यउभल मबतब उयचतर्बा मा सार्वजनिक खरिद सम्झौताका तथ्यांकहरू राख्नको लागि डाटाबेस बनाएको छ । जसमा खरिद संग सम्बन्धित सबै सम्झौताहरू साप्ताहिक रुपमा अद्यावधिक गर्न अनिवार्य गरिएको छ । यस किसिमका विद्युतिय प्रणालीको प्रयोगबाट नियमित अनुगमन तथा मूल्यांकनमा सहज हुने देखिन्छ ।

६. **निष्कर्ष:**

६.१. कोभिड महामारी जस्ता संकटको अवस्थामा खरिद गर्नको लागि सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीका साथै विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन मा समेत विशेष परिस्थिको व्यवस्था गरिएको छ । विपतको विश्लेषण र बस्तु तथा सेवाको जरुरीपना आदिलाई विचार गरी सार्वजनिक निकायले खरिदको उपयुक्त विधि छनौट गर्न सक्ने व्यवस्था कानूनमा गरिएको छ । खरिद ऐनमा विशेष परिस्थितिको अवस्थामा स्पष्टरुपमा सोझै खरिद गर्न सक्नेगरी गरिएको व्यवस्थाले खरिद कानून विपद्को अवस्थामा खरिद गर्न पुरै उदार रहेको देखिन्छ । खरिद नियमावलीको व्यवस्था हेर्दा बस्तु तथा सेवाको जरुरीपनाका आधारमा विभिन्न किसिमका प्रतिस्पर्धाका विधिहरू अवलम्बन गर्न पनि सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । विशेष परिस्थितिको खरिदमा विशेष परिस्थिति भएको र यो कारणले बोलपत्रको नियमित प्रकृयाबाट खरिद गर्न सकिने अवस्था नभएको व्यहोरा स्पष्टरुपमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । साथै कानूनमा विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्न कुन विधि छनौट गर्ने र किन छनौट गर्ने भन्ने व्यहोरा समेत स्पष्ट रुपमा उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्छ । खरिद ऐन र नियमावलीमा विशेष परिस्थितिमा गरिने खरिदको लागि व्यवस्था गरिएका पनि अहिलेको कोभिड महामारीमा खरिदलाई कसरी थप व्यवस्थित गर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्देशिका जारी गर्न आवश्यक छ । निर्देशिका जारी गर्न सकेमा खरिद प्रकृया अझै सहज, पारदर्शि र जवाफदेहीपूर्ण हुने देखिन्छ । विशेष परिस्थितिमा समेत राष्ट्रिय खरिद विद्युतिय प्रणालीको प्रयोग गर्न सकेमा खरिद अझै प्रभावकारी हुने देखिन्छ । त्यस्तै विशेष अवस्थामा भएका खरिदको एकिकृत विद्युतिय सूचना प्रणाली विकास गर्न आवश्यक देखिन्छ जसले सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता ल्याउनुका साथै खरिद प्रकृयालाई अझै व्यवस्थित बनाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३

सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४

प्रभावकारी सार्वजनिक वित्तीय ब्यबस्थापनः स्थानीय तहमा संरचनागत अनुशासन

डम्बर बहादुर कार्की*

१. विषय प्रवेशः–

प्रजातन्त्र र विकासको आपसी सम्बन्ध सधै सकरात्मक रहेको हुन्छ। नेपालको वर्तमान संविधानको कार्यान्वयनबाट नेपाल एकात्मक शासन प्रणालीको स्वरुपबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यमा रुपान्तरण हुन पुगेको छ। मुलुक सात दशक लामो प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको फलस्वरुप उच्चतम प्रजातान्त्रिक प्रणालीयूक्त संघीय शासन प्रणालीमा परिणत भएको हो।

वर्तमान संविधानले शासकीय अधिकार र सार्वभौमसत्तालाई राज्यका तीनै तह संघ,प्रदेश र स्थानीयमा बाँडफाँड गर्ने प्रणाली अबलम्बन गरेको छ। तीनै तहले अलग अलग सरकारको स्वरुप हासिल गरेका छन्। तिनको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक क्षेत्राधिकारलाई संविधानले नै विभिन्न अनुसूचीहरूबाट स्पष्ट हुनेगरी किटानी प्रावधान तय गरिदिएको छ। यसको प्रयोग संविधान र कानून बमोजिम तीनै तहले गर्न सक्ने ब्यबस्था गरेको छ। संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता,स्वाधिनता,राष्ट्रिय हित, सर्वागीण विकास,बहुदलीय प्रतिष्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतान्त्रात्मक संघीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक,कानूनी राज्य, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन,वहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज,समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने दायित्व पाएका छन्। यस लेखमा संघीय शासन प्रणालीको मेरुदण्ड मानिने वित्तीय संघीयताका सन्दर्भमा स्थानीय तहको *वित्तीय जवाफदेहिता र अनुशासनलाई* थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक संरचनागत प्रयासका केही कदम उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. संवैधानिक प्रावधानमा वित्तीय ब्यबस्थापनः-

संघीय संरचनामा तीन तहका सरकारको कार्यक्षेत्रलाई :-

- एकल अधिकार,
- साझा अधिकार र
- अवशिष्ट अधिकार गरी विभाजित अर्थात बाँडफाँड भएको राजकीय शक्तिलाई संविधानतः निम्नानुसारका प्रावधानले ब्यबस्थित गरिएको छः-

** निवर्तमान प्रदेश लेखा नियन्त्रक, प्रदेश नं १, विराटनगर।*

क) एकीकृत प्रावधानः –

नेपालको वर्तमान संवैधानिक प्रावधान (धारा ५६) अनुसार संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ,प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने र नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले यस संविधान तथा कानून बमोजिम गर्ने ब्यबस्था छ । संघमा एक केन्द्रीय सरकार, संविधानको अनुसूची-४ मा उल्लेख भए बमोजिमका जिल्ला रहेका ७ (सात) प्रदेश सरकार र स्थानीय तह अन्र्तगत गाऊपालिका, नगरपालिका र जिल्लासभा (७७) रहने ब्यबस्था छ। राज्यशक्तिको बाँडफाँड (धारा ५७) अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकार संविधानका विभिन्न अनुसूचीहरू (५,६,७,८ र ९) मा ब्यबस्थित गरिएको छ। त्यसरी नै आर्थिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धी (धारा ५९) प्रावधानहरूले संघ,प्रदेश र स्थानीय तीनैतहले आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने,वार्षिक बजेट बनाउने,निर्णय गर्ने,नीति तथा योजना तयार गर्ने एवं त्यसको कार्यान्वयन गर्ने र राजश्व श्रोतको बाँडफाँड (धारा ६०) बमोजिम संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले आफनो आर्थिक अधिकार क्षेत्र भित्रको विषयमा कर लगाउन र ती श्रोतहरूबाट राजश्व उठाउन सक्ने किटानी ब्यबस्था गरेको छ। संविधानको भाग-२२ मा महालेखापरीक्षकको प्रावधान छ, जसले धारा २४१ को प्रावधान अनुसार-- राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वौच्च अदालत,संघीइ संसद, प्रदेश सभा, प्रदेश सरकार,स्थानीय तह, संवैधानिक निकाय वा सो को कार्यालय,अदालत, महान्यायधिवक्ताको कार्यालय र नेपाली सेना,नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल लगायतका सवै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितब्ययिता, कार्यदक्षता,प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुनेछ। संविधानको भाग-२६ राष्ट्यि प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगको ब्यबस्थाले तीनैतहका सरकारका लागि वित्तीय ब्यबस्थापनको काम गर्नेगरी धारा २५१ मा काम,कर्तब्य र अधिकार तोकिएको छ।

ख) विशेष प्रावधानः

संवैधानिक प्रावधानको विश्लेषण गर्दा संविधानतः तीनैतहका सरकार आ-आफना अधिकार क्षेत्र भित्र स्वतन्त्र रुपमा परिचालित हुन सक्ने देखिन्छन् । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध (धारा २३२) सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुनेछ । तथापि केही विशेष अवस्था र ब्यबस्थाले वित्तीय ब्यबस्थापनका सन्दर्भमा भएका विशिष्ठ प्रावधानहरू निम्नानुसार छन् ः-

- प्रदेशसभा, गाउसभा वा नगरसभाले कानून बनाउदा संघीय कानून संग नबाझिने (धारा ५७ र ७) गरी र गाउसभा वा नगरसभाले कानून बनाउदा प्रदेश कानून संग नबाझिने (धारा ५७ र ६) गरी बनाउनु पर्नेछ र यसरी बनाएको कानून माथिल्लो तहसंग बाझिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ।
- नेपाल सरकारले राष्ट्यि महत्वका विषयमा र प्रदेशहरू बीच समन्वय गर्नुपर्ने विषयमा प्रदेश मन्त्रीपरिषदलाई यो संविधान र संघीय कानून बमोजिम आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित प्रदेश मन्त्रीपरिषदको कर्तब्य हुनेछ।
- नेपाल सरकारले आफै वा प्रदेश सरकार मार्फत गाऊ कार्यपालिका वा नगरकार्यपालिकालाई यो संविधान र संघीय कानून बमोजिम आवश्यक सहयोग गर्न र निर्देशन दिन सक्नेछ। त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु गाऊ कार्यपालिका वा नगरकार्यपालिकाको कर्तब्य हुनेछ।
- संघले साझा सुचीका विषयमा र आर्थिक अधिकारका अन्य क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागू हुने गरी आवश्यक नीति, मापदण्ड र कानून बनाउन सकनेछ। (धारा ५९ र २)
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ आफनो तहको बजेट बनाउने छन् र प्रदेश र स्थानीय तहले बजेट पेश गर्ने समय संघीय कानून बमोजिम हुनेछ। (धारा ५९ र ३)

- संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक श्रोतको उपयोग, प्रयोग वा विकास गर्दा प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक वितरण, गर्नुपर्ने र स्थानीय निकायलाई लगानीमा प्राथमिकता दिनुपर्ने ब्यबस्था छ। (धारा ५९ र ४ धारा ५९ र ५)
- संघ (भाग-१०), प्रदेश (भाग-१६) र स्थानीय तह (भाग-१९) को आर्थिक कार्यप्रणलीमा अलग अलग सञ्चित कोष रहने संवैधानिक ब्यबस्था छ।
- वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुनेछ र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा ब्यबस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी ब्यबस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ।

३. **कानूनी प्रबन्धहरूः-**

- संविधानको धारा १२५ ले आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ब्यबस्था गर्ने अधिकार संघीय कानूनलाई प्रत्याभूत गरेको छ। संघीय संसदले निर्माण गर्ने आर्थिक कार्यविधि ऐन बमोजिम संघमा वित्तीय ब्यबस्थापन हुने गर्दछ।
- त्यसैगरी संविधानको धारा २१३ ले प्रदेशको आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ब्यबस्था गर्ने अधिकार प्रदेश कानूनलाई प्रत्याभूत गरेको छ। प्रदेश संसदले निर्माण गर्ने आर्थिक कार्यविधि ऐन बमोजिम प्रदेशमा वित्तीय ब्यबस्थापन हुने गर्दछ।
- संविधानको धारा २३० बमोजिम स्थानीय तहले प्रत्येक आर्थिक वर्षको राजश्व र ब्ययको अनुमान स्थानीय कानून बमोजिम आ-आफनो सभामा पेश गरी पारित गराउनु पर्ने संवैधानिक प्रावधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४ अनुसार आर्थिक कार्यविधि ब्यबस्थापन गर्दछन्।
- संघीय तहमा संविधानले ब्यबस्था गरे बमोजिम संघीय ब्यबस्थापिका (धारा९७) मा विभिन्न संसदीय समितिहरू रहने , प्रदेश ब्यबस्थापिका (धारा १९३) मा विभिन्न संसदीय समितिहरू रहने र यी समितिहरू मध्ये सार्वजनिक लेखा समिति महत्वपूर्ण रहनै कानूनी प्रबन्ध समेत गरिएको छ।
- स्थानीय तहमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४ को दफा २२ अनुसार आवश्यक्तानुसार लेखा समिति लगायत विभिन्न समिति र विशेष समिति गठन गर्न सक्ने ब्यबस्था छ।
- मुलुकको संवैधानिक र कानूनी प्रबन्ध हेर्दा संघ र प्रदेशमा जस्तै स्थानीय तहमा पनि ब्यबस्थापकीय अधिकार स्थानीय ब्यबस्थापिका (गाऊ वा नगर सभा) लाई प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ।
- संघीय सञ्चित कोष र अन्य सरकारी कोषको सञ्चालन तथा ब्यबस्थापन, बजेट तर्जुमा,निकासा तथा खर्च, आर्थिक कारोवारको लेखाकंन तथा प्रतिवेदन, आन्तरिक नियन्त्रण, लेखापरीक्षण तथा अन्य आर्थिक गतिविधिलाई ब्यबस्थ्ति गरी संघीय वित्तीय ब्यबस्थापन प्रणालीलाई जिम्मेवार, पारदर्शी,नतिजामूलक तथा उत्तरदायी बनाउन, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न र संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको आर्थिक कार्यविधि नियमित तथा ब्यबस्थित गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक ब्यबस्था गर्न तर्जुमा (प्रमाणिकरण मिति २०७६।०६।२४) भै कार्यान्वयनमा रहेको आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन,२०७६ को दफा ४१ वार्षिक प्रतिवेदनमा छलफल सम्बन्धी प्रावधानः- १) महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनमा औल्याइएका बेरुजुको सम्बन्धमा प्रतिनिधि सभाको सार्वजनिक लेखा समितिमा छलफल हुदा समितिको बैठकमा उपस्थित हुने, छलफलमा भाग लिने, सो सम्बन्धमा आफनो राय प्रतिक्रिया वा लिखित धारणा पेश गर्ने तथा बेरुजू फछ्र्यौट सम्बन्धी काम कारवाही गर्ने वा गराउने जिम्मेवारी लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुनेछ।

२) उपदफा (१) बमोजिम प्रतिनिधि सभाको सार्वजनिक लेखा समितिमा छलफल भई प्रतिनिधि सभामा पेश गरेको सुझाव प्रतिनिधि सभाबाट स्वीकृत भए बमोजिम कार्यान्वयन गर्ने गराउने जिम्मेवारी महालेखा परीक्षक तथा सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुनेछ।

३) प्रतिनिधिसभाबाट स्वीकृत सार्वजनिक लेखा समितिको प्रतिवेदन बमोजिम बेरुजुको लगतबाट हटाउनु पर्ने विषय महालेखा परीक्षकले तीस दिन भित्र हटाई सो को जानकारी सार्वजनिक लेखा समिति र सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई दिनु पर्नेछ।

४) यस दफा बमोजिमको कार्यको अनुगमन प्रतिनिधि सभाको सार्वजनिक लेखा समितिले गर्नेछ।

यस कानूनी (दफा ४१) ब्यबस्थाले संघीय सार्वजनिक लेखा समिति र केन्द्रीय तहको बेरुजुको सन्दर्भ मात्र उजागर गरेको जस्तो देखिएतापनि यस ऐनले सवै सरकारी कोषको सञ्चालन तथा ब्यबस्थापन गर्ने र संघ,प्रदेश तथा स्थानीय तहको आर्थिक कार्यविधि नियमित तथा ब्यबस्थित गर्ने उदेश्य राखेको हुदा प्रदेश र स्थानीय तहमा गठन हुने लेखा समितिको सन्दर्भ समेत आकर्षित हुन्छ।

त्यसैगरी यसै ऐनको दफा ४२ बेरुजु फर्स्यौट समितिको प्रावधान संघको सन्दर्भमा र प्रदेश तहको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा साविकको आर्थिक कार्यविधि ऐन,२०५५ को आधार लिई बेरुजु फर्स्यौट समितिको प्रावधान ब्यबस्थित गरिएको छ , तर स्थानीय तहमा यस्तो किटानी ब्यबस्था भए गरेको देखिदैन।

यस ऐनले छाता ऐनको स्वरुप लिएको हुँदा यसै बमोजिम अर्थात संघीय ऐन संग नबाझिने गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा तर्जुमा हुने आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनमा तत् तत् तहका लागि यसै बमोजिमको प्रावधान ब्यबस्थित हुने नै छ।

४ स्थानीय तहमा वित्तीय अनुशासन, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको प्रावधान :-

क) विद्यमान अवस्था :-

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन ब्यबस्थाको माध्यम द्धारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पुरा गर्न संविधानसभाबाट पारित गरी यो संविधान जारी गर्दछौ संविधानको प्रस्तावनामा उल्लेख भएको यस वाक्याशंले शासकीय प्रणालीका सवै तह उत्तिकै अनुशासित र जिम्मेवार हुने अपेक्षा छ दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिका लागि। त्यसैगरी संविधानको धारा ५६(६) अनुसार- संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता,स्वाधिनता,राष्ट्रिय हित, सर्वागीण विकास,बहुदलीय प्रतिष्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतान्त्रात्मक संघीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक,कानूनी राज्य, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन,वहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज,समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने दायित्व पाएका छन्।

उल्लेखित संवैधानिक प्रावधान अनुसार स्थानीय तह समेत संघ र प्रदेश सरह सरकारको स्वरुपमा भएकाले यसको आर्थिक क्रियाकलापमा वित्तीय जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको प्रश्न समेत संघ र प्रदेश भन्दा कम आकलन गर्न मिल्दैन।

लोकतान्त्रिक संविधान कार्यान्वयनमा आएपछि आ.व. २०७३।०७४ देखि नै स्थानीय तहको आर्थिक कारोवारको अन्तिम लेखापरीक्षण समेत महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाटै हुने र संघ, प्रदेशलाई सरहको प्रतिवेदन दिने, जवाफ प्रतिक्रिया लिने संवैधानिक प्रचलन रहेको छ। यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि स्थानीय तहले समेत आ-आफना आर्थिक कारोवारका सम्बन्धमा संघ र प्रदेशले झै वित्तीय उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता निर्वाह गर्नुभएकाले त्यस्तै प्रकारका कानूनी र संरचनागत ब्यबस्था गर्न जरुरी छ। केन्द्रीय तहमा भएको आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय

उत्तरदायित्व ऐन,२०७६ लाई छाता ऐनको रुपमा ग्रहण गरी सातवटै प्रदेशले आ-आफनो आर्थिक कार्यविधि ऐन तर्जुमा गर्न र संघ र प्रदेशको ऐन संग तादाम्यता राख्ने गरी स्थानीय तहहरूले आर्थिक कार्यविधि ऐन तर्जुमा गरेर वित्तीय जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको प्रत्याभूति गर्न अब विलम्ब गर्नु हुदैन । किनकी महालेखा परीक्षकको कार्यालयले तीन आर्थिक वर्षको कारोवारको लेखा परीक्षण गरेर प्रतिवेदन दिईसकेकोमा कुनै पनि स्थानीय तहले त्यसमा उठेका कैफियतहरू सम्बोधन गर्न शुरु गरेका छैनन, जसले जनता नजीक रहेको जनताको सरकारले जनता प्रतिको वित्तीय जवाफदेहिता निर्वाह नगरेको अवस्था देखिन्छ ।

महालेखापरीक्षकको तीन वर्षको लेखा परीक्षण प्रतिवेदनले स्थानीय तहको अवस्था यस प्रकार देखाएको छः–

प्रदेश नं	जम्मा स्थानीय तहको संख्या (हाल कायम)	५५ औ प्रतिवेदन (आ.वं २०७३।०७४ को कारोवार लेखापरीक्षण) अनुसार		५६ औ प्रतिवेदन (आ.वं २०७४।०७५ को कारोवार लेखापरीक्षण) अनुसार		५७ औ प्रतिवेदन (आ.वं २०७५।०७६ को कारोवार लेखापरीक्षण) अनुसार	
		ले.पं. भएका स्थानीय तह	ले.प. अकंमा बेरुजु प्रतिशत	ले.पं. भएका स्थानीय तह	ले.प. अकंमा बेरुजु प्रतिशत	ले.पं. भएका स्थानीय तह	ले.प. अकंमा बेरुजु प्रतिशत
१	१३७	१३७	५.६७	१३७	४.०२	१३७	३.६०
२	१३६	१२१	१३.२७	१२१	६.९८	१२७	९.२९
३	११९	११९	११.१९	११९	३.७३	११८	४.७७
४	८५	८५	५.०४	८५	२.७०	८५	३.५२
५	१०९	१०९	६.८१	१०९	३.५३	१०९	४.२९
६	७९	७९	४.७४	७९	५.३१	७९	५.३१
७	८८	८८	३.६८	८८	३.१६	८८	४.३३
जम्मा	७५३ ले.प. अंक बेरुजु अंक	७३८	ले.प. अंक रु.१८०,३११,२७२४ हजार बेरुजु रकम रु. १४,२४,५९,५९, हजार	७४८	ले.प. अंक रु ५७१५१३५३७ हजार बेरुजु रकम रु.२४१४१५७४ हजार	७४३	ले.प. अंक रु.७३८२३०००० हजार बेरुजु रकम रु. ३७४८१८०० हजार

स्थानीय तहको गतविगत वर्षको बक्यौता बेरुजु रकम रु. ३५९९२४ लाख रहेकोमा रु.४३०९५ लाख यस आर्थिक वर्षमा सम्परीक्षण भै रु ३१६८२९ लाख बाँकी रहेकोमा यस वर्ष गतविगतको बक्यौता लेखापरीक्षण गर्दा कायम भएको रु. ५३२७ लाख एवं गतविगतको सम्परीक्षण गर्दा बेरुजू कायम भएको रकम रु. ११२५ लाख र आ.वं २०७५।०७६ को आर्थिक कारोवार लेखापरीक्षण गर्दा देखिएको बेरुजु रकम रुं ३७४८१८ लाख समेत जम्मा स्थानीय तहको अद्यावधिक बेरुजु रकम रुं ६९ अरब ८१ करोड ९ लाख कायम भएको छ । खर्चको आधारमा तुलना गर्दा महानगरपालिकाहरूमा ७.७९ प्रतिशत, उपमहानगरपालिकाहरूमा ३.४१ प्रतिशत, नगरपालिकाहरूमा ५.१४ प्रतिशत र गाऊपालिकाहरूमा ५.०८ प्रतिशत बेरुजु कायम भएको देखिन्छ ।

प्रतिवेदनले स्थानीय तहमा खर्चको १५.९० प्रतिशत सम्म बेरुजु भएका निकाय भेटिनु, गतविगत वर्ष देखि कुनै कुनै निकायले लेखापरीक्षण नै नगराउनु, तोकिएको समयमा बजेट पारित गर्न गराउन नसक्नु जस्ता वित्तीय अनुशासन भन्दा बाहिरका क्रियाकलाप भएको औल्याएको छ । स्थानीय तहमा समेत अवण्डा राख्ने कानून

विपरीतको प्रचलन,लेखाप्रणालीको सफटवेयर प्रयोग नहुनु,सञ्चितकोषको हिसाब फरक पर्नु, फीर्ता गर्नुपर्ने अनुदान समयमै सम्बन्धित कोषमा फीर्ता नगर्नु, तेश्रो चौमासिकमा पूँजीगत खर्च बढी हुनु,मापदण्ड बेगर विभिन्न कोषहरू सञ्चालन गर्नु, विभाज्य कोषको हिसाब यकिन नहुनु, बक्यौता रकम असुलीका लागि अभिलेख तयारीमा ध्यान नदिनु, एकीकृत सम्पति कर तथा घरजग्गा कर असुल हुन नसक्नु,घरजग्गा बहाल र ब्यबसाय कर असुलीको ठूलो अंश बक्यौता रहनु, विभिन्न भुक्तानीहरूमा प्रचलित कानून बमोजिम कर कट्टी नगरिनु, विभिन्न कोषहरूमा दाखिला गर्नुपर्नै रकम समयमा दाखिला नगर्नु, कानूनले पाउने ब्यवस्था नभएको पदाधिकारी सुविधा प्रदान गर्नु, अर्थ मन्त्रालयबाट जारी निर्देशिका विपरीत सवारीसाधन खरीद गर्नु, दोहोरो निकासा, कानून विपरीतको सोझै खरीद, उपभोक्ता समितिले भारी उपकरणको प्रयोग गरी काम गर्ने, प्रचलन,अनुत्पादक र वितरणमुखी खर्चको बर्चश्व, बढी मूल्य समायोजन भुक्तानी जस्ता आर्थिक अनियमितताले प्रश्रय पाएको देखिन्छ। बैठक भता, खाना तथा खाजा खर्च, मोटरसाईकल चालकको नियुक्ति, बजेट,नीति तथा कार्यक्र प्रस्तुत गरे वापतको पारिश्रमिक भुक्तानी जस्ता कानून विपरीतका कार्य , समयमा बजेट पारित नगराउने, पारति बजेट भन्दा बढी खर्च गर्ने, अवण्डा रकम राखेर आफू अनुकुल शीर्षकमा खर्च गर्ने, कानूनले तोकेको फीर्ता गर्नुपर्ने अनुदानको अंश फीर्ता नगर्ने जस्ता अनगिन्ती अनियमितताहरू देखिएका छन् ।

यस्ता प्रवृतिलाई आवश्यक कानूनी र संरचनागत ब्यबस्था गरी समयमै नियन्त्रण गर्न नसकिएमा अनियमितताले सहज रुप धारण गरेर हटाउनै नसकिने संस्कार र संस्कृति बन्न गै खर्चको तुलनामा बेरुजुको आकार बढोत्तरी हुन जाने देखिन्छ। यस परिप्रक्ष्यलाई नजरअन्दाज गर्न सकिने अवस्था नहुदा तत्कालै अल्पकालिन र दीर्घकालिन सुधारका प्रयास थालनी गरिहाल्नु आवश्यक छ।

ख) सुधारको प्रयास :

संविधानको धारा २१४ ले स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार संविधान र संघीय कानूनको अधिनमा रही गाऊ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकामा निहित रहनेछ भन्ने स्पष्ट किटानी गरिएको छ। स्थानीय नेतृत्वको विकास गरी स्थानीय पद्धतिलाई सुदृढ गर्न स्थानीय तहमा विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्ने लक्ष्य स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले लिएको देखिन्छ।

तर यस्तो भयावह अवस्था (माथि उल्लेखित महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन अनुसार) भईसक्दा समेत एकातर्फ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४ को दफा ८४ अनुसार स्थानीय तहको बेरुजु फछ्र्यौट गर्ने, गराउने काम कर्तब्य प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको हुने ब्यबस्था हुदाहुदै बेरुजु फछ्र्यौट गर्ने गराउने प्रक्रियालाई ब्यवस्थित गराउने कानूनको तर्जुमा गरेका छैनन् । अर्को तर्फ संघीय सरकार प्रचलित कानून र वित्तीय अनुशासनको आधार भूत सिद्धान्तको हेक्का नराखी छुट्टै संरचना निर्माणको तयारीमा जुटेको समाचार छ।

कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिकको मिति २०७७।०४।१४ गते बुधवार अर्थ वाणिज्य पृष्ठमा प्रकाशित 'स्थानीय तहको बेरुजु फछ्र्यौट गर्न नया संरचना' समाचारको सन्दर्भ केलाउदा स्थानीय तहको वित्तीय अनुशासनको सम्बन्धमा संघीय सरकार नीतिगत प्रावधानमा नै अलमलिन लागेको भान हुन्छ-

समाचारको सारसंक्षेप :

संयन्त्रको अभावमा स्थानीय तहको बेरुजु फछ्र्यौटमा समस्या छ। जनप्रतिनिधिहरू जवाफदेहि हुन सकेका छैनन् । आफैले बजेट बनाउने, स्वीकृत गर्ने, खर्च गर्ने र जवाफ कतै दिन नपर्ने अवस्थाले स्थानीय तह स्वेच्छाचारी बनेको गुनासो बढेको छ। स्थानीय तहको हकमा महालेखा परीक्षकले उठाएका सवाल, बेरुजु लगायत विषयमा छलफल गर्ने निर्देशन दिने स्वतन्त्र संयन्त्र छैन । यसका सम्बन्धमा बेरुजुका विषयमा सोध्ने, छलफल गर्ने र फछ्र्यौट गर्न

लगाउने तहको समिति बनाउने गृहकार्यमा संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय जुटेको छ ।स्थानीय तहको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन माथि छलफल गर्न र बेरुजू फर्स्यौट गर्न गराउन जिल्लागत रुपमा प्रदेश सांसदको संयोजकत्वमा स्थायी प्रकारको समिति बनाउने प्रस्ताव तयारी भईरहेको छ ।

वर्तमान संविधानले शासकीय अधिकार र सार्वभौमसत्तालाई राज्यका तीनै तह संघ,प्रदेश र स्थानीयमा बाँडफाँड गर्ने प्रणाली अबलम्बन गरेको छ । तीनै तहले अलग अलग सरकारको स्वरुप हासिल गरेका छन् । तिनको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक क्षेत्राधिकारलाई संविधानले नै विभिन्न अनुसूचीहरूबाट स्पष्ट हुनेगरी किटानी प्रावधान तय गरिदिएको छ । यसको प्रयोग संविधान र कानून बमोजिम तीनै तहले गर्न सक्ने ब्यबस्था गरेको छ । संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता,स्वाधिनता,राष्ट्रिय हित, सर्वागीण विकास,बहुदलीय प्रतिष्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतान्त्रात्मक संघीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक,कानूनी राज्य, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन,वहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज,समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने दायित्व पाएका छन् । राज्यशक्तिको बाँडफाँड (धारा ५७) अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकार संविधानका विभिन्न अनुसूचीहरू (५,६,७,८ र ९) मा ब्यबस्थित गरिएको छ ।

त्यसरी नै आर्थिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धी (धारा ५९) प्रावधानहरूले संघ,प्रदेश र स्थानीय तीनैतहले आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने,वार्षिक बजेट बनाउने,निर्णय गर्ने,नीति तथा योजना तयार गर्ने एवं त्यसको कार्यान्वयन गर्ने र राजश्व श्रोतको बाँडफाँड (धारा ६०) बमोजिम संघ,प्रदेश र स्थानीय तहले आफनो आर्थिक अधिकार क्षेत्र भित्रको विषयमा कर लगाउन र ती श्रोतहरूबाट राजश्व उठाउन सक्ने किटानी ब्यबस्था गरेको छ । संविधानतः प्रत्येक सरकारको छुट्टा छुट्टै आर्थिक कार्य प्रणाली र अलग अलग सञ्चित कोष समेतको प्रावधान किटानी गरिएको छ ।

लेखापरीषण ऐन,२०२० अनुसार स्थानीय तहको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन गाऊसभा वा नगरसभामा पेश गरी छलफल गर्नुपर्ने ब्यबस्था छ, तर हालसम्म्म कानूनको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

संविधानको भाग-२२ मा महालेखापरीक्षकको प्रावधान छ, जसले धारा २४१ को प्रावधान अनुसार-- राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वौच्च अदालत,संघीय संसद, प्रदेश सभा, प्रदेश सरकार*र स्थानीय तह,* संवैधानिक निकाय वा सो को कार्यालय,अदालत, महान्यायधिवक्ताको कार्यालय र नेपाली सेना,नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल लगायतका सवै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितब्ययिता, कार्यदक्षता,प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुनेछ ।

यसरी विवेचना गर्दा समन्वय, सहकार्य र सहकारिताका विषय बाहेकमा तीनवटै तहका सरकार अलग अलग अस्तित्वमा रहेका र कुनै पनि सरकार एक अर्काको तालुक वा मातहत हुन नसक्ने संवैधानिक ब्यबस्था देखिन्छ ।

अब वित्तीय संघीयताका सन्दर्भमा आ-आफनो श्रोत परिचालन गर्ने क्रममा स्थानीय तहले समेत आफनै आन्तरिक श्रोत (आन्तरिक आय वा संघ र प्रदेशबाट प्राप्त सशर्त र निशर्त अनुदान) र बाह्य श्रोत समेतको परिचालन गर्ने भएकाले च्भकयगचअभ को परिचालनबाट आउने च्भधबचम र च्क्कप को ब्यबस्थापन ९ च्भकउयलकष्दषष्तथ० गर्ने, त्यसको जाँच परीक्षण गर्दा उठने सवाल, कैफियत आदिको जवाफ दिने दायित्व सम्बन्धित श्रोत परिचालनकर्ता कै हुने प्रावधान रहेको देखिन्छ ।, उत्तरदायित्व अहस्तान्तरणीय रहने सर्वमान्य सिद्धान्त रही आएको छ । *तसर्थ, स्थानीय तहको लेखापरीक्षणबाट उठेका कैफियतको जवाफ दिने, फछर्यौट र फरफारक गर्नै क्षेत्राधिकार प्रदेश ससदका सदस्यलाई कसरी प्रदान गर्न सकिएला रु*

यसरी गर्ने हो भने त प्रदेश तहको लेखा परीक्षण प्रतिवेदन संघीय तहमा नै छलफल गराउन सकिने प्रश्न पनि त उठन सक्छ रु

केन्द्रीय तह र् प्रदेश तहमा सार्वजनिक लेखा समिति रहने प्रावधान अनुसार नै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४ को दफा २२ समिति गठनः- सभाले आफनो कार्य प्रणालीलाई ब्यबस्थित गर्न नियमावली बनाई कुनै सदस्यको संयोजकत्वमा लेखा समिति, विधायन समिति, सुशासन समिति लगायत आवश्यक्तानुसार अन्य समिति र विशेष समिति गठन गर्न सक्नेछ --- ब्यबस्था छ। यो कानूनी प्रबन्धले स्थानीय तहको लेखा समिति आफनै हुने देखाऊँछ।

समाचारमा उल्लेख भए अनुसार संघीय संसद र प्रदेश संसदमा विपक्षी दलको सासंद लेखा समितिमा रहने स्थानीय तहमा विपक्षी दलको ब्यबस्था नहुने तथ्यलाई हेर्दा एकातर्फ सर्व प्रथमतः विपक्षी दल नै लेखा समितिमा रहुनु अभ्यास र प्रचलन हो संवैधानिक बाध्यता होईन। अर्कोतर्फ स्थानीय तहमा समेत दलीय आधारमा निर्वाचन हुने तर विजयी अध्यक्ष, उपाध्यक्ष र प्रमुख,उप प्रमुख र वार्ड अध्यक्षहरू जुनसुकै दलको भएपनि कार्यपालिकामा रहने भएकाले विपक्षी दलको उपस्थिति नदेखिएको हो। तर लेखा समिति कार्यपालिका भन्दा बाहिर रहेका सभाका अन्य सदस्यहरू मध्येबाट छनौट हुने हुँदा कार्यपालिकामा बहुमत नभएको दलबाट लेखा समिति गठन गर्न सकिने अवस्थाको विद्यमानता देखिन्छ।

यस सन्दर्भमा कस्तो प्रावधान उपयुक्त होला रु

प्रत्येक गाऊपालिका र एक अरब भन्दा कम *(घटबढ गर्न सकिने)* वार्षिक आर्थिक कारोवार भएका नगरपालिकामा ३ सदस्यीय, एक अरब भन्दा बढी वार्षिक आर्थिक कारोवार भएका नगरपालिका , सवै उपमहानगरपालिका र महानगरपालिकामा ५ सदस्यीय आ-आफनै लेखा समिति गठन गरी बेरुजुका विषयमा सोध्ने, छलफल गर्ने र फछ्र्यौट गर्न लगाउने तहको समिति बनाउनृ उपयुक्त हुने देखिन्छ ।आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन,२०७६ (यसको प्रस्तावनाले सवै तहको छाता ऐनको स्वरुप दर्शाउछ) को दफा ४१ बमोजिमको कार्य यस समितिले गर्नेगरी जिम्मेवारी तोकिनु पर्दछ। सदस्य छनौट गर्दा उपलब्ध भए सम्म कार्यपालिकामा बहुमत नभएको दल, न्यूनतम नै भएपनि शैक्षिक योग्यता भएका, आर्थिक प्रशासनमा रुची, लगनशिलता, ईमान्दारिता भएका मध्येवाट गर्नुपर्दछ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन,२०७६ को दफा ४२ बमोजिमको कार्य गर्नेगरी लेखा समिति कै कुनै सदस्यको संयोजकत्वमा बेरुजु फछ्र्यौटको जिम्मेवारी तोकिनु पर्दछ। यस समितिमा महालेखा परीक्षकको प्रतिनिधित्व, संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र जिल्ला समन्वय समिति र बाहृय विज्ञको समेत प्रतिनिधित्व गराउनु उपयुक्त हुन्छ।

स्थानीय तहले माग गरेमा आर्थिक अनुशासन र वित्तीय जवाफदेहिताको प्रवर्द्धनका लागि आयोजना तयारी, बजेट तर्जुमा, मध्यकालिन खर्च संरचना निर्माण, सार्वजनिक खरिद ब्यबस्थापन तथा अन्य वित्तीय परामर्श समेतको विज्ञताका लागि एवं लेखा समिति र बेरुजु फछ्र्यौट समितिको सचिवालय समेतको ब्यबस्थापनमा संघीय वा प्रदेश सरकारले सहयोग गर्नु पर्दछ। प्रत्येक स्थानीय तहलाई एक एक सचिवालय आवश्यक नपर्ने र मितब्ययी पनि नहुने हुँदा दुई वा सो भन्दा बढी *(आर्थिक कारोवारको आकार,, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको प्रकृति र आकार एवं भौगोलिक दूरी तथा यातायातको पहुँच हेरी)* तहका लागि एक सचिवालय रहने ब्यबस्था गर्न सकिन्छ। यस्तो ब्यबस्था संघ र प्रदेशबाट हुन नसके स्थानीय तहले नै साझेदारीमा पनि गर्न सक्छन्।

तसर्थ, एक तहको सरकारको वित्तीय उत्तरदायित्व एवं जवाफदेहितामा अर्को तहको सरकारको *(विज्ञताका*

लागि आवश्यक ब्यबस्थापन को लागि सहयोगी भूमिका सम्भव भएपनि) सम्पूर्णाधिकार राख्नेगरी महालेखाको प्रतिवेदन उपर छलफल र बेरुजु फछ्र्यौट गर्ने कार्यका लागि प्रदेश संसदको संयोजकत्वमा लेखा समिति संविधानतः उपयुक्त हुन सक्ने देखिदैन ।

५. स्थानीय तहको सार्वजनिक वित्त ब्यबस्थापनमा अब चाल्नुपर्ने भावी दिशाः

शान्ति, विकास र समृद्धिको यात्रा सार्वजनिक खर्चबाटै निर्माण र निर्धारण हुने हो । संघीय प्रणालीमा सवैतहका सरकारले आफना सवै संयन्त्र मार्फत श्रोतको प्रभावकारी परिचालन गरी आवधिक योजनाले परिलक्षित गरेका उदेश्य हासिल गर्न आवश्यक खर्च गर्नु पर्दछ । बढदो खर्च, समुन्नति र अग्रगमनको मापदण्डको उच्च मागका कारण थपिएका समस्या तथा चूनौतिको सामना सवै तहका सरकार, नागरिक समाज,निजी क्षेत्र, अन्र्तराष्ट्रिय साझेदारहरूको साझा प्रयासबाट मात्र सम्भव हुने देखिन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यलाई आंकलन गरेर स्थानीइ तहले वित्तीय अनुशासन, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वका लागि आगामी दिनमा तय गर्नुपर्ने भावी दिशा :--

- संघीय प्रणालीमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार बीच अधिकारको बाँडफाँड तथा राजश्व र खर्च उत्तरदायित्व अनुरुप खर्च प्रणालीलाई परिमार्जन गर्दा संविधानको प्रस्तावना, निर्देशक सिद्धान्त,नीति तथा दायित्व र समावेशी, मानव विकास केन्द्रित तथा समतामूलक समृद्धिको बाटोमा छिटो फड्को मार्न सकिने अनुकुल स्थिति बनाई स्थानीय तहबाटै आर्थिक,सामाजिक असमानताको न्यूनीकरण, गरिबीको अन्त्य र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा आम नागरिकको अधिकार तथा सहज पहुँच अभिबृद्धि गर्दै देशको सन्तुलित विकासमा तीनै तहको सरकारका खर्च प्रणालीले निर्णायक भूमिका खेल्न सक्ने तुल्याउनु पर्दछ ।
- राष्ट्रिय खर्च नीतिको तर्जुमा गरी सार्वजनिक खर्चको सोच,दूरदृष्टि,लक्ष्य,उदेश्य, रणनीति तथा प्राथमिकता निर्धारण गर्दा स्थानीय तहमा सामाजिक न्याय प्रवर्द्धन हुने,गरिबी निवारणमा प्रत्यक्ष टेवा पुग्ने, सामाजिक विकास र मानवीय विकासमा लगानी बढाउने गरी खर्चको प्राथमिकता सूचक सहित विनियोजन दक्षता बढाउनु पर्दछ ।
- स्थानीय तहले वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना बनाई खर्च गर्ने, खर्च--नतीजा र प्रभाव बीच वलियो सम्बन्ध स्थापित गर्ने, संगठनात्मक कार्य सञ्चालन खाका बनाई लागु गर्ने, सामाजिक लक्ष्य र उपलब्धि बीच सम्बन्ध स्थापित हुनेगरी Logical Framework कार्यान्वयनमा ल्याइ हालै संघीय सरकारले तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन,२०७६ को खाका भित्र रही स्थानीय तहमा वित्तीय ब्यवस्थापनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि वलियो कानूनी वातावरणको थालनी गर्नु पर्दछ ।
- स्थानीय तहका सार्वजनिक निकायहरूमा पूँजीगत खर्च क्षमता बढाउन खरीद प्रक्रियालाई पारदर्शी, चुस्त र वैज्ञानिक तुल्याउन संघीय सरकारले खरिद कानूनमा विषय क्षेत्रगत संहिता (Sectoral code of conduct) बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएर मिलेमतो, ढिलासुस्ती र चुहावट नियन्त्रण गर्ने । स्थानीय सरकारको भूमिका समेत पुनरावलोकन गरी सरकार संलग्न नभएपनि हुने विषय क्षेत्रका कामहरू निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गरी चालू खर्च घटाउदै पूँजीगत खर्चमा बृद्धि गर्ने नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
- सरकारका जुनसुकै तहमा बजेट विनियोजनको पक्ष जति यथार्थपरक हुन्छ , खर्च प्रणाली त्यति नै प्रभावकारी हुन्छ । योजना हचुवा, अपत्यारिलो र कार्यान्वयन सुनिश्चितताको आधार बिना नै तर्जुमा भएको अवस्थामा बजेट र खर्च प्रणाली मै असर पर्दछ । विभिन्न निकायहरूबाट सम्पादन हुने समान

प्रकृतिको कार्यलाई एकद्धार प्रणालीबाट सञ्चालन गर्दा खर्चको दोहोपना हट्ने,समन्वय पक्ष सुदृढ हुने कारणले विनियोजन कुशलता बढ्न जाने हुन्छ। तसर्थ, स्थानीय तहमा योजनाको दूरदृष्टि, यसका उदेश्य,समष्टिगत र क्षेत्रगत लक्ष्य एवं नीति,रणनीति तथा सो अनुरुप परियोजना, कार्यक्रमहरू प्रस्ताब गरिएका छन्,छैनन् आदि सन्दर्भको निराकरण सहित बजेट विनियोजनलाई दक्षतापूर्ण तुल्याउनु पर्दछ।

- सार्वजनिक खर्चको पारदर्शिता, जवाफदेहिता, पूर्वानुमान र जनसहभागिता जस्ता औजारका माध्यमबाट वित्त अनुशासन, विनियोजन कुशलता तथा कार्यान्वयन दक्षता संग आवद्ध भएको मूख्य पक्ष भनेकै सार्वजनिक खर्चको चुस्त ब्यबस्थापन एवं प्रभावकारिता हो। स्थानीय तहहरूमा वित्तीय अनुशासन कायम नहुने,जिम्मेवारी र जवाफदेहितामा समस्या रहने र निजी क्षेत्रको भूमिका अस्पष्ट हुने जस्ता कारणले वित्तीय नियमको ठोस ब्यबस्था गर्नुपर्ने तर्फ जोड दिन पर्ने देखिएको छ।
- सार्वजनिक खर्च ब्यबस्थापनको नवीनतम र महत्वपूर्ण पक्ष जनसहभागिता हो, जसले उपभोक्ता-नागरिक अभिमुखीकरणलाई प्रभावकारी खर्च ब्यबस्थापनको एक अंग मान्दछ। फलतः आजकल नागरिक बजेट (Citizen Budget) को अवधारणा विकसित भएर आएको छ , जसको अर्थ हो नागरिकहरूको पक्षमा बजेटका सरोकारवालाहरूले पैरवी गर्नु पर्दछ। स्थानीय तहको बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन आम नागरिकको प्रत्यक्ष सहभागितामा हुने प्रावधान गरिनु पर्दछ , बजेटको दस्तावेज जनजिब्रो अनुकुलको भाषामा हुनु पर्दछ। स्थानीय तहको बजेट बाट शुरु गरेर प्रदेश र संघीय तहको बजेट समेत नागरिक बजेटका रुपमा तर्जुमा गर्ने पद्धति बसाल्दै लैजानु पर्दछ। यस अन्र्तगत सार्वजनिक क्षेत्रबाट प्रवाह गरिने सेवाको स्तर मापन गर्न आन्तरिक मूल्याकंन पद्धतिको विकास गरिन्छ। यसमा स्थानीय तहमा सार्वजनिक वस्तु तथा सेवा प्रवाह प्रति उपभोक्ताको धारणा एवं सन्तुष्टि परीक्षणको लागि समूह सर्वेक्षण विधि अवलम्बन गर्न सकिन्छ।
- लेखापालन तथा प्रतिवेदन प्रणालीलाई पारदर्शी, चुस्त र सुदृढ तुल्याउने, प्रविधिमा आधारित क्गद (national Treasury application (SuTRA) लाई सुदृढिकरण गरी लेखाकंन र प्रतिवेदनका साथै स्थानीय तहको आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई आफनै कार्यक्षेत्र भित्र छुट्टै इकाईको गठन गरी सामयिक, अद्यावधिक र विश्वसनीय तुल्याउदै अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणालीलाई गुणस्तरीय भरपर्दो तथा प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ।

६. उपसंहार :

संविधानको धारा २१४ बमोजिम स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार संविधान र संघीइ कानूनको अधिनमा रही गाऊपालिका वा नगरपालिकामा निहति रहने र धारा २२१ अनुसार ब्यबस्थापकीय अधिकार गाऊसभा र नगरसभामा रहे ब्यबस्था छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४ बमोजिम स्थानीइ तहको शासन ब्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिारा गाऊपालिका र नगरपालिकाको हुने उल्लेख छ।

वर्तमान संविधानको ब्यबस्थानुसार सात प्रदेश भित्र ४६० गाऊपालिका, २७६ नगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका र ६ महानगरपालिका (प्रदेश अनुसार क्रमशः १३७,१३६,११९,८५,१०९,७९ र ८८) समेत गरी ७५३ वटा स्थानीय निकाय क्रियाशिल छन्।

संविधानको धारा २२८ देखि २३० सम्मका प्रावधान कार्यान्वयन गर्नका लागि राजश्व संकलन र खर्च ब्यबस्थापनलाई ब्यवस्थित गर्न स्थानीइ तहहरूले आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीइ उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानून बनाई वित्तीइ अनुशासन, जवाफदेहिता र पारदर्शिता प्रवर्द्धन हुनेगरी आर्थिक कारोवार सञ्चालन गर्न विलम्ब

भैसकेको छ। यस ऐनको तर्जुमा गर्दा संघीय कानूनको परिधि भित्र रही गनुपर्ने र यसै ऐैनबाट स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा भएको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, आयोजना,योजना, बजेट, मध्यकालिन खर्च संरचना, श्रोत अनुमान, आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षण र बेरुजु फछ्र्यौट सम्बन्धी ब्यवस्थाहरू ब्यवस्थित तुल्याउनु पर्दछ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ७८(५) ले हरेक स्थानीय तहले सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र जवाफदेहि बनाउन सार्वजनिक परीक्षण, सामाजिक परीक्षण तथा सार्वजनिक सुनुवाई जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरी वित्तीय जवाफदेहितालाई प्रभावकारी बनाउने प्रावधान राखिएकोमा धेरै स्थानीय तह यसमा चूकेका छन्।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०२ अनुसार स्थानीय तहहरूले आफनो अधिकार क्षेत्र (संविधानको अनुसूची- ८ र ९) भित्रका विषयमा ऐन तथा सो को अधिनमा रही नियम, निर्देशिका, कार्यविधि र मापदण्ड बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सक्ने ब्यबस्था छ। आवश्यक्तानुसार हाल सम्म कानूनहरू नबनेको सन्दर्भमा स्थानीय तहको कार्य सम्पादन, सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन आवश्यक कानून निर्माणमा स्थानीय तहहरू थप सक्रिय हुनुपर्ने देखिन्छ।

स्थानीय तहमा नेपालको संविधान,संघीय तथा प्रदेश कानून र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन समेतबाट आर्थिक कारोवारलाई ब्यवस्थित, अनुशासित,पारदर्शी, जवापफदेहि र उत्तरदायी तुल्याउन अधिकाधिक प्रावधानहरू राखिएको भएतापनि कतिपय स्थानीय तहले बजेट नै पारित नगराउने, नीति तथा कार्यक्रम प्रस्तुत नगर्ने, कारोवारको यथार्थ र तोकिएको लेखा ढाँचामा लेखाकंन, प्रतिवेदन नगर्ने, लेखापरीक्षण नगराउने, सामाजिक परीक्षण र सार्वजनिक लेखापरीक्षण तथा सार्वजनिक सुनुवाई जस्ता आधारभूत वित्तीय अनुशासन समेत पालना नगरेको अवस्था छ।

नेपालमा लामो समय देखि कार्यान्वयनमा रहेको योजनाबद्ध विकास पद्धतिको अवलम्बन,वार्षिक बजेट प्रणाली, मध्यकालिन खर्च संरचनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन, लेखापालन तथा लेखापरीक्षणको कानूनी, संस्थागत र संरचनागत प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका बाबजूद सार्वजनिक खर्च ब्यबस्थापनमा प्रशस्त समस्या,चूनौतिहरू थपिनुका साथै जनअसन्तुष्टि पनि बढिरहेको पाईन्छ। अहिले आएर यसको प्रभाव संघमा मात्र नभई प्रदेश र स्थानीइ तहमा समेत सार्वजनिक श्रोतको उपयोगको औचित्य र गुणस्तर, दक्षता र नतिजा संग सम्बन्धित विषय माथि नै प्रश्न उठन थालेका छन्।

स्थानीय तहको सार्वजनिक खर्च ब्यबस्थापनका क्षेत्रमा उठने गरेका प्रश्नहरू र उजागर भएका र हुदै आएका समस्या समाधानका लागि समस्यानुकुलका उपायहरू पहिचान गरी कार्यान्वयनमा जुटी हाल्नु पर्दछ। सर्वप्रथम स्थानीय नेतृत्वले आफूलाई जनसेवी भएको प्रमाणित गर्ने पद्धति बसाली संस्थागत ब्यबस्थाको सवलीकरण,आर्थिक अनुशासनको सुनिश्चितता, विनियोजन कुशलताको प्रत्याभूति,कार्य सञ्चालन प्रभावकारिता एवं दक्षता र आधुनिक प्रविधिको उपयोग गरी संघ र प्रदेश संगको समन्वयकारी भूमिकाबाट बजेट प्रणालीमा सुधारको एकीकृत प्रयास गरे मात्र यी समस्या संग जुध्ने क्षमता विकास गर्न सम्भव छ।

सन्दर्भ सामाग्रीः

नेपालको संविधान

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४

महालेखा परीक्षकको (५५ औं,५६ औं र ५७ औ) प्रतिवेदन

राजश्व पत्रिका २०७६ आषाढ र पौष

कोरोना पछिको नेपाली अर्थतन्त्रको व्यवस्थापन

नारायण प्रसाद रेग्मी*

विषय प्रवेश

मानव सभ्यता माथिनै संकट निम्त्याएको अकल्पनिय कोरोना महामारी वाट समग्र विश्व नै आक्रान्त भएको छ । चीनको हुवेई प्रान्तको वुहानमा २०१९ को डिसेम्वरमा कोरोना भाईरसको पहिचान भएको थियो । छोटो समयमै यो भाईरस फैलियर विश्वभर कुनाकुनामा पुगीसकेका छ । हाल यस महामारीवाट संक्रमित हुनेको सख्या विश्वभर सात करोड नाघिसकेको छ । सम्भवत यो शताब्तिकै कहाली लाग्दो महामारी हुन सक्छ । मानवजाति माथि आइपरेको यो महासंकट वाट वाच्नकै लागि विश्व भरका मानव जातिहरू युद्ध झै लडिरहेका छन भने अर्कोतिर दशकौ देखि स्थापित आपूर्ति श्रृंखलामा अवरोध ल्याएको छ । यो अकल्पनिय विपत्तिसामु विज्ञानको चमत्कारसमेत फिक्का सावित भएको छ । यस्तो कठिन अवस्थामा विश्व अर्थतन्त्र संकुचित हुने निश्चित प्राय नै छ । विश्व जगत भविष्यमा यसलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भनेर गहिरो चिन्तन मननमा रहेको छ । विश्व वजारमा आफुलाई लामो समयदेखि जवरजस्तरुपमा वलियो आर्थिक शक्तिको रुपमा खडा गरेका अर्थतन्त्रहरूलाई समेत आफनो विरासत धान्न धौ धौ रहेको अवस्था विद्यमान छ । भविष्यमा आइपर्न सक्ने सम्भावित आर्थिक मन्दिको निराकरणको लागि आर्थिक रुपमा शक्ति सम्पन्न राष्टहरूले अर्थतन्त्रमा पुर्नताजगी ल्याउने उदेश्यकासाथ आर्थिक प्रोत्साहन प्याकेजको घोषणा गरेका छन । यि मुलुकहरले अर्थतन्त्रमा समष्टिगत मागमा कमी आउन नदिनको लागि वित्त तथा मौद्रिक नीति मार्फत विभिन्न आर्थिक प्रोत्साहनमुलक व्यवस्था गरेका छन । संयुक्त राज्य अमेरीकाले वित्त नीतिको प्रयोग मार्फत समष्टिगत अर्थतन्त्रमा पुर्नताजगी ल्याउने उदेश्यका साथ ठुलो राहत प्याकेजको घोषणा गरेको छ । गएको मार्चमा संयुक्त राज्य अमेरीकाको सरकारले करिव तीन ट्रिलियन अमेरिकी डलरको पहिलो सहायता कोषको घोषणा गर्यो भने यस पछि निरन्तर अन्य आर्थिक तथा गैह आर्थिक प्याकेजको घोषणा गरेको थियो । कोरोनाको कारण वाट रोजगार गुमाएकाहरूलाई वेरोजगार भत्ता वापत मासिक वाह सय तथा वच्चा हरूलाई पाँच सय यु.एस डलरको राहत घोषण गर्यो । मौदिक नीतिको प्रयोग मार्फत फेड रिजर्भले आधारभूत व्याजदरमा भारिमात्रामा कटौति गरेको छ । गएको मार्च वाट दोस्रो पटक ब्याजदर कटौती गरेको छ भने रिपो मार्फत वाणिज्य वैकहरूलाई प्रशस्त ऋण प्रसारको व्यवस्था गरेको छ । लगानीकर्ताहरूले कोरोना महामारीको समयमा वैक हरूवाट लिएको ऋणको समयतालिका अनुसार किस्ता रकम तिर्न नसक्दा ऋण असुलीको भाका वढाएका छन । यस्तै प्रकृतिका आर्थिक राहत घोषणा गर्ने देशहरूमा चीन, वेलायत, जापान, अष्ट्रेलिया, युरोपियन युनियन, भारत लगायतका रहेका छन । नेपालजस्तो सानो अर्थतन्त्र भएको देशको हकमा पनि कोभिडको चक्रिय असर पर्ने

** कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, महेन्द्रनगर ।*

निश्चित प्राय नै छ। विश्वका अन्य देश जस्तै नेपालमा पनि आगामी दिनहरू क्सरी जानेछन भन्ने विषयमा गहिरो चिन्तन मनन तथा अध्यन अनुसन्धान र नीतिगत समायोजन हुनु आवश्यक रहेको छ।

कोभिड वाट अर्थतन्त्रमा परेको प्रभाव

विश्वब्यापी महामारीका रुपमा फैलिएको कोरोना रोगका कारण विश्वले एकैपटक मानविय तथा आर्थिक संकट सामना गर्नु परेको छ। स्वास्थ्य संकटवाट उत्पादन, व्यापार तथा लगानिसम्मको श्रृंखला नकारात्मक रुपमा प्रभावीत भएका छन । विश्व अर्थतन्त्रसगको अन्तआवद्धताको कारण नेपालको अर्थतन्त्रका प्रमुख क्षेत्रहरू समेत यसवाट गम्भिर प्रभाव परेको छ । हालै मात्र केन्द्रिय तथ्याकं विभागले सार्वजनिक गरेको देशको आर्थिक वृद्धिदरको तथ्यवाट समेत यो स्पष्ट हुनआउदछ । नेपाल राष्ट बैकले कोरोनाको कारणवाट नेपालको अर्थतन्त्रमा भएको नोक्सानीको वारेमा गरेको अध्ययनमा वन्दावन्दीको अवधिमा ३९ प्रतिशत व्यवसाय पूर्ण वा आंशिक सञ्चालनमा रहेका, ६१ प्रतिशत वन्दरहेका तथा एक चौथाई कामदार कटौती गरेका तथा १८.२ प्रतिशतले कामदारको तलव कटौति गरेको उल्लेख छ । वन्दावन्दिको समयमा ९६.७ प्रतिशतले उद्योग व्यवसायहरूको उत्पादन ७३.८० प्रतिशतले घटेको तथ्याय उल्लेख गरेको छ। प्रतिवेदनमा वन्दावन्दि पश्चात सामान्य अवस्थामा फर्कन औसतमा करिव ९ महिना लाग्ने समेत देखिएको छ । सञ्चालन खर्च व्यहोर्न चालु पुजिको अभाव, उत्पादनको विक्रि वितरणमा कठिनाई तथा वजारमा मागको कमी हुनसक्ने अवस्था प्रतिवेनमा रहेको छ । कोरोना महामारीवाट सृजित विश्वब्यापी आर्थिक असरवाट ठुलो संख्यामा विश्वभर मानीसहरूले रोजगारी गुमाउने सम्भावना छर्लङ्ग रहेको छ। हालैमात्र विश्व वजारमा कच्चा तेलको मुल्य नकारात्मक कायम हुनु, अष्ट्रेलियाको दोस्रे ठुलो हवाई उद्योग भर्जिन हवाइकम्पनी घाटामा जादा स्वामित्व हस्तान्तरण गरिनु, अमेरिकाको इन्टरनेट सेवा प्रदायक कम्पनि फ्रन्टियर कम्युनिकेसनको स्वामित्व हस्तान्तरण विश्वब्यापी आर्थिक संकट सुरुवातका केहि प्रतिनिधि घटना मान्न सकिन्छ। यसको प्रत्यक्ष प्रभाव समग्र विश्व वजारमा पर्ने र हजारौ ब्यक्तिहरूले रोजगारी गुमाउनु पर्ने छ। यसको उदाहरणको रुपमा संयुक्त राज्य अमेरीकामा कोरोना महामारिका कारण रोजगार गुमाइ वेरोजगार भत्ता दावी गर्नेको संख्या चालीस मिलियन पुग्नु वाट स्पष्ट छ । यसको नकारात्मक प्रभाव सानै अर्थतन्त्र भएपनि नेपालमा समेत चक्रिय असर पर्ने देखिन्छ। विगत केहि समय देखि ठुलो संख्यामा वैदेशिक रोजगारीको क्रममा विश्व वजारमा छरियर रहेका नेपालीहरू समेत यस आर्थिक मन्दीवाट प्रत्यक्ष प्रभावित हुनेछन । एकातर्फ लगानीकर्ताहरूले वर्षौदेखि गरिआएको व्यापार,व्यवसाय वन्दगर्नु पर्ने अवस्था आउन सक्छ भने श्रमिकहरूले रोजगारी गुमाउनु पर्ने हुन सक्दछ। यस्तो जिवन धान्न नै कठिन हुने विषम अवस्थामा उनीहरूसग केवल आपनो मातृभुमी फर्किनुवाहेकको विकल्प रहन्न। कोरोनाका कारण आपना परिवारजनसग विछोडिदाका पीडाका कारण समेत उनीहरू घर फर्किन आतुर रहेको वुझिन्छ। यसको पछिल्लो प्रमाणको रुपमा दैनिक जसो विदेशमा रहेका नेपाली संघ, संस्थाहरूले विभिन्न देशमा रहेका नेपालीहरूलाई स्वदेश फर्काउन गरेका प्रयासहरूलाई लिन सकिन्छ । कोरोना विरुद्धको औषधी/खोप निक्यौल नभए सम्म अवका दिनमा उन्मुत्त ढंगले वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको संख्यामा उल्लेखनिय गिरावट आउने छ। यो केवल नेपालको स्थानीय घटना विशेष भन्दा पनि विश्वब्यापी प्रवृतीको रुपमा देखापर्ने छ । विश्वव्यापी महामारीको रुपमा आएको कोरोनाको कारणवाट सिर्जित आर्थिक मन्दीवाट एकातिर ठुलो सख्यामा रहेका नेपालीहरूले रोजगारी गुमाउनु पर्नेछ भने अर्कोतिर विप्रेषणको त्राणमा टिकेको अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव पर्नेछ। जसवाट समष्टिगत अर्थतन्त्र न्युनमागका कारण प्रेरित हुने आर्थिक संकट तर्फ उन्मुख हुनेछ। यसवाट विप्रेषणको जगमा रहेको आयातमुखी, उपभोगमुखी अर्थतन्त्रमा क्षयीकरण आउनेछ। वेरोजगारको सख्यांमा उल्लेखनिय वृद्धि हुनेछ। सरकारले आयातमार्फत प्राप्त गरेको राजस्वमा उल्लेखनिय रुपमा कमी आउदा

सरकारले गर्दैआएको सार्वजनिक खर्चमा कटौति हुनेछ। जसको कारण नीजि लगानीमा समेत ठुलो मात्रामा कमी आउनेछ। यसको नकारात्मक चक्रिय गुणक प्रभाव समष्टिगत अर्थतन्त्रमा निरन्तर पर्ने छ। यसको उदाहरणको रुपमा हालै मात्रामा विश्व वजारमा न्यून मागका कारण कच्चा तेलको मुल्य नकारात्मक कायम हुन पुग्यो भने नेपाल सरकारले पेट्रोलियम पदार्थको आयातवाट प्राप्त गर्ने अरवौ राजस्व गुमाउन पुगेको छ। परिणामस्वरुप आगामी आ.व.को वजेटको अकं स्रोतको अभावमा साघुरो वन्नेछ अथवा घाटा वजेटको मात्रा वढेर जानेछ। अर्थतन्त्र क्रमस लगानीको दुश्चक्र तर्फ उन्मुख हुन पुग्दछ। यसको विरुद्धमा लडन अव के गर्ने त ?

समाधानका उपायहरू

कोभिडवाट अर्थतन्त्रका हरेक क्षेत्रहरू प्रभावित भएका छन। यो असरवाट वाहिर निस्कन वर्षौ लाग्न सक्ने अर्थशास्त्रिहरूको अनुमान रहेको छ। कोभिडको कारण ओरालो लागेको अर्थतन्त्रलाई गतिशिलता प्रदान गर्ने ध्येयका साथ नेपाल सरकारले चालु आ.व. २०७७।७८ को वित्त नीतिको माध्यमवाट नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। जसअर्न्तगत नेपाल सरकारले कोरोनावाट प्रभावित कृषि, घरेलु साना तथा मझौला उद्योग, होटल, उत्पादनमुलक उद्योग, पर्यटन लगायतका क्षेत्रमा उद्योग ब्यवसायलाई ५ प्रतिशत सम्मको सहुलियत ब्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउन रु.१ खर्व सम्मको पुनरकर्जा उपलब्ध गराएको छ। यसैगरी कोरोना वाट प्रभावीत घरेलु, साना तथा मझौला उद्यम तथा कोरोना प्रभावित पर्यटन व्यबसायका श्रमिक तथा कर्मचारीको पारिश्रमीक भुक्तानी तथा व्यवसाय सञ्चालनका लागि ५ प्रतिशत व्याजमा कर्जा उपलब्ध गराउन रु. ५० अर्वको कोष खडा गर्ने ब्यबस्था गरेको छ।

यसैगरी नेपाल राष्ट्र वैंकले मौद्रिक नीतिमार्फत अर्थतन्त्रमा तरलताको अवस्था सहज गर्न अनिवार्य नगद मौज्दात अनुपात ४ प्रतिशतवाट घटाई ३ प्रतिशत र वैंकदर ६ प्रतिशतवाट कम गरी ५ प्रतिशत कायम गरेको छ भने ब्याजदर कोरिडोरको माथिल्लो तथा तल्लो नीतिगत दरसमेत घटाएको छ।काउन्टर साइक्लिकल व्यबस्थाको स्थगन, अल्पकालिन कर्जाहरूको भुक्तानी म्याद थप गरिने व्यवस्था, पुनकर्जाका लागि उपलब्ध कोषको ५ गुणासम्म कर्जा उपलब्ध गराउने ब्यवस्था, अति प्रभावित पेशा, ब्यबसाय सञ्चालन गर्ने चालु पुजि कर्जाको सिमामा वढीमा २० प्रतिशतसम्म थप कर्जा पुनःसंरचना तथा पुनर्तालिकरण, तरलता असहजताका आधारमा गैरपरम्परागत मौद्रिक उपकरणको प्रयोग गर्न सकिने व्बस्थासमेत मौद्रिक नीतिमा गरिएको छ। यसको मुलभुत उदेश्य कोभिडको प्रभाव समयक्रममा कम हुदै गएपछि वित्तीय क्षेत्रमा देखा पर्न सक्ने सम्भावित तरलता अभावलाई सम्वोधन गर्नु रहेको वुझिन्छ।

नेपाल सरकारले माथि उल्लेख भएअनुसार चालु आ.व.को वजेट तथा मौद्रिक नीति मार्फत कोभिडवाट थिलथिलो भएको अर्थतन्त्रलाई तरङगित गर्नै प्रयास गरेको छ। तर सरकारका उल्लेखित प्रयासहरू मात्र अर्थतन्त्रलाई माथि उकास्न पयाप्त नहुन सक्दछ। हरेक कालो वादलमा चाँदीको घेरा हुन्छ भनेझै यस महाविपत्तीले यकसाथ उत्तिकै सम्भावना समेत लियर आएको छ। महामारिले बर्बादी मात्र होइन, देशको अर्थतन्त्र रुपान्तरण गर्दे उत्पादन सामर्थ्य विस्तार र व्यापक रोजगारी सिर्जना गर्ने अवसर पनि दिएको छ। विगत लामो समय देखि अर्थतन्त्रमा ब्यबहारिक रुपमा अनुभूति गरिएका कमी कमजोरिहरूलाइ सुधार गरि जाने प्रस्थान विन्दुको रुपमा वर्तमान समयलाइ लिन सकिन्छ। हाम्र कतिपय विद्यमान नीति तथा रणनीतिलाई पुनरविचार गर्नुपर्ने बाध्यता सिर्जना गराएको छ। विगतमा पनि विश्वब्यापी संकटले आर्थिक व्यवस्थामा परिर्वतन ल्याउन भूमिका खेलेका थिए। नेपाल सरकारले सन् १९८० को दशकवाट अवलम्वन गरेको खुला वजार नीतिले सृजना गरेका विकृती विसंगतीहरूलाई सुधार गरि स्थानीय स्रोत साधनमा आधारीत उपयुत्त आर्थिक विकासको प्रारुप (Endogenous growth model) अवलम्वन गर्न उपयुक्त अवसर प्रदान गरेको छ। कोभिडले अर्थव्यबस्थामा राज्यको भूमिका झनै बढाउने पर्ने दृष्टान्त

दिएको छ। हामीले विकासका लागि अघिसारेका विद्यमान नीति एवम रणनीतिलाई अव परिर्वतन गरिनुपर्दछ। नेपालको अर्थतन्त्रलाई विश्वका अन्य मुलुकमा हिडेको वाटो जस्तै कृषि, उद्योग हुदै सेवा तर्फ डोयाउन आवश्यक नीतिगत हस्तक्षेप गरिनु पर्दछ। जसको लागि कृषिक्षेत्रलाइ आर्थिक क्रियाकलापको केन्द्र वनाउनु आजको धरातलिय यथार्थ हो। विगतमा शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आम नागरिकका लागि अति आवश्यक सेवाहरू नीजि क्षेत्रलाई वेलगाम छोडदा यसवाट उत्पन्न भएका नकारात्मक पक्षलाई अव नीतिगत सुधार मार्फत सही वाटोमा ल्याउनु पर्दछ। विप्रेषणको आधारमा टिकेको आयातमुखी, उपभोगमुखी अर्थतन्त्रलाई अव क्रमश विस्थापीत गर्दै ग्रामीण आर्थिक क्रियाकलापमा आधारित उत्पादनमुलक आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र तर्फ उन्मुख गरिनु पर्दछ। आगामी आर्थिक विकासको प्रारुप कृषिषेत्रमा आधारीत आर्थिक क्रियाकलापसग अन्तरसम्वन्धित उद्योगहरूको स्थापना मार्फत आर्थिक वृद्धि गर्दै यसै क्षेत्रसग अन्तरसम्वन्धित सेवा क्षेत्रको विकास गरि एक आपसमा अन्तरसम्वन्धित मुलुक सुहाउदो आर्थिक विकासको प्रारुप अपनाउनु आवश्यक रहेको छ। कमजोर जगमा गलत वाटोमा दगुरेको नेपालको अर्थतन्त्रलाई सही वाटो पहिल्याउनको लागि वर्तमान समयलाई एउटा अवसरको रुपमा लिनु पर्दछ। स्थिर, दिगो तथा समावेशी आर्थिक वृद्धि मार्फत आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको आधारशिला तयार गर्नु राज्यको आगामी आर्थिक कार्यदिशा हुनुपर्दछ। यसको लागि देश भित्र विद्यमान स्थानीय स्रोत साधनहरूको पहिचान गरि उपयुक्त ढंगको आर्थिक विकासको प्रारुप तय गरिनु प्राथमिक कार्यसुची रहेकमे छ। विगतमा अवलम्वन गरिएका वा विश्व वजारमा प्रयोग भयका पुजीवाद वा समाजवाद भन्दा आपनो मुलुकको माटो सुहाउदो वादको अवलम्वन गर्नु आजको आवश्यकता रहेको छ। उल्लेखित परिप्रक्ष्यमा अहिले आर्थिक उन्नयनको फडको मार्ने तारतम्य मिलेको छ। यो सुनौलो मौका समात्न सके देशलाई विकासको पथमा अघि वढाउन सकिन्छ।

नेपाल परम्परागत रुपमा एक कृषि प्रधान मुलुकको रुपमा परिचित रहेता पनि यसको हिस्सा कुल गाहर्स्थ उत्पादनमा एक तिहाई भन्दा कम रहेको छ। नेपाल सरकारले लिएको दिगो, फराकिलो, समावेशि आर्थिक विकासका लक्ष्य पुरा गर्नका लागि कृषि क्षेत्रलाई आगामी दिनमा नेपालको आर्थिक विकासको मियोको रुपमा लिइनु पर्दछ। कृषिको आधुनिकिकरण मार्फत उपादकत्व वृद्धि गर्दै अर्थतन्त्रको रुपान्तरणमा जोड दिने नीति राज्यले अवलम्वन गर्नु पर्दछ। तराईमा रहेका सयौ विघा जमीनमा सामुहिक खेती प्रणालीको सुरुवात गरिनुपर्दछ। यसको लागि सहकारीको माध्यम प्रयोग गर्न सकिन्छ अथवा विकल्पको रुपमा नीजि जमीन कुनै कम्पनीले निश्चित समयावधिको लागि भाडामा लिइने र सट्टामा व्यक्तिलाई उसले प्राप्त गरिरहेको भन्दा वढि आय प्राप्त गर्ने कुराको सुनिश्चित गरिनुपर्दछ। यसो गर्दा ठुलो मात्रामा रहेको एकिकृत जमीनमा आधुनिक मेशिनरीको प्रयोगमार्फत उत्पादन गर्न सकिन्छ। जसले कृषिमा इकोनोमीज अफ स्केल सृजना गरी परम्परागत रुपमा अवलम्वन गरेको खेती प्रणाली विधिवाट भन्दा वढि उत्पादन गरि आय आर्जन वृद्धि गर्न सकिन्छ। यसका लागि वैदेशिक रोजगारवाट फर्किएका हरेक नागरिकहरूको श्रम कार्यालयसगको समन्वयमा सम्वन्धित स्थानीय निकायले पुरा विवरण अभिलेख राख्ने कार्य गरिनुपर्दछ। जसमा वैदेशिक रोजगारका सिलसिलामा उनीहरूले प्राप्त गरेका अनुभवहरूको पूर्ण विवरण भएको प्रोफाईल तयार गर्नुपर्दछ। उनीहरूको क्षमता, ज्ञान, सीप, अनुभवको डाटावेस तयार गरी सोहि अनुसारको क्षेत्रमा कार्य गर्ने वातावरण सम्वन्धित स्थानीय तहले मिलाउनुपर्दछ। यस पश्चात अव राज्यले यीनै कृषिजन्य उत्पादनलाइ कच्चा पदार्थको रुपमा प्रयोग गर्ने उद्योगको स्थापना गर्नुपर्दछ। जस्तै धानको प्रचुर उत्पादन पश्चात यसलाई कच्चा पदार्थको रुपमा प्रयोग गर्ने गरि विभिन्न किसिमका वस्तुहरू जस्तै चामल ,चिउरा लगायतका विविध वस्तुहरू प्रशोधन गर्ने उद्योगको स्थापना गर्न सकिन्छ। यसरी उत्पादीत वस्तुलाई देशगत तथा वस्तुगत विविधिकरण गरि निर्यात गर्न सकिन्छ। यसको लागि राज्यले उपयुत्त वातावरण सृजना गरिदिनुपर्दछ। यसका

आधारभुत पक्षको रुपमा रहेका सिंचाई, ग्रमीण सडक तथा विद्युतीकरण, चिस्यान केन्द्र, मल वीऊको उपलब्धता, कृषि वीमा, भण्डार गृह, लेवलिङ, ब्राडिङ, वजारीकरण,ऋण,सुविधा आदिको ब्यवस्था राज्यका तर्फवाट गर्नु पर्दछ।

कोरोना महामारीवाट नकारात्मक असर पुगेको तथा नेपालको अर्थतन्त्रमा महत्वपुर्ण योगदान रहेको पर्यटन क्षेत्रलाइ समेत राज्यले उपर्युत्त नीति मार्फत सम्वोधन गरिनु पर्दछ। अवको पर्यटनको केन्द्र भनेको ग्रमीण/कृषि पर्यटन हुनुपर्दछ। यसको लागि आन्तरिक पर्यटनमा जोड दिनु आवश्यक छ। अवको केहि समयको लागि अन्तराष्ट्रिय आवागमन वन्द प्राय रहने अवस्थामा पर्यटन व्यवसाय धान्नको लागि नेपाल सरकारले विभिन्न प्याकेजको घोषणा मार्फत यस क्षेत्रलाई उत्थान गरिनुपर्दछ। यसका लागि सरकारले सम्पुर्ण संगठित क्षेत्रमा काम गर्ने हरूलाई केहि समयको लागि तलवी अनिवार्य विदा दिएर देशभित्र भ्रमण गर्ने नीतिको अवलम्वन गर्नुपर्दछ। केहि वर्षयता नेपालीहरू विदा मनाउन विदेश जाने क्रमलाई रोक्न सकेमात्र ठुलोमात्रामा वाहिरिने वैदेशिक मुद्रा स्वदेशमै रहने तथा यसलाई आन्तरिक भ्रमणमा खर्च गरिएमा यसवाट स्थानीय तहमा पर्यटन प्रर्वद्धन भई रोजगारीको समेत सृजना हुन पुग्दछ। जसवाट स्थानीय वस्तु तथा सेवाको मागमा वृद्धि भई समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक असर पर्न जान्छ।

कोरोना महामारिका कारण विश्व अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असरको परिणाम स्वरुप वैदेशिक रोजगारीको क्रममा रहेका नेपालीहरूवाट प्राप्त विप्रेषणमा उल्लेखनिय रुपमा कमी आउने अनुमान गर्न सकिन्छ। यसवाट सरकारको भुक्तानी सन्तुलनमा प्रतिकुल असर पुग्नेछ। सरकार तथा नीजि क्षेत्रले ठुला विकासका आयोजनाहरू सञ्चालनको लागि विदेशवाट मील, मेशिनरी तथा प्रविधिको आयात गर्न पर्याप्त विदेशी मुद्राको अभाव हुन सक्दछ। यसको पूर्ति गर्न सरकारको एकमात्र विकल्प भनेको अल्पकालमा आर्थिक कुटनीतिको प्रयोग मार्फत वैदेशिक सहायता प्राप्तिको लागि द्धिपक्षिय तथा वहुपक्षिय विकास साझेदारहरू सग सहकार्य गर्नु नै हो भने दिर्घकालमा आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास मार्फत आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यातको प्रर्वद्धन गर्नु हो। हालै मात्र अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषले आफना १८९ सदस्य राष्ट्रहरूलाई आवश्यकता अनुसार कोरोनासग जुध्ने उदेश्यका साथ ऋण सहयोगका लागि १ खर्व डलर छुटयाएको छ।

विगत लामो समय देखि सरकारको टाउको दुखाईको विषय वनेका अनौपचारीक अर्थतन्त्रको समस्या लाई निदान गर्नको लागि समेत यो उपयुत्त समय रहेको छ। अवका दिनमा डिजिटल अर्थतन्त्रको सुरुवात मार्फत नागरिकका सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधि लाई राज्यको दायरामा ल्याउनु पर्दछ। ई-कमर्स, ई-भुत्तानी, ई-वैंकिङग प्रणालीको सुरुवातको लागि नेशनल गेटवे को व्यवस्था गरिनुपर्दछ। यस महामारीका कारण अवका केहि समय नागरिकहरूले एक अर्काका वीच सामाजिक दुरी कायम गरिनु आवश्यक रहेको छ। जसको लागि नागरिकले ई-सेवा प्रयोग गर्नुको विकल्प रहन्न। यसवाट अन्ततोगत्वा औपचारिक अर्थतन्त्रको आकारमा वृद्धि भइ करको दायरा फराकिलो वनाउन सहयोग पुग्नेछ।

विगत केहि दशकवाट अवलम्वन गरिएको खुला वजार नीतिको कारण शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आम नागरिका लागि अति आवश्यकिय वस्तुलाई अवका दिनमा राज्यको पूर्ण स्वामीत्वमा ल्याउनु पर्ने विषय यस महामारी पश्चात थप जिकिर गरिरहनुपरेन। संविधान प्रदत निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्यको हकलाइ अव ब्यवहारिक ढंगलेनै चरितार्थ गर्न ढिला भइसकेको छ। ज्ञान, विवेक, व्यवहारमा आधारित नैतिक शिक्षा आजको समाजको लागि अति आवश्यक रहेको छ। जसले संस्कारयुत्त समाजको निर्माण गर्दछ। मानव जीवनलाई सरल, नम्र ,शिष्ट, सभ्य वनाउदछ।

निचोड

आगामी दिनमा अर्थतन्त्रलाई माथि उकास्नको लागी टालटुले प्रयासहरू पक्कै पनि पर्याप्त हुने छैनन् । सरकारले अर्थतन्त्रलाई ओरालो लाग्न वाट वचाउनको लागि घोषणा गर्ने राहत प्याकेज तथा सामान्य खर्च कटौतिले अल्पकालमा केहि भरथेग गरेतापनि दिर्घकालिन समस्या समाधानको लागि भने प्रणालीगत सुधारको आवश्यकता रहेको छ । समुन्नत, स्वाधिन तथा आत्मनिर्भर उन्मुख अर्थतन्त्र निर्माणको लागि अवको आर्थिक विकासको प्रारुप कस्तो हुने भन्ने विषयनै अवको प्रस्थान विन्दु हुनुपर्दछ। वैदेशिक रोजगारी र विप्रेषण भरपर्दो र दीर्घकालीन आर्थिक स्रोत होइन भन्ने अव प्रमाणीत भइसकेको छ। कृषि क्षेत्रलाई अवको आर्थिक विकासको मियोको रुपमा विकास गर्नु उपयुत्त हुनेछ। बाँझो जमिनमा पसिना वगाउनु नै जीविकाको उत्तम मार्ग भन्ने विषय प्रमाणीत भएको छ। कोभिडले शिक्षा, स्वास्थ्य,उर्जा र आधारभुत अर्थतन्त्रमा आत्मनिर्भरताबिना कुनैपनि देशको समुन्नति कठिन रहेको स्पष्ट वनाएको छ। कृषि नै जीविकाको मुख्य आधार र आपत विपतमा समेत काम लाग्ने पेशा रहेछ भन्ने सर्वत्र वोध भएको छ। आर्थिक विकासको लागि मुलुक सुहाउदो आर्थिक प्रारुपको निक्यौल गर्नको लागि वर्तमान समयलाई एउटा उपयुक्त अवसर को रुपमा लिइनुपर्दछ। संघ, प्रदेश तथा स्थानिय सरकार विचमा महत्तम तहमा सहकार्य समन्वय हुनुपर्दछ भने अर्कोतर्फ सरकार, नीजि क्षेत्र तथा सहकारीको भूमिका पुन परिभाषित गरिनुपर्दछ। कानूनी शासनको कठोर प्रयोग मार्फत वलिया सार्वजनिक संस्थाहरूको स्थापना गरि नागरिकहरूको विश्वास आर्जन गर्न सक्नुपर्दछ। सरकारले यस्तो महाविपत्तीको समयमा आम नागरिकहरूको मनोवललाई खस्कन दिनु हुन्न । यस विषम परिस्थितीमा समग्र देशवासीहरूको जीवन रक्षा गर्दै भविष्य प्रति आधारयुत्त आशा जगाउने र अर्थतन्त्रको पुनरुत्थान गर्दै तीव्र विकासको वाटोमा डोयाउनु आवश्यक रहेको छ। सरकारले अर्थतन्त्रमा आशाको दियो जगाइरहने कार्य गर्नु पर्दछ।

सर्न्दभसुचीः

नेपालको संविधान, कानुन विताव ब्यबस्था समिति, २०७२ ,बबरमहल, काठमाडौ

वजेट वक्तब्य, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७ जेठ १५ , सिहदरवार काठमाडौ

मौद्रिक नीति, नेपाल राष्ट्र वैक, केन्द्रिय कार्यालय वालुवाटार,साउन २०७६ काठमाडौं

पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७–२०८०/८१), नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग , सिहंदरवार, काठमाडौं

Macroeconomics, 9th edition, N. Gregory Mankiw, Harvard University, Worth Publishers, A Macmillian Education Imprint, New York

कोभिड १९ ले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावसम्वन्धी सर्वेक्षण प्रतिवेदन, नेपाल राष्ट्र वैंक, अनुसन्धान विभाग, असार २०७७

उद्यमशीलताः सम्वृद्धिको वाहक

चक्र प्रसाद ढुङ्गाना*

परिचय

उद्यमशीलताको अवधारणा सर्ब प्रथम आधुनिक व्यवस्थापनका पिता मानिने पिटर ड्रूकरले प्रकाशमा ल्याएका थिए। उनले केवल व्यावसाय मात्र होईन सरकार र समाजका लागि पनि उद्यमशीलताको आधुनिक अवधारणा विकास गरेका छन्। उनले करिव २० वटा पुस्तक लेखेर उद्यमशीलता र आधुनिक व्यवस्थापनलाई एक क्रीन्तकारी मार्गमा हिडाउने प्रयास गरेको पाईन्छ। पिटर ड्रूकरको विचारमा नवप्रबर्तन, खोज र अनुसन्धानले समग्र मानव सभ्यतालाई नै अग्रगामी बनाउने भएकाले केवल उद्यमशीलतालाई मात्र व्यावसायिक नवप्रवर्तनको रुपमा मात्र लिन मिल्दैन। समाजका हरेक क्षेत्रलाई अगाडि बढाउनका लागि समाजलाई उन्नयन गर्ने बाटोको रुपमा उद्यमशीलता रहेको छ।

पिटर ड्रूकर अष्ट्रियामा जन्मेर अमेरिकामा कर्मथलो बनाएका एक आधुनिक व्यवस्थापनविद् हुन्। उनले The end of economic man (१९३९), The Future of Industrial Man (१९४२), Managing for Results (१९६४), The effective esecutive (१९६६), man ideas and politics (१९७०), Innovation and Entrepreneurship (१९८५) जस्ता अनेकौं पुस्तक लेखेर व्यवस्थापनलाई एक पेशागत विज्ञानका रुपमा विकास गराए। उद्यमशीलताको आधुनिक अवधारणा पनि उनैको कृतिबाट विकास भएको मानिन्छ।

उद्यमशीलताको सन्दर्भमा पिटर ड्रूकरको मान्यताहरू निम्न रहेका छन्ः–

- तपाईले जे काम उत्कृष्ट ढंगबाट गर्न सक्नु हुन्छ त्यो कामलाई मात्र गर्नुहोस्। बाँकी कामहरू Outsource गर्नुहोस्।
- हरेक व्यावसायिक संस्थाको प्राथमिक जिम्मेवारी भनेको ग्राहकलाई सन्तुष्टि प्रदान गर्नु हो। नाफा आर्जन गर्नु होईन। नाफा त ग्राहक सन्तुष्टिको स्वतः सिर्जित परिणाम हो।
- व्यवसायलाई सरलिकरण तथा विकेन्द्रिकरण गर्नुहोस्। व्यवस्थापनलाई नियन्त्रण र निर्देशनको दायरामा भन्दा विकेन्द्रिकरण र सहभागितामा जोड दिनुहोस्।
- कामदारलाई संस्थाको महत्वपूर्ण सम्पत्तिको रुपमा लिनुहोस्। कामदारहरू संस्थाको दायित्व होईनन्।
- ज्ञानमुखी कामदारको विकास गर्नुहोस्। Blue Collar कामदार भन्दा ज्ञानमुखी कामदारहरूले नवप्रबर्तन र उद्यमशीलतालाई बढी जोड दिन्छन्।

** कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, न्यूरोड।*

उद्यमशीलताको अर्थ

फ्रेञ्च अर्थशास्त्री जे.वि.सेले आर्थिक संसाधनहरूको न्यून उत्पादकत्व र कमजोर उत्पादनको अवस्थावाट उच्च उत्पादकत्व र उच्च उत्पादन क्षमतामा रुपान्तरण गर्ने कार्यलाई उद्यमशीलता भनी परिभाषित गरेका छन् । (Shifting the economic resources from lower productivity to higher productivity_ ।

सामान्य अर्थमा उद्यमशीलताले नयाँ आफ्नै व्यवसाय शुरुवात गर्ने कार्यलाई जनाउँदछ । अरुको अन्तर्गत रही रोजगार गर्ने कार्य उद्यमशीलता होईन । उद्यमशीलता भन्नाले नाफाको उद्देश्यले श्रोत साधनको प्रयोगलाई जनाउँदछ। यो मानवको आर्थिक जीवनको संबाहक र रुपान्तरणकर्ता हो। आजसम्म मानवले जेजति विकासमा प्रगति गर्न सकेको छ त्यसको उत्प्रेरक नै उद्यमशीलता हो। त्यसैले आय आर्जनका नवीनतम सोचको व्यवहारिक प्रयोग नै उद्यमशीलता हो।

अर्थशास्त्रमा उद्यमशीलतालाई कुनै व्यक्तिले कुनै व्यवसायलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि जोखिम लिने, उत्पादनका साधनहरूको उचित प्रयोग गर्ने र सोका लागि नाफा केन्द्रित भएर कुल व्यवस्थापन सञ्चालन गर्ने कार्यलाई जनाउँदछ। उद्यमशीलता एक अदृश्य आत्मा हो जसले दृश्य संसारलाई रुपान्तरण गर्नका लाीग व्यक्तिको उच्चतम बौद्धिक सिर्जनाशिलताको प्रयोग गर्दछ।

पिटर ड्रकरको शव्दमा Entrepreneurs create something new, something different; they change or enhance values; they donot do existing things better, they do different thing अर्थात उद्यमशीलताले नयाँ कुराको सिर्जना गर्दछ न कि भई रहेको कुरालाई उत्तम बनाउँदछ। यसले मूल्यलाई बढावा दिने वा परिवर्तन गर्ने कार्य गर्दछ । नवीनतम मूल्य, मान्यता, वस्तु र सेवाको सिर्जना गर्ने जस्ता विषयहरू उद्यमशीलतामा पर्दछन्। उद्यमशीलतामा नयाँ भन्नाले वजार, विक्री योग्य वस्तु र पुरानो वस्तु भए पनि नयाँ ग्राहक र सेवामुखी विशेषताहरूले ओतप्रोत भएको वस्तु बनाउने कार्य पर्दछन्। उद्यमशीलता विद्यमान वस्तुको नयाँ तौर तरिकाबाट उपयोग गर्न सक्ने बनाउने कला वा खुवी पनि हो। यसले विद्यमान वस्तु वा सेवामा रुपान्तरण गरी मानवीय आवश्यकतालाई नयाँ ढंगबाट पूर्ति गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउँदछ। तसर्थ यो नवप्रबर्तनको एक स्वरुप हो।

एप्पलः उद्यमशीलता र नवप्रबर्तनको अनुपम नमुना

एप्पल कम्पनी अमेरिकाको एक बहुप्रतिष्ठित बहुराष्ट्रिय कम्पनी हो । यसले उद्यमशीलता र नवप्रबर्तनमा अनेकौं रेकर्डहरू कायम गरेको छ। आईप्याड, आईपड, आईफोनका विभिन्न सिरिजहरू विकास गरेर बजारमा ग्राहकहरूलाई नवीनतम सोच र दृष्टि दिनमा एप्पल कर्पोरेसन सफल भएको छ। यसका हरेक नयाँ Products मा विल्कुल नयाँ विशेषताहरू छैनन्। केवल केही ग्राहक सन्तुष्टिका विशेषताहरू थपिएर नयाँ एप्पल Products आउने गरेको छ। जसका लागि संसार भरका करोडौं ग्राहकहरू प्रतिक्षारत हुन्छन्। ती नयाँ प्रोडक्टहरू विल्कुल नयाँ होईनन् । केवल ग्राहक सन्तुष्टिका लागि केही Modification गरिएको मात्र हो । यसलाई नवप्रबर्तन र उद्यमशीलताको उत्तम नमूनाको रुपमा लिन सकिन्छ।

उद्यमशील व्यवसाय साईजमा ठूलो हुनु पर्ने कुनै जरुरी छैन। सानो, मझौला वा ठूला उद्यमीहरू उद्यमशील हुन सक्दछन् । विद्यमान चालू व्यवसाय वा विल्कुल नयाँ व्यवसाय पनि उद्यमशील हुन सक्छ। गैर व्यवसायमुखी विद्यालयहरू, अस्पतालहरू, पुस्तकालय र सरकार स्वयं पनि उद्यमशील हुन सक्दछ। त्यसैले उद्यमशीलता एक बौद्धिक जोस, जाँगर र नवीनतम सोचको उपज हो।

गुगल, एप्पल, अमेजन र फेसबुक जस्ता कम्पनीहरू आज संसार भरी आफ्ना भिमकाय संख्यामा लामवद्ध ग्राहकहरू लिएर बसेका छन् । उनीहरूमा उद्यमशीलता हुनाले नै यस्तो संभव भएको हो ।

उद्यमलिता कुनै व्यक्तित्वको गुणसँग सम्बन्धित होईन । यो त व्यक्तिको व्यवहारिक गुण हो । यसको आधारस्तम्भ भनेको सिद्धान्त र अभ्यासमा आधारित छ न कि आत्मानुभूति । यसलाई सिकाईबाट आर्जन गर्न सकिन्छ । अभ्यासबाट लागू गर्न सकिन्छ । त्यसैले यसलाई कसैको अमुक व्यक्तित्व, अभिजात वर्ग वा अन्य कुनै आर्जित वा पैत्रृक गुणसँग जोड्न सकिदैन । निरन्तर अभ्यास, सोच, वैज्ञानिक दृष्टि र खोजबाट नै उद्यमशीलताको विकास गर्न सकिन्छ । तालीम, र शिक्षाबाट उद्यमशीलता बढाउन सकिन्छ । यो कुनै थम्ब रुल होईन । बरु रुल अफ लजिक हो ।

उद्यमशीलताका उदाहरणहरू

१. Macdonald Food Chain: Macdonald ले विक्री गर्ने वर्गरहरू पुरानो वस्तुहरू नै हुन् । बर्षौ देखि मानिसहरूले खानका लागि प्रयोग गर्दै आएका वर्गरहरू अमेरिकाका गल्लि गल्लिहरूमा विक्री हुन्थ्यो । म्याकडोनाल्डले त्यसलाई Modification गर्‍यो । नयाँ स्तरिकृत, उच्चतम गुणस्तरमा नयाँ स्वाद र प्याकिंगमा ल्याईयो । यसले ग्राहकको सन्तुष्टिमा उल्लेख्य बढोत्तरी गर्‍यो । आज म्याकडोनाल्ड संसारभरको Fast Food Restaurant मा किंगमेकर भएको छ । एउटा सामान्य गल्लीको वर्गर विक्री गर्ने फुड चेन आज बहुराष्ट्रिय कम्पनीमा रुपान्तरण भएको छ ।

२. अमेरिकी कम्पनी Bell Lab, Mark & Spencer, IBM, Google, Apple, 3M, General Elctric जस्ता कम्पनीहरूले गरेको निरन्तरको नवप्रबर्तनबाट यी कम्पनीहरू आज संसारभर छाएका छन् । यी सबै कम्पनीहरूले दैनिक रुपमा कुनै न कुनै नवप्रबर्तन गरिरहेका हुन्छन् ।

३. बंगलादेशको ग्रामिण बैंकले उद्यमशीलता विकासमा ठुलो टेवा पुर्‍याएको छ । यसले लघु वित्तमा नयाँ क्रान्ति ल्यायो । गरिव जनताको उद्यमशीलताका लीग नयँा सोच र प्रविधि भित्र्याएको यस वैंकले उद्यमशीलताको नमुनाका सबै रेकर्डहरू तोड्न सक्यो ।

४. OLA and Uber जस्ता कम्पनीहरूले विद्यमान व्यवसायलाई उच्च गुणस्तरयुक्त Standarised वस्तु तथा सेवामा रुपान्तरण गरेका छन् ।

सार्वजनिक सेवा, सरकारी सेवा तथा सरकारी प्रशासनमा उद्यमशीलता

माथि नै भनियो कि उद्यमशीलताले नाफा मुखी, गैर नाफामुखी तथा सरकारी सबै संगठनलाई समेट्दछ । सरकारले जनतालाई सेवा प्रदान गर्ने तरिकामा अनेकौं किसिमका नवप्रबर्तनहरू ल्याउन सक्छ । सार्वजनिक ओहदा धारण गरेको व्यक्तिले नवप्रबर्तनबाट आफ्नो कार्यको सार्वजनिक मूल्य बढाउने कार्यलाई नवप्रबर्तनात्मक सरकार भनिन्छ । आफ्ना प्रचलित कार्य प्रणालीमा केहि जोखिम उठाएर नवप्रबर्तनात्मक सोच र व्यवहार प्रदर्शन गर्नु र सेवा प्रवाहमा पूर्व सक्रिय हुनु नै सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा उद्यमशीलता हो । सन् १९९० को दशकबाट शुरुवात भएको सरकारको नयाँ भूमिकामा सरकार उद्यमशील हुनु पर्ने मान्यतालाई स्विकार गरिएको छ ।

माईकल मुरले सरकारले कसरी एगदष्अि खबगिभ सिर्जना गर्न सक्छ र उद्यमशील बन्न सक्छ भन्ने चर्चा गरेका छन् । उनले एक सरकारी पुस्तकालयले कसरी घुमन्ते वालकलाई लाईव्रेरीबाट ज्ञान बढाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा एक उदाहरण दिएका छन् । यस उदाहरणमा लाईव्रेरीले आफ्नो सेवामा मूल्य जोड गरेको छ । भारतमा एक सामान्य ईन्जिनियर श्रीधरनको सोचले आज भारतका ठूला शहरहरूमा मेट्रो सेवा विस्तार भएको छ । उनलाई भारतमा मेट्रो म्यानका रुपमा समेत चिन्न थालिएको छ ।

उद्यमशीलताका रणनीतिहरू

पिटर ड्रकरले उद्यमशीलता विकासका लागि निम्न चार रणनीतिहरू अगाडि सारेका छन् ः–

१. Fustest with MostestM यसको अर्थ Aiming at market leadership from the beginning अर्थात शुरु देखि नै वजारमा मुख्य भूमिका खेल्ने रणनीति बनाउनु पर्दछ भन्ने हो । उदारहणका लागि भारतमा Geo mobile, IBM, Microsoft, Google, Flipkart आदि लाई लिन सकिन्छ ।

२. Creative Imitation "Hit them where they ain't" अर्थात नयाँ चिज वनाउनु भन्दा पनि भइरहेको चिजलाई नक्कल गरेर नयाँ वनावट र प्रयोगमा वस्तु बनाउने । उदाहरणका लागि सन् १९५० को दशकमा प्रयोगमा रहेको ट्राञ्जिष्टरलाई लिन सकिन्छ । जापानिज कम्पनीहरूले ट्राञ्जिष्टर बनाएका होईनन् । अमेरिकन कम्पनीहरूवाट आविस्कार गरिएका उक्त प्रविधिको जापानका सोनी कम्पनीका मालिकले अमेरिकीबाट लाईसेन्स खरिद गरे । उक्त ट्रान्जिष्टरको रुप परिवर्तन गरी सोनी जस्ता अनेकौं जापानिज कम्पनीहरूले भ्याकुम ट्युवबाट पकेट ट्राञ्जिष्टरको निर्माण गरे । यसबाट अमेरिकन वजार समेत पकेट ट्राञ्जिष्टरबाट भरिभराउ हुन पुग्यो । बजारमा सोनीको ट्रान्जिष्टरले संसारभरका उपभोक्ता दिवाना हुन गए । यसवाट आविस्कार जो सुकैले गरेको भए पनि नवप्रबर्तन र उद्यमशीलताले बजार कब्जा गर्ने रणनीति लिन जो सुकैले सक्ने देखिन्छ ।

३. Entrepreneurial Judo: त्यस्तो वजारमा प्रवेश गर्नु पर्दछ जँहा स्थापित कम्पनीहरू वा नेतृत्वकारी कम्पनीहरू नयाँ व्यवसाय वा वस्तुका वारेमा खासै मतलव नगर्ने प्रकृतिका हुन्छन् । उनीहरू यति कमजोर हुन्छन कि कुनै खास वजार क्षेत्रमा उनीहरूको नियन्त्रण हुँदैन । आविश्कारमा उनीहरू अगाडी हुन्छन् । तर ब्जारमा उनीहरूले खासै लगानी गरका हुँदैनन् । त्यस्तो बजारमा प्रवेश गर्नु पर्दछ । अमेरिकन कम्पनीहरूले Xerox फोटोकपि, ट्रान्जिष्टर, फ्याक्स जस्ता अनेकौं आविस्कारहरू गर्दथे तर वजारमा जापानिज कम्पनीहरू गतिशिल हुन्थे । जापानिजहरू सस्तो मूल्यमा, उच्च गुणस्तरयुक्त ठूलो बजारमा प्रवेश गरे । यसलाई जापनिज रणनीति भनिन्छ । यसमा बजार नेतृत्वकर्ताहरूको कमजोरी पत्ता लगाई आफ्नो सवल पक्षबाट त्यसलाई परास्त गर्ने गरिन्छ ।

४. Finding and Occupying a Specialized Ecological Niche: यो जीव विज्ञानबाट ल्याईएको रणनीति हो । जीव विज्ञानमा प्रत्येक जीव तवमात्र बाँच्न सक्दछ जव उसले वातावरणसँग अनुकूलन गर्दछ । यसलाई Niche भनिन्छ । यस्तो niche उपलब्ध भएमा मात्र बाच्न सकिन्छ । त्यसैले उद्यमशीलले यस्तो niche बनाउनु पर्दछ जसवाट उ हमेशा वजारमा वाच्न सकोस् । अर्थात यसलाई Toll Gate Position पनि भनिन्छ । अर्थात ठुलो Product को अति आवश्यक तर सानो एचयमगअत बनाउनु पर्दछ । जस्तै ठूलो कार निर्माण गर्न नसकिने अवस्थामा उक्त कारलाई अनिवार्य आवश्यकता भएको व्रेक प्याड बनाउन सकिन्छ । Self Starting जस्ता विशिष्टिकृत नवप्रबर्तनमा जानु पर्दछ । जँहा कसैले पनि त्यस्तो कम्पनीलाई छोड्न सक्दैन ।

नवप्रबर्तनः उद्यमशीलताको ईञ्जिन

उद्यमशीलता आफै सिर्जना हुने होईन । यो त नवप्रबर्तनवाट सिर्जना हुन्छ । त्यसैले नवप्रबर्तनलाई उद्यमशीलताको विशिष्ठकृत औजारका रुपमा लिइन्छ । नवप्रबर्तनले नयाँ विचार, रचनात्मक सोच, नयाँ परिकल्पनालाई एक मूर्त वस्तुको रुपमा उपलब्ध गराउँदछ । पिटर ड्रकरको शव्दमा नवप्रबर्तनले नयाँ सोच र विचारलाई एक वस्तु तथा सेवामा रुपान्तरण गर्दछ जसमा ग्राहकका लागि सन्तुष्टि र मूल्य बढोत्तरी जस्ता विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । वर्तमान जटिल व्यावसायिक वातावरणमा नवप्रबर्तनलाई एक अलग विधाको रुपमा लिइन्छ जहाँ यसलाई सिक्न, अभ्यास गर्न र सिकाउन सकिन्छ । सफल उद्यमशील बन्न चाहने व्यक्तिले उद्देश्यमूलक ढंगबाट नवप्रबर्तनका श्रोतहरू, परिवर्तनका लक्षणहरू, अवसरहरूको निरन्तर खोजी गरिरहनु पर्दछ । उद्यमशीलहरूले जहिले पनि नयाँ

आविस्कारबाट ग्राहकलाई सन्तुष्टि दिने र उनीहरूका लागि मूल्य सिर्जना गर्ने कार्य गरिरहन्छन् ।

इन्टरनेट र ई-कमर्सको बढ्दो प्रयोगलाई आजभोलि उद्यमशीलताको उदीयमान माध्यमका रूपमा लिइन्छ । आजको २१ औं शताब्दीमा विज्ञान र सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा भएको तीव्र विकासले उद्यमशीलतामा इन्टरनेट र ई-कमर्सको प्रयोगलाई सहज बनाइदिएको छ । खासगरी इन्टरनेटले विश्वभरका करोडौं कम्प्युटर, ल्यापटप र मोबाइलहरूबीच एक-अर्कामा निकट सम्बन्ध स्थापित गर्छ । इन्टरनेटले सञ्चारमाध्यमका रूपमा कार्य गरिरहेको छ । अवसरहरूको सिर्जना गर्न, खोजी गर्न र उद्यमशीलता विकासमै आजभोलि इन्टरनेटले सघाउ पुर्‍याउँदै आएको छ । त्यसकारण इन्टरनेट उद्यमशीलता विकासका लागि उदीयमान माध्यम हो । किनकि इन्टरनेटको माध्यमबाट नयाँ-नयाँ व्यवसायहरू सुरु भएका छन्, जसका कारण उद्यमी व्यावसायीहरू अधिकतम लाभान्वित भएका छन् । यसरी इन्टरनेटका कारण उद्यमशीलताको क्षेत्रमा अनेक अवसर सिर्जना भएका छन् ।

उद्यमशील सरकार

उद्यमशीलता सार्वजनिक क्षेत्रमा पनि लागू गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता नवीन शासकीय शैलीको उपज हो । Organization of Economic Co-operation and Development (OECD) ले नवप्रबर्तनात्मक सरकारका लागि नयाँ औजारहरूको सिफारिश गरेको छ । जसमा सरकार र नागरिकको विचमा सूचनाको आदान प्रदान गर्ने, नागरिकहरू सरकारी सेवामा सुसूचित हुनु पर्ने, सरकारप्रति नागरिकको आशा बढेको हुनु पर्ने, सरकार नागरिकका समस्या प्रति सचेत रहनु पर्ने र सरकार समग्रमा नयाँ विचार, कार्यशैली, प्रविधिका साथमा सेवा प्रवाहमा अग्रसर हुनु पर्ने विषयलाई उद्यमशील सरकारको पूर्व शर्तको रुपमा स्विकार गरिएको छ ।

उद्यमशील सरकारको लागि उद्यमशील व्यक्ति, त्यस्तो व्यक्तिले काम गर्ने उचित संस्था, उद्यमशीलतालाई प्रोत्साहन गर्नका लागि सो अनुकूलको समाज र सहयोगी सरोकारवालाको आवश्यकता पर्दछ । सार्वजनिक उद्यमशीलताका लागि खास गरी चार पक्षहरू आवश्यक हुन्छ । व्यक्तिहरूको मानसिक अवस्था, सामाजिक अवस्था, सोचाई, ज्ञान, क्षमता उद्यमशीलताको प्रथम पक्ष हो । दोस्रो पक्ष सिप, क्षमता हो । तेस्रो पक्ष कार्य वातावरण एवं शैली हो र अन्तिम पक्ष सरकारी संस्था, नियम र कानून हो । यी सबै पक्षहरूको उचित संयोजनबाट सरकार आफै उद्यमशील बन्ने मात्र होईन कि समाजलाई नै उद्यमशील बनाउन समेत अग्रणाी भूमिका खेल्न सक्छ ।

नेपालमा उद्यमशीलताको अवस्था

- सरकारी सेवामा प्रविधिगत नवप्रबर्तनः जस्तै (e-governance को थालनी भएको छ । Steer Level Bureaucracy वाट Machine Level Bureaucracy हुँदै अव System Level Bureaucracy मा रुपान्तरण हुँदै गरेको छ । यस अवस्थामा सरकारी संयन्त्रले प्रविधिगत नवप्रबर्तनलाई आत्मसात गर्न सुरु गरेको छ ।
- व्यवस्थापकीय नवप्रबर्तनः व्यवस्थापनको क्षेत्रमा पनि उद्यमशीलताको वातावरण निर्माण हुँदै गएको छ । यस क्षेत्रमा नवीन व्यवस्थापकीय शैलीको प्रयोग, सहभागितामूलक, समझदारीमूलक मान्यताहरू विकास हुँदै गएका छन् ।
- नागरिकको छनौटमा नवप्रबर्तन बढ्दै गएको छ । अर्धवजारीकरण, एजेन्सीफिकेशन जस्ता सेवा प्रवाहका नवीन शैलीहरूको प्रयोग बढेको छ ।
- शासनमा नवप्रबर्तनका शैलीहरूको अभ्यास भएको छ । उदाहरणकालागि समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन एक असल शासकीय नवप्रबर्तन र उद्यमशील सरकारको रुपमा स्थापित हुँदै गएको छ ।

- सहकारितामा आधारित नवप्रबर्तन जस्तै (विभिन्न मन्त्रालय र प्रदेशहरू मिलेर नवप्रबर्तन गर्ने कामको थालनी भएको छ।

नेपालमा उल्मशिलताका संभावनाहरू

नेपालको व्यावसायिक वातावरणमा अनुकूलताहरू थपिएका छन् । सरकारको स्वरुप परिवर्तन भई संघीयतामा रुपान्तरण भएको सन्दर्भमा स्थानीय सीप, प्रविधि र स्रोतको प्रयोग र व्यवस्थापन गर्न सकिने अवस्थाको सिर्जना भएको छ। राजनीतिक परिवर्तनले मानिसहरूमा नयाँ सोच, जाँगर एवं उत्साह पैदा गरेको छ। सूचना प्रविधिमा उल्लेख्य प्रगति भएकोले उद्यमशीलताका लागि नयाँ वातावरण निर्माण भएको छ। स्रोत साधनको उपलब्धता र विश्व वजारमा नेपालको प्रवेशसँगै नेपाली जनतामा उद्यमशीलता बढ्ने संभावना छ। आन्तरिक वजारको विस्तार, सरकारी नीतिहरू अनुकूल हुँदै गएको हुँदा नेपालमा क्तबचतगउ व्यवसायको अवसर अत्याधिक रहेको देखिन्छ।

नेपालमा उद्यमशीलताका समस्याहरू

सरकारी संयन्त्रहरू उद्यमशीलता विकासको लागि एक चालकको रुपमा रहनु पर्दछ । नेपालमा उद्यमशीलता विकासका लागि नवप्रबर्तनात्मक सरकारको अवधारणा त शुरु भएको छ तर उद्यमशीलता सरकारको प्राथमिकतामा अझै पर्न सकेको छैन। सरकार आफैं उद्यमशील र नवप्रबर्तनात्मक हुने प्रयासमा छ, भइसकेको छैन। सार्वजनिक प्रशासन र कर्मचारीतन्त्र परिवर्तनको संवाहकका रुपमा रहनु पर्नेमा सो हुन सकेको छैन। उद्यमशीलतामा सरकारी लगानी न्यून रहेको छ। अनुसन्धान र खोजमा ध्यान नदिनुले उद्यमशीलतालाई असर गरी रहेको छ।

निष्कर्स

उद्यमशीलता मानवको क्षमताको उन्नत पहिचान हो। मानव सभ्यताको विकासको हरेक सिढिमा उद्यमशीलताले ठूलो भूमिका खेलेको छ। उद्यमशील सरकार र समाजबाट नै आधुनिक सभ्य र समृद्ध राष्ट्रको निर्माण गर्न सकिन्छ। व्यक्ति उद्यमशीलताको साधन र साध्य दुवै हो। व्यक्तिको अतुलनीय मस्तिष्कको उपज नै उद्यमशीलता हो। त्यसैले आज सरकार पनि उद्यमशील हुनु परेको छ। त्यसका लागि व्यक्तिगत अवसर, संस्थागत वातावरण र शासकीय उत्प्रेरणा सिर्जना गर्नु जरुरी छ।

सन्दर्भ सूची

Morris, M. H., & Jones, F. F. (1999). Entrepreneurship in established organizations: The case of the public sector. *Entrepreneurship theory and practice*, *24*(1), 71-91.

Ramnath, N. S. (2012). E Sreedharan: More than the metro man. *Forbes India*.

Drucker, P. F. (1985). Entrepreneurial strategies. *California Management Review*, *27*(2).

Drucker, P. F. (1986). *Innovation and entrepreneurship: practice and principles*. New York: Harper & Row.

Cooper, A. (2003). Entrepreneurship: The past, the present, the future. In *Handbook of entrepreneurship research* (pp. 21-34). Springer, Boston, MA.

Drucker, P. F. (2002). The discipline of innovation. *Harvard business review*, *80*, 95-104.

नेपालको आर्थिक विकासका संवाहक क्षेत्रहरू

पुनम भट्ट*

आर्थिक विकास र समृद्धि हरेक देश र नागरिकको उत्कण्ठ चाहना हो । बिज्ञान र प्रविधिको बिशिष्ट विकासले बिश्व अर्थतन्त्रमा ल्याइरहेको शीघ्र परिवर्तनको वर्तमान परिवेशमा कुनै पनि मुलुकले आर्थिक समृद्धि र विकासको सपना देख्नु स्वभाविक नै हो । तथापी त्यस्तो समृद्धि र विकासलाइ सुनिश्चित गर्ने महत्वपुर्ण आधारहरू मुलुक पिच्छे फरक फरक हुने हुदा आफ्नो संम्भावनाको राम्ररी पहिचान गरी त्यसमा आधारित योजना र रणनीति तय गर्नु अत्यावश्यक मानिन्छ । नेपालका विकास प्रयासहरू लामो समय देखि गर्दै आएका भए तापनि बिश्व जगतमा कम आय भएको मुलुकमा सूचिकृत भइरहेको बिडम्बनापूर्ण अवस्था छ । विकास र समृद्धि हासिल गर्ने राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू सरकारी दस्तावेजहरूमा प्रकट भए पनि ब्यवहारमा मुखरित हुन सकेका छैनन । मुलुकको राजनीतिक प्रणालीमा नै परिवर्तन गरी संघीय ब्यवस्थाका माध्यमबाट संन्तुलित विकास गर्ने, अती कम बिकसित मुलुकबाट बिकाशिल मुलुकमा स्तरोन्नती हुदै सन् २०८१ सम्म मध्यम आय भएको मुलुकका रुपमा स्थापित हुने र सन् २०३० सम्म दीगो विकासका लक्ष्यहरू हासील गर्ने गरी राष्ट्रिय विकासका लक्ष्यहरू तय गरिएका छन । पछिल्लो समयमा कोभिड १९ को बिश्वब्यापी महामारी नेपालका लागी मात्र नभइ बिश्व समुदायकै लागी ठूलो चुनौतीको रुपमा खडा भएकोले यी राष्ट्रिय विकासका लक्ष्य हासिल गर्न थप चुनौती थपिएको छ ।

हाम्रो जस्तो दशकौ पछि स्थिर सरकार पाएको अर्थतन्त्र बल्लतल्ल स्थिर आर्थिक बृद्धि तर्फ उन्मुख हुदै गर्दा समग्र अर्थतन्त्र महिनौ देखि ठप्प प्राय ब्यापारीक गतिबिधी, धिमा रेमिट्यान्स, पर्यटकको शून्यता जस्ता कारणबाट जटिल मोडमा पुगेको छ । कहीलेकाही संकटहरूले अवसर लिएर आउछन भन्ने सकारात्मक पाटोबाट हेर्ने हो भने हाम्रो जस्तो प्राकृतिक सम्पदाको धनी देशले यो मौकाको चुनौतीलाइ अवसरमा परिणत गर्न सके हामी पहिला भन्दा सहज र आत्मनर्भिर अर्थतन्त्रमा रुपान्तरण हुन सक्छौ, यसका लागी आर्थिक विकासका रुपान्तरणकारी (गेम चेञ्जर) परियोजनाहरू जस्तै कृषि, जलस्रोत, पर्यटन, क्षेत्रमा रहेको प्रचुर संभावनालाइ अवसरमा परिणत गर्नुपर्छ । कहाली लाग्दो ब्यापार घाटा र बिदेशिएको पूजी र श्रमलाइ राष्ट्रको आर्थिक विकासमा प्रयोग गर्ने आधार यिनै क्षेत्रबाट खोज्न जरुरी छ ।

मुख्य रुपमा कृषि, जलबिधुत, पर्यटन यि तिनवटै क्षेत्र समावेशी दिगो फराकिलो आर्थिक विकासका हिसाबले प्रमुख क्षेत्रका रुपमा रहेका छन । यि तिनवटै क्षेत्र हरित अर्थतन्त्रमैत्री हुनु, तिनवटै क्षेत्र ग्रमिण केन्द्रित हुनु जहा बेरोजगारी असमानता र गरिबी बढी रहेको छ र यो क्षेत्रको विकासबाट ग्रामिण क्षेत्रमा रोजगारी बढ्ने ग्रामिण क्षेत्रको विकास हुने देखिन्छ यसका साथै महत्वपुर्ण कुरा नेपाल उपरोक्त क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा प्रतिस्पर्धा गर्न

** प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र ।*

सक्ने एवं एकाधिकार भएको क्षेत्र समेत भएकाले यो आलेखमा यि तत् क्षेत्रको सम्भावना, बर्तमान ब्यवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू बारेमा चर्चा गरिएको छ।

कृषि क्षेत्र

आ.ब २०७५।०७६ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करीब २७ प्रतिशत योगदान र ६० प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या आबद्ध रहेको कृषि क्षेत्र माथि उठ्ने बित्तिकै आर्थिक समृद्धिले फड्को मार्ने देखिन्छ। नेपालको संविधानका अधिकार सूची, कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागी मार्गचित्रको रुपमा रहेको कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५) र दिगो विकास लक्ष्यलाइ मार्गदर्शनको रुपमा लिइएको छ।

संभावनाका आधारहरू

- उन्नत प्रविधि सिप बोकेर गाउ फर्केको युवा जनशक्तिको उपयोग गर्न सकिने अवसर हुनु।
- उपभोग्य वस्तुमा आत्मनिर्भर हुने अवसर हुनु।
- काम गर्ने युवा जनशक्ति करीब ५७ प्रतिशत भएको अवस्था हुनु।
- कृषिमा केन्द्रित विकासका लागी करीब २६ प्रतिशत बाँझो रहेको जमिन खेतीको लागी उपयोग गर्न सकिने।
- भारत र चिन दुबै मुलुक नेपालका लागि बृहत बजारको रुपमा रहनु।
- जैविक विविधता भएको क्षेत्र बढी हुदा हरित अर्थतन्त्रमैत्री विकासको अवसर हुनु।
- पर्यटकहरू तथा स्थानीय तहमा प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनको माग अत्यधिक बढ्नु।
- पछिल्लो समय कृषि बिमा, कृषि ऋण लगायत कृषिमा नया प्रविधिमा कृषकको पहुच बढ्दै जानु।
- सडक सञ्जालको ब्यापकता हुदा कृषिजन्य सामान बेच्न बजार पहुचको सहजता हुनु आदी।

जलबिधुत क्षेत्र

बिश्वमै दोस्रो ठूलो जलस्रोतको धनी देश यसलाइ आर्थिक विकासको एक मुख्य संवाहकको रुपमा प्रबर्द्धन गर्न जरुरी छ। यस क्षेत्रमा स्वदेशी तथा बैदेशिक लगानीलाइ प्राथमिकता दिइएको छ। आ.ब २०७५।०७६ मा कुल जलबिधुत जडान क्षमता ११२८ मेगावाट पुगेको छ। बिधुत ग्रिडमा ७८ प्रतिशत जनसंख्याको पहुच पुगेको छ। ६३५ स्थानीय तहमा बिधुतीय पुर्वाधार पुगेको छ।

संभावनाका आधारहरू

- बिश्वमै जलस्रोतको दोस्रो धनी देश, ४२०० मेगावाट बिधुत उत्पादन गर्नसक्ने क्षमता हुनु।
- बिधुतको माग बढ्दै जानु, भारत बंगलादेश दुबै मुलुक नेपालका लागि बृहत बजारको रुपमा रहनु।
- देशमै सस्तो श्रम पर्याप्त रुपमा उपलव्ध हुन सक्ने अवस्था बिधमान रहनु,
- जलबिधुत क्षेत्रमा निजी लगानीको आकर्षण बढ्नु, जलबिधुत आयोजनाको विकासमा आन्तरिक क्षमता को विकास हुनु।
- जलबिधुत क्षेत्रमा स्वदेशी तथा बैदेशिक लगानी खुला रहनु।
- बैदेशिक मुद्रा संचितीको बलीयो आधारका रुपमा रहनु।
- वैदेशिक लगानि आकर्षण गर्न सकिने प्रसस्त संभावना हुनु आदि।

पर्यटन क्षेत्र

आ.ब २०७५।०७६ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करीब २.७ प्रतिशत योगदान रहेको पर्यटन क्षेत्र नेपालको अर्थतन्त्रको विकासका लागी उच्च सम्भावना रहेको क्षेत्र हो। अद्धितीय प्राकृतिक सुन्दरता रहेको नेपालको लागी पर्यटन क्षेत्र प्रचुर सम्भावना बोकेको क्षेत्र हो।

संभावनाका आधारहरू

- नेपालमा अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, पर्वत तथा पर्वतारोहण मनमोहक हिमश्रृङ्खला रहनु।
- तिनै तहका सरकारलाइ आफ्नो क्षेत्रको पर्यटन विकासका लागी काम गर्ने वातावरण हुनु।
- विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा लगायत ८ हजार मिटर भन्दा अग्ला ८ वाट हिमाल तथा अन्य हिमश्रृङ्खला रहनु।
- नेपालमा प्राचीन कला संस्कृतिको भण्डार लगायत भगवान वुद्धको जन्मस्थलको रुपमा रहनु।
- नेपालको असल अन्र्तराष्टिय सम्बन्ध सगै नया नया पर्यटकिय गन्तब्य स्थलको विकास हुनु।
- दुर्लभ वन तथा वन्यजन्तु, घना बनजङ्गलका साथै पदयात्रा, साहसिक यात्रा गर्न सकिने
- ग्रामिण पर्यटन र जलवायुमा विविधता हुनु।
- पर्यटन क्षेत्रको विकास बाट राष्ट्रिय आयमा बृद्धि, अन्र्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा का साथै रोजगारीमा बृद्धि र बैदेशिक मुद्रा संचिती बढ्ने अवसर हुनु।
- संबिधानमै तिनै तहका अधिकारमा राखिएको, सबै प्रदेशमा उत्तीकै सम्भावना रहनु।

मौजुदा ब्यवस्थाहरूः उपरोक्त क्षेत्र विकासका लागी संविधान र पन्ध्रौ योजनामा बिभिन्न ब्यवस्थाहरू गरिएका छन।

संविधानमा भएका ब्यवस्थाहरूः

संविधानको भाग ४ दफा ५१ मा राज्यका नीति हरूको ब्यवस्था गरिएको छ। यसमा कृषि र भूमी सुधार सम्बन्धि नीति, अर्थ उधोग र बाणिज्य सम्बन्धि नीति, सामाजिक सांस्कृतिक रुपान्तरण सम्बन्धी नीति, प्रकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण सम्बर्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति, पर्यटन सम्बन्धी नीति लगायत संविधानमा भएका ब्यवस्थाहरू :

- भूमीमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हित ध्यानमा राखी , बैज्ञानिक भूमी सुधार गर्ने।
- किसानको हक हित संरक्षण गर्दै कृष्किो उत्पादन र उत्पाकत्व बढाउन भूउपयोग नीतिको अवलम्बन गरी भूमीको ब्यवस्थापन र कृषिको ब्यवसायीकरण, औधोगिकीकरण, विविधिकरण र आधुनिकीकरण गर्ने।
- कृषकका लागी कृषि सामग्री, कृषि उपजको उचित मूल्य र बजारमा पहुचको ब्यवस्था गर्ने। प्रकृती तथा वातावरणीय संतुलन कायम गर्ने।
- तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी निर्यात प्रवर्द्धन गर्दै बजार विविधीकरण र बिस्तार गर्ने।
- जलस्रोतमा निजी लगानी प्रौत्साहन गर्ने।
- जनसहभागीतामा आधारीत श्वदेशी लगानीलाइ प्राथमिकता दिदै जलस्रोतको बहुउपयोगी विकास गर्ने।
- नेपालको ऐतिहासिक, सांस्कृती, धार्मिक, पुरातात्विक र प्राचीन सम्पदाहरूको पहिचान संरक्ँण सम्बर्द्धन

एवं प्रचार प्रसार मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपुर्ण आधारको रुपमा पर्यावरण अनुकुल पर्यटन उधोग को विकास गर्ने ।

- पर्यटन संस्कृतीको विकास गर्ने यसका लागी आवश्यक वातावरण एवं नीति निर्माण गर्ने ।
- पर्यटन बाट प्राप्त लाभ वितरणमा स्थानीय जनतालाइ प्राथमिकता दिने आदी कुराहरू उल्लेख छन ।

पन्ध्रौ योजनामा भएका ब्यवस्थाहरू

पहिलो तीन बर्ष भित्र नेपाललाइ विकासशिल राष्ट्र बनाउने , बि.स. २०८७ सम्ममा सम्पूर्ण नागरिकलाइ निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको अवस्थाबाट मुक्त गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने तथा मध्यम आय स्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्ती गर्ने र बि.स. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्‍याउन २५ अवधिको दीर्घकालीन सोच तयार गरिएको छ । यसका लागी प्रमुख आर्थिक क्षेत्र विकासका संवाहकमा यस क्षेत्रको विकासका लार्गा कृषि, बन तथा प्राकृतिक स्रोत, उधोग बाणिज्य, आपुर्ति र पर्यटन एवं जलस्रोत प्रमुख रहेका छन । यी क्षेत्रका लागी पन्ध्रौ योजना लिएको सोच, लक्ष्य तथा उदेश्य देहाय बमोजिम छन ।

कृषि :

सोच : खाध्य र पोषण सुरक्षा तथा खाध्य सम्प्रभुता सहितको दिगो, प्रतिस्पर्धी एवं समृद्ध कृषि अर्थतन्त्र ।

लक्ष्य : प्रतिस्पर्धी, जलबायु अनुकुलन, आत्मनिर्भर एवं निर्यामुखी उधोगको रुपमा कृषि क्षेत्रलाइ रुपान्तरण गर्दै समावेशी र दिगो आर्थिक बृद्धि हासिल गर्ने ।

उदेश्य : १) कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्वको बृद्धि गरी खाध्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्नु ।

२) कृषिमा आधारित उधोगको विकास गरी रोजगारी र आम्दानी बृद्धि गर्नु ।

३) ब्यवसायीकरण तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गरी कृषि क्षेत्रको ब्यापार संतुलन गर्नु ।

जलबिधुत :

सोच : जलबिधुतको दिगो र भरपर्दो विकास मार्फत मुलुकको समृद्धिमा योगदान ।

लक्ष्य : जलबिधुतको तिब्र उत्पादन गरी ऊर्जा सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।

उदेश्य : १) जलबिधुतको उत्पादनमा बृद्धि गर्दै स्वच्छ उर्जाको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु ।

२) उर्जा दक्षता सहित गुणस्तरयुक्त, भरपर्दो,र सुलभ रुपमा सबै घर परिवार र उत्पादनशील क्षेत्रमा बिधुत सेवाको पहुचमा बिस्तार गरी बिधुत खपतमा बृद्धि गर्नु ।

३) क्षेत्रीय उर्जा निर्यात ब्यापार अभिबृद्धि र प्रेट्रोलियम पदार्थको आयात क्रमशः प्रतिस्थापन गर्दै भुक्तानी संतुलनलाइ अनुकुल बनाउन योगदान पुर्‍याउनु ।

पर्यटन :

सोच : नेपाल एक आकर्षक, सुरक्षित र मनोरम पर्यटकिय गन्तब्य ।

लक्ष्य : बिश्व पर्यटन बजारमा नेपाललाइ अग्रणी स्थानमा स्थापित गर्ने ।

उदेश्य : १) नेपाललाइ सुरक्षित, गुणस्तरीय र पर्यटनमैत्री बनाइ आकर्षक पर्यटन केन्द्रको रुपमा विकास गर्नु ।

२) पर्यटकीय गन्तब्य स्थल तथा उपजमा बिबिधीकरण गरी पर्यटन क्षेत्रको अर्थतन्त्रमा योगदान बृद्धि गर्नु ।

३) पर्यटकिय क्षेत्रबाट प्राप्त लाभलाइ समन्यायिक रुपले जनस्तरसम्म पुर्‍याउनु ।

नेपालको आर्थिक बृद्धिका प्रमुख क्षेत्रहरूको तिब्र विकासका लागी विविध अवसर र संभावनाका साथै केही समस्याहरू पनि रहेका छन ।

प्रमुख समस्याहरू

कृषि :

- जमिनको तिब्र खण्डिकरणका हुनु ।
- सिचाइ, सडक, उत्पादित कृषि समानका लागी बजार, शीत भण्डार को अपर्याप्तता ।
- अनुसंन्धान प्रयोगशालाको पूर्वाधार र दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु ।
- समयमै बिउ बिजन मल प्राप्त नहुनु, एकातिर काम गर्ने जनशक्ति बढी हुनु अवसर मानिदा अर्कोतिर कृषिमा काम गर्ने जनशक्ति कम हुनु ।

जलबिधुत :

- जलबिधुत आयोजनाका लागी जग्गा प्राप्तिमा कठिनाइ हुनु ।
- जलबिधुत परियोजनाको लागत बढ्दै जानु एवं जलबिधुतमैत्री पुर्वाधारको कमी हुनु ।
- ठूला जलाशययुक्त बिधुत आयोजनाहरूको विकासका लागी सरोकारवाला बिच प्रभावकारी समन्यव नहुनु ।
- जलबिधुत उत्पादन गर्दा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रभावकारी नहुनु ।

पर्यटन :

- प्राचीन कला संस्कृति, धार्मिक पर्यटकिय स्थलहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्न नसकिनु ।
- ग्रमीण हिमाली क्षेत्रको विकास गती धिमा हुनु जबकी प्रर्याप्त पर्यटकिय स्थल ग्रमिण क्षेत्रमा हुनु ।
- पर्यटन पूर्वाधारको कमी अतीथि सत्कारको भावनामा ह्रास हुदै जानु ।
- अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, पर्वत तथा पर्वतारोहण मनमोहक हिमश्रृङखलाका बाबजुद बिश्व पर्यटन बजारमा नेपाललाइ प्रमुख पर्यटकिय गन्तब्यको रुपमा विकास गर्न नसकिनु ।
- संविधानमै पर्यटन क्षेत्र तिनै तहको अधिकारको सूचीमा हुदा यस सम्बन्धि कार्यक्रमहरू एकिकृत नहुनु ।

भावी कार्यदिशा :

- उपरोक्त क्षेत्रहरूको परिलक्षित विकास र सुधारको लागी देहाय बमोजिमको उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।
- कृषिमा बैज्ञानिकीकरण गर्ने उन्नत किसीमको बिउ बिजन, मल खाद समयमै उपलब्ध गराउने ।
- कृषकहरूको प्राविधिक तथा ब्यवसायिक क्षमता अभिबृद्धि गर्ने ।
- कृषिजन्य उत्पादन र उत्पादित सामानको निर्यात प्रोत्साहन हुने गरी गुणस्तरिय सामान उत्पादन र त्यसको गुणस्तरिय लेबलिङ्ग तथा प्याकेजिङ को ब्यवस्था गर्ने ।
- साना तथा मझौला कृषि उधोगहरूको स्थापना गर्ने, कृषकको उत्पादित सामानको लागी बजार र

मूल्यको ग्यारेन्टि गरिनुपर्ने ।

- कृषिमा जलबायु परिवर्तन अनुकुलन प्रविधिको विकास गर्ने ।
- प्राङ्गारिक खेतीको प्रर्बद्धन गर्ने ।
- जलबिधुतको उत्पादनमा बृद्धि गर्दै स्वदेशी तथा बिदेशी लगानी आकर्षित गर्ने,
- बिधुत चुहावट नियन्त्रण गर्ने ।
- बिधुत प्रसारण लाइन निर्माण लाइ तिब्रता दिने ।
- जलबिधुत आयोजनामा ब्यवस्थापन का पुर्ब चरणमा नै स्थानीय समन्यव गर्ने ।
- आयोजना सञ्चालनका लागी जग्गा प्राप्ती तथा मुआब्जा बितरणमा आउने ढिलाइ कम गर्ने ।
- ठूला जलाशययुक्त बिधुत आयोजनाहरूको विकासका लागी सरोकारवाला बिच प्रभावकारी समन्यव हुने गरी काम गर्ने ।
- छिमेकी राष्ट्रहरू द्धिपक्षिय तथा बहुरपक्षिय सम्झौता गरी बिधुत बिक्रीका लागी बजार बढाउने ।
- जलबिधुत क्षेत्रको संरचनागत क्षमता बढाउने ।
- प्राचीन कला संस्कृति, धार्मिक पर्यटकिय स्थलहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्ने ।
- पर्यटक मैत्री संरचना बनाउने ।
- अतिथी देबो भव को मर्म अनुरुप अतिथी सत्कार गर्ने ।
- पर्यटकको पुर्ण सुरक्षा एवं मनोरञ्जन लाइ ध्यान दिने ।
- बिश्व पर्यटन बजारमा नेपाललाइ प्रमुख पर्यटकिय गन्तब्यको रुपमा चिनाउने । यसका लागी बिभिन्न देशमा रहेका राजदुतावासहरू र कुटनितीक नियोगहरू परिचालन गर्ने ।
- स्थानीय निकायको अगुवाइमा पर्यटनको संभावना बोकेका नया नया क्षेत्र पहिचान गरी उक्त क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास एवं बजारीकरण र प्रर्बद्धन गर्ने ।
- पर्यटन क्षेत्रको विकासका लागी स्वदेशी बिदेशी तथा निजी लगानी प्रोत्साहन गर्ने ।
- आन्तरिक पर्यटनलाइ बढावा दिने किसिमका कार्यक्रम बनाइ लागू गर्ने ।

निष्कर्ष :

उपरोक्त क्षेत्रको विकास मार्फत गरिबी न्यूनीकरण, रोजगारी सिर्जना, हरित अर्थतन्त्र प्रबर्द्धन र समावेशी दिगो फराकिलो आर्थिक विकास हासिल गरी समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली भन्ने दिर्घकालीन सोच प्राप्त गर्न सकिन्छ । यि तिनवटै क्षेत्र हरित अर्थतन्त्रमैत्री हुनु, ग्रामिण क्षेत्र केन्द्रित हुनु र नेपाल उपरोक्त क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने एवं एकाधिकार भएको क्षेत्र समेत भएकाले यि तिनवटै क्षेत्र आर्थिक विकासका महत्वपुर्ण खम्बा हुन ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान,

पन्ध्रौं योजना, २०७६।७७-२०८०।८१

ढुगाना, पाराश्वर र चक्र प्रसाद (२०७५) शासन प्रणाली तथा समसामायिक सन्दर्भहरू

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र नेपालको अवस्था

अनुपमा कार्की*

सारांशः

आर्थिक तथा सामाजिक रुपमा जोखिममा रहेका नागरिकलाई मानवीय मर्यादा र जीवन रक्षाका लागि जोखिमबाट सुरक्षा प्रदान गर्न राज्य र नागरिकहरूको साझा प्रयासमा सम्पादन गरिने कार्य नै सामाजिक सुरक्षा हो । समाजमा विद्यमान असमान सामाजिक संरचनाले निम्ताउन सक्ने जोखिमहरू तथा मानव सिर्जित वा प्राकृतिक विपद् घटनाद्वारा पुर्वानुमान नगरिएका नकारात्मक प्रभाव र असरबाट कम भन्दा कम क्षति हुने गरी व्यक्ति, परिवार तथा समाजलाई व्यवस्थापन गर्नु सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको समष्ठीगत उद्देश्य हो । सामाजिक सुरक्षा योजनालाइ सर्वव्यापी बनाउन नसकिनु, सबै सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूको लागि एकीकृत छाता कानुन तथा योजना बनाउनु, बहुतहको सरकार तथा निकायहरूबीच समन्वय एवं सहकार्य गर्नु लगायतका चुनौतिहरू रहेका छन् । तथापी नेपालको संविधानको मौलिक हकमै सामाजिक सुरक्षाको हक को व्यवस्था हुनु, अन्य कानुनी व्यवस्थाहरू गर्नु तथा महामारीमा यसको आवश्यक्ता महसुस गरिनुले यसमा रहेको अवसरलाई उजागर गरेको छ जसले गर्दा यसको महत्व झन बढ्दै गएको छ।

पृष्ठभूमि

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको महत्वपूर्ण अवयवको रुपमा रहेको सामाजिक सुरक्षा राज्य र समाजको विकासक्रम संगसंगै शुरुवात भएको पाइन्छ । मानवीय सभ्यताको विकास हुँदै मानिसहरू समूह-समूह निर्माण गरी सँगै बस्ने र जिउने क्रमसँगै समाजको स्थापना भएको हो। सरल अर्थमा समाजले आफ्नो सदस्यहरूलाई आपत विपद परेका बेलामा प्रदान गरिने सेवा सुविधाहरू नै सामाजिक सुरक्षा हो । उदाहरणको लागि नेपाली समाजमा बिभिन्न जातीमा कसैको मृत्यू भएमा विचार लैजाने प्रचलन परापूर्वकाल देखि नै चली आएको हो, यसलाई सामाजिक सुरक्षाको एउटा महत्वपुर्ण कडीको रुपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तो समयमा जो कोही पनि आर्थिक रुपले असक्षम हुन सक्ने, कतै गई काम गर्न नसक्ने हुँदा ज्यालाबाट वन्चित हुने हुनाले सबै मिली खानेकुरा तथा रकम आदि लगी सहयोग गर्ने गर्दछन । यसबाट एकका लागि सबै र सबैका लागि एक हुँदै एक अर्कामा सहयोगी हात फैलाउने सिद्धान्तमा नै सामाजिक सुरक्षा आधारित छ ।

अतः आर्थिक तथा सामाजिक रुपमा जोखिममा रहेका नागरिकलाई मानवीय मर्यादा रक्षाका लागि जोखिमबाट सुरक्षा प्रदान गर्न राज्य र नागरिकहरूको साझा प्रयासमा सम्पादन गरिने कार्य नै सामाजिक सुरक्षा हो । सामाजिक

** प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र ।*

सुरक्षा सामाजिक न्यायको अभिन्न अंगको रुपमा रहेको हुन्छ। यो मूलतः कमजोर, सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका नागरिक तथा बेरोजगारको जीविकोपार्जन र कल्याणको उद्देश्यले सरकारबाट स्वीकृत नीति अनुसार कार्यान्वयन गरिने पद्धति हो।

सामाजिक सुरक्षालाई अन्तरराष्ट्रिय मानवाधिकार घोषणापत्रको धारा २२ र २५ ले मानवाधिकारको रूपमा मान्यता दिंदै निम्ननुसार परिभाषित गरेको छ :

Article 22 of the Universal Declaration of Human Rights states:

"Everyone, as a member of society, has the right to social security" and Article 25 formulates it in a more precise way as "…the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control"

समाजमा विद्यमान असमान सामाजिक संरचनाले निम्ताउन सक्ने जोखिमहरू तथा मानव सिर्जित वा प्राकृतिक विपद् घटनाद्वारा पुर्वानुमान नगरिएका नकारात्मक प्रभाव र असरबाट कम भन्दा कम क्षति हुने गरी व्यक्ति, परिवार तथा समाजलाई व्यवस्थापन गर्नु सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको समष्ठीगत उद्देश्य हो।

यस अवधारणा अन्तर्गत सामाजिक सुरक्षाले कुनै पनि जोखिमको कारणबाट आयआर्जन गर्न नसक्ने ज्येष्ठ नागरिक, बिरामी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, घाइते वा सुत्केरी भएको श्रमिक तथा कर्मचारी र आय आर्जन गर्ने व्यक्तिको निधन भएको अवस्थामा आश्रित परिवारलाई जीवनयापन गर्न निश्चित आयस्रोतको प्रत्याभूति दिलाइन्छ।

सामाजिक सुरक्षाको विकासक्रम

सामाजिक सुरक्षाको औपचारिक शुरुवात सन् १८८९ मा जर्मनीबाट (वृद्धावस्था बीमा) शुरु भएको

मानिन्छ। त्यसैगरी, संयुक्त राज्य अमेरिकामा सत्रौं शताब्दीमा सामाजिक सहयोगको कार्यक्रम अनौपचारिक रुपमा थालनी गरिए पनि औपचारिक रुममा सन् १९३५ मा तत्कालीन राष्ट्रपति फेडरिक रुजवेल्टद्वारा सुरु गरिएको पाइन्छ। सन् १९३० को विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी र दोश्रो विश्व युद्ध (१९३९-१९४५) बाट ठूलो धन जनको क्षति हुनुका साथै लाखौको संख्यामा नागरिकहरू अपांग, अशक्त भई परनिर्भर रहनुपर्ने अवस्थामा राज्यकोषबाट वहन गर्नुपर्ने व्यय भारलाई समयमै सहज व्यवस्थापन गर्न अधिकांश युरोपियन तथा अमेरिकी देशहरूले एकपछि अर्को गर्दै सामाजिक सुरक्षा योजनाको सुरुवात गरेका थिए। त्यसैगरी स्केण्डेभियन देशहरू नर्वे, स्वीडेन, डेनमार्क, फिनल्याण्ड र आइसल्याण्डजस्ता देशहरूले आर्थिक मन्दी भन्दा पूर्व नै सामाजिक सुरक्षा योजना कार्यान्वयन गरेका थिए। सन् २०२१ सम्ममा आइपुग्दा विश्वका अधिकांश मुलुकमा कुनै न कुनै रुपमा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू लागू गरिएका छन् जसबाट विश्वको करिब ४५ प्रतिशत जनसंख्या लाभान्वित भएको छ तर बृहत सामाजिक सुरक्षा योजनामा भने विश्व जनसंख्याको २९ प्रतिशत जनसंख्या मात्रै लाभान्वित भएको अवस्था छ।

सामाजिक सुरक्षाका विषयगत क्षेत्रहरू

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले सन् १९५२ मा अवलम्वन गरेको आधारभुत सामाजिक सुरक्षा कन्भेन्सन अनुसार सामाजिक सुरक्षाका ९ वटा तत्वले यसको कार्यक्षेत्र बनेको छ।

क) औषधी उपचार सुविधा

औषधी उपचार सुविधा निश्चित उमेर समुह भन्दा माथिका बृद्धहरूलाई, अपांगता भएकाहरूलाई, दिर्घकालीन प्रकृतिक रोगहरू भएकाहरू लाई प्रदान गरिन्छ। यो बीमा कार्यक्रमभित्र अस्पताल सेवा र औषधी उपचार सेवा पर्दछन्।

ख) बिरामी सुविधा

बिरामी सुविधा अन्तर्गत मेडिकल प्रमाणपत्र पेश गरी बिरामी भत्ताहरू बुझ्ने र सामाजिक सुरक्षाका लाभहरू प्राप्त गर्ने गरिन्छ। बिरामी भएको कारणले ज्याला वा तलब कमाउन समर्थ छैन भने प्रत्यक्ष वा रोजगारदाता मार्फत सुविधा प्राप्त गर्न सक्दछन।

ग) बेरोजगारी बीमा सुविधा

बेरोजगार बीमा वा बेरोजगार भत्ता राज्यबाट वा अन्य जिम्मेवार निकायहरूबाट बेरोजगार ब्यक्तिलाई दिईने भुक्तानी हो। संयुक्त राज्य अमेरिकामा बेरोजगार भत्ता अनिवार्य सरकारी बीमा कार्यक्रम बाट सञ्चालन गरिएको छ।बेरोजगार बीमा ती ब्यक्तिहरूलाई मात्र प्रदान गरिन्छ, जो बेरोजगारका रुपमा सम्बन्धित निकायमा दर्ता भएका हुन्छन् र काम गर्ने तिव्र ईच्छा भएर काम खोज्दा खोज्दै पनि काम भेट्टाउन नसकेका एवं उचित कारणवस पहिलेको जागिर छोडेका हुन्छन्।

घ) बृद्धवस्था सुविधा

बृद्धावस्थामा आम्दानीको क्षतिका कारण आईपर्ने सामाजिक तथा आर्थिक जीवनसंग सम्बन्धित जोखिमहरूको असरलाई रोक्न बृद्धावस्था सहायता वा बृद्धावस्था बीमाको अवधारणा कार्यान्वयन गरिएको हुन्छ। योगदान रहित कार्यक्रम, योगदानमा आधारित कार्यक्रम, र ऐच्छिक योगदानमा आधारित कार्यक्रम गरी बिभिन्न रुपमा अधिकांस देशहरूमा यो कार्यक्रम कार्यान्यिन गरिएको छ।यी सवै कार्यक्रमहरूको प्रमुख लक्ष्य बृद्धावस्थामा आम्दानी प्रदान गरी आधारभुत आवश्यकताहरू पूर्ति गर्नु रहेको हुन्छ। सामाजिक सुरक्षाले समेट्न नसकेका तर साच्चिकै आवश्यकतामा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सामाजिक सहायता कार्यक्रमबाट न्युनतम आवश्यकता पूर्ति गर्न मिल्ने रकम भुक्तानी गरिन्छ।

ङ) प्रसुती सुविधा

यो कार्यक्रम अन्तर्गत प्रसुती नगद सुविधा र प्रसुती औषधी उपचार सुविधाहरू प्रदान गरिन्छ। यस अन्तर्गत गर्भावस्थासंग सम्बन्धित उपचारहरूको खर्च भुक्तानी गरिन्छ। यसका लागि सामाजिक सुरक्षामा सहभागी हुन निर्धारित संख्यामा योगदान गरेको हुनु पर्दछ।

च) आश्रित सुविधा

सामाजिक सुरक्षामा योगदान गर्ने मृतकका परिवारलाई दुईवटा सुविधाहरू प्रदान गरिन्छ। जस अन्तर्गत (मृत्यु भएपछि तत्काल आउन सक्ने खर्चहरूलाई सहयोग गर्न दिईने एकमुष्ट नगद रकम र आश्रित भत्ता पर्दछन्।आश्रित भत्ता मृतकको काम गरिरहेको समयको उमेर र अन्तिम समयमा बुझेको तलवको आधारमा सम्बन्धित व्यक्तिका आश्रितहरूलाई जीवनभर प्रदान गरिन्छ। यो कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य भनेको परिवारमा आयआर्जन गर्ने ब्यक्तिको मृत्युपछि आउन सक्ने आर्थिक जोखिम तथा कठिनाई कम गर्नु हो। कामदारको मृत्यु भएपछि उसको श्रीमान् वा श्रीमती तथा अविवाहित आश्रीत नावालकहरूले यो सुविधा प्राप्त गर्दछन्।

छ) अपाङ्गता सुविधा

सामाजिक सुरक्षामा योगदान गरिरहेको कुनैपनि ब्यक्ति काम गर्न असक्षम भएमा र अल्पकालका लागि अपाङ्गता हुने देखिएमा वा काम गर्दा गर्दै आउने जोखिमबाट मुत्यु भएमा त्यस्ता ब्यक्तिले अवकाश प्राप्त गर्नुभन्दा पहिले नै यो सुविधा प्राप्त गर्न सक्दछन् । कार्यक्रमका लागि योग्य हुन कुनैपनि ब्यक्तिले सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा न्युनतम योगदान गरेको हुनुपर्दछ । ब्यक्तिको अपाङ्गताको आधारमा दीर्घकालीन वा अल्पकालीन अपाङ्गता भत्ता प्रदान गरिन्छ ।

ज) अशक्तता सुविधा

गम्भिर रोगहरू, र अन्य शारीरिक तथा मानसिक अस्वस्थताका कारण सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा योगदान गरिरहेको कुनै पनि ब्यक्ति पुर्णकालीन वा आंशिक रुपमा काम गर्न अशक्त भएमा उसलाई अशक्तता सुविधा प्रदान गरिन्छ । अवकाश प्राप्त गर्ने उमेर भन्दा कम उमेरको र अशक्तता भएको भनि प्रमाणित गरिएको ब्यक्तिलाई यो सुविधा प्रदान गरिन्छ ।

झ) परिवार सुविधा

यस कार्यक्रमले मृतकका परिवारलाई एकमुष्ट रकम वा पेन्सन प्रदान गर्दछ। जसअन्तर्गत एकमुष्ट रकम मृतकको दम्पती, वा अन्य मनोनित ब्यक्तिलाई प्रदान गरिन्छ। साथै, बाल पेन्सन २३ वर्ष मुनिका सन्तानहरूलाई प्रदान गरिन्छ ।तथापी, परिवार सुविधा देशहरू अनुसार फरक फरक रहेको पाईन्छ ।

ञ) कार्यस्थल दुर्घट्ना सुविधा

रोजगारीका क्रममा कार्यस्थलमा भएको दुर्घट्नाका कारण ब्यक्तिगत चोटपटक लागेको बीमित ब्यक्ति, रोजगारीजन्य रोगबाट संक्रमित भएको ब्यक्ति वा संस्थामा महामारि फैलिन सक्ने सम्भावना भई संस्थाबाट अलग राखिएको बीमित ब्यक्ति यस सुविधाको लागि रोजगारी सुरु गरेदेखि नै योग्य मानिन्छ। रोजगारदाताले सम्पुर्ण कर्मचारीहरूलाई यस कार्यक्रममा सहभागी गराउनु पर्दछ। कार्यस्थल दुर्घट्ना सुविधा अन्तर्गत क्रिया खर्चको ब्यवस्था समेत गरेको पाईन्छ।

नेपालमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम

नेपालमा सामाजिक सुरक्षा योजना सम्बन्धी अवधारणा १९९१ मा राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरले सैनिक द्रव्य कोष स्थापना गरेर सैनिकहरूको मासिक पारिश्रमिकबाट १० प्रतिशत रकम कट्टी गरेर सुरक्षित राखिदिने तथा अवकाश लिएका बेला भुक्तानी दिने प्रचलन गरी सुरु गरेका थिए । वि.सं. १९९३ सालबाट अवकाश प्राप्त कर्मचारीहरूले निवृत्तिभरण पाउने व्यवस्था सुरु भयो । वि.सं. २००१ मा सरकारले निजामती प्रोभिडेन्ट फण्ड नामबाट कर्मचारीहरूलाई सुविधा दिने कामलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। वि.सं. २०३० मा बोनस ऐन जारी गरेर श्रमिकलाई मुनाफामा हिस्सेदार बनाउने प्रचलन सुरु भयो । त्यसैगरी, वि.सं. २०४७ सालमा कर्मचारी तथा श्रमिकलाई बचत गर्न अभिप्रेरित गर्न सरकारले नागरिक लगानी कोषको स्थापना गर्‍यो । वि.सं. २०५१ सालबाट ज्येष्ठ नागरिकलाई वृद्धभत्ताको व्यवस्था गरी सामाजिक संरक्षणको थप आयामको प्रचलन सुरु भयो । यी सबै योजनाहरू राहत वा बचत कोषको रुपमा रहेका थिए तर कुनै पनि कार्यक्रम वृहत सामाजिक सुरक्षाको एकमुष्ट कार्यक्रम नभएका कारण नयाँ विकल्पको रुपमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना आएको हो । नेपालको संविधानको धारा ३४ मा रोजगारीको हकमा प्रत्येक श्रमिकलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हकको प्रत्याभुती संगै नेपाली श्रम बजारको सुधार तथा रोजगारीलाई मर्यादित बनाउने अभियानको एक

महत्वपूर्ण विषय योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन, २०७४ लागू भएको हो ।

हाल सञ्चालित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूः

योगदान रहित सामाजिक सुरक्षा	योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा बीमा कार्यक्रम
• सामाजिक सुरक्षा भत्ता • राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूलाई निवृत्तभरण लगायत सुविधा • वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषबाट आर्थिक सहायता • कडा रोग तथा विपन्न नागरिक औषधी उपचार • विपद् पीडितलाई राहत तथा अनुदान • छात्रवृत्ति • जनता आवास • आर्थिक सहायता • बेरोजगार भत्ता • निःशुल्क शिक्षा, स्वास्थ्योपचार, तथा औषधी वितरण लगायतका सामाजिक हेरचाहका कार्यक्रमहरू	• सामाजिक सुरक्षा कोषबाट सञ्चालपत सुरक्षा योजनाहरू • स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम • योगदान आधारित निवृत्तभरण (२०७६ साउन १ देखि नियूक्त हुने राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको लागि) • नागरिक लगानी कोषले सञ्चालन गरेको पेन्सनरउपदान योजना

संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानले सामाजिक सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुता, आवास, स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारीको हकलाई मौलिक हकको रुपमा स्थापित गर्दै संविधानको धारा ४३ मा आर्थिक रुपले विपन्न अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालकालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुन बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुने उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी धारा ३३ मा बेरोजगार सहायता सहितको रोजगारीको हकको व्यवस्था छ। धारा ३४(२) मा प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था छ। संविधानको धारा ३८ (५) मा महिलालाई हकको व्यवस्था गरिको छ। त्यस्तै संविधनको धारा ४०(३) मा दलित समुदायलाइ स्वास्थ्य र सामाजक सुरक्षा प्रदान गर्न कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिने र धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था छ । संविधानको धारा ४२(२) मा आर्थिक रुपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायको नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण, विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ। सविधानको अनुसूची ५,६ र ७ मा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्य क्रमशः संघको एक अधिकार, संध र प्रदेशको साझा अधिकार र संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको साझा अधिकार सूचीमा राखिएको छ।

अन्य कानुनी व्यवस्थामा सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ तथा नियमावली, २०७५, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ तथा नियमावली २०७५, अपांगता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, रोजगारीको

हकसम्बन्धी ऐन, २०७५, श्रम ऐन २०७४ र नियमावली २०७५, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, निवृत्तिभरण कोष ऐन, २०७५, रोजगारी हकसम्बन्धी ऐन २०७५, कर्मचारी सञ्चयकोष ऐन २०१९, नागरिक लगानी कोष ऐन २०४७, समाज कल्याण ऐन २०४९, सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि २०७५ आदि रहेका छन्।

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमका चुनौतीहरू

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा विभिन्न खालका चुनौतीहरू रहेका छन्।जसअन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा योजनालाइ सर्वव्यापी बनाउनु, सबै सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूको लागि एकीकृत छाता कानुन तथा योजना बनाउनु, बहुतहको सरकार तथा निकायहरूबीच समन्वय एवं सहकार्य गर्नु, अव्यवस्थित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत गर्दै योगदानमा आधारित बनाउदै लैजानु, विपन्न नागरिकहरूको तथ्यांक र वर्गीकरण गर्नु, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा निजी क्षेत्रका रोजगारदाताको न्यून सहभागिता हुनु, गरिबीको दुष्चक्र, बञ्चितीकरण तथा जोखिममा रहेका व्यक्ति एव तिनका परिवारको जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु समग्रमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमका मुख्य चुनौतीहरू रहेका छन् ।

कार्यान्वयनका क्रममा देखा परेका चुनौतीहरू समाधानका लागि नेपाल सरकारले निरन्तर रुपमा नीतिगत, सँस्थागत तथा कार्यक्रमगत सुधारहरू गर्दै लगेको देखिन्छ, सरकारको २५ बर्षे दीर्घकालीन राष्टिय सोच, २१०० को ८ वटा दीर्घकालीन राष्ट्रिय रणनीतिहरूमध्ये बुँदा नं. ५ मा पूर्ण दिगो र उत्पादनशील सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण गर्ने रहेको र रुपान्तरणका प्रमुख संवाहकको रुपमा सामाजिक संरक्षण र सुरक्षाको प्रत्याभूति निर्धारण गरिएको छ।

नेपालमा सामाजिक सुरक्षा कोष

सामाजिक सुरक्षालाई व्यवस्थित र विस्तारित गर्दै लैजान आर्थिक वर्ष २०६६(०६७ देखि सामाजिक सुरक्षा करको अवधारणा ल्याइएको हो । त्यसका लागि शासकीय कार्यविधि नियमित गर्ने ऐन, २०१३ को दफा २ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०६७ चैत्र ७ गते सामाजिक सुरक्षा (व्यवस्थापन कोष तथा सञ्चालन) नियमावली, २०६७ जारी भइ सोही नियमावली बमोजिम सामाजिक सुरक्षा कोष स्थापना भएको हो । नागरिकका लागि राज्यले संवैधानिक रुपमा गरेको सामाजिक सुरक्षाको प्रतिवद्धतालाई मूर्त रुप दिन यसको शुरुवात भएको थियो ।योगदानमा आाधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ जारी भएपछि यसै ऐनबमोजिम कोषले कार्य गर्दै आएको छ। ऐनले कोषको रकम परिचालन र खर्च गर्ने प्रक्रियाको निर्धारण, सञ्चालक समितिको गठन, यसको काम कर्तव्य अधिकार, वैठक विधि, कार्यकारी निर्देशकको नियुक्ति, काम कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था, कोषमा आवश्यक कर्मचारी पदपूर्तिको व्यवस्था, लागू गरिने सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू र कोषको कार्य सञ्चालन प्रक्रियाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। २०७५ मंसिर ११ गतेदेखि विधिवत रुपमा सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू लागु भई उक्त दिनलाई सामाजिक सुरक्षा दिवसका रुपमा समेत मनाउने गरिएको छ।

सामाजिक सुरक्षा कोषले योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन गरेको छ ।यसका लागि रोजगारदाताको तर्फबाट २० प्रतिशत र योगदानकर्ताको तर्फबाट ११ प्रतिशत रकम कोषमा जम्मा गर्नुपर्दछ। चार किसिमका योजनाहरूमा औषधी उपचार, स्वास्थ्य तथा मातृत्व सुरक्षा योजना, दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा योजना, आश्रित परिवार सुरक्षा योजना र वृद्धावस्था सुरक्षा योजना रहेका छन् ।

२०७७ श्रावण १ गतेदेखि कोषलाई स्वायतता प्रदान गरिएको छ । फलस्वरुप कोषमा निजामती कर्मचारीको दरवन्दी खारेज गरिनुका साथै नेपाल सरकारबाट नियमित रुपमा विनियोजन गरिने वार्षिक बजेट समेत रोक्का गरी कोषलाई आत्मनिर्भर बनाउने तर्फ उन्मुख गरिएको छातथापी शुरुवाती समयमा श्रोत साधनको अभावलाई भने नकार्न सकिने अवस्था छैन।

मिति २०७७-०९-२६ सम्मको सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध संस्था, योगदानकर्ता तथा दावी भुक्तानीको विवरण

विवरण		दावी भुक्तानी शिर्षकहरू	संख्या
जम्मा रोजगारदाता संख्या	१३,०६५	औषधि उपचार, स्वास्थ्य तथा मातृत्व सुरक्षा दाबी भुक्तानी संख्या	१२६४
जम्मा योगदानकर्ता संख्या	१,८५,१५५	दुर्घटना तथा असक्तता दाबी भुक्तानी संख्या	८१
कुल योगदान रकम	३६५.३४ करोड	आश्रित परिवार सुरक्षा दाबी भुक्तानी संख्या	१९४
		उपदान दाबी भुक्तानी संख्या	५१

सामाजिक सुरक्षा कोषका चुनौती तथा अवसरहरू

नेपालमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम हालसालै मात्र शुरुवात भएको जसले गर्दा कोषमा काम गर्ने शिलशिलामा विभिन्न खालका समस्याहरू आउनलाई स्वभाविक रुपमा लिनु पर्दछ। विकसित मुलुकमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमले व्यापकता लिएको परिवेशमा जनमानसमा सोही अनुसारको चाहना हुनु र सो अनुरुप नहुनु, निजी क्षेत्रको सरकारप्रति विश्वास घट्दै जानु, श्रम बजारमा श्रम सम्बन्ध राम्रो हुन नसक्नु, सरोकारवालाहरू बिच उचित समन्वय हुन नसक्नु, समान प्रकृतिका काम गर्ने अधिक संस्थाहरू सञ्चालनमा रहनु, न्यूनतम पारिश्रमिक पूर्ण रूपमा लागू हुन नसक्नु, उच्च बेरोजगारी दर तथा असमान आयको वितरण हुनु तथा सामाजिक सुरक्षाका सम्बन्धमा जनचेतनाको अभाव रहनु जस्ता चुनौती रहेका छन् ।

यति हुँदाहुँदै पनि कोषमा भएको बिभिन्न अवसरहरूलाई भने नकार्न सकिदैन।जसअन्तर्गत, सरकारको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमप्रतिको प्रतिबद्धता, दिगो विकास लक्ष्यमा समाजिक सुरक्षाको विषय समावेश हुनु, सम्भाव्य बजारको ठूलो हिस्सा हुनु, विश्व श्रम संगठनका अभिसन्धिमा सरकारले हस्ताक्षर गरेको अवस्था, श्रमिकको ठुलो संख्या सामाजिक सुरक्षाको दायरा बाहिर रहेका, महामारी तथा विपदमा सामाजिक सुरक्षाको महत्व उजागर भएको, कोभिड १९ को महामारीको अवस्थामा सरकारले देखाएको सदासयता, जस्ता अवस्थाले सामाजिक सुरक्षा कोषका लागि अवसरहरू सृजना गरेका छन् ।

कोभिड १९ ले देखाएको सामाजिक सुरक्षाको अबको बाटो:

सन् २०१९ को डिसेम्वरबाट तिव्र रुपमा डढेलो झै सल्किएर संसारभरी फैलिएको कोरोनाको संक्रमणले विश्वलाई नै लकडाउन गरेको थियो । बिहानै देखि नियमित काममा निस्कने, दैनिक काम गरी पेट पाल्ने अनौपचारीक क्षेत्रका श्रमिक वर्ग देखि सबै जनता घरमै बस्न बाध्य भएका थिए र कतिपय अझै पनि छन्। निकै भव्यताका साथ मनाउने घोषणा गरिएको पर्यटन वर्ष २०२० एक महिनाको अवधिमै रोकियो, जसबाट उत्साहित भएर लगानी बढाएका होटल लगायतका पर्यटन व्यवसायहरू धरासायी भएका छन्। यी लगायतका धेरै व्यवसायहरूमा कार्यरत श्रमिक कर्मचारीहरूले रोजगारी गुमाएका छन् अवस्था अझ पनि नाजुक नै रहेको छ। राज्यले सम्भावित आर्थिक जोखिमबाट आफ्नो नागरिकको सुरक्षाको लागि यस्तो समयमा प्रभावकारी संयन्त्रको विकास गर्न सक्नु पर्दछ । नेपाल जस्तो प्राकृतिक प्रकोप, भुकम्प लगायत महामारीको उच्च जोखिममा रहेको मुलुकले यस्तो जोखिमको समयमा हरेक बर्ष फरक फरक योजना बनाएर कार्यक्रम गर्नु भन्दा स्थायी प्रकृतिको संयन्त्रको बिकल्प छनौट गर्नुनै उपयुक्त देखिन्छ ।

नेपालमा देखा परेका हरेक प्रकोप एवम् महामारीको समयमा राहत कोप खडा गरी बिभिन्न राहतका प्याकेजहरूको

व्यवस्था गरेको देख्न पाइन्छ । कोरोनाको महामारीको समयमा पनि राहत कोषको स्थापना गरिएको छ, यसमा बिभिन्न संघ संस्थाहरू, व्यक्तिहरूले सहयोग गरेका छन् । यसबाट अस्थायी रुपमा समस्या समाधानमा सहयोग पुगेता पनि प्रभावकारी रुपमा यस्तो कार्यलाई पूर्णता दिनका लागि सामाजिक सुरक्षालाई नै जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। नेपालमा पनि विभिन्न प्रकारका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । यसले योगदानकर्ता विरामी हुँदा, दुर्घटना हुँदा, अशक्त अवस्थामा र मृत्यु भएमा सुरक्षा योजनाको माध्यमबाट सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरीरहेको छा तथापी यस्तो परिस्थितिमा देश तथा विदेशमा रोजगार गुमाएर फर्केका श्रमिकवर्गलाई कुनै विशेष सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रम सर्त्चालन गर्न सकेको छैन । कोरोना भाइरसजस्ता भविष्यमा आउनसक्ने विभिन्न प्रकारका महामारीबाट सबैक्षेत्रका श्रमिक कामदार कर्मचारीलाई पर्न सक्ने सम्भाव्य जोखिम न्यूनिकरण गरी अझ बढी सुरक्षा प्रदान गर्न सामाजिक सुरक्षा योजनालाई थप सशक्त, व्यापक एवं विश्वसनीयता कायम गरी अघी बढाउनुपर्छ ।

निष्कर्ष:

हाल सामाजिक सुरक्षा कोषले योगदानमा आधारित निजी तथा संगठित क्षेत्रका श्रमिक कामदारहरूलाई बिभिन्न सुरक्षा योजनाबाट संरक्षण गरिरहेको छ। एकिकृत सामाजिक सुरक्षा योजना लागु हुन नसक्दा बिभिन्न निकायहरूले फरक फरक स्वरुपबाट सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिरहेका छन् । तर अहिलेको अवस्थामा सामाजिक सुरक्षा कोषको महत्व र आवश्यक्तालाई फरक तरिकाले महसुस गर्न थालिएको छ । यस्तो महामारीको समयमा सर्वसाधारण नागरिक देखि दैनिक ज्यालादारीमा काम गर्ने श्रमिक कर्मचारीहरू सबैलाई जुनसुकै समयमा सामाजिक सुरक्षाको आवश्यक्ता पर्ने देखिएको छ। महामारी, प्राकृतिक प्रकोपको बेलामा आकस्मिक सुरक्षा योजना जस्ता सबै वर्गलाई समेट्ने सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू सञ्चालन गर्न हालको कोषलाई अझ बढी सशक्त बनाइ यसको दायरा बढाउनु जरुरी रहेको छ।

भुकम्प पिडित कोष, कोरोना राहत कोष जस्ता बिभिन्न कोषहरू फरक फरक निकाय अन्तरगत खडा गर्नु भन्दा यस्तो राहत कोषहरू पनि सामाजिक सुरक्षा कोषकै मातहतमा राखेर सञ्चालन गर्दा राज्यले स्थायी रुपमा महामारीको समयमा समस्यालाई सहज तरिकाले समाधान गर्न सहयोग पुग्नेमा विश्वस्त हुन

सकिन्छ । अहिलेको अवस्थाबाट भविष्यमा आउन सक्ने आर्थिक संकट, बेरोजगारी जस्ता समस्याबाट पनि राज्यलाई पर्न सक्ने प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष प्रभावलाई कम गर्न पनि सामाजिक सुरक्षा कोषको भूमिका कस्तो हुने भन्ने विषयमा पनि थप अध्ययन जरुरी छ।

सन्दर्भ सामाग्री सूची

नेपालको संविधान
पन्ध्रौ योजना
श्रम ऐन, २०७४ र नियमावली २०७५
योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ तथा नियमावली, २०७५
सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५
सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि, २०७५
सामाजिक सुरक्षा प्रथम रणनीतिक योजना

योग र योग साधना भूमि नेपाल

लक्ष्मण आचार्य*

योग (Yoga)

योगको वास्तविक अर्थ हो- जोड्नु, मिल्नु वा एकाकार हुनु। अर्को शब्दमा जीवात्मा र परमात्माको एकाकारको अवस्था नै योग हो ।

तन्त्र विश्वकोश, नेपाली विकिपिडियाअनुसारः धार्मिक विश्वासअनुसार भगवान् शिवद्वारा अनुशरण गरिएको पद्धति योग हो। यो शब्दको सामान्य अर्थ सम्बन्ध हो। तर महर्षि पतञ्जलीका सिद्धान्तनुसार चित्तको वृत्तिलाई वास्तविक निरोध गर्नु नै योग हो। महर्षि पतञ्जलीका अनुसार योगले चित्तवृत्तिको निरोध गर्दछ। हाम्रो अस्थिर मनलाई स्थिर बनाउनु नै योग हो। हाम्रो मनमा अनेक प्रकारका राम्रा नराम्रा वृत्ति उत्पत्ति र लय भइरहेको हुन्छ। योगले मानिसमा आफूभित्र रहेको रोगलाई निरोध गर्न सक्छ। योग अज्ञानताबाट ज्ञानतर्फ, जडबाट चेतनातर्फ, निर्बलताबाट सवलता, जीवनबाट बह्म, प्रत्यक्षबाट परोक्ष एवम् सीमितबाट असीमिततर्फको आध्यात्मिक यात्रा हो। केही विद्वान् ऋषिमुनिले योगको अर्थ संयोग अथवा मिलन पनि हो भनेका छन्। संक्षेपमा भन्नुपर्दा आफ्नो इच्छाशक्तिलाई परआत्माको इच्छाशक्तिमा संयोग गर्नुलाई नै योग भनिन्छ।

अहिले मानिसहरूलाई शारीरिक तथा मानसिक समस्याले सताएको छ। यस अर्थमा अहिले मनसँग शरीरको जोडलाई नै योग भन्न सकिन्छ। यस अर्थमा शारीरिक रुपमा स्वस्थ्य, मानसिक रुपमा शान्त र आध्यात्मिक रुपमा उच्च चेतनायुक्त भएर जिउने कलालाई नै योग भनिन्छ।

बुँदागत रुपमा भन्नु पर्दा :

- योग एउटा विज्ञान हो, मानिसको जीवन शैली हो। जीवन पद्धति हो। व्याधिमुक्त समाधियुक्त जीवनको सार हो।
- योग आत्मउपचार एवम् आत्मदर्शनको श्रेष्ठ आध्यात्मिक विद्या हो।
- योग व्यक्तिलाई वामनबाट विराट बनाउने वा समग्ररुपमा रुपान्तित गर्ने आत्यात्मिक विद्या हो।
- योग चिकित्सा प्रणाली मात्र नभएर परिणाममा आधारित व्याधिहरूको निर्मूल गर्ने विधि हो।
- योगको अभिप्राय समग्र जीवनलाई, सरल, सहज, खुशी, आरोग्यवान तथा सुखदायक बनाउनु हो।
- योग प्रत्येक क्षण प्रत्येक श्वाससँगै सजगताका साथ गरिने अभ्यास हो । यसले मानिसलाई कसरी खाने ? बोल्ने ? सोच्ने ? व्यवहार गर्ने ? भन्ने जीवन उपयोगी कलाहरू सिकाउने गर्दछ।

** कम्प्यूटर अधिकृत, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र।*

योगको उत्पत्ति

वैदिक संहिता र वेदहरूमा ९०० देखि ५०० ईसापूर्वको बीचका तपस्वीहरूबारे उल्लेख गरिएको पाइन्छ। योग गर्ने साधकलाई योगी भनिन्छ। जसको आहार, विहार, विचार र व्यवहार सन्तुलित छ, जसको कार्यमा दिव्यता एवम् शुभभाव छ, जसको मनमा पवित्रता छ, जसको संयम र जागरण नियमितता छ त्यस्तो व्यक्तिलाई योगी भनिन्छ।

योगी शब्द तपस्वीहरूका हकमा प्रयोग हुन्छ। धार्मिक मान्यता तथा ग्रन्थहरूमा साधु तथा साधकहरूका तस्वीरमा साधनका दौरान योग मुद्रामा नै देखाइएको पाइन्छ। गौतम बुद्धदेखि लिएर महावीर स्वामी तथा भगवान् शिवलाई पनि पद्मासन मुद्रामा देखाइन्छ। हिन्दू शास्त्रहरूमा उल्लेख भएअनुसार योगको उपदेश सर्वप्रथम हिरण्यगर्भ ब्रह्माले सनकादि र त्यसपछि विवस्वानले सूर्यलाई दिएका थिए।

त्यसपछि उक्त ज्ञान दुई शाखामा विभक्त भयो। एक ब्रह्मयोग र दोस्रो कर्मयोग। ब्रह्मयोगको परम्परा सनक, सनन्दन, सनातन, कपिल, आसुरी, वोढु र पच्चङ्शिख नारद (शुकादिको)ले सुरु गरेका थिए। यो ब्रह्मयोग मानिसहरूका बीचमा ज्ञान, अध्यात्म तथा साङ्ख्य योगको नामले प्रसिद्ध भयो। त्यस्तै कर्मयोगको परम्परा विवस्वानको हो। विवस्वानले मनुलाई, मनुले इक्ष्वाकुलाई, इक्ष्वाकुले राजर्षिहरू एवम् प्रजाहरूलाई योगको उपदेश दिए। यी कुरा वेद तथा पूराणहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

वेदलाई संसारकै प्रथम पुस्तक मानिन्छ। जसको उत्पत्तिकाल लगभग १०,००० वर्षपूर्व भएको बताइन्छ। त्यही पुरातत्त्ववेत्ताको कुरालाई मान्ने हो भने योगको उत्पत्ति ५,००० ईसापूर्वमा भयो। गुरु-शिष्य परम्पराद्वारा योगको ज्ञान परम्परागत तरिकामा आधारित भएर एक पिंढीबाट अर्को पिंढीमा हस्तान्तरण हुँदै आयो। योगबारे सबैभन्दा आश्चर्यजनक खोज सन् १९२० को सुरुवातमा भएको मानिन्छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सिन्धुघाँटीमा फेला परेका कुँदिएका सामग्रीहरूमा योगका विभिन्न आसनमा बसेका मानिसहरूको चित्र देखिन्छ। पुरातत्त्वविद्हरूले सिन्धुघाँटीको सभ्यता तेस्रो र दोस्रो सहस्राब्दीबीचमा मेसोपोटामिया संस्कृतिको समयतिरको हुनुपर्छ भन्ने अनुमान लगाएका छन्। ती दुवै ठाउँका कलाकृतिहरूमा जनावरका सिङहरू लगाएको र चारैतिरबाट जनावरहरूले घेरेको ईश्वरजस्तो मानिसको चित्र छ र यसले *'शक्तिशाली शिकारी'* निम्रोदको सम्झना गराउँछ। (उत्पत्ति १०:८, ९)

सर्वप्रथम योग गर्ने तरिकाहरू मौखिक रुपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सऱ्यो। ऋषि पतञ्जलीले यसलाई योगसूत्र भन्ने नाउँ दिएर विस्तृत रुपमा लेखे र यो नै अहिलेसम्म योगको आधारभूत निर्देशनको रुपमा रहिरहेको छ। पतञ्जलीको भनाइअनुसार : "योग मानव स्वभाव, शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाजस्ता विभिन्न तत्त्वहरूलाई वशमा राखेर सिद्धि प्राप्त गर्ने व्यवस्थित प्रयत्न हो। यसको सुरुआतदेखि अहिलेसम्म योग पूर्वीय धर्महरू र हिन्दू, जैन र बौद्ध धर्मको अभिन्न भाग भएको छ। योगीहरूको विश्वासअनुसार योगले सर्वव्यापी परमात्मासँग एकाकार गराएर मोक्ष प्राप्त गर्ने मार्गतिर डोऱ्याउँछ।

योगको प्रादुर्भाव महायोगी शिवबाट भएको मानिन्छ। समय क्रमसँगै ऋषिमुनिहरूले योग विद्यालाई अगाडि बढाउने प्रयत्न गरे। सम्पूर्ण जीवात्माको अभीष्ट सुख र शान्ति प्राप्त गर्नु हो भन्ने कुरा बुझेर यही प्रयोजनको लागि परापूर्वकालमा तपोनिष्ठ ऋषिमुनिहरूले अध्ययन, चिन्तनमनन, साधना एवम् तपस्या गरेर ज्ञान आर्जन गरे। यसरी प्राप्त गरेको ज्ञानको सारहरूमध्ये योग विद्या पनि एक हो। नेपाल भूखण्ड वैविद्यपूर्ण षड्ऋतु एवम् उपयुक्त पर्यावरणसहितको पवित्र मुलुक भएकोले प्राचीन समयमा नेपाल कर्मभूमि, ज्ञानभूमि, योगभूमि, तपोभूमिको रुपमा रहेको थियो। प्रातःस्मरणीय हाम्रा अग्रज ऋषिमुनिहरूले नेपालका यिनै भूखण्डहरू, विभिन्न हिमाल, पहाड,

वनजङ्गल, गुफा एवम् नदी तलाउका किनार आदि स्थानहरूमा रहेर साधना गर्दथे । साधनाबाट प्राप्त ज्ञानरत्न जनहितका लागि अर्पित गर्दथे, बाँड्थे । ऋषिमुनिहरूको कठिन साधनाको फलस्वरुप ६ वटा पूर्वीय आस्तिक दर्शन (मीमांसा, न्याय, वैशेषिक, साङ्ख्य, योग र वेदान्त) दर्शन प्राप्त भए । तीमध्ये कपिल ऋषि (हालको कपिलवस्तु क्षेत्र निवासी)द्वारा लिखित साङ्ख्य दर्शनलाई योगको आधारभूमि मानिन्छ। साङ्ख्य दर्शनमा कपिल मुनिले योगको सैद्धान्तिक विवेचना गरेका छन् । पछि महर्षि पतञ्जली (अध्यात्मलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट अगाडि बढाउने ऋषि)ले योग विद्यालाई सुव्यवस्थित गरी बेग्लै दर्शनको रुपमा अगाडि बढाए ।

वेदान्त, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक, साङ्ख्य र योग गरी ६ वटा पूर्वीय आस्तिक दर्शनहरूमध्ये सबैभन्दा कान्छो दर्शनको रुपमा योग दर्शनलाई लिइन्छ । साङ्ख्य दर्शनको पूरक दर्शनको रुपमा लिइने योग दर्शनमा चार भाग छन् । ती चार भागहरूमा विभिन्न १९५ वटा सूक्तहरू छन् । ती सूक्तहरूमा अष्टाङ्ग योगलगायत मनोचिकित्साका विभिन्न चरण एवम् उपायहरू र प्रभावका बारेमा उल्लेख गरिएको छ। व्यास ऋषिले पतञ्जली ऋषिद्वारा लिखित उक्त योग दर्शनका सूत्रहरूको भाष्य लेखे र व्याख्या गरे, जसलाई व्यास भाष्य भनिन्छ । नेपालमा मछिन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, मीननाथ, चौरंगीनाथ आदि नाथ सम्प्रदायका मुनिहरूले हठ योगको विकास पनि गरे र जीवन्त बनाए। त्यसैले योग विज्ञानलाई सनातनदेखि चलिआएको ऋषि परम्परा एवम् ऋषि प्रणीत देन हो भनिन्छ ।

आधुनिक विश्वमा पनि विभिन्न किसिमका योगको प्रभाव बढ्दै गएको छ। यसको महत्त्वलाई बुझेर सन् २०१४ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको ६९ औं महासभाद्वारा २१ जुनलाई विश्व योग दिवसको रुपमा मनाउने गरी भारतको प्रस्ताव पारित भयो । त्यसपछि राष्ट्रसंघमा आबद्ध सदस्य राष्ट्रहरूले औपचारिक रुपमै सन् २०१५ को जुन २१ मा पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय योग दिवस मनाए । यसरी पूर्वीय योग साधना पद्धतिले दिन प्रतिदिन विश्वभरी अपनत्व र ख्याति आर्जन गर्दै आएको छ ।

योग दिवसकै सन्दर्भमा भारतको राजधानी नयाँदिल्लीको राजपथमा ८४ देशका प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा ३५,९८५ जनाले एकै ठाउँमा योग साधना गरेर विश्व रेकर्ड कायम गरेका थिए। नेपालमा औपचारिक रुपमै सन् २०१५ को जुन २१ देखि अन्तर्राष्ट्रिय योग दिवस मनाउन थालिएको छ। प्रत्येक वर्षको माघ १ गते नेपालमा राष्ट्रिय योग दिवस पनि मनाउने गरिएको छ । यसको अलवा नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा अवस्थित योग साधना केन्द्रहरूमा नियमित रुपमा सेवाभावका साथ योगका कक्षाहरू निःशुल्क रुपमा सञ्चालित छन् । साथै रविशंकरको नेतृत्वमा सञ्चालित जीवन जीउने कला, ब्रह्मकुमारी ईश्वरीय विश्वविद्यालयबाट सञ्चालित राजयोग, ओशोको सक्रिय ध्यान योग, जीवन विज्ञान विधिलगायतका विभिन्न किसिमका योग साधनाहरू समेत प्रचलनमा छन् ।

शाब्दिक अर्थ

क. पाणिनी (ई.पूर्व ५००) व्याकरणः योग शब्दको व्युत्पत्ति युजिर योगे र युज समाधौ यी दुई धातुहरूबाट भएको देखिन्छ। युजिर योगेको अर्थ जोड्नु, मिलाउनु, मेल हो । अनि युज समाधौको अर्थ समाधि हो ।

ख. योग शब्द संस्कृतको युज् शब्दबाट बनेको हो जसको अर्थ हुन्छः जोड्नु । योगको अर्थ हो एकता (Unity) अथवा एकात्मकता (Oneness)। योग शब्द तीन धातुहरूबाट निष्पन्न मानिएको छ : १. युज-समाधौ २. युज-संयमने र ३. युजिर योगे । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि योगको अभिप्राय, संयम, मेल र समाधि हो ।

ग. योगी नरहरिनाथ (परिमार्जन, योग तथा प्राकृतिक चिकित्सा विशेषाङ्क, सत्यप्रकाश परिषद्, काठमाडौं, २०५९, पृष्ठ २) : 'वास्तवमै योग शब्दले व्यक्त गर्न खोजेको अर्थ पनि प्रत्यक्षतः वा अप्रत्यक्षतः जोड्नुसँग नै सम्बन्धित छ। गुरु जीवको शिवसँगको जोड, आत्माको परमात्मासँगको जोड, अंशको अंशीसँगको जोड नै वस्तुतः योग हो ।'

संस्कृत भाषाको 'युज्' धातुबाट बनेको योग शब्दको सोझो अर्थ जोड्नु हुन्छ। आजसम्म पनि गणितीय जोडलाई योग भनेर विद्यालयमा पढाइन्छ। अतः यो शब्दको शाब्दिक अर्थ *"हाम्रो सूक्ष्म आत्माको प्रकाशलाई ईश्वरीय प्रकाश सँग जोडनु"* भन्ने अर्थ हुन्छ।

हाम्रो शरीरका तीनवटा रुप छन्- शरीर, मन र आत्मा। यी त्रयी रुपलाई परमात्मासँग एकाकार गरी सुख र आनन्द प्राप्त गर्नु नै योग हो। खराब आचरण, विचार एवम् कर्महरूलाई परित्याग गर्दै मानवहित अनुकूलका सकारात्मक आचरण, विचार एवम् कर्महरूसँग जोडिनु योग हो। शरीरसँग स्वास्थ्य र आरोग्यता, मनसँग एकाग्रता र धारणा, भावनासँग प्रेम र आनन्द, आत्मासँग सच्चिदानन्द र परमात्मा जोड्नु योग हो। योग निरोगीहरूका लागि सहज दिनचर्या हो भने रोगीका लागि औषधि हो। योग त त्यो अनन्त शक्तिको नाम हो, जसले हरेक मानिसभित्र रहेको उर्जा शक्ति एवम् दैवीशक्ति जागृत गरेर ज्ञान, ध्यान, सद्भाव, सद्बुद्धि, सद्विद्या, सच्चरित्रको अभ्यासी बनाउँछ। साथै मानव जीवनमा आइपर्ने प्रत्येक समस्याहरूलाई सहज र सरल ढङ्गले समाधान गर्ने शक्ति र क्षमताको विकास गराउँछ।

हिन्दूसंस्कृति तथा धार्मिक मान्यताअनुसार योगको शक्तिसँग ब्रह्माण्डका कुनै पनि शक्तिसँग साँध्न सकिन्छ। योगमा साधकका लागि जस्तोसुकै कुरा पनि असम्भव हुँदैन।

परिभाषा

क. महर्षि पतञ्जली (योगसूत्र १/२) : *योगश्चित्तवृत्ति निरोधः*

चित्तका वृत्तिहरूलाई रोक्नु नै योग हो। मनको अर्को नाम चित्त हो र मनका तरङ्ग वा सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू नै चित्तवृत्तिहरू हुन् जसलाई मनको एकाग्रद्वारा नै नियन्त्रण गर्न सकिन्छ, मनको एकाग्रता पछि मात्र इन्द्रियहरूको कार्य रोकिन्छ यो नै चित्तवृत्ति निरोधको अवस्था हो।

ख. श्रीमद्भागवत (गीता २/४८)ः योगस्थः कुरुः कर्माणि संग त्यक्त्वा धनन्जय।
सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥

सुख-दुःख, मान-अपमान, सिद्ध-असिध्द आदि विरोधी भावहरूमा समान रहनुलाई नै श्रीकृष्णले योग भनेका छन्। समताको अवस्था नै योग हो। यसलाई स्वामी रामदेव (योग साधना र योग चिकित्सा रहस्य, पृ.१)ले अर्थ्याएका छन्- "अनुकुलता-प्रतिकूलता, सिद्धि-असिद्धि, सफलता-विफलता, जय-पराजय, यी सम्पूर्ण भावहरूमा आत्मस्थ रहँदै सम रहनुलाई योग भनिन्छ।" यसै (गीताः २।४८) श्लोकलाई राकेश गिरि (योग के आधारभूत तत्त्व, १ः१, गुरुकुल काँगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वार, २००४, पृष्ठ ३) ले अर्थ्याउँदै लेखेका छन्- "अशान्त र दुःखित मन, जब सुव्यवस्थित भएर शान्त तथा निर्द्वन्द्वतापूर्वक समस्थिति प्राप्त गर्दछ, त्यसलाई नै योग भनिन्छ।"

ग. भागवत गीताको प्रयोगः कर्मसु कौशलम्

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।

तस्माद्धोगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥

बुद्धि (समता) युक्त मानिस यही, जीवित अवस्थामा नै पुण्य र पाप दुबैलाई त्याग्दछ। त्यसैले योग (समता) मा लाग किनभने योग नै कर्महरूमा कुशलता हो। कुशलतापूर्वक कर्म गर्नु नै योग हो वा योगले कर्ममा कुशलता ल्याउँछ। अनाशक्त भावले कर्म गरिन्छ भने कर्तालाई त्यसको फल प्राप्त हुँदैन। यस्तो अनाशक्त कर्म जो पुण्यपापविहीन हुन्छ, त्यो नै कुशलकर्म हो जसलाई योग भनिन्छ किनभने यस्ता कर्महरू बन्धनकारक

हुँदैनन् ।

घ. विष्णुपुराण अनुसार योगः "संयोग इत्युक्तः जीवात्म परमात्मने" अर्थात् जीवात्मा र परमात्माको पूर्णतया मिलन नै योग हो ।

ङ. बौद्ध धर्म अनुसार योगः "कुशल चितैकग्गता योगः ।" अर्थात कुशल चित्तको एकाग्रता नै योग हो ।

च. साख्य दर्शन अनुसार योगः "पुरुषप्रकृत्योर्वियोगेपि योगइत्यमिधीयते ।" अर्थात पुरुष एवं प्रकृतिको पार्थक्य (वियोग) लाई स्थापित गरि पुरुषको स्वः स्वरुपमा अवस्थित हुनुनै योग हो ।

योगका परिभाषाहरूलाई केलाउँदा अशुद्धबाट शुद्धतातर्फ, अज्ञानताबाट ज्ञानतर्फ, रोगबाट आरोग्यतातर्फ, निर्बलताबाट सबलतातर्फ, असत्यबाट सत्यतर्फ, कष्टबाट सुखतर्फ, प्रत्यक्षबाट परोक्षतर्फ, सीमितबाट असीमिततर्फ, जडबाट चेतनतर्फ, जीवबाट ब्रह्मतर्फ र बाह्यबाट भित्रतर्फको अन्तर्यात्रा नै योग हो भन्न सकिन्छ ।

योग धेरैले बुझ्नेजस्तो आधा-एक घन्टामा गर्ने व्यायाम कसरत हैन । यो प्रतिपल, प्रतिक्षण र श्वासश्वासमा चलिरहने प्रक्रिया हो । महर्षि अरविन्दको भनाइ छ "प्रत्येक श्वास योग साधना हो ।" व्यवहारिक परिप्रेक्ष्यमा योग जीवन जिउने कला हो । योग विज्ञानका अध्येताहरूको अनुभवमा योग समग्र जीवन पद्धति हो, सर्वाङ्गीण जीवनदर्शन हो । अध्यात्म वैज्ञानिकहरूको दृष्टिकोणमा योग सबै विज्ञानभन्दा माथि चेतनाको महाविज्ञान हो । ऋषिमहर्षि सूक्ष्मद्रष्टाहरूको भनाइमा योग समाधिको यात्रा हो ।

हिन्दू वर्ल्ड पुस्तकमा बेन्जामिन वल्कर योगबारे भन्छन् : "यो पुरातन तान्त्रिक पद्धति हुन सक्दछ र अझै पनि योगमा अलौकिक शक्तिमा विश्वास गर्ने र तन्त्रविद्याको आभास पाइन्छ ।"

हिन्दू दार्शनिकहरू योगको खास लक्ष्य अलौकिक शक्तिहरू प्राप्त गर्नु नभए तापनि योगाभ्यासद्वारा यस्तो शक्ति प्राप्त हुने दाबी गर्छन् । उदाहरणका लागि 'भारतीय दर्शन' पुस्तकमा भारतका भूतपूर्व राष्ट्रपति डा. एस. राधाकृष्णन् योगीबारे भन्छन् : "विभिन्न आसनहरूद्वारा शरीरलाई नियन्त्रणमा ल्याएर एकदमै तातो वा चिसो पनि थाहा नपाउने बनाइदिन्छ । ...योगीमा दूरदृष्टि र दूरश्रुतिको क्षमता हुन्छ । ...सञ्चार साधनहरूको प्रयोग नगरी एकअर्कासँग विचार आदानप्रदान गर्न सकिन्छ । ...योगीले आफ्नो शरीरलाई अदृश्यक बनाउन सक्दछ ।"

योग साधना भूमि

नेपाललाई ऋषिमुनिहरूको योग साधना भूमि मानिन्छ । पाणिनि ऋषिले पणेनामा तपस्या गरेर निस्किएको १४ सूत्रलाई महेश्वर सूत्राणी भनिएको छ । तिनैका आधारमा लघु सिद्धान्त, मध्य सिद्धान्त र सिद्ध ान्त कौमुदीको निर्माण गरिएको हो । पाणिनीका १४ सूत्रलाई प्रचार प्रसार र संस्कृतको व्याकरण रचना गर्ने क्रियाकलापमा पाणिनिपछि कात्यायनी र पतञ्जली समेत लागिपरे । पाणिनि तपोभूमि क्षेत्र विश्व भाषा सम्पदाको प्रमुख स्थल पनि हो ।

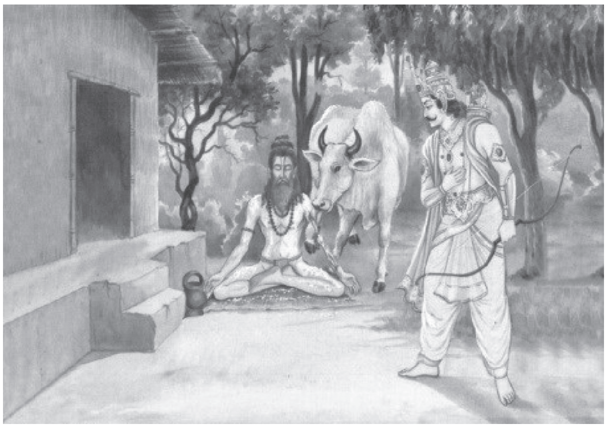

पहिलो योग सूत्रको रचयिता भगवान् शिवलाई मानिन्छ । शिवले गरेको ध्यानको मूर्ति सबभन्दा प्राचीन मूर्ति हो । भगवान् शिव, हजारौं मुनिहरू त्था बौद्धमार्गीहरूको साधना भूमिका रुपमा रहेको नेपाल योगको उद्गमस्थल मानिन्छ ।

हठयोगका विभिन्न साधना पद्धतिका विकास नेपालमै हुनु तथा योगीलाई राजवैद्यका रुपमा हेर्ने कुराले पनि प्राचीन समयदेखि नै नेपाल योग भूमि हो भन्ने मान्न सकिन्छ।

कुनै वेला नेपालमा साङ्ख्य दर्शन अत्यन्तै सहासपूर्ण विचारको रुपमा देखापरेको थियो र साङ्ख्य दर्शनभित्रको प्रकृति र पुरुष मान्ने द्वैतवादी अभिमतले हाम्रो दार्शनिक विचारधारामा तन्त्रवादी धारणाको जग ठड्याउन पुगेको थियो। यसका प्रवर्तक महर्षि कपिल थिए।

नेपालको पश्चिम तराई क्षेत्रमा सालको जङ्गलले भरिपूर्ण भएको ठाउँमा महर्षि कपिलको आश्रम रहेको थियो। महाभारत कालका महर्षि अग्निवेष (आमोद), पाँच पाण्डवका गुरु आचार्य धौम्य, तीनका शिष्य उपमन्युको आश्रम यसै क्षेत्रमा रहेको थियो। महर्षि श्वेतकेतु र महर्षि अष्टावक्रको तपोभूमि नेपालकै शिवालिक जङ्गल रहेको थियो। योग ऋषि पतन्जलि बाल्यऋषि नचिकेता, ऋषि च्यवन, ऋषि पाराशर तथा महर्षि बाल्मीकि इत्यादिको मनोरम तपोभूमि यही क्षेत्र थियो।

ऐतिहासिक रुपमा ती हिमवत्खण्ड र नेपालसँग आबद्ध भएर रहे। यस सिलसिलामा न्यायशास्त्रका जन्मदाता महर्षि गौतम, यज्ञ विधाका विद्वान महर्षि याज्ञवल्क्य, महर्षि कपिल, महर्षि अष्टावक्र, महर्षि विश्वामित्र, महर्षि कश्यप, महर्षि वेदव्यास आदिका दार्शनिक सोचहरू नेपालको प्राचीन दर्शनको मुख्य आधार रहन पुग्यो।

पूर्वमा ब्रह्मपुत्र, पश्चिममा हिन्दूकुश, उत्तरमा कैलाश मानसरोवर र दक्षिण गङ्गासम्मको भूभागलाई 'हिमवतखण्ड' भनिन्छ भने गङ्गादेखि हिन्द महासागरसम्मको भूभाग 'भारतखण्ड' मानिन्छ। प्राचीनकालमा नेपाल अहिलेभन्दा ठूलो थियो। पाँचौं शताब्दीतिर चन्द्रगुप्त विक्रमादित्यका छोरा समुन्द्रगुप्तको प्रयागको अभिलेखमा 'कामरुप (असम) र कर्कपुर (कुमाउँ र गडवाल क्षेत्र) को बीचको देशलाई 'नेपाल' भनी लेखिएको कुराबाट पनि स्पष्ट हुन्छ।

हिमवतखण्ड नेपालको विषयलाई लिएर वशिष्ट ऋषिले वशिष्ट उपनिषद्मा उल्लेख गरेका छन्, *'भरतखण्डे उत्तरायणे हिमालय तटे स्वर्णभूमि स्वर्गभूमि।'* कालीदासले पनि कुमार सम्भवको पहिलो श्लोकमा *'हिमालय पर्वतको पूर्वदेखि पश्चिमसम्मको यो आर्यभूमि हो'* भनेका छन्। यस क्षेत्रमा वेद, उपनिषद्, पुराणहरू तथा अनेकौं नीतिशास्त्रको जन्म भएको र यस क्षेत्रलाई यहाँका हिमाल र नदीहरूले जसरी सिञ्चित गराएका छन् त्यसरी नै अनेकौं तेजस्वी ऋृषिमुनिहरूका तपबाट ज्ञानका सहश्र धारा बग्न पुगेका छन्। यहीबाट सभ्यता, संस्कृति र धर्मको विस्तार हुँदै सहिष्णुता र मानवतालाई मार्गदर्शन गराउन सकेको कुरा जर्मनी विद्वान् मेक्समुलर, विद्वान् नित्से, दार्शनिक सोपेन हावर, प्रो. जे किथ र बेलायतका विद्वान् जर्ज बर्नाडसाले समेत उल्लेख गरेका छन्।

मानव सभ्यताका प्रवर्तक कयौं ऋषिमुनिको जन्म र कर्मभूमि यही भूमि थियो। सप्तगण्डकीमा काश्यप ऋषि, पुलस्त्य ऋषि, कोसी किनारमा कौशिक ऋषि (विश्वामित्र), गोर्खामा वेदव्यास, तत्व ज्ञानी दार्शनिक राजा जनकको राज्यमा याज्ञवल्क्य, गार्गी मैत्रेयी, गण्डकमा वाल्मीकि ऋषि, बाग्मती किनारमा 'ने' मुनि नामका ऋषि र ऋग्वेदमा उल्लिखित सप्त ऋषि र किरातीका ऋषि आकुनीले ख्याति कमाएको उल्लेख छ। वेद, श्रुति, स्मृति तथा योगको ज्ञानले यस क्षेत्रलाई सिञ्चित गर्न सकेकाले विश्वमा हिमवतखण्ड नेपाललाई मानवसभ्यताको उद्गम र विश्व सभ्यताको ज्येष्ठभूमि मानिएको छ। हिमवतखण्ड पुस्तकको ७१ अध्यायको श्लोक १६ मा उल्लेख छ, कश्यप, दक्ष प्रजापतिले पनि यहाँ तपस्या गरेका हुन्। मार्कण्डेय, अस्वस्थामा, वली, व्यास, हनुमान, कृप, पर्शुराम र विभीषणले यही तपस्या गरेर चिरञ्जीवी भएका हुन्।

त्यस्तै गरेर उक्त पुस्तककै ७१ अध्यायको २१ श्लोकमा *'पशुपत क्षेत्रको महङ्खव बुझेर मरिची, अंगिरा, पुलह, भृगु र अत्री जस्ता ऋषि र प्रह्लादजस्ता भक्त यही रहेर अष्टमूर्ति महेशको पूजा गर्छन्'* भन्ने उल्लेख छ। भारविले यस

क्षेत्रलाई नै केन्द्रित गरेर *'किराँतार्जुनीयम'* महाकाव्य लेखेको कुरालाई पनि यहाँको सभ्यताको विकासमा स्रोतका रुपमा लिइन्छ। अर्जुनले धनुर्विद्याको विशेष ज्ञान किरात प्रदेशमै प्राप्त गरेको *'नेपाल विषय राजन'* भनेको कुरा महाभारतमा उल्लेख छ। यही भूमिमा गौतम बुद्धको जन्म भएर विश्वभर बुद्धको प्रकाश छरिएको हो। भनिएको छ, *'वोधिसत्य महासत्यः, स्वयम्भू चैत्य नमाम्यहं।'*

यस क्षेत्रबाट सभ्यताको विकास र विस्तार गर्न ऋषि-मुनिहरूको महान् देन छ। तीनै ऋषिहरूको नामबाट विभिन्न जातिको गोत्र चलेको छ। किरातीहरूको गोत्र काश्यप, काशी, भारद्वाज आदि हो। जुन ऋषिका सन्तान थिएनन्, उनको गोत्र पनि चलेन।

प्राचीन समयदेखि हिमवत्खण्ड नेपालको महत्त्वलाई दक्षिणका देशहरू (अहिलेको भारत) ले ठूलो महत्त्व राख्दै आएको छ। हिमवत्खण्ड र भारतको यति तादाम्यता भेटिन्छ कि 'कैलाश-मानसरोवरदेखि हिन्दमहासागरसम्म जसको राज्य र घर छ त्यो हिन्दू हो' भनेर लिच्छवि शासनमा उल्लेख भएको कुरा इतिहासविद् योगी नरहरिनाथले उल्लेख गरेका छन्।

सन्दर्भ सामग्री

श्रीमद्भागवत महापुराण

श्रीमदभागवत गीता

योग दर्शन, स्वामी रामदेव

योग साधना र योग चिकित्सा रहस्य, स्वामी रामदेव

दैनन्दिन योगाभ्यासक्रम, आचार्य बालकृष्ण

राजश्व पत्रिका तथा अन्य लेखहरू, डिलाराम सापकोटा

योग र ध्यान् (अभ्यासका सरल विधिसहित), लक्ष्मण आचार्य

आर्थिक वृद्धिमा कोभिड १९ को प्रभाव र व्यवस्थापनका उपायहरू

रामबहादुर के.सी*

शारांशः

उच्च आर्थिक बृद्धिदर हासिल गर्न प्राकृतिक स्रोत साधन, श्रम, पूँजी, ज्ञान र प्रविधिको उच्चतम उपयोग र अर्थतन्त्रमा परिचालन हुनु आवश्यक छ। त्यसका लागि संभावित क्षेत्रहरू कृषि, जलस्रोत, पर्यटन, उत्पादनमूलक उद्योग, सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य आदिमा उल्लेख्य लगानी बिस्तार गर्नु आवश्यक छ। उच्च दिगो फराकिलो समावेशी र स्थिर आर्थिक वृद्धिबाट नै वि.सं. २०७९ सम्ममा मुलुकलाई अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा, वि.सं. २०८७ सम्ममा मध्यम आयस्तरीय मुलुकमा रूपान्तरण गर्न र भिजन २१०० तथा दीगो आर्थिक विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न टेवा पुग्दछ। अर्थशास्त्रीहरू नीति कार्यान्वयनमा अनिश्चितता, अपर्याप्त विद्युत् आपूर्ति, उच्च यातायात लागत, चुनौतीपूर्ण श्रम सम्बन्ध, कठोर श्रम कानून, मानव पूँजी, खोज, नवप्रवर्तन र नवप्रविधिमा न्यून चासो, आर्थिक वृद्धि प्रक्षेपणमा वैद्य, भरपर्दो र विश्वनीय तथ्यांकको प्रयोग नगरी अनुमान गरिने र कोभिड १९ को विश्वव्यापी महामारी लगायतका पक्षहरूलाई नेपालको वर्तमान आर्थिक बृद्धिका अवरोधको रूपमा लिएका छन्।

प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लगानी विस्तार, नविनतम प्रविधिको उपयोग, मानवीय स्रोतको उच्चतम उपयोग गर्न मानवीय पूँजीमा लगानी बढाउँदै सुशासन, कार्यसंस्कृतिमा सुधार, पारदर्शिता, जनसहभागिता, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व, वित्तीय समावेशीकरण, उचित संस्थागत संयन्त्र, निजी क्षेत्र मैत्री कर नीति, सम्पत्तिमाथिको अधिकार, व्यापारमा खुलापन, आयात व्यवस्थापन तथा निर्यातमा प्रोत्साहन, ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्रको विकास, विश्वसनीय संकल्प, कोभिड १९ को रणनीतिक व्यवस्थापन र अर्थतन्त्रको संरचनागत पक्षहरूमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसका लागि वित्त नीतिले घोषणा गरेका पुनरुत्थान कोषहरूलाई मौद्रिकक उपकरण मार्फत बुद्धिमता पूर्वक परिचालन गर्न आवश्यक छ।

विषय प्रवेशः

आर्थिक वृद्धिले उत्पादनमुखी र प्रभावकारिता (Efficiency) मा जोड दिएको हुन्छ। अर्थतन्त्रमा भएको लगानी मध्ये पूँजीगत खर्चमा गुणस्तरिय वृद्धि मार्फत एक आर्थिक वर्षमा राष्ट्रिय उत्पादनमा हुने क्रमिक वृद्धि आर्थिक वृद्धि हो। कूल गार्हस्थ उत्पादनमा हुने वृद्धिलाई आर्थिक वृद्धिको रुपमा लिईन्छ। खर्च, आय र मूल्य अभिवृद्धि विधिबाट कूल गार्हस्थ उत्पादनको गणना गरिन्छ। भूमि, श्रम, पूँजी , संगठन र प्रविधिको सुदृढ एवं अधिकतम उपयोग मार्फत विद्यमान दर भन्दा अर्थतन्त्रमा बढी उत्पादन गणना हुनु आर्थिक वृद्धि हो। आर्थिक वृद्धि उच्च,

** कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, चाबहिल।*

दिगो, फराकिलो र समावेशी हुँदा प्रमुख आर्थिक परिसूचक कूल गार्हस्थ उत्पादनमा वृद्धि भई राष्ट्रिय आय र प्रति व्यक्ति आयमा स्वतः वृद्धि हुन्छ र राज्यरसरकारले लोककल्याणकारी सामाजिक कार्यक्रमहरू मार्फत असमानता (Inequality) र गरिवी न्यूनीकरण (Poverty Reduction) मा सकारात्मक प्रभाव परी आम जनताको जीवनस्तरमा सकारात्मक सुधार आउँदछ। उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि मुलुकमा कूल गार्हस्थ उत्पादनमा वृद्धि, संचित मूल्य स्थिरता, प्रति व्यक्ति आयमा वढोत्तरी,, निकासी तथा शोधानान्तर स्थितिमा भुक्तानी सन्तुलन, वीमा तथा पूँजीबजारको आधुनिक विकास मार्फत उत्पादनशील क्षेत्रहरू कृषि, उद्योग, पर्यटनमा लगानी प्रवर्द्धन, कूल गार्हस्थ वचतमा वृद्धि, बैंक, वित्तीय तथा लघु वित्त संस्था मार्फत वित्तीय पहुँच तथा साक्षरता अभिवृद्धि र वित्तीय समावेशीकरण आदि आर्थिक वृद्धिका समष्टिगत क्षेत्रहरूमा धनात्मक परिवर्तन आउँदछ। त्यसैले आर्थिक वृद्धिलाई अर्थशास्त्रीहरू Stopover को संज्ञा दिन्छन् । उच्च, दिगो, फराकिलो र समावेशी आर्थिक वृद्धि र सो को न्यायोचित वितरण मार्फत नै मुलुकमा आर्थिक समृद्धिको ढोका खुल्ला हुनेछ।

पन्ध्रौ योजनामा कृषि क्षेत्रको औषत बृद्धि ५.४, उद्योग क्षेत्रको औषत बृद्धि १४.६ र सेवा क्षेत्रको औषत बृद्धि ९.९ प्रतिशत रहने अनुमानका आधारमा समग्र आर्थिक बृद्धिदर औसतमा १०.१ प्रतिशत रहने लक्ष्य लिएको देखिन्छ। वार्षिक बजेटले ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य लिएको र सोलाई मौ्रिक नीतिले समेत पछ्याएको छ।अनिवार्य वाहेक पूँजीगत खर्चको जिम्मेवारी पाएका संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका निकायहरूको हाल सम्मको खर्च अवस्था तथा संघीय राजस्व परिचालनको वर्तमान प्रवृत्ति तथा तथ्यांक विश्लेषण हेर्दा आर्थिक वृद्धि शुन्य वा नकारात्मक वृद्धि हासिल हुने देखिन्छ। अनिश्चित कोभिड १९ को विश्वव्यापी संकटको कारण स्वास्थ्य संवेदनशीलता तर्फ वित्त तथा मौ्रिक नीतिको झुकावले उल्लेखित लक्ष्यहरू पूरा गर्न सायदै सकिएला।

नेपालको आर्थिक बृद्धिको अवस्थाः

नेपालको आर्थिक बृद्धि सन् १९८० को दशकमा औसतमा ५.२, सन् १९९० को दशकमा औसतमा ५.०, सन् २००० को दशकमा औसतमा ३.७ र सन् २०११ देखि २०२० को अवधिमा औसतमा ४.६ प्रतिशत मात्र रहेको छ। पछिल्लो एक दशकको अवधिमा कृषि क्षेत्रको औसत बृद्धिदर ३.२ प्रतिशत रह्यो भने गैरकृषि क्षेत्रको औसत बृद्धिदर ५.० प्रतिशत रहेको छ। सोही अवधिमा गैरकृषि क्षेत्रका उद्योग तथा सेवा क्षेत्रको औषत वृद्धिदर क्रमशः ४.५ प्रतिशत र ५.२ प्रतिशतमा सिमित रहेको छ। तथापि, राजनैतिक स्थायित्वको आशा, विद्युत आपूर्तिमा थप सहजता, पुननिर्माण र नवनिर्माणमा आएको तीव्रता आदिका कारण आर्थिक वर्ष २०७३/०७४(२०७५/०७६ को अवधिमा आर्थिक बृद्धि औषतमा ७.३ प्रतिशत रहनुले अर्थतन्त्रमा उत्प्रेरणाको ऊर्जा समेत दिएको थियो। तर, अनिश्चित कोभिड १९ को संक्रमणको कारण २०७६/०७७ मा आर्थिक बृद्धिदर २.३ प्रतिशत रहेको छ भने चालु आर्थिक वर्षमा बजेटमा लक्षित ७ प्रतिशतमा धक्का लागि ०.६ प्रतिशत वा सो भन्दा न्यून हुने प्रक्षेपण हुन थालेकोले यसको स्थिरता रहने देखिंदैन। यसबाट बेरोजगारी बढ्ने, आर्थिक वृद्धिदरमा संकुचन आउने र राजस्व संकलनमा चांप पर्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

कूल गार्हस्थ उत्पादनमा मुख्य भूमिका खेल्ने कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा बृद्धिदर मूलतः मौसमी अनुकूलता/प्रतिकूलता, बिऊ बीजन, मल समयमा आयात व्यवस्थापन नहुंदा कृषिको उत्पादन प्रभावित हुने गरेको छ। कृषि प्रधान देशमा सिंचाईको समस्या नौलो होईन। गैरकृषि क्षेत्रमा सेवा क्षेत्रको बृद्धिदर सन्तोषजनक नै रहे तापनि उद्योग क्षेत्रको बृद्धिदर आशातित रहन सकेको छैन।

आर्थिक बृद्धिदर औसतभन्दा कम नै भए तापनि यस अवधिमा अर्थतन्त्रमा संरचनात्मक परिवर्तनको थालनी भएको

छ। सन् १९८० मा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि र गैरकृषि क्षेत्रको योगदान क्रमशः ६२ प्रतिशत तथा ३८ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२० मा क्रमशः २८ प्रतिशत र ७२ प्रतिशत पुगेको छ। गैरकृषि क्षेत्रमा उद्योग तथा सेवा क्षेत्रको योगदान सन् १९८० मा क्रमशः १२ प्रतिशत र २६ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२० मा क्रमशः १४ प्रतिशत र ५८ प्रतिशत पुगेको छ। आर्थिक वृद्धिको दिगोपना नहुनु नेपालको आर्थिक संरचना कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, यान्त्रिकीकरण भए पछि उद्योग क्षेत्रको विकास, उत्पादनमूलक उद्योगको बाहुल्यता अनिमात्र सेवा क्षेत्रमा फड्को मार्नुपर्नेमा कृषि, सेवा र उद्योग क्षेत्रमा लगानी विस्तार हुनुले हाल आर्थिक वृद्धिका लागि संरचनात्मक परिवर्तको विषयले स्थान पाएको हो। हार्वर्ड विश्वविद्यालयका प्राध्यापक ड्यानी रोड्रिक कृषि क्षेत्रबाट औद्योगिकरणमा रुपान्तरण भए मात्र रोजगारी वृद्धि संगै आर्थिक वृद्धि हुने कुरामा सहमत छन्।

आर्थिक बृद्धिको सैद्धान्तिक आधारः

आर्थिक बृद्धिका सम्बन्धमा शास्त्रिय अर्थशास्त्रीहरू वचत नै आर्थिक वृद्धिको आधार, बलियो स्रोत हो भनी उल्लेख गरेका छन्। किन्सिन्यन अर्थशास्त्रीहरू उच्च आर्थिक बृद्धिका लागि बचत तथा लगानी बिस्तार गर्नु पर्नेमा जोड दिएका छन्। Harrod Model अनुसार यदि Capital Output Ratio समान रहने हो भने उत्पादन प्रविधि स्थिर रहेको अवस्थामा उत्पादन बढाउन बचतको दर बढाउन अति आवश्यक छ भन्ने तर्क गर्दछ। क्यिध क्धबल ःयमर्भा ले कुनै पनि मुलुकको दीर्घकालीन आर्थिक बृद्धि बचतको दरबाट नभएर प्राविधिक प्रगतिबाट निर्धारित हुन्छ भनी नविनतम प्रविधिमा जोड दिन्छ। यस मोडेलका विचारमा बचतको दर जनसंख्या बृद्धिदरको आर्थिक बृद्धिमा अस्थाई प्रभाव मात्र हुन्छ। यसको मतलव दीर्घकालिन आर्थिक बृद्धि बचतको दरमा भर पर्दैन। त्यस्तै, ीगअबक को ल्भध न्चयधतज त्जभयचथ ले आर्थिक बृद्धिका लागि मानवीय पूँजीमा लगानी बढाउनु पर्नेमा जोड दिएको छ। मानवीय पूँजीमा गरिने लगानीबाट प्राविधिक उन्नति हुने कारण दीर्घकालमा उच्च आर्थिक बृद्धि संभव हुन्छ। अनुसन्धान तथा विकासमा गरिने लगानीबाट आर्थिक बृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने गर्दछ। यो सिद्धान्तले ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्रको कल्पना समेत गरेको छ।

वास्तवमा उत्पादनमा बृद्धि त साधनको बृद्धि र Total Factor Productivity(TFP) को उपज हो र टँए ज्ञान, प्रविधि, नवप्रवर्तन, खोज, अन्वेषण, विषयगत अनुसन्धान, प्रभावकारिता, सुशासन र उत्तरदायित्वमा समेत भर पर्दछ। अर्थशास्त्री Rodrik ले Property Rights, Regulatory Institutions, Macroeconomic Stability, Social Security, Conflict Management आदि जस्ता Institutional Framework ले बृद्धिमा प्रभाव पार्ने बताएका छन्। कुल गार्हस्थ उत्पादन बृद्धि वास्तवमा उन्नत प्रविधिले श्रमिकको उत्पादकत्व बढ्दछ भने उच्च बचत तथा लगानीले पूँजी निर्माणको दर उच्च हुन्छ।

अर्थशास्त्री ध. ध. च्यकतयध ले क्तबनभक या Economic Growth मा एउटा मुलुक कसरी अविकसित अवस्थाबाट विकसित अवस्थामा पुग्दछ भनी आर्थिक बृद्धिका पाँच चरणहरूको छुट्टा छुट्टै चर्चा समेत गरेका छन्।

आर्थिक वृद्धिदर उच्च र दिगो हुन नसक्नुका कारणहरूः

राज्य संचालन, परिचालन र व्यवस्थापनमा सुरक्षा पछिको संवेदनशीलन विषय अर्थतन्त्र हो। अर्थ र आर्थिक नीतिका आधारमा तर्जुमा गरिने राष्ट्रिय योजना, वार्षिक बजेट र यससंग अनुकूल हुने गरी तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिने मौद्रिक नीति लगायतका समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू, बचत तथा लगानीको अवस्था, पूँजीको परिचालन, श्रमिक कानून, वस्तु तथा सेवाको निकासी अवस्था, प्राकृतिक स्रोतको उपलव्धता, वित्तीय पहुँच, प्रविधिको उपयोग, राजनीतिक संकल्प, सुरक्षा, जनसंख्याको आकार, सुशासन, खोज, अनुसन्धान, मानव पुँजीमा लगानी

न्यून, द्वन्द्व व्यवस्थापन, सरकारको निजी क्षेत्र प्रतिको दृष्टिकोण, सार्वजनिक निजी साझेदारी नीति कार्यान्वयनको अवस्था, कोभिड १९ को संक्रमणले आर्थिक वृद्धिलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । वर्षेनी हुने पूँजीगत खर्चको आकार वृद्धि गर्न सकिएको छैन । आर्थिक वृद्धिका स्रोतहरू जस्तै निजी स्वामित्व, स्वतन्त्र विनिमय, प्रतिष्पर्धात्मक बजार, दक्ष पूँजी बजार, मौद्रिक स्थिरता, न्यून कर दर, स्वतन्त्र व्यापारका नीतिहरूमा स्थिरता हुन नसक्दा समेत आर्थिक वृद्धि दर उच्च र दिगो हुन सकेको देखिदैन । उल्लेख गरिएका विषयहरूको समायोचित रणनीतिक व्यवस्थापन हुन नसक्नु आर्थिक वृद्धिको प्रमुख कारण हो । साथै निम्न कारणहरू समेत जिम्मेवार देखिएका छन्

१. कोभिड १९ को कारण अर्थतन्त्रका चार क्षेत्रहरू बन्दाबन्दीको चपेटामा पर्नु

२. मुलुकको अर्थ नीतिको स्पष्ट परिभाषा नहुंदा निजी क्षेत्रलाई शंका गर्ने स्पेस दिनु,

३. Land, Labor, Capital, Organization / Technology को व्यवस्थापन गर्न नसकिनु

४. प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लगानी र आयोजनाको निर्माण सम्पन्न समयमा बिलम्ब हुनु

५. वैदेशिक लगानीका लागि आर्थिक कुटनीति परिचालन गर्न नसकिनु

६. कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रमा सिंचाई, बिउ र मलको समयमा व्यवस्थापन गर्न नसकिनु

७. न्यून बचत क्षमता, लगानी र बढ्दो ब्यापार घाटा हुनु,

८. अर्थतन्त्रको संरचना कृषि, सेवा तत्पश्चात मात्र उद्योगमा रुपान्तरण हुनु

९. भौतिक र सामाजिक पूर्वाधारमा उच्च लगानी बढाउन नसकिनु

१०. लगानी प्रोत्साहन गर्ने करका दरहरू नहुनु,

११. खोज, अनुसन्धान, प्रविधि र मानव पूँजीले लगानीमा स्थान नै नपाउनु,

उच्च आर्थिक बृद्धि दर स्थिर रुपमा हासिल गर्न चाल्नु पर्ने कदमहरू

आर्थिक बृद्धिको स्रोत पूँजी, श्रम र प्राविधिक उन्नति हुन् । उच्च स्तरको आर्थिक बृद्धिका लागि उच्च स्तरको लगानी अनिवार्य शर्त हो । त्यस्तै, उपलब्ध श्रमको उचित परिचालनबाट पूँजीको अभावलाई पूरा गर्दै उत्पादन बढाउन सकिन्छ । प्राविधिक उन्नतिका माध्यमबाट समान स्रोत तथा साधनबाट पनि बढी उत्पादन गर्न सम्भव हुन्छ ।विकसित मुलुकहरूले श्रमप्रधान उत्पादन विधिलाई पूँजी तथा ज्ञानमा आधारित उत्पादन प्रविधिमा परिवर्तन गरेका कारण पछिल्लो समयमा चामत्कारिक आर्थिक बृद्धि हासिल गर्न सफल भएका छन् । अतः उच्च आर्थिक बृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न देहाय बमोजिमका क्षेत्रहरूमा लगानी विस्तार गर्न आवश्यक देखिन्छः

१. कृषि, जलस्रोत, पूर्वाधार विकास, पर्यटन र उत्पादनमूल उद्योगमा लगानी विस्तार गर्ने,

२. लगानीको प्रतिफल उच्च बनाउने

३. वित्तीय क्षेत्रको लगानी बढाउने

४. आर्थिक कुटनीति मार्फत प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी विस्तार गर्ने

५. अर्थतन्त्रको संरचनागत सुधारमा जोड दिने

६. सार्वजनिक निजी साझेदारी अबलम्बन गर्ने

७. श्रम तथा पूँजीको उत्पादकत्व बृद्धि गर्ने

८. सीप विकास, खोज, अनुसन्धान र मानव पुँजीमा लगानी गर्ने,

९. मुलुकभित्र आयात व्यवस्थापन र निर्यात बढाउने

१०. समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूमा स्थिरता ल्याउने,

११. चालु खर्चको औचित्य पुष्टि र पूँजीगत खर्चको आकारमा वृद्धि गर्नुपर्ने,

अर्थतन्त्र र आर्थिक वृद्धिमा कोभिड १९ को प्रभाव

कोभिड १९ रोकथाम सम्बन्धी भ्याक्सिन उत्पादन, वितरण र उपयोग नभए सम्म अर्थतन्त्रमा माग र पूर्तिको अवस्था नियमित हुने देखिँदैन । विश्वको अर्थतन्त्र अघोषित रुपमा मन्दी वा सोको नजिकै पुगेको अनुमान गर्न सकिन्छ । आईएमएफले विश्व अर्थतन्त्र सन् २००८ को आर्थिक संकट भन्दा खराब रहने प्रक्षेपण गरेको छ । विश्व बैंकले हालै नेपालको आर्थिक वृद्धि ०.६ प्रतिशतको हारा हारीमा पुग्ने प्रक्षेपण गरेको छ। यसबाट नेपालमा औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रमा करिव चालिस लाख बढी जनसंख्या बाध्यात्मक बेरोजगार बन्न पुगेको र साना तथा घरेलु उद्योग समेत करिव चार लाख प्रतिष्ठान बन्द भएको विभिन्न प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

आर्थिक क्षेत्रमा रोजगारी सृजना गर्ने प्रतिष्ठानहरू प्रायशः आर्थिक संकटको दुश्चक्रमा परेका छन् । बाध्यकारी वैदेशिक रोजगारीबाटसमेत प्राप्त हुने विप्रेषण आय आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ मा ०.५ प्रतिशतले कमी आई करिव रु ८७५ अर्वमा झरेको छ। ६ प्रतिशतको नजिक योगदान गर्ने यातायात र ७ प्रतिशतको औद्योगिक उत्पादन र ८ प्रतिशत योगदान गर्ने निर्माण क्षेत्रको अवस्था पनि उस्तै छ। रिटेल व्यापार, कृषि उत्पादन, औद्योगिक उत्पादन तथा आयात पनि प्रभावित भएको छ। घरायसी भान्साजन्य वस्तु उत्पादनको कमी र वितरण सृंखलामा परिवहन असहजताको कारण माग र आपूर्ति पक्षमा असन्तुलन देखिएको छ। यसले मुलुकको राजस्व संकलन, चालु र पुंजीगत खर्चको सृंखलामा समेत केही समय गहिरो धक्का पुग्ने देखिन्छ।

कोभिड १९ को रणनीतिक व्यवस्थापन:

मानिसको शरिरको कुनै भागमा छुईदा त्सको असर न्यूरो प्रणालीमा तुरुन्तै परे जस्तै संकुचन आएको अर्थतन्त्रमा गरिएको सुक्ष्म आर्थिक नीति र व्यवहारले समग्र आर्थिक परिसूचकहरूमा सकारात्मक धक्का प्रदान गर्न सक्छ । सामाजिक दूरी कायम गरी गर्नुपर्ने वर्तमान आर्थिक व्यवहारमा भुक्तानी प्रणालीलाई व्यवस्थित बनाउनका लागि विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीलाई थप सहज, सरल, चुस्त, सस्तो र सुरक्षित बनाउँदै लैजानुपर्दछ।Digital Economy लाई ग्राहयता दिने नीतिको तर्जुमा गरी Informal Economy लाई Formal Economy मा रुपान्तरण गर्दै जानु पर्दछ। यी विषयलाई बार्षिक बजेट तथा मौद्रिक नीतिले सम्बोधन गर्नै पर्दछ। विप्रेषण आयमा गिरावट आई विदेशी विनिमय सञ्चितिमा ठूलो चांप पर्ने अवस्था आउने जनाउ (Indication) भएमा अत्यावश्यक तथा आधारभूत वस्तु तथा सेवा बाहेकका बिलासी बस्तु तथा सेवाहरूको आयातलाई निरुत्साहित गर्नुका साथै अन्तर र्ाष्ट्रिय मुद्राकोषबाट ऋण सहायता लिनुपर्ने नीति अंगाल्नुपर्ने देखिन्छ। समग्र माग पक्षमा बढोत्तरी ल्याउनका लागि विभिन्न वित्तीय तथा मौद्रिक स्टिमुलस प्याकेजहरूका सम्बन्धमा भएका घोषणाहरूलाई अविलम्ब कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। दैनन्दिन गुजारा गर्न समस्यामा परेका श्रमिकहरू, बेरोजगार बनेका युवाहरूमा नगद हस्तान्तरण हुने कार्यक्रम स्थानीय पालिकाहरूबाट गरिनु पर्दछ।

रोजगारी गुमेका दैनिक ज्यालादारीमा श्रम बेच्ने श्रमिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता, राशन वा सिधै नगद प्रोत्साहन प्रदान गर्ने, कोरोना संक्रमणबाट वासलात तथा आय प्रवाहमा असन्तुलन आई टाट पल्टिने जोखिममा पुगेका साना तथा मझौला उद्योगहरूलाई कर छुट तथा व्याज सहुलियतका साथै सस्तो व्याजदरमा पुर्नकर्जाको

व्यवस्था गर्ने, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रहरूबाट प्रवाह भएको कर्जा नोक्सानी प्रणालीमा थप परिमार्जन गर्ने लगायतका मौद्रिक प्रोत्साहन व्यवस्था गर्ने घोषणा बजेट बक्तव्य तथा मौद्रिक नीतिमा उल्लेख छन्। राष्ट्र बैंक मार्फत मौद्रिक नीतिका उपकरणहरूमा पुनरकर्जा र सहुलियतपूर्ण कर्जा सुविधाहरू केही समयको लागि वृद्धि गर्ने, कर्जा स्रोत अनुपात, तरलता अनुपात, पुंजी अनुपात, कर्जा मूल्य अनुपातमा सहजीकरण गर्नुपर्ने उल्लेख छ। परम्परागत उपकरणहरू जस्तै अनिवार्य नगद अनुपात, वैधानिक तरलता अनुपात तथा ब्यांकदर जस्ता मौद्रिक नीतिका परम्परागत उपकरणहरूमा पनि केही प्रतिशतमा कटौति गरिएकोले केही आर्थिक परिसूचकहरू सकारात्मक दिशा र गति मै समेत छन् ।

बार्षिक बजेटमा व्यक्त राहत पुनरुत्थानको झण्डै रु २ खर्व ९१ अर्व लाई वित्तीय च्यानेल मार्फत कार्यान्वयन गर्दा रोजगारी सृजना र आय आर्जनमा राहत पुग्न सक्छ। व्यावसायिक निरन्तरता कर्जा प्रवाह कार्यविधि, २०७७ अनुसार अति प्रभावित क्षेत्र, मध्यम प्रभावित क्षेत्र र न्यून प्रभावित क्षेत्र अन्तरगतका प्रतिष्ठानहरूलाइ प्रदान गरिने कर्जा क्रमशः अधिकतम रु १० करोड, ७ करोड र ५ करोडको वितरणमा वस्तुनिष्ठ र वैज्ञानिक तथ्यांकको आधारमा अविलम्ब प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै यस प्रकारको कर्जाको व्याज पहिलो वर्ष ५ र अन्य वर्षको लागि ६ प्रतिशत तोकिएको छ। व्याज रकम थप सस्तो बनाउन पुनरावलोकन गर्नुपर्ने देखिन्छ। प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रममा विनियोजित रु ११ अर्व ६० करोडको रकम बांझो भूमिमा कृषि उत्पादन बढाउनेतर्फ परिचालन गर्दा वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका र नेपाल मै रोजगारी गुमाएकाहरू पनि उच्च मनोवलका साथ आय आर्जनमा संलग्न हुने देखिन्छ। यसले स्वदेशी रोजगारको सम्मान, आकर्षण र नियमिततामा बढावा आउनेछ। संविधान प्रदत्त संघ, प्रदेश र स्थानीय तह अन्तर्गतका उद्योगहरू, शैक्षिक प्रतिष्ठान, पर्यटन, यातायात, निर्माण लगाय मा कार्यरत श्रमिकलाई वैज्ञानिक तथ्यांकका आधारमा कम्तिमा तीन महिना सम्मको नगद पारिश्रमिक वितरण गर्ने नीति अंगिकार गर्नु पर्दछ।

पर्यटन, यातायात, निर्माण, औद्योगिक, थोक व्यापार, आयात, निर्यात, रोजगारी, कृषि, उद्योग, सेवा लगायतका सबै क्षेत्रमा ग्रेट ईकोनोमिक शक प्रदान गर्न थप मौ्रिक, वितरणात्मक, माग पक्षमा वृद्धि हासिल गर्ने आकर्षक कार्यक्रम ल्याउन आवश्यक छ । जस्तै पर्यटन क्षेत्रको पुनरुत्थानका लागि निजामती लगायत बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्मचारीहरूलाई अनिवार्य पर्यटन विदा र भूक्तानी सहितको आन्तरिक भ्रमण, साप्ताहिक दुई दिनको सार्वजनिक विदा जस्ता कार्यक्रम ल्याउने। सरकारको जमानीमा उपरोक्त क्षेत्रको ऋणको भुक्तानी समयावधि थप, सार्वजनिक संस्थानको स्तरोन्नति र केही समयको लागि संस्थागत आयकरमा भारी छुट दिनुपर्ने देखिन्छ। साथै तत्काल अबलम्बन गर्नुपर्ने प्रमुख उपायहरू निम्न बमोजिम रहेका छन्

(क) सर्वसाधारणको जीवनयापनलाई सुनिश्चत गर्न सरकारले प्रत्यक्ष नगद सहायता प्रदान गरी नागरिकको खर्च गर्न सक्ने क्षमता र मनोवललाई उच्च बनाउनुपर्ने,

(ख) व्यापार व्यवसायलाई पर्याप्त पूँजी प्रवाह गर्नका लागि सरकारको सहयोगमा ऋण ग्यारेन्टी कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने,

(ग) संस्थागत स्वायत्तता तथा प्रक्रियाका आधारमा वित्तीय क्षेत्रमा देखिएका समस्यालाई सुल्झाउनुपर्ने

(घ) समाजको मनोभावना र सामाजिक अवस्थालाई सरकारले बुझ्नुपर्ने

(ङ) पूँजीगत खर्च वृद्धि गर्न मोटिभेशन प्याकेज घोषणा गर्नुपर्ने,

निष्कर्ष:

कुनै पनि देशको कुल राष्ट्रिय उत्पादन क्षमतामा भएको वृद्धिलाई आर्थिक वृद्धि भनिन्छ। आर्थिक वृद्धि एक पक्षीय हुन्छ। आर्थिक वृद्धि गर्न वचत र लगानी बढाउनु पर्ने परम्परागत अवधारणामा थप सुधार भई नवप्रवर्तन, नविन प्रविधि, खोज तथा मानव पूँजीमा लगानी बढाउनुपर्ने नवअर्थशास्त्रीय दृष्टिकोण आएको छ। नेपालको सन्दर्भमा यी र यस प्रकारका विषयमा चासो बढि से बढि व्यक्तिको जाने तर कार्यान्वयन फितलो हुने गरेको देखिएको छ। परिणामस्वरुप सन् १९८० देखि हालसम्मको आर्थिक वृद्धिको प्रवृत्ति हेर्दा स्थिर र प्रक्षेपण गरे अनुसार देखिँदैन। उच्च दिगो फराकिलो र समावेशी आर्थिक वृद्धिको स्थिरताका लागि माथि प्रस्तुत गरिएका सुझावहरू र कोभिड १९ को वुद्धिमता पूर्वक र रणनीतिक व्यवस्थापनका साथै आर्थिक संरचनामा परिवर्तन हुन सकेमा लक्षित आर्थिक वृद्धि हासिल उन्मुख हुनेछ। यसका लागि वर्तमानमा विश्व स्वास्थ्य संगठनले तयार गरेको मापदण्ड अनुसार स्वास्थ्य सतर्कता अपनाई सरकार र निजी क्षेत्रबाट आर्थिक कृयाकलापमा सकृय हुन आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू:

नेपालको संविधान, कानून किताव व्यवस्था समिति।

पन्ध्रौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, सिंहदरबार।

बजेट बक्तव्य, आर्थिक सर्वेक्षण (विभिन्न आर्थिक वर्ष), अर्थ मन्त्रालय।

प्रशासन, १२८औं अंक, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

अर्याल, जितेन्द्र प्रकाश, (२०६८), सुक्ष्म अर्थशास्त्र, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, किर्तीपुर।

सुवेदी, खगेन्द्र, (२०६९), वृहत अर्थशास्त्र (छैठौ संस्करण), केपी पुस्तक भण्डार, डिल्लीबजार।

भट्ट, शिद्धराज, दाहाल, श्याम र अधिकारी, विष्णु कुमारी (२०६९), विकास तथा योजना अर्थशास्त्र, क्वेष्ट पब्लिकेशन, किर्तिपुर।

Todaro, Michael P. and Stephen, C. Smith, (2014), Economic Development (Tenth Edition), Pearson

Ahuja, H.L, (2013), Macroeconomics Theory and Policy(20th Edition), S. Chand

Dwivedi, D N, (2013), International Economics Theory and Policy, Vikas Publishing House Pvt Ltd

Bista, Raghu Bir,(2016), Economics of Nepal(Third Edition), New Hira Books Enterprises, Kirtipur.

Aryal, Dornath, Subedi, Ram Prasad, Thapa, Surendra, (2011), Diplomatic Dealings(Third Edition), Apex Educational Academy,(Distributior/Promotor)

Salvatore, Dominik(2003), Microeconomics, Theory and Applications, New York, Oxfor University Press,

Sharma Nilam Kumar (2061), Macroeconomics, Pairavi Prakashan, Kathmandu,

Dwivedi, D.N. (2001), Macroeconomics, Theory and Policy, Tata McGraw Hill, New Delhi

विभिन्न वेव पोर्टलहरू, कान्तिपुर दैनिक, सोपान मासिक, कारोबार दैनिक,

भन्सारमा तस्करी नियन्त्रणः कानूनी व्यवस्था, समस्या र सुझाब

हेमचन्द्र शर्मा*

पृष्ठभूमि :

भन्सार महसुल लाग्ने मालवस्तु भन्सार महसुल नतिरी लुकाई छिपाई भन्सारको बाटो छलेर नेपालभित्र ल्याउने र नेपालबाहिर लैजाने कार्य तस्करी हो। यो मालवस्तुको अबैध आयात निर्यात गर्ने कार्य हो। यो ब्यापार विचलन हो। यस्तो तस्करी नेपाल र भारतबीच खुला सीमाना भएका कारण नेपालको तराई क्षेत्रमा बढी हुने गरेको पाइन्छ। भन्सार सीमानामा हुने यस्तो तस्करी रोक्ने प्रमुख दायित्व सम्बन्धित भन्सार कार्यालयको हो। त्यसैगरी राजस्व अनुसन्धान कार्यालय, सीमा सुरक्षाको जिम्मेवारी लिएको सशस्त्र प्रहरी, शान्ति सुरक्षाको जिम्मेवारी लिएको नेपाल प्रहरी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय जस्ता सरकारी निकायको पनि तस्करी नियन्त्रणमा भूमिका हुने गर्दछ।

क. तस्करी नियन्त्रण सम्वन्धी कानूनी व्यवस्था

नेपालमा तस्करी नियन्त्रणका लागि भन्सार ऐन, २०६४ र भन्सार नियमावली, २०६४ निम्न अनुसारको व्यवस्था गरेको छ :

तस्करीका मालवस्तु पक्राउ गर्न सक्ने व्यवस्था

चोरी निकासी पैठारीका मालवस्तु, चोरी निकासी पैठारी गर्ने व्यक्ति र सवारी साधन सम्वन्धित भन्सार अधिकृत, भन्सार अधिकृतबाट अधिकार प्राप्त भन्सार कार्यालयका कर्मचारी, भन्सार विभागको महानिर्देशकले खटाएको कुनै अधिकारी र नेपाल सरकारबाट अधिकार प्राप्त कर्मचारीले पक्राउ गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यस कार्यमा देहायको अवस्थामा देहायको प्रक्रिया पुर्याउनु पर्ने व्यवस्था छ :

तस्करी गर्दा गर्दैको अवस्थामा :

भन्सार कार्यालयको कर्मचारीले वा महानिर्देशकले खटाएको कुनै अधिकारीले चोरी निकासी पैठारीको मालवस्तु फेला पारेमा त्यस्तो मालवस्तु र सो मालवस्तु लिई जाने व्यक्ति तथा सवारी साधन पक्राउ गरी भन्सार अधिकृत समक्ष पेश गर्नुपर्ने, त्यसरी पेश हुन आएको मालवस्तु, व्यक्ति र सवारी साधनउपर भन्सार अधिकृतले चोरी निकासी पैठारीको कसूरमा कारबाही चलाउने व्यवस्था छ। दफा ३५

तस्करीका मालवस्तु घर गोदामा लुकाएको अवस्थामा :

- महानिर्देशक वा सम्बन्धित भन्सार अधिकृतले कारण सहितको निर्णय गरी खानतलासी गर्न जाने

** प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र।*

कर्मचारीलाई खानतलासीको आदेश दिनु पर्ने, खानतलासीको आदेश पाउने कर्मचारीले खानतलासी लिनुअघि खानतलासीको कारण खोली घर धनीलाई सूचना दिनुपर्ने, सूचना बुझ्न नमानेमा सो सूचनाको एक प्रति घर, भवन, गोदाम वा ठाउँको सबैले देख्ने स्थानमा टाँसी दिनु पर्ने र त्यसरी सूचना टाँस भएपछि सम्बन्धित धनीले खानतलासीको सूचना रीतपूर्वक पाएको मानिने,

- खानतलासी लिन कुनै व्यक्तिले बाधा विरोध गरेमा व्यक्तिलाई हट्ने सूचना र मौका दिनु पर्ने, नहटेमा सुरक्षा निकायको सहयोगमा आवश्यक बल समेत प्रयोग गरी ढोका झ्याल खोली वा फोरी खानतलासी लिन सक्ने,
- सूर्योदयदेखि सूर्यास्तभित्रको कुनै पनि समयमा खानतलासी लिन सक्ने,
- साक्षी राखी खानतलासी लिनु पर्ने :- उपलब्ध भएसम्म सम्बन्धित गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको वडा अध्यक्ष, वडा सदस्य वा कुनै कार्यालयको कर्मचारी वा घर धनी वा निजको प्रतिनिधि वा सोह्र वर्ष उमेर पुगेको कुनै व्यक्तिलाई साक्षी राखी तलासी लिनु पर्ने, त्यस्तो साक्षी बस्ने मानिस फेला नपरेमा वा निजले साक्षी बस्न इन्कार गरेमा सोही व्यहोराको कैफियत जनाई तलासी लिने कर्मचारीले सहीछाप गर्नुपर्ने,
- बरामद मालवस्तुको फेहरिस्त सम्वन्धित व्यक्तिलाई तत्काल दिनुपर्ने :- खानतलासी लिंदा बरामद मालवस्तुको विवरणको फेहरिस्त (बरामदी मुचुल्का) तयार गरी सोको एक प्रति खानतलासी लिएको घर, भवन, गोदाम वा सो ठाउँको सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्काल बुझाइदिनु पर्ने, सम्बन्धित व्यक्तिले बुझ्न नमानेमा वा बुझाउन नसकिएमा दुईजना साक्षीको रोहवरमा मुचुल्का गरी टाँस गर्नु पर्ने, यसरी टाँस गरिएकोमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाए सरह मानिने,
- बरामद मालवस्तुको फेहरिस्त सम्बन्धित भन्सार अधिकृत समक्ष दाखिला गर्नुपर्ने :- उपरोक्त बमोजिम बरामद मालवस्तु तथा सोको फेहरिस्त त्यस्तो कर्मचारीले सम्बन्धित भन्सार अधिकृत समक्ष दाखिला गर्नु पर्ने र त्यसरी दाखिला भएपछि भन्सार अधिकृतले भन्सार ऐन बमोजिम कारबाही गर्ने, दफा ३९

व्यक्ति पक्राउ हुने अवस्था, पक्राउ व्यक्ति बाटोको म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र भन्सार अधिकृत समक्ष पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था :

खानतलासी लिंदा कुनै व्यक्तिले भन्सार ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेको देखिन आएमा निजलाई त्यस्तो तलासी लिने कर्मचारीले पक्राउ गर्न सक्ने तथा कुनै व्यक्तिले चोरी निकासी पैठारी गर्न लागेको, भन्सार ऐनको विपरीत हुने कुनै काम गर्न लागेको वा गरेको छ भनी विश्वास वा शा्रा गर्नु पर्ने मनासिब आधार एवं कारण भएमा सम्बन्धित भन्सार अधिकृत वा निजबाट अधिकार प्राप्त भन्सार कार्यालयका अरु कर्मचारीले निजलाई जुनसुकै सवारी साधन वा ठाउँमा पक्रन सक्ने, यसरी पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई बाटोको म्यादबाहेक चौबीस घण्टाभित्र भन्सार अधिकृत समक्ष पेश गर्नु पर्ने, यसरी पेश हुन आएको व्यक्तिलाई भन्सार अधिकृतले तुरुन्त कानुनी कारबाही चलाउनु पर्ने, त्यसरी कारबाही नचलाई चौबीस घण्टाभन्दा बढी अवधिसम्म हिरासतमा राख्न नपाइने, दफा ४०

पक्राउ परेको व्यक्तिलाई नगद धरौटीमा छाड्न वा हिरासतमा राख्न सकिने :

उपरोक्त बमोजिम पेश भएको व्यक्ति तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा भन्सार अधिकृतले निजलाई भन्सार ऐन बमोजिम हुन सक्ने कैद र जरिबाना बापतको रकम र बिगो समेत असूल गर्नु पर्नेमा कायम हुन सक्ने बिगो बराबरको रकम समेतको नगद धरौटी लिई तोकिदिएको समय र स्थानमा हाजिर हुने गरी छाड्न सक्ने, यसरी माग भएको नगद धरौटी पेश गर्न नसक्ने व्यक्तिलाई त्यस्तो नगद धरौटी भन्सार कार्यालयमा दाखिला नगरेसम्म निजलाई हिरासतमा राखिने, तर त्यस्तो व्यक्तिलाई नगद धरौटीमा छाड्दा निजले प्रमाण लोप गर्न सक्ने आधार

देखिएमा भन्सार अधिकृतले कारण खोली त्यस्तो व्यक्तिलाई थुनामा राखी कारबाही अगाडि बढाउन सक्ने, त्यस्तो व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दा निजलाई भन्सार ऐन बमोजिम हुने कैदको अधिकतम अवधिभन्दा बढी हिरासतमा नराखिने, दण्ड बापतको धरौटी लिंदा एक दिन कैद बरावर पचास रुपैयाँका दरले लिनु पर्ने, दफा ४१

फरार व्यक्तिलाई पछि पक्रन सकिने व्यवस्था :

भन्सार ऐन अन्तर्गत कसूर मानिने कुनै कार्य गर्ने व्यक्तिलाई कसूर गर्दाकै बखत पक्रन नसकिएमा वा पक्राउ गरिएको भएपनि निज फरार भएमा भन्सार अधिकृतले वा निजले अधिकार दिएको कर्मचारीले वा सो कार्यका लागि खटिएको कर्मचारीले निजलाई जुनसुकै बखत पक्राउ गर्न सक्ने, त्यसरी पक्रिएको व्यक्तिउपर कसूर गरेका बखत पक्रिए सरह कारबाही हुने, दफा ४२

गोली चलाउन सक्ने र सोको जानकारी महानिर्देशक तथा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई छिटो साधनद्वारा दिनु पर्ने :

- कसैले मालवस्तु चोरी निकासी पैठारी गर्न लागेमा भन्सार अधिकृत वा निजबाट अधिकारप्राप्त भन्सार कार्यालयका कर्मचारी वा अधिकारप्राप्त सरकारी कर्मचारीले निजलाई रोक्न सक्ने, रोक्न खोज्दा निजले हुलहुज्जत वा जोरजुलुम गरेमा भन्सार अधिकृत वा त्यस्तो कर्मचारीले निजलाई त्यसो नगर्न सम्झाउनु बुझाउनु पर्ने, सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि निजले हुलहुज्जत वा जोरजुलुम गरेमा भन्सार अधिकृत वा त्यस्तो कर्मचारीले निजलाई पक्राउ गर्न सक्ने, पक्राउ गर्न खोज्दा निजले जोरजुलुम गरेमा वा भाग्न उम्कन खोजेमा र तत्काल पक्राउ गर्न नसकिने अवस्था भएमा आफ्नो रक्षा र कर्तव्यको पालनाको निम्ति त्यस्तो भन्सार अधिकृत वा अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले घटनास्थलमा सुरक्षाको लागि खटिएका कर्मचारीले त्यस्तो घटना रोक्न पहिले हवाई फायर गर्ने र त्यसो गर्दा पनि स्थिति नियन्त्रण नभए वा हुलहुज्जत गर्ने व्यक्तिसँग समेत हतियार भएमा कम क्षति हुने गरी गोली समेत चलाउन सक्ने,
- भन्सारको बाटो गरी सवारी साधनबाट आवत जावत गर्ने कुनै व्यक्तिलाई भन्सार कार्यालयको कर्मचारीले त्यस्तो सवारी साधन समेत रोक्न वा रोक्न लगाउन आदेश दिन सक्ने, त्यस्तो आदेश नमानी हुलहुज्जत वा जोरजुलुम गरी त्यस्तो सवारी साधन नजँचाई भगाउने प्रयत्न गरेमा वा भगाएमा त्यस्तो सवारी साधनको पाङ्ग्रामा भन्सार अधिकृतको आदेशले भन्सारमा सुरक्षाको निमित्त खटिएका कर्मचारीले कम क्षति हुने गरी गोली चलाउन सक्ने, उपरोक्त दुबै अवस्था बमोजिम गोली चलाउन परेकोमा सोको जानकारी भन्सार अधिकृत वा अधिकारप्राप्त अधिकारीले छिटो साधनद्वारा महानिर्देशक तथा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई दिनु पर्ने, दफा ४३

तस्करीका मालवस्तु जफत गर्ने,

भन्सार ऐन नियम विपरित कार्य गरी तस्करी गरेका मालवस्तु सबै जफत हुने व्यवस्था छ। जफत हुने मालवस्तु ढुवानी गर्न प्रयोग हुने सवारी साधनहरूमा रेल र हवाईजहाज बाहेकका अरु सबै सवारी साधन जफत हुने र सवारी साधनमा राखेका कपडा, फर्निचर, विद्युतीय सामान लगायतका अन्य सामाग्री पनि जफत हुने व्यवस्था छ। दफा ४९, भन्सार ऐन बमोजिम मालवस्तु जफत गरिएकोमा सोको जानकारी भन्सार अधिकृतले सम्बन्धित निकासीकर्ता वा पैठारीकर्तालाई दिने व्यवस्था छ। दफा ४८

भन्सारबाट नछुटाएको मालवस्तु सम्बन्धित भन्सार अधिकृतले जफत गर्न सक्ने व्यवस्था : भन्सारमा रहेको मालवस्तु सम्बन्धित मालवस्तुधनीले तोकिएको अवधिभित्र छुटाउनु पर्ने, (भन्सार नियमावलीले मालवस्तु भन्सार

गोदाममा दाखिला भएको मितिले साठी दिनभित्र सम्बन्धित मालवस्तु धनीले जाँचपास गराई छुटाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ) तोकिएको अवधिभित्र छुटाई नलगेको मालवस्तु छुटाई लैजान सम्बन्धित भन्सार कार्यालयले सात दिनको सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्नु पर्ने, यसरी सूचना प्रकाशन भएपछि सम्बन्धित मालवस्तुको धनीले सात दिनको अवधिभित्र मालवस्तु छुटाई लैजान नसकेको मनासिब कारण सहितको निवेदन भन्सार कार्यालयमा दिएमा र त्यस्तो कारण मनासिब देखिएमा भन्सार अधिकृतले लाग्ने महसुल लिई त्यस्तो मालवस्तु छुटाई लैजान निजलाई अनुमति दिन सक्ने, यसरी सूचना प्रकाशन गर्दा पनि भन्सार कार्यालयबाट छुटाई नलगेको मालवस्तु सम्बन्धित भन्सार अधिकृतले जफत गर्ने व्यवस्था छ। दफा ४७

कब्जा भएको मालवस्तु भन्सार अधिकृतले फिर्ता दिनु पर्ने अवस्था : दफा ४६ को उपदफा (२)

भन्सार ऐन बमोजिम भन्सार कार्यालयको कुनै कर्मचारी वा अन्य निकायले कब्जामा लिएको मालवस्तु र सोको फेहरिस्तको एक प्रति यथाशीघ्र भन्सार अधिकृत समक्ष दाखिला भएपछि भन्सार अधिकृतले त्यस्तो मालवस्तु भन्सार ऐन बमोजिम कब्जा गर्नु पर्ने हो वा होइन भन्ने कुराको जाँचबुझ गर्नु पर्ने, त्यसरी जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो मालवस्तु विना कारण कब्जामा लिएको वा कब्जामा लिनु नपर्ने देखिएमा निजले तुरुन्त त्यस्तो मालवस्तुको धनीलाई सो मालवस्तु फिर्ता दिनु पर्ने, उपरोक्त मालवस्तु जाँचबुझ गर्दा जफत हुने देखिएमा भन्सार अधिकृतले त्यस्तो मालवस्तुका सम्बन्धमा भन्सार ऐन बमोजिमको कारबाही चलाउनु पर्ने,

तस्कर गर्ने व्यक्तिलाई दण्ड सजाय व्यवस्था :

मालवस्तु चोरी निकासी पैठारी गरेमा, भन्सार बाटो बाहेक अन्यत्रबाट निकासी पैठारी गरेमा एक करोड रुपैयाँसम्मको बिगो भए भन्सार अधिकृतले र एक करोड रुपैयाँभन्दा बढी बिगो भए सम्बन्धित जिल्ला अदालतले त्यस्तो मालवस्तु जफत गरी सो मालवस्तुको बिगो बमोजिमको जरिबाना र देहाय बमोजिमको कैद गर्न सक्ने व्यवस्था छ :- दफा ५७ उपदफा (१)

(क) दश लाख रुपैयाँभन्दा बढी पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मको बिगोमा एक महिनासम्म,

(ख) पच्चीस लाख रुपैयाँभन्दा बढी पचास लाख रुपैयाँसम्मको बिगोमा एक महिनादेखि तीन महिनासम्म,

(ग) पचास लाख रुपैयाँभन्दा बढी एक करोड रुपैयाँसम्मको बिगोमा तीन महिनादेखि एक वर्षसम्म,

(घ) एक करोड रुपैयाँभन्दा तीन करोड रुपैयाँसम्मको बिगोमा एक वर्षदेखि दुई वर्षसम्म,

(ङ) तीन करोड रुपैयाँभन्दा बढी बिगोमा दुई वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म,

सवारी साधनको धनीको सहमतिमा जफत हुने मालवस्तु ढुवानी गर्न सवारी साधन प्रयोग भएमा दण्ड सजाय :

उपरोक्त बमोजिम जफत हुने मालवस्तु ढुवानी गर्न प्रयोग भएको सवारी साधन सो सवारी साधनको धनीको सहमति वा जानकारीमा प्रयोग भएको रहेछ भने सम्बन्धित भन्सार अधिकृत वा जिल्ला अदालतले त्यस्तो सवारी साधन जफत गरी निजलाई एक वर्षसम्म कैद गर्न सक्ने, दफा ५७ उपदफा (२)

सवारी साधनको धनीको सहमतिबिना जफत हुने मालवस्तु ढुवानी गर्न सवारी साधन प्रयोग भएमा दण्ड सजाय :

सवारी साधनको धनीको सहमति वा जानकारीबिना सवारी चालकले जानाजानी त्यस्तो मालवस्तु ढुवानी गर्न सो सवारी साधन प्रयोग गरेको रहेछ भने त्यस्तो चालकलाई सम्बन्धित भन्सार अधिकृत वा जिल्ला अदालतले पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्ने, दफा ५७ उपदफा (२)

कसूर गर्न मद्दत गर्ने वा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सजाय :

दफा ५७ को उपदफा (१) बमोजिमको कसूर गर्न मद्दत गर्ने वा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई भन्सार अधिकृत वा जिल्ला अदालतले कसूरदारलाई सरह सजाय गर्न सक्ने, दफा ५७ उपदफा (३)

चोरी निकासी पैठारीको मालवस्तु लुकाएमा, राखेमा सजाय :

चोरी निकासी पैठारीको मालवस्तु लुकाएमा वा जानीजानी राखेमा भन्सार अधिकृतले त्यस्तो मालवस्तु जफत गरी दश हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना गर्न सक्ने, दफा ५७ उपदफा (४)

बाधा बिरोध गर्नेलाई सजाय : दफा ५८

कुनै व्यक्तिले भन्सार अधिकृत वा भन्सार कार्यालयको कर्मचारीलाई भन्सार ऐन र भन्सार ऐन अन्तर्गत बनेको नियमले दिएको अधिकार प्रयोग गर्न जानाजानी बाधा अवरोध पुऱ्याएमा भन्सार अधिकृतले त्यस्तो व्यक्ति सरकारी कर्मचारी भएमा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय र अन्य व्यक्ति भए छ महिनासम्म कैद वा एक हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा दुवै सजाय गर्न सक्ने,

ख. तस्करी नियन्त्रण कार्यमा देखिएका समस्याहरू :

नेपालमा अबैध मालवस्तुको आयात निर्यात नियन्त्रणका लागि कानूनी भन्दा संस्थागत, व्यवहारगत, समन्वय लगायतका कमीकमजोरीका कारणले नियन्त्रण प्रयास प्रभावकारी भएको पाइदैन । यस सम्वन्धमा देखिएका समस्याहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ :

१. खुला सीमाना

नेपालको पूर्व मेची देखि पश्चिम महाकालीसम्मको तराई क्षेत्रको करिव दुई हजार किलोमिटर भारतसँगको खुला सीमाना छ । पूर्व पश्चिम महेन्द्र राजमार्गको पन्ध्र देखि तीस किलोमिटरसम्म दक्षिणमा भारतको सीमाना जोडिएको छ। कतिपय तराईका जिल्ला समदमुकाम भारतसँगको करिव दश किलोमिटर दूरी नजिक छन् । महेन्द्र राजमार्गको छेउछाउमा बस्ती विस्तार हुँदै गएको छ। ती सडकका वस्ती र नजिकका जिल्ला समदमुकामका बजारमा घरयासी सामानका नाममा, सानो पसलका नाममा भारतबाट खुला सीमानाका कारण तस्करी बढेको पाइन्छ।

२. भन्सार कार्यालयको निष्क्रियता

तस्करी नियन्त्रणमा सम्वन्धित भन्सार कार्यालयको सक्रिय भूमिका हुनु पर्नेमा त्यस्तो देखिएको पाइदैन। ठूला भन्सार कार्यालयहरूमा एकातिर भन्सार भित्रैको मालवस्तु जाँचपास प्रक्रियाले व्यस्थता बढेको पाइन्छ भने अर्कोतर्फ यही व्यस्थता कार्य देखाएर गस्ती परिचालन नगर्ने, अबैध मालवस्तु पक्राउ गर्ने कार्य प्रहरीको हो भन्ने जस्ता कार्यले तस्करी नियन्त्रणमा प्रभावकारिता नदेखिएको पाइन्छ।

३. राजस्व अनुसन्धान कार्यालयको भन्सारमा मात्र आँखा

तस्करी नियन्त्रणमा राजस्व अनुसन्धान कार्यालयको ठूलो भूमिका हुन्छ। यी कार्यालयबाट नियमित एवं आकस्मिक राजस्व गस्ति गर्ने, पक्राउ गर्ने, सुराकी परिचालन गर्ने जस्ता कार्य हुनु पर्नेमा धेरै जसो भन्सार कार्यालयबाट जाँचपास भई छुटेका मालवस्तु हेर्ने गरेको पाइएको छ।

४. स्थानीय तहको कम चासो

स्थानीय सरकारको रुपमा क्रियाशिल स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्रका अबैध कार्य नियन्त्रणमा कडाई गर्नु

पर्नेमा भन्सार तथा प्रहरीबाट पक्रेका अबैध मालवस्तु छुटाउन दबाब दिने गरेको अवस्था छ।

५. राजनैतिक दलहरूको निष्क्रियता

जिल्लामा सक्रिय राजनैतिक दलहरूबाट अबैध कार्य नियन्त्रणमा सकारात्मक सहयोग हुनु पर्ने हो तर कतिपय जिल्लामा सहयोग भन्दा असहयोग भएको पाइन्छ।

६. सुरक्षा निकायको भूलभूलैया

तस्करी नियन्त्रणमा सुरक्षा निकायको रुपमा सीमा सुरक्षाको जिम्मेवारी लिएको सशस्त्र प्रहरी, शान्ति सुरक्षाको जिम्मेवारी लिएको नेपाल प्रहरी र यी दुबैलाई परिचालन, समन्वय एवं निर्देशन दिने जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्रभावकारी भूमिका निर्वाह नगरेको अवस्था छ। कतिपय जिल्लामा घुमुवाको रुपमा छोडिएका प्रहरीहरू अबैध मालवस्तु सहजीकरण गरिदिने बहानामा रकम लेनदेन गर्दा नियामक निकायबाट आफै पक्राउ परेको अवस्था छ।

७. समाजको कमजोर भूमिका

तस्करी नियन्त्रणमा समाजको पनि उत्तिकै भूमिका हुनु पर्नेमा भारतसँगको सीमाना नजिकका घर परिवारका सबै सदस्य, समाज नै मिलेर तस्करी गरेको पाइन्छ। तस्करीका मालवस्तु ओसार पसार गर्ने, लुकाउने, मानिस र सवारी साधन भगाउने जस्ता कार्यमा समाज नै सक्रिय भएको देखिन्छ।

८. सञ्चार जगतको दोहोरो भूमिका

तस्करी नियन्त्रणमा सूचनाले ठूलो भूमिका खेल्दछ। जिल्ला तहमा कार्य गर्ने खुला सीमाना भएका तराईका जिल्लाका लगभग सबै पत्रकारलाई तस्कर सम्वन्धी प्रायः सूचना हुन्छ। उनीहरू कतिपय स्थानीय भएका कारणले, कतिपयका आफन्त भएकाले, कतिपय कतिपय लोभमा परेकाले यस सम्वन्धी सही सूचना बाहिर नआएको अवस्था छ। यस्तै कारणले गर्दा कतिपय जिल्लामा सुरक्षा निकाय र भन्सारसँग सञ्चार जगतको द्धन्द समेत भएको पाइन्छ।

९. राज्य संयन्त्रबीच समन्वयको अभाव

तस्करी नियन्त्रण कार्यमा जिल्लामा सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भन्सार कार्यालय, राजस्व अनुसन्धान कार्यालय क्रियाशिल छन्। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा यी सबै निकायका प्रमुख सदस्य रहने जिल्ला स्तरीय राजस्व चुहावट नियन्त्रण समिति रहेको छ, समिति बैठक बस्ने, जोखिम स्थानहरू पहिचान गर्ने, संयुक्त गस्ती परिचालन गर्ने, सूचना आदान प्रदान गर्ने जस्ता कार्य हुनु पर्नेमा केवल औपचारिकताका लागि मात्र बैठक बस्ने गरेको पाइन्छ।

१०. कमजोर अनुगमन प्रणाली

तस्करी नियन्त्रण कार्यमा जिल्लामा संलग्न निकायका तालुक विभाग तथा मन्त्रालय छन्। ती निकायहरू बीचको समन्वय तथा मातहतका आफ्ना निकायहरूको प्रभावकारी अनुगमन नभएको अवस्था विद्यमान छ। बढी तस्करी हुने स्थान पहिचान गर्ने, पक्राउ गर्न निर्देशन दिने, फिल्ड निरीक्षण गर्ने, कागजात परीक्षण गर्ने जस्ता कार्य गरी मातहतका निकायलाई क्रियाशिल बनाउने कार्य प्रभाकारी हुन नसकेको अवस्था छ।

ग. सुझावहरू :

नेपालमा तस्करी नियन्त्रणका लागि कानूनी व्यवस्था पर्याप्त छ, संस्थागत र समन्वयात्मक प्रयासलाई

प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ। यसका लागि निम्न सुझाब वारे चर्चा गर्न सकिन्छ :

१. **खुला सीमानामा तारबार लगाउने**

नेपाल र भारतको खुला सीमानामा करिव बीस फिटसम्मको बलियो पर्खाल लगाउनु पर्ने हो तर वर्षायाममा तराईका जिल्ला डुवानमा पर्ने भएकाले पानी सहज आवतजावत हुने गरी तोकिएका निश्चित स्थानबाट मात्र मानिस जाने आउने व्यवस्था गरी सीमानमा बलियो तारवार लगाउनु पर्ने देखिएको छ।

२. **सचेतनामूलक कार्यक्रम**

अवैध मालवस्तु आयात निर्यातका प्रभाव, त्यसबाट राज्य र बजारलाई हुने बेफाइदा लगायतका विषयमा स्थानीय स्तरमा जनचेतनामूलक कार्यक्रम गरी सचेतना अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक देखिन्छ। स्थानीय विद्यालय, सरकारी कार्यालय, नागरिक समाज, जनप्रतिनिधिहरूसँग सहकार्य एवं समन्वय बढाउनु पर्दछ।

३. **पूर्वाधार सम्पन्न उत्प्ररित भन्सार कार्यालय**

भन्सार कार्यालयमा पूर्वाधारको विकास गरी कर्मचारीलाई प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नु पर्दछ। आन्तरिक र बाहय दुबै तर्फ हुने चुहावट नियन्त्रण कार्यमा भन्सारलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ। यसका लागि भन्सार कार्यालयले आन्तरिक रुपमा भन्सार जोखिमको आधारमा जाँचपासमा सहजीकरण गर्दै भन्सार बाहिर हुने तस्करी नियन्त्रण गर्न सुराकी परिचालन गर्ने, तस्करीको क्षेत्र पहिचान गर्ने, गस्ती परिचालन नगर्ने जस्ता कार्यलाई तिव्रता दिनु पर्दछ। आन्तरिक र बाहय दुबै तर्फ भन्सारको सक्रिय र सार्थक उपस्थिति र भूमिका बढाउनु पर्दछ।

४. **भन्सार विभागले अबैध मालवस्तु पक्राउको लक्ष्य तोक्ने**

मातहतका भन्सार कार्यालयका लागि भौगोलिक अवस्था र तस्करी हेरी भन्सार विभागले तस्करी मालवस्तुको मासिक लक्ष्य तोकि नियमित प्रतिवेदन लिने गरेमा भन्सार कार्यालयमा स्वत सक्रियता बढने देखिन्छ।

५. **राजस्व अनुसन्धान कार्यालयको सक्रियता**

राजस्व अनुसन्धान कार्यालयले तस्करीको क्षेत्र पहिचान गरी राजस्व जोखिम विश्लेषण गरेर नियमित एवं आकस्मिक राजस्व गस्ति गर्ने, पक्राउ गर्ने, सुराकी परिचालन गर्ने, बजार अनुगमन गर्ने, विल विजक हेर्ने, तस्करीमा संलग्न व्यापारीको पसलमा छापा मार्ने, आन्तरिक राजस्व तथा भन्सार कार्यालसँग सूचना आदान प्रदान एवं सहकार्य जस्ता कार्य गरी आफ्नो भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउनु पर्ने देखिन्छ।

६. **स्थानीय तहको सकारात्मक सहयोग**

स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्रका सबै अबैध कार्य नियन्त्रणको अगुवाई गर्नु पर्दछ। यसको आवश्यकता बोध भन्सार कार्यालय तथा सुरक्षा निकायबाट स्थानीय तहलाई गराउनु पर्ने देखिन्छ।

७. **सशक्त एवं जिम्मेवार सुरक्षा निकाय**

तस्करी नियन्त्रणमा सुरक्षा निकायको रुपमा मूख्यतः सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी क्रियाशिल छन्। यी दुबै निकायमा कुशल र उत्प्रेरित नेतृत्व आवश्यक हुन्छ। राज्यबाट सुरक्षा निकायलाई प्रोत्सानको व्यवस्था गरी सीमानामा काम गर्नेलाई थप बढी जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ। यी दुबै निकाय परिचालन, समन्वय एवं निर्देशन दिने जिल्ला प्रशासन कार्यालयको नेतृत्व झन उच्च मनोबलयुक्त हुनु जरुरी देखिन्छ।

८. **समाजको सशक्त भूमिका**

तस्करी नियन्त्रणमा समाजबाट सहयोगी वातावरणको निर्माण गर्नु पर्दछ । खासगरी सीमानामा नागरिक सचेतना, तस्करीका मालवस्तु ओसार पसार गर्ने काम भन्दा सहज रोजगारीका अन्य विकल्पको खोजी, प्रोत्सान, हौसलाको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ।

९. **सञ्चार जगतबाट वास्तविक सूचनाको अपेक्षा**

स्थानीय पत्रकार तथा सञ्चार संस्थाहरूसँग सहकार्य, सूचना आदान प्रदान गरी वास्तविक विषयको जानकारी गराउनु पर्दछ। नभएको तस्करी भयो भन्ने र भएको तस्करी लुकाउने कार्यको अन्त्य सबै मिलेर गर्नु पर्दछ।

१०. **निकायगत समन्वय**

तस्करी नियन्त्रण कार्यमा जिल्लामा सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भन्सार कार्यालय, राजस्व अनुसन्धान कार्यालय वीच समन्वयात्मक सहयोग एवं सहकार्य हुनु पर्दछ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षता हुने जिल्ला स्तरीय राजस्व चुहावट नियन्त्रण समितिको बैठक नियमित बसी जोखिम स्थानहरू पहिचान गर्ने, संयुक्त गस्ती परिचालन गर्ने, सूचना आदान प्रदान गर्ने जस्ता कार्य हुनु पर्दछ।

११. **सशक्त अनुगमन प्रणाली**

तस्करी नियन्त्रण कार्यमा जिल्लामा संलग्न निकायका तालुक विभाग तथा मन्त्रालयले मातहतका आफ्ना निकायहरूको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने, बढी तस्करी हुने स्थान पहिचान गर्ने, पक्राउ गर्न निर्देशन दिने, फिल्ड निरीक्षण गर्ने, कागजात परीक्षण गर्ने जस्ता कार्य गरी मातहतका निकायलाई क्रियाशिल एवं उर्जावान बनाउनु पर्दछ।

अन्त्यमा, तस्करी नियन्त्रण कार्यमा अरुलाई दोष र जिम्मेवार दिनु भन्दा भन्सार राजस्व असुली गर्ने जिम्मेवार निकाय र सीमानामा भएको राज्य संयन्त्र भएकाले भन्सार कार्यालयले नै यस सम्वन्धी नियन्त्रणको नेतृत्व लिई सम्वद्ध अरु निकायहरूको सहयोग समन्वय लिनु एवं बढाउनु पर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामाग्री :

भन्सार ऐन, २०६४ र भन्सार नियमावली, २०६४

नेपालमा ई-कमर्श नीतिको आवश्यकता

सिर्जना रिमाल*

पृष्ठभूमि

आजको विश्वमा व्यवसायमा विद्युतीय माध्यमको प्रयोग बढ्दै गएको कारणले भौतिक बजार भन्दा विद्युतीय माध्यमबाट बजार सिर्जना गर्ने, बिक्री गर्ने, भुक्तानी गर्ने, बजारीकरण गर्ने तथा अन्य व्यापारसँग सम्बन्धित रणनीतिहरू बनाउने कार्यले तिव्रता पाएको छ। ईन्टरनेटको प्रयोगले सम्पूर्णविश्व नै आज एक घर समान हुदै गएको छ। यसले व्यापार-व्यवसायलगायतका सामाजिक जीवनका बहुआयामिक क्षेत्रमा अनगिन्ती परिवर्तन ल्याएको छ। थरीथरीका अवसर र चुनौती सिर्जना भएका छन्। पछिल्ला वर्षहरूमा ई-कमर्स अर्थात् अनलाइन मार्केटिङ वा अनलाइन सपिङको बढ्दो प्रयोग इन्टरनेटकै कारण सम्भव भएको हो।

इन्टरनेटले ई-कमर्सका लागि प्लेटफर्म सिर्जना गर्ने मात्र नभई उद्यमशिलतालाई पनि प्रोत्साहन गर्दछ। यसबाट ग्राहक सिर्जना, खरिद बिक्री, Business Process Outsourcing, बजारीकरण, भुक्तानी व्यवस्थालाई सरलीकरण, प्रतिवद्ध ग्राहक निर्माण, ख्याति निर्माण, होम डेलिभरी लगायतका सबै प्रकारका व्यावसायिक गतिविधिलाई सजिलै सञ्चालनगर्न सकिन्छ। कुनै पनि देशका उत्पादन तथा सेवा प्राप्त गर्न सकिने कारण उद्यमशीलताको क्षेत्रमा ई-कमर्स नवप्रवृत्ति हो। कम्प्युटर प्रविधिको सहायतामा गरिने व्यापार व्यवसाय ई-कमर्स हो। ई-कमर्सलाई इन्टरनेट मार्केटिङ वा अनलाइन सपिङसमेत भनिन्छ। खासगरी ई-कमर्सका लागि टेलिफोन, कम्प्युटर, इन्टरनेट, भिडियो फोन, टेलिभिजन आदिको प्रयोग गरिन्छ।

सुचना प्रविधिमा आएको अभुतपुर्व परिवर्तनका कारणले व्यवसायका तरिकाहरूका पनि परिवर्तन आएको छ। पछिल्लो दशकमा ईन्टरनेटको प्रयोबाट व्यवसायिक गतिविधिहरू गर्ने कार्य तिव्रतर रुपमा बढेको छ। ईन्टरनेटको माध्यमबाट व्यापार व्यावसाय बढ्दै जाँदा परम्परागत तौर तरिकाहरूको हाम्रो नियमन प्रणालीले काम गर्न सक्दैन। परिणाम स्वरुप उपभोक्ता, सरकारका नियमक निकाय, कर प्रशासन र सबै व्यवसायिहरूमा पनि प्रतिकूलपभाव पर्न जाने देखिन्छ। विश्वको तुलनामा नेपालमा ज्यादै न्युन दरमा ई कमर्शको विकास भएको भए तापनि यो बढ्दै गएको अवस्थामा यसलाई राज्यका तर्फबाट नियमन गर्नु पर्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत आलेखमा प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरिएको छ।

ई कमर्श के हो ?

ईन्टरनेटको माध्यमबाट सञ्चालन हुने व्यवसायलाई ईकमर्श भनिन्छ। डिजिटल लगायतका वस्तु तथा सेवाहरूको खरिद तथा बिक्री ईलेक्ट्रोनिक नेटवर्कको माध्यमबाट सञ्चालनगरिने व्यवसायको अत्याधुनिक विधि हो ई

** लेखा परीक्षण अधिकारी, महालेखा परीक्षकको कार्यालय।*

-कमर्श। यसमा ईन्टरनेटको माध्यमबाट नेटवर्कमा जोडिएका कम्प्युटर, टेलिभिजन च्यानलहरू, मोवाईल एप्सहरू र यस्तै प्रकारका अन्य नवीनतम प्रविधिहरूको प्रयोग गरिन्छ। टेलिभिजनमा देखिने विज्ञापन र त्यसमा उल्लेख गरिएका कुपन कोडहरू ई-कमर्शका उदाहरणका उदाहरणका रुपमा लिन सकिन्छ। ई-कमर्शले खासगरी क्रेता, विक्रेता उत्पादकहरूलाई एक आपसमा अनलाईनको माध्यमबाट जोड्ने काम गर्दछ।

इ–कमर्शको विकासक्रम

सन् १९७० को दशकबाट यसको उत्पत्ति भएको पाईन्छ। शुरुमा ईलेक्ट्रोनिक माध्यमबाट रकम स्थानान्तरण गर्ने, व्यापारिक कागजातहरू ईलेक्ट्रोनिक माध्यमबाट एक स्थानबाट अर्को स्थानमा पठाउने क्रियाकलाप नै ई (कमर्शका रुपमा बुझिन्थ्यो।

सन् १९८० को दशकमा क्रेडिट कार्डको जन्म भयो। एटिएम मेसिनहरूको विकास सुरु भयो। टेलिफोन बैंकिङ्गको आविस्कार हुन पुग्यो। सोही समयमा एयरलाईन रिजेर्भशन प्रणालीको शुरुवात पनि भयो। यसरी हेर्दा १९८० को दशकमा ई-कमर्शमा अत्यधिक प्रगति भएको पाईन्छ।

सन् १९९० को दशकमा ईन्टरनेटको विश्वव्यापी विस्तार हुन पुग्यो। विश्वका हरेक गतिविधिहरू डटकमबाट प्रत्यक्ष प्रभावित भए। ईन्टरनेट स्टार्टअपको शुरुवात भयो। ईन्टरनेटको माध्यमबाट प्रत्यक्ष विक्री-वतरणको प्रक्रिया शुरु हुनुका साथै ई-लर्निंगको पनि शुरुवात भयो।

सन् २००० को दशकमा ईन्टरनेटको माध्यमबाट व्यावसायिक गतिविधि शुरु भयो। अमेरिकन तथा युरोपियन कम्पनीहरू ईन्टरनेटको माध्यमबाट आफ्ना वस्तु तथा सेवाहरू ग्राहक समक्ष पुर्‍याउन सक्ने अवस्थामा पुगे । सन् २०१० पछि भने चीन र भारत जस्ता विकासशील देशहरूले पनि यस क्षेत्रमा पाईला राख्दै अभूतपूर्व प्रगति गरेको देखिन्छ।

नेपालमा भने अघिल्लो दशकमा विदेशबाट पैसा पठाउन तथा विदेशमा रहेका नेपालीहरूले नेपालमा गिफ्ट पठाउनका लागि send gift to nepal जस्ता वेवसाईटहरूको माध्यमबाट यसको शुरुवात भएको पाईन्छ। अमेरिका, अष्ट्रेलिया तथा युरोपमा वस्ने नेपालीले यसको प्रयोग गरेको पाईन्छ।

ई–कमर्शका मोडेलहरू

ई-कमर्श खास गरी दुई तरिकाबाट सञ्चालित भएको पाईन्छ। पहिलो तरिका विजिनेश टु कन्जुमर हो। यसमा व्यावसाय गर्ने निकायले आफ्ना बस्तु तथा सेवाहरू प्रत्यक्ष रुपमा अन्तिम उपभोक्तलाई विक्री वितरण गर्दछ। उदारहणका लागि अमाजोन, लिप कार्ड, ई-बे आदिलाई लिन सकिन्छ। अर्को मोडेल भनेको एउटा व्यवसायीले अर्को व्यवसायीलाई नै व्यापारिक कारोबारहरू गर्दछ। जसलाई विजनेश टु विजनेश मोडेल भनिन्छ।

इ–कमर्शका फाईदाहरू

इ-कमर्शबाट व्यावसायिक संघ सस्था तथा उपभोक्ताहरूलाई विभिन्न फाईदा प्राप्त हुन्छन्। व्यावसायिक रुपमा हेर्दा संस्थालाई विश्व वजारमा सहजै पहुँच प्राप्त हुन सक्दछ। यसले व्यावसायमा विज्ञापन, ढुवानी, गोदाम भाडा, कर्मचारी लगायतका विभिन्न लागतहरू घटाउन निक्कै मद्दत गर्दछ। सप्लाई चेनलाई व्यवस्थित बनाउन पनि ई-कमर्शले सहयोग गर्दछ। व्यावसयको समयावधि बढाई दिएर २४ सै घन्टा व्यापार गर्न सकिने अवस्थाको सिर्जना गर्दछ। यसले गुनासो व्यवस्थापन गर्न सहजता ल्याउनुका साथै ग्राहक सम्बन्ध सुधार गर्नमा पनि प्रभावकारी भूमिका खेल्छ। व्यावसायलाई आफ्नो तरिकाले मोडुलिंग गर्न पनि सकिन्छ। नयाँ वस्तु तथा सेवाको वारेमा सहजै जानकारी दिन सकिन्छ। छुट सुविधाहरू र अन्य विक्री स्किमहरूको जानकारी गराई त्यसबाट विक्री प्रवर्द्धन गर्न

सकिन्छ। सरल भुक्तानी प्रणालीको अवलम्बन गर्नाले उधारोको समस्या पनि समाधान हुनुका साथै व्यवसायीलाई नगद व्यवस्थापनमा पनि सहयोग पुग्दछ।

उपभोक्ता वा ग्राहकको तर्फबाट हेर्दा ग्राहकलाई छनौटको सुविधा बढी प्राप्त हुन्छ। वस्तु तथा सेवाको मूल्य कम हुन जान्छ भने अर्को तर्फ समयको वचत पनि हुन जान्छ। घरमै वसी बसी विभिन्न व्यवसायिक गतिविधिमा संलग्न हुन सकिन्छ। विभिन्न बस्तु तथा सेवाको बारेमा जानकारी हासिल गर्ने र त्यसलाई सहजै प्राप्त गर्न सकिने हुन्छ। ढुवानी लागयतका खरिदका अन्य प्रक्रृयामा पनि समस्या हुदैन।

ई–कमर्शका कारणले ल्याएका चुनौतीहरू

गोपनीयता इ-कमर्शको एक प्रमुख चुनौती हो। सक्कली कागजातहरू, भिडियो वा अन्य सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने र दुरुपयोग गरी अन्यत्र अनावश्यक प्रचार प्रसार गर्न सकिने पर्याप्त संभावना हुने हुनाले ई-कमर्शमा गोपनीयता कायम गराउन ठूलो प्रयत्न गर्नु पर्ने देखिन्छ।

प्रविधिहरूको कपि गर्न सकिने हुनाले बौद्धिक सम्पत्तिको दुरुपयोग पनि हुन सक्दछ। साथै कम्प्युटरबाट सिर्जित साईवर क्राईमहरू पनि बढ्न सक्ने भएकाले यसका लागि उचित र प्रभावकारी नियमन प्रणालीको खाँचो रहेको छ।

चेतनाको अभावका कारण सबैले यो प्रविधि प्रयोग गर्न पनि सक्ने अवस्था रहदैन। पेमेन्ट गेट वे सिस्टमका प्रभावकारिता नहुँदा सम्म यस प्रणालीले खासै काम गर्न सक्दैन। साथै नेपाल जस्ता देशहरूमा डेलिभरी र सामान फिर्तामा पनि समस्या देखिन सक्दछ।

हाल सम्मको विश्व बजारमा डेविट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, ई वालेट, बैंक ट्रान्सफर, क्यास अन डेलिभरी र प्रिपेड कार्डहरूको प्रयोग गरिएको छ। नेपालमा भुक्तानी प्रणाली प्रभावकारी नहुँदा यस ई-कमर्शको विकासमा प्रभावकारिता आउन सकेको छैन।

इ–कमर्श प्रयोग गर्ने केही ठूला कम्पनीहरू

अमाजोन अमेरिकाको १९९५ मा स्थापित एक ठूलो कम्पनी हो। शुरुमा अनलाईन स्टोर बुकको रुपमा स्थापना भए तापनि पछि यसले अन्य बस्तुहरूलाई आफूमा जोड्दै गयो। हाल १० लाख कर्मचारी कार्यरत रहेको यो कम्पनीमा २५ करोड ग्राहकहरू रहेका छन्। वालमार्ट पनि एक ठूलो अमेरिकन रिटेलर जायन्ट हो।

TAOBAO चीनको सर्वाधिक चर्चित ई-कमर्श कम्पनी हो। यसले मार्केट प्लेस मोडलमा काम गर्दछ। यसले ८० करोड बस्तुहरू राखेको छ। ५० करोड उपभोक्ता प्रयोगकर्ता छन्। यो अमाजोन पछिको दोस्रो ठूलो कम्पनी हो।

त्यतै त्ब्इद्यब्इ ग्रुप अन्तगर्तको अलिबाबा चीनको विश्व वजारमा पहूँच भएको एक विशाल इ-कमर्श कम्पनी हो। यो संसारको सबैभन्दा ठुलो विजनेश टु विजनेश कम्पनि हो। त्यस्तै भारतमा पनि फ्लिप कार्ट जस्ता केही कम्पनिहरू विस्तारै ठुलो ई-कमर्श जायन्टका रुपमा उदियमान हुन थालेका छन्।

भारतमा एक अध्ययन अनुसार हालको ई कमर्श वजार २.५ विलियन डलरको रहेको छ। यो निकट भविश्यमा २०० विलियन डलर वा सो भन्दा बढीको हुने छ। नेपालमा पनि दराज लगायतका केही कम्पनिहरू कार्यरत रहेका छन्। विदेशी कम्पनिहको पनि नजर परेको देखिन्छ। टुटल, पठाओ जस्ता यातायात कम्पनिहरू तथा फुडमाण्डौ जस्ता फुड सप्लायर्स र ई सेवा जस्ता रकम स्थानान्तरण र भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू नेपालमा ई व्यवसायमा संलग्न छन्। बैङ्ग तथा अन्य निजी कम्पनिहरूले पनि आफ्नो सेवाहरू विद्युतीयमाध्यमबाट प्रद्यान गर्ने क्रम बढ्ेको छ।

ई–कमर्शको कारोवार बढ्नुका कारणहरू

जनसंख्या बढ्दै जानाले वजारको आकार पनि बढेको हुन्छ। स्मार्ट फोनमा सहज पहुँच भई रहेको छ। ईन्टरनेटको कनेक्टिभिटि बढ्नुका साथै डाटाको गुणत्मकता पनि बढेको छ। शहरीकरण बढ्नु, मानिसहरूमा फुर्सतको कमी हुदै जानु, जीवन शैलीमा आएको परिवर्तन तथा आम्दानीमा आएको परिवर्तनले प्रविधिको प्रयोग गर्न सहयोग पुर्याउँछ। यसैको नतिजा स्वरुप नेपालको ई-कमर्शको वजार दिनानुदिन बढिरहेको छ।

अग्रेजिमा एउट भनाई छ The great power comes with great responsibilities। अर्थात ठूलो अवसरहरू साथमा दायित्वहरू र चुनौतिहरू पनि ल्याएर आएको हुन्छ। नेपालमा बढेको ई-कमर्शको कारोवारको नियमन गर्न ठूलो चुनौती रहेको छ।

इ–कमर्श नीतिको आवश्यकता

इ-कमर्शले परम्परागत व्यापारको मोडालिटि नै परिवर्तन गरिदिएको छ । त्यसैले हाम्रा परपरागत नियमनका विधिहरू अव प्रविधिका साथमा काम लाग्ने हुदैनन् । उपभोक्ता हक हितका विषयहरू, गुनासो व्यवस्थापनका विषयहरू, भुक्तानी प्रणालीका समस्याहरू तथा ई-कमर्शसँग जोडिएर आउने विद्युतीय अपराधलाई परम्परागत वाणिज्य सम्बन्धी नीति तथा कनूनहरूले सम्बोधन गर्न सक्दैनन् । यदि बजारलाई नै स्वतन्त्रता पुर्वक छोडि दिने हो भने उपभोक्ता हक हितका विषयहरू तथा स्वच्छ प्रतिस्पर्धाका विषयहरू व्यवस्थित हुन सक्दैनन् । ठूला-ठूला बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको हातमा ई-कमर्श रहन गयो भने यसले रीष्ट्रय अर्थतन्त्रको विकासमा खासै भूमिका खेल्न सक्दैन । मुल्य निर्माता, बजार निर्माता कम्पनीहरूले ई-कमर्शलाई कब्जामा लिने सम्भावना छ। त्यसैले वैदेशिक लगानीका लागि पनि ई कमर्शका कम्पनीहरूका लागि निश्चित मापदण्ड निर्धारण गर्नु पर्दछ। उपभोक्ता हितलाई मध्येनजर गरी इ-कमर्श नीति निर्माण गर्नु पर्ने बेला भएको छ।

नेपालमा हालैका दिनहरूमा टुटल, पठाओ लगायतका इ-कमर्श कम्पनीहरूको बैधानिकतामा नै प्रश्न उठेको अवस्थामा यसलाई व्यवस्थित र मर्यादित बनाउन जरुरी छ। विश्व व्यापार प्रणालीमा आवद्ध भएको अवस्थामा भोली बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू पनि भित्रने छन्। उनीहरूलाई उचित नीति विना नियमन गर्न नसकिने हुन सक्छ। यसै परिबेशलाई मध्य नजर गर्दै छिमेकि देश भारतले ई-कमर्श नीतिको तर्जुमा गरेको छ।

भारतको घोषित नीति अनुसार ईन्भेन्टरी मोडलमा सञ्चालित ई-कमर्श व्यावसायमा बैदेशिक लगानीलाई अनुमति दिएको छैन । मार्केट प्लेस मोडलमा सञ्चालित इ-कमर्श व्यवसायमा भने शत प्रतिशत नै बैदेशकि लगानी भित्र्याउन दिने नीति अख्तियार गरेको छ।

मार्केट प्लेस मोडालिटिमा ई-कमर्श सञ्चालन गर्ने कम्पनीहरू केवल क्रेता र विक्रेता विचमा पुलको काम मात्र गर्दछन्। उनीहरूसँग आफ्नो माल सामानको मौज्दात हुदैन। अर्थात उनीहरू वास्तविक वस्तु तथा सेवाका मालिक होईनन्। केवल क्रेता र विक्रेतालाई एक आपसमा मिलाउने संयन्त्र वा प्लेटफर्म मात्र हुन्। यस्ता कम्पनीहरूको वेव साईटमा वस्तु तथा सेवाको व्यापारिक पहुँच रहेको हुन्छ र क्रेताले उक्त वेभसाईटबाट नै सामान अर्डर गर्दछन्। सम्बन्धित कम्पनीहरूले उपभोक्ता वा ग्राहकलाई सोझै वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्छन् । यस मोडलमा ई-कमर्श कम्पनीहरू उत्पादक र ग्राहकका विचमा रहेर कमिशन खाने गर्दछन् । लिपकार्ड, आमाजन जस्ता बहुचर्चित कम्पनीहरू मार्केट प्लेस मेकानिज्ममा काम गर्दछन् ।

इ-कमर्श व्यवसाय सञ्चालन गर्ने अर्को मोडालिटी ईन्भेन्टरी मोडालिटी हो । यसमा उत्पादकले नै ई- कमर्श व्यवसाय सञ्चालन गर्दछ। अर्थात इ-कमर्श कम्पनीको आफ्नै ईन्भेन्टरी हुन्छ। उसले आफ्नो सामान आफ्नै

वेवसाईट वा अन्य तरिकाबाट विक्री गर्दछ। चिनियाँ कम्पनी अलिवावा यस्तो मोडालिटिमा काम गर्दछ।

उपरोक्ता दुवै प्रकारका ई-कमर्श व्यवसायमा फरक फरक नीतिहरू लागू गर्नु पर्ने हुन्छ। यसलाई स्पष्ट रुपमा राज्यको नीतिले सम्बोधन गर्नु पर्दछ।

कस्तो नीति आवश्यक हुन्छ ?

इ-कमर्शलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सबै भन्दा पहिला उपभोक्ताको हितका विषयलाई समेट्नु पर्दछ। बस्तु तथा सेवाको गुणस्तर, डेलिभरी र सामान फिर्ताका विषयलाई व्यवस्थित गराउनु पर्दछ। मूल्यको पनि उचित नियमन गर्न सक्नु पर्दछ।

ईन्भेन्टरी मोडलमा ४९ प्रतिशत सम्ममा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन दिनु पर्दछ। भारत लगायतका अरु विकासशिल राष्ट्रहरूमा पनि ईन्भेटरी मोडलका ईकमर्श व्यवसायमा केवल ४९ प्रतिशत मात्र बैदेशिक लगानी भित्र्याउन दिने व्यवस्था गर्ने नयाँ नीति ल्याईदैछ। वैदेशिक लगानीले स्थानीय वजारमा एकाधिकार कायम गर्न सक्ने तथा त्यसले बजारमा विचलन पनि ल्याउन सक्ने भएकाले प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीका लागि ई-कमर्शमा उचित नीति लिनु आवश्यक छ।

बजारमा उपभोक्ता हित संरक्षणका लागि केन्द्रीय उपभोक्ता हित संरक्षण प्राविधिक अथोरिटिको निर्माण गर्नु आवश्यक छ। हालको उपभोक्ता हक हित संरक्षण सम्बन्धी विभाग तथा कार्यालयहरूले डिजिटल ईकोनमीमा प्रभावकारी ढंगबाट काम गर्न कठिन हुन्छ। त्यसैले अधिकार सम्पन्न तथा श्रोत र साधनयुक्त अथोरिटिको निर्माण गरिनु आवश्यक छ।

पेमेन्ट सिस्टममा प्रभावकारिता ल्याउनकालागि आर्टिफिसियल ईन्टेलिजेन्समा आधारित अथेन्टिकेशन प्रणालीको शुरुवात गर्नु पर्दछ। यस्ता कम्पनीहरूले डाटा संरक्षण गर्न पर्ने र त्यस्ता डाटामा सरकारको पहूँच हुनु पर्ने विषयलाई नीतिले समेट्नु पर्दछ।

ई-कमर्शको कारोवार फस्टाएसँगै यसको सरकारी कर प्रणालीमा पनि केही सुधारहरू गर्नु पर्दछ। खास गरी ई -कर्मश व्यवसायको पहिचान हुन कठिन हुने हुँदा करको छलि हुने संभावना बढी हुन्छ। त्यसलाई नियन्त्रण गर्न करमा ईन्टेलिजेन्स युनिटको गठन आवश्यक हुन्छ। सूचना प्रविधिमा दक्षजनशक्तिको विकास र प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ।

नेपालमा ई-कर्मशका केही नयाँ व्यावसायहरू देखिएका छन्। कर प्रशासनले तिनमा बढी चलाख हुनु पर्ने छ। एप डेभलपिंग विजनेश, सफ्टवेयर निर्माण र निर्यात, डाटा प्रोसेसिंग व्यवसाय, यु ट्यूव तथा अन्य सामाजिक संजालबाट हुने कारोवारको लेखांकन नहुने हुँदा करमा त्यसको नकारात्मक असर पर्दछ। साथै विटकुईन/क्रिप्टोकरेन्सि जस्ता नविन मौद्रिक आविश्कारको पनि प्रभाव पर्दै जाने भएकाले यस तर्फ पनि नया ईकमर्श नीतिले सम्बोधन गर्नु पर्दछ।

महालेखा परीक्षकको छपन्नौ प्रतिवेदनले पनि नेपालमा डिजिटल नीतिको आवश्यकता र कर कानूनमा उचित संशोधनको खाँचो औंल्याएको छ। उक्त प्रतिवेदनमा भनिएको छ– नेपालमा दराज, मुन्छा, सस्तो डिल, ठूलो डटकम, मेरो किराना, भाटभटेनी अनलाईन, फुडमान्डु, मेट्रो तरकारी लगायतका साईटहरूले ई(कमर्श सञ्चालन गर्दै आएका छन्। नेपालबाट सिधै अलिवावा, अमेजन लगायतका अन्तराष्ट्रिय ई-कमर्श साईटहरूमा प्रवेश गरी स्वदेश वा विदेशबाट कारोवार गरी वस्तु तथा सेवाहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ। स्वदेशबाट भएको कारोवारको लागि छुट्टै व्यावसीयक कोडहरू नभएकोले अनुगमन गर्न कठिनाई छ। त्यसैले त्यस्तो अलग्गै कोडको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। विदेशी साईटहरूको प्रयोगबाट कारोवार भएका त्यस्ता संस्थाहरू स्वदेशमा दर्ता नहुने हुँदा कर छलि भएको

पाईन्छ। यसलाई करको दायरामा ल्याउन उचित नीतिगत व्यवस्था जरुरी छ।

फेसवुक भाईवर, मेसेन्जर ईमो, ह्वाट्स एप, वि च्याट लगायतका सामाजिक सञ्जालहरू मार्फत गरिने विज्ञापनको माध्यमबाट पनि ठूलो कारोवार भई रहेको छ। यस्तो कारोवार राज्यको दायरामा आएको छैन। यस्ता सामाजिक सञ्जालहरू नेपालमा दर्ता नभएको र त्यस्ता सञ्जालहरूलाई बैधानिक रुपमा गरिने भुक्तानीको पेमेन्ट गेट वे समेत नभएकोले स्वदेश तथा विदेशमा रहेका व्यक्ति वा व्यावसायीले पेटियम, पेपल, क्रेडिट कार्ड लगायतका अन्तराष्ट्रिय विद्युतीय भुक्तानीको माध्यम प्रयोग गरी सम्बन्धित साईटका सञ्चालकलाई भुक्तानी गरी सके पछि मात्र विज्ञापन अपलोड हुन्छ। यसरी अपलोड हुने विज्ञापन शुल्क विज्ञापन हेरेको आधारमा सम्बन्धित सोसियल साईट सञ्चालकले असुल गर्दछ। उक्त विज्ञापन सेवा नेपालमा उत्पत्ति भएकाले करका श्रोतको सिद्धान्तका आधारमा विदेशमा कारोवार भए पनि नेपालमा कर तिर्नु पर्ने हुन्छ। उचित नीतिको अभावमा यस प्रकारका कारोवारहरूको पहिचान हुन सकेको छैन।

डिजिटल व्यवसायमा कर लगाउने सम्बन्धमा ओ.ई.सि.डि., युरोपियन युनियन लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संघ सँस्थाहरूले धेरै अध्ययन गरेका छन्। युरोपियन युनियनले सन् २०१५ देखि टेलिकम्युनिकेशन सप्लायर्स, सूचना सम्प्रेषण र ईलोक्ट्रोनिक सेवा उपलब्ध गराउने गैरबासिन्दा व्यक्तिलाई पनि मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउने व्यवस्था गरेको छ।

त्यस्तै सर्बिया, ताईवान र चीनले मूल्य अभिवृद्धि करको दायरालाई डिजिटल सप्लायर्स सम्म विस्तार गरेका छन्। चीन, मलेसिया र थाईल्याण्डले डिजिटल आयमा समेत कर लगाउने गरी आयकर कानून निर्माण गरेका छन्। नेपालमा ई-कमर्शको कर निर्धारण सम्बन्धी संरचना, नीति, नियम र कानूनी व्यवस्थाको अभावमा कारोवार भए तापनि कर लगाउन सकिने अवस्था देखिएको छैन। त्यसैले नेपालमा ई-कमर्श नीतिको माध्यमबाट यी सबै विषयलाई समेट्न जरुरी छ।

ई-कमर्श प्रविधिको जटिल रुप पनि भएकाले यसलाई बुझ्न पनि त्यत्तिकै जरुरी छ। त्यसका लागि उचित पूर्वाधार तयार गर्ने र जनशक्ति निर्माण गर्ने गर्नु पर्दछ। अन्तराष्ट्रिय रुपमा ई-कमर्श सञ्चालन गर्ने कम्पनीहरूको नेपालमा दर्ता गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। आयकरमा भएको स्थायी संस्थापनको परिभाषमा परिवर्तन गरी भौतिक उपस्थिति वेगर नै अन्य देशहरूबाट व्यवसाय गरेको अवस्थामा समेत त्यस्तो निकायलाई स्थायी संस्थापन मान्न सकिने व्यवस्था गर्नु पर्छ। त्यस्ता कम्पनीको आम्दानी र कराधारलाई व्यवसायिक क्रियाकलाप सञ्चालन भएको स्थानका आधारमा बाँडफाँड गर्ने वा स्थानगत आम्दानी प्राप्तीको आधारमा बाँडफाँड गर्ने विकल्प प्रयोग गर्ने गरी कानूनमा उचित संशोधन गर्नु पर्ने बेला भई सकेको छ।

प्रविधिको आवगमनलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ तर त्यसबाट आउने नकारात्मक पक्षलाई राज्यले समयमै नीतिगत सम्बोधन गर्न सकेमा मात्र सम्पूर्ण समाज प्रविधि मैत्री वन्न सक्छ। नेपालमा ई-कमर्शको कारोवार बढी रहको र आगामि दिनहरूमा झनै बढ्ने निश्चित भएकाले यसलाई सम्बोधन गर्न विद्यमान कर नीति, वाणिज्य नीति, उपभोक्ता अधिकारका विषय र वैदेशिक लगानीका मोडालिटिका बारेमा गहन छलफल गरी नीतिगत नियमन गर्न ढिलो गर्न हुदैन।

निस्कर्ष

ई-कमर्सको माध्यमबाट जेजस्ता अवसर हासिल गर्नु पर्ने हो, त्यो नेपालीहरूले गर्न सकेका छैनन। तर यस माध्यमबाट व्यापार र उद्यम व्यवसायको क्षेत्रमा लाभ हासिल गर्नका लागि अझै धेरै अवसरहरू देखिन्छन्।

त्यसलाई उपयोग गर्न प्राविधिक ज्ञान र कमर्सियल शिक्षाको विस्तार गर्नु आवश्यक छ। पढेलेखेका युवाहरूलाई जागिरमा मात्रै नभएर उद्यमशीलताको क्षेत्रमा आकर्षित गर्नु आवश्यक छ । बजेटमा सरकारले युवालाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यपार-व्यवसाय गर्न कसरी आकर्षित गर्न सकिन्छ भन्ने सोचसहितको कार्यक्रम ल्याइनु आवश्यक देखिन्छ । विश्वको पछिल्लो नवीनतम प्राविधिक ज्ञानसहितको व्यापार-व्यवसाय बिना मुलुकको आर्थिक उन्नति गर्न कठिन छ।

इन्टरनेटका कारण आज विश्वका सबै देश नेपाली उत्पादनका लागि बजार भएका छन्। त्यो स्वर्णिम बजारमा पाइला टेक्ने महत्वपूर्ण अवसर ई-कमर्सले नै गराएको छ । त्यसकारण ई-कमर्स अर्थात् अनलाइन मार्केटिङ वा अनलाइन सपिङका सम्बन्धमा आवश्यक ज्ञानको सञ्चार गराउन अत्यन्त आवश्यक छ। तबमात्र नेपालले विश्वका देशहरूसँग व्यापारिक प्रतिस्पर्धा गर्ने ढोका खुल्नेछ। नेपालको निकासी व्यापार फस्टाउनेछ र आर्थिक रूपमा पनि मुलुक अगाडि बढ्नेछ। आर्थिक विकासको मेरुदण्ड भनेको व्यापार तथा व्यवसाय नै हो।

सन्दर्भ सूची

Chandrasekar Subramaniam, M. J. S. (2002). A study of the value and impact of B2B e-commerce: the case of web-based procurement. *International Journal of Electronic Commerce*, *6*(4), 19-40.

Clarke III, I. (2001). Emerging value propositions for m-commerce. *Journal of business strategies*, *18*(2), 133.

George, G., & Bock, A. J. (2011). The business model in practice and its implications for entrepreneurship research. *Entrepreneurship theory and practice*, *35*(1), 83-111.

Osterwalder, A., Pigneur, Y., & Tucci, C. L. (2005). Clarifying business models: Origins, present, and future of the concept. *Communications of the association for Information Systems*, *16*(1), 1.

Onetti, A., Zucchella, A., Jones, M. V., & McDougall-Covin, P. P. (2012). Internationalization, innovation and entrepreneurship: business models for new technology-based firms. *Journal of Management & Governance*, *16*(3), 337-368.

Richardson, J. (2008). The business model: an integrative framework for strategy execution. *Strategic change*, *17*(5-6), 133-144.

Zott, Christoph, Raphael Amit, and Lorenzo Massa. "The business model: recent developments and future research." *Journal of management* 37.4 (2011): 1019-1042.

नागरिक बजेट परिचय र प्रयोग

ऋषि कुमार खनाल*

१. विषय प्रवेश

बजेट पारदर्शिता जनताको करको सुदृढ व्यवस्थापनको पूर्वसर्त हो । सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको चक्रमा बजेटको तयारी र यसको छलफल तथा कार्यान्वयनक्रो क्रममा आविधक समिक्षा र सो को प्रकाशन लेखापरिक्षण एवं सो को प्रतिवेदन मार्फत पारदर्दिशताको अभ्यास गरिदै आएको अवस्था रहेको छ । तर पनि पूर्वी एशियाली वित्तीय संकट समाधानका लागि अन्तराष्ट्रिय मुद्राकोषले गरेको सहयोग र नीतिगत सुझाव पछि मात्र वित्तीय पारदर्शितालाइ परिभाषित गर्ने र सो सम्बन्धी सूचकहरू निर्माण गरिएको हो । त्यस पछि वित्तीय पारदर्शिताका विभिन्न सूचक र ढाँचाहरू तय भएका छन् । यस छोटो लेखमा सरकारी बजेटको प्रभाव, वित्तीय पारदर्शिताको आवश्यकता र यस सम्बन्धी ढाँचा साथै नवीन अभ्यासको पाटो र नागरिक बजेटको प्रयोगको लागि सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. सरकारी बजेटको प्रभाव

सबै नागरिकले आफ्नो क्षमता, आवश्यकता र आकांक्षामा आधारित भै भविष्यका लागि योजना बनाएका हुन्छन् । सो योजनालाई कार्यान्वयनका लागि व्यक्तिगत र परिवारको बजेटको अनुमान समेत गरेका हुन्छन । तर सार्वभौमसत्ताको वास्तविक अभ्यास गर्न आफैले चुनेको सरकार आफ्नो योजना तथा बजेट लिएर टुप्लुक्क आइपुग्छ र सरकारको बजेटले प्रत्येक नागरिकको बजेट र योजनालाइ प्रभाव पार्ने सामर्थ्य राख्दछ । फरक-फरक समुह र समुदायलाइ फरक फरक तरिकाले प्रभाव पार्ने भएकोले अर्थशास्त्रीहरू बजेटलाइ बृहत आर्थिक परिसूचकको विश्लेषण भन्दछन भने विधायकहरू सरकारलाई नियन्त्रण गर्ने औजार मान्दछन । उद्योगी र व्यापारीहरू कर छुट र सहुलियतमा ध्यान दिन्छन भने पछि परेका र कमजोर वर्ग बजेटले गर्ने हस्तान्तरण (Transfer) र सामाजिक सुरक्षा (Social Security) को दायरामा वृद्धिको अपेक्षा व्यक्त गर्दछन् । कर्मचारीहरू बजेटले थप गर्ने तलब र सुबिधाको आश गर्दछन भने निर्माण व्यवसायीहरू बजेटले प्रस्ताव गर्ने पुर्वाधार आयोजनामा आधारित भै आफ्नो तयारीलाइ अग्रगति दिन्छन । यसरी सरकारी बजेटले समाजका प्रत्येक तह तप्का र व्यक्तिलाइ प्रभाव पार्ने भएकोले नै सबैको यस प्रति चासो रहन्छ ।

विकासोन्मुख मुलुक हाम्रो मुलुक नेपालमा सरकारले ठुलो परिमाणमा खर्च गरेर सबै जनताको आकांक्षा पुरा गरोस भन्ने आकांक्षा राखेको पाइन्छ यसै सन्दर्भमा नेपाल संघीय संरचनामा गएको छ र ७६१ वटा सरकारहरू क्रियाशील छन् । त्यसकारण पछिल्ला वर्षहरूमा कुल ग्राहस्थ उत्पादनको तुलनामा सरकारी खर्चको अंश वृद्धी भैरहेको छ ।

लेखा अधिकृत, आठौं तह, प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय, प्रदेश १, विराटनगर ।

तर सिक्काको अर्को पाटो पनि छ। सरकारको आफ्नै स्रोत हुँदैन त्यसकारण ठुलो सरकारको अपेक्षाले जनताको स्रोतमा नै थप चाप पार्दछ।

Lawrence W Reed ले सरकार र यसको स्रोतबारे महत्वपूर्ण भनाइ राखेका छन् नागरिक बजेट परिचय र प्रयोग : Government has nothing to give anybody except what it first takes from somebody, and a government that's big enough to give everything you want is big enough to take away everything you've got.

क सरकारको आफ्नै केही स्रोत नहुने र राजस्व, ऋण (भविष्यको राजस्व) र अनुदान आयको रुपमा लिएर खर्चको आवश्यकता पुरा गरेको हुन्छ। त्यस्तै मालिक-अभिकर्ता सिद्धान्त (Principal-Agent Principle) अनुसार नागरिकहरू मालिकको रुपमा रहेका हुन्छन्। सरकारले आम नागरिकको अभिकर्ताको रुपमा उनीहरूको नै स्रोत परिचालन बजेट मार्फत गर्दछ। खर्च गर्ने तरिकामा उनै विद्वान Lawrence W Reed को अर्को भनाइ झनै महत्वपुर्ण छ : Nobody spends somebody else money as carefully as he spends his own. अथार्त कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो रकम भन्दा सावधानी र किफायतिपूर्वक अरुको रकम खर्च गर्दैन्। अर्थशास्त्रको नोबेल पुरस्कार बिजेता प्रसिद्ध अर्थशास्त्री मिल्टन फ्रिडम्यानका अनुसार रकम खर्च गर्ने केवल ४ तरिकाहरू मात्र छन्।

१. आफ्नो रकम आफैले आफ्नो लागि खर्च गर्ने

२. आफ्नो रकम आफैले अर्को व्यक्तिको लागि खर्च गर्ने

३. अरुको रकम आफ्नो लागि खर्च गर्ने

४. अरुको रकम अरुको लागि नै खर्च गर्ने

पहिलो तरिकामा आर्जन गर्ने, खर्च गर्ने र लाभ वा उपयोगिता प्राप्त गर्ने पक्षको सम्बन्ध प्रष्ट र नजिकको छ तसर्थ उपयोगिता उच्चतम पार्ने विषयमा गल्ती कमजोरीको सम्भावना एकदमै कम हुन्छ। अर्थात 3E (Economy, Efficiency, Effectiveness) का सबै पक्ष हासिल भै ख्बगिभ ायचञयलभथ प्राप्त हुने विषयमा करीब सुनिश्चित हुन सकिन्छ। दोस्रो तरिका जसमा आफ्नो रकम आफैले अरुको लागि खर्च गरिन्छ त्यस्तो अवस्थामा रकम आर्जन गर्ने र खर्च गर्ने व्यक्ति एउटै हुन्छ साथै मितव्ययिता (Economy) र कार्यदक्षता (Effectiveness) को विषय सुनिश्चित हुन सकिन्छ। लाभ वा उपयोगिता प्राप्त गर्ने पक्ष र अप्रत्यक्ष हुने भएकोले प्रभावकारिताको पक्ष गौण हुने सम्भावना रहन्छ अर्को जस्तै उपहार दिदा प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाइ वास्तवमै आवश्यक थियो वा थिएन भन्ने पक्ष खर्च गर्ने व्यक्तिले थाहा नपाउन सक्दछ। तेस्रो तरिका अनुसार खर्च गर्दा आफ्नै उपयोगिताका लागि खर्च गरिने भएको आवश्यक वस्तु वा सेवामा प्रयोग हुन सक्दछ र प्रभावकारिता (Effectiveness) को पक्ष प्रधान बन्दछ भने मितव्ययीता (Economy) को पक्ष गौण हुन जान्छ। अरुको रकम अरुलाइ नै खर्च गर्दा मितव्ययीता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताका तीन वटै पक्ष गौण बन्न पुग्छन् किनकि आय आर्जन गर्ने, खर्च गर्ने र लाभ वा उपयोगिता प्राप्त गर्ने तीनै पक्षको सम्बन्ध अप्रत्यक्ष र टाढाको हुन्छ साथै फजुल खर्च (Wasteful expenditure) र गलत कार्यको सम्भावना बढी हुन्छ। यहा स्पष्ट हुनु पर्ने कुरा के हो भने सरकारले गर्ने खर्च चौथो तरिकाको खर्च हो माथिनै Lawrence W Reed को भनाइले यो विषयमा प्रष्ट पारि सकेकोछ।

यसकारण सार्वजनिक वित्तीय व्यस्थापनका चक्रको विभिन्न खण्डमा स्रोतको सुनिश्चतिताको लागि पूर्व बजेट छलफल गर्ने, अर्थ समितिको व्यवस्था, खर्च सम्बन्धी कानूनी प्रबन्ध र आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षणको व्यवस्था समेत गरिएको छ। तर औपचारिक प्रबन्धको व्यवस्था हुदाँ हुदै पनि जनसहभागिता र पारदर्शिताको पक्ष अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन जान्छ।

३. नेपालको सन्दर्भ र व्यवहार परिवर्तन

बेलायत, फ्रान्स जस्ता देशहरूको तुलनामा निकै ढिलो गरी बजेट परम्पराको शुरुवात गरेको भए पनि नेपाल करीब ७ दशकको अनुभवी भैसकेको छ। प्रजातान्त्रिक सरकार, पञ्चायती सरकार र बहुदल प्राप्ति पछि अधिकारको निक्षेपणको कार्यान्वयन सँगै स्थानीय स्वायत्त शासनको अवधारणा अनुसारका इकाइहरूले समेत बजेट प्रणालीको अभ्यास गरेका थिए। तर स्थानीय स्वायत्त शासनको मियोको रुपमा रहेका जनप्रतिनिधिले सो अवधिमा लामो शासकीय अभ्यास गर्न पाएनन। तत्पश्चात आव 2062/63 को दोस्रो जनआन्दोलनको सफलता सँगै गठन भएको संविधानसभाबाट संघीयता सहितको शासन प्रणालीको सुनिश्चित गरे पश्चात बजेट प्रणालीको अभ्यास अझ प्रखर रुपमा भएको छ। संवैधानिक प्रबन्धबाट अधिकार र कार्य जिम्मेवारी प्राप्त ७ वटा प्रदेश सरकारहरू र ७५३ स्थानीय सरकारहरूले वित्तीय संघीयताका चारवटै आधार स्तम्भहरू (कार्य जिम्मेवारी Expenditure Assignment, राजस्व अधिकार Revenue Authority, अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण Inter-governmental Fiscal Transfer र ऋण परिचालन Public Borrowing) अनुसार प्रभावकारी रुपमा बजेट व्यवस्थापन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ।

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको सिलसिलामा राजस्व संकलनको अधिकार, राजस्व बाडफाड ४ प्रकारका अनुदानले ठूलो स्रोत स्थानीय तह र प्रदेशमा पुगेको छ। जनताको नजिक रहेको सरकार भएका कारण बजेट प्रक्रियामा जनसहभागिता सहितको पृष्ठपोषण संयन्त्रले प्रभावकारी बजेट प्रणालीमा ठूलो भूमिका खेल्ने देखिन्छ। बजेटको पारदर्शिताले व्यवहारगत परिवर्तनलाइ प्रोत्साहन गर्दछ। त्यस्ता प्रवृत्तिहरू मुलतः जानकारी माग गर्ने प्रवृत्ति (Information-seeking behavior), उत्तरदायित्व खोज्ने प्रवृत्ति (Accountability-seeking behavior), विकास प्रतिफल खोज्ने प्रवृत्ति (Development outcome seeking behavior) हुन।। नागरिक समाज, व्यक्ति, समुह र समुदायले सेवा प्रदायकको सेवाको परिमाण र गुणस्तर, खर्चको प्रवृति र प्राथमिकताको चयन र सरकारको क्रियाकलापमाथि सुदृढ ढंगले बारम्बार प्रश्न उठाउन थाले पछि उपरोक्त प्रवृत्तिहरू संस्थागत भै बजेट प्रक्रियाको अभिन्न अंग बन्दछन्। बारम्बारको प्रयोग र संस्थागत भएपछि नीतिगत तहमा नै परिवर्तन हुन पुग्छन्।

४. बजेट पारदर्शिताका फाइदाहरू

सरकारी बजेटमा अन्तरनिहित सार्वजनिक गुण र यसले माग गर्ने नियमितता मितव्ययीता प्रभावकारिता र

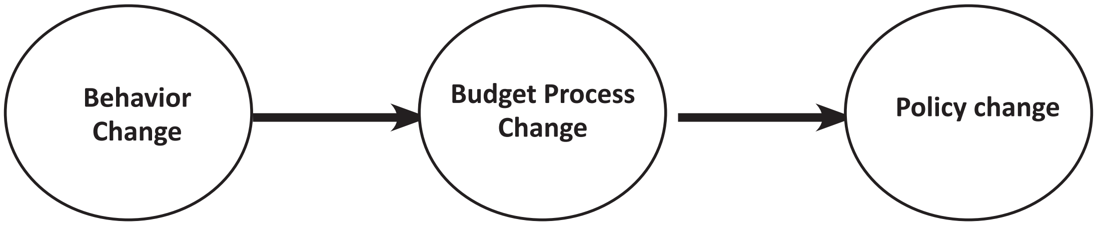

औचित्य जस्ता पक्षको प्राप्तिलाइ बजेट प्रणालीको पारदर्शिताले निकै ठूलो सहयोग गर्दछन्। बजेट पारदर्शिता भन्नाले बजेट तर्जुमा अनुमोदन कार्यान्वयन र निगरानी तथा लेखापरिक्षण जस्ता सबै चरणका बजेट प्रक्रियामा पारदर्शिता तथा बजेट दस्तावेजको सहज उपलब्धता र सूचनामा पहुँच भन्ने बुझिन्छ। यसले नागरिकको सूसूचित सहभागिताको अवस्था दर्शाउछ जसमा नागरिकले बजेटप्रति चासो राख्ने बजेट प्रक्रियामा आफै सहभागी हुने तथा बजेट प्रक्रियामा संलग्न निकायलाइ आवश्यक सल्लाह र सुझाव दिन सक्ने अवस्था रहन्छ। बजेट पारदर्शिताका फाइदाहरू निकै छन्। ती फाइदाहरूलाइ मुख्यतः ४ प्रकारमा बाडन सकिन्छ।

१. स्रोतको दुरुपयोगमा कमि (Reduction of abuse of resources)
२. राजस्वमा वृद्धी (Higher revenue)
३. साधन स्रोतको प्रभावकारी उपयोग (Efficient use of resources)
४. सरकार प्रतिको विश्वासमा अभिवृद्धि (More trust in government)
५. बजेट तथा वित्त व्यवस्थापनमा पारदर्शिता अभिवृद्धिका पहलहरू :

सन् १९९० को मध्य सम्ममा बजेट पारदर्शिता सम्बन्धी विषयलाइ औपचारिक रुपमा परिभाषित गर्ने प्रयास नै भएको थिएन ।सन् १९९८ मा पूर्वी एशियाका एशियन बाघ (ताइवान, हङकङ, सिङ्गापुर र दक्षिण कोरिया) हरूको अर्थतन्त्रमा आएको संकटलाइ समाधान गर्ने प्रयोजनका लागि अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषले वित्तीय पारदर्शितामा असल अभ्यासको सूचकहरू तयार पारेको थियो । पछि सन् २००२ मा ओइसिडी (अमेरिका बेलायत फ्रान्स लगायत ३७ वटा विकसित मुलुकहरू) मुलुकहरूले केन्द्रिय बजेटमा पारदर्शिता अवम्बनमा असल अभ्यासको प्रयोगमा जोड दिएका थिए। सन् २००१ मा सात वटा अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार संस्थाहरूले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन संरचनाको मुल्यांकनको लागि सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व कार्यक्रमको शुरुवात गरे । सन् २००६ मा अन्तराष्ट्रिय बजेट साझेदारी (International Budget Partnership (IBP) ले खुला बजेट सर्वेक्षण प्रारम्भ गरी नागरिक बजेटको प्रवद्धनमा जोड दियो ।

अन्तराष्ट्रियस्तरमा वित्त व्यवस्थापनका लागि अवलम्बन गरिएका केही उपायहरूको (त्ययकि) सूची देहाय बमोजिम बनाउन सकिन्छ।

A. The Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA) framework
B. The IMFÚs Fiscal Transparency Code
C. Ten Principles of Budgetary Governance (OECD)
D. The Global Initiative for Fiscal Transparency (GIFT)
E. The Open Budget Survey

बजेट पारदर्शितलाई सामान्यतया ३ वटा सूचकको आधारमा मापन गरिन्छ।

क. बजेट प्रक्रियाका सम्पूर्ण चरणको महत्वपूर्ण सूचनामा नागरिकको पहुँच
ख. नागरिकको लागि बजेट प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसर
ग. विधायिका तथा सर्वोच्च लेखापरिक्षण संस्थाको सबलता

क्ष्यए भन्ने अन्तराष्ट्रिय गैरनाफामुखी संस्थाले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षमा नागरिकहरूको सहभागिताको आधार, बजेटको पारदर्शिता र निगरानी लाइ मध्यनजर गरेर शुन्य देखि १०० सम्मको स्केल तय गरेको छ। सो आधारमा ५ वटा समुह निर्माण गरिएका छन् ।

- Excessive Information (1-100)
- Substantial Information (61-80)
- Limited Information (41-60)
- Minimal Information (21-40)
- Scant or no information (0-20)

सन् २०१९ को तथ्यांकलाइ आधारमा मान्दा नेपालले बजेट पारदर्शितामा ४१, जनसहभागितामा केवल २२, बजेट निगरानीमा ४८ अंक प्राप्त गरेको छाबजेट निगरानीमा पनि विधायिकी निगरानीमा केवल ३३ अंक प्राप्त

गरेको छ भने सर्वोच्च लेखा परीक्षण संस्थाबाट हुने निगरानीमा पर्याप्त अंक ७८ प्राप्त गरेको छायसरी हेर्दा नेपाल बजेट सम्बन्धी सीमित सूचना दिने मुलुक (Limited information 41(60) मा परेको छ। हाम्रो देशमा बजेट सम्बन्धी पूर्व बजेट विवरण (Pre-Budget Statement) र नागरिक बजेट (Citizen Budget) निर्माण नै नगरिने भएकोले बजेट दस्तावेजको उपलब्धतामा कम अंक आएकोले पारदर्शितमा कमजोर अवस्था देखिएको हो।यसै सन्दर्भमा नागरिक बजेटको उपयोगिता देखिने गर्दछ।

६. नागरिक बजेट र पूर्व बजेट विवरणको अवधारणा

पूर्व बजेट विवरण र नागरिक बजेट नेपालमा तयार पार्ने अभ्यास कम भएकोले यी दुइ वटा विषयको संक्षिप्त चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। पूर्व बजेट विवरण आगामी आर्थिक वर्षको बजेटबारे सरकारको प्रारम्भक सोचाइ वा चाहाना हो। वित्त नीतिका वृहत आयामहरू अपेक्षित सार्वजनिक खर्च राजस्व ऋण र आर्थिक अवस्थाको परिदृश्य जुन कार्यकारीले पेश गर्ने बजेट भन्दा अगाडि प्रकाशन गरिन्छ त्यो नै पूर्व बजेट विवरण हो। आम नागरिकको सल्लाह सुवाफलाइ समेटी सरकारको नीति र बजेट विनियोजनका बीच सामन्जस्यता कायम गर्ने साथै बजेट विनियोजनको अन्तिम घडीमा पहुँचावालाहरूले बजेटमा गर्ने अत्याधिक चलखेल केही हद सम्म रोक्ने उपायको रुपमा पूर्व बजेट विवरणले भूमिका खेल्न सक्छ। पूर्व बजेट विवरण चालु वर्षको मध्यावधि समिक्षासँगै प्रकाशन गर्न सबभन्दा उपयुक्त हुन्छ।

पारदर्शिता, जनसहभागिता, स्वामित्व, अपनत्व, विश्वास अभिवृद्धी गर्ने साधनको रुपमा आजकल नागरिक बजेटको प्रचलन लोकप्रिय हुँदै आएको छ। दक्षिण अफ्रिका, न्युजिल्याण्ड, इन्डोनेशिया, माली, डोमिनिकन रिपब्लिक, ब्राजिल, चिली, घाना, मेक्सिको, नर्वे, फिलिपिन्स आदिले यसको सफलतापुर्वक प्रयोग गरेका छन्।नागरिक बजेट वास्तवमा सरकारले ल्याउने पूर्ण बजेटको सामान्यीकृत र सरलिकृत रुप हो। आम जनताले बुझ्न, मनन गर्न सक्ने रुपले प्रस्तुत गरिएको बजेटका प्रमुख विषयवस्तु समेटिएको दस्तावेज हो नागरिक बजेट। यसको स्वरुप र ढाँचामा एकरुपता हुँदैन। पोष्टर, पम्प्लेट, हास्यशैली (Comics), पत्रपत्रिका, ह्यान्डबुक आदि स्वरुपमा नागरिक बजेट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। तर सामान्यतया नागरिक बजेटमा बजेटले लिएका आर्थिक मान्यताहरू र बृहत आर्थिक परिसूचकहरू (मुद्रास्फीति, आर्थिक वृद्धि, बजेट घाटा वा बचत) राजस्व संकलनको आधार र स्रोत, खर्चको स्वरुप र संरचना, महत्वपूर्ण नीतिगत प्रस्तावहरू र सम्पर्कको माध्यम समेटिएको हुनुपर्दछ। नागरिक बजेट मार्फत सरकारले नै आमनागरिक र नागरिक समाजलाइ बजेट प्रक्रियामा समावेश गर्न प्रयोग गर्न सक्दछ। वास्तवमा प्राविधिक र वित्तीय भनाइ (Technical and Financial Jargon) बाट मुक्त गरी आम नागरिकले सजिलै आफुलाइ प्रभाव पार्ने विषयमा सरकारको कार्य र प्रस्तावलाइ बुझेर पृष्ठपोषण गर्न सकुन भन्ने उद्धेश्य राखिने भएकोले नागरिक बजेट सबै प्रमुख राष्ट्रभाषाहरूमा प्रकाशित गरी व्यापक रुपमा प्रचार प्रसार गर्नु आवश्यक हुन्छ।

७. नागरिक बजेट के हो के होइन ?

नागरिक बजेट मुख्य दस्तावेजको विकल्प होइन यो त बरु त्यस्ता दस्तावेजमा पुग्नको लागि प्रवेशद्वार हो। नागरिक बजेट आफ्नो नागरिकलाइ सरकारी बजेटको बारेमा सुसूचित गर्न सरकारले नै तयार गर्ने दस्तावेज हो अन्य कसैले प्रकाशन गर्ने सोही प्रकृतिको दस्तावेजलाइ नागरिक बजेट मानिदैन। नागरिक बजेट लाख र करोडका अंकहरूको संगालो होइन तर त्यस्ता अंकहरू भएको दस्तावेज हेर्न पढन उत्प्रेरित गर्ने दस्तावेज चाहि हो। त्यस्तै यो बजेटको अप्राविधिक प्रस्तुति हो। नागरिक बजेटले सरकारको बजेट व्यवस्था बारे नागरिकले सरकारलाइनै प्रश्न गर्न सक्ने बनाउनु पर्दछ। नागरिक बजेटले जनताको अपेक्षा र राज्यको क्षमताबीच सामन्जस्यता जनवैधता र जनसमर्थन जुटाएर सरकारलाइ नै सहयोग गरिरहेको हुन्छ।

८. वित्तीय संघीयतामा सहभागितामुलक पद्धति र नागरिक बजेट

वित्तीय संघीयता संघीयता भित्रको अर्को संघीयता हो। संघीयतामा गएका अन्य मुलुकलाइ हेर्ने हो भने विवादको मुख्य विषय नै आर्थिक स्रोत साधन बाडफाँडमा रहेको छ। नेपाल तुलनात्मक रुपमा अप्रत्यक्ष करका स्रोत परिचालन गर्ने अन्तराष्ट्रिय व्यापारमा आधारित साधन प्रवाहको प्रणाली र विप्रेषण साथै सहायतामा निर्भर रहेको र खानी तथा खनिजजन्य स्रोत परिचालनको अग्रगामी सोच नभएको सन्दर्भ भएकोले हुनुपर्छ पहिचान व्यवस्थापनको मुद्धा व्यापक रुपमा उठे पनि संघीयताको वित्तीय पाटोमा धेरै बहस भएको पाइदैन। तर संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवाद उन्मुख अर्थप्रणाली विस्तारित मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्नु पर्ने दायित्व सन् २०२२ सम्ममा अतिकम विकसित मुलुकबाट विकासशील मुलुकमा रुपान्तरित हुने चाहाना र सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने प्रतिवद्धता जस्ता कारणले सरकारले ठूलो रकम खर्चनु पर्ने अवस्था छ। ७६१ वटा सरकारहरू क्रियाशील रहेको अवस्थामा सबै सरकारले गर्ने खर्च नियमित कार्यदक्ष मितव्ययी र प्रभावकारी हुन उत्तिकै आवश्यक छ।

नागरिकको संलग्नतामा सार्वजनिक क्षेत्रका महत्वपुर्ण कार्यहरू गर्नेमा नेपालको स्थान अग्रपंक्तिमा नै आउछ। राम्ररी व्यवस्थापन गरिएको सामुदायिक वन देखि चेतनशील सामुदायिक रेडियोहरूको संचालनलाइ उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ। तर स्थानीय तहहरूले आ व २०७४।७५ र आ व २०७५।७६ को बजेट ल्याउदा मुख्यगरी स्थानीय तहले करको मात्रा अत्याधिक वृद्धि गरेको दोहोरो तेहेरो कर तिर्नु परेको कुखुराको चल्ला अण्डामा तथा समेत कर लिएको डुङ्गा तर्दा कर तिर्नु परेको जन्म दर्ता मृत्यु दर्ता लगायतमा कर लिएको कुरा नागरिकले उठाए भने संचार माध्यममा समेत ठूलो बहस सिर्जना भएको थियो। यो मुख्यत बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा आम नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिताको अभावमा भएको थियो। नागरिक बजेटको प्रयोगले अर्थतन्त्रको अवस्था वृहत आर्थिक परिसूचकहरू सरकारको चाहाना तथा प्राथिमकता गत विगत वर्षहरूको बजेट कार्यान्वयनको अवस्थाबारे आमजनतालाइ सूसूचित गर्ने हुनाले सहभातिमुलक योजना तथा बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ। स्थानीय स्तरमा यस प्रक्रियालाइ देहाय अनुसार अवलम्बन गर्न सकिने अवस्था रहेकोछ।

८.१ स्थानीय स्तरका ७५३ वटा सरकारहरूले हालसम्म आफ्नो भुगोल जनसंख्या र सोको बनोट जनघनत्व स्थानीय पुर्वाधार र आवश्यकता सामाजिक विकासको अवस्था र आवश्यकता लगायत पक्षमा केही काम गरिसकेकै छन। यस विषयलाइ अभिलेखीकरण गरी वडास्तर र जनताको संगठित समुह उदाहरणको लागि टोल संगठन मन्दिर व्यवस्थापन समिति खानेपानी सिचाइ सडकका उपभोक्ता समिति पुस्तकालय वाचनालय युवा क्लब सामुदायिक वन जस्ता को सहयोग लिइ बेसलाइन तथ्यांक तयारी सो को जनचेतना समेत जगाउनु पर्दछ।

८.२ बजेट तर्जुमा कार्यतालिका बमोजिम स्रोत तय भैसकेपछि आम सरोकारवालालाइ आगामी आ व र चालु आ व को बजेटमा स्रोतको बारेमा स्पष्ट तथ्यांक पेश गर्नु पर्दछ। गत आ व को बजेट कार्यान्वयनको अवस्था गत आ व को अनुमानित स्रोत र यथार्थ प्राप्तिको अवस्थाको चुनावताका गरेका प्रतिवद्धता र सोचको जानकारी दिए पछि जनताले आफैले आफुहरूले गर्ने सहयोग, करका दरमा वृद्धि वा कमी, सहभागिता वा साझेदारिताका विषयमा प्रस्ताव पेश गर्ने अवस्था आउछ। तुलनात्मक रुपमा स्थिर करआधार भएको क्षेत्रमा स्थानीय तह र प्रदेशले कर लगाउने हुँदा संघीय सरकारले जस्तो राजस्वका दर र दायरा गोप्य राखि रहनु औचित्यपूर्ण छैन।

८.३ थैलीको आकार तय भैसकेपछि करीब ७ दिन सम्म भौगोलिक क्षेत्रगत (वडास्तरिय) र विषयक्षेत्रगत प्रस्ताव पेश गर्न लगाउनु पर्छ। तृणमुल तहका आम जनताले मध्यकालीन खर्च संरचना गरिबोन्मुख बजेट जलवायु बजेट लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटका सिद्धान्तहरू बुझेका हुँदैनन वा आवश्यक पनि छैन तर आफ्नो

गाँउमा खानेपानी प्रमुख समस्या हो कि गोरेटो बाटो छोराछोरी स्कुल जान सकिरहेका छैनन कि शिक्षकहरू नै विद्यालयमा अनुपस्थित हुन्छन । यस पालि सानो झोलुङ्गे पुल हाल्ने वा यो वर्ष सहकारी मार्फत ट्र्याक्टर किनेर कृषिकार्यमा लागेको समय बचत गर्ने जस्ता प्राथमिकता तय गर्ने कार्य उनीहरू आफै गर्दछन । बजेट निर्माण कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न कर्मचारीहरूले उनीहरूलाइ सहजीकरण गरि दिने र प्रस्तावलाइ ठोस स्वरुप दिने र नीति तथा कार्यक्रमको तोकिएको ढाँचामा रुपान्तरण गर्ने कार्यमा संलग्न हुन्छन ।

८.४ यसरी तय भएको बजेटले कानूनी स्वरुप ग्रहण गरेर सम्बन्धित सभाबाट पास भै सके पछि आम नागरिकको जानकारीको लागि बजेटको सार्वजनिकीकरण गर्नु पर्दछ ।

८.५ बजेटको आकार निर्धारणबाट शुरु हुने बजेट चक्रमा पूर्व बजेट विवरण प्रकाशन गर्नु पर्ने हुन्छ भने कार्यक्रम तथा बजेट छलफल गर्ने चरणमा सरकारद्वारा नागरिक बजेट प्रकाशन गर्ने कार्य उपयुक्त हुन्छ जसलाइ चित्रात्मक रुपमा समेत देखाउन सकिन्छ ।

९. निष्कर्ष

जनजिब्रोमा प्रचलित भाषामा बजेट तथा वित्तीय विवरणहरू तयार गरी आम नागरिकको पहुँचमा पुर्याउने र जनताका आवश्यकता र प्राथमिकता उनीहरूबाटै संकलन गर्ने तरिका र संयन्त्रले मात्र सार्थक जनसहभागिता हुन्छ। सार्थक सहभागिताले सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नागरिकको प्रश्न उठाउने क्षमता वृद्धि भै लोकतन्त्रको

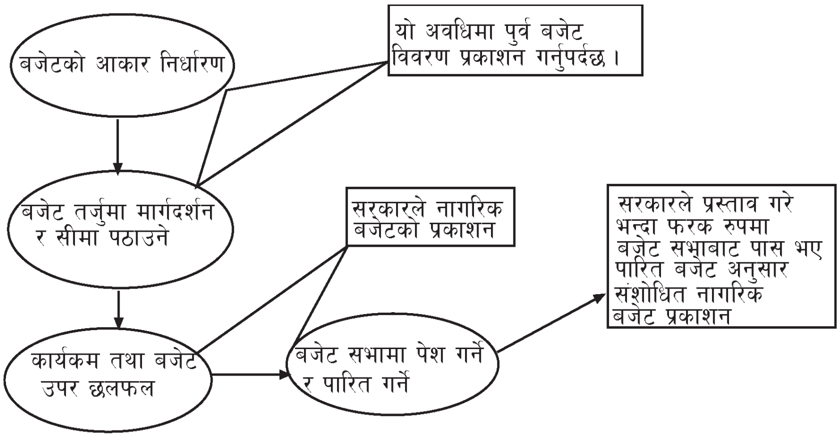

प्रवर्द्धनमा भूमिका खेल्दछ । नागरिक बजेट जस्ता नवीन अभ्यासले वित्तीय संघीयताको प्रभावकारी कार्यान्वयन भै राज्यप्रति नागरिकको विश्वासमा अभिवृद्धि हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

नागरिक जलवायू बजेट, नेपाल फ्रिडम फोरम, थापाथली, काठमाण्डौ

नेपालमा पूर्व बजेट विवरण तथा नागरिक बजेट, फ्रिडम फोरम, थापाथली, काठमाण्डौ

Lawrence W. Reed, Seven Principles of Sound Public Policy, Mackinac Center for Public Policy.

www.oecd.org

https://siteresources.worldbank.org/

www.imf.org

www.internationalbudget.org

नेपालको अर्थतन्त्रमा कोरोना भाइरसको प्रभाव

दिलिप कुमार श्रीवास्तव*

१. परिचय

कोरोना भाइरसको संक्रमण आज विश्वका सबै देशमा महामारीको रुपमा फैलिएको छ। जसले गर्दा विश्वको अर्थब्यवस्था तहसनहस भईसकेको छ। हाम्रो देश नेपालमा पनि यो भाइरसले आक्रमण गरि सकेको अवस्था रहेको छ। हाल नेपालमा २०७७ कार्तिक १६ गतेसम्म जम्मा परिक्षण १४,००,६९४ गरिएकोमा १,६०,४०० जनामा कोरोना भाइरसको संक्रमण विभिन्न जिल्लामा पाइएको छ र त्यसमध्ये १,१८,८४३ जना निको भएर घर फर्किसकेका छन भने ८७६ जनाले ज्यान गुमाइसकेका छन। नेपाल कोरोना भाइरसको उच्च जोखिममा रहेको विश्वस्वास्थ्य संगठन (डब्लुएचओ) ले जनाएको छ। कोरोना भाइरसको कारण आज नेपाल अत्यन्तै कठिन आर्थिक अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ। हामीलाई लकडाउनले गर्दा आर्थिक संकटले ग्रस्त बनाएको छ। आर्थिक वर्ष २०७६।७७ मा आर्थिक बृद्धि हासिल गर्नका लागि विभिन्न आर्थिक लक्ष्यहरू राखेको थियौं। मौद्रिक नीतिका अनुसार ८.५ प्रतिशत को आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने मुख्य आर्थिक लक्ष्य र उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर ६ प्रतिशत प्रतिशतमा राखेर मूल्य स्थिरता कायम गर्ने र द्रुत गतिमा विकास गर्ने काम प्रभावित भएको छ। देशमा संचालित ठूला विकास परियोजनाहरू र बिभिन्न राष्ट्रिय गौरवका परियोजनाहरू कोरोना भाइरसको कारण अस्थायी रूपमा बन्द रहेका छन। विकासका कार्य तथा उधोगहरू बन्दका कारणले देशको अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव परिसकेको छ। यसै सन्दर्भमा नेपालमा महामारीका रुपमा रहेका कोरोना भाईरसले अर्थतन्त्रमा पारेको सकिने प्रभाव बारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. कोरोनाको विश्वव्यापी प्रभाव

विश्वव्यापी महामारीको रुपमा फैलिएको कोरोना भाईरसको संक्रमण र त्यसलाई नियन्त्रण गर्नका लागि घोषणा गरिएको लकडाउनका कारण विश्वको अर्थतन्त्र नै धरासायी हुने अवस्थामा पुगेको छ। कोरोनाको उदगमस्थलको रुपमा रहेको चिन यस महामारीबाट निजात पाइसकेको छ भने युरोप र अमेरिका लगायतका पश्चिमा राष्ट्रहरू कोरोनाको महामारीबाट आज पनि प्रताडित भइरहेका छन। त्यतिमात्र होइन एसिया, अफ्रिका लगायत बाँकी विश्वका राष्ट्रहरू समेत कोरोनाको महामारीको चपेटामा परेका छन। अर्थशास्त्रिय सिद्दान्त अनुसार बजार सन्तुलनको लागि माग र पूर्तिमा सन्तुलन कायम हुनु पर्दछ, तर अहिलेको अवस्थाले माग र पूर्तिको सन्तुलनमा समेत ठुलो उथल पुथल भएको छ। विश्व बजारमा पहुँचको हिसाबले हेर्दा ठुलो परिमाणमा बस्तु र सेवाको उत्पादन गरेर पैठारी गर्न सक्ने हैसियत भएका राष्ट्रहरू चीन, युरोप र अमेरिका कोरोनाको महामारीको चपेटामा परेका छन

** प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान।*

भने अस्ट्रेलिया, जापान, भारत, रुस जस्ता ठुलो परिमाणमा वस्तु र सेवाको उत्पादन गरी आपूर्ति गर्न सक्ने राष्ट्रहरू समेत उत्पादनलाई निरन्तरता दिन सक्ने अवस्थामा छैनन । यसबाट वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा कमी आएर विश्व बजारमा समग्र आपूर्ति प्रणालीमा नै समस्या आउने देखिन्छ । अहिले विश्व बजारमा कोरोनाको संक्रमण रोक्नका लागि प्रयोग गरिने व्यक्तिगत सुरक्षा सामाग्रीहरू, दैनिक उपभोग्य सामाग्रीहरू र दुरसञ्चार सेवा लगायत केही सिमित वस्तु र सेवा बाहेक अन्य वस्तु र सेवाको कारोबारमा मन्दीको अवस्था रहेको छ र स्वास्थाकर्मीहरूले प्रयोग गर्ने सुरक्षाका उपकरणहरू सेनिटाइजर, मास्क लगायतका वस्तुको अभावसँगै एक खालको कारोबजारी समेत देखिएको छ । लगभग सबै मुलुकहरूमा लकडाउनको अवस्था भएको हुनाले यातायात, पर्यटन, होटेल तथा रेष्टुँरा जस्ता क्षेत्रहरू करिब करिब पूरै बन्दको अवस्थामा रहेको पाइन्छ । कोरोनाको सक्रमण थप नफैलिओस भनेर निश्चित सामाजिक दुरी कायम राख्ने र क्वारेन्टाइनका मापदण्डहरू पुरा गर्नुपर्ने बाध्यतामा सिंगो मानव समुदायमा रहेको छ । विश्व भरिका पुँजी बजारमा गिरावट आएको छ भने अल्पकालीन रुपमा कतिपय शेयर बजार बन्द समेत गरिएको छ । विश्व बजारमा समग्र माग र पूर्ति दुबैमा गिरावट आएको र यो अझै बढन सक्ने देखिएको हुनाले यसले अर्थतन्त्रलाई दुरगामी रुपमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसबाट रोजगारीका नयाँ अवसरहरूको सिर्जना नहुने र भैरहेको रोजगारी समेत गुम्दै गैरहेको अवस्थाको सिर्जना भएको छ । कोरोना भाइरसले निम्त्याएको यो संकटसँग लडनको लागि र अर्थतन्त्रमा देखिएका यस्ता नकारात्मक प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मु›ा कोष (आईएमएफ), विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंक र सम्बन्धित राष्ट्रका केन›ीय बैंकहरूले आर्थिक सहायता योजना अगाडी ल्याएका छन । आईएमएफकी प्रमुख क्रिस्टालिना जोर्जिएभाले भने जस्तै विश्व अर्थतन्त्र आर्थिक मन्दीमा प्रवेश गरिसकेको र यो मन्दी सन २००८ मा देखिएको मन्दीभन्दा पनि अझै भयावह हुने भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । यो अवस्थाबाट निजात पाउन विकसित मुलुकले अझै धेरै आर्थिक सहायता गर्नुपर्ने र बजारलाई सन्तुलनमा ल्याउनका लागि ठुलो परिमाणमा सहयोग रकम आवश्यक रहेको छ । आईएमएफले न्युन आय भएका सदस्य राष्ट्रहरूलाई आपतकालीन वित्तीय सहयोगका लागि ५० बिलियन अमेरिकी डलर सम्मको रकम कोरोना जस्ता महामारीसँग जुध्नको लागि लगानी गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

विकसित मुलुकहरूको संगठन (ओइसीडी) ले सन् २०१९ मा विश्वको कुल गार्हस्थ उत्पादन (जिडिपि) वृद्धि २.९ प्रतिशत रहेकोमा सन २०२० मा गएर यो वृद्धि २.४ प्रतिशतमा सिमित रहने अनुमान यस अघिनै गरि सकेको छ । नयाँ वर्षको पहिलो त्रैमास सकिँदाको अवस्था हेर्ने हो भने यो वृद्धि हासिल हुने कुरामा आशंका उत्पन्न भएको छ । इन्स्टिच्युट अफ इन्टरनेशनल फाइनान्सले त अब विश्वको आर्थिक वृद्धिदर १ प्रतिशत मात्रै रहने प्रक्षेपण गरि सकेको छ । जुन सन २००८ को आर्थिक वृद्धि भन्दा पनि न्युन अवस्था हो । बेरोजगारीको समस्या बढदो क्रममा रहेको छ भने दैनिक ज्यालादारी गरेर जीवन निर्वाह गर्नेहरूको जीवनस्तर अत्यन्तै कष्टकर बन्न पुगेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आइएलओ) ले कोरोनाका कारण विश्वभर करीब २ करोड ५० लाख भन्दा बढी मानिसले रोजगारी गुमाउने अनुमान सार्वजनिक गरिसकेको छ । मुडिज ईन्भेस्टरस् सर्भिसले भारतको सन २०२० को जिडिपिको वृद्धिदर पहिले अनुमान गरिएको ५.३ बाट घटेर २.५ प्रतिशतमा सिमित हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी एशियाली विकास बैंकले कोरोनाको प्रभावको कारण चीनको आर्थिक वृद्धिदरमा ०.३ देखि १.७ प्रतिशतसम्म र एशियाका विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको वृद्धिदरमा ०.२ देखि ०.५ प्रतिशत सम्मले संकुचन आउने कुरा उल्लेख गरेको छ भने विश्व अर्थतन्त्रमा ०.१ प्रतिशत अथवा ७७ बिलियन अमेरिकी डलर देखि ०.४ प्रतिशत अथवा ३४७ बिलियन अमेरिकी डलर सम्मको संकुचन आउन सक्ने आंकलन गरिएको छ ।

३. कोरोना भाइरसको नेपालमा प्रभाव

विश्व बैंकको प्रक्षेपणको आँकडाले कोरोना भाइरसको महामारीले विश्वको अर्थतन्त्र थला पर्ने देखाएको छ। उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र रहेका राष्ट्रमा यसले त्यति धेरै असर नपारे पनि वितरणमुखी, सेवामुखी र व्यापारमुखी अर्थतन्त्र भएका राष्ट्रमा भने यसको अत्यन्त नकारात्मक असर पर्ने देखिन्छ। नेपालको भूराजनीतिक अवस्थिति अत्यन्त संवेदनशील छ। नेपालका दुई छिमेकी राष्ट्रको जनसंख्या साढे दुई अरबभन्दा बढी छ। चीन विश्वको दोस्रो ठूलो अर्थतन्त्र हुनु र भारत पनि आर्थिक विकासमा उदीयमान रहनु नेपालका लागि अवसर र चुनौती दुवै रहेको छ। नेपालको अर्थतन्त्र रेमिटयान्स र आयातीत वस्तुमा लगाउने भन्सारमा निर्भरता रहेको पाइन्छ। कृषि उत्पादन निरन्तर ओरालो लागिरहेको अवस्था छ भने औद्योगिक विकासको क्रम दयनीय रहेको छ। सेवा क्षेत्रको उचित विकास भएको पाइदैन। जलस्रोत र पर्यटनबाट अपेक्षाकृत आम्दानी गर्न सकिएको छैन। देशका सम्भावनालाई यथार्थमा बदल्न वैज्ञानिक नीति तथा योजना आवश्यक हुन्छ तर हाम्रो देशको अधिकांश योजना कागज मै सीमित रहेको पाइन्छ।

मनसुनी हावापानीका कारण नेपालको सबैभन्दा ठूलो सम्भावनाको क्षेत्र कृषि हो। सरकारी योजनामा भने कृषि कहिल्यै पहिलो प्राथमिकतामा परेको पाइएन। नेपालले प्रत्येक वर्ष करीब चालीस अर्बभन्दा बढी रुपैयाँको कृषिजन्य वस्तु आयात गर्दछ। जलस्रोतको विकास, कृषिजन्य उद्योग, पर्यटन, जडीबुटीको खेती, औषधीजन्य उद्योग, पशुपालन आदि नेपालको आर्थिक विकासको सम्भावना रहेको क्षेत्रहरू हुन। सरकारी तथ्याङ्ग अनुसार हाल ५० लाख युवा विदेशमा छन। सरकारी तथ्याङ्मा नरहेकाहरू समेतको यो संख्या अझै बढन सक्ने सम्भावना रहेको छ। देश विकासका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनको समुचित परिचालनका लागि युवा जनशक्ति आवश्यक हुन्छ। देश निर्माणको आधार युवाको ठूलो संख्या विदेश हुनुले हाम्रो परनिर्भरताको हद प्रष्टयाउँछ। आजको समयमा नेपालका प्रत्येक घरको कम्तीमा एक जना विदेशमा रहेका छन। विदेशिनेको संख्या बढना साथ सुखको लोभमा शहरतिर बसाइँ सराइँमा तीव्रता आएको छ। अनावश्यक उपकरणको उपभोगले आकाश छोएको छ र उर्बर भूमि बस्तीमा परिणत भएको छ। पसिना र परिश्रमलाई घृणा गर्ने गलत संस्कार नेपालीमा बसेको छ। वैदेशिक अनुदान सरकारले सदुपयोग गरेको पाइँदैन र जनताको जीवनशैली र सरकारको योजना दुवै उत्पादन मुखी छैनन। जनतादेखि नेतासम्म सबैले निष्क्रिय र सुविधा भोगी जीवनशैली रोजेपछि परनिर्भरताको केन्द्रका रूपमा देश परिणत भएको छ। नेपालीको जीवन शैलीको कोल्टे फेराइ सम्पूर्णतः परनिर्भर, निष्क्रिय र भ्रष्ट आचरण युक्त बन्दै सामाजिकता हराउँदै गएको देखिन्छ । यी सबै यथार्थले नेपाल कोरोनासँग निजात पाउन पनि अन्य राष्ट्र कै सहयोग कुर्नुको अर्को विकल्प छैन।

कोरोना संक्रमणको महामारीले हाम्रो अत्यन्त कमजोर स्वास्थ्य प्रणाली, दैनिक उपभोगका वस्तुमा परनिर्भरता, भ्रष्टाचार, उत्तरदायी राजनीतिको अभाव सबैथोक उदांगिएको छ। दसौं लाख नेपाली रोजगारीका लागि विदेशमा छन। ती मुलुकको अर्थतन्त्र खुम्चिएर नेपाल फर्कनु पर्ने स्थिति बन्यो भने त्यसले नेपाललाई ठूलो असर पार्ने छ। नेपालको अर्थतन्त्रमा कुल गार्हस्थ उत्पादनका आधारमा झन्डै एकतिहाइ र विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा झन्डै दुईतिहाइ योगदान दिने हाम्रो अर्थतन्त्रको मुख्य आधार रेमिटयान्स कमजोर हुने र विदेशबाट फर्किएकालाई रोजगारी पनि दिनु पर्ने अवस्थामा नेपालको अर्थतन्त्रलाई व्यवस्थापन गर्ने र युवालाई रोजगारी दिने जिम्मेवारी हुन जान्छ। कोरोना भाइरस महामारीले हाम्रो अर्थतन्त्रमा निकै गहिरो असर पार्ने निश्चित छ। खाडी मुलुकबाट नेपालीलाई फर्काउन थालिएको छ। होटेलहरू खाली छ, हवाई जहाज एयरपोर्टमा थन्किएर बसेका छन, साना उद्योगहरू बन्द छन। साना व्यापारी र निम्न आय भएका यसको चपेटामा परेका छन। यही कारणले उनीहरूको

स्वास्थ्य, शिक्षा लगायत विषयमा थप जटिलता थपिने देखिन्छ । हालसम्म करिब विश्वको हरेक मुलुकमा यो रोगको प्रभाव फैलिएको छ । नेपालमा पनि यो रोगको प्रभावले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक लगायतका क्षेत्र मारमा परिसकेका छन । यसैले गर्दा नेपालको पर्यटन क्षेत्र कोमामा पुगिसकेको छ भने वैदेशिक रोजगार ठप्प भएको छ । नेपालका भन्सार नाकाहरू सुनसान छन, जसको कारण दैनिक अर्बौ रूपैयाँभन्दा बढी राजस्व गुमिरहेको छ भने आन्तरिक बजार अस्तव्यस्त भएको अवस्था रहेको छ भने लाखौ नेपाली दाजुभाईहरू बेरोजगार भई सकेको छन ।

४. नेपालको अर्थतन्त्रमा कोरोना भाइरसको प्रभाव

नेपालमा २०२० जनवरी २४ मा पहिलो पल्ट कोरोना भाइरसबाट संक्रमित रोगी फेला परेको र देश २४ मार्चबाट लकडाउनमा गइसेकेपछि यहाँको जनजीवन कष्टकर बन्दै गएको छ । उद्योग, कल कारखाना लगायत होटल व्यवसाय जस्ता सेवा क्षेत्र पनि सबै बन्द छन । यसबाट अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरू जस्तै रेमिटेयान्स, राजस्व संकलन, उत्पादन, विकास निर्माण एवं पर्यटन तथा रोजगारीमा समेत यसले प्रभाव पारेको छ। हाम्रो अर्थतन्त्रमा यस भाइरसले पारेको असरलाई निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

(क) रेमिटयान्समा कमी

हाम्रो देशवाट वैदेशिक रोजगारीमा गएका प्रायः सबै मुलुकमा कोरोना संक्रमणका कारण ठूलाठूला कम्पनीहरू बन्द गर्नुपर्ने अवस्था रहेका कारण उनीहरूको रोजगारीमा असर पर्न गई आम्दानी बन्द भएपछि रेमिटयान्स आप्रवाहमा कमी आउने देखिन्छ। नेपाली अर्थतन्त्रको मुख्य आधार बन्दै गएको रेमिटयान्स आय घटदै जांदा यसले सेवा क्षेत्रलाई पनि प्रत्यक्ष रुपमा घटाउने हुंदा अर्थतन्त्र शिथिल बनाउन सक्ने देखिन्छ।

(ख) राजस्वमा कमी

आर्थिक वर्ष २०७६ र ७७ को लक्षित राजस्व संकलन ११ खर्ब २२ अर्ब रहेकोमा चैत्र १७ गतेसम्म ५ खर्ब ६६ अर्ब ६९ करोड राजस्व उठेको छ र साढे आठ महिनामा उठेको यो राजस्व रकम कुल राजस्व लक्ष्यको ५०.९६ प्रतिशत हो । तर, पछिल्लो समय कोरोना प्रभावले गर्दा उद्योग, कल कारखाना बन्द रहेकोले आयात निर्यातमा समेत असर परेको छ, जसको प्रभाव राजस्व संकलनमा देखिएको छ।

(ग) आर्थिक वृद्धिमा असर

आर्थिक वर्ष २०७६/२०७७ को बजेटले देशको आर्थिक वृद्धिदर ८.५ प्रतिशत रहने लक्ष्य राखे पनि ७.१ प्रतिशतमा रहेने कुरा अर्थ मन्त्रालयले कार्तिकमा सार्वजनिक गरेको थियो । तर, एसियन डेभलपमेन्ट बैंक (एडिबि) का अनुसार पछिल्लो समय कोरोनाको प्रभावले गर्दा नेपालको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन (जिडिपि) घटेर ५.३ प्रतिशतमा खुम्चने जनाएको छ। केही अर्थविदहरूले त आर्थिक वृद्धि ४ प्रतिशतको हाराहारीमा सीमित हुने बताइरहेका छन । केन्द्रीय तथ्यांक विभागका अनुसार नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा प्राथमिक क्षेत्रको (कृषि, वन, मत्स्य, खानी तथा उत्खनन) योगदान २८.२१ प्रतिशत, द्धितीय क्षेत्र (निर्माण, उद्योग र विद्युत्, ग्यास, तथा पानीको) १४.१८ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रको ५७.६१ प्रतिशत योगदान रहेको छ। कोरोनाले कृषि क्षेत्रमा असर नपारे पनि उत्पादन मूलक क्षेत्र र सेवा क्षेत्र धेरै प्रभावित हुने भएकाले यसले जीडीपीमा पनि असर परेको देखिन्छ।

(घ) विकासको निर्माण कार्यमा असर

देशको अर्थतन्त्रमा क्रमशः ७.८ प्रतिशत तथा ५.६ प्रतिशत योगदान पुरयाउने निर्माण तथा औद्योगिक उत्पादन क्षेत्रमा समेत कोरोना संक्रमणले गम्भीर असर पारेको देखिन्छ। लामो समयपछि देशमा स्थायी सरकार बनेको र

लगानीको वातावरण निर्माण हुँदै गएको समयमा कोरोनाको प्रभावका कारण जलविद्युत, सडक र विमानस्थल जस्ता महत्वपूर्ण आयोजनाहरू निर्माण कार्य ठप्प भएका छन । गौतमबुद्ध अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल, पोखराको क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, मेलम्ची खानेपानी आयोजना र तामाकोशी जलविद्युत आयोजना र अरु थुप्रै आयोजना प्रभावित भएका छन । यसरी विकास निर्माणका कार्यहरू प्रभावित हुँदा औद्योगिक उत्पादनमा करिब ३२ प्रतिशत योगदान दिने सिमेन्ट, फलाम, स्टिल रड, पाइप तथा कंक्रिट जस्ता उत्पादनहरूमा मात्रै कमी आउँदा पनि औद्योगिक उत्पादन खुम्चने देखिन्छ ।

(ङ) **पर्यटन र रोजगारीमा असर**

नेपालले विश्व पर्यटनको ०.१ र दक्षिण एसियाको ५.७ प्रतिशत पर्यटक भित्राउने विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गरिएको छ । कोरोना भाइरसका कारण संक्रमित र मृत्यु हुनेहरूको संख्या बढदै गएकाले अहिले अधिकांश देशहरू लकडाउनको अवस्थामा रहेका छन, जसले गर्दा अन्तराष्ट्रिय हवाइ उडानहरू प्रायः बन्द रहेका छन । यसको असर पर्यटन व्यवसायमा प्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव परिरहेको छ । यस क्षेत्रमा करिब १० लाख मानिसहरू रोजगार पाएका छन । उनीहरूको रोजगारी पनि संकटमा पर्ने देखिन्छ । कोरोनाको संक्रमण विश्वभरि फैलिंदै गएकाले विश्वमा उत्पादन, राजेगारी र आम्दानीको चक्र नै प्रभावित भएका छन । जसले गर्दा बैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूको रोजगारी गुम्न गई उनीहरू नेपाल फर्कनुपर्ने बाध्यता सिर्जना भएमा देशमा बेरोजगारीको भयावह स्थिति उत्पन्न हुन जाने ठुलो जोखिम रहेको छ । कोरोना संक्रमण लम्बिदै गएमा यसबाट अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत मजदुरहरू सबैभन्दा बढी मर्कामा पर्ने देखिन्छ । पछिल्लो श्रमशक्ति सर्वेक्षणले पनि नेपालको कुल रोजगार प्राप्त श्रमशक्तिमा ६२ प्रतिशत अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत रोजगारहरू छन भन्ने देखाउँछ, जसमध्ये आधाभन्दा बढी गैरकृषि क्षेत्रमा काम गर्दछन । कोरोनाका महामारीका कारण उनीहरूको रोजगारी पनि उच्च जोखिममा पर्ने देखिएको छ ।

(च) **वित्तीय क्षेत्रमा कोरोनाको असर**

कोरोना संक्रमणले हालको अवस्थामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि तोकिएको प्राथमिक क्षेत्रमा कर्जा लगानी गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको कृषि, पर्यटन, ऊर्जा र केही तोकिएका उद्योग व्यवसायमा पनि नीतिगत राहतको आवश्यकता तत्काल देखिएको छ । यतिखेर कोरोना संक्रमणबाट मानव स्वास्थ्यमा पर्ने जोखिमको डर एकातिर छ भने अर्को विश्वभर नै यो महामारीले अर्थतन्त्रमा मन्दी ल्याउने निश्चित छ । कोरोना डरका कारण बैंकहरूले आंशिक रुपमा मात्र सेवा दिइरहेको छन । ग्राहकहरूलाई पनि बैंकसम्म पुग्न धेरै नै कठिनाई बेर्होनु परेको छ । वित्तीय संस्थावाट कर्जा लिएका ग्राहकहरूलाई सम्बन्धीत निकायले किस्ता तथा व्याजका लागि ताकेता गर्न सकिरहेका छैनन, जसले गर्दा बैंकहरूको किस्ता, व्याज समेत उठाउन सकेको पाइदैन । वित्तीय क्षेत्रका निक्षेपकर्ताहरूलाई निश्चित व्याज र सेयर होल्डरहरूलाई उचित प्रतिफल दिन बैंकहरूले सुरक्षित क्षेत्रमा लगानी गर्नु आवश्यक हुन्छ । साथै अर्थतन्त्रको समृद्धिका लागि बैंकहरूको लगानी उत्पादनमुलक क्षेत्रमा प्रवाह हुनु जरुरी छ । एकातिर साँवा, व्याज नउठने र अर्कोतिर जटिल परिस्थितिका कारण निक्षेपकर्ताहरूले आफूसँगै अधिक नगद राख्ने प्रवृत्ति बढनसक्ने देखिन्छ । समान्य अवस्थामा वित्तीय संस्थाहरूले रेमिटयान्स र आयातका कारण निक्षेप र लगानी दुबै क्षेत्र पाएको, आन्तरिक आर्थिक गतिविधिहरू बढेको, सरकारले राजस्व प्राप्त गरेको र समग्र अर्थतन्त्रको गतिमा सहयोग पुगेको थियो । तर अबको समयमा कोरोनाको कारणले गर्दा रेमिटयान्स र आयात दुबै घटदै गएका छन, जसले गर्दा वित्तीय क्षेत्रको तरलतालाई पनि खुम्च्याउने देखिन्छ ।

अर्थशास्त्रीय मान्यता अनुसार समग्र अर्थतन्त्रको विकासले वित्तीय क्षेत्रको विकास र वित्तीय क्षेत्रको विकासले अर्थतन्त्रको विकासमा वृद्धि गराउँछ। आजको समयमा वित्तीय क्षेत्रमा तीब्र प्रतिस्पर्धाको बीच ग्राहकहरू तानातान गरी न्युन धितोमा समेत कर्जा प्रवाह गरिरहेका पाइन्छ। कतिपय बैंकहरूको रिकभरीको समय अर्थतन्त्र सामान्य अवस्थामा रहँदा पनि निकै कस्टकर हुने गरेको पाइन्छ। यस्तो समस्या खासगरी विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूमा बढि देखिने गरेको छ। अहिले त झन विश्व परिस्थितिसँगै देशको अर्थतन्त्र नराम्ररी थला पर्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ, जसले गर्दा किस्ता र व्याज उठाउन बैंकहरूलाई फलामको चिउरा चपाउनु सरह नै छ। पर्यटन वर्षसँगै हवाई तथा पार्टपुर्जा, होटल, सार्वजनिक यातायात, ट्रेकिङ, माउन्टेनियरिङ, रिसोर्ट, ऱ्याफ्टिङ लगायत पर्यटन क्षेत्रमा मात्रै बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रहरूको व्यापक लगानी भइसकेको छ। कोरोनाको कहरसंगै बैंकहरूको यो लगानी जोखिममा परेको देखिन्छ। होटल तथा पर्यटन व्यवसाय,उद्योग, कलकारखाना, निर्माण व्यवसायहरूमा लकडाउनले ठूलो क्षती पुगेको छ। कुखुरा पालन, बाख्रा पालन, केरा खेती लगायतका कृषि क्षेत्रमा पनि लकडाउनको असर परेको देखिन्छ। यस्ता क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जाहरूको किस्ता र व्याज उठाउन बैंकहरूलाई समस्या पर्ने देखिन्छ।

५. कोरोनापछिको हाम्रो दायित्व

कोरोना महामारीपछि हाम्रो समाजमा धेरै कुरामा परिवर्तन आउन आवश्यक छ। हरेक व्यक्तिका दैनिक जीवनशैली देखि राज्यको नीति, कार्यक्रम र प्राथमिकतामा पनि सचेततापूर्वक परिवर्तनको खाँचो छ। हरेक व्यक्ति र उसको परिवार मिली समाज बन्छ। विभिन्न समाजहरू मिलेर नै राष्ट्र वा देश बन्छ। त्यसकारण यी अपेक्षित परिवर्तनहरू सबैको हितमा छन। हिजोको समाजमा भएको विकासको नाममा आयातित संस्कृति, धर्तीको दोहन गर्ने होडबाजी र मानव गलती सच्याउन सके सबैको जीवन सरल र गुणस्तरीय बनाउन सकिन्छ भन्नेमा कुनै शंका छैन। व्यक्तिगत तवरमा हरेक व्यक्ति सचेत हुनु अपरिहार्य छ। यसको मतलब हामीले परापूर्वकालमा गर्दै आएको काम गर्नु पर्दछ भन्ने होइन। तर पनि हरेक व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा केही भिन्नता भने ल्याउन सकिन्छ। हरेक छाकमा पाक्ने अनाज र सब्जी ताजा, सफा र विषादी रहित भए स्वास्थ्यका हिसावले धेरै बेस हुन्छ। दैनिक रुपमा करेसाबारी वा बगैंचामा काम गर्दा प्राप्त हुने आनन्द र मनोसामाजिक स्वास्थ्य अति लाभदायक हुन्छ। यसलाई स्वास्थ्य मनोविज्ञानको भाषामा पर्यावरणीय उपचार विधि पनि भनिन्छ। भोलिका कर्णधार साना बालबच्चालाई पनि चाउचाउ, चकलेट जस्ता खाना भन्दा घरमै पाकेको रोटी, ढिँडो, तरकारी र नियमित खाना दिनु राम्रो हो। यसको साथै ती प्रांगारिक खानाको महत्व र पोषणबारे राम्रोसँग बताउनुपर्छ। त्यसै गरी बजारमा पाउने खानेकुराले नकारात्मक पाटो र असरहरू बारे पनि सचेत गराउनु पर्दछ। घरमा अनुत्पादक कुकुर र बिरालो भन्दा एकजोर उत्पादनशील पशुपक्षि पाल्न किन नसकिने होला त ? यसरी आफ्नो उत्पादनमा भर पर्ने स्थितिको अभ्यास गर्दा राम्रो हुनेछ। गुन्द्रुक, सिन्की र मसौरा जस्ता खानेकुराको जोहो र प्रयोग गर्दा खर्च पनि बचाउन सकिन्छ। वनजंगलमा पाइने कर्कलो, सिस्नो, निगुरो, च्याउ जस्ता तरकारी तथा अन्य औषधीजन्य वनस्पतिको संरक्षण, संकलन, उत्पादन र उपयोगमा जोड दिनु पर्छ। त्यसैगरी स्थानीय उत्पादनहरूलाई प्रोत्साहन गरियो भने किसानले पनि श्रमको उचित मोल पाउन र स्थानीय अर्थतन्त्र पनि बलियो बन्न जान्छ। तर यसका लागि साना किसानप्रति आदर र उनका उत्पादनको खपत गर्ने, किसानहरूको सहकारी बैंक र अन्य सामूहिक हितका लागि बनेका संस्थाको सेवा लिने बानी र विश्वासको आवश्यकता रहेको छ।

सरकारी तबरबाट आगामी दिनमा के कस्ता रणनीति लिने सम्बन्धमा निजी क्षेत्र समेतको सहभागितामा उच्चस्तरीय कार्यदल बनाई कोरोना प्रभावको अध्ययन अनुसन्धान गरिनु पर्दछ। उर्जाका लागि महंगा आयातित ग्याँस र पेट्रोलियम पदार्थ भन्दा गोबर (जैविक) ग्याँस, सौर्य शक्ति (सोलार) र देशमै उत्पादित बिजुलीमा भर पर्न सकिन्छ।

यातायातको लागि साइकल र विद्युतीय सवारी साधनको प्रयोगमा बढावा दिन सकिन्छ। मानव जीवन र प्रकृतिको सम्बन्ध बिग्रेकाले पनि आजको नियति भोग्नु परेको यथार्थ हो। त्यसकारण यसमा सुधार र धर्ती माताको स्याहार सम्भार हाम्रो कर्तब्य हो भनेर सबैले बुझ्नै पर्दछ। यसरी परम्परागत सीप, ज्ञान र प्रविधिको खोजको महत्व बढेर गएको छ। स्थानीय जडिबुटीबाट घरेलु उपचार साथै अन्य वैकल्पिक र परम्परागत विधिहरूमा आधारित उपचार र औषधी विज्ञानका उपायहरू अपनाउन सकिन्छ। जुन सर्वसुलभ, बढी प्रभावकारी र सबैको पहुँचमा पनि हुन्छ। यस विषम परिस्थितिबाट सिकेर राज्यस्तरमा पनि विभिन्न कदमहरू तत्काल उठाउन सकिन्छ। मठमन्दिर र चर्च भन्दा विद्यालय र अस्पतालहरू निर्माण गरिनुपर्छ। कृषि र पशुजन्य उद्यमशीलतामा जोड दिँदै बेराजगार युवाहरू खासगरी बैदेशिक रोजगारीबाट फर्केकाहरूको सीप र ज्ञानको उपयोगमा ध्यान दिन सके यसबाट राम्रो लाभ लिन सकिन्छ। विश्लेषक आहुतीको भनाइमा नेपालीहरू चाहेर बेरोजगार भएका होइनन तर देशमा आवश्यक संख्यामा रोजगारीको अवसर नभएको कारण बिदेशिएका हुन। यसरी उनीहरूका लागि थप अवसरहरू सिर्जना गर्न सकिन्छ।

सरकारले नीजि क्षेत्र र सार्वजनिक सेवाबीच स्पष्ट सीमा रेखा कायम गर्न जरुरी छ। शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक विकास जस्ता जनताको जीवनमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषयहरूमा सरकारको पूर्ण नियन्त्रण हुनु पर्दछ। यसलाई फेरि पनि नीजि क्षेत्रको हातमा दिएर देशले हिजो कै गल्ती गर्न हुदैन। देशमा रहेको नीजि विद्यालय र नीजि अस्पतालहरू तत्काल खारेज वा सरकारीकरण गर्नु पर्दछ। सरकारले आयातित विषादी र रसायनमाथि पूर्ण प्रतिबन्ध लगाउनु पर्छ। जिएमओ, हाइब्रीड र इनह्यान्स्ड बीउविजन, प्लाष्टिक र अन्य नकुहिने पदार्थहरूको आयात, उत्पादन, विक्री वितरणमा तत्काल रोक लगाउनु पर्दछ। जनस्वास्थ्यका हिसाबले खराब आयातित वा देशमै उत्पादित भए पनि अस्वस्थ पेय पदार्थहरू र प्लाष्टिक बन्द खानाहरूमाथि प्रतिबन्ध र तिनलाई उच्च करको दायरामा ल्याउनु पर्दछ। नवीकरणीय उर्जा, सोलार र विद्युतीय सवारी साधनमा भारी छुट लगायत थप चार्जिङ स्टेसन निर्माण र प्रवर्द्नका कार्यक्रमहरू ल्याउनु आवश्यक रहेको छ।

६. अब के गर्ने

कोरोना भाइरसको संक्रमण तथा महामारीलाई अराजक र महंगो शैलीमा होइन आर्थिक दृष्टिकोणले समेत प्रभावकारी रुपमा रोक्ने तर्फ नै सरकारको ध्यान अग्रसर हुनु आवश्यक छ। लकडाउन आफैँमा साध्य होइन। एकातिर कोरोना रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि सरकारी प्रयत्न अधिकतम हुनु पर्दछ भने अर्कोतिर लकडाउनलाई कसरी खुकुलो पार्दै जाने तर्फ पनि सँगसँगै ध्यान जानु पर्दछ। जनजिविकासँग जोडिएका आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरू जनतासम्म पुरयाउने तर्फ पनि ध्यान दिनु पर्दछ। कोरोनाको महामारीका कारण विदेशमा भएका नागरिक पनि फर्किने अवस्था देखिन्छ। त्यस्तो अवस्थामा नेपालमा बेरोजगारीको दर पनि ह्वात्तै बढछ। सरकारले यस्तो अवस्थामा उद्योग कलकारखाना तथा कृषिका क्षेत्रमा ति बेरोजगारहरूलाई रोजगार दिने अवस्था सिर्जना गर्न सक्नु पर्दछ। लामो समयदेखि गाँठो परेर बसेका स्वदेशी तथा विदेशी लगानीलाई अप्ठयारो पार्ने व्यवस्थाहरू फुकाउने र सिर्जनात्मक क्षमता भएका व्यक्तिले व्यवसाय गर्न पाउन र अरुका लागि स्वदेशमै रोजगारीको वातावरण सिर्जना हुनु जरुरी छ। त्यस बाहेक नेपालमा पूर्वाधारको क्षेत्रमा पनि रोजगारीका सम्भावनाहरू रहेका छन। अर्थतन्त्र उकास्न र बेरोजगारी समस्या समाधान गर्न सरकारसँग दीर्घकालसम्म डोरयाउन सक्ने स्पष्ट खाका तथा भिजन सहितको कार्य योजना हुनु पर्दछ। पूर्वाधारका आयोजनाहरूको सानो भिजन भएका व्यक्तिहरूले विरोध गर्ने भएकाले सँगसँगै इच्छा शक्तिको पनि आवश्यकता पर्दछ। त्यस बाहेक सरकारले निजी क्षेत्रसँग हातेमालो गर्दै हिंडनु पर्ने आवश्यक रहेको छ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा बेतिथि पनि देखिएको छ। निजी क्षेत्रका ठूल्ठूला व्यापारी भनिएकाहरू र ठूलाठूला कर्पोरेट

हाउसहरू नै ट्रेडर रहेका छन । नेपालका ठूलाठूला करीब २० वटा व्यापारिक परिवारको हातमा खर्बौको ऋण दिएको पाइन्छ। अझ उनीहरूलाई सबैभन्दा सस्तो ब्याजमा ऋण दिइएको छ। सस्तोमा ऋण पाउने यी व्यक्तिहरूले जोखिम मोलेर भए पनि उद्योगधन्दा गरुन, सिर्जनात्मक काम गरुन भन्ने सरकारको उद्देश्य हो तर अहिले धेरै जना खाली व्यापारमा मात्र लिप्त छन । जनताको पैसा लिएर रातारात पैसा कमाउने प्रवृत्तिलाई पनि केही हदसम्म अंकुश लगाउनु पर्दछ। मुलुकको दीर्घकालीन समृद्धिमा सिर्जनात्मक सोच भएको निजी क्षेत्र चाहिन्छ। नेपालमै भएका कच्चा पदार्थ प्रयोग गरेर मुलुकको उद्योगधन्दा अघि बढाउने उद्यमीलाई छानेर उनीहरूलाई दिने सहयोग र ऋणको व्याजदर यसरी हल्काफुल्का व्यापार गरेर रातारात धनी बन्न खोज्नेलाई गर्ने सहयोग र व्याजदर भन्दा फरक गर्नु पर्दछ। घरेलु अर्थतन्त्रका सुचकहरू उकास्ने गरी अघि बढन सके कोरानापछि मुलुक गति लिन सक्दछ।

७. निष्कर्ष

हरेक घटनाका सकारात्मक तथा नकारात्मक दुई पाटाहरू हुन्छन। त्यसैले यस कोराना भाइरस बाट विश्व मानव समुदायले भविष्यलाई केही सकारात्मक सन्देश पनि पाउन सक्दछ। मानवीय सोच एवं धारणामा आउने आमूल परिवर्तनले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र मुलुकहरूबीचका अन्तर सम्बन्ध एवं सहयोगका क्षेत्रमा नयाँ र सकारात्मक आयाम थप हुन सक्छन। आपसी सदभाव र समझदारीमा बढोत्तरी हुन सक्दछ। सरकार र नागरिक सहकार्यको संस्कृतिले अनुकरणीय असल अभ्यास स्थापित हुन सक्छ। संकटकालका बेला मुलुकले उपयुक्त र शीघ्र नीति निर्माण गर्नसक्ने क्षमता, अनलाइन कारोबारको बढोत्तरी, स्वरोजगार वा स्वदेशमै रोजगारीलाई प्राथमिकता, नियन्त्रित विकास निर्माणलाई निरन्तरता, वातावरण संरक्षणमा थप सचेतना, प्राकृतिक स्रोतको दोहनमा विवेकशील बन्न प्रेरित गर्दछ। कोरोना भाइरसले नागरिकलाई अनुशासन सिकाउनको साथै संसारभरि साथै लकडाउनले ध्वस्त पारेको अर्थतन्त्र अबको प्रमुख एजेन्डा हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

दैनिक पत्र पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू।

नेपाल धितोपत्र बोर्डको २८ औं वार्षिकोत्सव लेख विशेषाङ्क २०७७ नेपाल धितोपत्र बोड जावलाखेल, ललितपुर।

सम्बन्धीत वेभसाइटहरू

www.coronanepal.live

www.bikashnews.com

भोडाफोन फैसलाले उब्जाएका प्रश्नहरू

नर सागर श्रेष्ठ*

सारांश

अक्टुबर महिनाको शरुमा अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थता अद्दालतले भोदाफोन र भारतीय आयकर बिभागको बिचमा भएको पूजीगत लाभ करको बिबादमा भोदाफेनको पक्षमा फैसला सुनाए पछि भोडाफोन कर साहित्यमा चर्चाको बिषय बनेको छ। यसबाट भोडाफोनलाई भारत सरकारले लगाएको करिब भारु २१ हजार करोड बराबरको कर तिनु नपर्ने भएको छ। संसारका ठूला कर मुद्दाहरू मध्ये यस्लाई पनि एउटा मान्न सकिन्छ। भारतीय कर अधिकारीहरूले भारतको आयकर ऐन १९६१ को दफा १६३ कमोजिम यो कर माग गरेको थियो। सन २००७ मा बेलायती दूर संचार क्षेत्रमा काम गर्ने भारतमा दोश्रो ठूलो कम्पनीको रुपमा रहेको भोडाफोन बहुराष्ट्रिय कम्पनीको नेदरलैण्डस स्थित भोडाफोनको शाखाले भारतमा पनि कार्यरत हंगकगको कम्पनी हुटचिन्सन इस्सारको शेयर अमेरिकी डलर ११.२ बिलियनमा ६७ प्रतिशत शेयर खरिद गरेको थियो। यस पछि हुटचिनसन इस्सार लाई भोडाफोन इस्सर भन्न थालिएको थियो। एउटा भारतमा रहेको बिदेशी कम्पनीको आर्को बिदेशी कम्पनीले खरिद गर्दा भएको कारोबारमा कर लगाइएको पहिलो पल्ट हो। यस्मा कर दायित्व अमेरिकी डलर १.७ बिलियान डलर बराबरको (जरिवाना सिहत भारु २१ हजार करोड) हुने देखियो। भोडाफोनले यो आदेशको बिरुद्ध बम्बे हाइ कोर्टमा पुनराबेदन गऱ्यो र उक्त अद्दालतले आयकर बिभागको् पक्षमा फैसला सुनाएको थियो। बम्बैको हाइकोर्टको यो फैसला बिरुद्ध भोडाफोनले भारतको सर्बोच्च अद्दालतमा पुनराबेदन गऱ्यो र सन २०१२ मा सर्बोच्च अद्दालतले बम्बै उच्च अद्दालतको फैसलालाई बदर गरी करदाताको पक्षमा फैसला सुनायो। भोडाफोनले यो आदेशको बिरुद्ध बम्बे हाइ कोर्टमा पुनराबेदन गऱ्यो र उक्त अद्दालतले आयकर बिभागको् पक्षमा फैसला सुनाएको थियो। बम्बैको हाइकोर्टको यो फैसला बिरुद्ध भोडाफोनले भारतको सर्बोच्च अद्दालतमा पुनराबेदन गऱ्यो र सन २०१२ मा सर्बोच्च अद्दालतले बम्बै उच्च अद्दालतको फैसलालाई बदर गरी करदाताको पक्षमा फैसला सुनायो। अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थता अद्दालतले एकातिर भारतको सर्बोच्च अद्दालतको फैसलालाइ टेकेकोमात्र होइन कि नेदरलैण्डस र भारत बिचमा भएको व्दीपक्षीय लगानी अभिबृद्धि संझौताको प्राबधान अनुसार करदाताले त्यस्तो कर तिर्नु नपर्ने फैसला सुनाएका छन। कर बिशेषज्ञहरूले पनि भूतदर्शी कानून संशोधन गरेर कर लगाउन नहुने राय दिएको पाइन्छ। यो फैसलाले एकातिर राज्यको कर लगाउन पाउने अधिकार माथि प्रश्न उठाएको छ भने आर्को तिर राज्यले भूतदर्शी कानून बनाएर कर लगाउनु हुन्न र कर कानून अनुसार मात्र लगाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको छ। जे जसो भएता पनि भारत सरकारले यो फैसलाको बरुिद्ध उपयुक्त निकायमा पुनराबेदन गर्नै

** आन्तरिक राजस्व बिभागका सेवा निबृत्त निर्देशक ।*

पर्दछ।

नेदरलैण्डसको हेगमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थता अद्दालतले गत बर्षको शूरुतिर ने फैसला हुने भनिएको भोदाफोन र भारतीय आयकर बिभागको बिचमा भएको पूजीगत लाभ करको बिबादमा अक्टुबर महिनाको सूरुमा भोदाफेनको पक्षमा फैसला सुनाए पछि भोडाफोन फेरि एकपल्ट कर साहित्यमा चर्चाको बिषय बनेको छ। यसबाट भोडाफोनलाई भारत सरकारले लगाएको करिब भारु २१ हजार करोड बराबरको कर तिनु नपर्ने भएको छ। सन २००७ मा बेलायती दूर संचार क्षेत्रमा काम गर्ने भारतमा दोश्रो ठूलो कम्पनीको रुपमा रहेको भोडाफोन बहुराष्ट्रिय कम्पनीको नेदरलैण्डस स्थित भोडाफोनको शाखाले भारतमा पनि कार्यरत हंगकगको कम्पनी हुटचिन्सन इस्सारको शेयर अमेरिकी डलर ११.२ बिलियनमा ६७ प्रतिशत शेयर खरिद गरेको थियो। यस पछि हुटचिनसन इस्सार लाई भोडाफोन इस्सर भन्न थालिएको थियो। एउटा भारतमा रहेको बिदेशी कम्पनीको आर्को बिदेशी कम्पनीले खरिद गर्दा भएको कारोबारमा कर लगाइएको पहिलो पल्ट हो। यस्मा कर दायित्व अमेरिकी डलर १.७ बिलियान डलर बराबरको (जरिवाना सिहत भारु २१ हजार करोड) हुने देखियो। हंगकंगमा रहेका कम्पनी हुटचिन्सनसंग पहुँच नभएको कारणले भारतीय आयकर अधिकारीहरूले भोडाफोन इस्सारसंग उस्लाई एजेन्ट मानि यो शेयर खरिद गर्दा भएको लाभ भनि पूजीगत लाभ कर माग गरेको थियो। भारतीय कर अधिकारीहरूले भारतको आयकर ऐन १९६१ को दफा १६३ कमोजिम यो कर माग गरेको थियो। कांग्रेस आइ का उच्च नेताहरूको बिरोधको बाबजुद पनि यो संशोधन पारित गरी यस्तै अरु मद्दाहरूमा समेत गरी तत्कालीन अर्थमन्त्रि प्रणब मुखर्जीले ४० हजार करोड बराबरको राजस्व असुली गर्ने लक्ष्या लिएको थियो। भोडाफोनले यो कार्य उक्त कम्पनी र हेगकंगको हुतचिन्सन इन्टरनेशनलको बिचमा मरिससमा केम्यान टापुमा रहेको होल्डिड कम्पनीले गरेको हुनाले भारतीय आयकर ऐन आकर्षित नहुने जवाफ आयकर बिभागमा पेश गरेको थियो। यो एक प्रकारको शेयरको अप्रत्यक्ष हस्तान्तरण थियो।

भोडाफोनले हुट्चिन्सन इस्सारलाई अन्तिम किस्ता रकम भुक्तानी गर्नु अगाडि नै भारतको आयकर बिभागले कर दाबि माग गरेको थियो उक्त बिभागले भोडाफोनले अग्रिम कर कट्टी गरी कर भुक्तानी गर्ने आशा गरेको थियो। भोडाफोनले यो आदेशको बिरुद्ध बम्बे हाइ कोर्टमा पुनराबेदन गऱ्यो र उक्त अद्दालतले आयकर बिभागको् पक्षमा फैसला सुनाएको थियो। बम्बैको हाइकोर्टको यो फैसला बिरुद्ध भोडाफोनले भारतको सर्बोच्च अद्दालतमा पुनराबेदन गऱ्यो र सन २०१२ मा सर्बोच्च अद्दालतले बम्बै उच्च अद्दालतको फैसलालाई बदर गरी करदाताको पक्षमा फैसला सुनायो। यस पछि भारत सरकारले पार्थसारथी सोमको अध्यक्षतामा एउटा समिति पनि गठन गऱ्यो जस्ले अग्रगामी हिसावे यस्तो अप्रत्यक्ष हस्तान्तरणमा कर लगाउनु पर्ने सुभ्काव दिएको थियो। यस्को साथै करमा लागेको जरिवाना पनि मिनाहा गर्नु पर्ने राय उक्त कमिटले दियो। साथै उक्त समितिले यस्तो भूतदर्शी कानून संशोन कम भन्दा कम र बिरलै हुनु पर्ने र स्पष्टता आबश्यकता भएको अबस्थामा मात्र गर्नु पर्ने सुभ्काव दिएको थियो। तत्कालीन युपीए सरकारले सन २०१२ को बजेट मार्फत आर्थिक ऐनको माध्यमबाट भारतको आयकर ऐन १९६१ मा संशोधन गरी भूतदर्शी रुपमा कानून संशोधन गरी सन १९६१ सम्म यस्तो कारोबार गरेको भएता पनि कर लगाउनु सक्ने गरी आयकर ऐनमा संशोधन गरी भोडाफोनलाई उक्त कर फेरि लगायो। संसारका ठूला कर मुद्दाहरू मध्ये यस्लाई पनि एउटा मान्न सकिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय अद्दालतले भोदाफोनलाई यस कार्यबाट भएको क्षतिपुर्ति समेत दिन भनेको छ। भारत सरकारले यस सम्बन्धमा भोडाफोनसंग बार्ताहरू गरी समस्या सल्टयाउन खोजेको थियो। भारत सरकारले भारत कै मध्यस्थता ऐन बमोजिम समस्या सल्टाउन चाहेको थियो भने भोडाफोन युनिसिट्रल जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थामार्फत यो बिबाद सल्टाउन चाहान्थ्यो।

भारतभित्र यस फैसला सम्बन्धमा सरकारी कर्मचारीहरू र कर बिज्ञहरूले मिश्रित प्रतिक्रियाहरू दिइरहेका छन । एक थरीले यसलाई भारत सरकारले स्विकार गरी अगाडि बढनु पर्ने कुरा बताइरहेका छन । यस्मा भारतबाट प्रकाशित हुने इकोनोमिक टाइम्स अगाडि रहेको देखिन्छ भने आर्को तिर सरकारी अधिकारीहरू र केही चार्टर्ड एकाउन्टेन्सि फर्महरू भने यो फैसलामा अद्दालतले आफनो क्षेत्राधिकार नाघेर फैसला गरेको र भारतमा मध्यस्थता ऐन कार्यान्वयन गनै स्पष्ट प्राबधान नभएको हुनाले भोदाफोनले कर मुक्ति पाउदैन भनिरहेका छन । अद्दालतले एकातिर भारतको सर्बोच्च अद्दालतको फैसलालाई टेकेकोमात्र होइन कि नेदरलैण्डस र भारत बिचमा भएको व्दीपक्षीय लगानी अभिबृद्धि संम्फौताको प्राबधान अनुसार करदाताले त्यस्तो कर तिर्नु नपर्ने फैसला सुनाएका छन। भारतले ७३ वटा देशहरूसंग यस्तो व्दिपक्षीय लगानी अभिबृद्धिका सन्धिहरू गरेको पाइन्छ। भारतको मध्यस्थता र संम्फौता ऐन बमोजिम अद्दालतले ब्यबसायिक कारोबार सम्बन्धि मुद्दामात्र हेर्न पाउने तर कर सम्बन्धि मुद्दा अद्दालतको क्षेत्राधिकार भित्र नपर्ने दाबी गरिरहेको पाइन्छ।

यस्मा कारोबारको आर्थिक यथार्थता के हो भन्ने प्रश्न पनि आउछ। यो मुद्दामा राज्यले प्रत्यक्ष करको श्रोतमा आधारित भएर कर लगाउने आधारभूत सिद्धान्तको बर्खिलाप भएको यस्का बिपक्षीहरूले तर्क गर्दै आएको पाइन्छ। कारोबार भएकै हो र कारोबारमा ब्यबसायिक तत्व बिद्यमान भएको र एउटा सार्बभौम राष्ट्रलाई आफनो देशमा कार्यरत गैर बासिन्दा ब्यक्तिलाई कर लगाउने अधिकारबाट यो फैसलाले बन्चित गरेको उनीहरूको तर्क छ। उनीहरूले यो कारोबारमा नाफा भएको र हुट्चिन्सन इस्सार भारतमा कार्यरत रहेको हुनाले कर लगाउनु पर्ने मान्यता राखेको छ र भारतको सर्बोच्च अद्दालतलृ फैसला गर्दा समेटन नसेकेको कुरा सन २०१२ को आयकर ऐन संशोधनबाट समाबेश गरेको उल्लेख गरेका छन । केपीएमजीका एक जना पूर्ब चार्टर्ड एकाउन्टेन्टले त यो फैसलाले अमेरिकी सिद्धान्त इफेक्ट डक्ट्रिनको बर्खिलाप काम गरेको उल्लेख गरेका छन जस्ले एउटा सरकारको अधिकारलाई ब्याख्या गर्दछ। राज्यको सिमाना भित्र कार्य गर्ने बिदेशी नागरिकहरूले आर्थिक परिणाम निस्कने गरी कार्य गरेमा राज्यले आर्थिक दायित्व बोकाउन सक्दछ। भारतको यो कार्यलाइ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट समेत प्रशंसा गरिएको थियो। बिश्व बैक, संयुक्त राष्ट्रसंघ, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष। र ओइसिडीले विकासोन्मुख देशहरूको अनुरोधमा ल्पाटफोरम फर कोलाबोरेसन अन ट्याक्स (पिसिटी) टुल किट प्रकासन गरेको थियो। यसबाट श्रोत देशबाट कराधार क्षय र नाफा स्थानान्तरण रोकिने आशा गरिएको थियो। यो फैसलाबाट जि २० समूहका देशहरू र ओइसिडीको संयुक्त प्रयासबाट तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा आएको बेप्स परियोजना (कराधार क्षयीकरण र नाफा हस्तान्तरण रोक्ने परियोजना) कार्यान्वयनमा समेत प्रतिकुल असर पर्ने देखिएको छ। यस प्रकारको भूतदर्शी कानूनको सहायता लिएर चीन, अष्ट्रेलिया र बेलायतले समेत कर लगाएका उदाहरणहरू छन। बेलायतको कर प्रशासनले बर्क्ले बैकसंग सन २०१२ मा १० करोड पाउण्ड यस्तै पृष्ठदर्शी वा भूतापेर्क्ष कानून बनाएर असुल गरेको थियो।

यो कम्पनीले सन २००० मा एउटा अफशोर होल्डिड कम्पनी प्रयोग गरेर जर्मनीको म्यानेसम्यान कम्पनी खरिद गरेको थियो। यतिबेला पनि यस्ले कर छल्न खोजेको थियो। तर बेलायतको सरकारले यो कम्पनीसंग सफल बार्ताकार प्रयोग गरी सन २०१० मा १.३ बिलियन डलर कर तिराएर यो बिबाद टुंगिएको थियो। उस्तै किसिमको मुद्दामा यो कम्पनी भारतमा भने कर तिर्नबाट जोगिएको छ।

यसबाट सार्बजनिक बित्तका सामान्य सिद्धान्त उल्लंघन भएका कुरामा धेरै कर बिज्ञहरूको सहमत भएको पाइन्छ । राज्यले उपलब्ध गराएको सेवा र शासकिय प्रणालीमा रहेर कुनै ब्यक्ति वा निकायले आर्थिक लाभ प्राप्त गर्दछ भने उस्ले राज्यको खर्चमा सहभागी जनाउनु पर्ने सार्बजनिक बित्तका सामान्य सिद्धान्त हो। भारत सरकारको दूर

संचार सम्बन्धि नियामक निकायले भारतलाई एउटा गतिमान दूर संचारको बजार विकास गरेको र यसकोलागि सस्तो स्पेक्ट्रम उपलब्ध गराएको र भोडाफोन र हुट्चिनसन इस्सार जस्तो बहुराष्टिैय कम्पनीहरूले यसबाट लाभ लिएको हुनाले स्वाभाविक रुपमा भारत सरकारलाई कर लगाउने अधिकार प्राप्त हुन्छ।

यही फैसलालाई आधार मानि भारत सरकारले तत्काल आयकर ऐन १९६१ मा संशोधन गर्नु पर्दछ जस्ले भारतको कर ब्यबस्थामा स्थिरता र सुनिश्चितता जस्ता गुणहरू भित्र्याउन सकिन्छ । भारतीय कर अधिकारीहरू यो फैसलाको प्रतिबाद गर्ने पक्षमा रहेको पाइन्छ। सन् २०१२ मा भारत सरकारले यसरी भूतदर्शी ढंगले कर लगाउने कानून संशोधन गरे पछि कर साहित्यमा नया शब्दाबली कर आतंकबादको श्रृजना भयो जस्लाई मोदीले आफनो २०१४ को निर्बाचन घोषणा पत्रमा निर्मुल गर्ने बाचा गरेका थिए। भारतले बिगतमा बिश्व बैकको डुइड बिजीनेह न्याकीडका धेरै अबयवहरूमा मनग्य प्रगति गरेको देखिएता पनि करको क्षेत्रमा उपलब्धि हासिल गर्न सकेको पाइदैन।

बैदेशिक लगानीकर्ताहरू भारतको कर ब्यबस्था प्रति आश्वस्त हुन सकिरहेको छैन। भारतको अहिलेको अबस्थामा २१ हजार करोड रुपैया राजस्व गुमाउनु भनेको त्यति सहज कुरा मान्न सकिदैन तर एउटा उदीयमान अर्थब्यबस्था जस्को आर्थिक बृद्धि दर बिगत चार बर्षदेखि खस्कदै गएको अबस्थामात्र होइन कि कोभिड १९ ले श्रृजनाा भएको बिश्व आर्थिक अबसरहरूलाई उपयोग गरी आफनो सन २०२५ सम्मको पाँच त्रिलियन डलरको अर्थ ब्यबस्था बनाउने अभियानलाई साकार पार्न पनि यो फैसललाई स्विकार गरी तत्काल भारतको आयकर ऐन १९६१ मा संशोधन गरी अगाडि बढनुको बिकल्प छैन। भारतले कोृभिद १९ पछि र चीन र अमेरिकाको ब्यापार युद्धका कारण धेरै बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले आफनो उत्पादन स्थल चीनबाट अन्यत्र सार्नै योजनाबाट लाभ लिन सक्नु पर्दछ। अहिले सम्म यो कार्यबाट जति भियतनाम मलेशिया र अन्य देशहरूले लाभ लिएका छन भारतले लिन सकेको पाइदैन। लगानी र कूल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपात, जनसंख्या लाभांश, सुधारबादी सरकार , मूल्य अभिबृद्धि कर लागु भएको श्रम कानुन र भूमि सम्बन्धि कानूनहरूमा भएका सुधारहरूले भारतलाई भबिष्यको म्यानुफायक्चरिड हवको रुपमा विकास गर्ने संभावनाका ढोकाहरू खोलेको पाइन्छ। केही बस्तु तथा सेवाहरू जस्तै ओषधि जन्य उदोग र औषधि उपकरण सूचना प्रबिधिमा भारतलाई तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभहरू प्राप्त भएका छन।

कुनै पनि बहुराष्ट्रिय कम्पनीले कुनै पनि देश भित्र संचालन गर्ने आफनो आर्थिक काारोबार र आफनै सहायक कम्पनीहरूको बिचमा गर्ने कारोबारको भिन्नता र त्यस्ले गर्ने असरको बारेमा समेत बिचार गर्नु पर्ने बिचार ब्यक्त गरेको पाइन्छ। यो शेयरको खरिद बिक्रि गर्ने कारोबार मरिससमा भएको थियो। आर्थिक कारोबार भारतमा भएतापनि स्वामित्व परिबर्तनको कारोबार भारत बाहिर भएको थियो। शेयर बिक्रि गर्दा प्राप्त लाभलाई आयकर लगाउने कि पूजीगत लाभ कर लगाउने भन्ने बिषयमा पनि बिबाद रहेको देखिन्छ। आयको रुपमा ब्याख्या भएको भए भारत सरकारले कर लगाउन पाउने तर पूजीगत लाभ करको हकमा अन्तर्राष्ट्रिय कर सन्धिको आधारमा कर ब्यबहार हुने गर्दछ। यस्मा केम्यान आइलैण्डमा रहेका शेयरको कारोबार मात्र गर्ने कम्पनी (होलिड कम्पनी) प्रयोग गरिएको छ। भारतको आयकर ऐनमा भएको कमजोरीबाट उक्त कम्पनीले लाभ उठाएको हो।

यस्ले भूतदशौ कानून संशोधनको पक्ष र बिपक्षमा पनि तर्क बितर्कहरू उब्जाएका छन। यो भूतदर्शी संशोधनले भारतीय कर ब्यबस्था अनुमानयोग्य नभएको र न्यायपालिकाको फैसलालाई पनि नजरअन्दाज गरेको देखिन्छ। भारतका कर बिज्ञ पार्थशारथी शोमले पनि यो बिषयमा धेरै चर्चा परिचर्चाहरू गरेको पाइन्छ। यस्तो संशाोधनले कर ब्यबस्थामा असक्षमता र स्वेच्छाचारी मात्र श्रृजना नगरी करको निश्चितता र कथनियताको सिद्धान्तलाई पनि उल्लंघन गर्दछ। यस्ले आर्थिक परिबेशलाई ध्वस्त गर्नुको साथै ब्याबसायिक निर्णयहरूमा पनि अनिश्चितता

श्रृजना गर्दछ र अन्तमा समग्र लगानीको बाताबरण नै बिथोलिन पुग्छ। त्यसैकारण यो संशोधनको लामो समयसम्म र धेरै क्षेत्रहरूबाट निरन्तर आलोचना भइरहयो। आर्कोतिर यदि राज्यको कर लगाउने ब्यबस्थामा भएको अन्यौल र व्दयर्थकका कुरालाई प्रष्ट कानूनी ब्यबस्था गरी कर लगाउने कार्यमा ब्यबस्थापिकालाई भूतदर्शी कानून बनाउन कुनै कुरालाई पनि रोक्न सर्क्दैन। भारतका करबिज्ञ सोम पनि भूतदर्शी कानूनले करदाताको भइरहेको कर ब्यबस्थामा दायित्व नबढने गरी प्रक्रिया र अरु स्पष्टताको लागि भूतदर्शी कानून संशोधन गर्न सक्ने कुरामा बिश्वस्त देखिन्छ।

यो फैसलाले केही सन्देशहरू कर प्रशासन र सरकारलाई प्रबाह गरेको देखिन्छ। कर ब्यबस्थामा स्थिरता र निश्चितता हुनु पर्दछ र त्यस्ले मात्र आन्तरिक र प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी प्रबाह गर्न सकिने हुन्छ। आर्को कुरा कर कानून अनुसार मात्र लगाउन पाइन्छ भन्ने करको आधारभूत मान्यतालाई यो फैसलाले पुनर्स्थापन गरेको छ। भूतदर्शी कानून बनाएर सम्पन्न भैसकेका कार्यमा र अद्दालतले फेसला गरिसकेको मुद्दामा कर लगाउृने सरकारको धृष्टतालाई यस्ले बिफल पारिदिएको छ र कर प्रशासनमा कानूनी राज्यको अबधारणा प्रतिस्थापित गरेको छ।

उपसंहार

अप्रत्यक्ष शेयर हस्तान्तरण र भारत र नेदरलैण्डस बिच भएको व्दिपक्षीय लगानी प्रबर्द्धनलाई आधार बनाएता पनि भोडाफोन इसारलाई भारत सरकारकाले करै लगाउन पाउदैन भन्ने कुरा करको सार्बमान्य सिद्धान्त बिपरित छ। भूतदर्शी कानून बनाउनु एकातिर नराम्रो कार्य हो भने यत्रो कारोबारमा पनि लाभ कमाएको बहुराष्ट्रिय कम्पनीलाई कर नलगाउनु आर्को नराम्रो कार्य हो। त्यसकारण भारत सरकारले उपयुक्त निकायमा प्रतिबाद गर्ने पर्दछ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

१पार्थशारथी शोम, डेभलपमेन्ट एण्ड टयाक्सेसन ६० क्रिटिकल कमेन्ट्रिज, एकाडमी फाउण्डेसन नया दिल्ली,२०१७
पुजा मेहरा, द लस्ट डिकेड (२००८। २०१८) पेनगुइन पब्लिकेसन हाउस भारत, २०१९
WWW.econonomic Times of India अक्टुबर महिनाका अंकहरू
द इकोनामिक टाइम्स, १० अक्टुबर २०१२
द इकोनामिक टाइम्स, २७ नोभेम्बर २०१३
द इकोनामिक टाइम्स, २७ नोभेम्बर २०१३
द इकोनामिक टाइम्स, २२ मार्च २०१२
द इकोनामिक टाइम्स, ६ जुन २०१३

English Section

Socio-economic Dimensions of Civil Wars

Lal Shanker Ghimire*

Introduction and the context

Wars generally fall into two categories: civil wars and international wars. A civil war is fought within a country; an international war on the other hand is fought between the countries - the war takes place between the two countries, sometimes among countries. During a civil war, other countries generally refrain from directly supporting or opposing a civil war, but during the international war, another country may assist either country at war.

International wars attract a huge attention but now days such wars have become less frequent. Nonetheless, civil wars compared to international wars attract less attention but now days have become more common, frequent and continue for many years. For example, Nepal had a conflict of nearly a decade starting in early 1990s! Civil war is a crucial and important issue for economic growth, development, and prosperity, in that all countries strive for economic development. To put it in a simpler way, civil war retards economic growth, or development or prosperity, and interestingly, economic growth or development retards war. In other words, when development succeeds countries become safer and development in the days to come becomes easier; when countries fail, economy gets wreck and risk of prolong and further wars are increased.

This article is structured into five sections. The next section looks at the reason as to why people fight?; the third section discusses causes of conflicts; the fourth section analyses the cost of civil wars-economic, social and some other costs followed by summary of the economic losses of civil wars in the fifth section. The final section attempts to suggest some areas to be looked at holistically and the way forward. In this article, the word 'civil war', or 'conflict' or 'insurgency' (violence also) is used as switchable word.

Why (people) fight?

Any types of fighting for any reasons are not desirable because there are no benefits of fighting. When it comes to economy, prosperity or wellbeing, then there is no, no benefit at

---

* Mr. Ghimire is a retired Secretary of the Government of Nepal, and an Economic Development Advisor to the Right Honourable Prime Minister of Nepal. Opinions expressed are strictly personal.

all. Again, we fight, people fight! Many insurgencies or civil wars of these days or even in the past are believed to be arisen from inequality, exclusion and a kind of feeling of injustice. In all countries, there are some groups who feel that they suffer one or all of these ills - the inequality, exclusion and injustice, to some extent. And, some studies have supported these reasons prompting people to fight, and to fighting each other.

The link between inequality and insurgency is one of the oldest issues in the political economy. A feeling of inequality of either kind - vertical or horizontal can create fertile grounds upon which grievances can build and ultimately turn to violent conflicts, insurgencies or civil wars. A situation of vertical inequality exists when principal political contests and debates in a country involve a polarisation of societal groups around distributional issues. The perceived gaps between *haves* and *have-nots* remain at the center of much heated debates and discussions on the growing or widening income and wealth inequality in many developing countries. A copublication of the World Bank and the Oxford University Press have indicated that globally the income and wealth gap have widened to the point where the top 9 percent of the world population earns half of all global income, while the bottom half controls only 7 percent of global income. In many developing countries including Nepal too, the trends are very much same! In other words, conflict arises between the *haves* and *have-nots* because the *haves* want to maintain the status quo distribution of both monetary and non-monetary resources and the *have-nots* want to challenge the existing system of distribution of resources.

Horizontal inequalities are differences in the access and opportunities across culturally defined groups based on identities such as caste and ethnicity, region or religion. Horizontal inequalities manifest as economic inequality among groups (the richest and the poorest), political inequality among groups (some always in powers), social inequality among groups (higher and lower castes) and inequality among relatively privileged groups (civil service is believed to be more privileged compared to military or police service or other way around, for example!)

A deep-rooted sense of exclusion and a perception of injustice also seem to be another major reason for violent conflicts. Some qualitative studies have found that that political exclusion is very important in fostering between-group tensions that can lead to violence. It is political exclusions that can provide so-called leaders of deprived groups with an incentive to act to change the situation. It is also argued that political exclusion is more visible and therefore groups can more easily assign blames, one of the steps considered essential in stirring grievances to violence than economic disadvantages or exclusions.

In some countries, also in Nepal, it is felt that groups excluded both politically and economically, including unemployed, will be more likely to participate in violent civil wars that the groups excluded in only one dimension - political only or economic only. It should also be noted that different types of exclusions tend to reinforce each other. For example, political exclusion

often leads to social and economic exclusions. Social exclusion is related with power relations in a country or society and tends to involve discrimination against or exclusions of groups from other regular activities of society (worship in the temple!). There are causal connections between educational access and income, lack of access to education, lack of education or both lead to fewer economic opportunities, which is very much correlated with low income.

Sense of injustice manifest from inequalities and exclusions - this is a kind of feeling among people or among groups that there is no justice in all aspect of day today life including lesser hope of justice in the days ahead.

Causes of conflict

Generally speaking, poorer a country and poorer people then there is a chance of conflict or violence or civil war. If looked at countries having civil wars or somehow managed the civil wars or insurgencies, it is found that most if not all of these countries were/are low-income countries, developing countries. If a country is a low-income country, obviously, per capita income is low and people are poor. We can look at Nepal also. Nepal is still a low income and developing country with a per capita income of just over USD 1,000. During the conflict period, per capita income averaged at USD 210- USD 192 in 1990 and USD 229 in 2000/01. Incidence of poverty was high which is still high at 18.7 percent. Growing inequalities, as indicated in the previous section between or among geographical regions and people, and between groups also fuel conflicts.

If the institutions are weak and there is uncertainty as well, then there is a high chance that a country will be fallen into a conflict trap. Here again, Nepal could fit into a good example. Some years before civil war was started and until a constitution with federal republic as main characteristics of system of governance was adopted, Nepal not only suffered from civil wars but also had frequent changes of governments (here, change of government means change of prime minister) - averaging a year or less ! When a country suffers from instability, frequent changes of government, and civil wars then state institutions become very weak and weak institutions cannot ensure good governance and make service delivery effective.

Including out of frustrations many Nepali youth opted for working as migrant labours. Nepal has not been able to reverse this migration trend. In one or other pretexts, outgoing number is increasing every year meaning there was frustration especially among youth, and frustration continues. If not manage well, who knows, Nepal again may fall into a conflict or insurgency trap. The point here is that youth frustration could be one of the primary causes of conflict. Let us hope, that we had enough.

The risks and causes of insurgency or conflict or civil war differ significantly or massively according to a country's characteristics including primarily its economic characteristics. As indicated earlier, civil wars have increasingly concentrated in relatively few developing countries or in a relatively few low-income countries. Some studies have concluded that two

groups of countries remain always at the higher risk: (i) one, the marginalized developing countries, that is, those low-income countries that have to date failed to sustain the politics, governance, and institution, and (ii) two, the other high-risk group is countries caught in the conflict trap. Even countries that have had long periods of peace do not seem to be safe as shown by civil wars in Nepal and Code d'Ivore. Again the point here is: once a country has had a conflict it is in far greater danger of further conflict! In other words, once country missteps into civil war, its risk of further conflict soars.

Conflict weakens the economy and leaves a legacy of atrocities. It also creates leaders and organizations that have invested in skills and equipment that are only useful for violence. Worryingly, while the overwhelming majority of the population in a country affected by civil war suffers from it, the leaders of military outfits and organisations or the armed groups that are actually perpetrating the violence often do well out of it. The prospect of financial gain is seldom the primary motivation for rebellion, but for some it can become a satisfactory way of life.

Conflict retards development, already touched upon in the precious section. Economy get further worsen. Countries get trapped into poverty and low growth. Civil wars as such cost too many but its likely benefits may accrue to only a very few. Some researches and other evidences suggest that decade by decade, civil wars have been getting longer. While this may be due to circumstances in individual countries, it more likely reflects global changes that have made civil wars easier to sustain by allowing rebel or armed groups to raise finance and acquire arms more easily.

In summary, motivations for a conflict, insurgency or civil wars are complex and context specific, and that coercion by armed groups plays a strong role as well. Hence, individuals are motivated and individuals join voluntarily because of (i) perception of injustice at the hands of the state or the government of the day, (ii) experiences of violence, persecutions and repression from the state or the government, (iii) desires for a sense of community, social belonging and recognition, (iv) prospects of earning income and economic empowerment, (v) asserting identities and independent as a result of gender based inequality, (v) sense of greater purposes and sacrifice for a transcendental causes - religious, ethnic or ideological causes perceived to be under threat, and (vi) lack of religious and cultural literacy.

Economic cost of civil wars

During civil war, the society in general and the government in particular divert economic resources from productive activities to destruction, if not to unproductive areas. As such, resources diversion results in two types of losses: (i) the first loss is of resources they were previously contributing to economic development and prosperity, and (ii) the second loss is that the damages they now inflict or impose. Hard built infrastructures are damaged to dust; people not only leave home but also leave their livelihood, and other productive assets.

One study of the World Bank found that developing countries suffering from civil war spend some 5 percent of their Gross Domestic Project (GDP) as military expenditure, whereas

during peacetime, these countries allocate only about 2.5 percent of GDP. Increase military expenditures meaning there will be a decrease in other public expenditure including expenditure in infrastructures. When allocation for public goods is decreased, it will have consequences for incomes and other socio-economic indicators of the country. Some researchers have found that additional allocation of 2.2 percent to military because of civil war, and supposed the war continues for seven years, the country will permanently lose some 2 percent of GDP.

Resources are diverted another way as well. In other words, rebellion may control some of the societal and national resources meaning it is another kind of diversion of resources from productive to nonproductive areas.

In addition to these direct economic losses, conflict will have equally or rather damaging social costs. During the wars, both the government and rebellion vacate schools buildings and destroy other educational facilities. It costs socially now, as students are restricted from learning, and later it costs economically, as delayed education delays student's earnings, ultimately country's earnings. Moreover, it is economic cost ultimately, but the most direct social cost of civil war is direct human effects, that is, fatalities and population displacement. Civil wars increase mortality rates. One study has found that a five-year long war resulted 13 percent increase in the infant mortality rate. Disabilities increase. People suffer long especially those required to be refugee, or to be migrant workers from psychological fears and mental trauma. Beyond, mortality, disability and psycho-mental fears, civil war affects people or society through TWO main channels :(i) technical regress - change in the living conditions make staying healthy becomes more difficult, and (ii) the government will have less money in the budget to spend on public health.

In summary, most of the suffering inflicted by civil war accrues to noncombatants either who typically have no say in whether the conflict is initiated or whether it is settled. During the war income losses are severe and mortality and morbidity exhibit large increases. Viewed from this perspective, modern civil wars have not been any useful forces for social changes, but have been development in reverse.

Millions of people are affected by civil wars, even the countries in the neighboring zones are affected from spillovers. An atmosphere of mistrust, in all aspects of country and society's life is created. People move out of country, and effects of their moving out of country cannot be termed as a simple brain drain, but, say, if highly educated and economically skilled and active people leave the country, it will be huge and a huge economic losses.

Not only no economic growth, no progress or no prosperity, during the conflict and few years ahead until economic reform does not become a priority. As indicated earlier, government lacks sufficient funds for public investment. Attracting foreign investment becomes difficult; market are interrupted and informal economy gets expanded making it difficult to bringing it back into formal sector. When economy becomes informal, foreign direct investment becomes less attractive, stakeholders' lose confidence, and investors are discouraged, people find no economic perspectives. This promotes a rent-seeking behavior, corruption and institutional

failures and violence again. The country fails, and country's ability to rebuild its economy and institution becomes impossible, if not really difficult!

Summary of economic losses of civil war

Seen from economic growth and development perspectives, civil e war adversely affects a country's economic progress. Countries are found to be losing 2-8.4 percent of their annual GDP. Even the neighboring countries or countries those nearby conflict zones are found their GDP decline by 1.4 percent and nearly 2 percent rise in inflation. In other words, recurrent or protracted conflict affects millions of people and their lives, and discourages investors and decimates a country's ability to rebuilds its economy and institutions.

What is next and the way-out?

Not all civil wars are same and similar. Yes, civil wars are inherently political, that is about the power or greed of ruling others. Power to control and benefit from the economy, from the recourses which are economically valuable such as mining, petroleum or gases and forest, or other marine resources. In this context, it should be kept in mind that that each situation is characterized by numerous criteria. So a comprehensive or holistic analysis is not only essential but a very first step in understanding the challenges to economic development in a post conflict situation.

A holistic analysis needed to look at possible causes and drivers of civil wars including economic background. All stakeholders including politicians - winners and losers, planners, policy makers and implementers especially of economic and market and private sector development need to be sitting together.

Some of the areas to help focus a holistic analysis on mainly economic aspects include (i) understanding conflict all about and the root cause of the conflict, (ii) the main conflict issues and the main lines of the conflict, (iii) the economic dimensions, (iv) economic dynamics (for example, unequal access to assets, opportunities or markets or resources), (v) the intensity of the conflict (for example, the extent and distribution of damage to livelihoods, businesses, market linkages, supportive infrastructure, lives lost, physical destruction, etc.), (vi) the extent of the war economy (existing economic activity both legal and illegal), (vii) the escalating and deescalating factors of the civil wars having an economic dimension, (viii) the economic actors within the conflict and what role do they have including actors' capacities, interests and agendas as connectors for peace or as dividers for conflict, and (ix) the potential for new conflict or what possible scenarios exist for future conflict, based on current economic actors, interests, dynamics and opportunities?

Because economy and economic development matter and matter a lot, for economic development, in summary, this article would suggest focusing on those civil wars related issues that are located and very much related within the economic spheres or areas.

Finally, the influence of economic development and civil wars are closely interlinked, that is, a conflict environment hinders sound economic growth and development, on the other hand, and an economic actor can play a role either negatively in hindering stability or peace. Again,

it is economic development that could prevent from conflicts, civil wars or insurgencies. So, economic development must be a number one priority.

Land, labor (men and women) and capital are essential assets for economic development and prosperity - as such it is the labor that moves other factors of production and productive assets for production. Therefore, it is essential to make sure that productive assets are equitably distributed so that all citizens can participate in and contribute for economic development.

A fairer distribution of development or whatever is produced is equally important - a sharing of prosperity. If the development distribution is unequal, be it in terms of geography, regions, castes, religions, then civil wars may prolong or may come back again.

Development strategy may need to be different to meet the needs and aspirations of all classes of the society. In many cases, an integrated approach could work better land reform, irrigation, fishing, livestock bearings, agriculture tools and fertilizers and so on for agriculture development, for example.

Earlier, it was mentioned that civil wars are prevalent in low income and developing countries meaning the conflict or war affected countries may need external support to restore peace and stability and take economy forward. At the same time, external partners - donors, countries and other international organisations including international non-governmental organisations (INGOs) may fly-in to help conflict ridden countries. However, their resources and supports need to be mobilized by the people and the government of the conflict affected countries. If not external support could be another disaster for the country in question because external support cannot be contextual to the country nor can it customize its operations itself!

References:

Collier, P. et all (2003),) Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy, A Copublication of the World Bank and the Oxford University Press.

Coordinating Unit for Operational Activities of the United Nations Economic Commission for Europe (2001), The Role of Economic Dimension in Conflict Prevention, Geneva.

Ghimire, Lal Shanker (2019), Inside Out: A Reflection on Development Practices, We Read.

National Planning Commission (2019), Approach Paper of the Fifteenth Plan, National Planning Commission, Nepal.

Sinn, H.W (2009) Guns and Butter: The Economic Causes and Consequences of Conflict, The MIT Press.

Solimano, A. and Elgar, E (Edit) (2005), Political Crisis, Social Conflict and Economic Development, The Political Economic of Andean Region, The Edward Elgar Publications Limited.

The Multidonor Investment Climate Advisory Service of the World Bank Group and Deutsche Gesellschaft für, Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH (2008): Economic Development in Conflict-Affected Countries: Practitioner's Note, Gesellschaft für, Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH

Macroeconomic determinants of tax revenue in Nepal: an empirical study

Dhani Ram Sharma*

Abstract

This study attempts to find out macroeconomic determinants of tax revenue in Nepal by using econometric tools based on historical annual data. Tax revenue apparently should have built in flexibility with the macroeconomic variables that merely creates tax policies and programs neutral and efficient. As per this study, size of the economy does noteworthy matter to determine the tax revenue as well as inflation has also been playing positive influence in tax collection due to dominance of consumption related taxes. Additionally, because of the reducing customs duty rate and economic integration policy of the government, trade volume is not significant factor to determine the tax revenue in Nepal as per this study. Likewise, foreign aid has negative influence in Nepalese tax revenue which is not surprising that reliance of foreign aid negatively affected the tax collection effort. Therefore, the economic growth prospective will be a vital basis for tax revenue collection in Nepal in the upcoming days. Apart from that, the significant size of informal sector will be an imperative initiative to mobilize effective tax revenue if the country is able to bring this shadow economy into the formal frame.

1. Introduction

The tax revenue is a most reliable source of government income to manage country affairs. Most of the countries indeed around the globe are highly rely on their own tax revenue for handling development activities and social welfare. In practice, advanced countries have firm and solid tax base and therefore they more rely on direct taxes like personal income tax. Nevertheless, the developing countries are still getting noteworthy amount of tax revenue through international trade and household consumption. Moreover, many developing and under developed countries across the world are facing fiscal deficit and asking for foreign assistance for their development programs because of the poor fiscal policy to mobilize

* Joint Secretary, Ministry of Finance. He is also a PHD scholar at Department of Economics, Faculty of Humanities and Social Science, Tribhuvan University.

domestic resource. As the government can accomplish its resource need through domestic borrowing, receipt aid and printing money, the most trustworthy source is absolutely tax revenue (Chaudhry and Munir, 2010).

Levying tax on income, consumption and trade has undeniable effect on the economic activities. Fundamentally, tax bases and rates have been designed in the domestic tax laws of the countries. In general, high tax rate on income depress saving and investment, high consumption tax rate has also change the consumption behavior of the household and trade tax also affects the consumption pattern in the end. Nevertheless, the government does not have another best option of proper mobilizing the tax revenue with minimal hamper to the saving, investment and consumption behavior.

On the other hand, in macroeconomic prospect, the government tax revenue is determined on the basis of different indicators such as gross national income, trade volume, macroeconomic stability along with other qualitative variables. For instance, increase in the size of the income will support to get more tax without changing the tax rates and bases. Similarly, increase in trade volume would have positive support in tax revenue if the country is levying high customs duty on import. In addition, tax compliance behavior, tax awareness, capacity and integrity of the tax administration are also key components to examine the tax revenue efficiency.

In case of Nepal, income tax, value added tax (VAT) imposed on sales of goods and services, Excise duty and customs duty are the fundamental sources of tax revenue along with some other taxes. The figure 1 shows the upwarding ratio of tax revenue to GDP in Nepal during the period of 1975-2019. Currently, tax revenue and GDP ratio is 21.35% which is rather below than the developed countries but satisfactory among the south Asian countries.

Figure:1 Tax revenue/GDP ratio of Nepal (%)

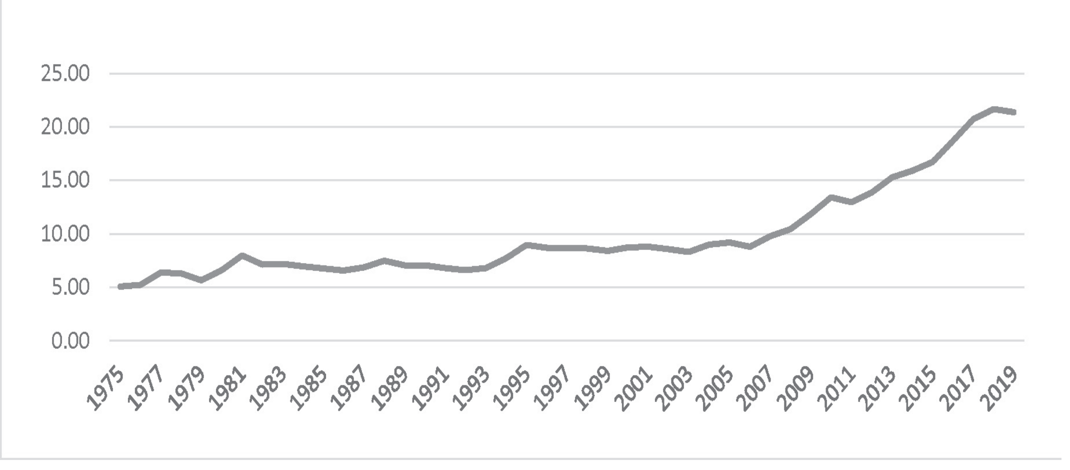

Source: Own computation based on the data of economic survey, Ministry of Finance

Figure 2 displays the composition of tax revenue in Nepal during the period of 1975-2019. According to the graph, VAT is the major source of tax revenue contributing 33% that imposes in consumption of goods and services. Likewise, income tax is second source of tax revenue with 26% share. Indeed, the customs duty is still almost one fifth of tax revenue which is significant as compared to many other countries. It shows that the country is still getting significant tax revenue from international trade. More importantly, two third of the total VAT has been collected in the customs point on the imported goods. Similarly, almost 40 percent of excise duty is also collected from the customs point. Therefore, almost 50 percent of total tax revenue is collected on the custom point on international trade in Nepal (Sharma, 2016).

Figure 2: Tax structure of Nepal (2018/19)

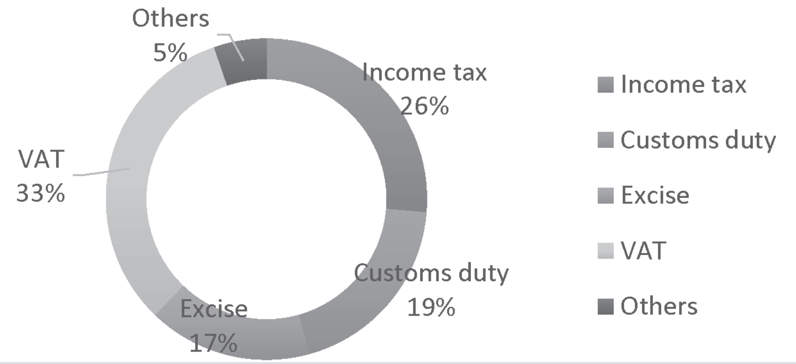

Source: Own computation based on the data of Economic survey, Ministry of Finance

Even though the statistics shows the encouraging trend of tax revenue in Nepal, it is also uniformly essential to examine the determinants of tax revenue in Nepal to design the more efficient tax system in the future. This paper attempts to fulfill this requirement by using some econometric tools based on the historical time series data.

2. Objective of the study

The spending needs of the government has been increasing in Nepal specially after switching the federal government structure as three layers of the government have their own expenditure autonomy. Apart from that, the people's aspiration of the prosperity, the ongoing and proposed big infrastructure projects and growing social security spending indicate the huge pressure in the government treasury. Therefore, the government has to have a built in flexible tax structure to dealt with the mounting spending needs. Meanwhile, the government should equally pay attention to encourage the private sector without hindering their activities through high tax rates. Conversely, the governments in the world are providing various tax incentives to the private sector and sacrificing tax revenue aims to attract more investment. In this circumstances, the objective of this study will be as follows;

What are the key macroeconomic determinants of tax revenue in Nepal?

3. Literature review

The countries are imposing different forms of tax around the globe for a long time. Taxes can be divided into two broad categories: direct taxes on individuals and corporation and indirect taxes on a variety of goods and services. A fundamental property of tax system is economic efficiency that signifies the tax system should not interfere with the efficient allocation of resources (Stiglitz & Rosengard,2015). A persistent concern about tax revenue is the extent to which the tax system discourages savings and work and distorts other decisions relating to consumption and production. In contrary, tax itself is based on the different macroeconomic indicators. The income is the most widely used basis of taxation as higher income earners have greater ability to pay. Similarly, consumption, trade, property is also the basis for taxation.

There are numbers of research have been carried out to see the determinants of tax revenue. Mossie (2016) showed that industry value added share and real gross domestic product per capita income are the significant factors to determine tax revenue in the long run. However, this study also shows the negative impact of per capita income on tax revenue in short run. Tanzi and Davoodi (2000) have concluded that corruption affects the tax structure and therefore the indirect tax domination of indirect tax will be justified in the developing countries. Gupta (2007) empirically proved that several structural factors like per capita GDP, share of agriculture in GDP and trade openness are statistically significant and strong determinants of revenue performance. Similarly, the impact of foreign aid on revenue performance is significant but foreign debt does not have impact. Among the institutional factors, corruption has a significantly negative effect on revenue performance.

Ahmed and Mohammed (2010) justified that manufacture sector and service sector has positive relationship with tax buoyancy. Ghani (2012) found that per capita GDP, agriculture value added (% of GDP), foreign aid (% of GNI), rule of law and control of corruption appeared as significant variables of tax-to-GDP ratio. Passino and Fenochietto (2010) showed that there is a positive and significant relationship between tax revenue as a percent of GDP and the level of development (per capita GDP), trade (imports and exports as percent of GDP), and education (public expenditure on education as a percent of GDP). The study also demonstrated a negative relationship between tax revenue as a percent of GDP and inflation (CPI), income distribution (GINI coefficient), the ease of tax collection (agricultural sector value added as a percent of GDP), and corruption.

Terefe and Teera (2018) demonstrated that per capita GDP, foreign aid, trade openness, share of agriculture, share of industry and share of services have positive contribution for tax revenue of east African countries over the study period. On the other hand, urbanization, official exchange rate and rate of inflation have negative impact of the tax revenue to GDP ratio. From the short run panel vector error correction model one period lagged tax revenue and urbanization has negative impact on the current period tax revenue while two period lagged urbanization and official exchange rate.

Nezhad, Ansari and Moradi (2016) concluded that GDP growth and democratic system of the economy are positively related to tax revenue in a statically significant way. The share of agriculture over GDP, official exchange rate and urbanization are also statically significant, but negatively associated with tax revenue. Maubi and Sinbo (2013) found that growth rate of economic activity impacted positively on tax revenue in Nigeria and that exchange rate depreciation and inflation rate have adverse effect of the tax revenue. Trade liberalization policy seems not to have adversely affected the tax revenue. Likewise, external debt burden also has negative effect on the amount of tax revenue that government can generate.

Most of the research in this issues as mentioned earlier are more related to cross country comparison of tax effort. However, there is no such type of research in case of Nepal. Therefore, this research will fulfill this gap.

4. Data source, model specification and methodology

Data source

A time series annual data of Nepal has been used from 1975 to 2019 in this study. The data set is collected form secondary source mainly from economic survey published by Ministry of Finance, Nepal and world development indicators of World Bank.

Model specification

There are variety of studies included different variables to analyze the determinants of tax revenue. Some widely used variables are GDP, GDP per capita, Foreign aid, money supply, total trade volume, exchange rate, inflation etc. Due to the availability of data and small sample size, this study specifies per capital GDP, total trade volume and inflation as a proxy indicator of national income, trade openness and financial stability respectively as explanatory variables of total tax revenue. Since, the foreign aid is a key source of Nepalese development for a long time, it has also been taken as an explanatory variable to see the relationship with tax revenue. For the sake of simplicity to handle, all the data has been transformed into natural log which will show the relationship in elasticity form.

$$Tax\ revenue = f(PCGNI, trade\ openness, inflation, Foreign\ aid\ )$$

$$TR_t = \alpha + \beta_1 PCGNI_t + \beta_2 TT_t + \beta_3 INF_t + \beta_4 FA_t + \varepsilon_t \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots(1)$$

Where, TR= total tax revenue

PCGDP= Per capital GNI

TT= Total Trade (proxy of trade openness)

INF= inflation

FA= Foreign aid (both grant and loan)

α, β1, β2, β3, β4, are parameters

ε= Random disturbance term,

The log transformation of the model is as follows,

$LnTR_t = \alpha + \beta_1 LnPCGNI_t + \beta_2 LnTT_t + \beta_3 LnINF_t + \beta_4 LnFA_t + \varepsilon_t$..................(2)

The model employed by the study can be specified in Vector Autoregressive form (VAR) as:

$Y_t = C + \sum_i^K \pi Y_{t-i} + \varepsilon_t$..(3),

Where

Yt= Vector of endogenous variables

C= Vector of constant term

π = Coeffeciet matrices $\begin{bmatrix} GDP \\ PCGNI \\ TT \\ INF \\ Foreign\ Aid \end{bmatrix}$

εt= Vector of error term

The long run co-integrating equation is specified as:

$U_t = LnTR_t - \alpha - \beta_1 LnPCGNI_t - \beta_2 LnTT_t - \beta_3 LnINF_t - \beta_4 LnFA_t$..................(4)

The vector error correction model (VECM) is specified as:

$\Delta Y_t = C + \sum_{i=1}^k \tau \Delta Y_{t-1} + \gamma(U_{t-1}) + \varepsilon_t$..(5)

Where,

C= Vector of constant term

Yt= Vector of endogenous variables

τ= Short run coefficient matrix

γ= Error correction term/ Speed of adjustment

Δ= Short run operator

U_{t-1}= One lag of long run co-integration equation

εt= Vector of error term

Table 1: Description of explanatory variables

Explanatory variables	Descriptions
LNPCGNI	P Per capita GDP is expected to be positively related to tax revenue because all forms of taxes are related to the income of individual. The base of income tax is individual income and base of value added tax, customs duty and excise is consumption. As a consumption is a key component of GDP, all the major taxes are directly and indirectly related to the national income. Therefore, it is expected that if income of the individuals' increases, all forms of tax revenue will be increased. In other words, high income earners have a higher capacity to pay taxes .
LNTT	toTotal trade volume is used as a proxy of openness of the economy. There is no consensus that trade volume has positive relationship with tax revenue. In some countries, trade tax is being imposed in very low rate in import and tax exempt on export to foster export. Moreover, the exporters are also entitled to get tax holiday or reduced rate in income tax as well. However, customs duty and VAT and excise in import have significant share in total tax revenue in Nepal. Therefore, as change in the trade volume apparently reflects in the tax revenue collection in Nepal, total trade volume is expected to be positively related to tax revenue.
LNINF	In Inflation is used as a proxy for macroeconomic stability. The inflation can be supportive sometime to the tax revenue in the short run. In other words, if inflation goes up, the price of the product will also rise and eventually increase VAT and trade tax in the short run. However, in the long run, inflation discourage the investment and therefore it hampers the tax base. Therefore, it is expected to be negatively related to tax revenue.
LNFA	FoForeign aid is used to capture the effect of dependence on foreign assistance on the domestic revenue mobilization. According to Gupta et al.(2013) increase in foreign aid inflow make government of developing countries to relax their effort towards mobilizing internal source. Therefore, the expected sign of the coefficient of foreign aid is negative.

Methodology

The study uses descriptive analysis as well as econometric analysis. The descriptive analysis gives the trend and econometric analysis will be employed to capture the short run and long run relationship between tax revenue and its determinants. Unit root test will be done to check the stationary of the time series data. In order to make the model more robust, other diagnostic test like autocorrelation test and heteroscedasticity test will be employed. The study used vector error correction model (VECM) for short run analysis and applied Johansen co-integration method for long run equilibrium analysis.

5. Result and Discussion

6.1 Results of descriptive analysis

Figure 3 shows the per capita GDP trend in Nepal which is consistently increasing trend. The figure is in current price that inflation is not adjusted. The figure indicates that after adopting the liberal economic policy in 1990s afterwards, the size of the economy started to rise which is further expedited after opening foreign employment opportunity, service sector including banking and telecommunication etc particularly in 2000s afterwards.

Figure 3: Percapita GDP in Nepal (Rs in a year)

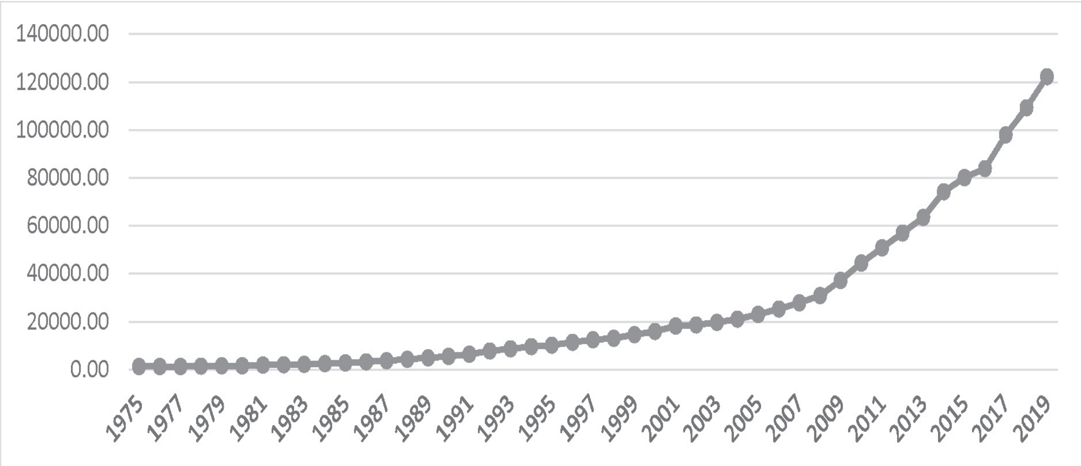

Source: Own computation based on the data of Economic survey, Ministry of Finance

The figure 4 illustrates total tax revenue, trade and Foreign aid ratio with GDP. It shows that tax revenue has been increasing consistently during the period. The increasing ratio is significant after 2000 due to the tax reform in Nepal. The new income tax law was enacted in 2000 that stipulated broad income tax base with international standard. The modern value added tax (VAT) had been implemented in 1997 replacing the sales related taxes. Similarly, new excise and customs law were also implemented during 2000s adopting globally accepted principles. Tax organization had been integrated to enhance the efficiency of tax administration and to reduce the doing business cost for taxpayers (Sharma,2016). On the other hand, total trade volume to GDP ratio fluctuated during the period, went down in 1997 to 2003 and started to goes up in 2003 afterwards. Foreign aid GDP ratio almost constant and slightly went down in 1993 afterwards. As the size of the economy is increasing along with tax revenue to GDP ratio, the reliance of foreign aid is not increasing but still significant share in the country's budget system. The foreign aid is mobilized to fulfill the resource gap and capacity gap and therefore it should not be the source of government forever.

Figure 4: Tax, total trade and Foreign aid ratio with GDP

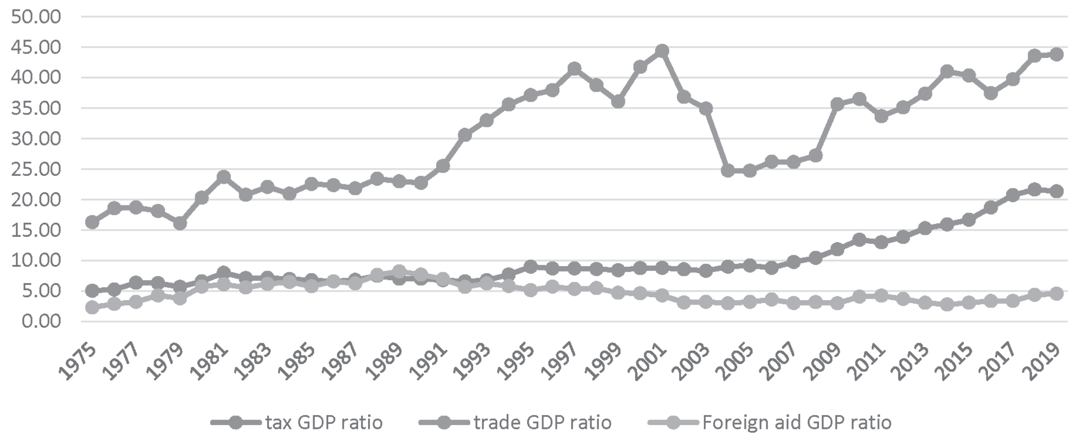

Source: Own computation based on the data of Economic survey, Ministry of Finance

Figure 4 illustrates the inflation rate based on annual consumer price index of Nepal during the period that is indicating fluctuating scenario during the period. The rate is more than double most of the period which is absolutely harmful for the economy. In other words, the government is not able to keep the inflation rate in expected level during the period.

Figure 5: Inflation rate of Nepal

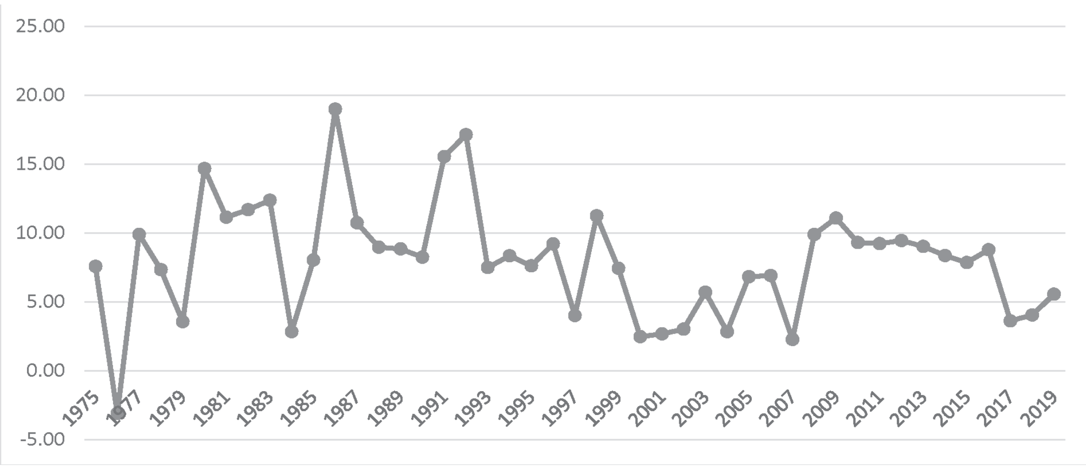

Source: Own computation based on the data of World development indicators, World Bank

6.2 Econometrics estimation results and interpretations

6.2.1 Results of Unit Root Test

Test for stationary is a prerequisite for consistent and valid inference of time series models and co-integrating analysis. Unit root implies that the time series data are non-stationary. The

results of using non-stationary time series may be spurious. It may imply as if a relationship is existed among variables, when no relationship is actually existed. Therefore, a non-stationary data must be converted into stationary by differencing to get consistent and reliable estimate of the model. In this study, the Augmented Dickey Fuller (ADF) test is employed to test the stationary of the variables and the test result is given in the table 1.

Table 2: Stationary test result

Variable	ADF Statistics	Critical value	Order of integration
Ln TR	-5.701841	-4.186481	I(1)***
LnPCGNI	-4.886175	-3.592462	I(1)***
LnTT	-5.076269	-4.186481	I(1)***
LnINF	-8.316645	-4.205004	I(1)***
LnFA	-6.020962	-4.186481	I(1)***

Source: Own computation in E-views

***** shows 1% level of significance, the null hypothesis is that there is a unit root.*

From the result presented above, ADF test shows that all the variables become stationary only after taking their first difference. Therefore, we can conclude that they are co-integrated of order I(1).

6.2.3 Johansen co-integration analysis

The Johnsen method is used for the test of co-integration. Theories state that econometric analysis with non-stationary variables makes no sense. The only exception is if a regression of one non-stationary variable over another non-stationary variable yield a stationary series and if so, it is known as co-integrating regression. The result is shown in table 3.

Table 3: Johansen Co-integration test result

Hypothesized no. of co-integrating equations	Trace statistics	5% critical value	P-value	Max Eigen statistics	5% critical value	P-value
None	100.4185*	76.97277	0.0003	38.55539*	34.80587	0.0170
At most 1	61.86314*	54.07904	0.0086	31.50737*	28.58808	0.0205
At most 2	30.35577	35.19275	0.1515	13.22141	22.29962	0.5353
At most 3	17.13437	20.26184	0.1276	11.82339	15.89210	0.1965
At most 4	5.310973	9.164546	0.2510	5.310973	9.164546	0.2510

Source: Own estimation using E-views.

** implies rejection of null hypothesis at 1% level. Trace statistics and Max Eigen statistics indicates two co- integrating equations at the 0.05 level.*

According to the table 3, both trace test and maximum Eigen value test indicate the presence of two co-integrating vectors at 5% critical value. This is because both test failed to reject null the null of at most two co-integrating equations. It is concluded that there exist long run association or relationship among our variables.

6.2.4 Long run co-integrating relationship

$$LnTR_t = -7.98 + 2.04LnPCGNI_t - 0.07LnTT_t + 0.58LnINF_t - 0.43LnFA_t$$

t-statistics (8.8570***) (6.1749***) (0.2699) (5.2942***) (1.9028*)

As can be seen in table 4, per capital GDP and inflation have positive and significant effect on tax revenue in the long run. In contrast, foreign aid has negative and significant effect on the tax revenue. However, total trade volume has insignificant effect on tax revenue in the long run. The long run model shows that as 1% increase in per capita GDP results in a raise in tax revenue by 2.03% which is also in line with some other previous studies. As the people's income is an ultimate tax base for all types of taxes, GDP per capita is a very strong determinant of tax revenue which is justified in case of Nepal as well. Ironically, inflation has also positive and significant relationship with tax revenue in long run in Nepal as most of the studies showed the negative relationship. It shows that 1% increase in inflation rate results in a raise in tax revenue by 0.56%. The result is also not in line with theories that inflation is an indicator to check stability in the economy. However, in case of Nepal, high inflation rate in the most of the time is underpinning the tax revenue. The tax structure of tax revenue in Nepal is mostly dominated by consumption tax either it comes from import or domestic production. Therefore, according to the result, if consumer price index goes up, the consumption would not be discouraged as per capita GDP is also in increasing trend and more consumption tax revenue will be generated on the high sales price. Therefore, the unexpected sign of inflation is because of dominance of consumption based tax revenue in the Nepalese tax structure.

Similarly, another paradoxical result is that the total trade volume is not significant in determining tax revenue in Nepal. In general, when import goes up, the tax revenue will go up as customs duty, VAT and Excise will be collected on import. However, the result does not reflect this general assumption. One strong argument in favor of this result is that Nepal is regionally and globally integrated with some trade agreements like WTO, SAFTA and BIMSTEC. In those agreement, the country agreed to reduce the customs duty on import and facilitate trade. The result is that the country is losing the share of customs duty in the tax revenue as shown in figure 6.

Figure 6: Total customs duty/ tax ratio

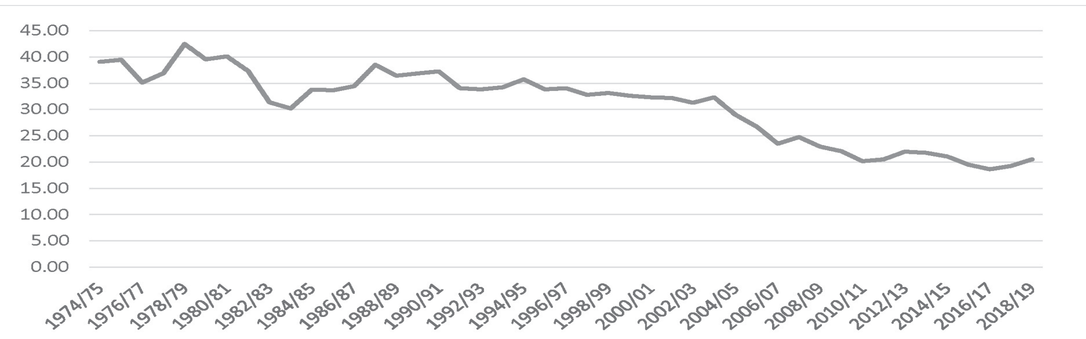

Source: Own computation based on data of Economic survey, Ministry of Finance.

Likewise, the long run result shows the negative relationship of foreign aid with tax revenue which is in line with theory as well as some other studies. As the country highly rest on the foreign aid source, tax effort will be discouraged and eventually tax revenue will be undesirably affected. As per the result in case of Nepal, 1 % increase in foreign aid, tax revenue will be shrunk by 0.43 percent and the result is statistically significant as well.

Table 4 : long run relationship (Normalized co-integrating coefficients)

Dependent variable: LNTR

Variables	co-efficient	Standard error	t- statistics
LNPCGNI	-2.035017	(0.32956)	6.1749***
LNTT	0.075449	(0.27952)	0.2699
LNINF	-0.578925	(0.10935)	5.2942***
LNFA	0.425928	(0.22384	1.9028*
C	7.978165	(0.90077)	8.8570***

Note: the sign of co-efficient will be reversed to see the long run relationship as presented in equation (3)

Source: Own computation in Eviews

5.2.5 Vector Error Correction Model (VECM)

The short run dynamics of the long run model is estimated using vector error correction model. Variables entering in the short run model are in difference and the coefficient of differenced variables presented in table 5 represents short run dynamics. The coefficient of lagged error correction term ECM(-1) captures the speed of adjustment of the dependent variable towards its long run steady state. In this study, one period lagged per capital GDP is only positive and statistically significant with tax revenue in the short run. As per the result, 1% increase in per capital GDP supports to increase in tax revenue by 0.48% which is in line with theory. However, other explanatory variables are not statistically significant. F- statistics significant at 1% level and Durbin Watson statistics shows the model is free from serial correlation. The model is well fitted as the R^2 is 0.436931, which implies that 43.69% of the variation in tax revenue is explained by the variation in the variables included in the model.

The vector error correction term represents a deviation from the long run equilibrium which is corrected gradually through a series of short rum partial adjustments. Its coefficient is negative as expected and less than one in absolute value, which is statistically significant at 1% critical value. It shows the existence of co-integration among variables and hence, the presence of stable long run relationship. A stable co-integrating adjusts the short run deviations by the extent of the error correction term. The result in table 5 shows that 8.82% of dis-equilibrium in tax revenue is corrected in the first year.

Table 5: Results for Short run model

Variables	Coefficients	Std.error	T-statistics	Prob
ECM(-1)	-0.088230	0.036212	-2.436465	0.0202*
LNTR(-1)	0.142017	0.198135	0.716771	0.4784
LNINF(-1)	-0.015409	0.024195	-0.636879	0.5285
LNPCGNI(-1)	-0.483092	0.233607	-2.067968	0.0530**
LNTT(-1)	0.097339	0.133959	0.726636	0.4724
LNFA(-1)	0.087675	0.083707	1.047403	0.3023
C	0.160069	0.037841	4.230075	0.0002*

Source: Own computation in Eviews

After estimation of the short run dynamic model, diagnostic tests like serial correlation, heteroscedasticity, specification test are made and the result confirmed the model is adequate. The vector error correction residual homoscedasticity tests show probability of chi square test is 0.5868 (greater than 0.05) that means the data set has homoscedasticity. Similarly, as per the VEC residual normality test, the probability value of Jarque-Bera test is 0.4108 (greater than 0.05) that means the data set is normally distributed. Similarly, VEC residual serial correlation LM test shows that the probability of Chi square and F test is more than 0.05 that means there is no serial correlation.

6. Summary, conclusion and recommendation

In order to mobilize the tax revenue more efficiently and effectively in the days to come, it is indispensable to figure out how the macroeconomic determinants influence the tax revenue in Nepal. Therefore, this study attempted to investigate the macroeconomic determinants of tax revenue. The study applied descriptive as well as Johansen co-integration approach and vector error correction model in this regard. Similarly, other tests and diagnostic test had also been applied to make the result more robust and convincing. The study justified a long run and short run relationship between the tax revenue and other explanatory variables.

The result shows that there is absolutely strong influence of per capita GDP in determining GDP in short run as well as long run which is apparent and in line with theory as the key tax base of the country is national income. Similarly, the result shows that dependency on foreign aid will be disincentive to the tax collection effort as there is negative relationship between tax revenue and foreign aid in the long run. However, the price instability particularly increasing price index is playing supportive role in Nepal to collect tax revenue which is not in line with the assumption. The reason behind this result would be high reliance on consumption related tax. Paradoxically, increasing trade volume in Nepal is not significant to the tax revenue in Nepal in the long run. In the short run, however, except per capita GDP, other explanatory variables are not statistically significant as per the Vector error correction model.

To sum up, as the economy has remarkable informal sector, if the country is able to formalize

those income activities into the national account, the tax revenue collection will be further improved and it will helpful to manage the resource pressure of the government. Increasing trade volume is not supportive for tax revenue because of the low effective customs duty rate due to increasing concept of trade liberalization and facilitation. Inflation rate is supportive to the tax revenue in this study because of consumption tax domination. However, the country is looking for income tax is the major tax source of the government, inflation rate would not positively supportive as per the theories. Foreign aid is not supportive to tax revenue collection in Nepal rather negatively affects the tax collection revenue effort. Therefore, the government should emphasize to achieve a high growth trajectory and to bring the informal sector into the tax net in order to build the reliable tax revenue system for fulfilling the huge resource demand.

References

Ahmed Q.M & Mohammed S.D. (2010) *Determinants of tax buoyancy: Empirical evidence from developing countries*. European journal of social sciences.V(13).

Asteriou, D.& Hall, S.G.(2011). *Applied econometrics*. Palgrave macmillan. New York.

Economic Survey (different edition). Ministry of Finance, Nepal.

Chaudhry, I., S. and Munir, F.(2010) *Determinants of Low Tax Revenue in Pakistan.* Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS), 30 (2). 439-452.

Gupta. A. S. (2007) *Determinants of Tax Revenue Efforts in Developing Countries.* International monetary fund.

Masiya, M., Chafuwa, C & Donda, M. (2015). *Determinants of tax revenue in Malawi*. SSRN Electronic journal.

Maubi, S.O. and Sinbo, O.O. (2013) *Macroeconomic Determinants of Tax Revenue in Nigeria (1970-2011).* World Applied Sciences Journal 28 (1): 27-35.

Mossie, W. A. (2016) *Determinants of tax revenue in Ethiopia*. International journal of business and economics V.(3) P.(69-84)

Nezhad, M. J., Ansari, M. S.& and Moradi, M. (2016) *Determinants of Tax Revenue: Does Liberalization Boost or Decline It?* Journal of economic cooperation and development.37(2),103-126.

Passino, C. and Fenochietto, R.(2010) *Understanding Countries' Tax Effort*. International monetary fund.

Saibu, O.M.(2013). *Macroeconomic Determinants of Tax Revenue in Nigeria (1970-2011)*. World applied science journal.V(28) 27-35.

Sharma, D.R. (2016) *Revenue System reform in Nepal: an Analysis.* Revenue 36(1). Revenue Administration training center. Hariharbhawan, Lalitpur.

Stiglitz J.E. & Rosengard J.K.(2015) *Economics of public secor*.W.W. Norwon and company, Inc, Newyork

Tanzi, V. & Davoodi H. R. (2000) *Corruption, growths and public finances*. International monetary fund.

Terefe, K.D. and Teera, J. (2018) *Determinants of tax revenue in east African countries: an application of multivariate panel data cointegration analysis*. Journal of Economics and International Finance, 10(11), 134-155.

World development indicators, World Bank.

Economic planning and resource Mobilization in Nepal

Basudev Sharma Poudel*

Abstract

In the contemporary world economic planning is important. Mixed, capitalist or free enterprise whatever may be the economies, long term prospective plan is required to prioritize resources and to achieve desired result through limited means. Nepal has initiate planned development since 1956 and implement fourteen plans in six decades. However the result of these plan is not satisfactory. The evaluation of periodic plan indicates that resource constraints considered as a crucial challenge to get desired result. That's why resources mobilization is important in Nepal to implement development plan program and project.

Economic planning is the process by which key economic decisions are made or influenced by central governments. It contrasts with the laissez-faire approach that, in its purest form, excludes any attempt to guide the economy, relying instead on market forces to determine the speed, direction, and nature of economic evolution. Economic planning is often regarded as technique of managing an economy. When the structure of an economy becomes complex and subject to rapid change and transformation (due to population growth, discovery of resources, industrialization, etc.) some sort of advance thinking becomes necessary to resolve that complexity and to prepare the economy for those changes. Such preparation is called planning.

Economic planning, "means arrangement of resources which are scarce in relation to the needs for their alternative uses in such a way that the satisfaction yielded by them is maintained at an optimum level. It thus involves the element of choice between scarce means of achieving a pre-determined end. It is a carefully thought out rational arrangement of economic resources. To plan is to act with a purpose, to choose, and choice is the essence of economic activity. Economic planning is a conscious and carefully thought- out process, initiated by the state for the efficient utilization of the country's available resources to realize some basic objectives.

In the words of H. D. Dikinson, "Economic planning is the making of major economic decisions- by the conscious decision of a determinate authority, on the basis of a comprehensive survey of a country's existing and potential resources and a careful study of the needs of the people."

On the basis of the available resources and the needs of the people, development plans designed for a definite period, are prepared beforehand by the central planning authority. And then the

* Joint secretary, National Planning Commission

economic activities of the country are directed towards the implementation of the plans.

Major objectives of economic planning are:

The main objective of Nepal's planning is to achieve the goal of economic development economic development is necessary for under developed countries because they can solve the problems of general poverty, unemployment and backwardness through it. Increase employment, self-sufficient, economic stability, social welfare and services, regional development, Comprehensive development, reduce economic inequalities, maintaining social justices and increasing standard of living. In the language of Gunnar Myrdal, "A main element of every national development plan is a decision to increase the total amount of investment, aimed at raising the productive powers of the country, and to procure the capital formation necessary for this purpose." The objectives of economic planning could be highlight as follows;

(a) An improvement in the standard of living of the people through a sizable increase in national income within a short period of time;

(b) A large expansion of employment opportunities for the removal of unemployment and for creating jobs and incomes;

(c) A reduction in all types of social, economic and regional inequalities;

(d) An efficient utilization of the country's resources for faster growth;

(e) Removal of mass poverty within a definite time limit through land reform, employment creation, and provision of educational and medical facilities;

(f) Attainment of self-reliance by reducing dependence on foreign capital and foreign aid.

Review of development plan

The process of planned economic development has commenced in Nepal since 1956 with the inception of the First Five-year Plan (1956-1961). Since then in six decade history nine five-year plans and five three-year plan have been formulated. The last three-year plan expired in 2019 without meeting the objective of graduation from least developed country status, reduction of multidimensional poverty, trade deficit, industrial development, double digit growth and other socio economic issues of the development. However, improvement has been made in capital formation, government spending, and reconstruction of physical infrastructure destroyed and damaged from devastating earthquake. 15th five year plan has been imagined as "prosperous Nepal and happy Nepali" Healthy, productive, responsible and happy citizen. For this four long-term prosperity related goal and six happiness related goal has been identified. Such as prosperity goal are;

- Accessible modern infrastructure and intensive connectivity
- Development and full utilization of human capital potentials
- High and sustainable production and productivity
- High and equitable national income

Similarly happiness goal are;

- Wellbeing and decent life
- Safe civilized and just society

- Healthy and balanced environment
- Good governance
- Comprehensive democracy.
- National unity, security and dignity

If we review the history of Nepal's planned development effort three major turns in the pattern of development plans have been clearly realized. First has been seen in fifth plan in which the concept of regional development was introduced along with strengthening of party less Panchayat system. The objectives and policies adopted in the Fifth Plan are derived from the guiding principles of democratic and egalitarian society. People-oriented development, regional development and Inter-scrotal policies concerning regional, population, employment, land use and water resources, suspension bridges, micro-hydel plants, water supply and irrigation schemes, Social services like education, health, drinking, water and postal services that are related to the distribution of population has been given as a priority of the plan.

The Second turn has been found in eighth plan that was the first plan after the restoration of multi-party system in 1990. The change in this plan was seen in the form of guaranteeing democratic rights and opportunities to the people in existing socio economic and political scenario along with the promotion of privatization and economic liberalization. The Eighth Plan, which was implemented following the restoration of multi-party system, set the objectives of attaining sustainable economic growth, alleviating poverty and reducing regional disparity.

The third turn has been reflected in the current 15th year plan. 15th plan first time enacted long term vision of 25 year to be a higher income level developed and prosperous country in 2100 B.S. For the achievement of this long term vision first three year has been designed to be a developing country (Graduation from least developed country). Up to 2087 B.S avoiding all kind of poverty and illiteracy of the people and making nation as a middle income country. The 15th periodic plan has set a target to achieve a minimum average economic growth of 9.4 per cent per annum in the next five years. Similarly, it has set the target to raise the annual per capita income (PCI) of people to $1,595 from the existing $1,047 within the next five years.

With a high and ambitious goal, National Planning Commission has released the 15th 5-year plan to make Nepal a middle-income country by 2030, qualifying for going beyond the LDC status. At the end of fiscal 2042-2043, per capita income will reach $12, 100. The government planned to achieve these targeted goal by accelerating development works of major indicators like rail, roadways, tourism, agriculture and electricity, among others. However it is difficult to achieve the target and goal due to Covid -19 pandemic and resource constraint. In fact following are the challenges for the implementation of 15th plan.

Development Challenges

Nepal's performance on the economic development front since turn of the century has lagged behind that of the other South Asian economies. In per capita terms, growth was even less favorable; as a result, Nepal's per capita gross domestic product (GDP) remains the lowest in the region. Nepal's economy faced headwinds in the first half of FY2020. Following three consecutive years of substantial economic expansion, with growth averaging 7.3 percent per year, Nepal's economy experienced headwinds in the agriculture, manufacturing, and the service sectors in the first half of FY2020. The agriculture sector was impacted by a delayed monsoon coupled with an outbreak of armyworms, leading to a 1.7 percent (year-

on-year) decline in paddy production. In the manufacturing sector, tightening domestic credit conditions, an increased foreign direct investment threshold, and continued low execution rates of public investment projects resulted in a contraction of investment and the number of new businesses registered. Services were impacted by the deceleration in remittances growth and lower tourist arrivals from India, leading to an overall drop in arrivals of 4.3 percent (year-on-year), and an associated slowdown in tourism receipts.

The unemployment and under-employment problem is rising and the country is suffering from brain drain. Huge labor force is leaving the country in search of better opportunities abroad, mainly to Gulf countries. One estimate shows that almost 700, 00 semi-skilled and unskilled laborers from the country enter overseas job markets annually besides those who go to India taking advantage of the open- border facility. Nepal is also a high-risk country to the effects of climate change and natural disasters. It is affected each year by devastating floods. The fast-melting glaciers from the high Himalayas pose threat to the life and property of millions. Nepal has already witnessed two major incidents of climate refugee problem in the recent past. Agriculture still employs the majority of the workforce in the country, 60.4 percent population are involving in agriculture and contributing less than 30 percent in the gross domestic product. Thus immediate steps need to be taken to enhance production capacity through innovative means and new technology.

Mobilization of resource in Nepal

Economic growth and socio economic development can be achieved through the effective mobilization of the necessary resources, both internally and externally. External resources include foreign aid, external debt, foreign exchange trade revenue, and foreign direct investment, among others. Internal resources include domestic savings, domestic credit, and taxes. Today, the mobilization of these resources has gained international prominence, especially following the international economic crises in 2009 when external resource inflows, official development assistance (ODA), foreign direct investments (FDI), diaspora remittances and domestic revenue generation in developing countries dwindled.

The term 'domestic resource' generally refers to the labor force, mineral deposits, stocks of money and other national wealth. Domestic resources are crucial for self-sustained economy. They could be arranged from domestic financial capital, human capital, and social capital to natural resources. Generally domestic resources include fiscal and financial resources generated within the domestic economy. Such resources include taxes (on incomes, corporations, property and goods and services), royalties and licenses, tourism income, domestic savings and domestic credit. These resources accrue to either the state (taxes, royalties, tourism income), to the private sector (domestic credit to private sector) or both to the state and the private sector (gross domestic savings, tourism revenue).

As previously pointed out, the mobilization of these resources is vital. Domestic resources are potentially the biggest source of long-term financing for sustainable development and the life blood of all state governance, such as the provision of public goods and services. In turn, they can help strengthen fiscal institutions because stable and predictable revenue facilitates long-term fiscal planning, which can help ensure that resources are allocated to priority sectors and are translated into outcomes.

Domestic resource management (DRM) refers to savings and investments generated by both the public sector (primarily through taxation) and the private sector (as a channel for private

savings by households and domestic firms.) Domestic resource mobilization (DRM) in developing countries are critically important not only to curtail reliance on donor funding, but more importantly to provide the governments with a dependable, steadily expanding source of domestic revenue for investing in development and delivering essential public goods and services. Effective (DRM) can also be a foundation for building good governance and enhancing accountability in public finance management. In addition, (DRM) can deliver major economic benefits by creating tax systems that foster more efficient private sector development. In fact, DRM reduces an economy's dependence on external flows, which are often highly volatile; allows governments greater flexibility in designing and controlling their development agenda; conditions states to improve their domestic environment and the management of public affairs, which creates a conducive environment for foreign investments; enhances national ownership over development processes; and strengthens the bonds of accountability between governments and their citizens.

If we observe the position of internal resource mobilization in Nepal generally tax, royalty, custom duty, excise and other non-tax revenue along with internal debt are the major resource. Despite often difficult political conditions, the government of Nepal has achieved a truly remarkable improvement in tax performance. Between fiscal year (FY) 1999/2000 and 2019/20, total domestic revenue (excluding grants) climbed from 11.3 percent of GDP to 24.8 percent; this gain derived almost entirely from tax receipts, which rose from 8.7 percent of GDP to21.4 percent. However, with the implementation of federalism, budget volume of the central government will also increase, the central government has to share its revenue including Value Added Tax (VAT) and excise duty with sub-national entities, and it will also have to transfer various grants to them. "Even with the 24 percent of annual average revenue growth, our resource is going to be squeezed. The government has not been able to utilize foreign grants while domestic debt cannot be raised at once despite having enough space for internal borrowing. Provinces are going to face resource crunch for at least two or three years and the central government should bear that liabilities. The central government also cannot reduce the number of grants to local units. It's true that the fiscal responsibility and liability of the government is going to increase in the federal system. Both the revenues and liabilities should be gradually assigned to sub-national governments. That's why broadening the tax net, curbing revenue leakages and increasing tax compliance to address the problem shortage of resources.

In external resource mobilization, foreign aid, investment and remittance are the major one. Nepal has been a major recipient of the foreign aid since the 1950s. The country receives such aid mainly in the forms of Grant, Loan, Technical Assistance and Humanitarian Aid. The modes of foreign aid also vary among Cash, Reimbursement, Direct Payment and Commodity support. The Government of Nepal (GoN) receives foreign aid to fill the resource gap in the country. in the early period foreign aid was the major source of development expenditure. With the improvement in internal resource mobilization, the contribution of foreign aid slowly declined. However 25 percentage of total budget is supported from foreign aid. Nepal continued to rely on foreign aid rather than domestic resources during the 1980s.The Debt/GDP ratio increased from less than 0.1 percent in 1974-75 AD to almost 1 percent in 1987-88AD. This caused an enormous increase in outstanding debt, from Rs346 million to Rs. 21 billion. Now the outstanding debt is 30.3 percentage of GDP it indicates debt sustainability and space of debt financing for resource mobilization.

Remittance is an important external resource for the implementation of development plan and program. In Nepal the inflow of remittance is decreasing due to Covid 19 pandemic. However annual remittance inflow is 875 billion during the fiscal year 076/077. Foreign direct investment is another important source for external resource mobilization. The inflow of foreign direct investment in fiscal year 075/076 was 26 billion where as it increased in this fiscal year 38 billion.

Nepal investment board provide permission for foreign direct investment exceeding 6 billion Rs. During the fiscal year the board has accept foreign investment of Rs. I84 billions.

These fact confirmed the prospect of external resource mobilization specifically foreign aid, foreign debt and borrowing, foreign financial flow, remittance and foreign investment in Nepal. However these resource are not sufficient to achieve sustainable development goal and higher income level prosperity and happiness goal of Nepal as it required annual investment of 20 trillion and 25 billion Rs. Sustainable development can only be achieved if resources are efficiently mobilized and transformed into productive activities. The development of an efficient financial system in providing the vital link between savings and investment is thus important. Not only must there be coordination of different agencies within and among levels of government, there must also be coordination between the public and private sectors, and among the various components of the private sector. Whatever the level of domestic savings and however large or small the net transfer of foreign savings, there is legitimate concern to ensure that those savings are allocated to investment in a developing country in a manner that is efficient and desirable in the social, political and developmental senses.

Conclusion

Mobilizing resource in developing country is difficult due to limited base of saving and capital formation. Broad based sustainable tax and non-tax revenue along with sovereign debt is required to address saving and investment gap financing gap and internal resource gap. For socio economic development and transformation external resource foreign assistance, investment, export based resource, blended financed and issued of other long term based public and corporate financial instrument are required. Managing resource in turbulent situation is challenging therefore it will be wishful to search long term financing mechanism instead of short term financing solution.

References;

Fifteenth plan (2019), National planning commission, Singha darbar Kathmandu, Nepal.

Economic survey (2019/20), Ministry of Finance, Singha darbar Kathmandu, Nepal.

Todaro, MP & Smith, Sc (2011). Economic development in the third world. London: Longman Group.

NPC (2009) Nigeria Vision 20:2020 Document. Abuja: National Planning Commission.

Grindle, M. S. and J. W. Thomas (1991). Public Choices and Public Policy Change: The Political Economy of Reform in Developing Economies. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Foreign Aid, Its' effectiveness and Scenario of Nepal

Bindeswar Prasad Lekhak*

Abstract

Development is one of the most controversial and prioritized issue in the present World aftermath of the World War II because it focused on the principles of 'Live and Let Live'. A different approach to the diffident time period have been used to address the development issues of the world through various theories such as Harrod-Domar Growth Theory, Two-Gap Theory and Three-Gap Theory. These theories basically guided the fulfill the development finance on the developing world which focus the concept of foreign aid mobilization. Empirical studies showed that there is a positive relationship between foreign aid and the economic growth of the developing world (Mosley,1987; Karras, 2006; Ouattara, 2006). But the capacity constant problem of recipients' nation, poor Public Financial Management (PFM) system, donor-driven problem, conditionality on aid, lack of proper use of country system by DPs, poor project management system, and fragmentation problem have to raise complications on aid effectiveness. Thus, captivating the more and more benefits from foreign aid Development Partners (DPs) and recipients' have to follow the Paris Principles on Aid Effectiveness (2005) and use foreign aid more on productive sectors.

1-Background

It has now been globally acknowledged that *'poverty anywhere is a threat to prosperity everywhere'*. In other words, poverty is the main malevolence element for developing world and it directly or indirectly affects the rest of the world. The Sustainable Development Goals (SDGs) report shows that 783 million people live below the international poverty line of US$ 1.90 a day. The HIV remains the world's leading infectious killer because 36.9 million people globally were living with HIV in 2017 and 940 000 people died from AIDS-related illnesses in 2017. The GDP growth scenario of developing nations remains very low level and some countries facing the negative growth rate too. Because of these several reasons the role of international cooperation is crucial and has been inevitable to alleviate the main malevolence element of sustainable development. International cooperation has been seen as a global commitment and as a shared responsibility for promoting peace, progress and prosperity across the world.

* Under Secretary, Ministry of Finance, Nepal

The main goal of international cooperation is to mobilize and make optimal use of resources through foreign aid in accomplishing the development goals of poverty reduction and realizing sustainable economic growth of the least develop countries. The international supports are provided in various modalities such as bilateral cooperation and multilateral cooperation

2- What is Foreign Aid?

According to the Development Assistance Committee (DAC) of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), "Official development assistance (ODA) consists of disbursements of loans made on concessional terms (net of repayments of principal) and grants by official agencies of the members of the Development Assistance Committee (DAC), by multilateral institutions, and by non-DAC countries to promote economic development and welfare in countries and territories in the DAC list of ODA recipients. It includes loans with a grant element of at least 25 percent (calculated at a rate of discount of 10 percent)".

Thus, the above definition shows that ODA is defined by three main criteria:

1) the aid is given by the official sector of the donor country;
2) the aid must be focused to promote the socio-economic development of the recipient countries;
3) And, it must be provided either in the form of grant or subsidized loan.

3- Evolution of Foreign Aid

The modern root of foreign aid has been traced to the aftermath of World War II. Foreign Aid policy has been changed through several mechanisms from start to present day.

1) Early on, it focused on basic development and reconstruction of the war damaged nations, especially the European countries. Due to the cold war, for a certain period it was driven by political ideology with the aim of community development in developing countries.
2) From the 1970s, foreign aid emphasized a poverty reduction strategy with a view to eradicating poverty in the developing world.
3) But foreign aid policy changed slightly during 1980s, when major multilateral donors focused on macroeconomic agendas as a basic part of foreign aid.
4) However, during the 1990s, foreign aid mechanisms again focused on poverty reduction as a fundamental goal, while elevating the importance of governance for aid effectiveness.
5) After 2000, because of the Millennium Declaration and the events of September 11, ultimately foreign aid has come to focus on the issues of poverty and social security.
6) After 2015, now entire world has been focusing Sustainable Development Goal (SDGs) thus foreign aid also circumnavigating by targeting the SDGs goals.

4- Is Foreign aid working? - Evidences from Empirical Studies

There are varieties of opinions regarding the success of foreign aid. Some researchers (such as Friedman, M.; Bauer, P.; and Easterly, W.) argued that aid has enlarged government bureaucracies, increased the number of elite in developing world, and sometime leads to bad government. But their counterparts (such as Sachs, J; Stiglitz, J.; Stern, N.; and others) claimed that foreign aid has a positive relation to the economic growth of the developing

world and has success in reducing poverty (Radelet, 2006). However, this is a fact that the relationship of aid and growth can differ from country to country (Jankowski, 2007).

The previous cross-country studies show mixed results to the point that the effects of foreign aid on growth are easily shown to be ambiguous. There is now a large literature on the relationship between aid and growth. The essence of some comprehensive studies is presented below, dividing them into four categories i.e. 1) studies which obtain positive finding; 2) studies which obtain negative finding; 3) conditional relationship with growth; and 4) form of aid and growth.

1) Studies which Obtain Positive Finding

Foreign aid advocates claim that aid helps to promote the economic growth of developing countries. It is further stated by Mosley (1987, p. 119), that the main theoretical case for aid rests on the assumption that foreign aid can resolve the shortage of international capital. The early study of Papenek (1973a) showed a positive relationship between foreign aid and the economic growth of five less developed countries. He divided foreign capital into three components, i.e. foreign investment, foreign aid, and other foreign aid flows to find their relationship with economic growth. He was perhaps the first researcher to divide foreign capital into three categories to find an aid-growth relation. He treated economic growth as a dependent variable and domestic saving, foreign aid, foreign investment and other foreign inflows as independent variables. He obtained a result showing that all variables had a positive impact on the economic growth of less developed countries, and that foreign aid had a significantly greater effect on economic growth. According to his result, a 1 percent increase in foreign aid is associated with a 0.39 percent increase in economic growth.

Lekhak BP (2011) found that foreign aid has a positive relationship with the economic growth of the sample countries on 1985-2009. It is statistically significant at a one percent level. This means that there is positive relationship between foreign aid and the economic growth of developing countries. The result shows that a one billion dollars' increase in foreign aid is associated with a 0.6837 percent increase in GDP growth.

Similarly, the early studies of 1970s and 1980s, for instance Gupta (1975), Gulati (1978), McGowan & Smith (1978) and Bradshaw (1985), have found that there is positive relationship between foreign aid and economic growth. Correspondingly, most of the studies after the mid-1990s (Durbarry et al., 1998; Dalgaard and Hansen, 2001; Hansen and Tarp, 2000 and 2001; Lensink and White, 2001; Dalgaard et al., 2003; Clemens et al., 2004; Gomanee et al., 2005; Moreira, 2005; Morrissey, 2001) have found a positive relationship between foreign aid and economic growth.

2) Studies which Obtain Negative Finding

Some aid antagonists claim that there is a negative causal relationship between aid and growth in developing countries. This is because aid retards growth by substituting for saving and investments rather than supplementing them. Bauer (1976) claimed that aid has a negative impact on growth and that sometimes it creates obstructions to private sector investment.

Furthermore, Bauer (1976, p.95) argued that, "foreign aid is plainly not indispensable to economic progress, and is indeed likely to obstruct it, and that the other arguments are also defective."

Griffen (1970), Griffen and Enos (1970), Weisskopf (1972), Areskoug (1976), Mosley et al. (1987), Dowling and Hiemenz (1982), Singh (1985), Boone (1994), Rajan and Subramanian (2005) found that aid has a negative impact on economic growth. They concluded that this is because aid could be wasted due to corruption, used in consumption rather than productive sector, the limited absorptive power of recipient country to use aid effectively, because aid can spur inflation, lead to an appreciating currency and create the crowding out effect known as the Dutch Disease.

3) Conditional Relationship with Growth

Some researchers focus the study of aid-growth relation on the 'Aid conditionality' point of view. From the recipient point of view, the impact of aid depends on the recipient's policies and characteristics. One of the well-known studies of Burnside and Dollar (2000, p. 847) found that, "aid has a positive impact on growth in developing countries with good fiscal, monetary, and trade policies but has little effect in the presence of poor policies." Furthermore, their research emphasized that aid can promote economic growth when aid is distributed to selected countries who have adopted sound policies. Later, this finding came to have huge policy implications, with international donor agencies, the World Bank, IMF, and other bilateral donor agencies recognizing their findings and starting to pay attention to policy issues of the developing countries for aid allocation.

The World Bank (1998, pp. 2-3, 14, 36-37, 117) also supported that position by saying that "aid works in a good policy environment", and suggested that "donor agencies need to create internal mechanisms and incentives that foster selectivity and that focus large-scale finance on developing countries with good policies."

Collier and Dehn (2001), Guillaumont and Chauvet, (2001), Collier and Dollar (2002), Collier and Hoeffler (2002), Islam (2003), and Dalgaard and Tarp (2004) claimed that aid-growth relationship depend upon the recipient countries characteristics, for instance the type of government, the terms of trade, macroeconomic and trade policies, institutional capacity, climate shocks, export price shocks, and so on.

4) Form of Aid and Growth

Some researchers did a study to find the aid and growth relationship in the developing world on the basis of form of aid. One of the famous studies by Clemens et al. (2004) concluded that: 1) emergency and humanitarian aid (i.e. aid for disaster) have negative correlation with growth; 2) aid for democracy, the environment, health, education have long-run effect on the economic growth but no relationship in the short period; and 3) aid such as support for budget and balance of payment, investment on infrastructure, aid for productive sectors such as agriculture and industry have positive relationship with growth within a few years.

5) On the Donor Prospect

On the donor prospect, many scholars, for instance Maizels and Nissanke (1984), claimed that the aid-growth relationship depends on donor practices. They furthermore argued that multilateral aid might be more effective in comparison to bilateral aid because sometimes bilateral donors do not coordinate with other donors and have poor monitoring and evaluation systems. Similarly, untied aid has a higher return than tied aid because under the tied aid the recipient lacks opportunities for broader participation in project programs under government priority sectors (Radelet, 2006).

In summary, there are no clear evidences what made the foreign aid success and failure. There are also methodological anomalies. Therefore, better understanding of the aid effectiveness requires working on other potential factors and with other study methods.

5- Nepal and Foreign aid

5.1- Brief History of Foreign Aid in Nepal

Nepal started receiving foreign aid in the form of money and technical assistance after signing a 'Point Four Program' with the USA on January 23, 1951. The US government's assistance of US$ 22, 000 provided under President Harry Truman's Point Four Program was soon followed by assistance from India in October of the same year. For technical assistance, Nepal and the UN signed an agreement in 1953. Likewise, Nepal has started to get assistance from China in 1956 and from the former Soviet Union in 1958 (Lekhak BP, 2012).

The 1950s was the foreign aid decade for Nepal. During the 1950s, Nepal received aid in the form of grants for the development of agriculture, transport infrastructure, and power generation. The important factors contributing to increase in the inflow of aid to Nepal was as follows:

- The expending international relations of Nepal i.e. Memberships of UN (1955), IBRD and IMF (1961) etc.
- The introduction of the first Five-Year Plan (1956 – 1961) and increasing need for resources, note that the first Five-year Plan was implemented by 100 percent on aid.
- The bonus effects of the cold war and feeling of the completion among some donors to make their presence felt in the country in a significant way.
- Aid seeking a policy of the Government of Nepal for development activities.

In the early 1950s and 1960s, Nepal has received the aid as a grant because in that time the proportion of loan in aid was zero or very insignificant level. However, the situation quite changes after the year 1980s, when Nepal was asked by the donor community to borrow. In the fiscal year 1999/2000, Nepal received 67.4 percent of foreign aid in the form of loans and 32.6 percent in the form of grants.

The situation has been quite reserved from the earlier days. Loan is received mainly from a bilateral source like from IMF, WB, and ADB, etc; and the grant is received from a bilateral source. In comparison to the 1960s decade, in the fiscal year 1999/2000 the total aid has increased 34.7 times out of them 15.9 times covered by the grant and rest covered by the loan.

The periodic tenth plan (2002-2007) which is known as the Poverty Reduction Strategy paper for Nepal had success to magnetize 57.5 percent of foreign aid.

5.2- Some Major Provision Related to Foreign Aid in Nepal

5.2.1- The Constitution of Nepal

Directive Principle, policies and Obligations of the State (Part-4) of the Constitution of Nepal has given clear directive regarding the foreign aid mobilization in Nepal. The Article 51 Policies of State's section (d, 11) policies relating to economy, industry and commerce stated that "to make the obtaining of foreign assistance transparent, while making the national needs and priorities as the basis for obtaining foreign assistance, and incorporating amounts received in form of foreign assistance in the national budget."

Similarly, schedule five " List of Federal Power" of the Constitution of Nepal clearly mentioned that the Federal Government is responsible for foreign grants, aid and loans. Likewise, schedule six "List of State Power" of the same Constitution well-defined that State Government shall be mobilized foreign grants and assistance with the consent of the Federal Government.

5.2.2- Intergovernmental Fiscal Arrangement Act, 2017

The Intergovernmental Fiscal Arrangement Act, 2017 has clearly made provisions regarding foreign assistance. Chapter five of the same act (section 12) has revealed the following provisions regarding the "Right to Obtain Foreign Assistance".

- The right to obtain foreign grants or loans shall rest with the Government of Nepal.
- The Government of Nepal shall, while obtaining foreign grant or loans, do so as to have macroeconomic stability of the country.
- The Government of Nepal may obtain foreign grants and assistance for the plan or program to be implemented by the State and Local Level.
- The State and Local Levels shall not obtain any form of foreign grant or assistance or shall not implement or make to implement any plan or program with the foreign grants or assistance, without prior consent of the Government of Nepal.
- Similarly, the section 13 of the same act has listed "Area and Use of Foreign Assistance". The act stated that the Government of Nepal shall mobilize the foreign assistance in the following areas.
- Construction, maintenance and renovation of physical infrastructures,
- Education, health and human development,
- Domestic production and productivity growth,
- Employment generation and capacity development in the country,
- Disaster management,
- Development and transfer of science and technology,
- Environment protection and Climate Change,

- Investment to be made under public-private partnership,
- Areas as determined by the Government of Nepal as appropriate to obtain foreign assistance from among the areas that are beyond the capacity of public, private, cooperative and community sector.

5.2.3- Fifteen Periodic Plan (FY 2076/77-2080/81)

The Fifteen Periodic Plan of Government of Nepal has taken the vision to obtain the development and prosperous of the economy of Nepal through the effective mobilization of International Development Cooperation. The plan also has taken the following goal, objective, and strategies regarding the effective mobilization of International Development Cooperation/Foreign Aid.

Goal: Mobilize the International Development Cooperation based on the nations' need and priority sectors to enhance national capacity for getting the development goal of the nation.

Objective: By tactful selection of International Development Cooperation use it to increase production, productivity, and employment sectors so that the nation shall be self-dependent on development finance.

Strategies:

1) Mobilize the Development Cooperation based on national need, policy, and priority.
2) Mobilize the Development Cooperation effectively according to the international commitment related to development Cooperation and national policy.
3) Modification the Development Cooperation in according to the federal structure and mobilize it effectively by focusing on the Principle of Provincial Balanced and Equal Justification.

5.2.4- International Development Cooperation Policy, 2019

International Development Cooperation Policy, 2019 has taken the following vision, objective, goals and strategies regarding the effective mobilization of International Development Cooperation.

Vision: Optimum mobilization of Development Partners' capital and technology in national development efforts on the basis of national need and priority.

Objective: To mobilize international development assistance to fulfil the national aspiration of "Prosperous Nepal, Happy Nepali".

Goals:_

- Mobilizing resources required to graduate from Least Developed Country status.
- Graduating to middle-income country status through utilization of international development cooperation.
- Mobilizing external resources in the sectors of national need and priority as per national development policies.
- Enhancing national capacity through transparent and results-oriented mobilization

of international development cooperation.

Strategies

- Mobilization of development cooperation for achieving high economic growth.
- Focus on the balanced development.
- Promotion of exports by increasing domestic production.
- Orientation of development cooperation to the areas which are prerequisites for development of the country.
- Mobilization of development cooperation aligned with the national budget system.
- Focus on pool funding mechanisms and co-financing of infrastructure projects or technical assistance programs.

The other features of International Development Cooperation Policy, 2019 are follows.

- Alignment the International Development Cooperation with National Priorities.
- Regarding the aid mobilization modalities, the policy as focuses these modalities:
- Budget Support will be the most preferred modality.
- Sector-wide Approach (SWAp) will be second preferred modality.
- Program-based Approach will be the third preferred modality.
- Project Aid aligned with the projects incorporated into the national period plan will be the fourth preferred modality.
- Development Partners will be encouraged to set up a pooled fund for small-sized stand-alone projects.
- Humanitarian assistance may accept by the Government of Nepal.
- The government will prefer untied aid.
- All types of international development cooperation will be accepted so as to be incorporated in the national budgetary system.
- Concessional loan only above US$ 10 million per project will be accepted.
- Other Loans such as Export-Import Banks (EXIM Banks) will be used in the following areas: Hydropower generation and transmission, Highways and bridges, Railways, Airports, Dry ports, Urban infrastructure, and any other areas of national need and priority.
- The policy will clearly have defined the modality of Technical Assistance, mobilization of Consultants, external volunteer mobilization, Community-Based Organization, and National or International Non-governmental organizations.
- To explore potential areas for economic partnership the policy make provision about "Inter-governmental Joint Economic Commission".
- Likewise, the policy has taken the provision about the South-South and Triangular Cooperation.
- A high level "International Development Cooperation Mobilization Policy

Implementation Committee" will be formed under the Chairmanship of Finance Minister.

- The policy also mentioned clearly about the Local Development Partners meeting and Joint Sectoral Review meetings.
- The most important thing is that the policy heighted the "International Development Cooperation Mobilization in the Federal Structure by well defining the role of federal, provincial, local government and development partners to mobilization of international cooperation like this way.

1) Role of the Federal Government in cooperation mobilization

- Preparing and enforcing operational guidelines regarding international development cooperation.
- Carrying out activities regarding cooperation with Development Partners.
- Conclusion the project implementation agreements.
- Arranging international resources required for national level projects.

2) Role of Provincial Government in Cooperation Mobilization

- Preparing an integrated projects bank after identifying feasible projects.
- Forwarding the proposals feasible projects to Federal Government for arranging the development cooperation.
- Coordinating and monitoring the programs implemented by INGOs.
- Role of the Local Government in cooperation mobilization
- Forward the project proposal to the provincial or federal Government or both for resource management.
- Coordinated and monitored the programs implemented by INGOs at local level.

3) Role of Development partners in Cooperation Mobilization

- Mobilization of international cooperation after the approval of Ministry of Finance.
- Consultation shall be done with the Ministry of Finance for all phases of Project Management.

5.2.5- Foreign Policy, 2020

New Foreign Policy 2020 of Nepal has clearly mentioned that international assistance will be used for fostering the economic development and prosperities of the nation (point 8.12. 'Economic Diplomacy')

5.3- Critical Appraisal of Foreign Aid Operation in Nepal

1) Their well-known fact that aid helps the developing world to fulfill the saving-investment gap. The developing world is facing the problem of financial constraint on the other side they have to focus on lots of developing activities. In this scene, data shows the contribution of foreign aid on Nepal's periodic plan.

Contribution of Foreign Aid on Periodic Plan

Periodic Plan	Contribution of foreign Aid
First Plan	100 Percent
Second Plan	77.00 Percent
Third Plan	56.10 Percent
Fourth Plan	54.10 percent
Fifth Plan	48.00 Percent
Sixth Plan	47.90 Percent
Seven Plan	70.00 Percent
Eighth Plan	65.50 Percent
Ninth Plan	58.5 Percent
Tenth Plan	57.6 Percent
Eleventh Plan	78.6 Percent
Plan	68.4 Percent
Thirteen Plan	65 Percent
Fourth Plan	55.00 Percent
Fifteen Plan	58.30 Percent
Source: www.npc.gov.np, Publication: Periodic Plans	

2) Nepal has received the total volume of development aid US$ 1793 million in FY 2018/2019. Out of that US$ 1578 million (88 percent) of aid has received by bilateral and multilateral development partners (DPs) and the rest 12 percent US$ 215 million has received by international non-governmental organizations. But the volume of official development assistance (ODA) disbursements has remained relatively consistent in recent years. It was decreased by 2.7 percent in FY 2018/19 in compare the FY 2017/18. These facts show that Nepal has been facing the problem of commitment versus disbursement problem.

3) Based on the types of ODA, in FY 2018/19 about US$ 944 million (66 percent) ODA has disbursed under loans, US$ 424 million (27 percent) has disbursed on grants and only US$ 211 million (13 percent) has disbursed under technical assistance. Thus, loans have been playing a significant role in the aid mechanism of Nepal.

4) International Development Cooperation Policy, 2019 has given budget support is the most preferred modality of ODA. Because it reduces transaction costs, reduces the fragmentations of aid, ensures the principle of country ownership. However, the ODA disbursed in FY 2018/19 shows adverse results because 55 percent ODA disbursed project support, 17 percent under program support, 15 percent budget support, 10 percent on humanitarian assistance, 2 percent on sector-wide approach, and I percent from other supports. This showed that Nepal has been facing the problem of modalities of ODA to mobilize foreign aid and ensuring the proper application of International Development Cooperation Policy, 2019.

5) The Paris Declaration (2005), the Accra Action Agenda (2008), and the Busan Partnership Agreement (2011) have emphasized to focus on the country system while providing the ODA. It helps to align these ODA with country priorities. But data shows that only 78

percent ODA has recorded on budget and only 46 percent ODA has recorded on the treasury. This shows that still, Nepal has been facing the challenge to include all ODA on budget and on the treasury. It means DPs do not use and honored properly the country Public Financial System (PFM) of Nepal.

6) DA has been a significant contribution to the national annual budget such as in FY 2018/19 ODA made up 24 percent of the national budget whereas it was 22 percent on FY 2017//18. It shows that ODA is still one of the major sources of the annual budget but it is gradually decline.

7) Aid fragmentation is one of the main challenges of Nepal for aid effectiveness. The following data shows the top five DPs' involvement in a number of projects and attachment with ministries which easily helps to analyze the scenario of aid fragmentation position of Nepal.

DPs and Their Attachment

Development Partner	Number of Projects	Number of Ministries
United Nations Country Team	91	25
Asian Development Bank	49	14
European Union	36	18
The World Bank	34	16
Germany	30	12
Source: www.mof.gov.np, DCR, IECCD		

8) The five sectors which have received the highest of ODA are education, energy, peace and reconstruction, local development, and financial sector reform. Likewise, the five sectors which have received the lowest volume of ODA are supply, land reform and survey, youth, sports and culture, industry, revenue, and financial administration and population.

9) Under the Provincial Analysis in FY 2018/19, 66 percent of total ODA was disbursed at the national level and 34 percent at the district level. Similarly, on the province level in FY 2018/19 Bagamati province disbursed highest ODA followed by Karnali Province, Gandaki Province, Sudur Pashchim Province, Lumbini Province, Province one, and Province two.

10) In FY 2018/19, 40 percent ODA was provided by the bilateral partners, and the rest 60 percent was provided by the multilateral partners. The top five bilateral partners from the last two fiscal years are China, the United Kingdom, Japan, the United States of America and India. These five DPs contributing 33 percent of total ODA disbursements. Likewise, the top five multilateral partners who are contributing 59 percent of total ODA disbursements in the last two fiscal years are the World Bank, the Asian Development Bank, the UNCT, the European Union, and the International Fund for Agricultural Development (IFAD). This show that multilateral DPs are holding a major part of ODA.

11) On gender prospect in FY 2018/19 data shows that 39 percent of total ODA disbursements (US$ 621 million) direct or indirect contribution to gender equality which was slightly decreased in comparison with FY 2017/18 because it was 45 percent on that fiscal year. This hint that ODA in Nepal is given slightly less priority the gender sensitivity part.

5.4- Aid Effectiveness Problem in Nepal

The above mentioned critical analysis of the foreign aid scenario of Nepal already shows the

aid effectiveness problem and challenges in Nepal. Based on those finding and experience as well as a lesson learned from past events the problems and challenges of aid effectiveness in Nepal are described below.

Problem of Foreign Aid Effectiveness

By Government Side	• Commitment versus disbursement problem. • Fragmentation of aid. • Fungibility of aid. • Grant versus Loan problem such as vision setting, selectiveness, allocation efficiency. • Lack of proper use of Public Financial Management (PFM) System. • The poor performance of Aid Management Platform (AMP). • Inactive institutional mechanism such as the Local Development Meeting. • Lack of long term economic agenda. • Poor administrative capacity such as poor negotiation skill, poor communication, and coordination, languages the problem, lack of accountability and transparency on aid management affairs, corruption, etc. • Increase the dependency on Consultant on preparing the project documents, appraisal the project, report writing and so on administrative matters. • Poor project management system such as problem on land and forest clarity, lack of getting the stakeholder support, lack of participation of stakeholders on every stage of project affairs, frequently transfer the project manager and other key staffs, lack of monitoring and evaluation system, lack of reporting system to concerns agencies.
By Development Partner (DPs) Side	• DPs conditionality on aid. • Aid fatigue. • Interfere of DPs on nation foreign aid strategy. • Low priorities given on country system by DPs. • Supply versus demand driven problem. • Lack of transparency on activities of International Government organization (INGOs). • Poor coordination between DPs and lack of focusing the Sector-wide Approach (SWAp).
By Political Level Side	• Lack of clear vision about foreign aid affairs on political party and leaders.
By Civil society side	• Poor performance of Civil Society.

5.5- Steps for Aid Effectiveness

The following actions are required for effective mobilization of foreign aid.

- Address the commitment versus disbursement problem through the joint effort of DPs and recipient nation and focus on increasing the ratio of capital expenditure.
- Control the fragmentation of aid through effective coordination between DPs and recipient as well as by focusing the Sector-wide Approach (SWAp)
- Control the fungibility of aid by using it on its' specific sector indicate on aid agreement.
- DPs have to reduce the conditionality on aid and have to focus the country system of

the recipient nation.

- DPs have to provide the foreign aid on the national priorities of recipient nation so that recipient easily take ownership of foreign aid.
- Enhance the Public Financial Management (PFM) and make it more transparent, e-friendly as well as make more automation.
- All foreign aid should be channelized through government budget and have to disbursed through the national treasury.
- Political parties and the leader has to make clearly vision about foreign aid affairs so that a common understanding and voice will come regarding the aid effectiveness.
- Make Aid Management Platform (AMP) more effective, advance, stakeholder friendly as well as enlarge its scope of the area.
- Create activities of International Government organization (INGOs) more transparent, accountable, responsible and coordinating.
- Active institutional mechanism regarding the aid mechanism such as proper use of Local Development Meeting by arranging the meeting timely to address the coordination issues and use this forum to advocate about the government development priorities'.
- Address the administrative issues such as enhance the negotiation skill of government officials, develop effective communication and coordination system, focus on increasing the accountability and transparency system, zero tolerance on corruption, equal reward and punishment system, the right man in the right place, etc.
- Sound and robust project management system such as address the environmental issues, land, and forest clarity the problem, full participation of stakeholders on every stage of project affairs, stop the frequently transfer the project manager and other key staffs, effective monitoring and evaluation system, timely reporting system to concerns agencies, control the time overrun and cost overrun problem.
- Make a common understanding regarding the long-term economic agenda.
- Civil Society has to play active role for aid effectiveness as a watchdog, as a whistleblower, and as an advocate.

The following table also shows the what make aid effectiveness and ineffectiveness.

Good Aid	Bad Aid
Demand-driven	Donor-driven
Transparent	Non-transparent
Tide-up with conditions	Untied
Accountable	Non-accountable
Clean	Corrupt
Uses local systems	Flows back
Consolidated	Fragmented
Tied with results	Not tied with results
Uses local implementation	Direct implementation
Builds local capacity	Builds dependency
Does no harm	Creates troubles
Source: *Business of Bureaucracy, Fourth Edition (2019), Foreign Aid in Nepal's Development, Page 663, Madhu Raman Acharya.*	

6- Conclusion

Foreign aid is one of the major sources of developing finance for the developing world. It helps the developing world moving forward into a new horizon of development. Basically, foreign aid followed the principles of the saving-investment gap, human development, live and let live, balance development, technology transfer as well as peace, prosperous, and healthy world. Aid effectiveness is one of the major issues for the current world. At different time period, the different platforms have tried to address the problem of aid effectiveness and mobilization such as Rome (2003), Paris (2005), Accra (2008), Busan (2011), to Mexico (2014) but still the problem remains the same as before. Nepal has also participated actively in all above-mentioned aid effectiveness platforms. It is a fact that to make foreign aid more effective DPs and recipients' have to focus on control the aid fragmentation, DPs have to follow the recipients' country system, channelized all foreign aid through the recipients' budget system, sound project management system, coordination between DPs, common vision regarding foreign aid mobilization on political parties and proactive civil society helps to mobilize foreign aid on more effectively and efficiently. But, it is a fact that 'Foreign aid is not a panacea and has not a universal success' thus every nation has to focus to mobilize the internal resources through mobilizing the foreign aid more and more on productive sectors.

References

———, H. (1998). Aid and Macroeconomic Performance: Theory, Empirical Evidence, and Four Country Cases (ed.). London; New York: Macmillan Press; St. Martin's Press in association with Institute of Social Studies.

Acharya (2019), Foreign Aid in Nepal's Development, Business of Bureaucracy,

Addison, T., Morrissey, O., & Tarp, F. (2017). The Macroeconomics of Aid: Overview. The Journal of Development Studies, 53(7), 987-997.

Asteriou, D. (2009). Foreign aid and economic growth: New evidence from a panel data approach for five South Asian countries. Journal of Policy Modeling 31 (2009) 155161.

Bacha, E.L. (1990). A three-gap model of foreign transfers and the GDP growth rate in developing countries. Journal of Development Economics 32 (1990) 279-296, North Holland.

Bandstein, S. 2007. What Determines the Choice of Aid Modalities? A framework for assessing incentive structures.

Biscaye, P. E., Reynolds, T. W. and Anderson, C. L. 2017. Relative Effectiveness of Bilateral and Multilateral Aid on Development Outcomes. Review of Development Economics, 21(4), 1425–1447

Burnside, C., & Dollar, D. (2000). Aid, Policies, and Growth. American Economic Review 90(4), 847-868. Burnside, C., & Dollar, D. (2004). Aid, Policies, and Growth: Revising the Evidence, World Bank Policy Research Working Paper No. 3251, March 2004.

Camad (2020), A Journal of Administration, Management and Development,

Chenery, B.H and Strout,A.M. (1966). Foreign Assistance and Economic Development. The American Economic Review 56 (4):679-733.

Chowdhury, M. & Das, A. (2011). Aid-Growth Nexus in South Asia: Evidence from Time Series and

Panel Cointegration. Research in Applied Economics, ISSN 1948-5433, 2011, Vol. 3, No. 1: E3.
Easterly, W., and Tobias P. 2008. "Where Does the Money Go? Best and Worst Practices in Foreign Aid. "Journal of Economic Perspectives, 22 (2): 29-52.
Ekanayake, E.M., & Chatrna, D. (2010). The effect of foreign aid on economic growth in developing countries. Journal of International Business and Cultural Studies, OC09003.
Finn Tarp, 2004, "On the Empirics of Foreign Aid and Growth," Economic Journal, Vol. 114 (496), pp. 191-216.
Flynn, M.K. (2016) Peacebuilding, Civil Society and Aid Conditionality in Cyprus: Evaluating Success Without Sustainability and Impact. Journal of Peacebuilding & Development 11:1, pages 81-87
Ghimire (2019), Inside Out, A Reflection on Development Practices,
LEKHAK BP (2011), The Effect of Foreign Aid on Economic Growth in Developing Countries-New Empirical Panel Evidence, GSAPS, Waseda University.
M. & Smith, S. C. (2009). Economic Development. Tenth Edition, Pearson Educational Limited, Edinburgh Gate, Harlow Essex CM202JE, England.
Mahat (2019), Trials, Tremors and Hope, The political Economy of Contemporary Nepal.
Mahembe, E. & Odhiambo, N. (2019) Foreign aid and poverty reduction: A review of international literature, Cogent Social Sciences, 5:1, DOI: 10.1080/23311886.2019.1625741
Mihaly (2009), Foreign Aid and Politics in Nepal: A Case Study.
MoF (2019), Development Cooperation Report, Ministry of Finance, IEECD.
Morrissey, O. (2001). Does Aid Increase Growth? Progress in Development Studies, 1(1), 37-50.
Mosley, P. (1987). Overseas Aid: Its Defence and Reform, Studies in Political Economy, Wheat sheaf Books.
NPC (2019), Fifteen Five Year Plan,
Papenek, G.F. (1973a). Aid, Foreign Private Investment, Savings and Growth in Less Developed Countries. Journal of Political Economy, Feb. 1973.
Pickbourn, L., & Ndikumana, L. (2016). The impact of the sectoral allocation of foreign aid on gender inequality. Journal of International Development, 28, 369–411
Pyakuryal, Adhikari, and Dhakal (2008), Is Foreign Aid Working? An analysis of aid effectiveness and growth.
Todaro, M. (1989). Economic Development in the Third World, Longman.
White, H. (1992a). Should we Expect Aid to Increase Growth? Working Paper series no. 127, The Hague: The Institute of Social Studies.
World Bank (1998). Assessing Aid: What Works, What Doesn't, and Why. Oxford: Oxford University Press.

Online Website

www.npc.gov.np
www.mof.gov.np
www.mofa.gov.np
www.nnrfc.gov.np

Income Tax in Nepal: An Approach to Social Justice

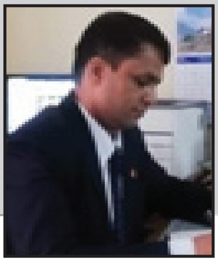

Mukti Ram Aryal*

1. General Introduction

Revenue is the result of existence of state. A state needs fund to function well. The expenditure gap invites the revenue to collect. The sources of government revenue can be classified into two categories: external sources and internal sources. Internal sources of the government revenue can be divided into two parts: Tax revenue and Non-tax revenue. Broadly, the income of the government through all sources is called public revenue. To be specific, it is the collection of the revenue that a public authority collects within a period of time. Tax is the compulsory payment to the government. This is the fundamental instrument to connect the government and the people. It makes the people and their representatives mutually accountable where, the duty and responsibility are attached to each other. Tax is related with the citizen and citizenship. Every citizen is defined to pay the tax and cast the vote, for this, the government becomes responsible to provide all kinds of security to its citizen. Moreover, tax is the economic and political strategy for the social welfares and also the redistribution policy for the equity and equality.

Tax revenue includes income tax, property tax, profit tax, interest tax, Value Added Tax, sales tax, export tax and import tax, etc. The main objective of imposing tax is to collect government revenue on the basis existing tax law. So the tax is the main sources of the government. The tax is the compulsory payment of the people and institution imposed by the government in order to finance the government. The tax payer cannot receive any quid-pro-quo for the payment of tax. It means the tax payers do not need to receive any kind of benefits from the government equivalent to their payments.

In fact, tax revenue not only contributes in the process of capital formation of the nation but also serves as the tool to curb the income inequality among the people in the society. So, it helps to reduce the unequal distribution of income and wealth. Therefore, taxes are considered as the better source of public revenue and effective tools for raising the public fund. Taxes are generally classified into indirect and direct taxes. Indirect tax is the compulsory payment imposed by the government on the production, sales, distribution and transit of goods and services from one place to another place .The burden of indirect tax can be shifted partly or wholly to others like VAT, sales tax, hotel tax, entertainment tax, export tax and import tax etc. direct tax is the compulsory payment imposed by the government on income, property, profit and interest earnings, etc. The burden of direct tax cannot be, shifted from one person to another person.

* Under Secretary, Government of Nepal

Non-tax revenue includes different sources like administrative income, business income, loans, grants, gifts, fees and fines, penalties, dividends, interest, royalty, sales of the government property, principal repayments, etc. The administrative income denotes the amount charged by the governments for providing administrative services like registration fees, passport fee and license fee, etc. Business income means the income received by the government enterprises through providing various goods and services to the people like electricity, water supply and telephone and postal services, etc.

2. Principle of taxation

Principle of taxation refers to a set of criteria or characteristics or features used to judge whether or not a tax is a "good" tax. In other words, they are the basic principles of taxation upon which a good tax system is built. These were first developed by Prof. Adam Smith. They are still widely accepted as providing a good basis by which to judge taxes. Smith's call them canons as outlined in his book entitled 'An Enquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nation' are as follows:

Based on Content

a. Canon of Equality

This canon states that a good tax is that which is based on the principle of equality. In this principle, it is maintained that the tax must be levied according to taxpaying capacity of the individuals. Adam Smith has defined this principle as follows: "The subject of every state ought to contribute towards the support of the government, as nearly as possible, in proportion to their respective abilities, that is, in proportion to the revenue which they respectively enjoy under the protection of state."This principle states that the burden of taxation should be fair and just. Thus, rich people must be charged higher taxes than the poor. The higher the income higher the tax, lower the income lower the tax. Tax policy should not discriminate the persons with same income level. This principle can be written as 'ability to pay' principle.

b. Canon of Benefit Received

This canon states that tax must be levied on the basis of benefit that a taxpayer has achieved. The tax depends on the service-delivered by the government and the taxpayer's satisfaction. The benefits received rule argues that those who receive the greatest benefit from the government, either directly or indirectly should pay the most taxes, in principle of fairness. As a tax regulation, the benefits received rule discourages double-counting charitable donations.

Based on Context

c. Canon of Certainty

This canon states that the taxpayers should feel certainty regarding the time of payment, amount to be paid, method of payment, the place of payment and the authority to whom the tax is to be paid. Every taxpayer must know the time of payment, manner and mode of payment, so that he may adjust his expenditures accordingly. In the words of Adam Smith, "the tax which each individual is bound to pay ought to be certain and not arbitrary. The time of payment, the quantity to be paid, all ought to be clear and plain to the contributor and to every other person. Thus, certainty creates confidence in the contributor of the tax. On the other hand, uncertainty makes the tax system arbitrary and unfair to the taxpayers. If the tax is certain, no one can exploit tax payers in anyway.

d. Canon of Convenience

The tax should be levied and collected in such a manner that it provides maximum convenience

to the taxpayers. The public authorities should always keep this point in view that the taxpayers suffer the least inconvenience in payment of tax. For example, land revenue should be collected at the harvest time. The income tax from the salary class be collected only when they get their salaries from their employers. To quote Adam Smith, "Every tax ought to be levied at the time or in the manner which is most likely to be convenient for the contributor to pay it." It helps to reduce tax evasion to a great extent.

e. Canon of Economy

This principle states that the collection expenses of tax should be less than the amount of tax collected so that a surplus to public revenue is generated and the country will be benefited. The amount that goes from the taxpayers pocket should not differ greatly with the amount that actually goes to government's treasury. This principle also implies that a tax should interfere as little as possible with the productive activity and general efficiency of the community so that it may not create adverse effect on production and employment. In the words of Adam Smith, "Every tax ought to be so contrived as both to take out and to keep out of the pockets of the people as little as possible, over and above what it brings into the public treasury of the State."

f. Canon of Productivity

This connotes that the fund raised through taxes should be utilized by the government in productive sector of the economy so that the taxpayers can see the utilization of their hard-earned money paid as taxes. According to this principle, it is better to impose a few productive taxes than to go in for a large number of unproductive taxes. These unproductive taxes create complications both for the taxpayers, and the government. Therefore, tax must be imposed in a systematic way so that it may not discourage the productive capacity of the individuals. Unfavorable taxes, usually, reduce the working efficiency which ultimately reduces the taxpaying capacity of the people.

Based on Nature

g. Canon of Elasticity

This cannon signifies that the taxes should be levied in such a way the amount to be collected can be increased or decreased with the least inconvenience from time to time. In other words, the government can easily change the tax rates as per the need of the country. Instead of being rigid, tax rates should be made flexible to cope up with the changes in taxpayers' income, properties and transactions.

h. Canon of Diversity

The tax system should not totally depend on one source of revenue. It is risky for the government to depend on a single source. The government should levy various taxes instead of imposing a single tax. The burden of tax should be scattered among different kinds of people. The burden of paying tax should not centralize on one group of people but it should be diversified in such a way that it ensures a smooth collection in different years.

i. Canon of Simplicity

This principle states that every tax should be simple and understandable to general public. There should be no administrative hassles. The tax payment procedure should not be too lengthy. If the tax system is complex and complicated, the taxpayers will have to seek the assistance of tax experts to understand its implications. This will bring irregularities and corruption.

j. Canon of Neutrality

The tax system should not affect badly to the production and distribution aspect of the nation rather it should facilitate them. The government should impose heavy taxes on harmful products and less tax or no tax on basic goods in such a way that the total tax revenue is not affected. The tax must not have any inflationary or deflationary effect on the economy.

3. Purpose of Taxation

The purpose of the taxation can be classified from various ways. One of the school of thoughts classifies as political, economic and socio- cultural dimensions; the other views as fiscal and monetary dimensions. However, the fundamental purposes of taxation can be elaborated from the 3Rs approach.

a. Revenue generation

This is the fundamental purpose of taxation. Every tax is imposed to generate and collect the fund. This is inevitable to run the country well. It helps to provide economic vibration, improvement and development. Every economic is the function of Tax, E= f (T) (Dalton, 1948).

b. Redistribution

This purpose wants to reduce the inequality. Specially, the progressive tax fills the gap between rich and poor in the country. It demands the high tax from the highly rich people and low tax from the poor and distribute to the poor through different programs

c. Regulation

This purpose regulates the whole economy through taxation. This demands each and every economic activity should come under the tax system. It also wants the tax administration fit, fair and fine.

4. Concept of Income Tax

Income tax is a prime source of government revenue. Government enforces a certain percent of tax on financial income generate by all entities within their jurisdiction is known as income tax (World Bank, 1991). Hence, an income tax is a tax levied on the financial income of persons, corporation, or other legal entities. Moreover, income tax refers to the tax levied on the income of a person and profits of corporation for the specific time period, particularly one year.

Income tax is levied on taxable income of a person or a company after deducting allowable expenses. In this perspective, one thing must be very clear that accounting profits may differ from taxable profits. To obtain the taxable income, generally incomes are added, expenses are subtracted. Thus after giving the exemption limit as per law, the amount of tax to be levied on this computed income is the income tax.

In most of the advanced countries particularly the US, UK, Canada and others, the income tax is defined in terms of the flow of wealth of receipt in money or goods from the tax payer (Due & Friedlander, 1977). Rations of tax revenue to gross domestic product (GDP) in developing countries are typically in the range of 15 percent to 20 percent, compared with 30 percent in industrialized nations (World Bank, 1991). An optimal tax rate has to compromise between the country's revenue and its economic development. A high tax rate would deter saving and development, while a lower tax rate would lead to less revenue to the state. As income tax directly influences the savings of individuals and companies, it is a double edged sword

used to curtail consumption activity at the same time, allow the tax payers to save money in different development activities. Income tax are of different in types, however Personal Income Tax and Corporate Income Tax are the majors.

Concept of PIT can be understood by the following expression: In view of Bala, Enoch and Yakubu (2018), “Personal income tax is a tax levied on all incomes of individuals employed by a business or organization either public or private”. The Cambridge Dictionary (2019) viewed that an individual tax is “A tax paid by people on the money they earn, not a tax that a company pays on its profits”. The individual income tax is a synonym of the PIT. It is allowable only for resident taxpayers. Similarly, Financial Dictionary (2019) tried to convey it in a sentence, “Personal income is the total annual gross earnings of an individual from all income sources, such as: salaries and wages, investment interest and dividends, employer contributions to pension plans, and rental properties”. The Revenue Department, Thailand (2019) described, “Personal Income Tax (PIT) is a direct tax levied on the income of a person. A person means an individual, an ordinary partnership, a non-juristic body of a person and an undivided estate”. The PIT does not include the income of the corporate body. There exist two models for the structure of PIT: scheduler and global. In view of Burns and Krever (1998), “A scheduler income tax is one in which separate taxes are imposed on different categories of income. A global income tax is one in which a single tax is imposed on all income, whatever its nature” (p. 1)

Global Perspective

The personal income tax is a modern invention; however, the general concept of taxation is an age - old idea that has a long history. The first, known, written record of taxes dates back to ancient Egypt around 3000-2800 BC. Taxation is such an important part of ancient Egyptian life that many of the surviving hieroglyphic tablets are about taxes, although, many of them complain about higher rate of taxes. There was a proverb in Ancient Sumerians “*You can have a load, you can have a king, but the man to fear is the tax collector*” (Adams, 1992).

“The budget should be balanced, the treasury should be refilled, public debt should be reduced, should be curtailed lest Rome become bankrupt, the mob should be forced to work and not depend on government for substance, and prudence and frugality should be put into practice” (Caldwell, 1965, p.15).

However, the implementation of an income tax was not found until 1799. The income tax, viewed as a temporary one was introduced into Great Britain by Prime Minister William Pitt the Younger in his budget of December 1789, to help the British raise money to fight the French forces led by napoleon. The inception date of the modern income tax is therefore accepted as 1799 (Harris, 2006).

After the World War I, the income tax became an important source of tax revenue in many developed countries. In India, the income tax was introduced in 1860 by the British to relive from economic burden created due to the first democratic revolution. In this way, income tax became the regular source of national income for all countries of the world. In the beginning income tax generally levied at a flat rate. The principle of progressive tax was introduced in the United Kingdom and New Zealand in 1999. Nowadays, a progressive rate of income tax is generally used all over the world.

Nepalese context

The history of tax system goes back to Vedas, Smiritis and Purans. Directives propounded by Manu, Yagnablakar, Chanakya etc. guided taxation system. The principle of collecting tax from people was based on imposing the tax without harming the activities of the people (Kandel, 2003). During lichhavi and Malla regimes taxes on agriculture and business were the major source of government revenue. Agriculture income tax was known as Bhaga and business income tax was called kara. Though reliable records about taxation in ancient and medieval period are not available, taxes were levied on the merchants, traders and famers in the form of cash, in-kind or labor.

During the period of 1825-1903, expenses for administration, military and other operational activities were increased significantly. During the period, taxation was taken as the main source of revenue. Different types of taxes like land tax, transit tax, market duties, export of forest product, mimes and mint, and various levies and fines were levied. Local governments were directed to take whatever is paid willingly by the people. Taxes were collected from the three tiers: (i) royal palace (to finance occasional and ceremonial needs),(ii) government (to finance administrative, military and other purposes) and (iii) local (prerequisites of local official functionaries). Various taxes levied during this period were narrow in base and were imposed like darshanbhet, salami, walak etc. After the unified period, land tenure system was divided into five forms: raikar, birta, guthi, sera, and kipat. However, the main sources of revenue from land were birta and kipat. King Prithivi Narayan shah had introduced Pota tax in 1772, which can be regarded as a revolutionary measure in fiscal system of Nepal. It was based on flat rate system and limited on small birta owners.

Imposition and collection of taxes during the 104 years autocratic rule of the Rana family in Nepal was privilege of the federal rulers. The budget, including income and expenditure of the state was not to publish. The major sources of the revenue were land tax, custom and excise duties in the form of lump sum contracts, royalties, entertainment tax and a few other minor taxes. There were no other direct taxes in the country except land tax collected on a contractual basis and salami, which the government employees used to pay out of their salaries at a very small percentage. Rana Prime Minister levied taxes for meeting specific expenditure of the royal household and extraordinary expenditure necessitated for war or other crisis rather than mobilizing revenue in the nation

The modern tax system in Nepal gained its momentum with the establishment of democracy in 1951. Nepal presented its first budget in 1952 and the first five years plan was initiated in 1956. The planned activities of the government needed huge amount of resources and thus Nepal government initiated to levy tax on income as permanent sources. The first finance ordinance appeared in 1959 to impose tax on business profit and remuneration. In 1960, Business profit and Remuneration Act was enacted which was the first income tax act in Nepal. It was replaced by the Income Tax Act, 1962 with the purpose of raising government revenue; reduce income inequality with social justice and to create taxpaying habits of tax payers (MoF, 1962). The Income Tax Act 1974 was the third law relating to income tax administration in Nepal (MoF, 1974). In 1982 income tax rule 1982 was enacted. To enhance revenue mobilization through effective revenue collection procedure for the economic development of the nation, and to

amend and integrate the laws relating to the income tax, the Income Tax Act 2002 was enacted which has been the fourth income Tax Act of Nepal (MoF, 2002). This Act is based on global income tax principle and has made attempt to cover all sources of income within the tax system. (Kandel, 2003, Bhattari and Koirala, 2004).

5. The trend and structure of Income Tax

Table - 1

Income Tax Levied on Different Years

(Rs. in millions)

Fiscal Year	Individual	Couple	Family
1992/93-1996/97	15000	2000	2000
1997/98	25000	3500	3500
1998/99	30000	4000	4000
1999/2000	40000	5000	5000
2000/01	50000	6000	6000
2001/02	65000	7500	7500
2002/03	80000	7500	7500
2003/04	80000	8500	8500
2004/05	80000	100000	100000
2005/06	100000	125000	125000
2006/07	100000	125000	125000
2007/08	115000	125000	125000
2008/09	115000	200000	125000
2009/10	160000	200000	125000
2010/11	160000	200000	125000
2011/12	160000	200000	125000
2012/13	160000	200000	200000
2013/14	200000	250000	250000
2014/15	250000	300000	300000

Source: IRD, Annual Report

The above table unfolds the exemption limitation in the different fiscal years. It shows that the limitation is increasing per year.

Table -2

Component of Income Tax and their Share

(Rs. in millions)

Fiscal Year	Total Income Tax	Cor-porate Income Tax	% to Total Income Tax	Individu-al Income Tax	% to Total Income Tax	Invest-ment Income TAX	% to Total Income Tax
2002/03	8132.2	5554	68.37	1249	15.35	1321.5	16.25
2003/04	9504	6805	71.6	1392.9	14.65	1291.9	13.59
2004/05	10456	7331.3	70.11	1678.2	16.05	1425.9	13.63
2005/06	10933.5	7576.5	69.29	1771.1	16.19	1546.6	14.14
2006/07	15730	11604.9	73.77	2006.8	12.75	2080.1	13.22
2007/08	19067.5	13263.2	69.55	5452	12.85	3271.7	17.15
2008/09	27479.7	19646.4	71.49	3398.5	12.36	4169.7	15.17
2009/10	33832.1	24054.3	71.09	4420	13.06	5087.9	15.03
2010/11	42066.3	28807.2	68.48	5863.8	13.93	7108.9	16.89
2011/12	52880	30415.8	59.27	12382.7	23.41	8515.3	16.1
2012/13	64178.3	37069.6	57.76	15532.9	24.2	11575.8	18.02
2013/14	75609.2	45429.8	60.09	19433.2	25.7	10746.3	14.2
2014/15	86168.0	51900.3	60.23	22718.1	26.36	11549.7	13.40

Source: IRD, Annual Report

This table shows that the amount of total income tax has been gradually increased from Rs. 8132.2 million in the FY 2002/3 to Rs. 86168.0 million in the FY 2014/15. In the same way, the aggregate amount of corporate income tax has been gradually increased from Rs. 5554.0 million in the FY 2002/03 to Rs. 51900.3 million in the FY 2014/15. Corporate income tax has been a major share among other components of income tax. The percentage of corporate income tax to the total income tax in the FY 2002/03 was 68.37 percent which gradually decreased to 60.23 percent in the FY 2014/15. The percentage became maximums in the FY 2008/09 with 71.49 percent. The amount of individual income tax in the FY 2002/03 was Rs. 1249 million which was 15.35 percent of the total income tax. Its share decreased from FY 2006/07 to 2010/11 and finally increased to 26.36 percent in the FY 2014/15. The share of investment income amounted to Rs. 1321.5 million in FY 2002/03 which was 16.25 percent of the total income tax collected. The share increased to Rs.11575.8 million in the FY 2012/13 which was 18.03 percent of the total income tax. However, its share decreased to 13.2 percent amounting Rs. 11549.7 million in the FY 2014/15.

Diagram

Source: IRD, Report

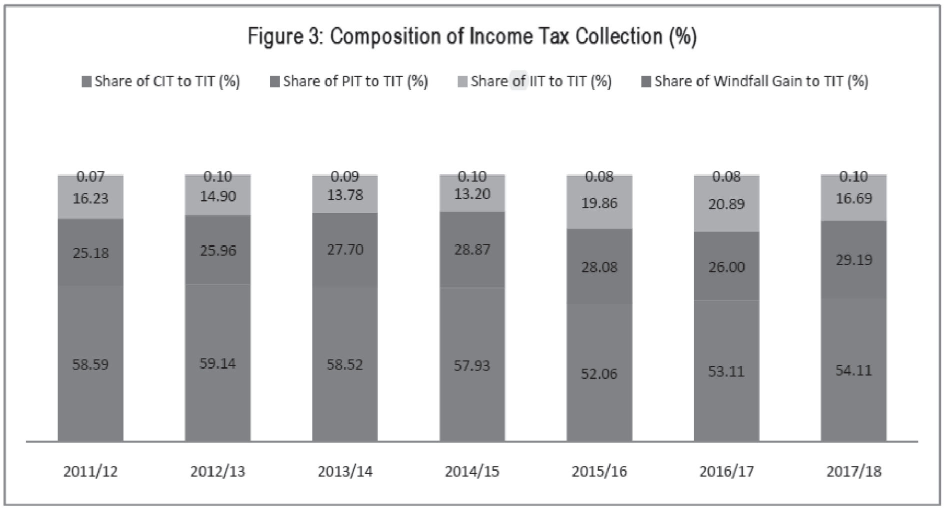

This diagram unfolds the share of Corporate Income Tax, Personal Income Tax, Investment Income Tax and Windfall Gain to Total Income Tax. Corporate Income Tax contributes the highest in each FY.

Table- 3

Contribution of Income Tax on Different Revenue Heads

(Rs. in millions)

Facial Year	Income Tax	%of Total GDP	%of Total Revenue	%of Tax Revenue	%of Direct Tax
1996/97	3829.4	1.4	12.6	15.67	73.16
1997/98	1824.3	1.5	13.7	17.35	74.79
1998/99	5646.5	1.7	15.2	19.63	77.38
1999/2000	6757	1.8	15.8	20.38	79.01
2000/01	9153.9	2.1	18.7	23.35	93.69
2001/02	8903.6	1.9	17.6	22.63	88.68
2002/03	8132.2	1.7	14.5	19.09	80.47
2003/04	9504	1.8	15.2	19.72	79.85
2004/05	10456.6	1.8	14.9	19.23	80.05
2005/06	10933.5	1.7	15.5	19.03	78.31
2006/07	15730	2.2	17.3	22.01	82.87
2007/08	19067.5	2.3	17.7	22.39	78.25
2008/09	27479.7	2.8	19.2	23.47	79.53
2009/10	33832.1	2.8	18.8	21.17	81.01

Facial Year	Income Tax	%of Total GDP	%of Total Revenue	%of Tax Revenue	%of Direct Tax
2010/11	42066.3	3.1	21.1	23.73	86.48
2011/12	51313.7	3.5	21.6	24.23	79.03
2012/13	64178.3	3.8	21.7	24.76	78.32
2013/14	75609.2	3.9	21.2	24.02	77.09
2014/15	86168.0	4.6	21.23	24.20	75.59

Source: Quarterly Economic Bulletin NRB (2015).

This above table unfolds that the income tax in the FY 1996/97 with Rs. 3829.04 million to the FY 2014/15 amounting Rs. 86168.0 million. With regard to the share of income tax to the GDP, it was 1.4 percent in the FY 1996/97 which increased to 4.06 percent in the FY 2014/15. The share of income tax as a percent of total revenue was remained at 12.6 percent in the FY 1996/97 to 21.23 percent in the FY 2014/15. Similarly the share of income tax as a percent of tax revenue remained 15.67 percent in the FY 1996/97 and increased to 24.20 percent in the FY 2014/15. Income tax has a major share in the total direct tax; its share remained 73.16 percent in the FY 1996/97 and increased to 75.59 percent at the end of the FY 2014/15.

6. The major provisions of the Income Tax Act 2002 and Regulation 2003

- Income Tax is based on Comprehensive and ability to pay principle
- ‘All income must be taxed’ is the demand of Income Tax
- To formalize the national economy through the tax system is the mission of this Act
- The Income Tax in Nepal is based on ‘the source of income’
- Income Tax is classified mainly - Business, Employment, Investment and Windfall Gain
- Income Tax is divided into- Individual income tax, corporate income tax, interest tax, and house and land tax
- Progressive Taxation for individual, flat tax- 25% for cooperate and flat tax-25% for Windfall Gain
- Focus on Self assessment system
- Tax liability- Resident and Nonresident are defined
- Worldwide income of resident whether individual or company is made taxable
- Income with source in Nepal is taxable irrespective of the place of payment
- The basis of Taxation is clearly defined
- Tax return Filing is classified as Estimated and Annual
- Fine and penalties are mentioned

Exempt sectors are defined

- Tax exemption provided by the government
- All types of social security allowance provided by the government
- Retirement payment received from foreign government
- Every income of federal government, province or local level
- Amounts earned by Nepal Rastra Bank according to its objectives

Business Exemption and Concession

- Agricultural income of natural persons
- Income of saving and credit cooperatives in rural municipalities
- No income tax on annual interest up to 25,000 earned on deposit made on micro income institutions
- Industries established in Special Economic Zone

Income from Employment

- Past, present and prospective employment
- All taxation are accounted on cash basis
- Salary, wage, commission in-kind facilities and retirement benefit are the areas to be taxed
- Donation, retirement contribution, remote area allowance and life/health insurance are the area defined as Deduction sectors
- Taxable income are defined as the difference between Income and deduction (I-D)
- The deduction are classified as general deduction and interest deduction

Nepal Income Tax Slab Rates 2077-78 (2020-21), Provisions and Concessions

A) Employed Individuals

Income Level (NPR)	Tax Rate (FY 2020-21)	Taxable Amount
Up to 4 Lakh	1%	NPR 4,000
Additional 1 Lakh	10%	NPR 14,000
Additional 2 Lakhs	20%	NPR 54,000
Next 1,300,000	30%	NPR 444,000
Additional Tax: Above 2,000,000	36%	NPR 624,000

B) **Employed Couple (Married Couple)**

Income Level (NPR)	Tax (FY 2020-21)	Taxable Amount
Up to 450,000	1%	NPR 4,500
Additional 100,000	10%	NPR 14,500
Additional 200,000	20%	NPR 54,500
Next 1,300,000	30%	NPR 429,500
Additional Tax: Above 2,000,000	36%	NPR 609,500

7. Major Challenges and Problems of Income Tax in Nepal

Principle VS Practice

- Income Tax is based on 'every income must be taxed' or the comprehensive principle however, many sectors of the economy are out of taxation like agriculture and so on. Moreover the exemption provision has limited the scope of income tax in Nepal.
- Income Tax is a progressive tax based on the 'ability to pay principle'. Its main objective is to promote the social justice by the redistributive measures however; the flat system of taxation and the rate of percentage of Individual income tax are making this system regressive. Moreover, the source of income vs resident is another challenge to the progressive tax system.

Gap between tax payers and tax collection

- Many attempts have been done to promote the tax system and to aware the tax payers,

the numbers of tax payers are increasing, however the amount of tax collection is not matched with it. We find a huge gap.

Increasing number of Non-Filing

- The system of filing is not fine. The number of registration is not matched with filing number. Above 50% are non-filings.

Tax evasion, tax avoidance and fraud billing

- Citizens are not willing to pay the tax systematically. They want to escape from the tax, do fraud and try to avoid the tax.

The Issue of self assessment system

- This is the proper measure to make the income tax to be taxed. This has been applying to reduce the discretionary power of tax Officers. However, this system also could not be effective.

Use of technology

- The 'use of technology' is supposed to be the measure to reduce corruption it avoids the physical presence of taxpayers. However, The ICT is not applied effectively.

8. Major solutions

Reform the Income Tax Policy

- Design strategic action plan to implement the 'ability to pay' and comprehensive principle in practice
- Broaden and protect tax base action
- Harmonize tax laws and procedural framework
- Revitalize research and development process

Reward and educate the taxpayers

- Make a system to award the taxpayers
- Improve taxpayers service to reduce the compliance and administrative cost
- Develop and update tax related information
- Collaborate with stakeholders

Re-enforce the existing mechanism

- Improve the information and technological system
- Identify and assess non-compliance
- Conduct audit and investigations of high-risk bearing taxpayers
- Develop coordinative, cooperative and collaborative system

Restructure the system

- Reform the organizational structure
- Institutionalize the professionalism
- Develop the administrative capacity
- Train officers for spiritualism and ethical aspects

9. Conclusion

Income Tax Policy is the instrument to promote the social justice. The increasing contribution of income tax is the testimony. This is based on comprehensive and 'ability to pay' principle. This policy demands 'every income must be taxed'. This type of progressive tax is inevitable in the countries which does have the heterogeneous societies, let alone to Nepal. Moreover,

she is applying the federal system. So the income tax system is appropriate to the existing governance system and socio-economic structure. However, we need to reform the exiting tax policy, strengthen the administrative mechanism and educate the taxpayers to translate the national vision of Nepal *Prosperous Nepal, Happy Nepali* into reality.

References

Aron, H.J., &Gale, W.G. (1996).*Economic Effects of Fundamental Tax Reform*.
Washington D.C: Booking Institution.
Basu, S. (2013).*Global Perpectives on E. commerce Taxation Law.*Aldershot: Ashgate.
Bhandari, S.W. (2007), *Contribution of Income Tax on National Revenue of Nepal.* An Unpublished Master's Degree Dissertation, Submitted to the Central Department of Management, TU. Kirtipur.
Dahal (1995).Report of the Taxation Review Task force, MoF, GoN.
Dennis,& Robert. (2004). *Macroeconomic Analysis of a 10 percent cut in Income Tax Rates*. Technical Paper Series.Washington, D.C:
Diamond, J.W., & Viard, A.D. (2008).*Welfar*e *and Macroeconomic Effects of deficit FinancedTax Cuts: Lessons from CGE Models*. 145-193. Washington, D.C: The AEI Press.
Holger, S. (2003). Capital Tax Reform, Corporate Finance, and Economic Growth and Welfare. Journal of Economic Dynamic control, 28(3), 595- 615.
John, D.W., & Pamala, H. (2003).Issues in Analyzing the Macroeconomic Effects of Tax Policy, *National Tax Journal*, 56(3), 447-462.
Kandel, P.R. (2004). Are Tax Incentives Useful? It so, whichone?Rajaswa; Volume I, April, Lalitpur: RATC, Hariharbhawan.
Kandel, R.P. (2003). *Tax law and Tax planning in Nepal*. Buddha Publication Kathamandu:
Khadka, R.B. (1994). *Nepalese Taxation*: A path for Reform; Marburg Consult for Self - Help promotion Kathamandu, Nepal:
Koirala, G.P. (2004). Contribution of Income Tax from Empolyment Income to Public Revenue of Nepal. An Unpublished Thesis, Faculty of Management. TU.
Lent, George E. (1993).*Taxationin Developing countries, IMF Staff Paper*.Vol xx, No.2 (July), washing D.C: International Monetary Fund (IMF).
Mertens, K., & Ravan, M. (2012). The Dynamic Effects of Personal and Corporate Income Tax Changes in the United States*. American Economic Review*, 103(4), 1212-47.
MoF (1974), Income Tax Act 1974. Kathamandu: Government of Nepal. (GoN), Ministry of Finance (MoF).
MoF(1962).Income Tax Act1962.Kathamandu: Government of Nepal.(GoN).Ministry of Finance. (MoF).
MoF (2002).Income Tax Act 2002.Kathamandu: Government of Nepal (GoN).
Ministry of Finance (MoF).
Ministry of Finance (MoF) (2015).Economic Survey FY 2014/15.Kathamandu: Ministry of Finance (MoF), Government of Nepal (GoN).
Ministry of Finance (MoF) (2015). Budget Speech of Fiscal Year (2015/16).
Kathamandu: Ministry of Finance (MoF).
National Planning Commission (NPC) (2015). *Nepal earthquake 2015 Post Disaster Needs Assessment.* Kathamandu: Nepal Planning Commission.
Reed, W.R. (2008). The Robust Relationship between Taxes and U.S. State Income Growth.*National Tax Journal*, 61(1), 57-80.
Slemord (2002). *The Economic Consequences of Taxing the Rich*. Harward University Press.
Timilsina, S. (2008).Tax Evasion in Nepal. An Unpublished Master‟s Degree Thesis, Submitted to Faculty of Management Central Department of TU.
The World Bank, (1991*).Lessons of Tax Reform*. Washington DC: World Bank.

Industrialization, input duties and revenue concerns in Nepal

Paras Kharel*

1. Introduction

Industrialization eludes Nepal, even though this has been an aspiration formalized into periodic development plans over the last 65 years. Figure 1 depicts the evolution of the share of manufacturing value added in GDP, which peaked around 9 percent during 1996-2001 before falling secularly to reach 5 percent in 2019, a feature that some would consider to be symptomatic of "premature deindustrialization". The country's export performance is also extremely poor, with exports of goods and services as a percentage of GDP on a downward trend, falling from a peak of 26 percent in 1997 to 8.7 percent in 2019 (Figure 1). The ever-surging trade deficit prompted the Government of Nepal (GoN) in the first quarter of 2019 to unveil an action plan for reducing the trade deficit.

Figure 1. Manufacturing and export performance of Nepal

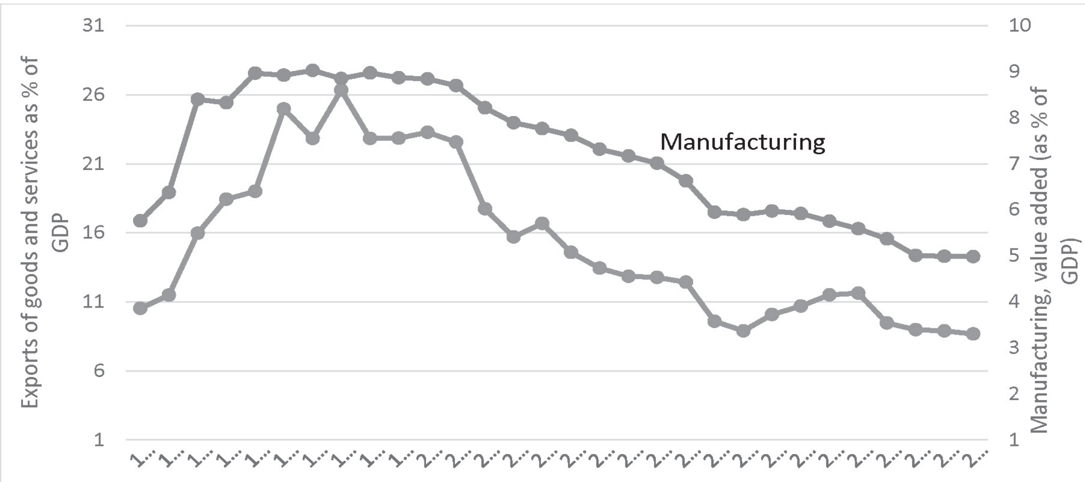

Source: Data from the World Bank's World Development Indicators.

This paper seeks to contribute to the discourse on industrialization in Nepal. First, it shows that it would be premature to write off manufacturing-powered industrialization, and argues that

---

* Research Director, South Asia Watch on Trade, Economics & Environment

premature deindustrialization is not a *fait accompli*; rather, the focus must be on uncovering policies that contributed to it. Second, it emphasizes that the debate over whether protecting domestic industry from import competition as part of an industrialization strategy works or not is far from settled. It cautions against jumping to the conclusion that tariffs are nothing but a source of inefficiency based on empirical results guided by standard trade models, which have no room for the infant industry argument. Third, the paper discusses Nepal's muddled input-tariff policy for exports. Even though there is no apparent intellectual and ideological contestation over the idea of waiving or reimbursing tariffs on inputs to support the export sector's competitiveness, there are non-trivial tariffs on important inputs used in export-oriented production while the implementation of a duty drawback scheme for exporters has been ineffectual. Fourth, the paper examines whether there are valid revenue loss concerns behind the anti-export bias of the tariff policy. Simulations done by the World Bank indicate that revenue loss is not significant if tariff elimination is targeted at inputs used by three major export products. The paper suggests further extensions and lines of inquiry, taking into account alternative scenarios, which can be pursued by GoN or the newly formulated Revenue Advisory Board. Finally, the paper highlights some questions, trade-offs and issues in tariff setting for GoN to ponder.

2. The continued relevance of manufacturing

It is standard to associate industrialization with a powerful performance of the manufacturing sector. This is the approach taken by this paper, although government documents typically place under the umbrella of industry the construction sector and the electricity, gas and water sector as well. Manufacturing has traditionally underpinned sustained (high) economic growth, accompanied by robust job creation. Greater prospects of economies of scale, productivity growth, learning by doing, positive externalities, backward and forward linkages, and unconditional convergence are some of the features that make manufacturing special (see, for example, Hirschman, 1958; Rodrik, 2016; and related discussions in UNCTAD, 2016).

With the explosion in the growth of services the world over, along with the increasing tradability of services thanks to advances in information and communications technology (ICT), an alternative view challenges the notion of the specialness of manufacturing, arguing that services can be as much an enabler of growth-enhancing structural transformation as manufacturing since they exhibit the same features that have traditionally been associated with manufacturing (see, for example, Helble and Shepherd, 2019). One concern is the ability of services sectors with high productivity and with dynamic growth potential to absorb low-skilled labour in huge numbers. To be sure, India's renowned ICT-enabled services sector, a major source of export earnings, does create decent jobs, but its ability to generate jobs on a scale that manufacturing traditionally has elsewhere has been questioned. A middle ground in the industrialization debate would be that ultimately it is not a question of manufacturing versus services, but harnessing the potential of both, individually as well as the linkages between the two.

Chatterjee and Subramanian (2020) argue that India enjoys large export opportunities in low-skilled manufacturing exports, especially in labour-intensive sectors such as clothing and footwear, and, given its small share of manufacturing exports globally, it can afford to increase its exports of labour-intensive goods substantially, without upsetting the world. If India is deemed to have large unexploited export opportunities in low-skilled, labour-intensive manufacturing, with a significant import content, that stand to power overall economic growth, then it would be premature to write off the potential of export-oriented manufacturing, including that reliant on imported inputs, to become a significant source of output and job growth in Nepal, a much smaller country.

But what of premature deindustrialization? Rodrik (2016) shows, using cross-country data, that over time the shares of manufacturing in employment and value added, even among developing economies, have been peaking at lower levels of per capita income, and that the peak shares have also declined. This is termed premature deindustrialization, implying "countries are running out of industrialization opportunities sooner and at much lower levels of income compared to the experience of early industrializers" (Rodrik, 2016, p 1). The shares of manufacturing in employment and value added are estimated to have peaked, on average, at per capita GDP of $11,048 and $47,099 (1990 international dollars), respectively, in the pre-1990 period. The corresponding threshold income levels were $4,273 and $20,537, respectively, in the post-1990 period. The peak shares have also declined over time: from 21.5 percent to 18.9 percent for share in employment, and from 27.9 percent to 24.1 percent for share in value added.

Consistent time series data on share of manufacturing in value added in Nepal are available, but the same is not the case with manufacturing's share in employment. So let's focus on the former. Manufacturing value added as a share of GDP in Nepal has been on a downhill since 2001 or thereabouts, after reaching close to 9 percent. In 2019, it was close to 5 percent. So Nepal's experience appears to fit the deindustrialization story. In interpreting "premature deindustrialization", however, one must remember to look at country-specific factors that have contributed to the decline in the share of manufacturing. Deindustrialization in Nepal is a reality that researchers and policymakers in Nepal would have had to grapple with even if Dani Rodrik had not found global evidence of the hump-shaped relationship between industrialization and incomes shifting downwards and moving closer to the origin. Premature deindustrialization is not an inevitability, and neither does Rodrik make that claim. Rodrik identifies import competition as a driver of premature deindustrialization in developing economies. A rising real exchange rate, with remittance inflows contributing to it (Portugal and Zildzovic, 2016), could be another factor in the Nepali context. A rapid expansion of tradable services has not accompanied the decline in manufacturing, which makes the deindustrialization in Nepal worrying.

Nepal’s per capita GDP in 2016 in 1990 international dollars was 1,577, compared to 825 in 1990 (Feenstra et al., 2015), while the share of manufacturing value added in Nepal's GDP in 2016 was 5.4 percent. Both are considerably far off the average turning point and peak

in the post-1990 period ($20,537 and 24.1 percent), implying the existence of considerable scope for industrialization even if the estimates in Rodrik (2016) are to be taken as set in stone. Although the trend of deindustrialization kicking in sooner may not be contested, it would be erroneous to accept the declining share of manufacturing in the Nepali economy as an unavoidable fate of an economy in the 21st century and prescribe that the focus should now be squarely on services, or industry without "smokestacks". The fact that the share of manufacturing in value added peaked in Nepal circa 2000 does not mean reclaiming a higher peak is now impossible. Even an effective implementation of as simple policy as waiving or refunding import duties on raw materials and other inputs embedded in manufacturing exports could stimulate such exports.

3. Protect to industrialize: Unsettled debate

Once we agree that manufacturing still offers significant opportunities for growth and employment creation, the next question is how to foster it. Alleviating supply-side constraints is one pillar, although admittedly too broad. This would include everything from provision of training to workers and credit to producers/entrepreneurs to infrastructure development (including that related to standards) to trade facilitation. An implication of the toy model that Rodrik (2016) employs to show that import competition—say, resulting from tariff liberalization—is driving premature deindustrialization in developing economies is that some form of industrial policy offering protection to the manufacturing sector is warranted. Development of productive capacity involves learning by doing; some restrictions on imports provide an incubatory environment of sorts.

Sheltering domestic producers from import competition could give rise to inefficiencies. This is emphasized by dominant theories. The infant-industry argument in favour of protection is jettisoned partly because its complexities are not quite amenable to mathematical modelling. Empirically, the role of protection afforded to domestic firms in fostering industrialization and overall growth—or more broadly, the role of interventionist state policies—is still an unsettled issue. The jury is still out on whether the East Asian miracle happened with the helping hand of an active industrial policy, featuring protectionism and other forms of state interventionism, or despite it. The World Bank's report *The East Asian Miracle* (World Bank, 1993) is far from the final word on the topic (see, for example, Amsden, 1994). An economist or a policy maker with an open mind and not beholden to any particular ideology is likely to conclude that the successful late industrializers employed a mix of policies that can be billed as import substitution or export promotion, interventionist/protectionist or liberal. In fact, it is hard-actually, misleading—to pigeon-hole the successful policies along ideological lines.

The argument that trade liberalization may not necessarily benefit an economy could be puzzling in the face of a vast amount of empirical evidence-churned out ad infinitum by computable general equilibrium (CGE) modelling exercises-that when a relatively small country eliminates tariffs, it can only record a net welfare gain. Unable to influence world prices, a small country does not have to worry about terms-of-trade changes and so the change in welfare would only be a function of efficiency gains, which are always positive. Neoclassical

trade theories are hardwired into a CGE model, with no room at all for the infant industry argument, imputing only inefficiencies to tariffs and other forms of protection. Therefore, it should not be surprising that you can predict the results of most trade liberalization scenarios even before you run a CGE model—at least the direction of change in welfare, which is almost always positive! This is not an indictment of CGE models. They are a powerful tool for *ex ante* analysis, taking into account general equilibrium linkages. The point: their results are not a final word on the impact of trade liberalization on even overall economic gains, that is, the size of the pie. This point is different from the argument (and fact) that trade creates both winners and losers—which has long been recognized in neoclassical trade theories, and is partly picked up by CGE modelling exercises.

On the tariff front, a government can protect industry by raising tariffs on final products or lowering tariffs on inputs or both. Leaving aside the efficiency question, both those who advocate tariff liberalization as <u>the</u> route to growth and those who see some value in protection would agree on input tariff reductions as being helpful to industrialization.[1] The latter group may put forth the condition that domestic production of the input in question must not be feasible at the moment without excessive levels of protection; otherwise, some tariff protection for inputs may also be warranted. If the final product in question is to be exported, then the proposition to reduce tariffs on inputs would be even less objectionable: imposing non-trivial tariffs on imported inputs that form a non-trivial chunk of the cost of the final (or even intermediate) product being exported and still expecting the latter to be competitive in global markets would generally be considered contradictory. There is a substantial body of firm-level evidence of input-tariff liberalization increasing productivity, raising the probability of exporting and increasing exports (e.g., Amiti & Konings, 2007; Topalova & Khandelwal, 2011; Bas, 2012; Chevassus-Lozza et al., 2013).

4. Nepal's muddled input-tariff policy for exports

Even in the area of aiding the export sector by reducing the cost of imported inputs, where there is apparently little or no intellectual and ideological contestation, Nepal has been constrained by ineffectual policy and/or weak policy implementation. The country's Industrial Enterprises Act (IEA) has exempted exports from customs tariffs on imported raw materials and auxiliary raw materials used in the production of the exportable products—mainly through a duty drawback scheme. Studies suggest that non-trivial tariffs are imposed on key inputs imported by the export sector, including those used in the production of goods listed as priority exports by the Nepal Trade Integration Strategy 2016, and that the duty drawback scheme for exporters has not been effective (e.g., Arenas, 2016; Narain and Varela, 2017; Kharel and Dahal, 2020). The private sector routinely points out that the implementation of the duty drawback scheme for exporters has not been effective—for example, making it effective was one of the suggestions made the Federation of Nepalese Chambers of Commerce and Industry (FNCCI) to GoN ahead of the federal budget for FY 2020/21 (FNCCI, 2020).

1 If you are a purist in the neoclassical mould, then tariffs should be zero or low and uniform across products, so that distortions in the economy are minimized. We will not be considering this argument in this paper.

Fear of running afoul of World Trade Organization (WTO) rules is not a logical reason for the ineffective implementation of the duty drawback facility. This is because removing or eliminating tariffs and any other taxes on imported inputs when they are used in production for exports is considered an elimination of a distortion for good, and is hence allowed under WTO rules (see UNCTAD, 2019, p 174). If anything, it amounts to providing preferential treatment to imported over domestic goods, or at least creating a level playing field for both. Dual use should not be a concern either, as the facility is conditional on exports, which can be verified. The existing duty drawback provision is confined to customs tariff duties whereas IEA 1992 covered other indirect taxes, too. Furthermore, currently, production for the purpose of selling to export (promotion) houses cannot avail itself of the duty drawback facility, and such sales are subject to indirect taxes, in contrast to IEA 1992 that treated such sales as exports (Kharel and Dahal, 2020). IEA 2020 allows refund of customs tariffs paid on imported inputs by the manufacturer of intermediate goods used in the production of goods that are exported. This is weaker than an earlier provision which stipulated that the intermediate goods manufacturer should be reimbursed for all indirect taxes levied on its production materials and all indirect taxes levied on the production of its goods, based on the quantity of subsequent exports (Kharel and Dahal, 2020). Treating sales of goods in the domestic market that earn foreign currencies as exports for purposes of input and output taxation was another provision in IEA 1992 that was repealed.

Restoration of the extensive and deeper duty drawback provisions that existed in IEA 1992 has been demanded by the private sector (e.g., FNCCI, 2020). While any wish list of the private sector must be critically appraised, clearly, reducing the cost of inputs used by exporters, of which duty drawback is one avenue, is the least a government can do to make exports competitive, unless there are compelling reasons behind narrowing the scope of the drawback facility and rendering its implementation ineffectual. The reasons could be concerns about revenue loss, fear of fiscal leakage through fraudulent claims, and a tension between the goals of reducing the input cost of exporters and protecting domestic producers of like inputs. Among these possible reasons, we will not dwell on the second one since duty drawback is contingent upon exporting and, if exports are misreported, other countries' experiences in implementing such schemes should provide pointers to plugging leakage resulting from overstated exports. Investigating other countries' experiences in this regard is beyond the scope of this paper.

5. How valid are revenue loss concerns?

Taxation of imports is a key source of GoN's revenue. Taxes and levies on imports (VAT, customs tariffs and excise duties) accounted for about 41 percent of total government revenue in fiscal year 2018/19, as computed from data in GoN (2020). Imports accounted for a significant share of revenues from VAT (63 percent) and excise duty (39 percent) (*ibid.*). Consumer goods, intermediate goods and capital goods accounted for 43 percent, 27 percent and 25 percent of import revenue, respectively, in 2016 (Nairan and Varela, 2017).

In view of the anti-export bias of tariffs, the ineffective implementation of the duty drawback

system, and the importance of import-based taxes for government revenue in Nepal, a World Bank study (Narain and Varela, 2017) simulates the possible revenue losses for GoN if input tariffs were eliminated under a range of scenarios. The study uses a partial equilibrium simulation tool (see p 51 in Narain and Varela, 2017 for methodological details). It uses trade value and import duty and revenue data for FY2015/16. Some of the results are reproduced in Table 1.

Table 1. Impact of input-tariff liberalization on revenue

Elimination of tariffs for:	Raw materials	Intermediate goods	Cotton fabrics	Intermediate goods for apparel	Textile for apparel (HS 50-60)	Inputs for pashmina, carpet and apparel
% change in tariff revenue	-6.6%	-27%	-0.6%	-1.4%	-2.5%	-1.2%
% change in total import-based revenue	-2.6% to -2.8%	-9.9% to -10.5%	-0.2% to -0.3%	-0.5% to -0.6%	-0.9% to -1%	-0.5%

Source: Tables 8 and 9 in Narain and Varela (2017, pp. 50-51).
Note: HS is Harmonized Commodity Description and Coding System.

Removing tariffs on all raw materials leads to a 6.6 percent fall in tariff revenue and a 2.6-2.8 percent fall in total import-based revenue. The muted effect on total import-based revenue is due to the fact that the simulation allows for an increase in VAT and excise duty collection arising from an increased demand spurred by the tariff elimination. If tariffs on intermediate goods were eliminated, tariff revenue and total import-based revenue would fall by 27 percent and 9.9-10.5 percent, respectively. However, a more targeted tariff liberalization wherein tariffs on key inputs used in three major exportable products—pashmina, carpet and apparel—are eliminated would result in a significantly lower loss of total import-based revenue, of at most 1 percent. Using import-based revenue of 2018/19, the revenue loss would amount to a maximum of NPR 3.4 billion. This exercise does not consider eliminating any VAT and excise duty imposed on imported inputs. If it had, revenue losses would have been higher—not only because of an additional loss of revenue from imports but also due to a loss of revenue from domestic production of inputs as it would only be fair to extend such duty elimination to like domestic products.

On the other hand, because the simulations consider elimination of tariffs on inputs straightaway, without being made contingent on exporting, the estimated revenue loss would be lower in practice if the concession was confined to exports. And that is a clear advantage of a duty drawback mode. Further, as also pointed out in the study, another reason the estimates could be a lower bound for revenue loss is that the simulations do not consider revenue gains that could arise due to increases in firm productivity, a decline in import misreporting and other revenue-enhancing channels. These alternative scenarios and additional considerations should be interesting and useful lines of investigation for the newly constituted Revenue Advisory Board, one of whose mandates is to conduct research to inform revenue policy.

6. Points to ponder

In lieu of a conclusion, based on the preceding discussions, we now enumerate some questions, trade-offs and issues in tariff setting that GoN in particular, the Ministry of Finance—would do well to chew the cud over.

- i Is it that GoN sees the future growth of Nepali exports as being propelled mostly or wholly by products based on domestic raw materials and with a very high domestic content (say, 90 percent or more of the factory-gate value), catering to niche markets, that tariffs and other duties on imported inputs are not deemed to be a determining factor in competitiveness? If, as is likely the case, the answer is no and that export growth is to come from, realistically, products intensively using domestic materials as well as those heavily reliant on foreign materials, then the anti-export bias of tariffs is of grave concern.
- ii Is it that imported inputs especially those used in exports—can be and/or are being produced domestically with some protection, and hence the objective of fostering backward linkages from the export sector motivates GoN's tariff policy vis-à-vis inputs used by the export sector? If the answer is yes, an action plan with targets and milestones as well as sunset clauses, backed by a monitoring and evaluation mechanism, is called for. This should be preceded by a detailed study of the existing import duty structure in terms of its ability to serve the government's goals of industrialization, export expansion, and revenue generation (as expressed in, *inter alia*, the Industrial Policy, the Trade Policy and annual budget speeches).
- iii If the answers to the questions put forth in the above two points are in the negative, what else could be the reason(s) for the ineffective implementation of the tariff duty drawback facility for exports, not to mention the repealing of much wider duty drawback provisions that sought to reduce input cost for exporters? In principle, duty drawback provisions mean the government wants to exempt exports from tariffs on imported inputs. Is ineffective implementation just related to complicated processes instituted without any hidden intent? Or do revenue concerns reign supreme?
- iv If revenue concerns are paramount, the government should be upfront about its concerns; otherwise, the drawback provision becomes a subterfuge. Simulations done by the World Bank, discussed earlier, indicate that the elimination of tariffs on inputs used by three key export products—pashmina, apparel and carpet would not trigger a huge revenue loss. Extending and refining the exercise to incorporate alternative and additional scenarios and to cover other major export products, taking into account alternative channels of the impact on revenue, should not be an impossible task for the Ministry of Finance, which has been a leading recipient of "capacity building" largesse of development partners. Or, it can avail itself of the services of the newly formed Revenue Advisory Board for such a study as well as a series of studies that will help the ministry come up with a plan to make the tariff structure conducive to

export expansion and industrialization without causing any unmanageable revenue loss. This requires close consultation with relevant line ministries such as the Ministry of Industry, Commerce and Supplies (MoICS), and the Ministry of Agriculture and Livestock Development (MoALD). It is reasonable to assume that the latter two ministries have an understanding of the industrial and agriculture sectors, respectively, which is in addition to, and contributes to, the understanding of the Ministry of Finance.

The importance of inter-ministerial coordination cannot be overstated. The record so far leaves much to be desired. An example of poor coordination is the removal of cereals and most other primary agricultural products from Nepal's sensitive list under the second phase of tariff liberalization, circa 2012, under the Agreement on South Asian Free Trade Area (SAFTA). The reasoning for that decision seems to be that imports of these products from India, the predominant source of such imports, were already getting tariff-free access, thanks to the bilateral trade treaty. This despite the widespread view that Nepali farmers, most of whom are smallholders with precarious livelihoods, have been reeling from the onslaught of import competition—a view that MoALD almost surely holds. Of late, however, Nepal-India trade talks have seen GoN, represented by MoICS, pressing for exempting Nepal from having to provide tariff-free access to primary agricultural products from India. Even if the request is granted, there still remains the task of having to negotiate with SAFTA members (India and seven other countries) to bring those products back into Nepal's sensitive list. Otherwise, imports of these products from India will likely be routed utilizing SAFTA preferences—a development that has a parallel in the exportation, until recently, of palm oil from Nepal to India utilizing the product-specific rule of origin under SAFTA which is less onerous than the one in the bilateral treaty.

v A sensible tariff policy, whether it concerns inputs used by exporters or any imports, boils down to having clear and realistic objectives, and an informed appreciation of the trade-offs involved. When imports are a major source of government revenue, tariff liberalization—even an otherwise relatively uncontroversial move such as elimination of tariffs on inputs for exports—requires a certain level of confidence on the part of the government. The confidence is about being able to generate enough revenue from the economic growth it expects liberalization to deliver.

References

Amiti, M., & Konings, J. 2007. "Trade liberalization, intermediate inputs, and productivity: Evidence from Indonesia." *American Economic Review*, 97(5): 1611-1638.

Amsden, A. H. (1994). "Why isn't the whole world experimenting with the East Asian model to develop?: Review of the East Asian miracle". *World Development*, *22*(4): 627-633.

Arenas, G. (2016). "From evidence to policy: Supporting Nepal’s trade integration strategy. World Bank, Policy Note 2: Nepal integration into value chains: Stylized facts and policy options". Washington, D.C.: The World Bank.

Bas, M. (2012). "Input-trade liberalization and firm export decisions: Evidence from Argentina". *Journal of Development Economics*, 97(2): 481-493.

Chatterjee, S., & Subramanian, A. (2020). "India's inward (re) turn: Is it warranted? Will it work?." Ashoka Center for Economic Policy, Policy Paper, 1.

Chevassus-Lozza, E., Gaigné, C., & Le Mener, L. (2013). "Does input trade liberalization boost downstream firms' exports? Theory and firm-level evidence". *Journal of International Economics*, *90*(2): 391-402.

Feenstra, R. C., Inklaar, R., & Timmer, M.P. (2015). "The next generation of the Penn World Table". *American Economic Review*, 105(10): 3150-3182. Dataset available for download at www.ggdc.net/pwt.

FNCCI. (2020). Recommendations of the Federation of Nepalese Chambers of Commerce and Industry for the budget and finance act of fiscal year 2020/21 [In Nepali]. May 2020.

GoN. (2020). *Budget speech for fiscal year 2020/21* [In Nepali]. Kathmandu: Ministry of Finance, Government of Nepal.

Helble, M., & Shepherd, B. (eds). (2019). *Leveraging services for development: Prospects and policies*. Manila: Asian Development Bank Institute.

Hirschman, A. O. (1958). *The strategy of economic development*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Kharel, P., & Dahal, K. (2020). "Small and medium-sized enterprises in Nepal: Examining constraints on exporting". ADBI Working Paper 1166. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available at https://www.adb.org/publications/sme-nepal-examining-constraints-exporting

Narain, A., & Varela, G. 2017. "Trade policy reforms for the twenty-first century: The case of Nepal". Washington, D.C.: The World Bank.

Portugal, A., & Zildzovic, E. (2016). "From evidence to policy: Supporting Nepal's trade integration strategy, Policy Note 1, Trade imbalances and remittances: Ensuring macro stability". Washington, D.C.: The World Bank.

Rodrik, D. (2013). "Unconditional convergence in manufacturing". *The Quarterly Journal of Economics*, *128*(1): 165-204.

Rodrik, D. (2016). "Premature deindustrialization". *Journal of economic growth*, *21*(1): 1-33.

Topalova, P., & Khandelwal, A. (2011). "Trade liberalization and firm productivity: The case of India". *The Review of Economics and Statistics*, 93(3): 995-1009.

UNCTAD. (2016). *Virtual institute training material on structural transformation and trade policy*. New York and Geneva: United Nations.

UNCTAD. (2019). *World investment report 2019: Special economic zones*. New York and Geneva: United Nations.

World Bank. (1993). *The East Asian miracle: Economic growth and public policy*. New York: Oxford University Press.

Covid-19 and Global Economic Crisis with Reference to Nepal

Adarsha Subedi

Introduction

The year 2020 has not been something we imagined or hoped for but something we had to adapt to. A virus known as COVID-19 so threatening surfaced in our environment shutting the entire world down. according to the WHO, COVID-19 has affected more than 73 million lives and caused deaths of 1.6 million people already (WHO, 2020). Countries went into an immediate lockdown to halt the spreading of the virus. Except health and essentials all other sectors stopped working. Recently, the global economy is climbing out the depths after the great lockdown because of the coronavirus pandemic from April. But with COVID - 19 still in spread, many countries have slowed down reopening and some are reinstating partial lockdowns to protect susceptible populations. While, recovery in China, where the virus initially originated, has been faster than expected, the global economy's long absence back to pre-pandemic levels of activity remains prone to setbacks.

Coronavirus came into light toward the end of 2019 and the beginning of 2020 in Wuhan, China. After that it spread quickly, moving rapidly from China, Europe especially in Italy to USA and eventually to the whole world. Governments attempted to locate the most ideal approaches to keep infection and lockdown was started. Countries like China and Italy didn't have any an ideal opportunity to plan however the individuals who followed soon had the opportunity to collect the essentials. During the beginning of the lockdown economy was scarcely running by individuals spending their cash on fundamentals and medicines. But soon nothing was there to mean development or spending. Individuals began losing their positions. All the areas were seriously harmed generally the travel and tourism industry and administration area as this area depends on the movement of the people to different places.

COVID-19 impact on Global Economy

The existing global economic picture shows the economy has been adversely affected by the coronavirus pandemic in 2020 and its adverse impact will remain for long. IMF, World Bank and other international agencies have made several studies of COVID's impact on global economy.

IMF has estimated negative global economic growth in 2020. It has projected -4.4 percent growth in 2020, a less severe contraction than forecast in the June 2020 (IMF, 2020). IMF further declares that the pandemic will reverse the progress made since the 1990s in reducing global poverty and will increase inequality. People who rely on daily wage labor and are outside the formal safety net faced sudden income losses when mobility restrictions were imposed. Among them, migrant workers who live far from home had even less recourse to traditional support networks. Close to 90 million people could fall below the $1.90 a day income threshold of extreme deprivation in 2020. In addition, school closures during the pandemic pose a significant new challenge that could set back human capital accumulation severely (IMF, 2020). Periods after 2021 has expected moderate growth (3.5%) by the IMF which misses the mark regarding the advancement towards making up for lost time to the way of financial movement of 2020-25 preceding the pandemic for both progressed and developing business sectors and economies.

According to World Tourism Organization (WTO) the world is facing an unprecedented global emergency in travel and tourism sector. As a result of the COVID-19 pandemic this is among the most affected sectors with a massive fall of international demand amid global travel restrictions including many borders fully closed, to contain the virus. International tourist arrivals (overnight visitors) declined 70% in January-August 2020 over the same period of last year, amid global travel restrictions including many borders fully closed, and translates into a loss of US$ 730 billion in export revenues from international tourism, more than 8 times the loss in 2009 under the impact of the global economic crisis. Current trends point to a decline in international arrivals closer to 70% for the whole of 2020 (WTO, 2020). This is by far the worst result in the historical series of international tourism since 1950 and puts an abrupt end to a 10-year period of sustained growth since the 2009 financial crisis.

Likewise, the latest estimates presented by the ILO reveal a decline in global working hours of 14 per cent in the second quarter of 2020 (up from the previous estimate of 10.7 per cent), which is equivalent to 400 million full-time jobs. Lower-middle-income countries are the hardest hit, experiencing a decline of 16.1 percent (ILO, 2020). USA had their greatest joblessness rate since the great depression (WB, 2020).

According to the report by IMF, financial instability in the near term have been contained for now and timely response by the people responsible has helped maintain the flow of credit to avoid any micro-financial backlash. In some countries, unreliability is rising with intense financial stability concerns. This has mainly occurred in non-financial profit sector as they have incorporated more debt to cope with cash shortages at the beginning of lockdown. While the global banking system is well capitalized weak tail banks may suffer in the current policy measure which focuses on bank giving out more loans with less reserves than normal times. Some emerging and frontier markets are on the verge of cash shortages and facing potential shutdown need official support. As the economies will open accommodative policies will be essential to ensure that recovery takes hold and becomes sustainable.

Impact on Nepalese Economy

Nepal is also facing huge consequences from the COVID -19 pandemic. Subedi (2020) mentions the huge impact of coronavirus on Nepalese economy. He explains the impact in the industrial sector especially in construction sector - as most of the big projects which have contribution in overall national economy like employment generation, capital expenditure and overall development of the country – has been stalled. Other industrial sectors like the small and medium industries, they have also been adversely affected. The big large scale industries are operating only 40 percent of their full capacity. A recent survey conducted by Nepal Rastra Bank has shown that only four percent industries were on fully operation, 35 percent were partially operated and 61 percent industries were fully closed down (NRB, 2020).

ILO report on labour market impact in Nepal clearly indicates between 1.6 and 2.0 million jobs are likely to be disrupted in Nepal in the current crisis, either with complete job loss or reduced working hours and wages. In total, 631,000 female jobs (24.3 per cent of the 2018 female workforce) are estimated as at risk in the higher impact scenario, compared to 1.3 million jobs for men (also 30.3 per cent of the 2018 male workforce). Based on the higher-impact scenario, the jobs disrupted includes nearly 780,000 workers in wholesale and retail trade, 446,000 in manufacturing, 404,000 in construction, 211,000 in transport and 62,000 in accommodation and food service activities and 83,000 in other services, real estate and administrative activities (ILO, 2020a).

Subedi (2020) further expresses, the service sectors like hotel, restaurant and aviation which contributes employment generation, foreign currency earning and also giving opportunities to local businesses through tourism are adversely affected. Another badly hit sector is the transportation, which still has sizable contribution to the GDP. A preliminary study report prepared by NPC experts about covid-19 impact on Nepalese economy has disclosed many losses in the economy. NPR. 198 billion (5.6 percent) loss in GDP, 1.6 million job loss, 25 percent contraction in government revenue and expenditure, 8.7 million students deprived from learning as well as salaries of one hundred sixteen thousand private school teachers face uncertainty (Kantipur, 2020). This will have social, economic and mental effects. This may also increase poverty level. 45% population of the country who are just above the poverty line, may slide below the line, study shows 1.2 million people are already pushed back below poverty line due to the pandemic.

Risks During Recovery

Experiencing the recuperation cycle there are sure risks which must be managed during the recovery cycle. The significant risk is running into vulnerability as the information on public health and monetary components are a great deal hard to forecast right now. The time period of the pandemic and general wellbeing reaction is a major factor in contact - intensive areas.

Another vulnerability is knowing the degree of worldwide overflows from delicate interest, more fragile the travel industry, and lower settlements, who will be influenced and by what amount. The uncertainty regarding the damage of supply can run a huge risk with policy

decisions as the clear - cut analysis of which supply has been disrupted and which needs immediate attention is unclear. Progress with immunizations and medicines, just as changes in the working environment and by clients to diminish transmission, may permit action to restore more quickly to pre-pandemic levels than as of now anticipated, without setting off rehashed influxes of expansion.

Furthermore, an expansion of financial countermeasures into 2021 could likewise lift growth over the figure, which factors in just the measures actualized and declared up until this point. However, the risk of worse growth outcomes than projected remains sizable. In the event that the infection resurges, progress on treatment and immunizations is more slow than foreseen, or nations admittance to them stays inconsistent, financial action could be lower than anticipated, with reestablished social removing and more tight lockdowns. Considering the seriousness of the downturn and the conceivable withdrawal of crisis uphold in certain nations, gambling liquidations could exacerbate work and pay misfortunes. Weakening budgetary assessment could trigger an unexpected stop in new loaning (or inability to turn over existing obligations) to weak economies. Furthermore, cross-fringe overflows from more fragile outer interest could enhance the effect of nation explicit stuns.

Incentive/Reform Packages

Almost all the countries in the world have pledged reform packages to soften the blow the economy suffers from COVID -19. Among the G20 countries Japan has pledged 21.1% of their GDP i.e., 117.1 trillion Yen for COVID relief which is the most. The US also plans 13.2% of their $22.32 trillion GDP to be used for reform and boosting the economy. India has also announced INR. 20 lakh crore COVID relief package. The relief mainly focuses on tax breaks for small businesses and incentives for the domestic manufacturers. From those Rs 20 lakh crore, Rs 1.7 lakh crore will solely for food grains and feeding people (Economic Times, 2020). Along with USA, Japan and India other countries like Australia (14%), Brazil (12%), France (6%), Russia (3%) and many more have dedicated part of GDP for COVID relief (IMF, 2020).

Government of Nepal has also announced various stimulus packages to circulate life back to the economy through the budget like increasing the employment opportunities by creating 0.8 million jobs in present fiscal year. Nepal Rastra Bank also brought different programs and the government also set up NPR 50 billion special fund for providing low interest credit facility to the Covid-19 affected people and announced to increase refinancing fund to hundred billion (MoF, 2020). The Monetary Policy of Nepal 2020 has made the process of lending and borrowing process favorable for the various sectors of businesses to help them run in this destitute situation. Subsidized loans are to be provided at 5%. Provision has been made so that company do not have to keep too much collateral and can get loan up to 60% of the collateral value. Dates for paying back loans have also been extended for easing payment for businesses. For a business severely affected by coronavirus, businesses like tourism, hospitality, and many more, deadline has been extended to the end of next fiscal year (NRB, 2020).

Policy Priorities for Near and Medium-term Recovery

Besides combating the inevitable recession policymakers also have to tackle challenges to place economies on the path of higher productivity growth and design policies with an eye to guiding the economies to a path of stronger and resilient growth. Tax and spending measures taken should launch initiatives to lift potential output and make sure of participatory growth that benefits all involved and protect the vulnerable. This method is far better than financing business with subsidies as those can land of on the hands who don't need it and becomes wasteful spending. Investments in health and high return infrastructure projects will help the economy. Technology and research in health and more money put on vaccine research will be beneficial for opening the economy.

Another key policy in the kind of situation we're in is country's reserving money for advance payments for vaccines that will be created. This incentivizes the production of vaccines and also help provide distribution of affordable doses. Another priority is to provide help and support countries with limited health capacity. Other than medical equipment, several emerging markets and developing economies - in particular low-income countries - need support from international community in the form of debt relief, grant, and concessional financing. The creditors and low-income countries should quickly sort out the mutually acceptable terms for borrowing where debt structuring is needed. In this regard the IMF have provided funding to 80 different countries in this crisis (IMF, 2020).

Government should do all they can to combat health crisis and mitigate the deep downturn while being ready to adjust the policy strategy as the pandemic and the activity evolve. Room for immediate spending needs to be created by prioritizing crisis countermeasures and reduce poorly targeted and wasteful subsidy. Extending the maturity on public debts and locking in low interest rates to the possible extent would help with the debt and free up resources to be redirected to crisis mitigation. Although adopting new revenue measures during crisis is difficult government should go for progressive tax (more tax for higher income brackets) and changes to corporate taxation to ensure firms pay taxes commensurate to size of the profitability.

The main way to come out of this pandemic hole is to control and soon eradicate all the infections. So, to ensure proper economic growth mitigation and importance to health care is important to all countries. There are some countries which have more cases than the other. Lockdown has been seen as the most effective way to control the pandemic. So, the best way to open the economy faster and in a smooth transitioning is by closing the economy for certain period of time.

The IMF have made an arrangement to manage the remaking of the economy after lockdown is finished. They have been summed up in three classifications: Gradual opening under conviction, Pandemic leveled out and Post pandemic monetary change plan. Progressive opening under assurance is something they plan to be executed following the lockdown is up yet not secure with full recuperation. In this phase of the economy financial approach ought to

be positive to keep up convenience alongside a solid liquidity uphold by the public authority and the national bank to boost the organizations and backing the economy. Banks likewise should be urged to utilize capital and liquidity supports for loaning. There ought to rebuild of the obligations to make a type of obligation reliefs and offer help to the arising and boondocks market economies confronting monetary troubles.

For the circumstance when the pandemic is leveled out IMF have planned a financial approach which gives convenience until the arrangement targets are accomplished and the liquidity uphold is slowly removed. Banks additionally should begin remaking their capitals and liquidity supports to prevent further dangers. The IMF have zeroed in on green recuperation too in this period by empowering more proactive administrations of atmosphere related dangers and on digitalization to urge computerized venture to upgrade monetary area effectiveness.

Presently as a post pandemic money related change plan IMF has zeroed in on nonbank budgetary area to reinforce administrative organization to address weaknesses uncovered by the pandemic emergency. There is likewise center around measures to contain the danger taking in lower loan fee climate.

Reform Priorities for Nepal

Our target is high economic growth, employment generation and increase in investment, but the economy is at a standstill. The contribution of manufacturing industries to GDP is only 5.09 percent in fiscal year 2076/77, comparing the total 13.7 percent contribution of industrial sector in the economy (CBS, 2020). The contribution of manufacturing industries is decreasing every year, which is unfortunate.

The government should move to bring structural change in the economy. We need to prioritize manufacturing industries like the construction sector, we need to focus on big infrastructure including electricity, road, irrigation among others. We also need to focus on gas and water resources. As well as necessary to prioritize tourism and transportation sector, which have important contribution to the national economy. Likewise, the industrial sector especially the manufacturing industries should be the driving factor of our economy in the days to come. in present context, Economic transformation could be done through industrial revolution. After mechanization of agriculture, we need to take surplus workforce into the service sector. We need to take underemployed workforce of agriculture sector to the industrial sector; and for that we need to promote manufacturing industries. Nearly 60 percent people are dependent in agriculture but they are underemployed and those who have shifted from agriculture have mostly shifted to the service sector, but we need to shift them to the industrial sector the most (Subedi, 2020).

The other reform agenda should include employment generation programs targeting the unemployment youths including foreign back labors and job lost human resources of the country. The other focus should be the marginalized people and uplifting their situation. We need to contribute in the education and health sectors based on the human development indicator. We need to focus on the areas where the human development index is low as the

government has envisioned the concept of welfare state.

In order to boost up the economy, it is necessary to reprioritize the priorities of the current F/Y budget to address the Covid-19 impact of the economy. The Covid-19 affected communities especially private sectors have been demanding some relief packages as the situation has further prolonged, so the budget should look on it providing economic relief packages based on the government capacity.

Conclusion

On account of Nepal, the cases showed up later than some different nations and furthermore Nepal was the one of the last ones to start lockdown. Given the time it got to prepare for the inevitable it was still not able to cover up all the fronts properly and the number of cases rose swiftly. One of the fundamental factors to bring up coronavirus cases in Nepal is because of the open border with India and a great deal of Nepali migrants, working in India, needing to return home. Because of the absence of clinical gear and the restricted information on the infection the treatment was quite difficult to find. With this Nepal's economy additionally went to a dramatic stop. Businesses couldn't run which made independent ventures almost close. Alongside that joblessness rate took off with individuals losing positions as well as individuals getting back from different nations adding to that number too. Income from the travel industry was one of the enormous pay-days for Nepalese economy which couldn't be promoted in this unrest.

COVID -19 is a major problem faced in the recent memory but we should take it as a good opportunity to improve everything wrong with our economy. We can work on changing our trade-based economy into production and manufacturing industry one. Our imports have gone down due to the lockdown, we can work with that and dispense that money to be utilized on domestic manufacturing products, using domestic raw materials and agricultural products. This is a good moment we substitute imports with our products and increase exports with proper planning and policies, this will be milestone in order to boost up our vulnerable economy.

Solving economic problem may be easier on paper but the implementation of policies and follow up is another mountain to climb. Especially with the condition we have, implementing or not implementing policy risk are high on both sides because of the nature of the virus we're dealing with. But with exciting news about the development of vaccines by Pfizer and Moderna, proper policies and team work from government and all the sectors we can pull back the economy from the depths of scarring recession back to normal once again.

References

CBS (2020) *National accounting data of F/Y 2076/77 (2020/2021)*, Retrieved from https://cbs.gov.np/wp-content/upLoads/2020/04/CBS-GDP-Press-Release-2077-1-17-new.pdf.

Economic Times, India (2020), *India's Rs 20 lakh crore Covid relief package one among the largest in the world* (May 15, 2020), retrieved from https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/finance/latest-stimulus-package-among-largest-in-the-

world/articleshow/75701976.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst.

ILO (2020a) *COVID-19 labour market impact in Nepal*, International Laboue Organisation (ILO), Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-kathmandu/documents/briefingnote/wcms_745439.pdf, on 9 December,2020.

ILO (2020) *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Fifth edition Updated estimates and analysis,* International Laboue Organisation (ILO), Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_749399.pdf, on 9 December,2020.

IMF (2020) *World Economic Outlook, A Long abd Difficult Ascent*, International Monetary Fund (IMF), Washington, DC, October.

Kantipur (2020) *Two hundred billion loss in GDP by Korona*, Kantipur a leading Nepali National Daily, November 5, 2020.

MoF (2020) *Buget speech of F/Y 2076/77 (2020/2021)*, Government of Nepal, Ministry of Finance (MoF), Kathmandu.

NRB (2020), *Monetary Policy of Nepal 2077/78,* Nepal Rastra Bank (NRB), Kathmandu.

NRB (2020) *Survey Report of Covid-19 impact on Economy, June, 2077 (2020)*, Nepal Rastra Bank (NRB), Research Department, Kathmandu.

Subedi, S R (2020) *The National Economy is in a difficult situation, but this is also an opportunity for bringing structural changes in the economy*, Retrieved from http://nepalekhabar.com/2020/09/96268, Published on September 15, 2020 at 8:10 am.

WB (2020), *World Development Report 2020 Trading for Development in the Age of Global Value Chains*, World Bank.

WHO (2020), *Coronavirus disease (COVID-19) Weekly Epidemiological Update and Weekly Operational Update*, World Health Organization (WHO), Retrieved from https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports.

WTO (2020) *Impact Assessment of the Covid-19 Outbreak on International Tourism*, World Tourism Organisation (WTO), Retrieved from https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism, on 9 December, 2020.

तालिम केन्द्रबाट २०७७/४/१ देखि २०७७/८/३० सम्म सम्पादित मुख्य कार्यहरू

(१) अर्थ सचिव र तालिम प्रमुखवीच कार्य सम्पादन सम्झौता सम्पन्न : तालिम केन्द्रको बार्षिक कार्यक्रम, लक्ष्य तथा कार्यक्रम एवं समयसीमा सहित तयार पारिएको कार्य सम्पादन सम्झौतामा श्रीमान् अर्थ सचिव शिशिर कुमार ढुंगानाज्यू र तालिम केन्द्रका प्रमुख झलक राम अधिकारी वीच कार्य सम्पादन सम्झौता भई हाल कार्यान्वयनमा भएको छ।

(२) निर्देशक समितिको बैठक सम्पन्न : सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम कार्यविधि, २०७४ मा व्यवस्था भए बमोजिम यस केन्द्रको महत्वपूर्ण व्यवस्थापकीय अंगको रुपमा निर्देशिक समिति रहेको छ। मुलत : केन्द्रका कार्यक्रमहरूको समीक्षा, कार्यक्रम स्वीकृती तथा नीतिगत मार्गदर्शन दिने निर्देशक समितिले दिने गर्दछ। तालिम कार्यविधि,२०७४ मा व्यवस्था भए बमोजिम निर्देशक समितिका संयोजक श्रीमान् शिशिर कुमार ढुंगाना (सचिव, अर्थ मन्त्राल) को संयोजकोत्वमा, राजस्व सचिव श्री रामशरण पुडासैनी लगायत अन्य समिति सदस्यहरूको उपस्थितिमा २०७७।५।३० गते बैठक बसेको थियो।

बैठकमा तालिम प्रमुखले तालिम केन्द्रका बार्षिक कार्यक्रहरूको लक्ष्य र प्रगतिको समिक्षात्मक विवरण, केन्द्रको भावी कार्यक्रम र बदलिदो परिवेश अनुसार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम दिग्दर्शन, २०७७ को मस्यौदाको प्रस्तुतीकरण गर्नु भएको थियो। प्रस्तुती उपरको छलफलमा उठेका विषयहरूलाई संवोधन गर्दै तालिम दिग्दर्शन अर्थ मन्त्रालयमा पठाउने निर्देशन सहित आगामी आ.व.का.कार्यक्रम तथा बजेट स्वीकृत भयो।

(३) सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको तालिम दिग्दर्शन, २०७७ स्वीकृत : वर्तमान विशिष्ट अवस्थाको कारण तालिमको Modality df virtual विधि प्रयोग गर्ने लगायतका विषयहरू समेत समावेश तथा तयार गरी केन्द्रका कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी बनाउने, अनुसन्धानात्मक कार्य, गरी Centre for excellency को रुपमा विकास गर्ने उद्देश्य सहित सरोकारवालाहरूका महत्वपूर्ण सुझावलाई मध्यनजर गर्दै, साविको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम कार्यविधि, २०७४ लाई प्रतिष्थापन गर्न बनेको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको तालिम दिग्दर्शन, २०७७ अर्थमन्त्रालयमा पेश भई मिति २०७७/७/२५ मा अर्थ मन्त्रालयमा पेश भई स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आइरहेको छ।

(४) बार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन : केन्द्रले आ.व. २०७६।७७ मा सम्पादन गरेका प्रमुख कायृहरू समेत समेटिएको तथा केन्द्रका क्रियाकलापहरू समेतको आधारमा तयार पीरएको बार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशसन भएको छ। जसलाई केन्द्रको वेभसाईटमा पनि हेर्न सकिन्छ।

(५) तालिम मोड्यूल तथा म्यानुअल निर्माण : राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सेवाकालीन तथा आर्थिक प्रशासन सम्बन्धि (सहायकस्तर)को विभिन्न विषय सहितका २० वजटा मोड्यूल तथा म्यानुअलको निमाृण सम्पन्न भई कार्यान्वयन भइरहेको अवस्था छ। केन्द्रले सम्बद्ध निकायहरू समेतको छलफलबाट प्राप्त सुझावहरू एवंनिर्देशक समितिबाट प्राप्त सुझाव, गितमा प्राप्त भएका पृष्ठपोषणका आधारमा समेत राजस्व प्रशासन र आर्थिक प्रशासन सम्बद्ध मोड्यूल उवं म्यानुअल हरूको अद्यावधिकीकरण कार्य सम्पन्न भई सकेको छ।

(६) सूचना प्रविधि सम्बन्धमा अनुशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न : कोभिड पछिको विशिष्ट अवस्थाको वावजद पनि

तालिम केन्द्रका क्रियाकलापहरूलाई प्रविधिमैत्री बनाउदै संचालन गर्न तथा दिग्दर्शन, २०७७ स्वीकृत भएको छ। स्वीकृत दिग्दर्शन, २०७७ बमोजिम बजेटिङ्ग, लेखांकन सम्बन्धी Virtual based training संचालन गर्न केन्द्रका ८ जना कर्मचारीहरूको लागि अनुशिक्षण कार्य सम्पन्न भएको छ।

(७) कम्प्यूटर ल्याव संचालन : तालिम केन्द्रको अत्याधुनिक भवनमा स्थानन्तरण भईसकेपछि तालिमलाई अधिकतम सूचनामैत्री बनाउन कम्प्यूटर ल्याव संचालनमा आइसकेको छ।

(८) सेवाकालीन तालिम सम्पन्न : नेपाल प्रशासन सेवा, लेखा समूह र नेपाल लेखापरीक्षण समूहका रा.प.तृतीय श्रेणीका अधिकृतहरूका लागि मिति २०७७।८।२२ देखि ३३ कार्य दिने आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम र नेपाल प्रशासन सेवा, लेखा समूह र नेपाल लेखापरीक्षण समूहका सहायकस्तर, रा.प.अनं प्रथम र द्धितीय श्रेणीका कर्मचारीका लागि लागि मिति २०७७।८।१७ देखि ३३ कार्य दिने आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम सम्पन्न भई सकेको अवस्था छ। साथै यही माघबाट सहायक तथा अधिकृत स्तरीय सेवाकालीन तालिमहरू शुरु हुदैछन्।

(९) देहाय बमोजिम अल्पकालिन तालिम सम्पन्न : नेपाल प्रशासन सेवा, राजस्व समूहका अधिकृत (रा.प.द्धितीय तथा तृतीय) कर्मचारीहरूका लागि मिति २०७७।९।५ देखि नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान (NFRS) विषयक ६ दिने अल्पकालीन तालिम तथा नेपाल प्रशासन सेवा, राजस्व समूहका अधिकृत (रा.प.द्धितीय तथा तृतीय) कर्मचारीहरूका लागि मिति २०७७।९।१२ देखि विद्युतिय करारोपण सम्बन्धी २ दिने अल्पकालीन तालिम सम्पन्न भएका छन्।

(१०) प्रदेश तथा स्थानीय तहकोलागि अल्पकालीन तालिम पाठ्यक्रम निर्माण।

(११) ISO Certification नविकरण कार्य सम्पन्न : सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्रमा केन्द्रले हासिल गरेको उपलब्धी एवं गुणस्तरको आधारमा केन्द्रले ISO Certificate प्राप्त गरेको छ। यसको लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न भई नविकरणको प्रकृयामा रहेको छ।

(१२) सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व (PEFA) सचिवालय, काठमाडौंसँग सहकार्य : आर्थिक प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न तहका जनशक्तिको तालिम आवश्यकताको पहिचान एवं तदनुरुप तालिम पाठ्यक्रमको निर्माण कार्य यस केन्द्रको अगुवाई एवं PEFA सचिवालयसँगको सहकार्यमा भइरहेको छ।

(१३) कर्मचारीको स्वागत तथा विदाई : मिति २०७७।४।१४ सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिममा सरुवा भई आउनु भएका तालिम प्रमुख श्री भलक राम अधिकारीज्यू लगायत साथै केन्द्रमा सरुवा भई आउनु हुने बरिष्ठ प्रशिक्षकहरू श्री युवराज आचार्य, श्री लोक प्रसाद न्यौपाने र विकास निरौला, हेमचन्द शर्मा, निरन्जन ज्ञवाली र महेश ज्ञवालीलाई स्वागत गरिएको छ।

साथै यस केन्द्रबाट सरुवा भई जानु हुने लेखा अधिकृत श्री टामलाल अधिकारी, प्रशिक्षकहरू श्री सावित्रा ढुंगाना, श्री श्री नारायाण प्रसाद रेग्मी, श्री चक्र प्रसाद ढुंगाना र श्री भविन्द्र पोखरेलको विदाई सम्पन्न भएको छ।

तालिम केन्द्रको भावि कार्यदिशा

- तालिम केन्द्रको पञ्चबर्षिय रणनीति तर्जुमा गरी स्वीकृत गर्ने,
- तालिम केन्द्रको नयाँ दिग्दर्शन बमोजिम विस्तारीत कार्यक्षेत्र अनुसार तालिम क्रियाकलापहरू योजनाबद्ध रुपमा कार्यान्वयन गर्दै जाने,
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा गर्नु पर्ने अनुसन्धानका क्षेत्रमा पहिचान एवं अनुसन्धान कार्य संचालन गर्दै जाने,

- प्रदेश तथा स्थानीय तहका लागि आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी विषयमा मापदण्ड निर्धारण, पाठ्यक्रम तर्जुमा तथा प्रशिक्षण संचालनका लागि उचित सहकार्य, समन्वय तथा सहयोगको आदान प्रदान । आर्थिक प्रशासनको क्षेत्रमा ज्ञानहरू व्यवस्थापन गर्ने,
- आर्थिक प्रशासनका समसामयिक विषयमा बहस कार्यक्रम संचालन गर्ने,
- आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू संकलन गरी अभिलेखीकरण गर्ने अभिलेख केन्द्र (Documentation Center) को अवधारणा अनुरुप कार्य योजना बनाई कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउदै जाने,
- प्रशिक्षण, अनुसन्धान तथा परामर्श कार्यमा संलग्न स्वदेशी तथा विदेशी संघ संस्थाहरूसँग उचित समन्वय, सहकार्य र सूचना आदान प्रदान गर्ने,
- सिकाईमैत्री भौतिक पूर्वाधार तालिम प्रभावकारिताको आधार भन्ने मूल उद्देश्यका साथ शिघ्र भवन हस्तान्तरणको लागि पहल गर्ने । केन्द्रको परिसरमा कमपाउण्डवाल लगाई सुरक्षित र शान्त सिकाईलाई प्रवर्द्धन गर्ने । तालिम कक्ष, अडोटिरियम हल तथा आवासिय कोठामा पूर्ण फर्निसिङ, नेटवर्किङ, विद्युतियकरण गरी संचालन गर्ने,
- प्रशिक्षार्थीहरूबाट तयार मामिला अध्ययन, कार्यालय प्रमुख, सम्बन्धित कर्मचारी र सेवाग्राही सहितको सहभागितामूलक छलफल तथा अन्तरक्रिया, विभिन्न निकायबाट तर्जुमा भएका प्रतिवेदनको आधारमा **तालिमको आवश्यकता पहिचान** मार्फत पाठयक्रमलाई अद्यावधिक तथा समय सापेक्ष बनाउने,
- प्रशिक्षण अवधिमा केन्द्रमा अधिकृत स्तरका प्रशिक्षार्थीहरूबाट अध्ययन अनुसन्धान गरि तयार पारिएका मामिला अध्ययन सम्बन्धित निकायको उद्देश्य प्राप्तिमा निकै फलदायी हुन्छ । तसर्थ, केन्द्रले मामिला अध्ययनको विवरण आफुनो वेभसाईड मार्फत सार्वजनिक गरी सरोकारवालालाई जानकारी गराउने ।

आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन अनलाईन तालिम २०७७ (मिति २०७७।८।१७ देखि २०७७।९।२४) सम्मको तालिम समापन कार्यक्रममा तालिम प्रमुख श्री झलक राम अधिकारीज्यू लगायत संयोजन समूहका सदस्यहरू ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन ललितपुरको भवन

Government of Nepal
Ministry of Finance
Public Finance Management Training Center
Harihar Bhawan, Lalitpur
Phone : 5010306/307
Fax : 5010303
E-mail: info@pfmtc.gov.np
Web: www.pfmtc.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन : ५०१०३०६/३०७
फ्याक्स : ५०१०३०३
इमेल : info@pfmtc.gov.np
वेब : www.pfmtc.gov.np